

АВАЗ МУҲАММАД АТТОР ХЎҚАНДИЙ

**ТАРИХИ ЖАҲОННАМОЙИ
(ОЛАМНИ КЎРСАТУВЧИ ТАРИХ)**

ТОШКЕНТ - 2012

Ушбу асар ва унинг муаллифи Қўқон тарихнавислик мактабида алоҳида ўринга эга. Оддий аҳоли намояндаси бўлмиш Аваз Муҳаммад Аттор Хўқандий умумжаҳон тарихига бағишланган асарининг иккинчи жилдида Қўқон хонлиги, Бухоро амирлиги, Шарқий Туркистон ҳамда Ўрта Осиёни Россия империяси тарафидан босиб олиниши тарихига доир муҳим маълумотиларни беради. Бундан ташқари мазкур тарихий манбада минтақанинг XIX аср иқтисодий-ижтимоий, сиёсий ва маданий ҳаётига оид қийматли маълумотлар мавжуд.

Китоб кенг китобхонлар оммасига, Ўзбекистон тарихи билан қизиққанлар, тарихчи ва манбашуносларга мўлжалланган.

**Форс-тожик тилидан таржимон, кириш, изоҳ ва кўрсаткичлар
муаллифари Шодмон Воҳидов.**

Масъул муҳаррир: Азизхон Қаюмов, академик

Такризчилар:

Раҳбар Холиқова, тарих фанлари доктори
Афтондил Эркинов, филология фанлари доктори
Абдулатиф Турдалиев, филология фанлари номзоди
Хурсаной Тўракулова, тарих фанлари номзоди

ББК 63.3(5У)+63.3.(11)7

©Ш.Воҳидов, 2012

Тарихчи Авазмухаммад Аттор Хўқандий

Қўқон тарихнавислик мактабида шоир, котиб ва тарихчи Авазмухаммад Аттор ибн Мулло Сўфи Муҳаммад Аттор Хўқандий ўзининг серқирра ижоди билан катта из қолдирган. Унинг номи Шарқ адабиёти ва маданиятида кўпгина машхур мутафаккирлар билан бир қаторда туради.

Авазмухаммад Аттор ҳаётига тегишли маълумотлар жуда ҳам оздир. У ўзининг асарларида таржимаи ҳолига тегишли баъзи хабарларни беради. “Тарихи жаҳоннамои” муаллифи XIX асрнинг бошларида оламга келиб, шу асрнинг 70-йилларида вафот этган. Авазмухаммад Умархон, Муҳаммадалихон, Шералихон, Худоёрхон, Маллахон, Султон Саидбек ва Қўқон тахтига қисқа бир муддатга кўтарилган хонларга замондош бўлиб, кўп тарихий воқеалар ва ҳодисаларнинг шоҳиди бўлган. Унинг Мато номли бир ўғли борлигини В.В.Наливкин ўз китоби “Қўқон хонлигининг қисқача тарихи”да қайд этган. В.В.Наливкин Авазмухаммад ўғлида “Тарихи жаҳоннамои” асарни кўрган ва ундан фойдаланган.

Авазмухаммад Аттор умумжаҳон тарихига бағишланган икки жилдли “Тарихи жаҳоннамои” (“Жаҳонни кўрсатувчи тари”) ҳамда Қўқон хонлиги тарихига оид “Тухфат ат-тавориҳи хоний” (“Тарихнинг шоҳона тухфаси”) номли асарлар муаллифи ҳамдир.

Авазмухаммад ота касби атторлик, табибчилик ҳамда котиблик билан ҳам шуғулланарди. Авазмухаммад қўли билан кўчирилган ҳинд табиби Муҳаммад Арзонийнинг “Муфарриҳ ал-қулуб” (“Қалбларнинг сурури”) асари бизгача етиб келган (Бу асар собиқ ЎЗР ФА Қўлғезмалар институти хазинасида, қўлғезма 4880 рақам остида сақланарди).

Авазмухаммад Аттор “Тарихи жаҳоннамои” асарининг биринчи жилдида китобининг таърифи ҳақида қуйидаги маълумотларни келтиради: “Шундай тарихий китоб қадимдан ҳозирги кун, яъни 1274 / 1854-55 йилгача бизга етиб келмагандир. Ва бу иш янги бўлиб, унинг янгила лаззати бор. Бу нуханинг ёзилиш сабаби қуйидагича: “Бу банд ва фақир, бу мусаввада ва сатрларнинг муаллифи Атторлар растасида туруб, бекорчиликдан бир неча коп дору ва атторлик нарсаларни сотиш билан машғул эрдим. Менинг камбизоатлигим ва фақирлигим ҳамма яқинларим ва дўстларимга маълум эди. Ўшанда узоқ муддатлар форс тилидаги китоблар ва қўлғезмалар кўчириш билан машғул эрдик. Китобат ва ёзилиш вақтида қўлимизга “Мунтахаб ат-

¹ Чивин парвози кайфиятининг ҳикматиға мункир бўлсанг,
Сен ҳам нарвонсиз бир томға чиқиб кўргин-чи?!
Бедил

таворих” номли бир китоб тушиб қолди. Уни ҳам кўчира бошладик. Ва биз унинг тафсилотларида кўп зиддият ва қарама-қаршилик кўрдик. Шу сабабдан мен дўстларимдан тарихий китобларни менга беришларини илтимос қилдим, чунки улар кўп тарихлар ва ҳодисаларни ўқиб эшитган эдилар. Аллоҳ таоло инояти билан биз ҳаммасини тартибга солиб, китоб шаклига келтирдик... Бу китобнинг баёни Одам алайҳиссалом давридан бошлаб ... бугунги кунгача, яъни Саййид Муҳаммад Худоёрхон кунларигача давом этади. Китобнинг ёзилиши 16-17 йилга чўзилган.

Бу фақир бечора араб тилини махсус ўрганмаган ва бошқа илмлар устозларидан ҳам дарс олмаган, фақат форсий китоблар билан қаноатланган эдим. Шунинг учун ҳам китобнинг ҳар бир боби ва фасли ҳар хил даврда ёзилиб, камбағаллик ҳам ҳаётим этагини тугарди...

Давр подшоҳлари ва дор ас-салтанат амирлари тухфа ёки марҳамат учун бирор нарса, бирор дирҳам ҳам берганлари йўқ. Мен ўз ихтиёрим билан шу асарни безаб тугатдим. Аммо қайта кўчириб, янги нусхаларини тузиб, ҳар бир бобни яхши ва кенг баён этиб, жой-жойларига қўйиш учун вақт бўлмади. Агарда вақт тақозоси ва шароит талаби билан фикрларимиз чалкаш ва мантиқсиз тушган бўлса ҳам тугатолмадик. Қўлёзманинг кўчирилиши ва танзими ҳам “Равзат ас-сафо”дек чўзилиб кетди. Асар жуда ҳам муфассал бўлғонидан уни икки дафтар (жилд)да туздик” (“ТЖ”, I жилд, 833^a-835^a).

Шундай қилиб, Авазмуҳаммад “Тарихи жаҳоннамои” асарини икки жилдда ёзгани аниқ бўлади. Асарнинг биринчи жилди айни кунларда Русия ФА Шарқшунослик институти Санкт-Петербург бўлимида, қўлёзма С 439 рақами остида сақланади.

Мазкур нусха А.Кун томонидан 1890 йили Осиё музейига тақдим этилган. Асарнинг иккинчи жилди ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти хазинасида қўлёзма 9455 рақами остида сақланади. Бу нусха 1940 йили Навоий юбилеи кўмитасига Боқий Насруддинов томонидан тақдим этилган².

Авазмуҳаммад Аттор яна “Тухфат ат-таворихи хоний” (“Тарихга шоҳона тухфа”) асарининг муаллифидир. Бу асар ҳам Русия Фанлар Академияси Шарқшунослик институти Санкт-Петербург бўлимида, қўлёзма С 440 рақами остида сақланади. Бу асар 1902 йили В.В.Бартольд томонидан Фарғона вилояти маъмуриятининг таржимони О.У.Козимбековдан Осиё Музеи учун сотиб олинган эди. Лекин изланиш ва тадқиқотлар шуни кўрсатадики бу “Тухфат ат-таворихи хоний”, “Тарихи жаҳоннамои” асарининг иккинчи жилдининг янги таҳрири (варианти)дир³. Уларни расмий тарих ва ғайрирасмий вариантлар ҳам деса бўлади. “Тухфат ат-таворихи хоний”

² Ўринбоев А. Неизвестная рукопись по истории Кокандского ханства // ОНУ, 1947. – №3. – С. 33.

³ Вахидов Ш. Х. Источники использованные Аваз Мухаммад Аттаром в сочинении «Тухфат ат-таворихи хони» (Тарихи джаҳоннамои) // Адабий мерос. 1989. №4. – С. 31-36.

менимча Худоёрхон ёки унинг авлодига мансуб бирор хонзодага ҳадя қилиш учун битилган.

Авазмуҳаммад АтторХўқандий асарлари асосий мазмуни ва қиммати тавсифи:

- “Тарихи жаҳонномойи” (“Жаҳонни кўрсатадиган тарих”)-Русия Фанлар Академияси Шарқшунослик институти Санкт-Петербург бўлимида ягона бир нусхада сақланаётган Авазмуҳаммад асарининг биринчи жилди. У хижрий 1284/1867-68 йили ёзилган. Шу ҳақда асарнинг охириги варағида Ғулом Раббоний Пешоварий томонидан битилган тарих бор (835 вар.). Муаллифнинг ўзи ҳам асарнинг 835^а,^б. варағида шу йилни асарнинг битиш санаси деб кўрсатади.

Бу асарда Авазмуҳаммад Аттор Шарқ тарихнавислик анъаналарига риоя қилиб, умумжаҳон тарихини ёритади.

“Тарихи жаҳонномойи” асари биринчи жилдининг боблари қуйидаги мавзуларни ўз ичига олади.

- Кириш қисми-(9^б)
- Одам алайҳиссалом, набийлар, юнон файласуфлари ва уламолари (19^а);
- Муҳаммад салаллоҳи алайҳиссалом, чаҳор ёри босафо, ўн икки имомларнинг зикрлари (43^б-411^б);
- Ол Умавия хулафолари (411^б);
- Ол Аббос хулафоларининг зикри (413^б);
- Тоҳирий ва исмоилийларнинг ҳукмронликлари (480^б);
- Турк ва мўғулларнинг насаблари, Чингиз ва чингизийлар (508^а);
- Темурийлар, қора қуёнлу ва оқ қуёнлу, шайбонийлар ва сафавийлар салтанатлари (57^а-612^а);
- Ҳиндистон ҳокимлари, Буюк мўғуллар салтанати;
- Аштархонийлар ҳукумати (695^а);
- Нодиршоҳ даври (733^б);
- Манғития сулоласининг Бухорода ҳукмронлиги (743^а);
- Ҳиндистон ҳокимлари-Бобур ва бобурийлар даври (802^а);
- Хотима (833^б).

Асарнинг кўп қисмининг ҳар хил тарихий асар ва йилномалардан кўчирилган боблар ташкил этади. Улар кўпинча манбадан кўчирилган тарзда берилган. Авазмуҳаммад қуйидаги асарлардан иқтибос ва парчаларни кўчириб, ўқувчи диққатини тортган. Булар: “Луб ат-таворих” (“Тарих мазмуни”) Мир Яҳё ибн Абдуллатиф ал-Ҳусайний ал-Қазвинийники, 574^а, 611^б). “Тарихи Роқимий” (615^а, 655^б). Шарифуд-дин аълам ибн Нуриддин Охунд Фарҳоднинг тарихлари, “Табақоти Носирий” (Муҳаммад Жузжонийники, 489^а), “Зафарнома” (Али Яздийники, 532^б), “Жамъ ал-асвол” (“Савол (ва жавоблар) мажмуаси” Ибн Асирники, 421^а). “Тарихи Банокатий” (ёки “Равзат ал-увла ал-албоб фи таворихи акобир ва-ансоб” Фахр уд-дин Абу Сулаймон Довуд ибн Абул Фазл Муҳаммад Банокатийники, 23^а), “Тарихи жаҳонгирий” (аниғи Муқаддимаи Зафарномаи Али Яздий”, 23^авар.), “Равзат ас-сафо” (27^а, 32^а, 357^а, 405^б,427^б,456^б), “Жамъ ал-жавомеъ”

(“Жамланган энциклопедия” 397^б), “Матун ал-ахбор” (“Ахборот матнлари” 41^б), “Муълам ат-танзил (“Нозил бўлган илмлар” 335^б), “Тарихи гузида” (“Сайланган тарих” 31^б, 335^а, 404^а). “Тафсири Абул Футух” (24^а). “Тарихи Табарий” (26^а, 26^б, 34^б, 52^а, 109^а, 273^б, 360^б, 367^а, 378^б, 420^а), “Чил ҳадис” (49^б-50^б), “Аъмор ал-аъён” (“Аъёнлар ҳаёти” 366^б), “Муъжами кабири Абу Саййид Самноний (нинг катта энциклопедияси, 402^б), “Ҳабиб ас-сияр фи ахбори афроди-л-башар (404^а), “Кашф ал-ғолия” (“Муаттар китоб” (414^а), “Тарихи комил” (420^а), “Нафаҳот” (“ал унс мин ҳазароти-л-қудс” 49^а), “Сир ат-таворих” (“Тарихлар сири”, 469^а), “Жамъ ар-ривоят” (“Ривоятлар мажмуаси” 456^а), “Маджмаъ ат-таворих” (“Тарихлар мажмуаси” 469^а), “Ҳофизи Абруйники, 540^б), “Тухфаҳоти шайх Муҳиддин” (“Шайх Муҳиддин тухфалари” 448^а), “Жоми ат-таворих” (“Тарихлар мажмуаси” Рашидуддинники 320^б, 422^б), “Тарихи Абу Ҳанафияи Диновари (230^а, 449^а), “Низом ат-таворих” (“Тарихлар маржони” Байзавийники, 335^а), Абу Мансур Абдулмалик ибн Муҳаммад Саолибийнинг “Йатимат ад-дахр фи маҳосини аҳли-л-аср (24^а, 286^б, 327^а, 360^а), “Одоб ал-араб ва-л-фурс” (“Араб ва форс адабиёти” шайх Абу Али Мискавайҳники, 321^а), “Футух”, “Китоби Футуҳи булдон” (“Ўлкалар калити китоби” Ибн Асамники 199^а, 252^б, 477^а), “Мустасқисий ва таржимаи Мустасқисий” (164^а, 174^а, 175^а, 258^б) Жамолуддин ал-Ҳусайний ал-Муҳаддисники, “Равзат ал-ахбоб” (“Севишганлар бўстони” 163^а), “Жавомиъ ал-асрор ва маъдан ал-жавоҳир” (“Асрор Мажмуаси ва маъдан жавоҳирлари” 356^б, 326^а, 369^а, 373^а, 377^а, 499^а), “Иърож ар-риёзат фи иърож ас-сиёсат (“Сиёсат давонида риёзат мушкилоти” 366^б) ҳамда кўп Шарқ шоирлари Низомий, Саъдий, Жомий, Ҳофиз, Восифий, Ҳофиз Таниш ва бошқа шоирлардан кўчирмалар келтирилган. Авазмуҳаммад Аттор асарининг охирги боблари Ҳакимхоннинг “Мунтахаб ат-таворих” асари асосида ёзилган. Н.Д.Миклухо-Маклай бу нусхани тавсиф қилар экан, шундай ёзади: “Тарихий манба сифатида бу асар муайян бир аҳамиятга лойиқдир, унинг охирги қисмларида XIX аср Бухоро ва Қўқонга тегишли маълумотлар ва далиллар келтирилган. Бундан ташқари асар Ўрта Осиё, аниқроғи, Қўқон историографиясини ўрганиш учун муҳим манба сифатида кизиқарлидир”⁴.

Бу асар муаллиф қўлёзмасидир (қар.: Хотима 835^а, вар.), Қўқонда кўчирилган бу асар настаълиқ хатида бўлиб, 843 варақдан иборат. 27,5x1565. 29 сатр. Қўқон қоғози, матни 21,5x10. 835-843 варақлар қисман бўш, қисман бегона матнлар билан тўлдирилган.

“Тарихи жаҳоннамойи” - иккинчи жилди. ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг хазинасидаги нусха. №9455. Бу ҳам нодир ягона бир нусхада бизгача етиб келган. Асар Қўқон хонлигининг ташкил топиш вақтидан бошлаб, XIX асрнинг 60-йиллари охиригача бўлган тарихини баён этади. Бу асардан В.В.Наливкин кенг фойдаланиб, ўзининг “Қўқон хонлигининг қисқача тарихи” китобини ёзган. Бу нусхани у

⁴ Миклухо – Маклай Н. Д. Описание таджикских и персидских рукописей Института востоковедения. Вып. III. – Москва-Ленинград, 1975. – С.154.

Авазмухаммаднинг ўғлидан олиб фойдалангани бизга маълум. Қўқон хонлиги тарихининг баёни 1867-1868 йил воқеалари, Самарқанднинг Россия кўшини томонидан босиб олинishi, Зирабулоқ жанги баёни билан тугайди. Асарнинг асосий боблари номи ва ёритилган муҳим воқеалар куйидагилардан иборат:

Умумий муқаддимадан сўнг (1^б-15^б), Қўқон хонлигининг насаблари (шажаралари) баён этилади. Қўқон тарихнавислик анъаналарига биноан, Қўқон хонларининг келиб чиқиш қиссаси, яъни Олтин Бешик достони айтиб ўтилади (82^а-85^б)⁵. Ҳар бир боб (Гуфтор, достон, зикр) ҳоким ёки хон ҳаётининг бирор бир муҳим лаҳза ёки бошидан кечирган воқеа ёки ҳодисаларига бағишланган. Ҳар бир боб мантиқий хотимага эга бўлиб, хон ўлими билан тугаб, ўзининг структурасига эгадир. У анъанавий ташбиб (лирик кириш) қисмидан бошланиб ҳокимнинг фазилатлари тавсифидан иборат бўлиб, охири расаъ, яъни хон ўлимига бағишланган тарих, марсиялар билан охирига етган. Асарнинг Тошкент нусхаси унинг иккинчи вариантдан кўп жиҳатлари билан фарқ қилади. Биринчидан, у “ғайрирасмий версия” сифатида то ўқувчилар учун битилган, у ўзининг ҳажми, факту далилларининг бойлиги, воқеаларнинг объектив баён этилиши, муаллифнинг эркин ҳолда у ёки бу тарихий воқеалар, шахсларга муносабатини баён этиши билан характерлидир. Асар композицияси муаллиф томонидан шундай тузилганки, унда биринчи жилддан фарқли ўлароқ таркибда куйидаги масалалар ёритилади:

- Сўзбошида тарих илмининг ўрни аниқлаб берилган, олдинги тарихчиларнинг шахсиятлари ҳамда асарларига баҳо берилган, “келажак авлодга ёрқин эсдалик қолдириш” мақсад қилиб кўрсатилган.

- Худоёрхоннинг Бобур ва у орқали Темур ва чингизийларга қариндошлиги исботланади.

- Олтин бешик қиссаси ва унинг Минг қабиласи қизига уйланиши билан Қўқоннинг биринчи хонларининг тож-тахтга бўлган меросий даъволари исбот қилиб берилади.

- Тартиб билан Қўқон хонларининг тарихи, биринчи мингия бийлари давридан бошлаб, охириги хон Худоёрхонгача баён этилиб, шу муддатда содир бўлган асосий ижтимоий ва сиёсий воқеалар баён этилган.

- Марказий ҳукумат тарихидан ташқари, хонликнинг вилоятлари Тошкент, Ўратепа, Шаҳрисабз, Наманган, Хўжанд, Қошғар, бир вақтлар Қўқонга тобе бўлган Тожикистоннинг баъзи вилоятлари (Қоратегин, Дарвоз, Бадахшон, Ўрметан, Кштут, Фароб), Бухоро амирлиги тарихига тегишли баъзи воқеалар баён қилинади. Шу ўлкалар тарихи, сиёсий ва хўжалик ҳаётларига тегишли маълумотлар келтирилади.

Асар Заҳириддин Муҳаммад Бобур давридан унинг Самарқандга қилган юриши, Шайбонийхон билан жанглари, мағлуб бўлиб қайтишидан

⁵ Вахидов Ш. Х. Источники использованные Аваз Мухаммад Аттаром в сочинении «Гуфат ат-таворихи хони» (Тарихи джахоннамои) // Адабий мерос. 1989. – №4. – Б.32.

бошланади. Кейин “Фарғона мулкида Бобурнинг иккинчи авлоди ҳукм сургани” ҳақидаги боби билан бошланади.

Асарнинг 38^a бетидан Абдурахимбий даври унинг Самарқанд, Миёнкол, Шаҳрисабзга юриш қилиб, у ерларни забт этиш, воқеалари баён қилинади. Кейин Абдулкаримбий ибн Шохрух бийнинг ҳукмронлиги, Эрдона бий ибн Раҳимхон, Унинг Ўратепага Фозилбий ибн Содиқбийга қарши уюштирган юриши ва юзлар қабиласининг қирғини;

- Норбўтахон (1798 йили ўлган) даври. Чустга юриши, Хўжандни иккинчи марта забт этиши, Ўратепани Худоёрхон ибн Фозилбий валинеъмат тарафидан қўлга киритилиши, Норбўтахоннинг Тўра кўрғон ва Андижонга қилган юриши (34^b-36^a). Норбўтахоннинг Бухоро амирлиги билан муносабатлари;

- Олимхон ҳукмронлиги, унинг ички ва ташқи сиёсати, Исфара, Чуст, Тўра кўрғон, Жиззах, Ўратепа, Тошкентга қилгон юришлари ва уни Сарой мавзеида ўлдирилиши (39^b-55^b) ҳикоя қилинган. Тавсиф қилинаётган қисм Хонзода Шохрух ибн амир Олимхон ўлими тафсилоти билан тамом бўлади (59^b-60^a).

Воқеалар баёни кўпинча насрий мусажжаъда бўлиб, матн ичидан шеърий парчалар ҳам ўрин олган. Шеърий парчалар байт, мисра, китъа, фард, рубоий, назм, маснавий ёки “муаллифдан” деган ишора билан келтирилган.

Умархон (1810-1822) даври 34-бобда баён қилинади. Бу боблар Умархон насабномаси ва болалик даври, унинг хон бўлиб амир Ҳайдарга қарши Жиззахга кўшин тортгани, Умархоннинг Тошкент мулкида яшайдиган қозоқлар бошлиғи Қобилга қарши юриши (60^b-69^a). Қўқон ва Бухоро муносабатларига оид бир неча фасллар, Умархоннинг Урметан, Зомин, Туркистон ва Сайрамга лашкар тортгани ҳақида (77 б-82^a). Қўқоннинг Ўратепага қарши олиб борган урушлари (96^a-99^b). Ражаб кўшбегининг ўлдирилиши, Умархоннинг натижасиз Ўратепа, Жиззах ва Самарқандга қилган юриши (111^a-116^a). Тўқайтўра Қозоқнинг қаршиликлари ҳақида ва охириги бобда Умархоннинг ўлими баён этилган. Шу қисмнинг охирида Авазмуҳаммад Фазлий Фарғонийнинг “Мажмуат уш-шуаро” асаридан парчалар келтирилган. Умархон вафотига бағишланган кўп тарихлар ва марсиялар ҳам шу бобдан ўрин олган (126^b-135^a).

Асарнинг яна бир қисми Муҳаммадалихон (1822-1842) га бағишланган бўлиб, 14 бобдан иборат. Булар Муҳаммадалихоннинг тахтга кўтарилиши (135^b-138^b). Ҳакимхон Тўранинг Тўра кўрғон волийлигидан олиниб, сургун қилиниши (138^a-141^b). Жаҳонгир Тўра воқеалари (141^b-146^a). Муҳаммадалихоннинг амир Ҳайдар билан бўлган муносабатлари, Ўратепага қарши навбатдаги юриши баёни, Қошғарга юриши, Муҳаммадшариф атоликнинг Қоратегин ва Кўҳистонга қилган юриши, Муҳаммадалихоннинг Жиззахга лашкар тортгани ва Пешоғар қалъасининг қурилиши, Муҳаммадшариф атоликнинг Ўратепага амир Насруллоҳга қарши бориши, Насруллоҳнинг Хўжанд ва Қўқонга қарши юриш қилиши, бу ўлкани

тасарруфига киритиб, Муҳаммадалихон, унинг ўғли, акаси, онаси ва бошқаларни қатл қилинишларидан (158^б-164^а) иборат.

Шундан кейин, асарнинг энг эътиборли ва ишонарли қисми бошланади. Шералихон даври, ҳар хил гуруҳ ва қабилаларнинг ҳукумат учун уруш ва қаршиликлари кўрсатилади (164^б-193^а).

Худоёрхон валинеъматнинг давлат тахтига ўтириши ва қипчоқларнинг Фарғона мулкига ҳужумлари (133^б-199^а). Тошкент ҳокими Азиз парвоначи воқеаларининг зикри, Мулло Холбек вазирлиги зикри, Мусулмонқулининг иккинчи марта давлат вазирлиги мансабига ўтириши (201^а-204^а). Муҳаммаддиёрнинг вазирлик мансабига кўтарилиши ва унинг даврида юз берган воқеалар (214-218^а). Худоёрхоннинг мустақил хонлик тахтига ўтириши, Шодмонхўжа парвоначининг Оқ масжид русларига қарши хон буйруғи билан чиқиб кетиши, унинг мағлуб бўлиб қайтиши (223 б-229^б). Қошғар тўралари: Эшонхон тўра, Халифахон тўра, Валихон тўра воқеалари зикри, уларнинг Қошғарга ҳужум қилиб вилоятни кофир-татарлар кўлидан тортиб олишлари (229^б-236^а). Рустамхон тўра Махдуми Аъзам билан боғлиқ Худоёрхон замонида юз берган воқеалар баёни (238^б-242^а). Тошкент ҳокими Мирзо Аҳмаднинг бошидан кечирганлари, Ўратепа ҳокими Рустамбек тўранинг яна бир қаршилиги (243^б-246^а). Малла Баҳодурхоннинг Худоёрхонга қарши чиққани ва Оллоҳ инояти билан Қўқон мулкини босиб олиши ҳақида гапирилади (246^а-255^б). Амир Маллахоннинг Тошкентга келиши ва унинг ҳокими Рустамбекни Пишкак қалъасига русларга қарши буйруқ бериб юборгани, Саййид Малла Баҳодурхоннинг Ўратепага келиб, уни қамалга олиши, Маллахоннинг амир Музаффар Бухорий билан Зоминга келиб сулҳ тузиши, Тошкент ҳокими Қаноатшоҳнинг Жўлакка руслар ҳужумини дафъ этиш учун лашкар тортгани, Маллахонни русларга қарши боргани (265^б-270^б). Шоғмуродбек валинеъматнинг Абдурахмонбек ибн ШерМуҳаммадалихоннинг Қўқон салтанатига ўтириши ва унинг даврида юз берган воқеалар баёни (270^б-307^б). (Султон Саидхон) соҳибқироннинг қайта лашкар билан Туркистонга бориши, Авлиё ота аҳолисининг шаҳид бўлишлари, русларнинг зулми ва уларга амирлашкар (Алимқул) томонидан жазо берилиши ҳақидаги (307^а-322^а), қипчоқларнинг Хўқонд тахтига ўз хонларини кўтаришлари Бухоро подшоҳи ва Худоёрхоннинг Қўқонга келишлари ва (Худоёрхоннинг) давлат тахтига ўтириши (322^а-325^б). XIX аср 60-йиллари воқеалари таркибидан ўрин олган Шарқий Туркистон тарихига оид воқеалар, яъни “Яъқуббек бадавлат” номи билан боғлиқ ҳодисалар ҳам Авазмуҳаммад томонидан баён этилади.

Русларнинг Ўрта Осиёга бостириб келишлари ҳам жуда ишонарли тарзда ёзилган. Асарнинг охириги бобига китоб хотимаси берилиб, унга хон ҳазратлари Худоёрхон валинеъмат ҳамда “зафар кўрмаган Бухоро подшоҳси амир Музаффар ҳақида ва унинг даврида юз берган воқеалар” деган сарлавҳа берилган.

Юқорида айтганимздек, асар 1868 йилги воқеалар билан охирига етган. “Тарихи жаҳоннамои”нинг бу жилди охирида Қўқон хонларининг

насабномаларини боши охирига тақаладиган айланма жадвал сифатида келтирилганки, у ҳам Қўқон хонлиги тарихини ўрганишда маълум аҳамиятдан ҳоли эмас.

“Тарихи жаҳоннамойи”нинг иккинчи жилди Қўқон тарихнавислик мактабининг ҳамда Қўқон историографиясининг аҳамиятини кўтарадиган қимматли асардир. Биринчидан, асар сарой ва ҳукуматга ҳеч алоқаси бўлмаган, бетараф оддий фуқаро томонидан ёзилган. Муаллиф сифатида Авазмуҳаммад ҳар хил тазйиқ ва кўрсатма ҳамда буюртмаси талабларидан озод эди. Асарнинг умумий руҳи ўша даврдаги сиёсий ва ижтимоий тузумга қарши бўлиб, унда муаллиф марказий ҳукумат сиёсати, ўзаро урушлар, Қўқон, Бухоро амирлари, русларнинг Туркистонни босиб олишларини қаттиқ қоралайди.

Авазмуҳаммаднинг бу ёзувлари ўша замон одамларининг тарихий воқеаларга бўлган психологик-ҳиссий аҳволларидан дарак беради. Халқнинг бошдан кечирган дарду алами, қайғуси, армон ва афсуслари тарихчи Авазмуҳаммад Аттордек кишиларнинг асарларида, шоирларнинг шеърларида ўз аскини топган. Шунинг учун ҳам тарихий асарларнинг эмоционал-психик асослари, илҳом манбалари ва жумбоқларига аҳамият бериш, тарихий матнлар талқинининг алоҳида бир изланиш соҳаси бўлди, деса бўлади.

Авазмуҳаммад Атторнинг “Тухфат ут-таворихи хоний” (Хонга шохона тарихий тухфа) асарининг таҳлил ва тадқиқотлари шуни кўрсатадики, бу нусха “Тарихи жаҳоннамойи” асарининг иккинчи жилдининг муаллифи томонидан ўзгартирилган варианты, янги таҳриридир. Бу нусха С 440 рақами остида Русия ФА Шарқшунослик институти Санкт-Петербург бўлимида сақланади. Бу асар хон ёки унинг аждодларига мансуб бирор бир хонзодага мўлжал қилиб, тухфа сифатида битилган бўлиши ҳам мумкин.

Асар фактлар ва тарихий ҳодисаларнинг ёзилиш тартиби билан “Тарихи жаҳоннамойи” иккинчи жилдидан фарқ қилмаса ҳам, ғоявий жиҳатлари, муаллифнинг баҳо ва хулосалари ўзгача. Тошкент нусхасига қараганда, анча сайқал берилган шаклда келтирилган. Унда Худоёрхон ва Бухоро амирларига қарши биринчи варинатда ёзилган ҳажв ва танқидий ғоялар, фикрлар йўқ.

Асарни В.В.Бартольд Фарғона вилояти маъмуриятининг таржимони О.У.Казбековдан сотиб олган ва Русия Фанлар Академиясининг Ўрта Осиё музейига берган.

26,5x14,5, 360 varaқ. 17-21 сатр. Матн 19x10 ва 21x12 Қўқон қоғози. Матн қора сиёҳда, бобларнинг номи қизил рангда кўчирилган. Қўқон муқовасида.

“Тарихий мерос” рукнида ўқувчиларга ҳавола этатиган таржима “Таърихи жаҳоннамойи” асарининг Қўқонни Бухоро амири Насруллоҳ томонидан босиб олинган воқеалари (1842 йили апрель-май) дан бошлаб беради.

“ТАРИХИ ЖАҲОННАМОЙИ”

[1842 йили 12 май куни Бухоро амири Насруллоҳ ҳарбий юриш натижасида Қўқон шаҳрини эгаллайди. Бу юриш ташкилотчиларидан бири муҳожирликда бўлган Қўқон хонлари авлодига мансуб Ҳакимхон тўра ибн Маъсумхон шайх ул-ислом эди⁶. Амир Насруллоҳ қўшини Фарғона водийсини талон-торож этиб, Қўқонни ҳам ғорат қилади⁷. Қўқон хони Муҳаммадалихон ҳамда унинг яқинлари, укаси Султон Муҳаммад, онаси Моҳларойим (шоира Нодира), ўғли хонзода Муҳаммадаминхон ҳам ўлдирилади.

Бухоро амири Қўқонда 13 кун туриб, хонликдаги кўплаб хунарманд қосиблар, усталарни мажбуран Бухорога олиб кетади]⁸.

//163^a...Амир Насруллоҳ⁹ манғит¹⁰нинг Хўқандни олиши борасида бир шоир яхши бир таърих айтганди. **Таърих:**

⁶ Шайх ул-ислом – давлатда мусулмон жамоасининг бошлиғи. Саййид ва хўжалардан тайинланган. Маъсумхўжа Ҳакимхўжа ўғлининг бобоси Ортукхўжа эшон Кенагас ойим бинт Иброҳим оталиққа уйланган эди. Маъсумхўжа Ҳакимхўжанинг хотини Офтоб/Ойтоб ойим Олимхоннинг синглиси, Нарбўтанинг қизи эди. Ҳакимхўжани яна Хонтўра, Саирмсоқхонтўра, Подошоқтўра, Муҳаммадсайидхўжа нақиб, Муҳаммадхолиқхўжа, Аҳмадхон (Девонахўжа), Шарифхўжа ва Мустафоҳон номли ўғиллари ва бир қиз бўлган. Қизи Қорабошхўжа ибн эшон Мўсохўжа Дахбедийга эрга теккан.

⁷ Муфассал қаранг: Муҳаммадҳакимхон тўра. Мунтахаб ат-таворих. / Форс-тожик тилидан таржимон, кириш, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи Ш. Воҳидов. - Тошкент: Янги аср авлоди. 2010. – 720 б

⁸ Асарнинг фақат муаалиф даврига доир қисми берилмоқда. Асарнинг шу воқеаларгача бўлган тафсилотлари “Мунтахаб ат-таворих”да кенг келтирилган.

⁹ Амир Насруллоҳ Бухоро ҳукмдори (1827-1860).

¹⁰ Манғит(лар) – Манғит/манғития – Манқит/манғитлар – йирик қабилалардан бири. Ўзбекистон ҳудудида Бухоро воҳаси ва Қарши атрофида, Зарафшоннинг куйи оқимида, ўрта оқимида, Чоржўй туманида, Жиззахда, Хоразмда яшаган. Минглар қорақалпоқлар ва Шимолий Кавказдаги нўғайлар таркибида ҳам бўлган, бир қисми эса Шимолий Афғонистонда яшаган. Ўзбекистонда яшовчи минглар бир қанча йирик ва майда уруғларга бўлинган. Энг йириклари: оқ манғит, оч манғит, қора манғит, чала манғит, бойгунди манғит. Булардан ташқари темирхўжа, исобой, гаулак, кўса, тоз, қорабайир, бақирчи, кула, тамғали, манғит козоқ, ўн икки чўқай, гала ботир, бешкал, чобакчак, уз, уволай ва б. Манғитлар Бухоро хонлигининг сиёсий ҳаётида фаол қатнашганлар. Бу қабилла Қашқадарё вилоятида ҳам кучли ва ҳукмрон қабилалардан бирига айланган. 1753–1920 й.ларгача Бухорони идора қилиб келган хонлар манғитларнинг тўқ уруғидан бўлган, шу сабабли хонликда катта имтиёзларга эга эдилар. Мазкур сулоланинг намояндалари аввал Бухорода оталиқлик мансабини қўлга олганлар. Кейинчалик чингизий хонларни тахтдан тушириб, ҳокимиятни ўз қўлларига олишган.

Манбада тилга олинган манқит/манғит, минг, юз, қўнғирот каби ўнлаб туркий уруғларнинг келиб чиқиши Дашти Қипчоқда Жўжихоннинг набираси Ўзбекхон Султон Муҳаммад (тахм. 1282–1342) – Олтин Ўрда хони (1312–1342) Мангу Темурхоннинг набираси номи билан боғлиқ. Дашти Қипчоқнинг шарқий қисми (жанубий-ғарбий Сибир)да Абулхайрхон асос солган (1428) давлат ва унинг аҳолиси “ўзбек улуси” дейилган. Пойтахти – Чинги-Тура (ҳоз. Тура) шаҳри. 1428–1446

Дар жаҳони бебақо на суст, на чолок монд,
 На шаҳаншоҳи замон, на соҳиби амлок монд.
 Аз каманди марг на Ковус¹¹ раст, на Кайқубод¹²,
 Зинда на Баҳрому¹³, на Жамшеду¹⁴, на Заҳҳок¹⁵ монд.
 Бо ҳама ҳикмат Фалотун¹⁶ро бақо ҳосил нашуд,
 Кай ба он донише Арасту¹⁷ соҳиби идрок монд.
 Бузуржмеҳру Жолинусу Букрот ҳаким,
 Жовидон на Бў Али Сино¹⁸ву на Саккок¹⁹ монд.
 Маргро Лукмон²⁰ иложу чора натвонист кард,
 Аз камоли нотавоний паҳлу андар хок монд.
 Журъа нўши марг шуд шоҳу гадову неку бад,
 На тани олудаҳо монду, на жисми пок монд.
 Корвоносо ҳама з-ин хокдон бастанд рахт,
 Баҳри ҳирси жифа зоғони даҳанбўнок монд.

йилларда ўзбек улусига Орол денгизининг шимолий қирғоқларидан Иртиш дарёсининг ўрта оқимларигача, шарқда Сарису ва Чу дарёларидан ғарбда Ёйик (Урал) дарёсининг сўл соҳилларигача бўлган ерлар қараган. Ўзбек улуси уруғ-қабилачилик муносабатлари асосида барпо этилган. 92 бовл (эл-улуси)дан иборат кўчманчи мусулмон туркий халқларни Марказий Осиёда “ўзбек” номи остида тилга олишган ва 1924 йилдан бошлаб ҳозирги Ўзбекистон ана шу халқ номи билан атала бошлади. Шунинг учун мазкур асарда муаллиф “ўзбек” номи остида тилга олган аҳоли Ўрта Осиёдаги ана шу уруғ вакиллари билдиради. Бу ва бошқа тарихий асарларни ўқиганда “ўзбек улуси”ни ҳозирги ўзбек миллати билан адаштирмаслик лозим.

¹¹ Ковус – қадимий Эрон шоҳи номи.

¹² Кайқубод – кайёнийлар шоҳи номи.

¹³ Баҳром – Баҳром юнонлардаги шон-шавкат ва жанг худоси Миррихнинг шарқдаги номи. Бу ерда шу юлдузнинг жойлашишига ишора қилинмоқда. Бироқ бу ерда сосонийлар подшоси Варахран IV назарда тутилган. Эрон шоҳларидан Баҳром (Варахран IV) гур (ёввойи эшак – гурхар) овлашга ишқибоз бўлгани учун бадий адабиётда “Баҳроми гур” лақаби билан тилга олинади. У зўр ўқ-ёй отувчи ҳам бўлган ва шунинг учун овчилик, мерганлик рамзи ҳам саналади. Шунингдек, қўлида ўқ-ёй, қилич ушлаган ҳолда тасвирланган жанг худоси Миррих (Марс) сайёраси шарқ адабиётида Баҳром номи билан ҳам аталиб, бу ерда ана шу икки ҳолатга ишора орқали сўз ўйини қилинмоқда.

¹⁴ Жамшед – Эрон давлатига асос солган афсонавий шоҳ Жамшид бошқа шоҳлар ичида баланд мартабали шон-шавкат эгаси, базму-ишрат, Наврўз каби байрами ижодкори ва унинг май жоми оламини кўрсатувчи кўзгу сифатида талқин этилади. Бу ерда қуёшнинг баланд мартабасига ишора қилинмоқда.

¹⁵ Заҳҳок – “Шаҳнома” асаридаги золим ҳукмдор номи. Аслида, пешдодийлар сулоласининг тўртинчи вакили Шаддод наслидан бўлмиш Заҳҳок ибн Мурдас.

¹⁶ Фалотун – Платон(ваф.э.о.347), юнон файласуфи кўзда тутилмоқда.

¹⁷ Арасту – Аристотель, юнон олими (э.о.384-322).

¹⁸ Бў Али Сино – 980-1037 йилларда яшаган бухоролик машҳур энциклопедист олим ва табиб Абу Али Ҳусайн ибн Абдуллоҳ.

¹⁹ Саккок/Саккокий – XV аср туркийзабон шоирларидан бўлган. Саккок – пичокчи дегани.

²⁰ Лукмон – ривоятлар бўйича юноннинг жуда оқил ва доно шоҳ Лукамоон.

Марғзори даҳр холи гашт аз шерафканон,
Андар ин байғула на нахчиру на фитрок монд.
Ёфт истило Баҳодирхон манғит аз қазо,
Аз қудумаш мулки моро на дарахти ток монд.
Лашкари Ёъжуж²¹ монандаш малахосо расид,
На ба боғ олуча, на гелосу себу нок монд.
Даст бар моли халойиқ аз паййи ғорат ниҳод,
Бурёйи хонаҳо, на кўрпаву на пўшок монд.
На мусалло дар масжид, на алам андар мазор,
Юнги ҳаммомий, на халтаи даллок монд.
На дирафши кўхнадўзону на качкули гадо,
На асои зоҳидин, на шайхро мисвок монд.
На қанора монд дар қассоб, на чархи кулол,
Сўзани дўзандаҳо, на мисқаби ҳақкок монд.
Покуи ҳаммом чукбуру мокуи бофандаҳо,
На занонро чарху тифлонро камону ғиллок монд.
Танг чашмҳои манғит гашт аз турк²²он фузун,
На зи торожаш ба сахро ҳезуму хошок монд.
Раҳм бар мазлум Муҳаммад Али²³ султон накард,
Доғи бадномий аз он бар манғити саффоқ монд.
Шонаваш аз мотами он шахриёрони жаҳон,
Доғҳо пасмондагонро бар дили сад чок монд.
//163^б Чарх дар бар карда 3-ин мотам либоси нилгун,
Нест анжум, доғҳо бар синаи афлок монд,
Шоми ғам бошад нишон аз мотами он гулруҳон,
Субҳ низ аз сўг чун шахс гиребон чок монд.
Гулуъзорон 3-ин чаман рафтанд дар оғўши хок,
Синаҳои булбулон бо оҳи оташнок монд.

²¹ Ёъжуж ва Маъжуж – афсонавий махлуқлар. Қиёмат кунида пайдо бўлар экан.

²² Турк – ўзбеклар таркибидаги этник гуруҳлардан бири. Турклар тўртта йирик қабила (турк, мусобозори, калтатой ва барлос)дан иборат бўлган. VI– XVI асрларда ҳозирги Ўзбекистон ҳудудига келиб жойлашган. Қадим ва ўрта асрлардаги туркий қабилаларнинг колдикларидан таркиб топган. Турклар таркибига турклашган мўғул қабилаларнинг айрим гуруҳлари ҳам кирган. Улар, баъзан, чорвачилик ва қисман деҳқончилик билан шуғулланган. Бугун туркийлар моддий ва маънавий жиҳатдан бошқа ўзбек гуруҳларидан фарқ қилмасда, айрим урф-одатлари ва хўжалик фаолияти билан ажралиб турган. XX асрнинг бошларида туркларнинг кўпчилиги тоғлардан воҳаларга кўчиб тушганлар. Улар Бухоро хонлиги ҳудудида, Самарқанд вилояти, Фарғона водийсида жойлашган, айрим гуруҳлари эса Ўратефа, Жиззах яқинида ва Тошкент воҳасида яшаганлар. Турк қабилалари Яхсув, Қизилсув дарёлари водийларида, Хонақодарё, Кофирнихон дарёларининг юқори қисмида, Зарафшон тоғининг ғарбий ён бағриларида, айрим гуруҳлари эса Бухоро воҳасида Шохруд дарёси бўйлаб жойлашган. Барлослар Қашқадарё, Сурхондарё ва қисман Зарафшон водийсига ўрнашган. Мусобозорилар Хонақодарё, Қарши воҳаси ва Қашқадарёнинг юқори қисмида, калтатойлар эса, асосан, Сурхондарёда яшашган.

²³ Муҳаммад Али – амир Умархоннинг ўғли. Кўкон хони (1822-1842).

Сад ҳазор афсус аз бемехрии ин даҳри дун.
Чехраи он нозанинон зери сад ман хок монд.
Бода нӯшон жумлаги рафтанд 3-ин дайри фано,
Ашки хеш ёдгор дидаи намнок монд.
Жустам ин мансубаро таърих аз пири хирад,
Гуфт: “бар гӯшаи дилам жамъи дили ғамнок монд”²⁴.

Мазмуни:

Бақоси йўқ жаҳонда на сушт, на чаққон қолди,
На замон шаҳаншоҳи, на мулк соҳиби қолди.
Ўлим арқонидан на Ковус қутулди, на Кайқубод,
На Баҳрому, на Жамшиду, на Заҳҳок тирик қолди.
Шунча ҳикмат билан Афлотун топмади умри бақо,
Шунча илми билан на соҳиби идрок Арасту қолди.
Бузургмехр, Жолинос, ҳаким Бўқрот қолмади мангуга,
Бу дунёда на Бу Али Сино, на Саккокий абад қолди.
Ўлимга Лукмон иложу чора қила олмади ҳеч,
Нотавонлик билан у тупроққа ёнбошлаб қолди.
Ўлим шарбатини ичди шоҳу гадо, яхши-ю ёмон,
На тани булғанган қолди, на жисми поклар қолди.
Корвондек барча бу хокдондан юкин йиғиштирди,
Мурда хирсида оғзи ҳидли қарғаларгина қолди.
Дунё ўтлоқзори холи қолди шерафкан мардлардан,
Бу бурчакда на овлашга қуш, на қуш илгич қолди.
Қазодан бўлиб Баҳодирхон манғит истило қилди,
Шум қадамидан юртимизда на ток дараҳти қолди.
Яжужга ўхшаш қўшини чигирткадек ёпирилиб,
На боғда олча, на гилос, на олма-ю нок қолди.
Ғорат қилмоқ пайида қўлини халқ молига чўзди,
Уйларда на буйра, на кўрпаву на тўшак қолди.
На масжидда жойнамоз, на мазорларда туғ,
Ҳаммом лўнгиси, на ғассолнинг халтаси қолди.
На ямоқчиларнинг бигизи, на гадонинг качқули,
На зоҳид ҳассаси, на шайхнинг тиш тозалагичи қолди.
На қассобда қанора, на кулолда чарх,
На тикувчида игна, на ўймакорнинг қочови қолди.
Сартарошнинг чуқ кесар устараси, тўқувчининг моқиси,
На хотинлар чархи, на болалар камони-ю, ўйинчоғи қолди.
Кўзи қийиқ манғитлар турк яғмоларидан ҳам ўтиб тушишди,
Талон-торожидан саҳрода на ўтин, на хас-хашак қолди.
Мазлум Муҳаммад Али Султонга раҳм қилмади,
Бадномлик доғи шу сабаб қонхўр манғит манглайида қолди.
Ул жаҳон шаҳриёрлари мотамидан тароқдек йўл-йўл,

²⁴ Таърих моддаси “жамъи дили ғамнок” 1258/1242 йилни беради.

Кетида қолганлари кўксида доғдан юз минг чок қолди.
Осмон бу мотамдан мовий ранг либос кийди,
Юлдузлар эмас, фалак кўксида доғлар қолди.
Ғам шоми ул юзлар мотамидан бўлса бир нишон,
Тонг ҳам мотамдан одамдек ёқаси йиртиқ қолди.
Гул юзлар кетишди бу чамандан тупроқ оғуши сари,
Булбуллар синалари ўтли оҳлар билан қолди.
Юз минг афсус бу дунё меҳрсизлигидан,
Ул нозанинлар чеҳраси минг ман тупроқ остида қолди.
Бода ичувчилар бари кетишди бу фано дайридан,
Ўз кўз ёшларин қолдириб, шу улардан ёдгор қолди.
Бу воқеанинг санасини ақл пиридан сўрадим,
Деди: “дилим бурчагида бир ўрам дил ғами қолди”.

Алқисса, давлат *мингия* сулоласи кўлидан чиқиб, *манқития* сари юзлангандан сўнг Иброҳим Хаёл²⁵ хонларнинг тинчлик тахти узра иззат ёстиғига ёнбошлаб, ҳукмронлик юргизиш ишларига киришди. У давлатнинг девонлик ишларига бош суқиб, ҳар бир нарсадан солиқ ундириш таъмасига тушди ва ўзича аҳолига қарашли шахсий мулк, тошу тарозу ва тегирмонлар устидан ҳам подшоҳлик юргизишни кўнглига тугди. Тик турган ҳар бир дарахтдан бешдан-бир солиғи ундириш қонунини ҳам жорий қилди. Ҳатто одамлар кундалик овқатда ишлатиб ейиш учун ўз уйларидаги бир кулчадек ерга бир сиқим кашнич экишса, ундан ҳам *чаҳорпули* ва *панжпули*²⁶ ундириб, халққа озор бера бошлади. Бирор киши бу ит қилиқли жоҳиллар ишидан норозилик билдириб, қаршилиқ кўрсатса, айтадиган гапларининг индиллоси “ҳалиям мусулмон бўлмабсизлар” қабилидаги кесатиқ ва дашном сўзлари бўлди. Ана шу каби зўравонликлар халқни қийин аҳволга солиб, одамлар кеча-ю кундуз худодан бу золимларни бошларидан аритишни тилар эдилар. Қарангки, мазлумларнинг бу илтижо ва қарғиш сингари умид ўқлари муддао нишонига аниқ тегиб, кутилмаганда Хўқанд мамлакатининг шимолий худудлари ва *қирғиз*²⁷ янинг Талас мавзеси томонидан *қирғиз* ва *қипчоқ*²⁸ лар

²⁵ Иброҳим хаёл – уч ойга яқин Қўқонда амир ноиби бўлган.

²⁶ Чаҳорпули ва панжпули – экин, боғ ва узумзорлардан олинган солиқ.

²⁷ Қирғиз(лар) – Қирғиз номи илк бор геэгуь шаклида хитойча «Ханшу» («Хан сулоласи тарихи»; мил. I аср) йилномасида мил. ав. 203 йилги воқеалар баёнида тилга олинади. Қирғизларнинг келиб чиқиши ҳақида турли қарашлар мавжуд, хусусан уларнинг Енисей қирғизлари деб аталмиш халқдан тарқалгани масаласи мунозарали. Қирғизларнинг илк этник тарихи қадимий қабила иттифоқлари (хунлар, дин-линлар, саклар ва усунлар) биланн боғлиқ. Турк хоқонлиги ва кўчманчи давлат уюшмалари даврида (VI–X асрлар), кейинчалик қирғизлар таркибига кирган қабилалар Саян-Олтой, Иртиш бўйи, Шарқий Тяньшаннинг туркий аҳолиси орасида шаклланганлар. Қирғизларнинг бир қисми IX–XII-асрларда, катта қисми эса ўрта асрлар давомида ғарбга кўчиб, Иссиқкўл атрофлари, Етгисув ҳавзаси, Тяньшан (Тангритоғ) ён бағирлари, Фарғона водийсининг тоғолди худудлари ва Дашти Қипчоқ ўлкаларига бориб жойлашган.

Қирғизларнинг асосий қисми Тяньшан ва Иссиқкўл оралиғини макон тутиб, бу

хамкорлигида Саййид Шер Муҳаммад Алихон давлатининг офтоби чиқиш ходисаси рўй берди. *Қирғизлар* сардори Юсуф²⁹ бий³⁰ *сардор*³¹ ва Муҳаммад Назарбек³² ибн Ирискули бий³³ ва *қипчоқия* томонидан Муҳаммад Назар бий

ердаги бир неча туркий қабилалар биланн биргаликда ҳозирги қирғиз халқини ташкил қилган. Қирғиз халқи таркибига, шунингдек, Еттисув ва Мовароуннахрнинг туркий қабилалари, жумладан қарлуқлар ва уйғурлар, кейинроқ мўғул қабилалари, XVI—XVII асрларда эса келиб чиқиши қозоқ-нўғайлар билан боғлиқ қабилалар кирган. Қирғизларнинг бир қисми бошқа туркий халқларнинг этногенезида қатнашган. Хусусан, 92 ўзбек уруғига оид шажараномаларнинг барчасида қирғиз этноними қайд қилинган. Шунингдек, Ўзбекистоннинг бир неча вилоятларида қирғиз номи этнотопоним сифатида сақланиб қолган.

Қирғизлар хонлик даврида кўчманчи ва ярим кўчманчи чорвачилик, айрим туманларда XIX асрнинг иккинчи ярмидан дехқончилик биланн шуғулланган.

²⁸ Қипчоқ(лар) – (рус манбаларида – половцы, Византия манбаларида – куманлар) – туркий халқларнинг энг йирик қабилаларидан бири; ўзбек халқи этник таркибидаги асосий компонентлардан бири. Қипчоқлар нафақат ўзбек халқи этногенезида, балки қатор бошқа туркий халқлар — қозоқлар, қирғизлар, қорақалпоқлар, туркманлар, татарлар, бошқирлар, олтойликлар ва Шимолий Кавказдаги айрим халқлар (нўғойлар, кўмиклар, қорачойлар ва б.) шаклланишида муҳим роль ўйнаган. Қипчоқларга хос этник белгилар усмонли турклар, венгерлар ва б. қатор халқлар таркибида ҳам мавжуд.

Қипчоқларнинг Мовароуннахр маданий минтақаларига ялпи кўчиб келиши Шайбонийхон даврида XVI асрда ва кейинчалик XVII асрда аштархонийлар даврида юз берган. Шунингдек, қипчоқлар XVI нинг иккинчи ярми – XVIII нинг бошларида, жунғарларнинг Қозоғистоннинг жанубий ҳудудларига бостириб кириши жараёнида ҳам Зарафшон воҳаси ва Фарғона водийсига кўчиб келганлар. Қорақалпоқлар, қозоқлар билан бирга қипчоқларнинг Ўрта Осиё ҳудудларига кириб келиши икки йўналишда бўлиб, уларнинг бир қисми Сирдарёнинг юқори оқими бўйлаб Тошкент воҳаси ва Мирзачўл ҳудудларида жойлашган. Қипчоқларнинг иккинчи қисми эса Ўрта Зарафшон бўйлаб кетган. XVIII асрнинг 20–30-йилларида қипчоқлар Шимолий Фарғонанинг тоғ олди минтақаларига келиб ўрнашганлар. Фақатгина маълум микдордаги қипчоқларгина Тошкент воҳасида қолган. Бу даврда қипчоқлар 4 та асосий гуруҳга: қора қипчоқ, сариқ қипчоқ, хитой қипчоқ ва қулон қипчоқларга бўлинган. Уларнинг ҳар бири, ўз навбатида, майда гуруҳларга бўлинган. Қипчоқларнинг айрим гуруҳлари XX асрнинг бошларигача ўзларининг уруғ-қабилавий бўлинишларини сақлаб қолганлар.

²⁹ Юсуф бий, Қўқон мингбошиси – 1259/1843 йили шаъбон ойида Кал Шоди фитнаси билан ўлдирилган.

³⁰ Бий – қабила ёки уруғ бошлиғи.

³¹ Сардор – бошлиқ маъносида.

³² Бек – қабила бошлиғи, оқсақоли, у ҳарбий гуруҳларга ҳам бошлиқ бўлган.

³³ Муҳаммадназарбек ибн Ирискулибий – Муҳаммадназарбек қўшбеги – хонликда бу ном билан иккита Муҳаммадназарбек маълум. Иккаласи ҳам қўшбеги унвонини олган. Бири Муҳаммадназар бий кўрўғли қипчоқ, етти қашқа уруғидан. 1840 йилда Шаҳрихон ҳокими. 1852 йили Худоёрхон фармони билан бу вазифадан олинган. Иккинчиси Муҳаммадназарбек Сақав ибн Ирискулибек минг – Муҳаммадалихон онасининг тоғаси. Шу Муҳаммадназарбек 1842-43 йй. парвоначи унвонида Намангонда ҳоким бўлган. 1852-1853 йй. Хўжанд ҳокими. 1865 йилдан Қошғарга кетиб Яъқуббек давлатида хизмат қилган.

Кўрўғли ва Мулло Холбек³⁴, Ўтаббой бий³⁵ ва бошқалар аймоқ ва уруғи билан йиғилиб, чакмоқ чақини сингари оламни остин-устун қилиб келиб, ўша йилнинг Саратон ойида панжшанба куниси Намангон³⁶ шаҳри ва Тўрақўрғонни эгалладилар ҳамда у ернинг ҳокимини кишанлаб, зиндонхона асирига айлантirdилар. Ўша куниси Андижон³⁷, Шаҳрихон³⁸, Марғинон³⁹ тарафларга ҳам қўшин юбориб, улар орқасича Саййид Шер Муҳаммад Алихоннинг ўзи ҳам чексиз сонли қўшин ҳамроҳлигида туни билан йўл босган кўйи жума куни тонгида ғалаба ва зафарга ёр бўлиб, Ашт қўрғонига кириб келди. У ерлар ҳокимининг ҳам қўл-оёғига кишан солиб, бўйнига асирлик арқонини ташладилар. Жума намозини эса ҳазрати бузруквор мавлоно Лутфуллоҳ Чустий⁴⁰нинг нурга тўла мозори ёнида адо этиб, ул шариф зотнинг пок руҳларидан мадад тилаганча йўлларини Хўқанд сари солдилар. Хон йўл юриш асносида амир ва саркарда//164^a лардан ҳар бирини бир йўл орқали Сайхун⁴¹ дарёсидан ўтиш учун тайин қилиб, довюрак бу хоннинг ўзи эса шарқ куёши каби ҳазрати бузруквор шайх Боязид Бистомий⁴²нинг муқаддас мозори йўли орқали кетди. Шижоат ўрмонининг шерлари бўлмиш ул амирлар ҳиммат камарини қаламга ўхшатиб, белининг юз жойидан маҳкам боғлаган кўйи жадаллик билан олға босиб, дарёнинг ҳар ер-ҳар еридан кечиб ўтдилар ва шанба куни тонг чоғи Навбахор маҳалласи мавзесига етиб келдилар. Қарасалар, манғитлар оёқ-қўлдан тушганча апил-тапиллик билан кўча бошига андаккина кесак-тош кабилар уюмидан пастаккина тўсиқ тиклаб, жанг учун ҳозир у нозир бўлиб туришибди. Саф ёрувчи амирлар эркак шерлар сингари ул нобакорлар тўдаси қаршилигини назарига ҳам илмай ва парвосига ҳам келтирмай, бирданига арабий насли тақовар отлар ва чакмоқ чақинидек тез учар, сахро-ю даштларни елдек кезар тулпорлар қорнига ниқталаб, бахти қайтган ул бедавлатлар томон от солдилар. Душман эса бу ташланганлар томон милтиқдан бирор ўқ узиб-

³⁴ Мулло Холбек – хонликнинг ҳарбий ва давлат арбоби. Мусулмонқули томонидан қатл қилинган.

³⁵ Ўтаббой/Ўтамбий – 1862 йили вафот этган. Қипчоқларнинг элатон уруғидан. Қурама (1847), Тошкент (1858), Марғинон (1860) ҳокими. 1853 йил қипчоқлар қирғинидан Худоёрхон ҳомийлиги натижасида амон қолган эди.

³⁶ Намангон/Намангон – Фарғона водийсида жойлашган шаҳар. Намангон вилояти маркази.

³⁷ Андижон – хонлик даврида ҳам вилоят маркази.

³⁸ Шаҳрихон – хон шаҳри. Амир Умархон томонидан Ўратепадан кўчириб келтирилган аҳоли ҳисобидан 1818-1821 йиллари барпо этилган шаҳар.

³⁹ Марғинон/Марғилон – Фарғона вилоятидаги шаҳар.

⁴⁰ Мавлоно Лутфуллоҳи Чустий (ваф.1572) нақшбандия тариқатининг йирик намояндаларидан.

⁴¹ Сирдарёнинг ўрта асрлардаги номи.

⁴² Шайх Боязид Бистомий – Султон Боязид Бистомий – Боязид Тайфур ибн Исо Бистомий (? – Вистом ш. (Эрон)-875) форс суфийлик оқимининг асосчиларидан бири. Тайфурия суфийлик тариқатининг пири. Унинг бобоси исломни қабул қилган зардуштийлардан бўлган, бутун умрини асосан Вистомда ўтказган. Вафотидан кейин уни «Султон ал-орифин» лақаби билан атай бошладилар.

узмасданок улар устига етиб бориб, эгаллаган мавқеларини остин-устун қилганча, ғаним турган жойни қўлга киритдилар. Бироқ манғитлардан кўпчилиги шу ола-тасирда қочиб қутулишга улгуриб, атиги бир нечтасинигина асир олишга муваффақ бўлишди.

Айни шу пайтда довюррак кўшиндан бошқа бир қисм жасурлари Урганжий дарвозаси йўлидан кириб, Тахтапул кўприги панжарасига етишди. Иброҳим Хаёл *манғит* буни кўриб, иш чатоклигини англади ва ўз навкарларидан бир бўлагини майдонга чиқариб, саросимага тушган кўйи ўзини ҳар томонга ура бошлади. Бироқ душманга рўпара келишга иложи етмай ва урушишга юраги дов бермай, бу қийин вазиятда ўзи учун қочишдан бошқа чорани афзал билмади ва икки-уч минг кишиси билан бирга Қамчилик кечуви ҳамда Мозор йўли орқали қочиш сари тутиниб, шу тариқа Хўжанд⁴³ йўлига чиққанча орқасига қарамай қочиб қолди. **Байт:**

Сифати зишт нахезад зи накў кардани ном,
Мард набувад зан агар ном ниҳандаш “Ҳайдар”.

Мазмуни:

Ёмон сифат кетмас номни яхши қилган билан,
Эр бўлмас аёл исмини “Ҳайдар” деган билан.

Шу қочишда Хўжанд қалъасига бориб кирдилар. Қўқондаги шижоатли довюрраклар эса қалъанинг барча дарвозаси эшиклари ва ҳар бир кўча ва маҳалла сари етишиб, Янги Ўрданинг ҳам теvarак-атрофини қуршаб олиб, камал ишларига киришдилар. Чунки *манғит*нинг қолган-қутган пиёда аскарлари ва марвликлардан иборат икки-уч минг нафарга яқин ёлланма истилочилар Ўрда ичига қамалиб, у ернинг баланд девор ва томларига чиққанча, милтиқдан ўқ отиб, мусулмонларнинг йўлини худди Яъжуж-Маъжуж тўғони⁴⁴дек тўсган эдилар. Энди шаҳарнинг бунисига тоқат қилмаган ёш-яланг йигитлари ҳиммат ва қаҳру ғазаб юзасидан Ўрда қалъаси деворининг ҳар ер-ҳар еридан ён бағирлаб ёпишганча турли жойидан тешиклар ўйишга тушдилар ва шу ёриқ-тешиклар орқали ичкарига кириб, шу заҳотиёқ манғит ва марвликларни ушлаган ерда ўлдириб, йўқлик ўлкаси сари равона қилдилар ёки асир олдилар. Шунингдек, ул бадбахтларнинг мол-мулкини бир қолдирмай талаб, ўз тасарруфларига киритдилар. Ўша маҳалда ушбу сўзлар ёзғувчиси, яъни камина Аваз Аттор Хўқандий ҳам бу воқеалар устида ҳозир нозир эдим.

Муҳаммад Назарбек ташқаридан хужум қилган мазкур халоскор кўшиннинг сафдар⁴⁵ амири бўлиб, шундан сўнг Эски Ўрдага //164^б келиб тушди ва кечаётган ишларни ўз назорати остига олди. Теvarак-атрофдаги йўллар боши ва қишлоқларга масъул кишилар тайин қилди. Қаерда қўлга тушган ва асир олинганлар бўлса, келтириб рўйхатга олиш ва ҳибсда

⁴³ Хўжанд – ҳозир Тожикистоннинг Суғд вилояти маркази.

⁴⁴ Яъжуж-Маъжуж тўғони – “Инжил” ва “Қуръон”да тилга олинган махлуқлар. Уни Искандар тўғони – садди Искандарий дейишади. Ривоятлар бўйича бу мустаҳкам тўғон Яъжуж ва Маъжужларга қарши бино этилган.

⁴⁵ Сафдар – сафни ёрувчи. Бу ерда лақаб.

сақлашга киришдилар. Бу қоралама битгувчиси, яъни камина пешин намозигача вақт ичида шу иш бошида мутасадди бўлиб, ул баттол қавмининг бир минг беш юз нафар кишисини зиндон тутқунлигига ташладик. Шундан сўнг аста-секин бошқа кишиларимиз ҳам кўпайиб, энди бизнинг бу ерда туришимизга зарурат қолмади, деган ўйда уй-уйимизга кетдик. Намоз ўқигач ва бироз дам олгач, тинч кўнгил билан тағин бозор бошига келдик. Шунда Саййид Шер Муҳаммад Алихон⁴⁶ кўшинининг олди кўриниб, аскарлар тўп-тўп, байроқ-байроқ ва санжоқ-санжоқ⁴⁷ бўлиб, тартиб билан юрган кўйи ўта бошладилар. Аҳолининг барча катта-ю кичиги қўлларини дуога очиб, ул улуғнинг ғалабасини тилашга тушдилар. Бироздан сўнг ул шижоат ўрмонининг шери ва ҳидоят унвонининг мукаррам сиймоси ҳам олий ҳимматли шахзодалар ҳамроҳлигида доно ва билимдон уламову фузалолар куршовида тўла савлат билан кўриниш берди. **Байт:**

Зафар мулозиму, нусрат қарину давлат ёр,
Қавий ба толеву фархунда, пушти истихзор.

Мазмуни:

Зафар бўлиб мулозими, ғалаба ва давлат ёр ҳолда,
Толеси кучли-ю бахту пуштипаноҳлик ила - худди офтобдек оламни ёғдуга тўлдирган ва борлиқни равшан қилган кўйи манғитлар зулми бидъатининг қоп-қора тунини сўниш узлатгоҳининг бурчагига қувлаганча тўла улуғворлик иззати ва туганмас салтанат билан келиб, ўзининг ота-бобосидан қолган меросий ўриндикқа ўтирди. Қутлуғ бир соат ва фавқулодда бир вақтда юртнинг омий ва руҳонийси, фуқаронинг фақиру кўйи табақаси, элнинг бой-бадавлат фирқаси вакиллари ҳаммаси биргаликда юраклари қувончу шодликка тўлганча зўр хурсандлик ила оқ кигиз устига ўтқазиб, кигизни эса тўрт бурчагидан даст кўтарган кўйи барчаси баланд овозда муборакбодлар қилиб, салтанат тахтига ўтқаздилар. Ҳар бир катта-ю кичикнинг тили ушбу байтни тараннум қилиб, анчагача оғиздан кўймадилар.

Байт:

Биҳамдуллоҳ ки бозам хусрави гетиситон омад,
Чу Мусо⁴⁸ гўсфандони раиятро шубон омад.

Мазмуни:

Худога шукр, яна жаҳон олувчи хоқон келди,
Мусо каби халқ қўйлари учун бир чўпон келди.

⁴⁶ Саййид Шермуҳаммад Алихон, яъни Шералихон (1842-1844). 1790-91 оламга келган. “Мунтахаб ат-таворих” асарининг муаллифи Муҳаммадҳакимхоннинг маълумотига қараганда Шералихон 2 шаъбон 1260/16 август 1844 йили Муродхон томонидан қатл қилинган. Шунда у 55 ёшда бўлган, 2 йил ва бир ойу 25 кун хонлик қилган. Муродхон 9 кунлик хонликдан кейинг 9 шаъбон 1260/23 август 1844 йили қипчоқлар кўлида Мусулмонқули ва Муҳаммадназарбек раҳбарлигида ўлдирилган. Худоёрхон 24 августда тахтга кўтарилди. Қаранг: Муҳаммадҳакимхон. Мунтахаб ат-таворих / Кириш, форс тилидан таржима, изоҳлар муаллифи Ш. Воҳидов. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2010. – Б. 126.

⁴⁷ Байроқ, санжоқ – байроқ, туғ. Бу ерда ҳар бир даста, гуруҳ маъносида.

⁴⁸ Мусо пайғамбар назарда тутилмоқда.

Алқисса, мутасадди шахслар ана шу воқеалар билан бўлиб, бир ҳафта-икки ҳафтагача *манғит*ларнинг кейинроқ ушланганлари рўйхатини тузиб, зиндонга ташлаш ишларига ҳам навбат етмади. Қанчаларини эса шу орада ўлдир-ўлдир қилиб, манғитлар ўлиги кўчаву бозор бошларида тикан уюмларидан ясалган хирмонга ўхшаб, тўда-тўда бўлиб ётди. Тирик қолганларини *қирғиз* ва *қипчоқ* баҳодирлари қул қилиб сотиш учун бозорга олиб чиқардилар. Аммо халқ уларни сариқ чақага ҳам олмас ва ғайрат юзасидан “буларингиз бир дирҳам⁴⁹га ҳам арзимаса, нима қилайлик ахир” дея, сотиб олиш у ёқда турсин, ўша ердаёқ ўлдиришгача бориб етардилар.

Амир Саййид Шер Муҳаммад Али Баҳодирхон ва унинг салтанат тахтига чиқиб ўтиргани ҳамда шаҳар қалъасини қурдиргани зикри

Субҳоний иноят кўмаги ва яздоний муҳаббат ғамхўрлиги орқасида соҳибқирон хон //165^a мақсади ҳосиллик тахти ва давлат суянчиғида шодмонлик билан қарор топгач, ул ҳазратнинг лутф нурлари халқ аҳволи пешонаси ва тақдир манглайи узра таралди. **Байт:**

Жаҳонпарваре шимааш дину дод,
Ҳақиму хирадманду некўниҳод.
Ситамро зиёну адлро суд аз ў,
Худо рози-ю халқ хушнуд аз ў.

Мазмуни:

Бир жаҳонпарвар - хислатида дин, адолат,
Оқил, донову зоти яхшиликка далолат.
Ситамга етар зиён, адолат кўрар суд⁵⁰,
Парвардигор бўлур рози, эл эса хушнуд.

Ва ҳумоюн кўнглига ул бахти қаро банги Иброҳим *нойиб* замони айёмидаги ҳодисалар сабабли рўй берган вайронагарчилик қолдиқларини тузатиш ҳамда бу хайр анжомли вилоятнинг барча хосу авомига етган турлитуман ва катта-кичик зарару зиённи бартараф этиш фикри йўл топиб, олий ҳимматини зулм ва зўравонлик сингари ёмон ишлар аломатларини ер юзи майдонидан супуриб ташлаш ишларига киришган бу шафқат хислатли, меҳрга тўла қалбли, олийжаноб, олийнасаб, саййидлик ва руҳоний силсила самараси, шарифлик ва аслзодалик намунаси, улуғлик ва буюклик қоидалари таъсисчиси, давлат ва иқбол посбони, улуғворлик нурларининг матлаъси, буюклик ва саховат аломатлари манбаси, “Аллоҳ йўлида жиҳод килувчилар”⁵¹нинг бошлиғи ва “Агар Аллоҳни севсангиз”⁵² йўлининг

⁴⁹ Дирҳам – дирам; 1) оғирлик ўлчов бирлиги. Ўртача вазни 3,235 г га тенг бўлган кумуш танга; 2) Бухоро хонлиги, Эрон, Ироқ, Афғонистон ва Туркияда пул бирлиги бўлган.

⁵⁰ Суд – фойда.

⁵¹ Қуръони карим, 2:218.

⁵² Қуръони карим, 3:31.

раҳнамози, “кофир ва мунофиқларга қарши курашувчи”лар⁵³ майдони ғозийларининг олдинги қатордагиси, “мушрикларга зарба бериш”⁵⁴ майдонининг саф ёрувчиси, Аллоҳнинг ердаги сояси, “сув ва ер” қаҳрамони, тинчлик ва хавфсизлик сабабчиси, “ҳақиқатдан ҳам Аллоҳ чиройли амаллар қилишга буюрур”⁵⁵ мамлакатининг фармонфармоси, Аллоҳга ибодат қилувчилар ҳимоячиси, Аллоҳ душманларига қирғин келтирувчи, ғалабалар даракчиси, душман устидан ғолиб, ҳар бир бандага ғамхўр ҳомий, Аллоҳ ҳаққини адо этувчи банда, нусрат ва иқтидор вилоятининг волийси, вилоят бахш этгувчи олий шавкат ва юксак қудрат эгаси, ислом байроғини ўрнатувчи, куфр ва зулм туғларини ер билан яксон қилувчи, олий ҳазрат, рафеъ манзилат, Сомий мартабат, Искандар ҳашамат, Доро дарбон, қадри қудрати тақдиру қазо тавон, жанг майдонининг душман ўлдирувчиси, орномус йўлининг заҳматкаши, Фаридун насабли, Доро хислатли, Ҳушангдек хушёр, Баҳром савлатли, Буржис саодатли, зафар ва ғалабалар отаси, яъни Амир Сайид Шер Муҳаммад Али Баҳодирхон ибн Ҳожибек ибн Абдурахмонбек ибн Абдулкаримбек ибн Шаҳрухбек ибн Ашурхон ибн Ҳожихон ибн Рустамбек ибн Шаҳрух султон ибн (халқ бугунги кунда Чамаш ва Ҳожи бий номи билан атаб қабрини табурурук юзасидан зиёрат қилувчи) Шаҳмаст ибн Асилзода ибн Абулқосим ибн Муҳаммадамин ибн Худоёр султон ибн Султон Иликхон ибн Олтун бешик //165^б ибн Муқим Мирзо ибн Муҳаммад Ҳаким Мирзо ибн Ҳумоюн подшоҳ ибн Захириддин Муҳаммад Бобур подшоҳ ибн Мирзо Умаршайх ибн Султон Абу Саид ибн Султон Муҳаммад ибн Мироншоҳ ибн Амир темур Кўрагон ибн Амир Тарағай ибн Амир Баркал ибн Амир Амнак ибн Амир Инжил ибн Қарожор нўён. **Байт:**

Қарожор нўён ибн Аманд,
 Ба Чингизи кишваркушой ҳаманд.
 Қарожар Чингиз ибн Аманд,
 Ки аз Ёфаси Нўҳ ибн Одаманд.

Мазмуни:

Қарожор нўён ибн Аманд,
 Юрт олувчи Чингиз билан бирдирлар.
 Қарожар Чингиз ибн Аманд,
 Нуҳ Ёфаси ибн Одамдандирлар.

Ибн амир Суйғуж ибн Амир Бурқа ибн амир Барлосхон ибн Қочурбийхон ибн Бартонхон ибн Қабилхон ибн Тумонхон ибн Бойсунғурхон ибн Қайдухон ибн Зутаминхон ибн Буқохон ибн Бузанжирхон ибн Элхон султон ибн Чўбинахон ибн Менглихон ибн Ойхон ибн Офтобхон ибн Темуртош ибн Қаёнхон ибн Элхон ибн Юлдузхон ибн Мўғулхон ибн Тоторхон ибн Аланжахон ибн Илёсхон ибн Боқаро ибн Турк ибн Ёфас ибн Нуҳ *алайҳисалом* мазкур мақсадни амалга оширди. Мана энди ушбу аснода ул жаҳон шоҳининг воқеалари баёни васфидан бир бўлагини қисқача тарзда

⁵³ Қуръони карим, 66:9.

⁵⁴ Қуръони карим, 6:106.

⁵⁵ Қуръони карим, 16:90.

тахрир доираси ва ёзув тизимига киритилса, жуда ўринли бўлади. 1216 йили⁵⁶ амир Олимхон отаси ўрнига хонлик салтанати тахтига ўтирган пайтда ул дойорада амирнинг амакиси бўлмиш амир Ҳожибекдан хавфсирагани учун ўз жонини сақлаш ниятида ул бегуноҳ мазлумни шаҳидлик даражасига етказди. Ва ул шаҳид амирдан уч нафар яхши хулқли ўғил отасига ўринбосар бўлиб ёдгор қолди. Уларнинг номи қуйидагича: Бекўғлибек, Каттабек ва Шералибек. Амир Олимхон бир неча вақт уларни ўз ёнида сақлаб, аммо қўриқлаш учун посбон тайинлаганди. Қазову қадардан бўлиб, бир куниси ул толе юлдузли яхши хушсыйратлар вақтни холи топиб ва фурсатни ғанимат билиб, **Чихокчи** хўжа деган бир кишини ўзларига қўшиб, “Аллоҳга таваккал” сўзини дилга маҳкам жойлаган кўйи мана бу байтга мутаранним бўлдилар.

Байт:

Мо бо мурод бар сари гардун ниҳем пой,
Ё мардвор дар сари кунда кунем сар.

Мазмуни:

Биз мурод ила гардун бошига қўямиз оёқ,
Ё мардларча кундага қўярмиз бош.

Шу байт мазмунича Каттабек билан Шер Муҳаммад Алихон Андижон йўли орқали Талас мавзесида ўтирган *қирғиз* халқи орасига қочиб кетиб, соғ-саломат ул мавзегга етиб олдилар. Анча йиллар, аниқроғи, қирк беш йилга яқин ўша ерда истиқомат қилиб, уй-элатлик бўлдилар ва жуда кўп молу мулк тўпладилар. Улардан камолотли ўғил ва соҳибжамол қиз фарзандлар дунёга келиб, ана шундай фаровон турмуш билан тўла иззат-икромда ҳаёт кечирдилар. Чунончи бир туркий байтни ана шунга муносиб билиб, бу ерда келтирмоқни лозим топдик. **Байт:**

Сен азиз этган қулингни, ҳеч вақт хор айламансан.

Агар хор айласанг ҳар ерга ки //166^a борса хордур.

Ҳазрат ҳакими мутлақ ва улуғвор буюклиги ҳақ ҳокимнинг иродаси ўзининг боҳира ҳикмат ва қоҳира ҳукми тақозоси билан “ҳар бир нарса ўз аслига қайтади” ҳадиси мазмунига кўра, ота-боболари ўринбосарлигига етказиб, тожу тахт салтанатига сазовор қилиб, ўз яқинлари орасида мумтоз ва сарафроз қилмоқчи бўлса, аввало мана бу маънини муҳайё қилади: теварак-атрофни шундай бир тарзга келтирадими, қаерда уруш марди майдонлари ва жаҳон сақловчи оқил одамлар бўлса, Аллоҳнинг ўша танлаган кишиси атрофига йиғиладилар. Ва “Бўл деди, ва у бўлди”⁵⁷нинг яратувчиси “истаган кишининг азиз қилурсан”⁵⁸ ўриндигига ул хушбахт шер сыйрат кишининг ўтиришини насибу рўзи қилмоқни хоҳлайди. Шу маънига мисол таризда ўша вақтда Фарғона вилоятидаги бузуқчилик ва жабру ситам воқеалари хабари ул диловар амирнинг ҳушли қулоғига етиша бошлади. Бу масала юзасидан ён-атрофидаги жойларга одам юбориб, улус катталарини йиғди ва уларга рўй бераётган воқеа юзасидан маслаҳат солди. Ул жамоа ўртага ташланган

⁵⁶ 1216/1800 йили.

⁵⁷ Қуръони карим, 3:59.

⁵⁸ Қуръони карим, 3:26.

таклифни бажону дил қабул қилиб, қирғиз, қипчоқ, қозоқ⁵⁹ ва қалмоқ⁶⁰ аймоқларининг ҳар бир жамоасидан сон-саноксиз ва беҳисоб лашкар, балки

⁵⁹ Қазоқ (лар) – Қозоқнинг этногенези турли кўчманчи қабилаларнинг узоқ муддат давомида аралашуви шароитида кечган. Уларнинг қадимий аجدодларига саклар, усунлар ва б. кирган. Милоднинг бошларида Орол денгизидан ғарбда қозоқлар этногенезига таъсир кўрсатган аланлар яшаган. VI-VII асрларда Қозоғистоннинг жанубий-шарқида яшаган қабилалар Ғарбий Турк хоқонлиги таркибида бўлган. Бу даврда шарқдан туркашлар, телелар, қарлуклар ва б. келиб жойлашган. XII-асрнинг бошида Қозоғистон ҳудудига қорахитойлар (киданлар) бостириб кирган, улар маҳаллий туркий аҳоли билан аралашиб кетган. XIII аср бошида мўғуллар истилоси даврида Мўғулистон ва Олтойдан найманлар, кераитлар ва б. қабилалар кириб келган. Олтин Ўрда парчаланиши билан XV асрлар ўртасида, Ўзбек хонлигидаги ўзаро низолар натижасида бу қабилаларнинг катга қисми Жануб-Шарққа, Мўғулистон давлати таркибига кўчган. XVI асрнинг бошида ғарбга қайтиб келган қозоқ қабилалари Қозоқ хонлигига бирлашган (ўзбек қабилалари Шайбонийхон бошчилигида Ўрта Осиёга кетган). Шу билан қозоқ элатининг шаклланиш жараёни тугалланган. Қозоқларнинг қабила-уруғлари тарихан учта гуруҳга бўлиниб, алоҳида ҳудудларда яшаганлар. Улар жузлар деб аталган. Асосий машғулоти кўчманчи чорвачилик, фақат жанубидаги (Сирдарё бўйидаги) баъзи воҳаларда суғорма деҳқончилик бўлган.

⁶⁰ Қалмоқ (лар) – Қалмоқлар/Жунғорлар/Ойратлар – Жунғориядаги ўрта аср давлати (1635–1758). Или водийсида яшаётган ойротларнинг чўрос улуси вакили Ботур хунтайжи раҳбарлигида Ёркенд хонлигидан ажралиб чиқиши натижасида барпо этилган давлатнинг асосий аҳолиси. Цеван Рабдан (1697–1727) ва унинг ўғли Галдан Церен даври (1727–1745)да қалмиқлар қайта кучайган. Шу даврда улар Мовароуннаҳр ҳудудларига ҳам бостириб кирган. Улар Цин империяси билан тинчлик алоқаларини ўрнатиш ва ташқи сиёсатдаги фаолликни Ғарб томонга қаратиш ҳамда Ёркенд хонлиги устидан ойротлар ўрнатган назоратни кучайтириш сиёсатини олиб борган. Бироқ, Цин империяси Мўғулистонда ўрнашиб олгач, ойратларга қарши кураш бошлаган, жумладан, 1717 ва 1731 йилларда икки марта катта кўшин билан ҳарбий юриш қилган. Аммо, бу юришлар мағлубият билан тугаган. Ойротлар биринчи марта Олтой томондан, иккинчи марта Тибет томондан айланиб ўтиб, Хитой кўшини муқаддимасини орқа тарафдан узиб қўйиш хийласини ишлатиб, кам куч билан катта армия устидан ғолиб чиқиб Цин империяси режаларини барбод этган. Цин ҳукумати ойратлар билан сулҳ битими тузишга мажбур бўлган (1741).

XVIII аср ўрталарида ойрат хонлигида ички зиддиятлар кучайган. Ҳокимият талашувчи кучлар ичида Цин ҳукумати ёрдамида мақсадга эришмоқчи бўлган шахслар пайдо бўлган. Амурсана Цин сулоласи учун мақбул шахс деб топилган. Аммо, у Цин сулоласининг ойратларни бутунлай йўқотишга қаратилган махфий режасидан беҳабар бўлган. 1755 йил баҳорда Цин империяси ойратларга қарши 50 минг кишилик кўшин билан уруш бошлаган. Кўшин авангардига Амурсана бош бўлган. Ойратлар хонлиги йўқ қилинган, лекин Амурсанага тахт берилмаган, у махфий кўрсатма билан Пекинга чақиртирилган. Алданганини билиб қолган Амурсана ўзини хон деб эълон қилиб, Цин салтанатига қарши кураш бошлаган, бироқ мағлубиятга учраб Россия ҳудудига қочиб ўтиб, мусофирликда вафот этган. Жунғорларнинг сўнгги хони Давақи Пекинга олиб кетилиб зиндонга ташланган. Ойратлар хонлиги барҳам топгандан кейинги ички ва ташқи вазият Цин империясига Шарқий Туркистондан нарига ўтишга имкон бермаган. 1758 й. Ёркенд хонлиги ҳам йўқ қилинган. Шундан кейин Ойрот ва Ёркенд хонликлари ҳудудида Цин ҳукумати томонидан ҳарбий-маъмурий тузум ўрнатилган.

Яъжуж-Маъжуж фирқасидан чигиртка-ю чумолидан ҳам кўпроқ қиёмат аломатли кўшин йиғилди ва худди жаҳон олувчи Чингизхондек ўз жойларидан қўзғалиб, журъат қадамини илгари ташлади. Неча бир тоғлару биёбонларни босиб ўтиб ва кўпириб тошган дарёлардан кечиб, Намангон вилоятига кириб келдилар. **Байт:**

Онро ки худой давлате хоҳад дод,

Ногоҳ зи сангхора берун оварад.

Мазмуни:

Худо кимга давлат бермоқчи бўлса, ўшани

Кутилмаганда метин тошдан чиқариб олади.

Ул музофотнинг барча ерларини ўша кунисиёқ ўз тасарруфи доирасига киритиб, манзилу мақсад сари юзландилар ва неча бир шону шавкат билан Сайхун дарёсидан кечиб ўтиб, тўла улуғворлик билан ва олдига пешвоз чиққан хурматга сазовор амирлар ҳамкорлигида Хўқанди латиф доруссалтанасида хонлик Ўрдасига кирди ҳамда амирлар ул бахтга ёр амирни иззат нишонли тахтга ўқаздилар. Иброҳим Хаёл *мангит* эса бир кам саксон кун ҳукумат юргизиб, садқаи шаҳар кетсин, дея жуфтакни ростлаб қолди. Юқорида бунинг воқеасини батафсил зикр қилган эдик. **Байт:**

Нуктаи ў ҳам нав аст, ҳам куҳан аст,

Сухан асту дар ин суҳан, суҳан аст.

Мазмуни:

Унинг ҳикмати ҳам янги, ҳам эскидир,

Сўз-ку сўз, сўзда ҳам сўз бор-да.

Ул жаҳон олувчи ва жаҳон сақловчи жаҳонгир малик ул-жаббор Худонинг амри билан бахтли бир соатда жаҳонбонлик тахтига ёнбошлаган кўйи ором ва қарор топгач, қайтадан Бобурия хонадони кўлига ўтган давлатга адолат зевари билан зебу зийнат бағишлади. Кулфат ва меҳнатдан яраланган бечоралар дилига янгидан малҳам босиб, уларнинг касаллик ва хасталикларини “мўъмин қавм қалбини қондириб, кўнгилларидаги ғам-андухни кетказди”⁶¹ ҳолатга айлантирди. Бахшиш ва саховат кўлини халойиқнинг барча табақаси сари очиб, катта-ю кичикнинг барисини ўзидан рози ва хурсанд қилди ва “эҳсон эҳсоннинг қулидир” мазмунига кўра, ҳаммага сарафрозлик бағишлади. //166^б **Байт:**

Аз он омади бар сари ин сарир,

Ки афтодагонро шави дастгир.

Мазмуни:

Бу тахт устига келишинг сабаби,

Йиқилганларни турғизиш учундир.

Ўша куниси уч мингга яқин *мангит*ни ушлаб, кўпчилигини шу захотиёқ қатлга етказдилар. Ва қайси бир вилоятда *мангит*дан қолган сипоҳилар бўлса, ерлик халқнинг ўзи ўша мавзедаёқ несту нобуд қилиб,

⁶¹ Қуръони карим,9:14.

кулини кўкка совурди. Мазкур кунларда кўрнамак Маҳмуд хожа⁶²ни ҳам неча бир уқубат ва азоб исканжасига олиб, асфалаасофлин даргаҳига равона қилиб, кўнгилларини душманлар вужудидан фориғ этдилар. Шундан сўнг маслаҳатга кўра шаҳар атрофини ўраб турган қалъа таъмири учун киришдилар. Чунки, жаннатга менгзар шариф Хўқанди латиф бино бўлгандан бошлаб то шу кунгача бир юз йигирма йил ўтиб, боғу бўстонлар, майдону гулистонларда одамлар ором олиб, бўрилар нарига қочиб, барча фақиру фуқаро осойишталик ва фароғатда тинч яшаб, ҳеч бир томондан дўсту душманнинг хавфини тортмай ҳамиша шаҳар фуқароси ва аҳолиси айшу ишратга машғул бўлиб, боғистону далаларда бемалол сайру гаштак қилар ва ўз даврининг подшоҳи ҳаққига дуолар қилардилар. Муҳаммад Алихоннинг ҳаёти заволга юз тутиб, беминнат баҳона ахтарувчи Эгам ўзининг карам шеvasи билан қазову қадарни шу ишга тайинлашни истагач, шаҳарни палид *манғит* қўли остига ўтказиб, ул мазлумларнинг шаҳидлигига сабабчи қилди.

Неъмат берувчи Алоҳга шукрларким, 1258 йили⁶³ хар нарсага эриштирувчи қудратли малик ул-маннон ва тавфиқотларга кон, раҳмдил ва меҳрибон Аллоҳ иродаси ва салтанату шавкату қудрату ҳашмату улуғлик ва баландлик ва етуклик ва адолат ва жалолат ва марҳамат ва мукаррамат ва меҳрибонлик ва шафқат ва иззат ва иқбол ва эҳсон куёши:

Байт:

Жаводи мутлақу кутби ҳудайи ханифи қавм,
Имоми миллату султони муташарриъу шоҳи замон.
Ситора жуошу хуршид ройу, гардун кадр,
Саҳоби бахшиш, дарё дилу сипеҳр тавон.

Мазмуни:

Мутлақ саховат эгаси, қавмнинг йўлбошчи кутби,
Миллат имоми-ю, шариат султони ва замон шоҳи.
Юлдузлар сонича лашкарли, куёш раъйли, осмон қадарли,
Бахшиш булути, денгиз қалбли, фалақдек қудратли,

яъни амир Саййид Шер Муҳаммад Али Баҳодирхон *оллоҳи таоло давлати ва султонлигини абадий қилсин* номи билан боғлиқ ҳолда баланд ва метиндек мустаҳкам, катта қалъа барпо қилинди.

Алқисса шаҳарнинг бой ва шариф кишиларининг бариси ҳамда фақиру фуқаро бу масалани қабул қилиб, ҳиммат камарини бир неча ердан қаттиқ ва маҳкаму устивор қилиб боғлаб, таъмир ишларига киришдилар. Амири кабир ўз томонидан илгари Муҳаммад Алихон ҳукуматида ишлаган савил қолгур Мўъминқул ва Мирзо Исмоил деган икки нафар қизилбош шия навкарларни шу иш бошига саркор⁶⁴ қилиб қўйди.

⁶² Маҳмуд хожа – Муҳаммад Алихон ва унинг укаси Султон Маҳмудхонни тутиб олиб, амирга етказиб беришда “жонбозлик” кўрсатган амалдор.

⁶³ Милодий 1842 йили.

⁶⁴ Аслида саркор – хон хазинасига келими тушадиган ер, мулк, корхоналар, раста ва бозорлар, кечувлар устидан назорат қилувчи амалдор. Бу ерда ишбоши сифатида.

Қалға қурилиши каби бу ваҳшат асарли, даҳшат назарли хабар ул зоти паст ва уяти йўқ амир Насруллоҳнинг қулоғига етишиб, дарҳол ўзига қарашли ён-атроф ерларга тез юрар чопарлар //167^a юборди ҳамда жуда қисқа бир фурсат ва тез бир вақт ичида сон-саноксиз қўшин тўплаб, йўлга тушди. Муҳаммадариф *отолик*⁶⁵қа ҳам Тошкент, Дашти Қипчоқ⁶⁶ ва Қурама томондан журъат қадамани Хўқанд сари ташлаш борасида ҳукм берди. Бир томондон Бухоро подшоҳи ва иккинчи тарафдан Дашти Қипчоқ лашкари йўлида учраган барча нарсани оёқ ости қилиб, Хўқанд томон кела бошладилар. Халқни ажиб бир ваҳима босди. Фуқаронинг кўпчилик кўрқоқ гуруҳи қочиш йўлини тутиб, кўч-кўлонини Кошғар вилояти сари орқалаб, отлари жilовини ўша томон бурдилар. Қолган-қутгани Ўш вилоятига кетиб ўрнашдилар. Амири кабирнинг шахсан ўзи қалъанинг қурилиш ишлари бошида туриб, кўзининг нури Саримсоқбекни эса Юсуф *мингбоши*⁶⁷ билан бирга катта қўшинга бош қилиб, ул мағрур кеккайганлар йўлини тўсиш учун юборди. Улар шаҳардан ташқари чиқиб, шаҳардан тахминан етти фарсахча наридаги Халта қишлоқ мавзесига бориб тушдилар ва ул номардни йўқ қилишга шай бўлиб турдилар.

Энди бу томондаги гапни эшитсангиз, ҳали эслатганимдек, амири кабир ҳалиги икки нобакор ғаддор шияга ишониб, уларни иш бошида қўйган эдилар. Булар амир Насруллоҳнинг келганини эшитиб, унинг давлатхоҳлигини ихтиёр қилиб, қалъанинг қурилиш ишлари жабҳаси тақсимини бир ҳафта орқага сурдилар. Ихлос ва эътиқод билан ўн кун, ўн беш кундан бери ён-атроф ва **чўлу** тоғладан келиб ётган мусулмонлар эса ҳар кун ул бадният итлар олдига бориб, иш тақсимлаб беришни сўрардилар. Улар эса бугунни эртага, эртани индинга суриб, ишни ҳадеб пайсалга солаверишди. Яхши ниятли бу ихлос йўлидаги кишилар қарашса, ул таги пастларнинг нияти бошқача. Ҳаммаси биргалашиб, ҳар иккала ҳаромзода қизилбошни тош остига олиб, абадий тўшбўрон тагида қолдирдилар. Амири кабир қайтадан ўзининг ишончли давлатхоҳларидан бир нечта кишини ишбошилиқ вазифасига тайинлади. Ўн саккиз кун давомида мустаҳкам ва маҳкам қалъанинг қибла йўли томонини икки жанубий ва шимолий томонлари билан бирга учи осмонга тегадиган даражада юқори кўтариб, Искандар тўғонидек қилиб қурдилар. Қолган ерларини жийб боғлаб, душманга қарши тап-тайёр туриш учун барча фақир уқаро, сипоҳ ва халқнинг бариси ҳиммат камарини белига боғлаб, қалъани сақлаш ишига сафарбар бўлдилар. **Байт:**

Қалъаву хандақу дарвоза ба Фарғона набуд,
Омад Шер Муҳаммад Али хон кард бино.

⁶⁵ Отолик/атолик/оталиқ – тахт эгаси ёки ворисининг ота ўрнидаги маслаҳатчиси, мураббийси (регент). У(лар) давлатда энг кучли бўлган қабила бошлиқлари ёки ижтимоий табақа вакилларида тайинланган.

⁶⁶ Дашти Қипчоқ – тарихий-жуғрофий ҳудуд сифатида Марказий ва жанубий Қазоғистоннинг ерлари.

⁶⁷ Мингбоши – Қўқон хонлигида олий ҳарбий унвон, ҳарбий вазир. Минг нафар сарбознинг бошлиғи.

Мазмуни:

Фарғонада қалъа, хандақ, дарвоза йўқ эди асло,
Келиб Шер Муҳаммад Алихон қилди барин бино.

Гапнинг қисқаси шуким, **шеър:**

Амири кабир аз рўи жадду жаҳд бинои қалъа пардохтанд,
Ва он золими бадният ба қаҳру ғазаб қалъа вайрон сохтанд.

Мазмуни:

Амири кабир жаҳду жадал билан қалъа бино қилдилар,

Ул шум ниятли золимлар ғазаб-ла қалъа бузғучилар – келиб, Маҳрам мавзесига кўнишди. Дашти *қипчоқ* томондан //167⁶ Муҳаммад Шариф *отолиқ* ҳам кўп сонли кўшин билан етиб келиб, Қамчиқўрғон мавзесига тушди. Амири кабир ўзининг ғайрат ва довюраклик хислатига биноан қариндошлик яқинлиги ва давлатхоҳлик сифатларига эга яхши сийратли Муҳаммад Назарбек ибн Ирисқулибекни ўша тарафга ул кўрнамаклар йўлини тўсиш учун юбордилар. Булар ҳам ҳар қабила ва сарҳаддан сон-саноксиз лашкар йиғиб, Қирчинқўрғон йўли билан Сайхун дарёсидан кечиб ўтиб, Ғурумсарой⁶⁸ қалъасини лашкаргоҳ мавзесига айлантирдилар ва шу ерда қарору ором топдилар.

Энди икки оғиз сўзни амири кабирнинг катта ўғли амири лашкар Саримсоқбекдан эшитинг. Жаноб амирзода чексиз кўшин билан бирга ул мағрур кеккайганлар қаршиси томон юриб, Халта мавзесида истқомат байроғини тикди. Бухоро амири бу ҳолдан воқиф бўлиб, буни писандига илинтирмасдан хонзода устига катта лашкар жўнатди. Довюрак хонзода ғайрат ва зўрлик ҳиммати билан ул номуродлар сари мардлик панжасини сармаб, шундай бир жанг қилдики, Рустами дoston⁶⁹ ва Сом ибн Наримон⁷⁰ замонида ҳам бундай шиддатли ва аёвсиз кураш рўй бермаганди. Буни кўрган кўрар кўз аҳлининг бариси хонзодага бир овоздан таҳсин ва офаринлар айтишиб, душман аҳли эса ҳасрат лабини тишлаб, алам тишини ғижирлатдилар. Чунончи бу борада шоирлардан бири айтмиш.

Маснавий:

Бикуштанд чандон зи *манқит* чунон,
Ки гил шуд ҳама хок аз хунашон.
Пур аз кушта шуд арсаи размгоҳ,
Чунон гашт бар он душмани сиёҳ.
Чунон тез шуд оташи корзор,
Гаҳ мехост гардун ба жон зинҳор.
Ғиреве зи кабурга бидарид гўш,
Ба по андар афтод сарҳо зи дўш.

⁶⁸ Ғурумсарой/Хуррамсарой – Фарғона водийсидаги Намангон вилояти, Поп туманидаги қишлоқ.

⁶⁹ Рустами дoston – “Шоҳнома” асаридаги Рустами дostonга ишора.

⁷⁰ Сом ибн Наримон – “Шоҳнома” қаҳрамонларидан. Фаридун ва Манучехр замонларида Мозандаронда Заҳҳокка қарши курашда қаҳрамонлик кўрсатган (қар.: “Шоҳнома”, I. – С. 615-619? 637/)

Зи бонги сипаҳ гўшҳо хийра шуд,
Зи гарди сутурон назар тийра шуд.
Ту гуфти ки дарё ба жўш омада аст,
Наҳанги бало дар хурўш омада аст.
Зи бас кушта афтод дашти куҳин,
Замин пушта шуд то ба чархи **барин**.
Зи базе хун ки аз куштагон шуд равон,
Жаҳон гашт дарё карон то карон.
Гурўҳе бидоданд сар дар ситез,
Гурўҳе ниҳоданд рў дар гурез.

Мазмуни:

Манқитни шундай кирдиларки,
Қонларидан тупроқлар лой бўлди.
Жанг майдони ўликка тўлди,
Ул бахти қаро душман шу кўйга тушди.
Уруш олови шу қадар гурилладики,
Гардун жонидан айиришга оз қолди.
Сурнайлар саси қулоқни тешарди,
Бошлар елкадан узилиб ерга тушарди.
Қўшин суронидан қулоқлар битди,
Отлар чангидан кўзлар қоронғулашди.
Гўё денгиз кўпирган каби эди,
Бало аждаҳоси бўкирарди.
Эски дашт жуда кўп ўликка тўлди,
Ер осмонгача улардан қат-қат кўтарилди.
Ўликлардан оққан қондан,
Олам бошдан-оёқ қон денгизи бўлди.
Қай бир гуруҳ жангда бош тикди,
Қай бир гуруҳ юзин қочмоқ сари бурди.

Алқисса қаҳрамонларнинг тошни тешар найзаси ва баҳодирларнинг бурро шамшири душманларнинг бошини танасидан улоқтириб, кўксини нечта жойидан яралаб, уларни майдон ўртасидаги копток ва тупроққа айлантиришга киришдилар. Душман бундай жангга дош бера олмай, юзни мақсуддан ўгириб, довьоракларнинг тошни тешар найзалари учига орқаларини қаратган кўйи қочиш йўли сари тутиндилар. Сафни ёрувчи ботирлар душманларни таъқиб қилиб, тахминан уч фарсахгача Маҳрам мавзеси томон қувлаб бордилар. Уларнинг шу аснода “орқамиздан албатта туғ ва байроқ ва лашкар сардорлари ҳам //168^a кетма-кет келаётибди” деган умидлари бор эди. Бироқ қарашса “оёқ изи бору Ҳайдарнинг ўзи йўқ!” Йўл аро қимирлаган тирик жондан ҳеч бир белги-ю асар кўзга чалинмайди! Ул бечораларнинг дилига қўрқув ва ваҳима тушиб, отлари бошини орқага буриб, келган йўллари сари равона бўлдилар.

Шу аснода насаб жихатдан *мин*ларга қариндош ва уруғ-аймоқ бўлган Ургут⁷¹ лашкари хешу таборлик юз-хотирини қилмасдан ўрдак галаси устига ташланмоқчи бургут сингари пистирмада фурсат пойлаб ётаркан, музаффар лашкар воқеасидан хабар топиб, ўзларини ғалаба аломатли лашкарнинг қалб қисмига урдилар ва уларни тум-тарақай тарқатиб юборишга эришдилар. Бундай қариндошлик ҳаққини танимаслик борасида шайх Саъдий қуйидаги байтни айтган эканлар. **Байт:**

Ҳар ки аз дасти дигар нолад,
Саъдий аз дасти хештан фарёд.

Мазмуни:

Бошқалар ўзгалар дастидан нолиса,
Саъдий ўз яқинларидан дод дейди.

Тўсатдан юз берган бу ногоҳоний ҳамла чоғи жангчилардан бир юз тўқсон нафарга яқин киши ўзларининг қариндошлари кўлига асир тушдилар. Ургутлик *мин*лар бу уруғдошларини бераҳм амир Насруллоҳ олдига элтдилар ва ул бадкирдор амир эса бечораларни эртаси куни бир ерга бир тўп қилиб йиғнаб, Шўртепа мавзесида шаҳидлик даражасига етказди.

Бу надоматли ҳодиса билан боғлиқ яна бир воқеани хушхиром қалам шундай шарҳлайди: Ул шижоат ўрмонининг шерюраклари қочоқлар кетидан қувишга тушган маҳалда илгари Муҳаммад Шариф *отолиқ*нинг тарбиясини кўрган ва Тўрақўрғонда *ясовулбоши*⁷²лик амали билан бошини осмон тутиб юрган Кўчар исмли бир баттол юз⁷³ амири кабир *қирғиз*лар билан ул тарафдан келиб, Намангон ва Тўрақўрғонни фатҳ этган пайти амири кабир ёнида Хўқандга келиб, хизмат камарини белига боғлаб, амирлар қаторида юрганди. Амири кабир эса унга бўлган ишончи юзасидан мазкур лашкарда кўшиннинг *туғбеги*⁷⁴си қилиб юборган эдилар. Ана шу узоқни кўра билмас ақлсиз бадбахт хом хаёл ботқоғига ботиб, байрақ туғини олиб, дарё бўйига қочганча Ғурумсарой томонга бадар кетди ва Сайхун дарёсидан ўтиб, Муҳаммад Назарбекка қўшилди.

⁷¹ Ургут/Урғут – бугунги Ургут, Самарқанддан 30 км. узоқликда жойлашган шаҳар, туман маркази.

⁷² Ясовулбоши – ясовул отлиқ ва пиёда сарбоз (ясо бажарилишини назорат қилувчи сарбоз)ларнинг бошлиғи.

⁷³ Юз(лар) – қабиласи – Ўратепа шаҳри, Зомин, Бахмал, Булонғур атрофи билан биргаликдаги ҳудудда жойлашган кучли қабилла бўлган. Улар қирқ қабиласи билан бирга ўзбек халқи таркибига кирган йирик қабилалардан бири. Тарқоқ ҳолда Самарқанд атрофида, Панжикентнинг жанубида, ҳозирги Ғаллаорол, Жиззах, Зомин ва Ўратепа ҳудудларида яшаганлар. Қирқ уруғи кўпинча юзлар билан аралашган ҳолда яшаганлар. Шунинг учун ҳам кўпгина манбаларда “қирқ юз” номи билан ҳам маълум. Қирқ, юз ва минг қабилалари марқа деган умумий ном билан аталган. Қирқларнинг этногенези Дашти Қипчоқ ўзбеклари билан боғлиқ. Қирқлар ўтмишда бир қанча уруғларга бўлинган. Шулардан энг йириклари: оқ-кўйли, қора-кўйли, қора-сирак, қорача, олмаса-ун, чапарашли ва б. Улар XX асрнинг бошларига қадар ярим ўтроқ ҳолда яшаб, чорвачилик билан, бир қисми тоғ ён бағрида, адирларда яшаб, лалмикор ва суғорма деҳқончилик билан шуғулланишган.

⁷⁴ Туғбеги – бир туғ/туқ, дастанинг бошлиғи, қумондони.

Довюрак амирзода Саримсоқбек амир Юсуф *мингбоши* билан бирга катта кўшинга бош бўлиб, соғ-саломат шаҳарга қайтиб келди ва қалъанинг чала қолган ерларини битказишга киришди. Бухоро подшоси ҳам улар кетича келиб, мазкур сананинг чаҳоршанба куниси қалъанинг қибла юзига яқинлашди ва шаҳарни қамал қилди. Ўша куни ва эртасига, яъни пайшанба куни қалъа остида душман қораси кўзга чалиниб, ҳар ер, ҳар ердан кўриниш бера бошлашди. Бу томондан ҳам ер тишлатувчи мерган⁷⁵лар тўп ва туфанг отишга тушиб, яқин келган душманлардан бир нечтасини қора тупроқ узра кулатиб, ер билан яксон қилдилар. Душман бундай мудофаа жангига дош бера олмаслиги ва қалъанинг бу тарафидан иш чиқара олмаслигини англаб, жума куниси //168^б ўзини қалъанинг жанубий томонидаги Саритол мавзесига олди. Саритол дашт юзининг сўлим ери бўлиб, шаҳар суви ҳам ўша томондан келади. Қалъанинг ул тараф қисмидан ҳали анча ўпирилган ва қулаган жойлари битмай қолганди. Шанба куниси саҳар вақти Бухоро амири хом тамъалик билан лашкарни қалъанинг бешта дарвозасига тайинлаб, бор овоз билан сурон солганча қалъа сари хужум уюштиришни буюрди. Замину замон ва макину макон ва ғайратсизу нотавон одамлар қалби ларзага келиб, изтироб ўчоғида симобдек сокин туриш ва ором олиш учун бирор турар жой топа олмадилар. Ўша вақтда ҳимматли йигитлар ва шижоат аҳли орасидаги мерганлар тўп ва туфанг билан бирга ҳар бир девору эшикдан ҳамда ҳар бир дарахту бутоқ тагидан жой олиб, уларни душман устига қарата отишга киришдилар. Ҳеч қанча вақт ўтмай, душманнинг юзи тесқари дўниб, қалъа девори тагидан узоқлаша бошлади. Қалъа ичидаги кўркмас ёш-яланглар эса деворнинг ҳар бир бурчаги-ю тешиқ-ёриқларидан ташқарига отилиб чиқиб, душман устига ташландилар ва қўл жангига ўтиб, аъдони улоқдек у ёқдан, бу ёққа тортқилаб, юзма-юз курашнинг ақл бовар қилмайдиган даражадаги намунасини кўрсатдилар. Ҳатто душман сарбозларининг оғзидан пуфлаб турган карнай ва сурнай, қўлларида эса чалиб юрган табл ва ноқораларини тортиб олардилар. Ҳар бир кўшдан беш, ўн ва йигирматача чакмоқли милтиқларни қўлга туширган эдилар. Ушбу варақлар қораламасининг мусаннифи саналмиш камина бу воқеаларни ўз кўзим билан кўрганим учун ҳам уларни ёзғувчи қаламим билан рақам қилмоқдамен. **Қитъа:**

Онро ки худо нигоҳ дорад,
Осеби касе бар у наёрад.
Кораш ҳама бахту нек созад,
Аз ғусса ҳасуд жон гудозад.

Мазмуни:

Худо асраган кишига,
Ҳеч кимса зарар етказа олмайди.
Ишини нукул ўнглайди,
Ҳасадгўйнинг эса ғуссадан жонига ўт тушади.

Ўша куниси амир Насруллоҳ намози дигар вақтигача шу тариқа ҳамла уюштириб, яна орқага қайтишга мажбур бўлди. Сешанба куниси тагин

⁷⁵ Мерган – туфанг билан қуролланган сарбоз ва отлиқ аскар, ўқчи.

ўша йўсин билан субҳи содиқ чиқиш чоғидан то кун ботишигача одамларини қалъага югуртириб, ул номуссиз ва уятсиз лашкарнинг нечалари тўп ва туфанглар ўқиға учди. Бу ўлганларнинг сон-саногини айтиб ўтиришга ҳожат ҳам йўқ. Амир яна кўрқув исканжасида қолиб, ўз манзилгоҳига бориб тушди. Шу тариқа бир неча кун ўтди.

Энди бир неча оғиз сўзни Муҳаммад Назарбек диловардан эшитинг. Ўша вақтда мазкур бек Ғурумсарой қалъасига бориб тушди ва бехосият Кўчар *ясовул* ҳам қочиб кетиб, шу қалъада унга кўшилди. Кўпчилик тажрибакор кишилар ул нокас имонсизнинг шум қадамини ёмон фолга йўғириб, бу масалада роса бош қотиришди. Бироқ бирон чора излаб топа олмадилар. Ўша аснода Муҳаммад Шариф⁷⁶ *отолиқ* ва Гадоёбой *фармончи*⁷⁷ //169^a Дашти *қипчоқ* лашкари билан етиб келдилар ва Қарчинкўрғоннинг рўпарасидаги дашту биёбондан иборат бир кенгликка тушиб, лашкарни саф торттирдилар ва ўзлари ҳам шу ерда қарор-қўним топиб жойлашдилар.

Бу тарафдан ҳам саф ёрувчи *амир лашкар* Муҳаммад Назарбек диловар Исо⁷⁸ *додхоҳ*⁷⁹ душманга кўриниш бериб, ул кўрнамакларга қарама-қарши Искандар тўғони сингари мустаҳкам ва маҳкам ҳолатда турдилар. Ҳар икки тарафдан жамшидий карнайлар ва фаридуний ноқораларни янгротиб, саф ёрувчи баҳодирлар юрагига жўшқинлик солиб, денгиздек кўпиртирди. Ҳар икки тарафдан уруш кишилари ўнта, йигирмата бўлиб, ўз сафлари ичидан ўртага чиқа бошладилар ва бир-бирига рўпара келиб, найза санчиш ва ханжар уриш ишига киришдилар. Гоҳ бу тараф илгари силжиб, ул кина аҳли сафига ўзини урар, гоҳ яна бир адоват аҳли сафидан икки юз, уч юз нафар жангчи чиқиб, буларнинг сафига зарба берарди. Шу йўсин икки орада бир неча бор бундай синов ҳамлалари амалга ошиб, ҳар икки тараф ўзини ҳимоя қилиб турди. Аммо бора-бора бу каби елка қоқиб олишиш жанглари зўрайиб, қизигандан-қизий бошлади ва ниҳоят инсон боласининг ақлига сиғмайдиган даражадаги бир уруш рўй берди. Қишлоқ ва даштнинг дарёнинг бу қирғоғидан туриб жангни томоша қилаётган аҳолиси улар ҳолига ачиниш билдирар эдилар. Шу аснода Муҳаммад Назарбек диловар тоғдек бўлиб уларнинг ўтарлик жойида туриб олиб, елдек учар ва яшин кирдорли

⁷⁶ Муҳаммад Шариф отолиқ – 1842 йили қатл этилган хонликнинг улуғ саркарда ва давлат арбобларидан.

⁷⁷ Фармончи/парвоначи – парвона, яъни капалакдек хон (амир) ҳузурига кириб, ариза ва сўровларни олиб кириб, жавобини олиб чиқадиган амалдор.

⁷⁸ Исо парвоначи (ўл.1853 й.) – асли номи Исҳоқ бек, йуз қабиласидан. Баҳодирбек ибн Худоёрбий ибн Фозилбий ибн Садиқбий ибн Хушиқабий ибн Қулиқа бий ўғли. 1842 йилгача шахрисабзда яшаган. 1842-1844 йй. амир Насруллоҳ томонидан Ўратефа ҳокими этиб таинланган. Қоқонликлар бу шаҳарни босиб олгач у бир муддат тутқунликда ушланди ва 1847 йили яна Ўратефага ҳоким этиб таинланди 1849 йили Худоёрхон фармони билан қатл этилган.

⁷⁹ Додхоҳ – дод, адолат истовчи. Саройдаги амалдор. Барча ариза ва сўровларни хон (амир)га етказиб, жавобини олиб чиқадиган шахс. Маҳаллий ҳокимларга ҳам кўпинча шу унвон берилган.

таковарни ҳар тараф сари чоптираркан ул тарафни кўй подаси сингари хайдаб, бир жойга йиғди. **Назм:**

Зи ҳар сў таковар бар ангехтанд,
Ба шамшер дар як дигар рехтанд.
Зи пайкон ҳама хўрдаҳо шуд зирех,
Зи синон дар дилу дидаҳо шуд гирех.

Мазмуни:

Ҳар томондан от солдилар,
Бир-бирига қилич санчдилар.
Пайкондан баданлар совут бўлди,
Найзадан дилу кўзларга тугун тушди.

Алқисса, шу аснода урушнинг айни қизиган пайти турли хунарлар кўрсатувчи кодир Эгам амри билан нусрату зафар аломати Муҳаммад Назарбекнинг толе пешонасида кўриниш бермоқчи бўлиб турган маҳал ҳеч кутилмаганда ул шум оёқ Кўчар ўзи билмаган ҳолда душмани Муҳаммад Шариф *отолиқ*қа беминнат ёрдам кўрсатиб, алам ва туғни жанг қилиб турган жойидан олиб, Намангон ва Тўрақўрғон йўли сари ура қочди. Бу даҳшатли воқеадан лашкар аҳли қўл-оёқдан тушиб қолди, ҳар ким ўзини бир тарафга хоҳ дарёгами, хоҳ тоққами уриб, бадар кетишди. Ва Муҳаммад Назарбек диловар ҳам қараса, иш чаппасидан кетган, ноилож таковарининг йўналиш жиловини Намангон томони сари тортиб, озгина фурсат ичида Намангондан ўтиб, она томондан тоғаси ва тоғаваччаларига тааллуқли *сару*⁸⁰ аймақининг қасабасига етиб бориб, ўша ерда осойиш топди. Муҳаммад Шариф *отолиқ* эса Гадой бой билан бирга улар орқасидан қувлаб, Чуст⁸¹, Намангон ва Тўрақўрғон вилоятларини фатҳ қилди. Сўнг ўғли Ҳасан Мирзони //169⁶ ўша ерларга кўйиб, ўзи тўла иззат билан Сайхун дарёсидан ўтиб, Сартол мавзесида амир Насруллоҳга кўшилди. Муҳаммад Назарбек бўлса тинч ўтирмай, мазкур *отолиқ*нинг қайтиб кетганидан хабар топиб, ўз аймақига қарашли бутун қариндошларини тўплаб, Тўрақўрғон шаҳрининг ярмини остин-устун қилиб, Ҳасан Мирзони ушлаб олди ва амири кабир ҳузурига жўнатди. Сўнг ўзи ҳам Сир дарёси бўйларидаги барча ерларни фатҳ этиб келиб, Фурумсарой қалъасига жойлашди. Кечами, кундузми демай, дарёдан кўй борми, ғалла борми ўткариб, шаҳар ичига юбора бошлади ва Аллоҳга шукрлар бўлсинким, қирқ кунча қамалда турган бўлсак ва шаҳар ичида лак-лак фуқаро яшаётганига қарамай ҳеч қандай талафот кўрмадик. Ва Йўлчибек *додхоҳ*⁸² ҳам ул урушдан қочиб, Андижонга борган эди. У ҳам катта кўшин тўплаб, подшоҳ ўтирган жойдан тахминан беш фарсах наридаги Олтиариф мавзесида келиб тушиб, ўша ерда ўрнашди. Шу орада амир Насруллоҳ ўз одамларининг тўкилажак қонлари гуноҳини бўйнига олиб, бир неча марта

⁸⁰ Сару/сору – минг ва қирғиз қабилалари ичидаги уруғ номи.

⁸¹ Чуст – қадимий шаҳар. Ҳозир Наманган вилояти таркибидаги Чуст тумани маркази.

⁸² Йўлчи додхоҳ – лўлилардан бўлган ҳарбий бошлиқ, додхоҳ. 1862 йили вафот этган.

Сартол томондан қалъага аскар югуртирди ва натижада қанчадан-қанча одами тўпу туфанг ўқлари остида қирилиб, нобуд бўлдики, ўлганлар сонини ҳисоблаб, охирига етиб бўлмасди. Тушкунлик ва умидсизликдан сўнг умид учқуни шаҳарнинг шарқий томонидан қалъагача тахминан ярим фарсах ерда жойлашган Тўқай тепа мавзеси тарафидан ялт этиб кўриниб, амир ўша ёққа ўтиб олди. Чунки у томон ҳали девор билан ўраб улгурилмаган ва у ерга шох-шабба боғлаб қўйилган эди. Ўшанинг устига шу уруш маҳали кўчдилар. Оқ ойлуқ⁸³ (сифатида Кўқон) фатҳ этилганда олиб кетилган ва унинг давлат саҳнасига чиқишини яқин орада ёзмоқчи бўлганимиз – *иншооллоҳи таоло* - Мусулмонқули қипчоқ⁸⁴ ҳамда Муҳаммадкарим додхоҳ⁸⁵, Эшон тўра⁸⁶ Тошкандий, Холикназар бий *турк* сингари Хўқанд катталаридан бир нечтаси ва бошқалар қочиб келиб, қалъага кирган кўйи рухсат ҳосил қилиб, қалъани таъмирлашга машғул бўлдилар. Шу аснода амир Насруллоҳ қалъанинг шаҳарнинг тўрт дарвозасидан иборат томонига лашкар юборди ва ҳеч бир замонда ҳеч бир подшоҳ томонидан бундай султонлик уруши амалга ошмаган даражада кўп ҳаракатлар қилди. Сипоҳ ва шаҳар аҳли фуқаролари ҳаммаси бир тан, бир жон бўлиб қалъанинг эшигу деворидан ўзларини ташқари уриб, тўп борми, милтиқ борми, таёқ борми, кесакми тошми ул гаранг босқинчилар устига отиб, душманга шу даража қирғин келтирдиларки, ул бадниятлар мурдасидан қалъа ёнидаги //170^a майдон саҳни тўлиб кетди. Хусусан, биргина Тоғлиқ кўча боғидан Муҳаммад Шариф *оталиқ* бир неча минг нафардан иборат олтмиш бир туғ билан қоронғилиқ вақти жийбни бузиб кирган эди. Муҳаммад Азим *мерган* ўзининг мерганларидан етти нафари билан шу кўчага мутасадди бўлиб, бир бўш арава устига ўша мерганларидан тўрт нафарини чиқариб қўйди, қолган уч нафарига эса аравани гир айлангириб судратди. Пастдагилар шу зайл аравани ҳар томон судрашар экан, ароба устидагилар бўлса душманга қараб ўқ узар эдилар. Ул беномус ва уятсиз душман мардумларга ҳам аҳвол, ҳам кўча тор келиб, қочишга тушдилар ва ҳар ер-ҳар ердан тешик солиб, ташқари чиққан кўйи бадар кетдилар. Ўша куниси ўликлардан ташқари икки юз – уч юз бошга яқин душманнинг сара отлари ҳам аҳоли қўлига тушган эди. Ҳатто бир кампир икки бош от олиб келиб, амири кабир назаридан ўтказди ва ул зотни дуо қила-қила ўлжасини уйига олиб кетди.

Ва мазкур *оталиқ*нинг *махрамбоши*ларидан биттаси бўлмиш мулло Муҳаммад Умар кейинроқ қуйидагича ҳикоя қилиб берганди: Ўша чоғда

⁸³ Оқ уйлик – гаровга олинб, бошқа жойга олиб кетилгандан сўнг уларга ҳурмат кўрсатиларди. Улар кўпинча оқ ўтовларда яшаганлари боис шундай дейилган. Қора уйликлар эса асирга олинган, ҳақ-хуқуқсиз душман томони.

⁸⁴ Мусулмонқули қипчоқ/чўлоқ – 1842 йилдан Кўқон хонлигинг сиёсий майдонига келган қипчоқларнинг машҳур пешволаридан. Уч марта ингбошилиқ мансабига кўтарилган. Худоёрхоннинг отолиғи ва қайнотаси. 1844-1853 йиллар давомида хонликни бошқарган. 1853 йили қатл этилган.

⁸⁵ Муҳаммадкарим додхоҳ – Худоёрхоннинг биринчи хонлиги даврида қатл қилинган.

⁸⁶ Тўра – хонзодаларга бериладиган унвон. Муғуллар давридан мавжуд.

отолик билан бирга эдик, мазкур кўчадан олтмиш бир туғнинг довюрак жангчилари киришди. Хайрият, уларни қувлаб чиқариш учун бир минг-икки минг одам қалъадан сурон солиб чиқишди. Туғ одамларидан биронтаси ҳам кўшга қайтмай, ҳар тарафга ура қочишди.

Алқисса эртасига олтин тусли офтоб чиқиб, оламни равшан ва намоён қилди. Душман ўликларини йиғиб, бир неча жойда хирманлар ясадилар. Ҳар бир тўпда кўп-ози билан бир минг-икки минг мурда бор эди. Шу тарзда душман тўққиз марта қалъага одам югуртириб ва ён-атрофга одам юбориб, неча бир саъй-ҳаракатлар қилди, аммо қаерга боришса, ҳар бир еру ҳар макондан катта шикасту талафот еб қайтар эдилар.

Шу ҳодисалар чоғи Шоди *додхоҳ*⁸⁷ бир неча қочоқлар билан қалъа ичига кирди ва иккиланган ҳолда қаҳрамон аломатли аскарлар сари йўналди. Аммо паст зотида олдинги журъати ҳам қолмай, юрагини баттар ва кўпроқ даражада хавф-хатар ҳисси чулғаб олиб, орқага тисралди. Амир Насруллоҳхон ноилож қолиб, ярашиш баҳонасини ўртага солди ва халифа Ҳусайн⁸⁸ *алайҳурраҳманинг* тариқатдаги ўринбосар ўғлини элчи тариқаси билан юборди. Фуқаро оммасининг ҳар бири кўлига тош тушадими, таёк олибми ул эшонзада устига ёпирилиб, ғазаб билан тўпилган оломон уни несту нобуд қилмоқчи бўлди. Бу маънидан амири кабир огоҳ бўлиб, ўз аъён ва давлатхоҳларидан уч юз-тўрт юз нафар кишини эшонзодани оломон кўлидан айириб олиш учун халқ олдига чиқарди. Ниҳоят Эшонзодани оломон кўлидан кутқарган кўйи ичкари олиб кирдилар. Ўша куниси икки орада қандай ва қанча айтиладиган гаплар бўлса ўртага ташланиб, айтилди ва сўнг тун қоронғулигида эшонзодани чиқариб юбордилар. Бироқ, эртаси куни //170^б Насруллоҳхон яна мазкур Эшон *махдумни* сулҳ битимини тузиш учун қалъага киритиб юборди. Амири кабирнинг буйруғига биноан Эшонзодани ўша мурдалар пуштаси ёнига ўтқаздилар ва аждар оғизли тўпни унинг рўпарасига келтириб қўйдилар. Эшонзода ажаб бир ҳолат ва қаттиқ азоб бергандан ҳам баттар вазиятга гирифтор бўлди. Ўрnidан турай деса, тўпнинг оғзига ўт қалаб туришибди, ўтирай деса, мурдалардан таралаётган бадбўй ҳидга чидаб бўлмайди. Ёз куни бўлгани сабабли иссиқ ҳаво ҳам бу вазиятни баттар қилмоқда эди. Хуллас, *махдумни* намозшомгача ўша ерда ушлаб туришди ва шундан сўнг жавобсиз чиқариб юбордилар. Амир Насруллоҳ элчиси ҳалиги аҳволда қайтиб келгач, ўша куннинг эртасига тонг чоғи Марғинон томонга кетиб, юзини дашт томонга қаратди ва икки фарсах наридаги Мирзо Ёдгорнинг боғига бориб тушди. Ўша куниси гап етказувчи айғоқчилари оқтерак ва арар дарахтлари устида ўтирганча ён-атрофда нима воқеа бўлса кузатиб, унинг яхши ва ёмонидан хабар бериб турдилар. Ўша аснода дашт ва саҳро тарафидан бухоролик аскарлар оқими сел ва дарё

⁸⁷ Шоди *додхоҳ* (Кали Шоди), мингбоши 1844 йили ўлдирилган.

⁸⁸ Халифа Ҳусайн – Фарғонада нақшбандия тариқатининг пирларидан. 1834 йили вафот этган. Унинг манокбиби “Кашф ал-асрор”, “Мақолот ва мақомот” ҳамда “Мажмуат ал-мақосид ва марфуат ал-маросид” номли асарларда (муаллифлари шайх Жалалиддин ва шайх Низомиддин) ёритилган.

сингари тошиб, ул биёбон худуди томонидан қочиб кела бошладилар. Озгина фурсат ичида етиб келиб, эшигу дарвозалар олди одамга тўлиб кетди. Амир Насруллоҳ бу ёқларга бу гал ҳам бу замонни ўша Муҳаммадалихоннинг давридаги каби дея ўйлаганча ўз кучига мағрур бўлиб келган эди. Аммо, у пайтда қўқонликлар **Муҳаммадалихоннинг** ярамас қилиқларидан⁸⁹ жуда безор бўлган эдилар ва шу сабабли ҳар бир нарсага бефарқ эдилар. Ҳатто, чумолилар бирлашса, уларнинг қўлидан ҳам кўп иш келади, дейишади. Ҳалику бутун бошли бир халқ. Ўшанда хоҳлашса, шу заҳотиёқ амир Насруллоҳнинг қўлидан вилоятни қайтариб олишарди. Аммо амир Насруллоҳни одил ва халқпарвар подшоҳ деб ўйлаган халқнинг барчаси каттиқ ғафлатда қолди. Худога шукр, ниҳоят эндиликда фуқаро ва раоё амири кабирнинг шарофат сифат давлатига мушарраф бўлиб турибди. Амир Насруллоҳ масаланинг бу томонларини мулоҳаза қилмаган экан шекилли, мана одамлари билан келиб, қалъа деворидан битта ғиштни ҳам жойидан қимирлата олмай қайтди. Чунончи шоирлардан бири демиш: **байт:**

Сайёд на ҳар бор шикоре бўйбарад,
Рўзе афтад ки ҳам палангаш бидарад.

Мазмуни:

Овчининг ови ҳар гал ҳам бароридан келавермайди,
Куни келса йўлбарс чангалида тилка-тилка бўлади.

Эртаси куни у ердан ҳам кўчиб, дашт бўйлаб шаҳарни айланиб ўтди ва бориб Конибодом⁹⁰ манзилига тушди. Шу тариқа йўл юриб Хўжандга етиб, Хўжанд ҳукуматини Худоёрбек ибн Бекмуродбек юзга берди. Хўқанднинг Абдурахмонбек, Саййидхон тўра каби улуғ амирлари ва бошқа бир неча катталар у ердан қочиб келдилар. Ва Бухоро амири Самарқандга етиб, Ғайиббек ибн Баҳодирбек юзни Шаҳрисабз⁹¹дан чақириб, Ўратепа⁹² ҳукуматини унга бахшида қилди ва ўзи тезда Бухорога томонга ўтиб кетди. Чунки, кетишидан олдин Оллоҳқулихон Урганжий⁹³ Бухоронинг дарвозасигача келиб, босқин-чопқин уюштириб, йигирма тўрт минг //171^a оилани кўчириб олиб кетган экан. **Байт:**

Ки сар кашида дар ин бўстонки сар накашид,
Зи риштаи жигараш дастаи сунбули оҳ.

Мазмуни:

⁸⁹ Бу ҳақда “Мантахаб ат-таворих” (Тошкент, 2010) ва “Анжум ат таворих” (Тошкент, 2011) асарларидаги хоннинг оилавий ҳаёти тафсилотларига қаралсин.

⁹⁰ Конибодом – Хўжанд-Қўқон йўлида жойлашган шаҳар. Ҳозир Суғд вилояти (Тожикистон)даги туман маркази.

⁹¹ Шаҳрисабз (Кеш) – бугунги кунда Шаҳрисабз тумани, Қашқадарё вилоятидаги шаҳар.

⁹² Ўратепа – Ўратепа/Истаравшан – Қўқон ва Бухоро давлати чегарасида жойлашган мулкнинг маркази. Фарғона, Зарафшон, Илоқ водийларини бир-бири билан боғлаб турган катта савдо йўлида жойлашган қадимий шаҳар. Ҳозир Тожикистондаги Суғд вилоятида туман маркази. Қадимда Усрушона/Истаравшан тарихий-жуғрофий ҳудуднинг маркази шу шаҳарнинг яқини (қадимий Киропол)да жойлашган эди.

⁹³ Оллоҳқулихон Урганжий – Хива хони (1825-1842).

Бу боши осмон бўстонда ким бўй чўзмаса,
Жигари торларидан бир тутам оҳ сунбул бор.

Шунинг ғамида Бухорода ҳам кўп турмай, Урганж томонга чиқиб кетди. Бунинг воқеаси юқорида зикр топган эди.

Энди Муҳаммад Шариф *отолиқ* воқеасидан бир шингил эшитинг. У ўшанда Хўжанднинг устидан рухсат ҳосил қилиб, Тошканд⁹⁴ сари кетмакни ирода қилди. Шу аснода жўнашидан олдин Қурама ичига Хошимхўжа ибн Юнусхўжа Тошкандий кириб, қатли ом қилгани ва сўнг Кировчи⁹⁵ қалъасига киргани ҳақидаги хабар етиб келди. Бу воқеадан ташвишга тушиб, чексиз лашкар билан Кировчи қалъаси устига бостириб борди. Қараса, ўша пайтда укаси Дарвишали *додхоҳ* пароканда ва тарқоқ лашкарни Тошканд томонидан олиб келиб, қалъани қамал қилиб турган экан. У ҳам ўша кечаси шу ерда ётиб, эртасига қалъага боскин уюштирмакчи бўлган. Шу аснода *отолиқ*нинг Тошкандда отаси ўрнига қолган ўғли Хонкелди Мирзодан “жуда тезлик билан аҳволни ўнглаш учун ҳеч ҳаялламай етиб келинг” деган хабар келади. Унда айтилишича, шаҳарнинг фуқаролари ўрмонни шеру йўлбарсдан холи кўриб, бевафолик қамишзорида жафо оловини ёндирмакчи эканлар. Хат мазмунидан огоҳ бўлиб ва унда битилган воқеа тафсилотини ўқигач, ул беҳушнинг ҳуш косоҳонасидан ҳуши учиб кетиб, ҳушидан кетди. Бироздан сўнг ўзига келиб, Гадейбойни Бўка қалъасига тайинлаб, ўзи Тошкент вилоятига бадар кетди.

Ва ўша кезларда отасидан сўнг бир неча йил ғариблик ва мусофирлик азобини тортиб, Шаҳрисабз вилоятида истиқомат қилиб юрган Отолиқбек ибн амир Олимхонни қазову қадар этагидан тортиқилаб, эркин *қирғиз*лар ва ул мирваччанинг тоғазодалариларига қарашли яйлоқ ҳисобланган Етти кўприк мавзесига “ҳимоялари остида сақласалар керак” деган умид билан келиб, эндиликда шу ерда истиқомат қилаётган эди. Бу гапнинг хабари амир кабирнинг қулоғига етишгач, ҳар икки томонга яхши бўлиши юзасидан дарҳол кетма-кет элчилар юборишга киришди ва кўп ваъда-ю аҳду-паймон ва қасамлар билан мирваччани ота-бобосининг асл ватанига таклиф этди. Амирзода бу таклифни қабул қулоғи билан эшитмади ва гапга кирмади, балки душманлик изҳорини қилишгача бориб етди. Амири кабирнинг унга қилаётган оталарча мушфиқона насихатидан ҳеч натижа чиқмади. Чунончи шоир айтмиш, **байт:**

Агар оқил бувад хасми ту беҳтар,
Ки бо нодон шави ёру биродар.

Мазмуни:

Агар душманинг ақлли бўлса шу яхшироқ,
Нодон билан ёру биродар бўлганингдан кўра.

⁹⁴ Тошканд – хонлик даврида бу шаҳар вилоят ҳамда Дашти қипчоқ мулкининг маркази бўлган.

⁹⁵ Кировчи – Кировчи Қурама мулкининг маркази бўлган. Тошканд вилояти Пскент туманидаги қишлоқ. “Тулистон” жамоа хўжалиги таркибида.

Амири кабир қанчалик ул бадбахтга нисбатан хайрли ниятда бўлмасин, уни рўёбга чиқаришга уриниш ҳеч фойда бермади. Ноилож, ўзини ўша ернинг амирваччаларидан ва амири кабирнинг қариндошларидан сановчи Саййидалибек Кўчак *дастурхончини* //171^б катта лашкар билан мирваччани енгиб, ўзига бўйсундириш учун юборди. **Назм:**

Рафтанд он сў ба фармони шоҳ,
Зи Хўқанд он лашкари кинахоҳ.
Жавонони разм овару ҳам далер,
Ба вақти муҳориб чу монанди шер.
Шаванд ҳам фил ва мисли аждаҳо,
Зананд теғ бар сари душман бе ибо.
Зи сар то ба по ғарқаи оҳананд,
Ту гўйи ки он жумла рўйин тананд.
Гурўҳе ба дасташ гирифта синон,
Гурўҳе туфанги оташ фишон.
Гурўҳе гирифта ба каф теғи тез,
Ба кор оварад рўзи жангу ситез.
Савора ба асбони тозий нажод,
Ба тан ҳамчу куҳу ба рафтан чу бод.//172^а

Мазмуни:

Кетди у томон шоҳ фармони ила,
Хўқанддан чиқиб ўч олгувчи лашкар.
Жангда ботир ёшлар, қаҳрамонлар,
Уруш пайти шер каби бўлишар.
Бўлурлар ҳам филу мисоли аждаҳо,
Уришар қилич душман бошига тап тортмай,
Бошдан-оёқ темирга кўмилишган,
Худди мистанли (сарик) девга ўхшашар.
Бир гуруҳ кўлига қилич ушлаган,
Бир тўда эса олов пурковчи милтиқ.
Бир гуруҳ кафтида ўткир қилич,
Ишлатар жанг куни уни аёвсиз.
Араб насли отларга минишган,
Гавдали, юрганда елдек учар от улар.

Албатта, дастлаб шу лашкарнинг кичик гуруҳи юборилиб, хўқандлик амирлар Отолиқбек турган худудга етишгач, бу мирвачча хузурига элчилар юбордилар. Аммо мирвачча ул сўзларга эътиқоду ишонч билан боқмади ва элчиларни орқасига қуруқ кайтариб юборди. Шундан сўнг борганлар амири кабирнинг фармойишига кўра, мирвачча ўтирган ерга ўтиладиган йўлларни беркитишди. Жонли жониворнинг ул мавзедан ўтишига ҳеч қандай иложи қолмади. Шу сабабдан //171^б қуршов ичидаги Отолиқбек одамлари учун турмуш керак-яроқисиз ҳаёт кечириш қийинлашиб, бундан хавотирга туша бошладилар. Отолиқбек қараса, иш қўлдан чиқиб бормоқда. Бечора йигит кам тажрибалиги юзасидан ва ўзининг ўта билимсизлиги

натихасида ўзича бир тадбир ўйлаб топган бўлди. Хўқанд амирлари яхши танийдиган обрўли бир кишини элчи қилиб, Хўқанднинг нусрат аломатли лашкаргоҳига юборди ва уларни ўзининг Мир кабир олдига боришидан умидвор қилди. Аммо, бир шарти борлиги, аниқроғи ҳозирча озиқ-овқат ва кийим-кечак сингари нарсалардан нима лозим бўлса, хўқандликлар яхши ниятларини намоён этганча, ўшаларни мирвачча эҳтиёжини қондириш учун юборсалар. Булар хат мазмунидан ул воқеани англагач, мағрур ва шодмасрур бўлиб, айтган нима нарсаси бўлса, балки ундан ҳам етти чандон ортиқ қилиб юбордилар. Отолиқбек қараса, тадбири муддао сарҳадига етибди. Зарур нарсаларни қўлга киритгач эса яна хом ақлининг фикр ботқоғига ботиб, ёмон ният ва эгри кўнгил кўчасига кирди ҳамда ўзига касб қилган муҳолифатчилик ишига ривож берди ва ҳар бурчакдан ўку туфанг отишга буюрди. Чунончи азизлардан бири айтмиш, **байт:**

Ба некий нек, бадро бад шумор аст,
Ба подоши амал гетий нигор аст.

Мазмуни:

Яхшиликка яхши, ёмонга ёмон қайтар,
Қилинган ишга яраша мукофот бор.

Хўқанд амирлари амирзоданинг бу каби муҳолифат кўзғовчилик ишларини кўриб, бўлиб ўтган воқеа тафсилотини амири кабир ҳузурига ёзиб юбордилар. Амири кабир ариза мазмунини мутолаа қилгач, қарасалар, иш тинчлик ва тўғрилиқ билан битадиган эмас ва “бундай ҳол телбалик аломатидир” деган сўз бўйича иш тутиб, номини сал олдин тилга олганимиз Саййидалибек *дастурхончининг* ўзини кўп сонли лашкар билан ул мавзегаравона қилдилар. Лашкар аҳли жуда тезлик билан мазкур ерга етишиб, ҳар бурчакдан жанг қила-қила зўр келтирганча тўпу замбаракни тоғ бурчагига элтиб, қамал ишига киришдилар. Отолиқбек қараса, иш жон бермоққа етишибди. Сулҳдан бошқа чора излашнинг ҳеч бир иложи қолмабди. Вазият танг келгани учун ўртага сулҳ сўзини солиб, ўзини Хўқанд лашкари қўлига топширди. Саййидалибек қувонч аломатли, фасоҳат асарли сўзлари билан фатҳу зафар воқеасини ва Отолиқбекни қўлга туширгани ҳодисасини озми-кўп ёзув рақамига киритиб, амири кабир олдига жўнатди. Хайрли хат етишгач ва қувонч аломатли хушxabар эшитилгач, бу шодлик муждасини тил ва навога киритган кўйи барча фуқаро ва раоё қулоғига етказдилар. Бу башоратли ишоратдан барча катта-ю кичик хурсанд бўлиб, замон хони жонининг соғлиги ва умрининг боқийлиги учун дуо қилиб, кўнгилларини бу воқеа ташвишидан тинчитдилар. Алқисса амири кабир дастлаб бу фатҳ башоратидан хурсанд бўлдилар, аммо иккинчи тарафдан уни назорат остида сақлаш борасида ғам гирдобига чўмдилар ва нима қилишни билмай қолдилар. Ниҳоят, давлат аҳлининг амирлари билан машварат ишини тузиб, маслаҳат излаш пайдан бўлдилар. Шу аснода маслаҳат аҳлидан айримлари //173^a ишни тўғри ва яхшилик билан ҳал қилиш учун икки амирнинг бир шаҳарда туриши ақл етуклигидан эмас, энг яхши ва тўғри иш мирваччани йўқ қилмоқдир, деган фикрда бир тўхтамга келдилар. Бу яхши маслаҳатга

барча бир оғиздан ўз розилигини билдириб, уни Қароёзи бобо мавзесида шаҳидлик даражасига етказишга қарор қилдилар. Ўлдиришга келишилган вақт етишгач ва шаҳарга келиши яқинлашган лашкарнинг қайтиши ул мавзе устидан тушиб, ўша ерда қўш ташлагач, амири кабир ўша даврда султонлик хазинасининг калитдорлик мансаби билан боши ҳаммадан баланд бўлиб юрган Азиз *меҳтар*⁹⁶ни бир нечта қон ичувчи, миррих савлатли жаллодга кўшиб, ул амирзоданинг олдига жўнатдилар. Булар ўша куниси ҳалиги жойга етишиб, лашкарнинг масъул ва хабардор кишилари билан маслаҳатни бир ерга қўйиб, ўша оқшомиси раби ул-лавал ойининг биринчисида жумъа куни 1259 йили⁹⁷ ул балокаш нозаниннинг бошини танидан жудо қилиб, ҳазрат Қароёзи бобо мозори ёнида дафн қилдилар. Умри муддати қирқ бир ёш бўлди. *Барча нарсани билгувчи Оллоҳдир.*

Маснавий:

Кужо дид қассоб ранжи шубон,
Табарзан надонад ғами боғбон.
Дарахте ки умре барояд баланд,
Тавон дар як лаҳза аз бех канд.
Тавон марде сад куштан андар набард,
Яке зинда кун то бихонанд мисли мард.

Мазмуни:

Чўпон чеккан заҳматни қассоб қачон кўрибди,
Болта урувчи боғбон ташвишин тушунмас.
Бир умр давомида ўсган дарахтни,
Бир лаҳзада таг-томири билан чопиш мумкин.
Жангда минг кишини ўлдириш мумкин,
Қани битта ўликни тирилтирчи, сени мард дейишсин.

Таърих:

Отолиқхон ибн Олимхони мағфури марҳумий
Дар мавзеи Қароёз бобо бузруквор *алайҳурраҳма ва-л-ғуфрон.*

Мазмуни:

Мағфиратли Олимхоннинг ўғли,
Қароёзбобо мавзесидадир.

Таърих:

Буд жое маҳкаме дар кўҳсор,
Бар канори мулки Фарғона ниҳон.
Зи инкилоби гардиши гардуни дун,
Ногаҳон омад Отолиқхон дар он.
Чанд рўзе буд онжо бар қарор,
То шунид ин можаро хони замон.
Лашкари берун зи эҳсоси шумор,
Қард бетаъхир сўи ў равон,

⁹⁶ Азиз меҳтар, додхоҳ, парвоначи, мингбоши – 1864 йили ўлдирилган.

⁹⁷ Раби ул-аввал ойининг биринчисида жумъа куни 1259/1 апрель 1843 йилига тўғри келади. Бироқ жума куни сафар ойининг охирги куни бўлган.

Лек сардорони короғохро,
Кард бар асрори худ воқиф аз он.
Бо сепоҳи беадад рафтанд лек,
Бо Отоликхон раҳи аҳду паймон.
Пеш бурданд, муаккид сохтанд,
Аҳдҳояшон бо имону қуръон.
То ки бо ин аҳдҳо бовар набуд,
Баҳри байат жониби хон шуд равон.
Лек ўро норасида пеши шоҳ,
Аҳд шикастанд куштанд он бадон.
Хотирам андеша таърих дошт,
Дар пайи соли шикасти аҳди хон.
Гуфт: Гоҳе жуз бадий наояд барун,
Аз шикасти аҳди шоҳони жаҳон.
Боз тобеи дигар мехост дил,
То намонад соли қатлаш бенишон.
Гуфт: Отоликхон ки рӯи аҳд аз,
Сари дунёи дун бигзашт он. //173^б

Мазмуни:

Тоғликда мустаҳкам бир жой бор эди,
Фарғона мулки четида яширин ер эди.
Ўзгарувчан тубан гардиш эврилишидан,
отоликхон кутилмаганда шу ерга келди.
Бир неча кун ўша жойда макон тутди,
Эшитгач эса бу гапни замон хони.
Саноксиз лашкар юборди дарҳол,
Лекин иш билувчи сардорларни,
Ўз асроридан воқиф қилди,
Чексиз қўшин билан боришди, лек,
Отоликхон билан аҳду паймон йўлини,
Тутишди ва этишди аҳдларини мустаҳкам,
Қасаму қуръон билан.
Бу аҳдга ишонч бўлмагач,
Қўл бериш учун хон томон юрди.
Лекин етмай туриб шоҳ олдиға,
Аҳдни бузиб, ўлдирдилар ул ёмонлар.
Хотиримдан бу таърих ўтди,
Хон аҳдини бузгани йилини топиш учун.
Деди: Гоҳо ёмонликдан ўзгаси чиқмас,
Жаҳон шоҳларининг аҳдни бузишидан.
Яна бошқасини дил хоҳларди,
Қатли йилидан ном-нишон қолмас,
Деди: Отоликхон аҳдга боғланиб,
Тубан дунё баҳридан кечди.

Яширин қолмасинким, //173⁶ биринчи таърих сонларини чиқариш йўли қуйидагича: “шикасти аҳди шоҳони жаҳон” таърих моддаси бўлиб, “бадий” олиб ташланса, бир минг икки юз эллик тўққиз ҳосил бўлади. Иккинчи таърих сонларини очиш эса мана бу йўл билан амалга ошади: “Отоликҳон” таърих моддаси бўлиб, “рўи аҳд” сўзидаги “аҳд”нинг “айн” ҳарфи билан ёзилади ва “сари дунёйи дун” сўзларидаги “дол” ҳарфи мазкур моддадан соқит қилинади ва булардан ҳам ўша сон чиқади⁹⁸.

Ўша аснода ва мазкур пайтда Амир Насруллоҳ *мангит* Фарғона номи билан танилган Хўқанд устидан кўчиб, бадар кетди.

Назар аҳли Фарғона ўлкаси баёни воқеоти ва хабарини қуйидагича айтишган: Фарғона бешинчи иқлимдан бўлиб, ҳимоят қилувчи юлдузи Зухра ҳам деб аталувчи Нохиддир. Одамлари ишратдўст, меҳмоннавоз ва очикқўл ва ҳамиша бу халқнинг эшиги четдан келган мусофир ва ғарибу ғурабо учун очик, сахий қўлини меҳмонларни кутиб олиш сари сари чўзиб, эҳсону саховати билан барчани хушнуд ва сарафроз қилади. Шу сабабдан оз фурсат ичида ободлик намунаси бўлмиш Хўқанди латиф вужудга келиш санасидан то ушбу варақлар қораламаси тасниф бўлган бир минг икки юз етмиш еттинчи (1277/1860-61) йилгача бу шаҳарда ҳар жойдан мусофир одамлар – бухоролик, тошкандлик, ўратепалик ва кошғарлик, куҳистонлик, кулоблик, кобуллик шу даражада кўп йиғилганларки, вилоятдан ташқари тоғу саҳро ва дашту биёбонлар ҳам аҳолига тўлиб кетган. Оқар сувлари кўплиги, дала экинлари ҳосили мўллиги, дов-дарахтлар билан тўлалиги ва мева-майизлари фаровонлиги жиҳатдан фирдавссифат Хўқанди латифга ҳеч бир вилоят ва шаҳар тенглаша олмайди.

Ҳозирги (!) Саййид Муҳаммад Малла Баҳодир⁹⁹ султон ғозий даврида (!) лашкар кўплигидан ер юзининг уч томон ва тўрт томон атрофига лашкарлар юбориб, Қаноатшоҳ¹⁰⁰ *девонбеги*¹⁰¹ ўрус тарафга Олмаоти мавзесида жангу жидолга машғул. Амири кабирнинг ўзи эса Самарқанд устида амир Музаффар¹⁰² *мангит* билан тўқнашиб турибдилар. Кошғар¹⁰³ томонда Тўраҳон тўра бир неча минг киши билан хитой-тотор билан урушга киришиб, ғалаба ва фатҳга яқин қолиб турибди.

⁹⁸ Таърих моддалари 1258/1842сонни беради.

⁹⁹ Маллахон ибн Шералихон Қўқон хони(1858-1862).

¹⁰⁰ Қаноат оталиғ – Қаноатшоҳ оталиғ тожик (1862 йили ўлдирилган). Қаротегиннинг Самсолик қишлоғида оламга келган. Шғли Одилбек, укаси Давронбеклар билан Қўқон хони Муҳаммадали хизматига келиб кирган. Қўқон хонлари ва бухоро амири Насруллоҳ ва Музаффарга ҳам хизмат қилган. Жиззах (1855-1856), Туркистон (1856-1857), Марғинов (1859), Тошкент (1860-1862) ҳокими. Рус босқинчиларга қарши Узуг Ағач муҳорабасида Қўқон қўшинига бошлиқ бўлган ва шу урушдан сўнгра ғозий унвонини олган. Амир Музаффар фармони билан қатл этилган.

¹⁰¹ Девонбеги – хон, амир девонининг бошлиғи.

¹⁰² Амири Бухоро – амир Музаффар (сафар ойи чоршанба куни 1242/ сентябр 1826 – 1 сафар 1303/9 ноябр 1885 йил).

¹⁰³ Кошғар – Хитойнинг Синьцзян-Уйғур мухтор республикасидаги шаҳар.

Хуллас, бу Фарғона ўлкаси кўп асрлар олдин Ануширвони Одил томонидан қурилган бўлиб, ўша пайтлари мазкур диёрдан ҳар хонадан бир кишини бу ерга олиб келиб жойлаштирганлар ва шу сабабли бу ерни “ҳар хона” деб, шу номни олган ва бу сўз омма тилида кўп айтилавериб, хато равишда “фарғона”га айланган ва Фарғона деб аталадиган бўлиб қолган. Ўша ўтган //174^a замонда пойтахти Андижон бўлиб, қурувчиси Қанду ибн Қоши ибн Оқкиё қоон ва Дуво ибн Бароқ ибн Бесун қаро ибн Бомкон ибн Чиғадой хон обод қилган. Аммо бизнинг замонимизда олдин Кот ва Кошон ва Мохсикат бўлган. Асириддин Ахсикатий шоир ўша ердандир. Ва бошқа шаҳарлари Ўзганд¹⁰⁴, Қубо ва бошқалар. Ва вилояти бисёр ва зироати бешумор. Ва минорларни Эрон ва Турон сарҳадигача Баҳроми гўр қурган. Эндиликда худога шукр амири кабир саййид Шермуҳаммадалихон замонида 1258/1842 йилда (бир минг икки юз эллик саккизинчи йили) қалъа биносини таъмир қилиб оз фурсатда ниҳоясига етказди. Қалъанинг баландлик чўққиси фалак қаҳқашони билан тенглашади ва кенглиги худди гавҳарни ерга ўрнатиб қўйгандек ва кунгураси узоқдан худди ялтироқ юлдузлар сингари кўринади. Шундай кенг қилинганки, бутун айланаси тўрт фарсах ерни ўраб қилиб турибди. Ҳеч бир шаҳар бу тарз кенгликда қурилмаган ва ҳеч бир подшоҳ бунақасини қурмаган. Бу бобда ва қалъа қурилиши борасида Эшон қори Қундузий¹⁰⁵ номи билан машҳур ва таърих моддаси чиқариш ҳамда тарих воқеаларини битишда замон кишиларининг барчасидан устун ўтган ҳамда яратган таърихлари файзи хусусида худо хоҳласа муносиб вақтда алоҳида сўз юритмоқчи бўлганим имом Али Қундузий қалъани бино қилувчи ва унинг қурилиши баёнида икки қитъа таърих битганлар.

Биринчи қитъа:

Чун ба даври қалъаи Хўқанд султони замон,
 Қўрғоне сохт к-зи рифъат ба гардун ҳамдам аст.
 Қад зи умқу хандақи давраш нашуд маълум лек,
 Хорпушти моҳии зери замин зи обаш нам аст.
 Дар жаҳон кас қалъаву хандақ бад ин хайбат надид,
 Ин магар шудаст ки атрофаш муҳити аъзам аст.
 Ҳар диле андишаи таърих ин таъмир дошт,
 Фикрат, Комий, кай бо авзои ин фан махрам аст.
 Гуфт “ҳар кас гирди садди Шерали хони замон”
 Дид, ў мегўяд “аз ин садди Искандар кам аст”.

Мазмуни:

Хўқанд қалъаси бўйлаб замон султони,
 Бир қўрғон қурди баландликда осмонга тенг.

¹⁰⁴ Ўзганд – Ўзгенд – Қирғизистоннинг Ўш вилоятидаги Ўзген тумани маркази. Қарадарёнинг ўнг соҳилида жойлашган.

¹⁰⁵ Эшон қори Қундузий, яъни Имом Али қори Қундузий. Афғонистоннинг Қундуз шаҳридан бўлган. Комий тахаллусли бўлган Қўкон хонлари ва Бухоро амирлари саройида хизмат қилган шоир ва тарихчи. Ўрта Осиёда кенг тарқалган “Таворихи манзума” асарининг муаллифи.

Атрофи чуқурининг энини аниқлаб бўлмас, лек,
Ер остидаги балиқнинг тикани унинг сувидан ҳўлдир.
Жаҳонда ҳеч ким бундай қалъаву хандақни сира кўрмаган,
Нима, бунинг атрофи Муҳит денгизи бўлганми,
Ҳар бир дилга бунинг таърихи ўйи тушмиш.
Эй Комий, қачон фикринг бу фан билан ошно,
Деди: ким “замон хони Шерали тўғони айланасин”,
Кўрса, дер: Искандар садди ҳам бундан камдир!

Яширин қолмасинким, бир минг олти юз эллик етти сонига тенг “гирди садд Шерали хони замон” сўзлари таърих моддаси бўлиб, исқот сони сифатида кўрсатилган уч юз тўқсон сонига тенг “садди Искандар” олиб ташланса, изланган таърих ҳосил бўлади ва у бир минг икки юз эллик саккиз (1258/1842)дир.

Иккинчи қитъа:

Чун ба даври шаҳар султони замон,
Қалъаи тоқу хандақ сохт жуфт.
Баҳри таърихаш хирад аз рўи даст,
“Шерали шаҳ бонии ин қалъа” гуфт.//174^б

Мазмуни:

Замон султони шаҳар атрофида,
Жуфт қилиб қалъа тоқи ва хандақ кургач.
Таърихи учун ақл иши юзасидан,
“Бу қалъа бинокори Шерали шоҳ” деди.

Бекитиқча қолмасинким, “Шерали шаҳ бонии ин қалъа” сўзлари таърих моддаси бўлиб, иккинчи қитъанинг матлаъси нақдини ташкил этувчи “рўйи даст” сўзларидаги “дол” ҳарфига биринчи қитъага ишора қилингани учун таърих моддасига тенг сон ҳосил бўлади¹⁰⁶.

Шунингдек, Фарғона вилоятининг ўткитр зеҳнли зукко шоирлардан бири бўлган Абдураззоқ шоир ҳам Хўқанди латиф қалъаси қурилишини яхши айтган. **Таърих:**

Дар замони Шералихони шаҳид,
Қўрғони атрофи ин шаҳри шариф.
Ҳукми олий шуд бино яке тарзи хос,
Арзу паҳно хориж аз фикри заиф.
Аз ҳисори матину мустаҳкам аст,
Аз дуои хайрхоҳони ҳаниф.
Машқи пуркор сафои халқ шод,
Ёдгоре монд аз ҳукми зариф.
“Дил” ба таърихаш калла шикасту гуфт:
“Қалъаи ислом Хўқанди латиф”.

Мазмуни:

Шаҳид Шералихон замонида,
Бу шариф шаҳар атрофи қўрғони,

¹⁰⁶ Таърих моддаси 1258/1842 йилни беради.

Хос тарзда қурилишига фармон бўлди,
Эни-ю кенглигига ақл етмас,
Метин қалъадан ҳам мустаҳкамрокдир.
Хайрихоҳ халқнинг дуосидан,
Пуркор қурувчилар сафоли, халқ шод.
Зариф ҳукмдан бир ёдгор қолди,
“Дил” таъриҳида бош синдирди-ю, деди:
“Латиф Хўқанд ислом қалъасидир”.

Бекитиқча қолмасинким, дилнинг “дол”ини иккинчи мисрадан олиб ташласак, яъни тўртни камайтирсак, бир минг икки юз эллик саккиз (1258/1842) чиқади.

Хўжанд ҳокими Худоёрбекнинг сулҳ ва яраш қилгани ҳамда Нав қалъаси¹⁰⁷нинг фатҳ этилиши зикри

Агар ҳазрати илоҳий лутфи қай бир соҳиби давлат пешонасини ялтиратса, зафар ва нусрат унга тааллуқ топиб, адоват аҳлининг жасур кишилари енгилиш, хароблик, пажмурдалиқ ва тароватсизлик юзага келиши сари юз тутаети. Ўша аснода ва ул замонда амири кабир душман бадқирдорлиги ва шум нияти ёмонлигидан халослик топиб ва фатҳу зафар ёрлиги кўзларга равшанлик бағишлаб, мақсади ҳосиллик сарафроси ул шермарднинг енги остидан қўл чиқариб, барча кина-адоват истовчи қочоқ душманлар тўдалари ой доираси каби Хўқанди латиф вилоятининг ён-атрофини тўлдириб юборгандилар. Ниҳоят, бошларини сулҳ тузиш сари ўгириб, таслимга розилик бўйнини олий даргоҳ томон эгдилар ва кетма-кет аризалар юбора бошладилар. Шу жумладан, илгари амир Насруллоҳ хизматида турганча Хўжанд ҳокимлигини бошқариб ўтирган Худоёрбек ибн Бекмуродбек юз ҳам шундай ариза билан мурожаат қилиб, амири кабир унинг сўзларининг рост-ёлғонлигини билишга киришдилар ва аржуманд ўғли Саримсоқбекни ва Юсуф *мингбошини* кўп лашкар билан ул тарафга юбордилар. Булар манзилма-манзил йўл босиб, Хўжанд мавзесига етишдилар ва элчилар алмашиб, неча бор хатлар юборилгач, сулҳга қарор қилинди. Сўнгра хотиржамлик ҳосил қилиб, Хўжанд қалъаси ичига кирдилар. Бир неча кун дам олиб, Худоёрбекни Хўқанд тарафга юбордилар. Лашкар аҳлининг ўзи эса Нав қалъаси сари отланди. Анча йўл юрилгач, ул манзил устига етишдилар. //175^а Нав қалъасини қуршаб, паргола каби ўртага олдилар ва тўпу туфанг отишга машғул бўлдилар. Ўша чоғда қалъа ҳокими қараса, олов билан ўйнашиб бўлмайти, ноилож сулҳни маъқул топиб, аҳду паймон ва ўртага қасам сўзини солиш билан Нав қалъасини бўшатиб чиқиб, бадар кетди. Бу саодат асарли сафардан фатҳу зафарни ўзиники кўриб, журъат

¹⁰⁷ Нав қалъаси –Тожикистоннинг Суғд вилоятида жойлашган туман, Тошканд вилояти билан чегарадош.

кадамини олдинга ташлаб, Ўратепа ва Жиззах¹⁰⁸ ва Самарқандни тассарруфи остига олмокни иташди. Ўша аснода шу лашкар таркибидаги *қипчоқ* тойифаси қаршилиқ йўлига кириб, икки орада низо чиқди. Лашкар аҳлининг катталари бундай ҳолда яхшилиқ аломатини фақат орқага қайтишда кўриб, йўналиш жиловини Хўқанди латиф томон бурдилар ва бахтли толе ва музаффару мансур ҳолда Хўқанди латиф ичига келиб тушдилар. Хўжанднинг фатҳ этилишига бағишлаб, Имом Али қорий Қундузий яхши бир таърих иншо қилганди. **Таърих:**

Чун ба фармони шоҳ мулки Хўжанд,
Фатҳ шуд, дил аз он буд хурсанд.
Соли таърихи ў зи рўйи “даст”,
Ёфтам “зеби фатҳи мулки Хўжанд”

Мазмуни:

Шоҳ фармони билан Хўжанд мулки,
Фатҳ бўлди, дил эса бундан хурсанд.
Унинг таърихин даст юзасидан,
“Хўжанд мулки фатҳин зеби” топдим.

Яширин қолмасинким, “зеби фатҳи мулки Хўжанд” сўзлари таърих моддаси бўлиб, “даст” сўзидаги “дол” ҳарфи унга қўшилса, бир минг икки юз эллик саккиз (1258/1842) сони ҳосил бўлади.

Хўқанд амирларининг Бўка қалъасини ва Тошқанд вилоятини малик ул-мутаол лутфи билан фатҳ этганлари зикри

Фатҳу зафарга ёр аҳли лашкар Нав ва Хўжанд қалъаси томонидан қайтиб келгач, бир неча кун дам олиб, бир-бири кўнглидан ҳалиги кина ва кудурат занглари артиб ташлаб, эндиликда йўналиш жиловини Бўка ва Тошқанд қалъалари томон сафарга чиқиш сари буриш борасидаги маслаҳатни ўртага ташладилар ва иттифоқлик билан бу ҳиммат ишини ул кифоятли вилоятлар томон юриш орқали амалга оширишда кўрдилар. Бундай сўз қарори аҳли лашкар катталарининг иштиёқ ва оғзи бирлиги билан юзага чиққач, бу машварат таъми шакар мазасидан лазизлик топгандек бўлди. Ён-атрофга ва тобе музофотларга одам юбориб, оз фурсат ичида илон тухуми каби кўп аскар йиғилди ва музаффар вал-мансур хизматига етишди. Ул вақтда ҳали мирбачча бўлмиш Малла Баҳодирхонни лашкарнинг сардори қилиб, Юсуф *мингбошини* бу шоҳзода ёнига қўшдилар. Аввал зафар қоидали ва нусратга ёр шарофатли фотиҳани Амири кабир ўқиб, сўнг эса хўжаста фаржом амирлар, илми кучли улуғ уламолар ҳамда ому хос “ғалаба Аллоҳдандир ва фатҳ яқиндир”¹⁰⁹ оятини дилу тилда такрорлаб, ёмон кўзлардан асрасин учун шоҳзоданинг ярашиқли қаддига дам солиб //175^б,

¹⁰⁸ Жиззах/Жиззах/Дизак (кичик қалъа дегани) – қадимий Истаравшанга тегишли истехком, қалъа. Самарқанд–Хўжанд йўлидаги муҳим ҳарбий стратегик жой бўлган. Ҳозир Ўзбекистонда вилоят маркази.

¹⁰⁹ Қуръони карим, 61:13.

сафар сари рухсат бердилар. Олий ҳиммат шоҳзода салтанат раҳшига миниб, бахтли соат ва толе юлдузи ёмон фоллардан холи бир пайтда Қурама вилояти томон йўналди. Дарё ва тоғ, сахро ва баланд довондан ўтгандан сўнг Қурама вилояти сарзаминига етдилар. Ва Бўка қалъасидан ташқари Қураманинг амири кабир тобелигага қараган барча музофотлари қайтадан лашкар қўлига ўтиб, шу ерда бир неча кун дам олдилар. Лашкарнинг орқа ва олдин қисмларини бир ерга тўплаб, оталарча насиҳатга тўла муҳаббат ва мушфикона тарздаги бир хат битиб, Бўка ҳокими Гадейбой ва Тошканд волийси Муҳаммад Назар *отолиқ* хузурига юбордилар. Хат-хабар етган захоти ул қалби кудуратли жоҳиллар бу маънини қабул қилмай, жангу жидол томонини тутдилар. Ул ёмон хиёнат кўрнамаклар ўттиз-қирқ йил бу вилоятда ўсиб-ўлғайиб, шу хонлик нон-тузи, балки энг катта бойлик ва обрўсига эга бўлганини унутдилар. Бу ҳолга қўйидаги бир байт муносибдир. **Байт:**

Мажу дурустии аҳд аз жаҳони пастниход,
Ки ин ажуза арўси ҳазор домод аст.

Мазмуни:

Таги паст жаҳондан тўғрилиқ замонин излама,
Чунки бу қари келин минг куёвлиқдир.

Алқисса, диловар шоҳзода ул калласи пўкларнинг гапни қабул қилмаганидан қудратли Аллоҳ паноҳига таваккал қилиб, Бўка қалъаси томон йўлга тушдилар ва бир неча масофани босиб ўтгач, қалъа яқинига етишиб, кўш ташладилар. Эртаси куни тонг билан, яъни тўртинчи қалъанинг шаҳриёри бу кўк гумбазли қалъа авжига заррин ипли арқонини ташлаб ва осмоннинг мустаҳкам қалъасини эгаллаб, туннинг ҳабаш юзли кўшини ва қоронғи сипоҳини таг-туғи билан қўпориб ва тарқатиб юборган маҳалда ҳар икки томондан уруш ноқораси чалиниб, бир томон ўзидаги кўрқинч ва душмандаги қаҳру ғазаб кучлилигидан шу захотиёқ ўз лашкар аҳли қаҳрамонларига орқага қайтиш рухсатини берди. Иккинчи томон лашқари эса ҳиммат юзасидан қалъа томон югуриб, уч қатор хандақдан ўтди ва лашкар аҳли ботирлари ул қалъанинг эшик ва дарвозасини остин-устун қилиб, қалъа ичкарасига кирдилар. Аҳоли молини талагач, жонларига омонлик бериб, қарор ва ором топдилар. Ва Гадейбой ўша тут-ушла, ўлдир-ўлдир асносида бошқа дарвозадан чиқиб қочаркан, уч жойидан қилич захмини еб, юз меҳнат ва машаққатда Тошканд томонга бадар кетди. Тонг отгач Тошкентга етишиб, қандай можаро бўлиб ўтган эса шуларнинг барини Муҳаммад Шариф *отолиқ* хузурида баён қилди. Мазкур *отолиқ* унинг оғзидан эшитган гапларининг барисини ҳикоят тариқасида битиб, чечанлик намунаси бўлган бир мактуб орқали Бухоро подшоҳи амир Насруллоҳ хузурига юборди. Бухоро подшоҳи бир неча минг одамини Абдурахмон //176^a *митан*¹¹⁰га қўшиб, уларга кўмак учун жўнатди. Ул Жайхун дарёсидек тўлқинланган кўшин Сайхун дарёси қирғоғига етишгач, манғит лашқарининг катта кўпчилик қисми ўзларида Фарғона лашқари зарбасига қарши кураш учун куч-қувват ва душман ҳамласини қайтариш бобида тобу тоқат

¹¹⁰ Митан – қирғиз-кипчоқларда уруғ номи.

йўқлигини кўриб, ўша келган жойиданок орқага қайтиб кетдилар. Абдурахмон *митан* минг бир тавалло ва ёлвориш билан икки юз нафарга яқин одамни ўзи томон оғдирди ва улар билан бирга келиб, Муҳаммад Шариф *оталиққа* кўшилди. Эшон Қори Қундузий Бўка қалъасининг Фарғона мулки шоҳзодаси кўли остидаги ғалабага ёр аскарлар томонидан фатҳ этилиши ва ул қалъа ҳокими Гадейбойнинг қочиб кетгани борасида яхши бир таърих айтганди. **Таърих:**

Чун қалъаи Бўка шуд ба зарби шамшир мафтух,
Аз он Гадейбой аблаҳ бигурехт.
Вале жуз он шарири муфсид,
Дар қалъа касе ки буд, мақтул шуда.
Таърих талаб ҳаме намудам Комий,
Он пири хирад ки буд бо ман ҳамрах,
Гуфто ки “Гадейбой бежо рафт,
Мақтул шуданд мардумони Бўка”

Мазмуни:

Бўка қалъаси қилич зарби билан олингач,
Ундан Гадейбой аблаҳ қочиб чиқиб кетди.
Лекин ул ёмон бузуқидан бошқа қалъада,
Қолган бари киши ўлдирилди.
Комий, таърихин сўрасам бу воқеанинг,
Менга йўлдош ул ақл пири деди:
“Гадейбой бежо қочиб кетди,
Бўка халқи эса ўлдирилди”

Яширин қолмасинким, охирги мисра таърих моддаси бўлиб, “қирқ тўрт” сонини исқот қилиш, яъни олиб ташлашга ишора мисраъдаги “Гадейбой бежо” сўзлари орқали амалга ошган. Шундан сўнг бир минг икки юз эллик саккиз (1258/1842) сони ҳосил бўлади.

Ўша вақт ва мазкур замонда жаҳон аҳли шоҳзодаси Бўка қалъаси фатҳидан сўнг тинчланиб, кўшини ичида қанча хаста ва ярадор бўлса, Хўқанд тарафга юбориб, ўзлари катта кўшин билан тўла шону шавкат оғушида Тошканд шаҳри томон йўналдилар. Йўл юриш асносида Тўйтепа¹¹¹ қалъасини тасарруфи остига киритиб, шу кўйи ўтганча, Қаросув мавзесига бориб кўш ташлади. Эртаси кун тонг ёришгач, Жамшид мартабали соҳибқирон шоҳзода зафар паноҳли байроқни ҳилпиратиб, қиёмат аломатли кўчнинг шовқин-сурони билан оламнинг суву қуруқлик юзи ва етти иқлим мамлакатлари ён-атрофига зилзила солган кўйи ундан ортиғини тасаввур қилиб бўлмас даражадаги кўшин тортиб борувчилик йўсини ва мамлакат очувчилик қондаси бўйича йўл сари юзланди ва манзилма-манзил олға босди.

Байт:

Якрони давлат зери рон,
Чатри ҳумоюн бар забар.
Фатҳ аз ясору аз ямин,

¹¹¹ Тўйтепа – Тошканд шаҳридан тўрт фарсах масофада жойлашган жой.

Авни илоҳий роҳбар.

Мазмуни:

Давлат оти оёқ остида,
Қутли соябон бош узра.
Ўнгу чапдан фатҳ,
Илоҳий мадад раҳбар.

Соҳибқироний чодирларни кайвон айвони сари ўрлатиб, фатҳу ғалаба оятларини хонликнинг зафар билан нақшланган байроқлари узра битиб, фалакка бош текизувчи соябон ойчаси қуёшнинг мунаввар гавдаси ва саодат сиймоли тожининг гавҳари Жамшид тожига нур бағишловчи, зафар шиорли байроғининг парчами ва ғалаба аломатли сочи занжири ҳурнинг анбар сочувчи туррасининг безаги чақин кирдорли найининг садоси “Сур чалиниб келган кун”¹¹²га дамсоз бўлиб, зафарга уланувчи қўшиннинг юриш ва қўш ташлашдан “Қачон ер ўзининг зилзиласи билан ларзага тушганида”¹¹³ мазмунини эсга соларди. Кабурга ва ноқора шовқини “у кунда сур чалинғач”¹¹⁴ садосидек обнус лаган фалакка //176^б етарди. Бир неча манзил ва масофани босиб ўйғач, қутлуғ мавқаб Бобон шўр мавзесига иззат ва иқбол чодирини жоҳу жалолнинг фалаки авжиге етқудек даражада қилиб чодир тикди. Айтиш лозимки, шоҳзоданинг бахт хислатли пойи-қадами бу ерга етишмасдан бурун Муҳаммад Шариф *отолиқ* ва Гадоёбой, Абдурахмон *митан* бир ойлик масофадаги Дашти қипчоқнинг бутун лашкарини тўплаб, мазкур тепанинг устига келиб, чодир ва саропардаларини ўрнатиб, истиқомат йўсини билан ўтирган эдилар. Эртаси куни, юлдуз қўшинли шоҳ кўк фалак майдонида учқур отини гижинглатиб, туннинг қора танли сипоҳини қувлаганча зар сочувчи байроғини ҳилпиратган маҳалда душманлар уруш ноқорасини чалдилар ва жанг учун қўзғалдилар. Икки тараф ҳам жанг ишини тартибга солиб, ҳамла ва зарба беришга шайландилар. Уруш майдонида дарранда шер ва жанжал тўқайида йиртқич шер бўлган қўшин ботирларининг тўқнаши юз бергач, оламни титратувчи, эгнига темир ташлаган, метин тошни кесар, сафга оро берувчи, уруш ўтини ёқувчи, душманни куйдирувчи, шерларни оёғи остига олувчи, арслон нафасли аскарлар Ҳотаф яшини, Осаф шамолидек бир-бири устига ёпирилдилар, жон олувчи найза ва қон сачратувчи қилич зарблари билан бир-бирлари томон ташландилар. Ҳарб оташ-ўти ва қатлу зарб олови гуриллаб ёнди. Уруш майдонининг чангу ғубори айланувчи фалакка етиб, қон томчилари яшин мисол қиличларидан булут ёмғирлари суви билан бирга қўшилиб ёға бошлади. Қоятошларни тешувчи найзалар уруш аҳли бағри ва синасини илма-тешиқ қилиб юборар ва довьоракларнинг руҳу-жони ўша тешиқлар орқали ташқари қочиб чиқар, ўқларнинг тез учар қушлари уруш майдони фазосида бургутсимон канотини ёзиб, темир тумшуғи билан ёшлар қалбини чўқаларди. Шамширнинг тез ҳаракатланувчи наҳанги душман умри бунёди кемасини ҳайрат гирдобига

¹¹² Қуръони карим, 27:87.

¹¹³ Қуръони карим, 99:1.

¹¹⁴ Қуръони карим, 18:99.

чўктирарди. Анча олишув ва кўп ўлдир-ўлдирдан сўнг фатҳу зафар насими олий шоҳзода кўшини томон эсиб, эҳтиёжсизлик шамоли кулфат тупроғини Дашти қипчоқ лашкари устига сочди. Натижада ул сон-саноксиз сипоҳ шунча кеккайиши ва мағрурлигига карамай, қочиш йўли сари юзланиб, кўпчилик асирлик қайди ва кишан занжирига гирифтор бўлдилар. Айримлар юлдузлар сингари қуёш шўълали ханжарлар ёғдусидан сўниб, кўздан йўқолган кўйи қочиш йўли бўйлаб югуриб, қуёш нуридаги ғубордек ҳар томон тарқаб кетдилар. **Байт:**

Чу субҳ ханжари хуршед сар кашад аз ғуроб,
Ҳужумро набувад бешак аз гурез-гурез.

Мазмуни:

Қуёш ханжари тонгда қоронғу ер остидан бош чиқаргач,
Ҳужумдан қочиб тарқамаган зот қолмас шубҳасиз.

Ва фотиҳ аскарлар қўлларини талон-торож томон чўзиб, жуда кўп уруш ғанимати ва ўлжа олдилар. Қочганлар кетидан ҳам тушиб, ўткир қиличларини улар бош узра сармаб, ҳаётлари оловини қаҳр шамширининг суви билан ўчириш мақсадида қувлаб, душман галалари кетидан етиб олдилар. //177^a Улар “яна душман қалъага кириб олиб, унинг дарвозасини қаттиқ беркитиб, тағин жангу жадалга киришга имкон топмасин” деган ўйда ҳам эдилар ва чиндан ҳам бу иш учун омонлик фурсатини бермай, бирданига ўзларини қалъага урдилар. Муҳаммад Шариф *отолиқ* ва укаси Абдулали¹¹⁵ *эшик оғоси*¹¹⁶ ва Хонкелди Мирзо ва Раҳматуллоҳ Мирзо ўғиллари билан ва Дарвишалихон қариндошлари билан асир тушиб, уларнинг оёқ-қўлига занжир солиб, кишанладилар. Гадойбой ва Абдурахмон *митан* қайси йўл билан келган бўлсалар, ўша келган йўлларига чиқиб, ура қочдилар. Дашти қипчоқ барча тобе ерлари билан бирга бутунлигича шоҳзоданинг тасарруфига кирди. Суюнчилатиб Амири кабир ҳузурига кетма-кет ва устма-уст одам юбордилар.

Замона хурсандлигидан шодлик наволари чалинишига ҳукм бўлди. Бир ҳафта, балки ундан кўпроқ вақт шу зайл ўтди. Шу воқеа ва шу вақт ичида асирларни бир нечта аравага юклаб, оғир занжирларни бўйинларига ташлаб, ажиб бир ҳолат ва қиёмат аломат вазият билан шаҳарга олиб кетдилар. Халқнинг катта-ю кичиги кўчаву бозорлар, тому деворларни тўлдириб, балки томоша учун икки фарсах, уч фарсах олдинга пешвоз ҳам чиқиб, бирга шаҳаргача эргашиб келдилар. Асирларни шу зайл шоҳлик жойи Ўрдага келтириб, хужралардан бирига қамаб қўйишни буюрдилар. **Байт:**

Эй дил, набувад давлату дунё жовид,
Зинҳор вафо мадор аз даҳр умед.
Анвори камолат расад охир ба завол,
Ҳар чанд ба авжи фалак боши хуршед.

Мазмуни:

Эй дил, давлату дунё мангу бўлмас,

¹¹⁵ Абдулали эшик оғоси ва додхоҳ – 1259/1843-44 йили ўлдирилган.

¹¹⁶ Эшикоғоси – сарой маҳрамлари ва соқчиларидан. Дарбон ҳам дейишган.

Дунёдан вафо умидини қилма ҳеч.
Етуклигинг нури бир кун заволга етар,
Қанчалик фалак авжида қуёш бўлсанг ҳам.

Амири кабир ягона яратувчига шукру сипос, ҳамду беқиёс адо қилдилар. Бир неча кундан сўнг Муҳаммад Шариф *отолиқни* Ўрдудан чиқариб, уйига юбориб, хотини ва фарзандлари билан бирга қийноққа солдирди ва бир неча йил давомида Хўқанди латиф хонлари меҳрибонлиги туфайли орттирган молу давлатини топиб олдилар. Молу мулки ва еру сув каби бойлиги қолмагач, ул бевурд пасткашни қатлга буюрдилар. Бу воқеа қишнинг чиқиш фасли, яъни лой ва ёмғир мавсумида амалга ошиб, бир жойда доимий айланишни ўзига одат қилган жувоз отига эгарсиз ўтқазиб, шаҳарнинг кўчаву бозорлари бўйлаб айлантирдилар. Ундан ситам етган қайси бир аламзада бўлса, қўлига тошми-кесак, ходами-таёқ олиб, боши ва юзига урар эдилар. Шу зайл Пули хиштин кўпригидан ўтқазиб, ҳозирги кунимизда сув босиши натижасида бузилиб кетган собиқ идиш-товоқ бозорига етишган ҳам эдилар, бир неча бераҳм авбошлар отдан кулатиб, бошига оғир тош отиб, пачағини чиқарган кўйи ўлдириб ташладилар. Фарзандлари ва укаларини шаҳардан бадарға қилиб, орқаси бепоён ва кенг чўл бўлмиш Чаҳор боғ мавзесига юбордилар. Амири кабирнинг шариф кўнгли томон тўла тинчлик ва хотиржамлик юзланиб, ором ва қарор топдилар. //177^б Бунга бир байтни муносиб кўриб, шу ерда битдик. **Байт:**

Чун зи душман касе фароғат ёфт,
Жониби хушдили инон партофт.

Мазмуни:

Душмандан хотиржам бўлган киши,
Хурсандчилик томон жиловин бурди.

Шу фатҳу зафар туфайли Тошканд вилоятининг Фарғона давлати хонзодаси қўли остидаги нусрат аломатли лашкар қўлига ўтганига Эшон Имомали қорий Қундузий яхши бир таърих айтиб, баён тизимига киритган эди. **Таърих:**

Ба амри мир Насруллоҳи муфсид,
Шуда Муҳаммад Шариф кайди хар.
Адув бо хони худ аз рўйи туғён,
Ба мулки Тошканд афтод бар сар.
Ҳавои жоҳ, то сўяш фиристод,
Сипоҳи беадад хони музаффар.
Ба дасти лашкари мансур аъдо,
Чунон шуд куштагари хун гашт аҳмар.
Ҳама рўйи замин то онки омад,
Нидои ал-омон дар гўши лашкар.
Чунон таърихи ин фатҳи фараҳнок,
Шуд андар хотери Комий муқаррар.
Ки гуфт аз рўйи беҳжат хотиф: “фатҳ
Шуда мулки адув, Аллоҳи акбар.”

Мазмуни:

Бузуқи Насруллоҳхон амри билан,
Муҳаммад Шариф каззоб эшак бўлди,
Душман ўз хонига кўтариб исён,
Тошканд мулкида тушди бошига,
Мансаб ҳаваси, то юборгунча,
Зафарли хон устига чексиз лашкар.
Ғалабага ёр кўшин кўлида душман,
Қони тўкилди ёниб қирмизи оловда,
Қизил ранг қоплади бутун ер юзин.
Душманнинг омонлик тилаган товуши,
Кирди ул кўшин қулоғига.
Бу қувончли фатҳ таърихи,
Комий кўнглида жой олди.
Бахт юзидан Ҳотиф деди:

“Душман мулки фатҳ бўлди, Аллоҳу акбар”

Махфий қолмасинким, “фатҳ шуда мулки адув, Аллоҳи акбар” таърих моддаси бўлиб, унинг таълифидаги “рўйи беҳжат Ҳотиф” сўзларидан бир минг икки юз эллик саккиз (1258/1842) ҳосил бўлади.

Мазкур *отолик*нинг қўлга тушганини ҳам Эшон қори Қундузий рақам қилиб ёзганлар. Уни ҳам табаррук юзасидан бу ерда келтирдик.

Таърих:

Муҳаммад Шарифи дун ки намак солҳо бихўрд,
Аз дасти хони мулк, шуда мутасаддии фасод.
Торожи моли мардуми Фарғона менамуд,
То омаданд халқ зи бедодаш ба дод.
3-он карда хони аср ба зўрияш дастгир,
Аз зажр дар қафаси оҳанин ниҳод.
То ёбад онки дар роҳи бад мениҳад кадам,
Аз дидани укубат ў жодаи ришод.
Комий бигуфт дар пай таърихи ҳабси ў,
“Муҳаммад Шарифи кўрнамак дар қафас афтод.”

Мазмуни:

Пасткаш Муҳаммад Шариф йиллаб тузини еди,
Мулк хонининг, бўлиб бузуқлик бошлиғи.
Фарғона халқининг молини таларди,
Халқ унинг зулмидан доду фарёд чекарди.
Шу сабабли аср хони уни ушлатди ва азоб
Бериш учун темир қафасга солдирди.
То топсин деб ким ёмон йўлга қўйган эса оёқ,
Чеккан азобидан энди катта тўғри йўлини.
Комий деди унинг қамалиши учун бу таърихни:
“Муҳаммад Шариф кўрнамак қафасга тушди.”

Яширин қолмасинким, “Муҳаммад Шарифи кўрнамак” иборасидаги ва “қафас” сўзининг ҳар иккаласида таърих моддаси жойлашган. Буларнинг иккаласидан бир минг икки юз эллик саккиз (1258/1842) чиқади ва у кўзда тутилган санадир.

Муҳаммад Шариф *отолиқ*нинг ўлдирилиш санасини ҳам мазкур Эшон қорий ёзув рақамига киритганлар. **Таърих:**

Чун кушта шуд ба хорий,
Муҳаммад Шариф *отолиқ* бар дасти аҳли Хўқанд,
Мақтул ғайри маъкул устои ақл Комий,
Қатлаш гуфто: “Зи рўйи инсоф: “Муҳаммад Шариф мақтул.”

Мазмуни:

Хорлик билан ўлгани сабабли,
Муҳаммад Шариф *отолиқ* Хўқанд халқининг қўлида.
Маъкул бўлмаган ўлимани Комийнинг ақл устои,
Қатлида деди инсоф юзасидан: “Муҳаммад Шариф ўлдирилди.”

Яширин қолмасинким, “рўйи инсоф”даги “алиф” ҳарфидан таърих моддаси бўлмиш ахтарилаётган сана сонлари бир минг икки юз эллик тўққиз (1259/1843) “Муҳаммад Шариф мақтул”дан ҳосил бўлади.

Шунингдек, Муҳаммад Шариф *отолиқ*нинг ота бир, она бошқа укаси Абдулали *додхоҳи* //178^a Чуст вилоятига юбориб, ўша ерда ўлдиртирдилар. Эшон қори уни ҳам таърих силкига чеккан эдилар. **Таърих:**

Ҳар ки омад дар ин жаҳон охир,
Рафт дар зери хоки маъдумий.
Пас ҳамин зиндагий ки мо дорем,
Набувад жўз вужуди мавҳумий.
Ҳосили ин жаҳон паййи бунёд,
Бас ки нокомий асту мағмумий.
Додхоҳи замон, ки Абдуали,
Буд аз молу жоҳ маҳрумий.
Дид то кушта шуд ба теғи жафо,
Дар замоне, ки фитнаи шумий.
Чўбаш мезад чунонки фарқ надошт,
Рутбаи ходимий-ю *маҳдумий*.
Комий омад ба ёд таърихаш:
“*Додхоҳи* шаҳиду марҳумий.”

Мазмуни:

Ким келган эса бу жаҳонга, ниҳоят,
Йўқлик тупроғи остига кетди.
Демак бу биз яшаётган ҳаёт,
Мавҳумлик вужудидан бошқа эмас.
Бу жаҳонда қўлга кирадиган нарса,
Мақсадсизлик ва ғам-ғуссадир, холос.
Замон додини сўровчи Абдуали,
Молу мансабдан бўлганда маҳрум.

Жафо қиличи билан ўлиши сабабин кўди,
Ўзининг шум ишларидан барин.
Чун урганида одамларни, ходимми
Ёки *махдуми*, фарқсиз эди унга.
Комий, келди санаси ёдга:
“Шаҳид *додхоҳ*, марҳумий”

Яширин қолмасинким, “ёд” сўзи таълифидан таърих моддаси бўлмиш “додхоҳи шаҳиду марҳумий” иборати бўйича бир минг икки юз эллик тўққиз (1259/1843-44) ҳосил бўлади.

Амири кабир Муҳаммад Шариф *отолиқ* воқеаси билан машғулликдан фориғ бўлиб, фароғат топгач, Тошканд ҳукуматини ўзининг доврўкли номи “Саримсоқбек” лақаби билан танилган азиз фарзанди ва етук катта ўғли шоҳзода Абдурахмонбек¹¹⁷ка берди. Шоди *додхоҳ*нинг бошини *баҳодирбоши*¹¹⁸лик унвони билан яна ҳам баланд кўтарди. Юқори мартабали хонзоданинг Тошканд амирлигига тайинланиши ҳақида Эшон қори битта таърих битиб, ул хужаста фаржом номига бағишлаган эди ва бу сана ушбу китъа орқали юзага чиққан. **Таърих:**

Чун зи абнои хони Фарғона,
Онки дар синн зи дигарон аъзам.
Буд ў балки аршаду ашжаъ,
Аз далерони вақт ҳам ақдам.
Буд, хони замона хост ки ў,
Баҳри тасхири Тошканд қадам,
Пеш монад зи дигарон ки ба ў,
Ҳукми он мамлакат шуда маҳкам.
Лек вақти хуружи лашкари шоҳ,
Ба урузи табе равона алам,
Кард худ дар фарроши беморий.
Хуфт то онки бо шифое оям,
Фатҳи он мамлакат муқорин ёфт.
Ложарам шуд ба хотир хуррам,
Озими он диёр то ки расид,
Андар он мулк бо шукўҳу ҳашам.
Комий ин мамлакат муборак бод,
Гуфт, таърихи ў ҳамежустам.
Зад дабири хирад ба рўйи варақ,
“Даври хонзодаи шужоъ” рақам.
Баски тасриҳи номи некаш дур,
Аз адаб буд мизмараш одам.

¹¹⁷ Абдурахмонбек/Саримсоқбек – Шералихоннинг катта ўғли. Тошкентнинг ҳокими (1842-1847) Мусулмонкули фитналари натижасида 1847 йили ўлдирилган.

¹¹⁸ Баҳодирбоши/ботирбоши - мунтазам қўшин аскарларининг бошлилари. Хонликда ҳар бир вилоятнинг ботирбошиси бўлган. Демак улар вилоят қўшинлари, кўр-қурон, ҳарбий захираларга ҳам жавобгар амалдор бўлган.

Офтобе аст матлаи номаш,
Ки ба нураш мунаввар ин олам.
Ҳарфи сони-ю солису робеъ,
Нест жуз моҳи чаҳордаҳ бе кам.
Чун хама зулф агар мусанно шуд,
Ончи монд зи ном аз ў жўям.
Дар жаҳон то ки солу маҳ боқист,
Бод иқболу нусраташ тавам. //178^б

Мазмуни:

Фарғона мулки хони абносидан,
Ёш жиҳатдан катталиги учун.
Эди у яна энг шижоатли, етук,
Замон ботирларидан илдамрок.
Шу сабаб замона хони истади у,
Тошкандни олиш учун қадамини,
Олинрок боссин бошқалардан, ки
Унга бўлди шул мамлакат ҳукми.
Лек шоҳ лашкарин чиқиш вақти,
Иситма тикди баданга ўз туғин.
Беморлик палосин ёйди тан аро,
Ётди топгунча шифолик ўзига.
Ул мамлакат фатҳи яқин қолганда,
Кўнгли шодланиб, ноилож ул дам.
Юрди ул диёр сари, етишиб унга,
Кирди шукуҳли ҳашамат ила.
Комий, бу мамлакат муборак бўлсин,
Деди, изладим таърихини ҳам.
Қилди ақл пири варақ узра,
“Даври хонзодаи шужо” сўзин рақам.
Яхши номин очик айтиш одобдан йироқ,
Ишора қилдим, номи матлаъси бир офтоб,
Ки нуридан мунаввардир бу олам.
Иккинчи ҳарфи-ю учинчиси-ю тўрти,
Эмас тўртинчи ойдан ўзгаси кам,
Зулфи қайрилиши агар истисно бўлса,
Қолганидан номини излайман.
Жаҳонда токим йилу ойи боқий экан,
Иқболу нусрат унга ёр бўлсин доим.

Яширин қолмасинким, таърих моддаси бўлган “даври хонзодаи шужоъ” иборати таълифидан таърих моддаси чиқади. Биринчи матлаъга ишора қилинса, бир минг икки юз эллик саккиз (1258/1842) ҳосил бўлади.

**Қипчоқларнинг муҳолифат йўлига киргани баёни ва амири
кабирнинг уларни шаҳардан қувиб чиқаргани зикри**

Азалий ирода ва ламязалий тақдирот содир бўлиб, замон инқилоби ва даврон ўзгариши оқибатсиз айёмни юзага чиқариб орага солгач, бу борада қиёмат куни келиши ва фасод оламидан бир аломатни халойиқ ўртасида пайдо қиладики, бунда қазову қадар бузукчилик ва туғён ясовчи бўлади. Бу муфассалнинг ҳикоясини дарёдил мусанниф рақам таҳририга ахборот тариқасида ва ўз кўзи билан мушоҳада қилгани бўйича шундай тарзда баён силкига чекиб келтирадики, амирзода саййид Саримсоқхон Юсуф *мингбоши* ҳамроҳлигида катта кўшин билан бирга Хўжанд ва Нов фатҳини амалга ошириб, журъат қадамини олдинга босиб, энди Ўратепани ҳам қўлга киритмоқчи бўлганларида лашкардаги *қипчоқ* қабиласининг айрим вакиллари оёқларини орқа-кейинга босиб, бу ишга қаршилик кўрсатдилар ва кина-адоват юзасидан бундай юришга муҳолиф бўлдилар. Лашкар аҳлининг катталари аҳоли тинчлиги ва бу юриш фатҳу зафарини муборак санаб, ул бузғунчиларга нисбатан унчалик қаршилик мақомида бўлмай, фақат тушунтириш ҳикматлари ва панд-насихат сўзларини адо этиб, ул тойифага чечанлик сўзлари билан баён қилдилар. Лекин уларнинг биронтаси ҳам бу сўзларни ижобат қулоғи билан эшитмади ва қабуллик мақоми яқинига йўлатмади. Ниҳоят тарафлар ўртасида низо юзага чиқа бошлади, Буни кўрган лашкар аҳли бу нарса ички урушгача бориб етмаслигини назарда тутиб, шу кезде орқага қайтишни ғанимат билдилар ва музаффару мансур равишда амири кабирнинг тахти пойига етиб, ўз соҳиби давлатининг қўлини ўпиш шарафига мушарраф ва сарафроз бўлдилар. Ўша кезларда баъзи бир катталар исёнчилар орасига тушиб, икки тараф ярашиши лозимлигини айтишди ва икки ўртадаги кина-кудурат бартараф қилинди. Шу зайл орада бир неча вақт келишув таъмини татиб юрдилар. Лекин тагин *қипчоқ*нинг табиати эгри кишилари муҳолифат сари бош кўтариб, исён бошладилар //179^a ва куфрони неъматлик билан қаршилик йўлига кириб, келишув ишидан бўйин товладилар. Фасоҳат тилли насихатчилар яхшилик сари ҳидоятга қанчалик ундамасинлар, ул Зол пешаларнинг жаҳолати тандир ёлқини каби гуриллаб, адоват ва кинлари тутуни айланувчи фалак томон ўрлади. Ўртага тушувчилар уларнинг қоронғу қалбларига шу даража ишонч эътиқоди ва иймон назаргоҳи билан чуқур тафаккур, аниқ тилли сўзлар билан бу маънини етказишга уринмасинлар, имтиҳон маҳак (синовчи)лари адоват чанги елидан ўзгаси сари эсмади. Шу сабабли саодат нишонли Амири кабир ер юзини ул нопокларнинг беҳосил уруғидан тозалашни ва тинчу омонлик уйида эмин-эркинлик билан салтанатда барқарор ўлтиришни истади. Бу тўғри ўй-фикрдан ул эгри дил қора юраклилар огоҳ бўлиб, тунлардан бир кечаси ҳаммалари шаҳарнинг эшигу дарвозалари, қалъа тешикларидан қочиб чиқиб, Дуоб томонга бадар кетишди. Уларнинг нияти ўша турар манзилга бориб, барчаси бир ерга тўпланиш ва сўнг ёмонлик исёнини ўзларига касб қилишдан иборат бўлган. *Қипчоқ*ларнинг бу ярамас-ботил ўй-режаларидан амири кабир хабар топиб ва огоҳ бўлиб, тўнғич ва етук ўғли Абдурахмон(Саримсоқ)бекни ва Юсуф *мингбоши*ни ғалаба шиорли кўшин билан бирга ул муфсид

ярамаслар сари юборди. Олий насабли шоҳзода тайёр турган лашкар билан йўлга тушиб, Марғилон шаҳрига бориб қўш ташлади. Ўша ерда бир неча кун истиқомат қилиб, нафас ростлагач, ўртадаги келишувга биноан ишончли элчиларни юбориб, мушфиқона насиҳатлар билан илгариги яқин иттифоқлик, қадимги туз-намаклик ҳаққини ўртага солдилар. Элчилар бир неча манзил ва анча масофаларни босиб ўтиб, озгина одамлари билан мақсаддаги манзилга етишдилар. Сўнг не ёзма ва не оғзаки хабарлари бўлса, орага солдилар. Аммо *қипчоқ* кўшинидаги айрим ўжарлар биргалашиб туриб, аҳмоқлик ва гумроҳлик кўрсата бошладилар ва элчиларни бе нили мақсуд, яъни мақсадларига етказмай, орқага қайтардилар. Чавандоз элчилар ўз вақтида амирзода ҳузурига етишиб, не гапу сўз бўлиб ўтган эса, барисини баён қилдилар. Давлат устунлари ва салтанат аъёнлари илдамлик қадамини ташлашга киришиб, Шаҳрихон томон боришга қарор қилдилар ва шу мақсадда йўлга тушиб, манзилу масофаларни босиб ўтдилар ва Шаҳрихон ичига кирдилар. Мақсадлари чаповул усули билан ул дев сифат кўчманчи биёбонгардлар устига //179^б босқинчи гуруҳларни юбориб, мол-ҳолларини яғмову торож қилиш ва ўзларини ер билан яксон этиш эди. Ғалаба аломатли лашкар орасида эса хабар етказувчи шайтон баёнли жосуслар яшириниб олган бўлиб, одамлар оғзига қулоқ солиб юрар эдилар. Улар ушбу режадан огоҳлик топиб, дарҳол тез эсувчи ел каби, балки ундан тезроқ суратда нимани эшитган бўлсалар, шуларни қабила аҳлига олиб бориб етказдилар. Бу ваҳимали хабар ва етишган даҳшатли гап миясида манманлик ва такаббурлик худди ари уясидаги каби жой олган дашт аҳли қулоғига етишгач, ғурур ва ёмонлик орасида оромлари қочиб ва қарорлари қолмай, бирданига ғафлатдаги хом, савдой ақлини даволаш учун бодом ёғи ва маъжун¹¹⁹дан нажот, ҳозик табиблардан шифо сўрашга тушдилар. Анча излаб, ўзларининг бу аҳволларига тинчлик ва яхшилик бағишлаш маслаҳатининг энг тузук чорасини шайтон сифатли бошлиқлар ва дев манзилли катталарнинг бандалик ва бош эгишлик арзи билан бориб, ҳурматли шоҳзода оёғига ожизлик, эҳтиёж бошини қўйиб, айбларини кечиришни сўраш ишида кўрдилар ва шоядки, бу гап ижобат топиб, биз гуноҳкорларнинг айби устидан афв чизигини тортиб ўчирсалар, деган фикрни илгари сурдилар. Бу қарор таъми катта-ю кичикнинг таъбига ширинлик бағишлаб, ул жамоанинг баттоларида қирқ нафарга яқини иблис ҳар кун келиб, ундан васваса таълимини олгач кўча ва бозорларда одамлар иғвосига васваса қиладиган шайтоннинг устози Мусулмонқули бошчилигида йўлга тушдилар. Шаҳрихон шаҳрига етишгач, амирзода ҳузурига йўл топиб, бошларини шоҳзода оёғи остига қўйдилар ва узрхоҳлик учун тил очдилар. **Байт:**

Душман чу ба даст оядат, аз пой дар овар,
То боз ба дандон нагази дасти надомат.

Мазмуни:

Душман қўлингга тушса, оёқдан қолдир,

¹¹⁹ Савдойилик, яъни телбалик касалини бартараф этиш учун ишлатиладиган дори аралашмаси.

То надомат бармоғин тишламагайсан сўнг.

Шунда жаноби сардори лашкар ва Юсуф *мингбоши* сафдар ширку риёдан холи олий бир маслаҳат билан амирзода ҳузурида бандалик арзини қилиб, шундай дедилар: - Эй шох, бу бизга қони қўшилмасларнинг келгани яхши иш бўлди ва бу бизнинг бахтимиз ҳисобланади. Буларнинг гуноҳларини қилич тиғининг суви билан ўчиришдан ўзга чораси йўқ. Мен кул каминангизнинг умид-ла кутганим шуки, бизнинг ҳаққимизда меҳрибонлик қилиб, ҳаммасини чиқариб, аяб ўтириш нелигин билмайдиган қиличдан ўтказишимизни буюрсангиз, шундан яхшиси йўқ.

Ўша орада мазкур вилоят катталаридан бири саналган Қал Шоди шум ўрнидан туриб, талаблар ижобат //180^a бўлгувчи соатда ғоятсиз арзадоштни салтанатли шохзода хизматига ушбу тарзда етказиб, баён қилдиким “буларнинг бари қабила ва улус бошлиқлари жумласидан бўлиб, ҳар бири обрў-эътибор ва шараф *сарҳанг*¹²⁰ идир. Ҳар бир фирқа эса қўшин янчувчи ва дарранда йўлбарс ва кескир қиличу болта ва қариндошлик жиҳатидан бир-бирига қоришган сут ва шакар каби чамбарчас боғлангандир. Бунча халқни теги бедариғдан ўтказиш ўзимизга катта зарба бериш ва юзимизга қаттиқ дарра тушириш билан баробардир. Буларни ҳар бирининг ўз мансаб ва поғонасига қараб меҳрибонлик ва ғамхўрлик билан йўғрилган сийловга сазовор этган ҳолда изларига қайтариб юбориш лозим. Ишнинг хайрлиси ушбу асрор сири билан устундир.” Бу жавобни рад этмоқ маъносида *мингбоши* тўғрилиқ юзасидан ҳалиги ақлли ва ҳиммат билан қоришиқ сўзларни белга мадор бериш даражасида қайта янгилаб, мақсади ҳосил амирзода арзига етказганча деди: Албатта адолат кўрсатмоғимиз айни савоб ва тўғри ишдир. Бироқ, айтганлари қабилида ул қавмга яхшилик қилишнинг вақти анча ўтган. Эндиликда биз ўзимиз ҳаққимизда қайғуришимиз лозим ва душманларга тепки зарбасини беришимизгина оқилларга хосу муносиб иш бўлажак. Агар ҳозир бу йиртқич хислатли бўрилар қўлимиздан соғ-саломат қутулиб, ўз ватанларига кетишса, етук ақлу фаросатимиз ва онгу заковатимиз шуни билиб турибдики, улар на сизларни соғ-омон қўйишади, на Шодийнинг қувончи-ю, на Юсуфнинг ғамини. Бу донолик фаросат юзасидан узоққа кетмайди. Чунончи бу маънида қалами таҳрири билан бир рубойи баён силкига тортганлар. **Назм:**

Басо раҳна ки асли маҳкамиҳост,
Басо андуҳ дар вай хуррамиҳост.
Басо фузало ки пандаш нопадид аст,
Чу во бини на қуфл асту на калид аст.

Мазмуни:

Мустаҳкамлик келтирувчи раҳналар ҳам кўп,
Шодлик келтирувчи андуҳлар ҳам кўп.
Пандида фойда кўринмас фозиллар кўп,
Чун ичин очсанг на қулф бор, на калит.

¹²⁰ Сарҳанг – лашкарбоши маъносида.

Алқисса, лашкар амирлари ўтрок аҳолининг тинчлик ва фароғатини ўйлаб, йиғиннинг у ер-бу ери ва бурчак-бурчакидан баланд товуш билан азиз шоҳзодага Кал Шодий сўзига кириб, ул фитначи “ер юзида бузғунчилик”¹²¹ қилувчилар гуноҳини озодлик барот¹²²ига муносиб кўриш ва улар ҳаққида ҳаётнинг жонбахш хушхабарини ўлим зулумоти тутқунлигидан нур зиёси воситасида равшанликка чиқариш сўзларини айтишга киришдилар. **Байт:**

Аз жўйи ҳар ки қазо боз баст оби ҳаёт,
Зи жоми Хизр на бинад магар хуммори мамот.

Мазмуни:

Кимнинг ариғини оби ҳаётдан тийса тақдир,
Хизр жомидан қондирмасми ўлим хуморини.

Ва давлат устунлари тўла иззат билан қайтиш жиловини орқага буриб, оз фурсатда салтанат қароргоҳига етиш шарафини топдилар. Бироз вақт осойиш топгач, Юсуф *мингбошини* вазирлик мансабидан бўшатиб, Марғинон сардорлиги билан бошини баланд кўтардилар. //180^б *Мингбошининг* собиқ ўрнига эса ул шумоёқ Кали Шодий ўтириб, ўлка аро салтанат вазирлиги байроғини ҳилпиратди. Бахт насабли лашкар ишлари билан ҳам бир неча кун шуғулланиб, ўз сукунат ўрнини улар орасида маҳкаму мустаҳкам қилишга эришди. Сўнг Юсуф *мингбоши* фонийлиги заволи учун қўзғалиб, баёнига ҳожат йўқ амири кабирга сўз олтинининг бўлмағур сифатли қоришмасини қабул тангаси зарбхонасига етказиб, Муҳаммадкарим *маҳрам*¹²³ *ясовулни* озод бош бебошлардан бир неча нафари билан Юсуф *мингбоши* устига юбортириб, қатлга еткарди. Ва *мингбошининг* шаҳидлигидан сўнг Муҳаммад Назар *фармончини* Тўрақўрғон ҳукуматидан ва Абдуллоҳбекни Водил ва Чимён салтанатидан бўшатиб, ишсиз қолдирди. Ва амирзода Абдурахмонбекка Тошканд фармонфармолиги етишиб, ўшал ўлка сари йўналиш жиловини бурганча чиқиб кетди. Вилоятлар ўтлоқзори шерлардан холи қолиб, кал вазир калта энгли узун қўли панжасини ҳар томон сари чўзиб, бирор кимсани “истаган кишингни азиз қилурсан”¹²⁴ мартабаси билан давлат манзили устига чиқаришни истаса ва ким сари назар қаҳри саховатини ташласа, “истаган кишингни хор қилурсан”¹²⁵ далоили билан йўқлик тупроғи узра бойқуш ва бойўғли билан ҳамнишин қилди. Мурувват деган нарсадан йироқ, на туз-намак ҳаққини билувчи, на кўрнамакни танигувчи бир галварс эди. Энг ажабланарлиси шунда эдики, Юсуф *мингбоши* бу кал ҳаққида ҳаддан зиёд лутфу марҳамат кўрсатган ва қазову қадар жаллоди қўлидан қутултириб, ўзига мувофиқ дўст ва ўтиришларига дамсоз улфат қилган эдики, тонг чоғи у йўқ бўлса, ўзининг ташна томоғини совуқ сув билан қондира олмас, яъни усиз бир қултум сув томоғидан ўтмас ва ҳамиша унинг табиати бўйича амал қилиб, бошини ўзича роҳат тўшагига қўймасди.

¹²¹ Қуръони карим, 2:60

¹²² Барот – вексел, чек, тилхат.

¹²³ Маҳрам – хос соқчи, ходим ва хизматкор.

¹²⁴ Қуръони карим, 3:26.

¹²⁵ Қуръони карим, 3:26.

Шу тарздаги яхшиликка нисбатан ул шер зотли кишига минг-минг ёмонликни раво кўрди. Бирок, шу воқеадан кўп ҳам ўтмай, ўзининг бошига ҳам минглаб бало тўфони ёғиб, минг уқубат кўрган жонсиз жасади тикан хор-зорлигида ҳаром қолган кўйи бирор девор тагида жаноза ҳам ўқилмасдан беному нишон кетди. Унинг баёни шу яқин орада тилга олиниб ўтилажак, иншооллоҳ.

Байт:

Ба ҳавас рост наояд, ба таманно нашавад,
Андарини роҳ баса хуни жигар бояд хўрд.

Мазмуни:

Ҳавас билан ўнганмас, илтимос билан битмас,
Йўл аро кўп қонлар ютишга тўғри келади бу иш учун.

Таворих аҳли соҳиблари Юсуф *мингбошининг* шаҳодат даражасига етганини қалам таҳрири тизими ва таърих баёнига киритдилар. Шу жумладан Эшон Қори Қундузий //181^a бир неча байтни баён ипига чекканди. **Таърих:**

Лутфи шоҳон дар камин теғи ҳасад дорад, магар,
Оламе дар ин жаҳон аз қурби султон кушта шуд.
Кал Юсуф карда сарфи мақдами шах нақди умр,
Чун тақарруб ёфт аз кайди ҳасуд он кушта шуд.
Кали Шодий аз роҳи ҳақду ҳасуд макр он қадар,
Кард к-ў дар мансабаш бинишаст то он кушта шуд.
Фикрати Комий бигуфто: гарчи нолайиқ бувад,
Соли қатлаш “Кал Юсуф моҳи шаъбон кушта шуд.”
Вале устои хирад гуфто: “нодида даври макр,
Калу каввал аз кайди кали номусулмон кушта шуд”.

Мазмуни:

Шоҳлар лутфи пистирмада ҳасад қиличин тутиб турар,
Ахир қанчалар бу оламда султонга яқинликдан ўлмадими?
Кал Юсуф умр нақдини шоҳ оёғи остида сарф қилган эди,
Шу яқинлигидан ҳасадчи найранги уни ўлдирди.
Кал Шодий ҳасад ва ичи қароликдан шунча макр қилд,
Ки, у ўлгач дарҳол ўрнига ўтириб, мансабига чиқди.
Комий фикрати деди ўлими санасин гарчи нолайиқ бўлса ҳам,
“Кал Юсуф шаъбон ойида ўлдирилди.”
Лекин ақл устои деди: макр даврин кўрмай,
Кал ва кал эмас номусулмон бир кал ҳийласидан ўлди.”

Махфий қолмасинким, изланган таърих сони бўлмиш бир минг икки юз эллик тўққиз (1259/1843-44) сонини бу қитъадан икки хил тарзда чиқарса бўлади. Биринчи хил чиқариш ушбу тариха амалга ошади: “Кал Юсуф моҳи шаъбон кушта”¹²⁶ сўзлари таърих моддаси бўлиб, “лойиқ”даги “бир юз қирқ бир” сонига ишора ҳам қилинган. Иккинчи хил чиқариш охири мисраъда таърих моддаси яширинган бўлиб, “даври макр” сўзларидаги икки юз қирқ сонини олиб ташлашга ишора бор.

¹²⁶ 1259 йили шаъбон ойи 27 август 1843 йили кирган.

Алқисса, ул замоннинг айрим кишилари Кал Шодийни доно ва ақлли киши деб ўйлашарди. Бироқ аслида эса бу даврда ундан нодон ва аҳмоқроқ киши топилмасди. Чунки қаерда чаққон киши ва тадбиркор ҳоким ва доно маслаҳатли ақлли одамлар бўлса, ўшаларни мансабидан бўшатиб, ўрнига ақлсиз калтабин ва бебош авбошларни бошлиқ қилиб тиклади. Ана шундайлардан биттаси Каримқул *меҳтар*¹²⁷ бўлиб, кал уни Андижонга ҳоким қилди. Онасидан туғилган пайти ўғлининг бадсиёқлигини кўриб, хойнаҳой бу бола кофир бўлса кераг-ов, дея кўрққан отаси яхши ирим билан отини Мусулмонқули қўйган ва маккорлиги пойига ета олмаган лаънати шайтон ҳар кунги дарсини ундан ўрганадиган ва хотинлар макри борасидаги воқеаларни йиғиб, жилд-жилд китобларга жойлаган донишманднинг китоб ва дафтарларини ўзининг ҳеч ким билмаган навбатдаги макрини намоиш қилиб, энсаси қотган эгасини ўз ёзганларини ўтга ёқишга мажбур қилган макру хийлада уддабурон, қалби иблис васвасасига тўла аслий душман ва ёмон насли хонадан вакили бўлмиш Мусулмонқулини эса унга *баҳодирбоши* қилиб, ҳукумат тавсани жиловини шу аблаҳ қўлига топширди. Мусулмонқули давлат ва ҳукумат самандига минди ва жабру зулм қамчисини ўнг қўлига олди ва душманни ўлдирувчи заҳар сувлик шамширни белига боғлади. Эркин-эминлик билан ўзининг улус аҳли ва *қипчоқ* қабиласини яширин суратда ва шум ниятда бир ерга йиғиб, ваъдали бир вақтни тайин қилган кўйи қулай фурсатни кутиб ўтирди. **Байт:**

Жойи жўстижу натавон васли дўст ёфт,
Мавқуфи вақт бош ки ин кори давлат аст.

Мазмуни:

Ахтариб ҳам дўст васлини топиб бўлмас,
Вақт-соатини кутиб тур, бу бахт ишидир.

Бу хабар //181^б ҳар бир қуйи ва шариф, қудратли ва ожиз табақа аҳлининг хуш қулоғига етишиб, ниҳоят амири кабирнинг ҳам муборак қулоғига чалинди ва ҳақир Кали Шодийга ҳам маълуму равшан бўлди. Дарҳол салтанат пойтахтининг сарҳангларида бўлмиш Хўжмуҳаммадбийга иноятнома бериб “бошдан қадам ясаб, ўта тезлик билан Андижонга борасан ва Мусулмонқул устига ташланиб, аёвсиз қиличинг дамидан ўтказасан, ҳар бир сония ғанимат, бу чоқ тўхтаб туриш вақти ва дам олиш соати эмас” деди. Хўжмуҳаммадбий тез суръатда отланиб, Андижон шахрига бориб тушди. Ўша кечаси борган жойида дам олиб, ўзининг айрим биродарларини чорлаб, улар билан ўтириш йиғинини ташкил қилди. Базмдан бўшагач, қадимий ёронлар бундай сафар воқеаси борасида ҳол-аҳвол сўраб, келажак ишлар қандай бўлиши ҳақидаги гап-сўзларни орага солдилар. Муғомбирликни билмаган ул соддадил бий ўзининг кўнглида бор сўзни ҳамнафасларига айтиб, ростлик баёни билан ўртага ташлади. Чунончи, ўрмон шерсиз, майдон мардсиз бўлмас, деганларидек, ўшал мажлисда *қипчоқ*ларга ихлосли ҳаммаслак бир нечта киши ҳам қатнашаётган бўлиб, бу одамлар иккита қулоғи, тўрт кўзи билан ҳаминша олам теварак-атрофи сари ахтариш

¹²⁷ Меҳтар – катта, улуғ амалдор дегани.

кадамини ташлаб, ҳозирги замон ва келажак даврон ахборотиға сергаклик билан қулоқ осар ва жаҳонда рўй берадиган воқеаларни кузатиб юрардилар. Бу гапларни эшитганлари заҳоти секингина ва билдирмасдан ўринларидан туриб, ташқари чиқдилар ва жадал суръатда тез югурак хушхиром отларига миндилар ва ўзларини Андижонга Мусулмонқули ҳузурига етказиб, не воқеа бўлса шу ондаёқ барисини бир қолдирмай айтиб бердилар. Бу хабарни эшитган ҳамоно *қипчоқ* қабилалари улуғлари ва *қароқалфок* уруғи аҳолисига воқеаларни бошдан-оёқ хатга тушириб, ҳар томонга етказиб, халқ аро ёйдилар ва ҳар жойга хабар қилиб, элатлар аро тарқатдилар. Қабилалар аҳли ҳам ўз ҳолларидан огоҳ ва хушёр бўлиб, йўлга тушиш учун шай ҳолда хабар кутиб турдилар.

Алқисса, шу куннинг эртасига ақлу фаросатсиз Хўжмуҳаммад *қирғиз* Шаҳрихон шаҳридан йўл сари равона бўлиб, Андижонга етиб борди ва амири кабир иноятномасини Каримқули *меҳтар*га топшириб, хоннинг қанча меҳрибонлиги бўлса, баён тили билан изҳор этди. Каримқули *меҳтар* Хўжмуҳаммадбийни яхши бир уйга тушириб, муносиб зиёфат қилиш ишига киришди ва шу орада иноятномани ҳам Мусулмонқулига юбориб, воқеадан огоҳ қилган кўйи барча нарсани аён айлади. Мусулмонқули ҳам Каримқули *меҳтар* билан қавлу қарорни бир ерга қўйиб, кунни кечга улашди //182^a ва ўша зим-зиё зулмат анжомли қоп-қора тунда ажали етган Хўжмуҳаммад бийни ип-арқонсиз ва юган-эгарсиз майдон саҳнига келтириб, шўрпешона бошини бахти қаро танасидан жудо қилдилар. **Байт:**

Ҳар чи хост қазо даст дод,
Раст равон тухми умеди ки кошт.

Мазмуни:

Тақдир нимани истаган бўлса, рўй берди,
Эккан умиди уруғи равон униб чиқди.

Эртасига тўртинчи қалъа шаҳриёри кўк гумбазли бу қалъа устига олтин арқонни ташлаган ва осмоннинг мустаҳкам қалъасини эгаллаб, туннинг ҳабаш танли кўшини ва қора қуюнли лашқарини тарқатиб, ҳар ёнга путратиб юборган тонг маҳали Мусулмонқули ўзининг *қипчоқ* улусини бир ерга йиғиб, Андижон ва Шаҳрихон музофоти лашқари билан Намангон томон йўлга тушиб, кун оғиб, тун маҳалида Тўрақўрғонни остин-устин қилди ва у ернинг Каримқули *меҳтар*дан ҳам баттар қатъиятсиз ва ланжу сустроқ бўлган ҳокими амир Ҳожи *додхоҳ*ни боғлаб чиқиб, қонидан майдон саҳнини ҳино каби қип-қизил рангга бўяди. Ва бу воқеанинг даҳшатли хабари Худонинг ерда азиз қилган кишисининг шарофатли қулоғига етишгач, баданида бошдан-оёқ хайрат оширувчи ғамнинг олови туташиб, ишнинг иложига чора топиш билан машғул бўлдилар. Фан аҳлининг билимдонлари сўз равнақини “амирзода Абдурахмонхонга бир иноятнома юборайлик, хат етиб боргани заҳоти шошилиш қаноти билан равона бўлсинлар, бу томондан эса кўшин сардори ва бу ўлка *мингбошиси* бўлмиш шум оёқ Шодий кал чексиз сонли лашқар билан ул қонхўр жамоат устига юборилса, ул кўрнамак хиёнаткорлар йўлини тўсган кўйи шояд ҳар томонга қочириб, тор-мор этар. Агар бу ерда

тураверсак, мабодо вилоятнинг теваарак-атрофини ўзиники қилиб олса, бу диёрнинг иши яна ҳам қийинлашиб, оқибати ёмон бўлажак” даражасидаги нуқтага етказдилар. Бундай тадбир фикри мажлис аҳлига таъсир қилиб, дарҳол амирзодага чечанлик ва фасих сўзлик намунаси бўлган бир иноятнома ёзиб, унда “хат етиши билан ўзингизга ҳаялламоқни жойиз кўрмай, Тошканд ва Дашти қипчоқ лашкари билан жуда тезликда етиб келсинларким, воқеа аҳволи бундоқ-бундоқ эрур” қабилидаги гапларни битган кўйи ишончли бир одам орқали шошилинич равишда равона қилдилар. Шумоёқ ва бу ўлканинг фитнагар аблаҳи Шоди калнинг ўзи эса катта кўшин тўплаб, Гурумсарой йўли билан юрганча Сайхун дарёсидан кечиб ўтиб, Гурумсарой қалъасига кирди. Эртаси куни тонг чоғи олтин //182^б гардишли офтоб машриқ томондан кўриниш бериб, ўз жамолини кўрсатгач ва оламини ўзининг ёғдули нури билан ёруғ ва мунаввар қилгач, Гурумсарой қалъасидан чиқиб, Чуст вилояти сари кетди ва ўша кунисиёқ Чустга бориб тушди. Ўша кун ва тунни жанг тайёргарлиги учун барча нарсани шай ҳолатга келтириб, камчиликларни тўлдириш ва бузилганни тиклаш ишлари билан ўтказдилар. Эртаси куни кўёш подшоси тез юрар отини осмонда ҳаракатга келтириб, юлдузлар лашкарига ҳужум уюштириш мақсадида фалак қаъридаги кавкаблар кўшини сари отланиб, зар сочувчи шамшир ва олтин аломатли найзалари зарби билан тумтарақай тарқатиб юборганида, **байт:**

Субҳ ки зи шоҳи машриқи ҳужум,
Пароканда гаштанд хайли нужум.
Заданд аз фалак қудсиён роҳи жанг,
Ба чарх омад ин чархи ойна ранг.
Биғуррид нойу бинолид кўс,
Саросима шуд гунбази обнус .

Мазмуни:

Тонгда машриқ шоҳи ҳужумидан,
Юлдузлар хайли сочилиб кетганда.
Тутишди фалакдан қудслар уруш йўлин,
Айлана бошлади бу ойна ранг чарх.
Най бўқирар эди, ноқора гумбирлар,
Обнус рангли гумбаз кўркувга тушди.

Султоний чоштгоҳ чоғи икки томондан ҳар бир тарафнинг марди майдон ботирлари ўзларини урушга чоғлаб, жанг майдони сари юрдилар. Қаторлар яқинлашгач ва сафлар юзма-юз бақамти келгач, руҳдан ясалган сурнайлар навосининг товуши баланд осмон авжига ва олий қубба тепасига етишди. Ҳарбий ноқоралар шовқини ва уруш таблу ноқорасининг гумбирлаши кайвон айвонидан ошиб ўтиб, осмон қулоғини тешди. **Байт:**

Бар омад садои хуми ҳафт жўз ,
Бар овард аз чархи нилий хурўш.
Зи фарёди кўси фалак иқтидор,
Жаҳон шуд пур аз наъраи гиру дор.
Расиди ба гўши жаҳон бедаранг,

Зи овози ў муждаи хунуки жанг.

Мазмуни:

Етти хил темирдан ясалган хум берди садо,
Сўнг нилий осмонда янгради нидо.
Қудрат фалаки ноқораси сасидан,
Жаҳон тўлди “тут-ушла” наърасига.
Тўхтовсиз жаҳон қулоғига етарди,
Жангнинг совуқ хабари овози.

Ва тоғ уларни кўрганда маҳобатидан ҳасад ўтида қуёвчи ва осмон улар салобатидан қуёш улканлиги хаёлини миясидан чиқариб ташловчи ҳар икки қиёматасар лашкар қасос ва низо учун қўзғалдилар ва қимматбаҳо матоҳ бўлмиш жондан кечиб, уруш ва жангу жадал сафларини туздилар. **Байт:**

Диловар далерон бо фарру ҳанг,
Ду саф рост карданд аз баҳри жанг.
Сипоҳе бо ойини кину фитнасоз,
Ҳама саркашу тунду гардан фароз.
Карда саф ҳама тунду пурхошжўй,
Ба саҳти-ю қувват чу фулодрўй.
Ҳама бешаи разро нарраи шер,
Ба дарёйи ҳижо наҳангу далер.
Яко як ба жон гашта жўёни кин,
Фиканда ҳам аз қаҳр чин дар жабин.

Мазмуни:

Мағрурлик ила қўрқмас ботир юраклар,
Икки сафга тизилдилар урушмоқ учун.
Бир қўшин кину адоват қоидаси билан,
Бари ўжар, тезобу боши осмон мисол,
Тортди саф бари тезобу уруш истар.
Қаттиқлик ва кучда пўлат юзи каби,
Бари жанг майдонида эркак шердир.
Уруш денгизида аждаҳо ва ботир,
Адоват билан бир-бири жони қасдида,
Қаҳрдан пешонасин босган ажин.

Лашкар ичи адоват-кинга тўла суворийлар даҳшатидан маҳшар майдонига айланди ва тупроқ маркази фалак беқарорлигидан бошқача ҳолатга тушди, тақоварлар наъли чангидан офтоб чашмасининг кўзи бекилди //183^a ва отлар туёғи ғуборидан ер юзи сатҳи ўз боши узра кулранг парда тортди. **Байт:**

Зи гарди саворони Баҳман¹²⁸ инон,
Сипехри дигар бар фалак шуд аён.
Чунон бар фалак рафт гарди сипоҳ,
Ки шуд пардае рўйи хуршеду моҳ.

Мазмуни:

¹²⁸ Баҳман – Сосонийлар сулоласининг асосчиси Ардашер Бобакон (226241).

Баҳман жиловли отликлар чангидан,
Фалакда бошқа бир осмон пайдо бўлди.
Қўшин чанги фалак сари кетгач,
Қуёш ва ой юзига парда тортилди.

Алқисса, ул икки катта лашкар ва чексиз сонли қўшин бир-бири қаршисида тўла тартиб билан садди Искандардек саф тортишгач ва ботирлик тавсанини баҳодирлик майдонида гижинглатиб, эгар-жабдуқлар устига ўрнашиб ўтиргач, фитна қўзғотувчи суворийлар ва фитна-ю урушга ошно диловарлар яланғочланган жанг қиличларини кўтариб ва хаттий найзларни ўқталиб урушни бошлаб юбордилар ва худди ажал туркига ўхшаб, қўлларини жону мол талон-тарожи учун чўздилар. Ҳар тарафдан қаҳр самандини бир-бири устига қараб суриб, курашга солдилар ва қиличу найзанинг иккисини бир, бирини икки қилдилар. **Байт:**

Фурў рехтанд аз ду жониб сипоҳ,
Далерони хасм афкану кинахоҳ.
Ба ҳам чун ду лашкар бар омехтанд,
Гирефтанду куштанду овехтанд.
Зи базе куштагари теғ шуд сарнагун,
Чу дарё замин мавжзан шуд ба хун.
Ҳаво тира гашт аз синони дирафш,
Дарахшиданд теғҳои бинафш.
Чу як соат аз кинажўйи гузашт,
Пур аз кушта шуд рўйи хомуну дашт.
Фиканданд бар хок чандон сарон,
Ки аз куштае пушта ба ҳар карон.
Аз он акси мавж дарёйи хун,
Замин баҳри Хазару фалак нилгун.

Мазмуни:

Қўшиннинг икки ёнидан қуйилдилар,
Душман янчар уруш талаб ботирлар.
Икки қўшин ташлангач устма-уст,
Ўлим, ушлаш, ёқалашиш бўлди одат
Қиличдан кўп одам ер тишлади,
Ер денгиздек қондан кўпириб-тошди.
Ялтироқ найзалардан осмон қорайди,
Бинафша қиличлар ялтирай бошлади.
Жангдан ўтгач бирор соат бу дамда,
Дашту сахро юзи ўликлардан тўлди.
Думалатдилар неча бошларни тупроққа,
Теварак-атрофда кўтарилди ўликлар уюми.
Ундан қон денгизин акси бўлиб намоён,
Ер Хазар денгизи, мовий эрди осмон

Майдон саҳни қизил ёқут конига айланган ва юлдуз ҳашаматли отлар чангидан осмоннинг ёруғ кўзлари тийраву қоронғу бўлиб кўринарди.

Диловарлар ҳамласи югуришидан товланиб-эшилган зиреҳ зулф ҳалқаси очилиб кетарди ва ботирларнинг қон сиришклари байроқнинг қора тусли туррасига бакан рангини берарди. Икки тарафдан томон қўшинлари бир-бир бири билан олишишга киришган ва қўлларини бир-бирининг ёқаси томон чўзганча шиддат билан урушиб турган ва йўналиш юзини бир-бирини қириш сари қаратиб, дашт аро наҳанг сингари сузиб юрган ва ўзларини жанг денгизига ташлаган пайтда *қипчоқлар* Шоди калнинг жувонғори томон от солдилар. Ниҳоятда ботирлик орқасида моддий ва руҳий нарсалар холиқи инояти кўмагига таваккал ва давлатнинг янги чиққан зўри кучига суяниб ўткир қилични душманлик қинидан чиқариб, Шоди калнинг олд қисмини ҳамла шамоли билан ҳар ёнга сачратиб ва тарқатиб юбордилар. Ўша куниси лашкар аҳлининг кўпчилиги кину адоват оташининг шўъласида ёниб кул бўлдилар //183⁶ ва айримлари пайкон ва жон олувчи найза учидан ер тишладилар. Ниҳоят *қипчоқлар*нинг давлати қуввати ва шавкатининг зўр иқболидан ул чексиз сонли сипоҳ қалбига чунонам кўрқув ва ҳадик тушдики, ҳеч бир тўхтовсиз ихтиёр оёғини истикбор жодасидан тортиб, юзни қочиш водийси сари қўйдилар. Ожиз қушлар бургут чангалидан чўчиб ва нотавон ҳайвонлар йиртқич шер ҳамласидан хуркиб қочгани каби, олд-орқасига карамай қочишга тушдилар. Қайси раббоний иноят ва чексиз субҳоний лутф *қипчоқлар* тойифасини музаффар ва мансур қилди ва уларнинг нусрат оятли байроғини “Ўзи хоҳлаган кишини ғолиб қилур. У қудрат ва раҳм шафқат эгасидир”¹²⁹ мазмуни билан зафар авжи узра ҳилпиратди. Ва Кали Шодийнинг сипоҳи шунча ҳарбий асбоб-ускуна, ҳамла ва зарб яроқларига карамай енгилиб, худди алифбо ҳарфларидек барчаси бирданига сочилиб кетдилар ва нотавонлик қўли билан “Ал-фирор”¹³⁰ камарига осилдилар.

Байт:

Гуруҳе ҳама даштии пўстпуш,
Чу гург омада ҳар яке дар хурўш.

Мазмуни:

Эгнига тери ёпинган бир гуруҳ даштлик,
Бўридек увиллашга тушгандилар.

Саркардалардан Мўъминхўжа *додхоҳ*, Раҳматуллоҳ *додхоҳ*, Юнус *додхоҳ* каби бир нечтаси қарашса, иш ўзгача, шунда ўзига қарашли қўшин билан қўлларини тақовар жиловни томон чўзиб, орқада қолдилар. Кал Шодий ва Беканбий *юз* ва бошлиқлардан яна бир нечта қочоқлар эса асиру бандилик тузоғининг занжирига тушдилар. **Байт:**

Саодаташ ба ҳамин гунаву ба рўйи замин,
Зи хусравон биситонанд ба бандагон бахшанд.

Мазмуни:

Саодатини шунингдек ер юзида,
Шохдан олиб, фақирга берарлар.

¹²⁹ Қуръони карим, 30:5.

¹³⁰ Қуръони карим, 33:16.

Алқисса, қипчоқлар музаффар ва мансур асирларни олдиға солган кўйи орқасига қайтиб, ўз манзилгоҳлари қароргоҳига бориб тушдилар. Ўша кечаси Кали Шодийни бир неча хос кишилари билан бирга асл жойлари бўлмиш асфаласофилин даргоҳига жўнатдилар.

Энди Фарғона мамлакати аскарларининг сардори бўлмиш Кали Шодийнинг душман билан урушда ўлдирилиши санасига келсак, у қуйидаги иккита таърих қитъада акс этгандир. Ўшандан биринчи қитъа:

Кал Шодий бо сипоҳи хиттаи Фарғона чун гашт сардор,
Аз ҳужуми фитна тоқат тоқ шуд.
То ки аз фармони у қипчоқ рўй партофта.
Теғ бар кафи ҳар яке бо қатли ў муштоқ шуд.
Ложарам сардор бо фавжи сипоҳи бекарон,
Бар сари он қавм рафту кор бар вай шоқ шуд.
Баски қипчоқон зи ҳар сў бар сари ў тохтанд,
Ончунон к-зи ваҳми мурдан ҳалқи он кал қоқ шуд.
То далере бар гулўяш рехт аз шамшер об,
Ҳам аз он лашкар чунон жорий бар он офоқ шуд.
Жўйи хун к-андар ҳисоби куштагонаш ҳар чи гуфт,
К-зи монё ки тавон гуфтан ки ин иғроқ шуд.
Фикри Комий баҳри таърихаш бигуфт аз бедилий,
“Каллаи Шодий алам бар найзаи қипчоқ шуд.”

Мазмуни:

Кал Шодий Фарғона ўлкаси қўшинига бўлгач сардор,
Фитна ҳужумидан бўлди тоқати кўп тоқ.
Чунки фармонидан қипчоқ эли ўгириб юз,
Ҳар бири қўлида қилич, унинг ўлимига бўлдилар муштоқ.
Ночор сардор чексиз сонли қўшин билан ул қавм устига,
Борди-ю, аммо иши ўнгидан келмай барбод бўлди.
Қипчоқлар ҳар тарафдан унинг устига ёпиришди,
Ўлимидан ҳайқиб ул калнинг ҳалқуми тарашадек қотиб қолди.
Бир ботир келиб томоғини сувдек ялтироқ қиличдан ҳўллади,
Лашкари ҳам жаҳон аро ёйилиб кетиб, пароканда бўлди.
Қондан ясалган ариқлар ўлиқлар сонини билдириб турарди,
Муболағасиз айтса ҳам бу сон ҳисобсиз даражада эди.
Қўрқувдан Комий фикри таърихини айтди,
“Шодийнинг калласи қипчоқ найзасига туғ бўлди”.

Муаррихлар кўнглига аён бўлсинким, охирги мисраъ таърих моддаси бўлиб, “дил” лафзига ишора қилинганким, ундан бир минг икки юз олтмиш (1260) ҳосил бўлади ва бу қатл таърихи сони 1260/1844га тенгдир.

Кал Шодий қатлига оид иккинчи қитъа янглишиб, ҳошияга ёзилган.
Таърих:

Кали Шодий кал Юсуфро ба қатл оварду сол,
Ногузашта аз мукофоти амал ночор шуд.
То ки ў мақтул шуд ҳам таъмаи зоғу заған,

Зи ин адо Комий ба таърихаш чунин ашъор шуд.
“Баски хуни кал Юсуф кал Шодийро гирифт,
Аз сари иқбол бигзашту ажалро бор шуд.”

Мазмуни:

Кал Шодий кал Юсуфни ўлдирди, бир йил
Ўтмай туриб ўз амали ажридан ўзи ҳам ўлди.
У ўлганда ва қарға-қузғунга ем бўлганда,
Бу иш бобида Комий таърига бу шеърни битди.
Кал Юсуф қони кал Шодийни роса тутди-я,
Иқболдан кечиб, ажал ҳузурига борди.

Билмоқ лозимким, иккинчи модда бўлмиш “хуни кал Юсуф” иборалари ва “кал Шодий” сўзларининг ҳар биридан ва “ажал” калимасидан таърих моддаси чиқиб, ишорат қилинган ўша мазкура моддалар таълифига ва “сари иқбол” ибораси ундан бўлмиш “алиф” ҳарфи исқотигакам, иккинчи модда бўлмиш “Кал Шодий” лафзидан ўшал мазкура адад маҳсули 1260/1844 воқеъ бўлажак.

Ярамас кал Шодий Юсуф *мингбошини* ўлдиргандан сўнг бир неча ой ҳам яшамай, қилмишига яраша жазосини олди.

Ниҳоят ишлар якунига етгач, Мусулмонқули катта кўшин билан Хўқанд томон отланишга шайланди.

Энди шоҳзода Абдурахмонбек воқеасидан бир шингил эшитинг. Жаноб шоҳзода хизматига амири кабирнинг иноятномаси етиб боргач, дарҳол Тошканд ва Дашти *қипчоқ* лашкарини олиб, йўлга тушдилар. Бир неча манзилни босиб ўтгач, Шаҳидон¹³¹ мавзесига келиб тушган ҳам эдиларки, қочоқларнинг олди ўша ергача етиб келди. Барчаси саросимага тушиб, шоҳзода пишиб тайёр бўлган обу овқатга ҳам қарамай, йўлга тушган кўйи ярим кечаси Хўқандга кириб бордилар //184^a ва отасининг кўлини ўпиш шарафига мушарраф ва сарафроз бўлдилар. Шу тунни мақсади ҳосиллик ва кўнгил сўрашлик ҳамда ишни қандай ўнглаш ва яхши натижа билан йўлга кўйиш бобидаги маслаҳат билан ўтказиб, тонг оттирдилар. Хуршид Жамшиди кўчмас ва кўчар юлдузлар сипоҳи қасдида зарнигор лашкарни жилога киритган ва ҳабаш кўшинини қувлаб солган чоғи, яъни субҳидам тонг маҳали эса олам аҳли шоҳзодаси одамлар тинч-омонлигини ўйлаганча кўшинни урушга тайёрлаш ишига киришиб, уни шай ҳолатга келтириш юмушларини бажарди ва нусрат асарли аскарларнинг зарур ишлари ихтиёри тизгинини ўзининг ишонган кишиларидан ва Тошканд вилоятининг сарҳангларида бири бўлмиш Давронбек¹³² ибн Одилбек *тожик* Кўхистоний¹³³нинг кўлига топширди.

¹³¹ Шаҳидон/Шайдон – Сирдарёнинг ўнг тарафида жойлашган жой. Ҳозир Тожикистондаги Суғд вилояти таркибида.

¹³² Давронбек – Қаноатшоҳ оталиқнинг укаси. 1842-1844 йй. Тошкент ботурбошиси бўлган. 1847 йили Сарисоқбек ўлимидан сўнгра Бухорога кетган эди.

¹³³ Кўхистон – Бу ерда Кўхистон бугунги Тожикистоннинг шимоли-шарқида жойлашган тоғлар (Қоратегин, Фарм ва Давроз худудлари назарда тутилган).

У томонда эса қипчоқлар Намангон, Тўрақўрғон, Чуст вилоятларини фатҳ қилдилар. Шундан сўнг Чуст шаҳридан кўчган кўйи Хўқанд сари йўналдилар ва Сайхун дарёси бўйини ўзининг душманни янчувчи аскарларининг чодир утовлари тикилган кўркам жойга айлантirdилар. Ўша манзилда давлатнинг устунлари ва мамлакатнинг аъёнлари билан юриш ёки тўхтаб туриш борасида “ишларингизда бир-бирингиз билан маслаҳатлашинг”¹³⁴ масали бўйича машварат расми билан маслаҳатга ўтирдилар. Амирлардан баъзилари “юрғандан кўра шу ерда тўхтаб туришни қулайроқ” деб топишди, айримлар “Худо берган ҳолга мос ҳол билан душман қаерда турган бўлса, ўша ёққа бориб ғаним устига ташланайлик ва қандай шаклда маъқул бўлса, шундай тарзда урушайлик, бу амирлар айтаётган маслаҳат эса кўп хато эрур. Аниқдурким, агар биз бу манзилдан илгари жилмасак, яъни аксинча тўхтаб турсак, хасм ботирлашади ва бизни кўрқди, деган фикрга бориб, булар биздан кўрққандан тўхтаб қолишди, деган ўйда дадил тортишади” қабилидаги маслаҳатни арзга етказдилар. Улар яна “шунча катта қўшин билан келганимизни ҳам эса тутайлик ва таваккал қўлини моддий ва руҳий нарсаларни яратган холик инояти сари чўзиб, ушбу “Аллоҳга таваккал қилинг, Аллоҳ таваккал қилувчиларни севади”¹³⁵ мазмунича таваккал қилайлик” дейишди. Салтанат амирлари бу маслаҳатга таҳсинлар айтдилар. Эртаси куни осмон кавкабларининг султони олтин ёғдули қиличини қасос қинидан чиқариб, сон-саноксиз юлдузлар боши узра сармаган кўйи уларни феруза ранг фалак майдонгоҳидан ҳайдаб солганча тум-тарақай қилган маҳалда, етти иқлимнинг тез санар муҳосиблари сон-соноғига ета олмай ожиз қолувчи ғалаба аломатли аскарлар шижоатнинг мардлик қадамини мардоналик водийсига кўйиб, жасурлик ва баҳодирлик юзини кўтардилар ва кин-адоват раҳшини эгарлаб, юзни жангу разм майдони сари қаратган //184^б кўйи зафар нишонли байроқларни яратганининг сақлови ва малики мастаъон ҳимояси остида бахтли бир соат ва қутли юлдузли бир аснода Сайхун дарёсидан кечиб ўтиб, ердан осмонгача жойни ўзига майдон қилган ғалабага ёр сипоҳ ва бу ердаги уруш манзили, жангу жидол мақомига ҳали бу каби лашкар қадам босмаган қўшин ва ханжар санчувчи қуёш ва найздор миррих фалак доварлик майдонида заррингор байроқни хилпиратганча бундай шуқуҳли гуруҳни ҳеч бир саф ва маърака ки турмаган шундай ҳайбат ва шуқуҳ билан келиб, шаҳарга ярим фарсахлик жойдаги Тўқайтепа мавзесида Холмуҳаммад бой боғига нузули ижлол буюрдилар. Амири кабир қалъадорлик ишига киришди. Бегона лашкарнинг етиб келгани ва амири кабирнинг қалъани беркитгани хабари ён-атроф жойларгача ёйилгач, жаноб султоний “ишларингизда маслаҳатлашинг”¹³⁶ мазмунига кўра машварат ишига киришиб, хужаста фаржом амирларни кайвон тартибли даргоҳга чорладилар ва дур сочувчи ва гавҳар тўкувчи тилни чиройли сўзларга очдилар.

¹³⁴ Қуръони карим, 3:159.

¹³⁵ Қуръони карим, 3:159.

¹³⁶ Қуръони карим, 3:159.

Султонликнинг муҳим ишлари билан шуғулланувчи ва салтанату жаҳонбонлик ишларининг мутасаддилари бўлмиш мақсади ҳосил хоқонлар ва иқтидорли султонлар давлатнинг юксак пояли юлдузи билан ва ҳашаматли шахриёрлар кадр ва манзилатнинг жуда баландлиги ва етуклигидан салтанат авжига кўтариладилар ва умидлари омонлигнинг қимматли ёдини бахту иқболнинг аъло даражалари ва иззату камол меърожи ақсосида тулуъ қиладилар, икки ишга мустаниддирлар. Биринчиси, яхши йўл энг шижоатчи шижоатда олдинлик қутулиши яхши тариқасида қадам ва рои ойнаи суввар чеҳрагушойи айний ва мироти жамол намойи лорайбийдир. Муқаррардурким, қачон бирор инсон бошига нуроний феруз кун замон ҳодисалари сабабли қоронғи тун каби зулмоний бўлса, юлдуз ақли шўъласи билан ва зойиб тадбири машғаласи билан ки бир учқундир шўъладир “Аллоҳ Ўзининг нури билан хоҳлаган кишини ҳидоят қилур”¹³⁷ бавориқидан бироҳат вадийсидан ва маҳофат водийсига нажот ва саломат ўлкасига йўл олиб боради. Алқисса шу маслаҳат ишлари билан бир неча кун илгари бориб, лашкар аҳлининг барчаси ва шаҳар халқи фуқаролари ва соҳибзодалар ва олам олимларининг //185^a ҳаммаси қалъадан чиқиб, душманга рўпарама-рўпара урушишга қарор қилдилар. Бу хатарли фикр барча ёшу қарига бир хил маъқул бўлиб, эртаси куни кавкаблар султони Доро ойинли қўшин тонгда юзини ойдек қилиб кўрсатганда,

Байт:

Чу бинамуд шоҳи кавокиб сипоҳ,
Дар ойинаи субҳ рухсори моҳ.
Камар баста афсар ораста,
Чу шоҳпаре шаҳр ораста.

Мазмуни:

Юлдуз лашкарли шоҳнинг,
Кўрингач тонг ойнасида ой юзи.
Камар боғлаб, саф беади,
Шоҳпардек шаҳрни зийнатлади.

Ҳазрат аълонинг султонлик ҳукми чиқди ва салтанат байроғини хилпиратиб ва шукр тилидан ушбуни баён қилди: Ҳар тарафдан зафар паноҳли лашкар ва фуқаролар мушфиқона илтижо билан Марғинон дарвозаси ташқариси томон юриб, душманни йўқотиш учун Аллоҳга таваккал юзини қаратсинлар.

Бу барча бўйсунмоғи лозим бўлган вожиб ил-изон фармонга биноан зафар жанобли сипоҳ ён-атрофдан йўналиш байроғини кўтариб, шошилинич тезлигида ва шитоб йўсини билан олға йўналиб, тайинланган жойга ошиқдилар ва фалакка етувчи соябон соясида қарор ва ором топдилар. Шаҳар дарвозаси ташқариси осмон аломатли аскарнинг лашкаргоҳига айлангач, ул ердан Давронбек тожикнинг сардорларидан бўлмиш юқори мақомли амирлардан бир нечасини қиёмат асарли лашкарга кўшиб, ярамас қипчоқлар устига равона қилдилар. Лашкар аҳли кўк денгиздек кўпириб ва тошиб

¹³⁷ Қуръони карим, 24:35.

душман турган ерга бостириб бордилар. Ўша ерда улардан бир гуруҳи тайёр бўлиб, рақиб қадами етиб келишини кутиб тургандилар. Ўзларини тез югурак, тез қадам, елдек учар, чақин аломатли туёқли отлар устига отдилар ва тошни тешар найза ва сина тешар найзани ўнг қўлига ва ялтироқ, ўткир бўйин кесувчи қиличларни белига тақиб, қаҳрамонлик юзастидан сабот ва қарор оёғини маҳкам тираб довюраклик юзини жанг майдони сари қаратдилар. Томонлар тўқнашуви ва сафлар қарама-қаршлиги “икки денгиз туташуви” маънисини юзага чиқардилар. Ва икки ёндан томонлар сипоҳи ҳарбий ноқора ва жанг найларини чинқиратиб, сурон тантанаси шовқинини айланувчи гардун лаганига етказдилар. Ноқора садоси ва ёшу қари товушу ҳайқириғи билан фалак томидаги малакни қар қилдилар. Ҳар икки томондан елдек учар чавандозлар темир совут ичра ғарқ ҳолда дев гавдали отлар устида ўз душманлари сари ёпирилдилар. Бу жаҳон аро фақат олам-олам қилич ва найза, темир хафтанлар кўзга ташланар эди. //185^б Булар худди чиний ойналар нури шўъласи сингари атрофни худди қуёш каби ёғдулантирар, мисрий қиличлар нурининг партави учқунидан ҳар томонда чакмоқ чақин ялтирар эди. Доврукли довюрақлар ва фил гавдали шер овловчи баҳодирлар елдек учар шамол кирдорли тилло кежимли шоҳлар минувчи отларда жанг ва саваш сари майл билдириб, урушни азму жазм қилиб, ташқарига от чоптириб, бир-бирлари устига ташландилар. **Байт:**

Бар омад зи қалби ду лашкар хурўш,
Ва расид осмонро қиёмат ба гўш.
Ду лашкар ба ҳам бар заданд аз байн,
Ту гуфти заданд осмон бар замин.
Зи боридани тир ҳамчун барфу тагарг,
Ба ҳар гўша бархост тўфони марг.

Мазмуни:

Икки лашкар қалбидан чиқди ҳайқирик,
Осмон қулоғига қиёмат хабари етди.
Ўртадан отилган икки лашкар бир-бирига ташланди,
Худди ер билан осмон тўқнашгандек бўлди.
Ўқнинг қору дўлдек ёғишидан,
Ҳар бир бурчакда кўзғолди ўлим тўфони.

Омонлик товуси йўрғалашдан тўхтаб қолди, зоғ каби камон бир бурчакни ихтиёр этган эди, лочин жанг саҳросида пару қанот қоқиб, руҳ қушини овлаб, сайд қиларди.

Байт:

Ба ҳар суй овози зоғи камон,
Шитобон шуда зи осмон гургсон.
Тиру нўги камон карда жонҳо сутух,
Фишофиш кунон тир бар ҳар гуруҳ.

Мазмуни:

Ҳар томонда камон қарғасин саси,
Бўридек увиллаб келарди осмондан.

Камон ўқи пайкони жон оларди,
Виз-виз қилиб ўқлар ҳар томон учарди.

Жанг олови шундай аланга олдики, забонаси осмон сари ўрлади ва уруш шўъласи учқуни шундай ёндики, нойираси кайвонга етарди. Тарафлар ботирлари ва томонлар муборизлари жондан дилни узиб ва ширин жонини йўқлик сари қаратиб, найсон фаслидаги момоқалди роқ сингари ва камишзорга тушган ўт учқунлари каби бир-бири устига отилдилар. Ва ботирлик қиличини санчиб ва шижоат найзасини отиб, бир-бирининг бош ва елкаси узра санчардилар.

Байт:

Сипоҳ аз ду жониб камонҳо ба жанг,
Равон карда ҳар гўша тиру хаданг.
Бикуштанд чандон зи ҳар ду гурўх,
Ки шуд хоку дарё чу ҳомуну кўх.

Мазмуни:

Қўшин икки томондан, камонлар жангга,
Равон қилиб ҳар бурчакка ўқ, найза.
Ўлдирдилар қанчани ҳар икки гуруҳдан,
Тупроғу дарё бўлди худди саҳрову тоғ.

Томоғи қақраган қиличлар довюраклар қони шаробидан мастлар каби бош чайқай бошлади ва жафо найзаси жонлар ғорати учун ўғирлик қўлини чўзди, ажал элчилигининг ўқи оғзини очди ва маҳорат ханжари амалга эътироз тилини чоғлаб, қанчалик найза улоқтирмасин, қалқон олдини олиб, бардош берди. **Байт:**

Ба хунрезий равона шуд тири дилдўз,
Вале бижусту жоне меситад музд.
Даҳон дар гўши мардон карда суфор,
Сухан мегуфт к-инак навбати кор.
Мубориз куштаи шамшир гашта,
Ба хуношомий аз худ масир гашта.
Ҳамехандид теғ аз ҳайкали мард,
Ба ханда гирияи хунрез мекард.
//186^a Ба гармий тавсанон чун барқ гаштанд,
Миёни обу оташ ғарқ гаштанд.

Мазмуни:

Дил тикувчи ўқ қон тўкишга кетди,
Қўзғалди-ю бир жонни текин қўлга киритди.
Найза тиши оғзини мардлар қулоғига тутди,
Сўзларди: мана етишди иш навбати ҳам.
Мубориз шамширга ем бўлиб,
Қон тўкиш ишини ўзидан соқит қилди.
Шамшир мард гавдасига куларди,
Кулгу билан қон тўкувчилик йиғисин қиларди.
Иссиқдан отлар учқун каби бўлишди,

Ўту олов ўртасида ғарқ бўлишди.

Алқисса, тарафлар ўшал кўрқинчли жой ва хатарли ерда кўлларида келгунича саъй-ҳаракат қилдилар. Ва ботирлик юзасидан саботу қарор оёғини маҳкам тираб, бир-бири билан олишдилар. Оқибат қудратли давлат кучи орқасида иноят насими “Аллоҳ хоҳлаган кишини ғолиб қилур”¹³⁸ кўрқинчидан эсди ва ғалаба тонги “аслида ғалаба фақат Аллоҳ ҳузуридан келур”¹³⁹ уфқидан отди ва қипчоқларнинг буюклик ва иқбол куёши “ғалаба Аллоҳдан ва фатҳ яқиндир”¹⁴⁰ ва “у имон келтирадиган кишилар учун раҳматдир”¹⁴¹ матлаъсидан кўриниш берди. Мансур лашкар эса душман зарбаси ва ҳайбатидан енгилган ва мағлуб бўлган кўйи қочишни ихтиёр этиб, юзини чекиниш сари тутди ва бевафолик тупроғини мурувват кўзига сочдилар. **Байт:**

Яке дод аз каф инони мурод,
Зи болои рахши ҳавас дар фитод.
Яке таркаш афканду бадҳол монд,
Зи парвоз чун мурғ бе бол монд.

Мазмуни:

Бири кўлидан мурод жиловин берди,
Ҳавас оти устидан ерга қулади.
Бири таркаш отди-ю, ёмон ҳол қолди,
Учиб, қушдек қанотсиз қолди.

Даҳшату шитоб кучлилиги ва ваҳшату изтироб кўплигидан “у кунда киши ўз оға-инисидан ҳам қочур”¹⁴² сурати юз бериб, олов сочувчи қиличлар тафтидан ва жонни куйдирувчи пайкон шўъласидан кўшиннинг кўп қисми ва бечора фуқароларнинг анчаси ҳалокат тупроғи узра ер тубан қулаб, ул халқнинг жасаду тани бир неча кун саҳро ва экинзорлар ўртасида қолганча қарғаларга ем бўлди. Қисик кўз қипчоқлар эса тўқсон икки уруғ кўп қабилалар билан шаҳар аҳли томошабинларини неча бир ёлонғоч қилиб, зое қилдилар ва ўлжа, уруш асбоб ва қуролларини ҳаддан ташқари кўп даражада кўлга киритган кўйи қочганларни қувлаб бориб, шаҳарга кирдилар. Ва ул қавмга нисбатан ишончи кучли бўлган амири кабир душман кириб келмасдан бурун ўзини шаҳар ичига олиб, шаҳар аркида жойлашган эдилар. Амири кабирнинг катта ўғли Саримсоқбек *амир лашкар* Бухоро йўналиши томонга чиқиб, қорасини кўрсатмай кетди. Давронбек *тожик* эса ўзини Тошканд томонга урди.

Алқисса, қабила аҳли ва уларнинг сардори Мусулмонқули қипчоқ ва Муҳаммад Назар Кўр ўғли ва бошқалар шаҳарни забт этиб, бир ҳафта давомида уламо ва фузалони бир ерга тўпладилар ва хон кўтариш маслаҳатига киришдилар. Ниҳоят анча изланишдан сўнг //186^б гап қайтиб

¹³⁸ Қуръони карим, 30:5.

¹³⁹ Қуръони карим, 3:126; 8:10.

¹⁴⁰ Қуръони карим, 61:13.

¹⁴¹ Қуръони карим, 27:77.

¹⁴² Қуръони карим, 80:34.

келиб амири кабирда тўхтади ва маслаҳат иттифоқи алар жанобларида қарор топди. Қайтадан алоҳида равишда оқ кигизга ўтқазиб, кўтарган кўйи салтанат қароргоҳига ўтқаздилар. Уламо ва фузало ҳамма қўлини дуога кўтариб, амири кабирнинг дуои жонини бажо келтирдилар, сўнг эса ўз уйлари сари тарқаб кетдилар. Аммо ҳукуматнинг ихтиёр жилови Мусулмонқули *қипчоқ* қўлида қолди. Имом Али қори Қундузий шунга бағишлаб, *қипчоқлар* томонидан қалъанинг камал қилиниши ва шаҳарнинг улар томонидан босиб олинниши ва Саййид Шер Муҳаммад Алихоннинг ул гуруҳ билан урушгани ва олий мансабли хоннинг енгилгани ва Муҳаммадалихон ғозий амирларининг сабил қолганларидан кўпининг ўлдирилгани ва мамлакатнинг ул қавм қўли билан эгаллангани борасида муносиб бир таърих айтган. **Таърих:**

Зеҳи бо фазлу дониш буд кам зўр,
Амири мулк аз туғёни *қипчоқ*.
Ҳаросон омада дар шаҳр мардум,
Ҳама гаштанд маҳсурони *қипчоқ*.
Ба хони хештан гуфтанд охир,
Ки мо бошем помолони *қипчоқ*.
Ту то кай бо фароғи бол нишини,
Аз он рў шаҳ сўйи майдони *қипчоқ*.
Бар омад, лек сардорони корий,
Ҳама гардида мақтулони *қипчоқ*.
Гурезон шоҳ боз омад ба жояш,
Музаффар гашта сардорони *қипчоқ*.
Мусаххар сохтанд он мамлакатро,
Вале шаҳ аз ҳавохоҳонии *қипчоқ*.
Шуда бар тахти хоний аз ҳукумат,
Нишасте дид аз эҳсони *қипчоқ*.
Ажаб набувад кунун таърих Комий,
Агар хоҳи “мағлубони *қипчоқ*.”

Мазмуни:

Қаранг, фазлу илм бўлса ҳам кучсиз эди,
Мамлакат амири *қипчоқ* исёнидан.
Шаҳарда одамлар кўркувга тушди,
Барча *қипчоқ*дан қамалиб олди.
Ниҳоят ўз хонига дейишди:
Қипчоқ оёғи остида эзиламизми?
Қачонгача бемалол ўтираверасан?
Шу сабаб шоҳ *қипчоқ* жанги томон,
Чикди, лек ишга ярокли сардорлар,
Бариси *қипчоқ* томонидан ўлдирилди.
Қочиб шоҳ яна келди ўз жойига.
Қипчоқ сардорлари ғалаба қилишиб,
Мамлакатни ҳам эгаллаб олишди.
Лекин шоҳ *қипчоқ* тарафдорлиги сабаб,

Хукумат учун яна шоҳлик тахтига чиқди.
Қипчоқ эҳсонидан бу ўтиришни топди,
Ажаб эрмас Комий, энди таъриhini,
Изласанг “қипчоққа енгилганлардан.”

Яширин қолмасинким, “мағлубони қипчоқ” таърих моддаси бўлиб, етмиш беш сон исқотига ишора қиладиким, ҳисобий услубда “ажаб” лафзи шундан иборатдир. Демак, бундан бир минг икки юз олтмиш (1260/1844) ҳосил бўлади.

Модомики гап қипчоқ ва ўзбекнинг қабила, аймақлари баёнига етишган экан, энди бир неча сўзни ўзбекнинг аймақлари ва тўқсон икки уруғи баёнида гапириб ўтиш муносиб кўринади. Бир ҳадис борким, унда “Қола ан-наби алайҳиссалом: **Ат-турк асои фа ман шатамаху асои фақад адабатаху биласои**” Яъни пайғамбар алайҳиссалом айтдилар: Турк менинг хассамдир, ким туркка сўкса, ул ҳақорат қилгувчини мана шу таёқ-ҳасса билан адабга чақиргумдир.” Ҳадисда машхурдирким “Қола ан-наби алайҳиссалом: //187^a Ат-турк хайр ул-уммата” Пайғамбар алайҳиссалом демишлар: Умматимнинг энг яхшиси туркдир.” Ва ҳазрат Абдуллоҳ ибн Масъуд ва Аҳмад ибн Мастувфий – *Аллоҳ ундан рози бўлсин* – ҳазрат расулуллоҳ алайҳи васалламдан сўрадиларким, эй Оллоҳ элчиси, ўзбек қайси пайғамбар наслидандур?

Расулуллоҳ *с.а.в.* буюрдилар: Ўзбек Ўзғон пайғамбар наслидандур. Ўзғон пайғамбар эса Ўрмиён пайғамбар наслидан, Ўрмиён пайғамбар Малик Толут наслидандир, Малик Толут Яҳудо наслидан, Яҳудо ҳазрат Яъқуб пайғамбарнинг фарзанди, Яъқуб пайғамбар ҳазрат Исҳоқ пайғамбарнинг фарзанди, Исҳоқ пайғамбар Иброҳим пайғамбар – *алайҳиссалом* – наслидандур. Ва ўзбек етти орқа айланиб ҳазрат Иброҳим пайғамбарга уланади. Пайғамбар *алайҳиссалом*нинг ҳадиси бор: “**нисбаика аъсони зарбиҳим аъсони.**” Ўзбек она томондан ҳазрат Биби Сорага етишади. Лекин ҳазрат Иброҳимдан – *алайҳиссалом* – фарзанд бўлмаган ва Оллоҳи таолодан фарзанд тилаган. Вожиб ул-вужуд эса унга икки фарзанд ато қилган. Бири Исмоил *алайҳиссалом* ва иккинчиси Исҳоқ ан-набий. Ва ҳазрат Исмоил *алайҳиссалом* наслидан ҳазрат расулуллоҳ *с.а.в.* вужудга келганлар. Ҳазрат Исҳоқ *алайҳиссалом* наслидан бани Исроилнинг етмиш минг пайғамбари вужудга келган. Бир нақл бордурким, саҳобалар пайғамбар *алайҳиссалом*нинг кофирларга қарши урушларидан бирида жанг қилардилар. Кофирларнинг сони бу урушда кўплик қилиб, пайғамбар асҳоблари ожиз келдилар. Пайғамбар *с.а.в.* ҳар ёнга югуриб, ёрдам илинжида теварак-атрофга боқардилар. Шу аснода саҳронинг бир томонидан бир жамоат пайдо бўлди ва барчаси келиб, расулуллоҳнинг қўлини ўпиш шарафига мушарраф бўлдилар. Ва ҳазрат расулуллоҳ *алайҳивасаллам* шоду хуррам бўлиб, араб тилида “азрабаҳум” дедилар. Ул жамоат араб тилини тушунмадилар. Шунда форсий тилда “бизанед” дедилар. Тағин тушунмадилар. Ҳазрат пайғамбар *с.а.в.* ҳазрат Абу Бакрдан “бу одамлар ким эрурларким, на арабий, на форсий тилни билурлар?” деб сўрадилар. Ҳазрат Абу Бакр Сиддик – *Аллоҳ ундан*

рози бўлсин – дедилар: - Бу одамлар турк элидандур ва Туркистон вилоятидан ва отам Абу Қаҳофа жамоасидандурлар.

Шундан сўнг шакар сочувли тили билан туркча лафзда //187^б “урушунгиз” деб буюрдилар. Ул жамоат ҳазрат расулуллоҳ *с.а.в.* топшириғи билан куффор сафи қаршисида жойлашган кўйи жангга киришдилар. Озгина ҳаракат билан куфр аҳлига шикаст етказиб, душманни тор-мор қилдилар. Бу тахлит билан ислом қуввати зиёда бўлди. Шундан сўнг пайғамбар *с.а.в.* меҳрибонлик билан “**ат-турк аъсои фаман шитам аъсои фақад адаба билаъсои**” яъни турк умматим менинг ҳассамдир, ким уларни ёмон сўз билан ҳақорат қилса, ойдин шариат ҳукми бўйича ул шахсга таъзир вожиб бўлур.”

Ва ул жамоа тўқсон икки киши эдилар. Барисининг отаси бир киши эди. Яъни булар Абу Қаҳофанинг ўғил авлоди эди. Ҳазрат Абу Бакр ҳам шу киши ўғлидир. Алар ўғли Муҳаммад Муҳаммад Султон дилдор ўғли ва ўғли Хойиз Султон ўғли Султон Абулғози ўғли Қаюз ўғли Султон Ҳаким, ўғли Султон Сафо, ўғли Султон Жалолиддин, ўғли Тўлош Бобо, ўғли Салой Қубой. Салой Қубой замонида унинг авлоди тўқсон икки уруғ ҳаммаси молдор ва фарзандларининг бариси камолга етиб, вилоят ободонлик сари юз тутди. Шундан сўнг уларнинг каттароқлари биргалашиб, “бунча кишининг бир ерда ўтириши ҳикматдан эмас, бунақада худо кўрсатмасин вақти келиб, орада низо ва жанжал кўпиши ҳеч гапмас. Ҳар бир жамоа ўзига тобе кишилар билан бирор жойни ўзлари учун тайин қилсин” деган қарорни билдиришди. Шу гапга барчаси розилик бериб, тўқсон икки уруқ бўлиб, ҳар бири бир жойга кетиб ўрнашдилар. Уларнинг номи ушбудир: Тотор ва мўғул, минг, юз, қирқ, энг, ўнгожит, жалоир, кўнғурот, олчин, арғин, сарой, найман, *қипчоқ*, чакмоқ, бурлоқ, самаржиқ, бўлотжи, катағон, келажи, кенагас, буйриқ, уйрот, қиёт, хитой, қангли, ўз, чубложи, қўйчи, буют, жабит, жилчут, бўёт, ўймовут, орлой, керойит, ўнлик, тонгкут, мангғит, чолжут, масъат, маркит, буркут, қиёт, қаролос, ўклон, қори, араб, ийложи, чубурғон, қишлиқ, керой, туркмон, дурман, тобин, тома, замдон, мийтан, уйшун, буря, хофиз, уюрчи, жуйрот, бидой, банош, турк, бажқир, сулдуз, азоқ, қолмоқ, //188^а қароқалфоқ, наводон, *қирғиз*, тубой, тилов, кироди, сақтиён, қирқин, ширин, ўғлон, курлот, бағлон, чинбой, чилкас, уйғур, арғор, бобу, торғил, турғон, қаҳат, дочор, кучолик, саврон, баҳрин.

Айтиш керакки, авлиёнинг айрим улуғлари ўзбек уруғлари ичидан чиқишган. Ҳазрат шайх Маслаҳатиддин Хўжандий *қатаган* уруғига мансуб бўлганлар. Ҳазрат Юсуф шайх *хитой* бўлганлар. Қодир шайх *жалоир* бўлганлар. Қул Лам шайх *дўрмон*, Бобо Тўклик азиз *мангғит*, Бахшойиш шайх *қипчоқ*, ҳазрат Баҳоуддин *керойит*, Жаъфар Ото, Юлғунлиғ Ото, Эломон Бобо *замдон*, Миср Али шайх *олчин*, Охунд Азизон ҳам *керойит* бўлганлар. Ягон шайх ҳам *қатагандир*. Бизомуқ шайх *қароқалфоқдир*. Мавлавий шайх *қўнғротдир*. Халитжи Ото *уйшун*, Қувват Ото *сергели*, Ямғурчи Ото *ширин*, Йилқичи Ото *гончи*, ҳазрат Исҳоқ ... бўлганлар. Сало Ото *наймандир*, Ок Тўнлуқ Ото *минг* бўлганлар, Худойқули шайх *сарой*, Йиғлоғон Ото *керойит*, Юнсиз Ото *қиётдирлар*, валлоху аълам (тағин худонинг ўзи билгувчидир.)

Саййид Шер Муҳаммад Алихоннинг иккинчи марта иззат тахтига ўтириши

Амири кабир қайтадан салтанат тахтида қарор топгач, ҳар бир вилоятга *қипчоқ* аҳлидан бир *қипчоқ*ни ҳокимликка тайинлаб, мулло Холбекни Тошканд вилояти ҳукумати билан сарафроз қилди. Мулло Холбек тўла улуғворлик билан бориб, Тошкентга кирди ва вилоят ҳукумати ишларини кўлга олди ва Давронбек *тожикка баҳодирбошилик* мансабини инъом қилди. Бир неча вақт шу зайл ўтди. Шу аснода *қипчоқ*лар ғалабаси зарбидан қочиб, Бухоро вилоятига кетган хонзода Абдурахмонбек Бухоро подшоҳидан ёрдам олиб, Тошкандни қайтариб олиш умидида Чаҳордара қалъасига келиб кирди. Бу хабар Тошканд вилояти бўйлаб ёйилди. Дарҳол мулло Холбек *қипчоқ* Давронбек *баҳодирбошини* Тошканд лашкари билан бирга амирзода устига жўнатди. Мазкур Давронбек анча йўлларни босиб ўтиб, Сайхун дарёсидан кечган кўйи Чаҳордара //188^б мавзесига етишди ва ўз хонзодасини кўрган заҳоти бир-бири билан ваъда ва аҳду паймонни бир ерга кўйганча мирбаччани олиб қайтишди. Мулло Холбек *ўзбак* амирзоданинг шаҳар аркига кириб келганидан хабарсиз қолди. Келганлар туйқусдан ҳаммаёқни остин-устун қилиб, *қипчоқ*ларнинг барисини мулло Холбекка кўшиб кўлга олишди ва улардан бир нечасини ўлдиргач, мулло Холбекни қариндош-туққанлари билан бирга аравага ўтқазиб, Бухорога амир Насруллоҳ подшоҳ олдига юборишди. Улар амир Насруллоҳ ҳузурига етишдилар ва амир буларни бир неча кун сақлагач, яна қайтариб Хўқандга жўнатди.

Энди бир неча сўзни хонзода Абдурахмонбекдан эшитинг. Хонзода Тошканд шаҳрига кириб, душманни босиб-янчиб, Тошканд вилояти ҳукумати тахтига ўтирди. Давронбекни яна аввалги *баҳодирбошилик* мансабига тайин қилди. Кировчи ҳокими Қарши *додхоҳ қурама*¹⁴³ ҳам ул тарафга тобе бўлди. Аммо Овлиғ ҳокими Фармон *додхоҳ қипчоқ*қа мутелик қилиб, уларнинг фармонини бажарувчи бўлиб, Тошкандга қайтиб келмади. Шу аснода Дай ойи ва қиш фасли кириб келган бўлиб, бу хабар Мусулмонқулига ана шундай кезда етишди. Ғайрат юзасидан баданидаги ҳар бир тола жуни худди ўткир наштардек эғнидаги кўйлагини тешиб чиққандек тоқати тоқ бўлди. Дарҳол лашкарни чақиришга фармон бериб, кина ва адоват юзасидан йўлга тушди ва Сайхун дарёсидан кечиб ўтиб, нариги қирғоққа кўш ташлади. Эртасига тонгда олтин тусли қуёш машриқ уфқида кўриниш бериб, оламни ёп-ёруғ ва ойдин қилган маҳалда у ердан кўчиб, манзилма-манзил йўлларни босиб ўтиб, Кировчи қалъасига етишди ва ул қалъани ярашув битими орқали ўзиники қилиб олди ва журъат қадамини Тўйтепа қалъаси сари олға босди. Ҳайбат ва шавкат билан юриб, ўша ерга бориб

¹⁴³ Қурама халқи/қурама – қозоқ қабилаларнинг уюшмаси. Қозоқларнинг ўзаро аралашган уруғлар. Тошкент атрофида, Чатқол, Ангрен водийси, Қурама тоғларида яшаганлар. Қурама вилояти маркази Кировчи бўлган.

тушди. Қараса, хайхот-хайхот, бу қалъа жуда бир баланд тепалик устида жойлашган ва деворининг кунгураси фалак қаҳқашони билан бўйлашиб турибди. Қалъа атрофини Қулзум денгизидек кўлоб ўз қаърига олганким, тўсатдан нодонлик оёғи унга ботса ному нишонсизлик ботқоғига чўкканча ундан бирор хабар бўлмаёжак. Ана шу тарзда қалъани мустаҳкам ва маҳкам қилиб қуриб, Мир Собир бий исмли кишини олти юз нафар *мерган*лар билан бирга //189^a ғалча¹⁴⁴ ва ғуломларга бош қилиб қолдиришганки, уларнинг ҳар бири мерганлик маҳорат бўйича одамнинг ҳар бир тола мўйини иккига бўлишарди. Мусулмонқули *қипчоқ* ўша куниси дамани олди. Эртасига Чуст вилоятининг ҳоқими Азиз *фармончи*¹⁴⁵ билан бирга саркарда ва *понсад*бошилардан бир нечасига тўпу тўпхонани олиб бориб, қалъа атрофини ўраб олиш ва қаълани тўпга тутишни буюрди. Байруқни эшитган захоти давлат устунлари бориб, қалъа қамалига киришдилар ва уч кеча, уч кундуз қалъани тўп ўқлари остида қолдирдилар. Тўртинчи куниси қалъа ичидагилар бир-бири билан оғзи олачилик қилиб, хуфтонга яқин бир вақтда “ал-омон” овозлари эшитилиб, қаоъа аҳлидан бир неча нафари ўзини қалъа деворидан ташлаганча Мусулмонқулининг ҳузурига келдилар. Қамалчилар ҳаммаси бир бўлиб, бошқаларни таслим учун олиб чиқишса, ҳеч кимга тегмаслик борасида қасам ичдилар ва ўзларидан ишончли одамларни келувчиларга кўшиб, қалъага юбордилар. Ул кетганлар қалъа аҳли юрагини тўқ қилиб, эртасига ҳаммасини Мусулмонқулининг ҳузурига олиб келдилар. Мусулмонқули уларнинг катталарига меҳрибонлик кўргизиб, мартабаларига қараб ҳар бирига саруполар кийгизди ва бу ишлардан кўнгли тинчигач, от ва курул-аслаҳаларини олиб қолиб, рухсат бераркан “ихтиёрларингиз, хоҳ Хўқандга боринг, хоҳ Тошқандга бориб кириг” деди. Қай бири қайси томонга истак ва хоҳиш кўрсатса, ўша томонга қараб кетишди. Мусулмонқули ғалаба ва фатҳдан сўнг уч кун ўтказиб, Тошқанд қалъаси устига борди ва Қўймас мавзесига тушди. Бир неча кун йўл ҳордиғини аритди. Хонзода ҳам дарвоза эшикларини маҳкам ва мустаҳкам қилиб, тўпу тўпхонасини ҳар ер-ҳар ерга ўрнатди ва ўтқир кўз мерганларни тоғу даштдан олдиртириб, қалъа девори кунгураларини тўлдириб ташлади ва кеча-ю кундуз “тайёр туринг”, “қараб туринг” деган буйруқлар бериб турди. Ўша аснода Бухоро подшоҳи ҳам Лашкар *қўшбеги*¹⁴⁶га бироз одамларини кўшиб, хонзодага ёрдам учун юборди. Шу тарзда ташқаридаги хужум зарбалари ва ичкаридаги эҳтиёт ишлари амалга оша бошлаб, ҳар куни Минг ўрик маҳалидан жасур ёш-яланглар ва мард мерганлар қалъадан чиқдилар ва бу тарафдан ҳам баҳодирлар бориб, от солиш ва найза санчишга машғул бўлдилар. Ҳар икки тараф одамлари ярадор бўлиб ва енгилиб, ўз жойларига

¹⁴⁴ Ғалча – тоғлик аҳолини водийда ғалча (лар) дейишган.

¹⁴⁵ Азиз фармончи/парвоначи Чустий. “Азиз бачча” номи билан машҳур. Асли Чустлик. Кўқон хонлигининг давлат арбоби ва саркардаларидан. Тошкентда ҳам ҳоким бўлган.

¹⁴⁶ Қўшбеги – қўш, ҳарбий лагернинг кўмондони. Бухоро амирлигида вазир даражасидаги амалдор.

кайтар эди. Шу муддат ичида бир кечаси Мусулмонқули барча кўшинни шаҳарнинг тўрт дарвозаси сари юборди. //189^b Лашкар аҳли ўша қоп-қора тунда ҳар ким ўз мулжаргоҳига бориб, пистирма қилиб, эрталаб каллаи сахарда ҳар бир гуруҳ ўзларига биркитилган дарвоза рўпарасида журъат қадамини олдинга ташлаб, ҳамла қилиб, ўзларини дарвоза остига олдилар. Шу аснода ичкаридаги лашкар аҳли пайқаб қолиб, бирданига кўлларига ўқу туфанг олиб, баъзилар эса қилич ва найза ўқталиб, душманлар кўкрагига отдилар. Ва дилтикар туфангни одамизод ҳаётини қирқиш учун ҳар бир тешиқдан ва ёриқдан ота бошладилар. Бора-бора томонлар шовқини айланувчи фалакни тутиб, “тут-ушла”, “хой-вуй”лари етти осмон гунбазига етишди. Бири қалъа девори устига арқон ташлаб, чиқиш даъвосини қилса, яна бирови қалъа тепасидан чиқаётганларнинг боши-юзига қараб тепиб, пастга қулатар эди. Бечора аҳли лашкар дарвозани чопқилаш учун теша ва болта уришар экан, саросимада билмасдан бир-бири бошига тушириб қолишарди. Барча ҳайрон ҳолатда бир-бирига ўқ отиш, ор-номус юзасидан урушни давом эттириш пайида эдилар. **Байт:**

Бод дар зери рон Сулаймонвор,
Раъд ғуррону барқ оташбор.

Мазмуни:

Шамол Сулаймоннинг болдири остида,
Момоқалдиروق гумбирлар, чақин олов пуркар.

Алқисса, лашкар аҳлининг бир-бирига зўр келтириши ва билаклар қувватининг ғоятда кучли зарбаси сабабли ҳалиги озод бўлиб, қалъа ичига кирганлар танг аҳволда қолганларини сезиб, Мусулмонқулига киши юборганча “тезликда ўзингизни бу ёққа етказинг, бизлар дарвоза ичига кирдик ва жанобларининг ёрдамида ҳиммат қадамини илгари босиб, мамлакат эгалланиб, тасарруф доирасига киргусидир” деб айттирдилар. Бу хабарни эшитган заҳоти Мусулмонқули лашкарнинг қолган-қутганини тезликда чаққонлик билан ёнига солиб, оддий оқ отга минган кўйи ўша ёққа жўнади. Бу варақларни қораловчи ҳам ўша пайтда бир иш бўйича ул лашкарга ҳамроҳ бўлиб борган эди. Шунда ҳар ким ўз ҳолича от чопиш ва хурсандлик билан найзабозлик қилиб бордилар. Аммо қалъа аҳли зўр чиқиб, ҳамла қилувчиларни орқага чекинтиришга эришдилар. Чунончи айтмишлар.

Байт:

Баланд иқболии душман бало бувад,
Ва гарна Кўҳкан мардонагий кард.

Мазмуни:

Душманнинг юксак иқболлиги бало бўлур,
Бўлмаса Фарход мардоналик қилмаган эдими?

Умид пажмурда ва бетароват бўлиб, маъюс кўнгил ва борича довюраклик билан пешин вақтигача жаҳду жадал қилдилар. Хусусан, Қайтмас дарвозасидан бир нечталар одам ақлига сиғмас даражада сайъ-ҳаракат қилдилар. Ўша вақтда ҳарбий ишлар ва ул диёр сарҳангларига бош бўлмиш Давронбек *тожик* //190^a бошқа дарвозалардан бемалол ва хотиржам

бўлиб, Қўймас дарвозаси сари йўналди. Ул тарафдан Намангон ва Тўрақўрғон¹⁴⁷ ҳокими Мирзот *қўшибеги* ва Фармон *додхоҳ* ва бошқалар қамал қилиш тараддудидага тушиб, қалъа олувчилик ишига мутасаддийлик қилардилар. Тўсатдан Давронбек дарвозадан ўз одамлари билан бирга чиқиб, лашкар аҳлига шундай бир ҳамла қилдики, улар ҳамласининг шиддатидан қамал қилувчилар Банот ун-наъш¹⁴⁸ каби ҳар ёнга тарқаб, сочилганча орқага қараб қочдилар. Фармон *додхоҳ*дан ташқари Мирзотбек ҳам икки нафар ўғли билан тўп-тўпхонани сақлаш учун қолдилар. Бошқа ҳеч ким қолмади. Давронбек қалъага қайтиб кетгач, Фармон *додхоҳ* тўпхоналарни сиҳат-саломат қўшга келтирди. Лашкарнинг бариси ҳам қайтиб, қўш манзилгоҳига келиб тушдилар ва дам олиш учун жойлашдилар. Давлат хосларидан биттаси Мирзотдан “нима бўлиб, сизлар шунча лашкар билан оз сонли кишилардан қочдингизлар?” деб сўради. Мирзотбек эса “бунчалик худо берган давлат рўзи насибимизга ато қилинган бўлса, буни қўйиб ўзимизни душман шамшири зарбига уриб, бекордан ўлишни истамай, ҳар қалай давлатни кўрмоқ ғаниматдир, деган ўйда бўлдик” дея жавоб берди. Аммо бечора билмасдики, қазову қадар муқаддар, яъни пешонага битилган нарса эрур. Вақти етишмагунча ўзни эҳтиёт қилиб, мана қутулдим, демоқ ақлсизнинг ишидир. Ажал етган вақтда эса туяхонада мулло Каримқули *дастурхончи қипчоқ* хору зорликда ўлиб кетди. Бу ҳикоянинг тафсилоти яқин орада иншооллоҳ келажак.

Алқисса бир неча кундан кейин у ерда истиқомат қилган билан ҳеч бир фатҳ ва қалъа олувчилик муяссар бўлмади. Ноилож қайтишга ирода қилиб, Шўртепа манзилига келиб тушдилар. Ва ул манзилда бир неча кун турилгач, кундан-кунга совуқ шиддати кучайиб, қор ёғиши отлар тиззасига етди. Одамларнинг йўл юриши қийинлашди. Йўналиш жоловини Хўқанд сари тортиб, йўлга тушдилар. Кировчига етишгач, қалъани Пирназар чўлоқ *қипчоққа* топшириб, Муҳаммад Назарбек *фармончини* Палғарга қўйдилар. Бошқалари келиб, салтанат қароргоҳига тушиб, ором ва осойиш топдилар.

Энди хонзода Абдурахмонбекдан бир шингил эшитинг. *Қипчоқларнинг* бариси қайтиб кетгач, бироз дадиллашиб ва аслаҳа-ю тўпларининг синган-бузилган ерларини тўғирлаб, //190^б катта қўшинни ёнига солган қўйи оти жоловини Овлиғ қалъаси томонга бурди ва уч кеча-ю уч кундуз давомида жипс қуршовга олган қалъани шундай тўпга тутиб, қалъа ичига замбарак ва туфанг оловини ёғдирди ва кетма-кет аскарларни қалъа хужуми сари югуртирдики, бундай журъат овозасини ҳали фалак кўзи кўриб, малакут оламининг қулоғи эшитмаган эди. Фармон *додхоҳ* ҳам анча саъй-ҳаракатлар қилиб, озми-кўп душманни қайтаришга уринди ва кечани-кеча, кундузни-кундуз демай, душман ҳамласини қайтариб турди. Шохзода

¹⁴⁷ Тўрақўрғон – ҳозир Намангон вилоятидаги шаҳар. Хонлик даврида Намангон ҳокимининг ўрдаси Тўрақўрғонда бўлган.

¹⁴⁸ “Банот ун-наъш” (“Ўлик қизлар”) – араблар Етти қароқчи (Катта айик) юлдузлар туркумини шундай атайдилар. Бадиий адабиётда бир-бировдан айри тушиш рамзи сифатида ҳам ифода этилади.

қараса, иш ривожини унчалик тараққий топадиган эмас. Йўналиш жоловини Тошканд томонга буриб, мурод-мақсудига ета олмай, Тошканд шаҳрига кириб келди.

Кўп ўтмай тинчлик даврлари ўтиб, юрт аро ўғри ва йўлтўсар қароқчиларнинг иши ривож топиб, тез-тез ҳар икки томон ерларига босқин-чопқин уюштириб бошладилар. Ўша вақтларда Тошканд вилоятининг сарҳанглари билан бўлмиш Давронбек Баҳодирбоши ва Шодмон маҳрамбоши бир иш юзасидан уч юз нафар мерганлари билан бирга Чимкат мавзесига бориб, қайтиб келиш пайти Имом Исмоил Ото турбатига етишган ҳам эдилар, уларнинг чиқишини Кировчи ҳокими кал Пирназар *додхоҳ* эшитиб, кутилмаганда Кировчининг шай ҳолатдаги қўшини ва Муҳаммад Назарбекнинг илғори йўлга тушиб, ул манзилда мустаҳкам ва маҳкам бир суратда Давронбекнинг йўлини тўсиб чиқишди. Давронбек шу маҳал вазиятнинг танг келиб, бекинишга бирор паноҳ ва қочишга бирор тешик йўқлигини кўрди. Ноилож мерганларини отдан тушириб, душман келиши тарафига рўпара қилиб қўйди. Шу аснода ҳаммадан олдин кал Пирназар *додхоҳ* ўз қўшини билан бирга жуда тез равишда етиб келган бўлиб, уларни пойлаб турган уч юз нафар эрларни қулатувчи мерган бирданга туфанглари олов билан тутатиб, душман тарафга қараб отганлари заҳотиёқ кал Пирназар *додхоҳ*га келиб тегди ва кал бечора отдан ер тубан қулаб, тупроқ билан баробар бўлди. Бу ҳолни лашкар аҳли кўриб, юзларини орқага ўгирган ҳам эдилар, Давронбек ва Шодмонбек “ёв қочти” дея бақирганча ўзларини душман қўшинининг қалбига уриб, одам боласи ақлига сиғмас ва ҳисоб-китоб доирасига кирмас даражада уруш-саваш қилдилар. **Байт:**

Давонданд бар як дигар борагий,
Салоҳ аз миён рафт якборагий.
Қиёмат дар омад ба овардгоҳ,
Бо баруд дар овехт абри сиёҳ.
//191^a Чанг дар раҳи ошти рехтанд,
Ситезагарон дар ҳам овехтанд.

Мазмуни:

Югурдилар бир-бири устига,
Тўғрилиқ ўртадан кетди.
Қиёмат куни тушди ўртага,
Совуқ билан олишди қора булут.
Яраш йўлига чанг ташладилар,
Уруш аҳли бир-бири ёқасидан олдилар.

Алқисса, Фарғона вилоятининг лашкари урушни ташлаб қочишни ихтиёр қилди ва келган йўлига қайтиб, ул қон ичувчи саҳрода яширинишга жой ахтарганча айримлари ўша жонгоҳ даштда йўлни йўқотиб бошни худди чавгонбозга тутгандек аёвсиз қилич остида елга совурдилар. Баъзилари асирлик тутқуни занжирбандига йўлиқиб, ризо бўйнини худо таслимига тутиб бердилар. Кўплари эса журъат қадамини нажот йўлига қўйиб, соғ-

саломат ўз юртларига етиб олдилар. Шу тариқа катта бир фатарот юз бериб, душманлар тўла ғалаба билан ўз шахрига кириб боришди.

Муҳаммад Муродхон¹⁴⁹ ибн Олимхоннинг Сотиболдибек ибн Қосимбек ёрдамида Хўқандга келгани достони

Сухан аҳлининг иншо битувчилари ул воқеа баёни ҳоли ҳикоясини шундай дуру гавҳар ипига тизиб, буюрмишларким, *қипчоқ* аҳли Шер Муҳаммад Алини иккинчи марта хонлик ҳукуматига кўтарган вақт ва замонда ул воқеадан бул жамоат аҳлининг бир нечта кишилари кўнглида қувонч аломати юзага чиқмай, хонлик авлодидан бошқа бир пешонаси порлоқни топиб, ўшани султонлик ўриндиғи ва хонлик тахтига ўтқазиб борасида туну кун бир-бири билан маслаҳат қилардилар. Бу истак шу даража булар кўнглида ўрнашиб, кенг қулоч ёза бошладики, ниҳоят чуқур мулоҳаза ва аниқ маслаҳат билан Муродхон ибн Олимхон ибн Норбўтахон устида бир тўхтамга келдилар. Ул шўр пешона эса бу пайтда шу яқин орада бўлмай, айём қулфатидан отаси ўлгач, ҳукумат амир Умархонга етишиб, буларни юртдан ҳайдаб чиқарган кўйи Бухорога юборган эди. Кейинчалик Муродхон бир неча йил давомида яхшилиги йўқ айём кўлидан жафолар тортиб, мамлакат мерослиги умидини қилганча Ўратепа вилоятига келиб, истиқомат қилмоқда эди. Бу борада *қипчоқия*нинг барча катта-ю кичиклари омонлик ваъдаси билан тўлиб-тошган ва салтанатга умидворлик туйғуси оширилган муҳрли хат битиб, ўша пайтда Исфара¹⁵⁰, Чаҳоркўҳ, Ворўҳ вилоятларининг ҳукуматини бошқариб ўтирган Сотиболди *додхоҳ* ибн Қосим *бегларбеги* вазирнинг қўлига тутқаздилар. Мазкур *додхоҳ* хатни олгач, жуда тезлик билан манзилларни босиб ўтиб, ўзига қарашли Ворух манзилига етишди ва шу ердан туриб, ишончли одамлари орқали муҳрли хатни кўзланган манзилига жўнатиб, ул бахти чопмаганнын кўнглини муҳрли хат нишонаси //191^б ва қасамга тўла аҳду паймон сўзлари билан тўлиб-тоширди. Муҳаммад Муродхон ҳам мамлакатга умидворлиги ва ғурбат ғамидан кутулиш ва салтанат тожигга сазоворликни ўйлаб, тўхтаб турган еридан чиқиб, йўлга тушди ва бор-йўғи бир нечта одами билан Сотиболдибек хузурига етиб келди. У ерда бир неча кун истиқомат қилгач, *абоҳат қирғиз*ларидан бўлмиш онаси томонидан қариндош-туққанларини бир киши орқали йиғдириб келтирди. Чунончи демишлар, **Байт:**

Хотири жамъ зи асбоб муяссар нашавад,
Тухми жамъияти дил тафриқаи асбоб аст.

Мазмуни:

Кўнгил хотиржамлиги мол-мулкдан муяссар бўлмас,
Дил хотиржамлиги мол-мулк эгаси жамлигидандир.

Бу воқеанинг баёни шундайким, Сотиболдибекни Муҳаммад Мурод олдига жўнатган ўша кезларда орадан кўп ўтмай Ўшнинг дашту чўли ва

¹⁴⁹ Муродхон Кўкон тахтига ўн кун ўтирган.

¹⁵⁰ Ҳозирги Тожикистон Республикаси, Суғд вилоятидаги Исфара шахри.

Олой тоғида юрган *қирғиз*лар сон-саноксиз равишда бир ерга тўпландилар ва йўлга тушиб, Ўш тепасидаги Модий мавзесиға келиб қўш ташладилар. Шу ерда турган кўйи Ўшнинг теварак-атрофида истиқомат қилаётган ва даладашда яшаётган аҳоли устиға босқин-чопқин уюштирдилар. Бунинг хабари *қипчоқ* аҳли қулоғиға етишиб, дарҳол чексиз қўшин йиғиб, *қирғиз*лар турган худуд сари юриш бошлашди. Бир қанча манзилларни босиб ўтиб, мазкур мавзеге етишдилар ва душманға юзма-юз келдилар. Икки тараф тўқнашиб, ҳар икки томон жангға киришдилар. Аммо озгина ҳаракат билан илоҳий фазлнинг тақдир этгани бўлмиш фатҳу нусрат *қипчоқ*ларға насиб этиб, зафар қучдилар, ул ўлканинг бечора *қирғиз*лари эса “қочиш афзалдир” сўзларини ўзларига шиор қилиб, янчилиб ва енгилиб, қочмоқ сари бўлдилар. Шу урҳор ва олатасирда бир нечалари аёвсиз қилич тиғидан бошларини фано елиға созуриб, бир қанчаси асирлик гирдобига тушиб, занжирбанд бўлдилар. Фатҳу зафардан сўнг ғалаба қозонган ул гуруҳ сардорларининг бошлиғи Муслмонқули *қипчоқ* қайтиб, Ўш шаҳриға кириб келди ва бир неча кун ул мақомда дам олиб, хордиқ чиқарди ва асир тушган бандиларни Хўқанд тарафға юбориб, ўзи Андижон томонға қайтди. Асирлар бир неча кун ўтгач Хўқанд шаҳри аҳолисининг бозор куни ҳисобланган чаҳоршанба куниси Хўқандға етиб келдилар. Шаҳар аҳолисининг бариси томоша учун чиқиб, асирларни кўришға машғул бўлиб турган бир маҳалда ҳеч қутилмаганда халқ орасидан “келди-келди, Муҳаммад Муродхон келди” //192^a деган бақириқ-чақириқ садолари янграб қолди. Маълум бўлишича, Муҳаммад Муродхон Сотиболди *додхоҳ*ни ёниға солиб, онаси орқали яқин қариндошлик нисбати бор *абохат қирғиз*ларининг бариси билан бирға шаҳарға етиб келиб, шаҳар Ўрдусиға кирган экан. Шералихон қочиб, Ўрда боғи ичидаги жўйзорға кириб, уч кун сувсиз ва овқатсиз ўшанинг ичида бекиниб ётди. Ниҳоят у ердан тутиб чиқиб, шаҳидлик даражасиға етказдилар. Ул мазлум амирнинг жасадини ...ҳазрат Офокхўжа *махдуми аъзам*¹⁵¹ий – *Аллоҳнинг раҳмати бўлсин* – қадамжосида дафн қилдилар. Чунончи ўша замон олимлари бошлиғи бўлмиш Эшон қори Қундузий Шер Муҳаммад Алихоннинг Муҳаммад Муродхон томонидан ўлдирилиши таърихини куйидагича ёзганди. **Таърих:**

Шералихон аз тариқи ҳазму дониш,
Баски дур буд аз гарди балоҳо, ҳеч касро осударў.
Нашуд аз он рўзе ки ў бар маснади шоҳи нишаст,
Ҳар ки буд аз аҳли Фарғона ба якдигар адў.
То чунон мардум шамшери адоват рехтанд,
Хуни ҳамдигар ки гўё жўйи хун шуд ҳар гулў.
Метавон васфи мақтулони он иклим гуфт,

¹⁵¹ Махдуми Аъзам – Мавлоно Хожаги Косоний – Жалололдин Махдуми Аъзамий – Саййид Аҳмад Хожаги ибн Саййид Жалололдин Косоний Даҳбедий, (1463/64–1542)нинг қабри Даҳбед қишлоғидадир. Самарқанд ҳокими Жонибек Султон томонидан Самарқандға таклиф этилган. Ўғли Искандар Султон уни ўзининг пири деб эъзозлаган. Махдуми Аъзам 78 ёшида шу Даҳбед қишлоғида вафот этган.

К-зи занони мулк набуд як зане номурда шуд ў.
Ин адо шахзодаи он мамлакат Муҳаммад Мурод,
Хони олий рой аз узлат аморатро накў,
Дида омад андар он иқлим, чун фатҳаш намуд,
Шералихонро ба шамшири сиёсат кушт ў,
Соли қатлаш ҳар ки хоҳад аз ту Комий дар жавоб,
Гарчи нобоб аст “хони балда мақтул” гў.

Мазмуни:

Шералихон эҳтиёткорлик ва билими билан,
Бало чангидан узоқ ўтирган эди.
У тахтга ўтиргач ҳеч ким тинч ўтирмайдиган бўлди,
Ким Фарғона аҳлидан бир-бирига душман бўлса,
Халқ адоват қиличини қўлга олди.
Бир-бирининг томоғига тортилган теғдан қонлар оқди,
Ул мамлакатда ўлганлар ҳикояси ўзи бир дoston.

Айниқса аёллар ўлимини айтсам, тирик бир аёл
қолмади,

Бу воқеани кўрган шоҳзода Муҳаммад Мурод,
Келиб бу ўлкани фатҳ этди.

Шералихонни сиёсат шамшири билан ўлдирди,
Комий, сандан ўлими санасини ким сўраса,

Жавобида: Гарчи нобоб эрса-да юрт хони бўлди мақтул, - дегил.

Яширин қолмасинким, “хони балда мақтул” сўзларида таърих
моддаси жойлашган бўлиб, “боб аз он” лафзи исқотига ишора қилинган,
бундан эса бир минг икки юз олтмиш (1260/1844) ҳосил бўлади ва бу
кўзланган сана сонидир.

Шер Муҳаммад Алихоннинг Фарғона мулки салтанатидан
туширилгани ва олам аҳли хонзодаси Муҳаммад Муродхоннинг Хўқанд
салтанати тахтига кўтарилишига бағишлаб Эшон қори Қундузий яхши бир
таърих айтганлар. **Таърих:**

Шералихон ки шоҳи Фарғона шуд,
Амон аз миёни мардум рафт.
Он қадар тиру найзаву шамшер,
Омад андар миён ки зи эшон рафт,
Ақлу дониш чунонки рехта шуд,
Хуни мардум гумонки имон рафт.
Чун Муҳаммад Муродхон воқиф
Шуд бар ин фитна аз дили он рафт.
Тарки шоҳий чунонки биншаст,
Бар сари тахти Шералихон рафт.
Баҳри таърихи азлу насби ҳамин,
Байте зи фикрам осон рафт.
“Аҳли Фарғона бо мурод расид,
Ки аз инжо амир осон рафт”.

Мазмуни:

Шералихон Фарғона шоҳи бўлгач,
Халқдан омонлик кетди.
Улар бир-бирига қанчалар,
Ўқ отиб, найза ва қилич солишди.
Билим аҳли бу қон оқишларни кўриб,
Халқдан иймон кетдиёв, деб ўйлашди.
Муҳаммад Муродхон бундан хабар топиб,
Ичи ачишди ва Шералихондан холи тахтни,
Олиш учун юриш қилди.
Шу тахтдан қулаш ва тахтга чиқиш санаси бобида,
Бошимга осонгина бир байт келди:
“Бу ердан амир осон кетди.”

Тарих билувчилар кўнгилига аён ва равшан бўлсинким, “аҳли Фарғона” ва “Шерали” сўзларининг ҳар бирида таърих моддаси жойлашган бўлиб, ўша икки модда таълифига ишора қилинувчи “уч юз эллик етти лафзи” исқот қилинса, таърих ҳосил бўлади. Демак, “аҳли Фарғона”дан ва чиққан сондан 1260/1844 сони ҳосил бўлади.

Муҳаммад Муродхон улуғворлик тахтига ўтиргач, ҳордиқ ёзиб, дам олди ва кўнглини Шералихоннинг бўлмағур ёдидан холи тутди. Маллабек ва Сўфибек¹⁵² ва Султонмурод каби шахзодаларга эса узлатхонадан бир бурчакни тайин қилиб, уларга қаровчи кишиларни қўйди. Сўнг ҳаммасидан кўнгли тинчиб, кўкнор эзиб ичиш ва афюн еб-чекишга тушди. Улардан ҳам тинчигач, замоннинг ён-атрофдаги саркадаларига, хусусан Мусулмонқули қипчоққа кетма-кет яхши либослар ва дилписанд марғуб иноятномалар юбориб, улар билан бирга бўлиш борасидаги қасам ва аҳду паймонларини билдира бошлади. Савсан тилли ул қипчоқлар дастлаб бу ишни қабул қилиб, Андижон ва Шаҳрихонда Муҳаммад Муродхоннинг атоқли номига жар урдириб, ғойибона тарзда инобат қилдилар. Ўша орада душманлардан Азиз фармончи ва Мирзот қўшбеги каби айримлари қаршилиқ йўли бўйлаб қадам босиб, бу ишни қабул қилмай, Намангонда ўтирган Худоёрхон ибн Шералихон¹⁵³ни олиб, Мусулмонқулининг ҳузурига бордилар ва ўша ерда маслаҳатни тугатгач, Худоёрхонни хонликка кўтариб, илгариги аҳдларини буздилар ва ёғийгарлик ишини барпо этдилар. Бу ёмон ниятли ўлакса тийнатлар ишининг хунук хабари //192^б Муҳаммад Муродхоннинг шариф қулоғига етишди. Ул тарафдан маънос бўлиб, Хўжанд ҳокими

¹⁵² Сўфибек – Худоёрхоннинг укаси. 11 жумада ал-увла 1276/6 декабрь 1859 йили вафот қилган. Назирбек деган ўғли қолган (1887 йили ҳаёт эди).

¹⁵³ Худоёрхон – Худоёрхон Шералихон ўғли уч марта Кўкон тахтига чиққан. 1875 йили ўғли Насриддинбек фойдасига тахтдан воз кечиб, қочиб Тошкентга келган ва рус маъмурияти уни Россияга сурган қилган эди. Унинг онаси Жарқин/Ёрқин ойим бинт Тўхта Назар қирғиз, сору уруғидан бўлган. Шу онадан яна Абдурахмонбек/Саримсоқхон ва Султон Муродбек ҳамда учта қиз оламга келган. Маллабек ва сўфибек ҳамда иккита қиз қирғизларнинг Бағиш уруғидан бўлган аёлдан оламга келган.

Муҳаммадкарим *додхоҳ* ва Нов ҳокими Охунд *додхоҳ*ни чақиришга олий фармойиш чиқарди. Ул қони етишган бечоралар ихлос ва эътиқод юзасидан Хўжанд ва Нов лашкари билан бирга амирзоданинг оти узангисини ўпиш учун келиб, хон қабулига мушарраф бўлдилар. Амирзода улардан ҳар бирининг ҳурмат-эътиборига яраша иззат ва меҳрибонлик кўрсатиб, қалъа эҳтиёти юзасидан дарвозаларга тайинлади. Бу диловарлар кечаси-кундузи мамлакатни сақлаш ишига тайёр туриб, хушёрлик билан истиқомат қилдилар. Ўша аснода душманнинг келаётгани аломати кўриниб, ҳар ер-ҳар ердан туғ ва байроқлар қораси намоён бўла бошлади. Булар ҳам ҳарб ишларни анжомлаш ва қалъани сақлаш юзасидан эҳтиёт чоралари кўришга тушиб кетиб, жангу жадал ишини кутиб турдилар. Ўша вақтда *қипчоқ* аҳли қалъага ҳамла қилиш мақсадида шаҳар ташқарисига тушиб, билдирмасдан шаҳар ичига одам киритиб, ўзларига тарафдор айрим кишилар олдида ҳол-аҳволни билиш ва иш иложини топиш мақсадида жосуслик учун юбордилар. Шу жумладан бири буким, тоғликлар фирқаси қадим замонлардан бери Хўканд давлатининг тарафдори ва жону дилдан хизматкори бўлиб, ҳамма вақт шаҳар катталари ул қавмга тўла ишонган ҳолда кўча ва маҳаллаларга кирадиган шаҳар дарвозасини ул тойифага тааллуқ тутар эдилар. Бу гал ҳам шундай бўлиб, тоғликлар қавми душман йўли қаршисида мутасаддилик қилганча белларига ҳиммат камарини маҳкам боғлаган эдилар. Юнус *додхоҳ*нинг укаси Муҳаммадкарим *отолиқ* шайтон янглиғ ул қабилани гумроҳлик сари иғво қилди ва шайтанат табиат бу *отолиқ* васвасаси сабабли ул содда тоғ халқи жосус гапига кириб, дарвозанинг душман кириб келиш ўтарлигида туришга ва *отолиқ*нинг айтганини бажаришга сўз бердилар. Ваъдани олган *отолиқ*нинг ўзи эса қалъадан чиқиб кетди. Эртасига 1260 (1844) йилнинг шанба куниси (17 август) чоштгоҳ вақтида душманлар тайинланган йўлдан шаҳарга кириб келишди. Муҳаммад Назар *фармончи* Кўр ўғли каби айримлар ва бошқа кишилар Қатағон дарвозасидан кириб, шаҳар Ўрдасини эгалладилар.

Эшон қори Қундузий жаноблари Муҳаммад Муродхоннинг амирлик мансабидан тушгани ва унинг *қипчоқ*лар кўлида ўлдирилгани ва Худоёрхоннинг Фарғона мулкининг салтанат тахтига ўтирганига бағишлаб таърих битган. **Таърих:**

Замона дид зи даври фалак шикасти ажаб,
 Жаҳон зи гардиши айём ёфт турфа халал.
 Ки бе таҳаммул шоҳии Муродхон мафтух,
 Намуда хиттаи Фарғона аз роҳи асҳал.
 Бикушт амири ҳамон мулк Шералихонро,
 Вале ҳукумати ў дар жаҳон накард амал.
 Зи ҳафтае беш аз ў боз мамлакат *қипчоқ*,
 Гирифт бо дами теғаш заданд бар муқфал.
 Ба иттифоқи ҳамон қавм шуд бажояш амир,
 Зи насли Шерали шоҳ кўдаки аъқал.
 Касе ки соли ҳамин азлу насаб аз Комий,

Кунад савол машав дар жавоби ў маъттал.
Бигў расид ба “Фарғона” бе “ибо қипчоқ”.
“Муродбек” аз он рафт дида рўйи ажал.

Мазмуни:

Замона фалак айланишидан ажаб бир бузуклик кўрди,
Жаҳон айём айланишидан эса қизиқ бир халал кўрди.
Муродхон бошқа шоҳликка чида олмай ҳеч,
Фарғона ўлкасини босиб олди.
Бу юрт амири Шералихонни ўлдирди,
Лекин жаҳонда унинг ҳукумати амалга ошмади.
Бир ҳафта ўтмай яна мамлакатни қипчоқ олди.
Ва Муродхонни ҳам қилич билан чопиб ўлдирдилар,
Шу қавм биргаликда Муродхон ўрнига амир этиб,
Шералихон наслидан кичик бир болани ўтказдилар.
Комий, сендан биров бу тушиш-чиқиш санасини сўраса,
Дегил: Фарғонага уятсиз қипчоқ келди,
Шундан Муродбек ажал билан юзлашишга кетди.

//193^a Яширин қолмасинким, “қипчоқ” ва “Фарғона” сўзларининг ҳар бири таърих моддаси бўлиб, бу ерда “ибо” сўзи исқот қилинади ва биринчи модда бўлмиш “қипчоқ” сўзи ва ҳам “Муродбек” сўзининг исқоти билан “рўйи ажал”ни чиқариб, иккинчи модда бўлмиш “Фарғона” сўзидан ва ҳам ёзилган ашъор мазкур икки модда таълифидан иборат бўлиб, шундан бир минг икки юз олтмиш (1260) ҳосил бўлади ва бу изланган таърих (1844 сана) сонидир.

Қипчоқлар шаҳарга кириб, Ўрда майдонининг саҳнида жойлашгач, Муҳаммад Муродхон ботирлик кўлини ҳамият ва ор-номус қиличи сари чўзиб, саломхона дарвозасининг иккала тавақасига тузини еган ғуломзодаларидан бир нечта мерганни кўйиб жанг қилишга машғул бўлди. Қипчоқлар ҳар гал бақир-чақир қилиб, қайси бир дарвозадан кириб келишса, мерганлар туфангга ўт қалардилар. Шундан сўнг Муҳаммад Муродхон пиёда ҳолатда кўлида қилич ушлаган кўйи ул гуруҳ қалбига бир ҳамла қилиб, душмандан бир нечтасини икки бўлиб ташлади ва бошқаларини Ўрда дарвозасидан ташқарига ҳайдаб чиқарди. Шу тариқа оз фурсатда бир ўзи якка курашиб, бир нечта душман билан жанг қилдиким, ҳеч бир подшоҳ замонида ва бирон курашчи давронида бу тарздаги жангни халқ кўзи кўрмаган ва ҳеч бир қулоқ жанг ҳақида ҳикоя қилгувчи қиссалардан бу сифатни эшитмаган. Хулласи калом, шу орада ҳалиги мерганлар ҳам шаҳодат даражасига етишдилар. Муҳаммад Муродхон қараса майдон саҳнида битта ўзи ёлғиз қолибди. На қариндош-туққани бор, на бирор ука ёки дўсти бор. Кўзини ён-атрофга тикиб, ҳеч тарафдан бирор ғамхўр кўрмади. Ишончининг икки қанотидан биттаси Охунд *додхоҳ* эди. Ул бечора шаҳид бўлди. Иккинчи ишонгани Муҳаммадкарим *додхоҳ* эса Хўжанд тарафга қочиб кетди. Шулардан бошқа хизмат учун ошиқадиган мураббийси йўқ эди. Битта одамнинг бир неча минг кишига қарама-қарши туриб, фидойиларча жанг

қилиши барибир қийин иш. Ноилож қолиб, ўзини боғ ичига олди ва боғдан ҳам ўтиб, девор пастига келиб, кўчага сакради. Шу зайл ўзини Туран номли ҳовлига ичига уриб яширинди. Шу аснода жонига бало бўлиш учун қаердан ҳам биттаси пайдо бўлди-ю уни маҳкам ушлаб, елкасига миндириб, Мусулмонқулининг ҳузурига келтирди. Текширишдан кейин асл насабли мазлум бечорани шаҳид қилдилар. “**Албатта биз Аллоҳнинг (бандаларимиз) ва алббата биз у зотга қайтгувчилармиз**”¹⁵⁴. Имом Али қори Қундузий эса ул мазлум мирнинг шаҳидлик даражасига етгани борасида шундай сўзларни таърих баёни ипига тизди. **Таърих:**

Аз баски дар ин жаҳон мукофот,
Ба назди ҳама халқ буд мақбул.
Султони замонаро намуда,
Аз мансаби хусравияш маъзул.
Ҳам гашта Муродхон ба жояш,
Шуд шоҳ, вале нагашта машғул.
Бори қори жаҳони мулкдорий,
Шуд сар зи танаш ба теғ мафсул.
Комий хирадам бигуфт таърих,
“Бе райб Муродхон мақтул.”

Мазмуни:

Бу жаҳонда бундай мукофот,
Халққа жуда маъқул келди.
Замон султонини туширди,
Шоҳлик мансабидан.
Ўтирди Муродхон жойига,
Аммо, мулкдорлик ишига,
Бўлмай туриб машғул.
Қилич бошин шартта узди,
Комий, ақлим бу таърихни тузди:
“Шаксиз Муродхон ўлди.”

//193^б Яширин қолмасинким, “Муродхон мақтул” сўзлари таърих моддаси бўлиб, “райб” лафзининг исқотига ҳам ишора қилинади, бу сўз эса “икки юз ўн икки” сонига тенгдир. Шундан бир минг икки юз олтмиш (1260/1844) ҳосил бўлади, бу эса сана сонидир.

Муродхоннинг ҳукумати муддати ўн бир кун ва умри тахминан қирк йилга яқин эди. Яна Аллоҳ билгувчидир.

Мамлакатнинг салтанат тахтига амир Худоёрхон валинаъмининг чиқиб ўтириши ва қипчоқнинг Фарғона мулкларини истило қилгани зикри

Мангу илоҳнинг инсон ва давлат вужудига лойиқ кўргани шуқим,
башарият оламининг табиати қаҳру лутфнинг аччиқ ва ширин шарбати,

¹⁵⁴ Қуръони карим, 2:156.

хонлик салтанати эса лоқайд бўлмаслик билан ўзининг меъерий ҳаддида сақланиб туради. Азалий иноят иродаси бирор ҳукмдорни даврон бахтлилари орасидан танлаб, у орқали мулкка каромат ва уйғоқлик шарофатини бағишлайди. Шу сабабли дунё олишлик ва жаҳон сақлашлик фикри “Сизлар фақат бутун оламлар Парвардигори бўлмиш Аллоҳ хоҳласагина (Тўғри йўлда бўлишни) хоҳларсизлар”¹⁵⁵ талқини бўйича узоқни ўйловчи доно кўнглидан бош кўтариб, Муродхон қисқа вақт ичида илоҳий ёрдам билан кўплаб товламачиларни ер тишлатиб, илдизини кўпориб ташлади. Жамол султони ва жалол қаҳрамони, яъни Аллоҳи таолонинг аломатлари унда кўриниш бериб тургани орқасида аҳду битимлар нозирларининг жон томири бўлган аҳду паймонда мустаҳкамларга марҳамат кўрсатди ва ор-номус даъвосини қилиб, баён тилидан унинг нақшу услуби сири ишларининг барчасини чин дилдан бажарувчи, яъни ҳар бири буюк ишларни, улкан юмушларни ўз қондаси билан адо этиш учун дунёга келган ва ул ишлар аларнинг ҳиммат назарида жуда осон бўлиб кўринувчи ва куч-қудратидан муяссарлик насиб этувчи, аммо бажарилиши бошқалар ақли ва фикрига қийин ишлардан туюлувчи ва амалга ошириш мумкин бўлмагандек кўринувчи соҳиби назарларни зарур мансабларга тайинлади. Аммо раббоний иноят бу пайтда Худоёрхоннинг хонлик тахтига чиқишини ирода қилган экан ва бу мамлакат сақловчилик ишини мустаҳкам бир равишда адо этиш, юрт бошқариш расмларини етук тарзда амалга ошириш либоси ул хон эгнига ташланиб, бу хоннинг давлати юзага чиқди. Хуллас, Муҳаммад Муродхон алдов ва ҳийла воситасида Худоёрхоннинг отаси Шер Муҳаммад Алихонни зулм ва зўравонлиги зарбасидан зиён-заҳматга йўлиқтириб, шаҳодат даражасига етказган ва шундан сўнг унинг ўрнига ўтириб, салтанат кўрпа-ёстиғига ястанган пайтларда оғзи бирликда мустаҳкам *қипчоқ* аҳли Андижон мавзесида амир Худоёрхон ибн Шер Муҳаммад Алихонни хонлик ҳукуматига кўтариб, йўналиш мавкабининг кулранг оти жиловини Хўқанд томонга бурдилар ва оз фурсатда //194^a бир неча масофаларни босиб ўтиб, жумъа куни қалъа ташқарисига келиб тушдилар. Ўша куниси кеч маҳали маслаҳат ва кенгаш учун ҳар томондан одамлари йиғилиб, янги хон Мусулмонқули *мингбоши* билан бирга катта кўшин ҳамроҳлигида тоғликлар кўриқлаётган Тоғлик дарвозаси орқали шаҳарга кирадиган бўлди. Чунки ул дарвоза мутасаддиси Юнус *додхоҳ* ва унинг укаси Муҳаммадкарим эди. Муҳаммад Назар *пармоначи* Кўр ўғли Қатаған дарвозаси сари ҳамла қиладиган бўлди. Шу қарорга келингач, тонг отишини кутган кўйи фатҳу ғалаба умиди билан орому қарор топдилар. Субҳи содиқ ёруғлиги машриқ уфқида намоён бўлгач, тонг ёришиб, кун подшоси ўз кўзини қизил шафақ қони билан ювганча оламни куйдурувчи рухсорини посбонлик мақсадида осмон қалъаси узра намоён этди. **Байт:**

Чу бар буроқи уфқ шоҳи Занг гашт савор,
Сарири Рум ба Дорои Шом ёфт қарор.

Мазмуни:

¹⁵⁵ Қуръони карим, 81:29.

Уфқ буроқига ўтиргач қоронғулик шоҳи,
Рум тахти Шом Дороси кўлига ўтди.

Қуёшнинг юлдузлар сонича лашкарли шоҳи осмон қалъаси буржи атрофида зар нишонли байроқни ҳилпиратди ва олтин қилични белига осди ва тилло суви югуртирилган дубулғани бошига кўйиб, фалак майдонини кавкаблар лашкаридан аритишга киришди. **Байт:**

Сари субҳ к-ин шоҳи фархунда чехр,
Бар афрохт шамшири заррин меҳр.
Ба тасхири ин қалъаи сабз фом,
Биронд бар ин аблақи тез гом.

Мазмуни:

Бу бахт чехрали шоҳ тонг пайти,
Олтин дастали қиличини кўтарди.
Кўкка етувчи бу қалъани олиш учун,
Тез юрувчи отини учириб кетди.

Ғалабага ёр сон-саноксиз кўшин аҳли юлдузлар лашкари сингари қуёш жамшидининг порлаб чиқиши пайти йўналиш юзини қалъа фатҳи учун қаратиб, мардлик билагини ва ботирлик шижоатини душманни дафъ этиш учун ҳиммат юзини олий эҳтиёж иши томон ўгириб, қўлда оламни босиб ўтувчи тавсан жilовини ушлаб, қўнгли йўналишини шаҳар сари солиб, жасурлик кўплигидан моддий ва илоҳий нарсаларни яратгувчи холиқ инояти ёрдамига таваккал қилиб ва давлат қуввати, иқбол шавкатига орқа қилиб, ҳамла шамоли билан дастлаб айрим мардлар олдинга чиқдилар ва душман сафини остин-устин қилганча шаҳарга кириб олдилар ва фатҳу ғалаба билан салтанат пойтахтида қарор топиб, Муҳаммад Муродхон ва Сотиболди *додхоҳ*, Охунд *додхоҳ* ва бошқаларни шаҳидлик даражасига етказдилар. Сўнг *қипчоқларнинг* ҳар бири ўзбошимчалик билан ўз ховлиларида қарнай чалдириб, ўз ҳолича ҳукумат юргизишга киришдилар. Ўша куниси ул кўчманчи дев табиатлар Муҳаммад Назар Кўр ўғли ўз табиатларига қарши равишдами ёки Хўқанд уламолари маслаҳати юзасиданми, эшон Сулаймонхўжа шайхул ислом ва Охунд домла Хўжамқули *қози калон*¹⁵⁶ ва мулло Холмуҳаммад *охунд*¹⁵⁷ *аълам*¹⁵⁸ ва пойтахт *муҳтасибини* шаҳидлик даражасига етказдилар. Бу ҳақда айём эшони Имом Али қори Қундузий ул азизларнинг шаҳидлик даражасига эришгани таърихини баён ипига киритган эдилар. **Таърих:**

Онқадр рафта ба Фарғона зи даври афлок,
Гарди туғён зи тўфони ҳаводиси айём,
Рў сияҳ карда чу шаб жомаи мотам пўшид.

¹⁵⁶ Қози калон – катта қози, шаҳар ва вилоят қозиси.

¹⁵⁷ Охунд – мулло, мадрасада савод чиқарган шахс.

¹⁵⁸ Аълам – билагон, диний-ҳуқуқий масалалар юзасидан фикр берувчи диний амалдор. Одатда, муфтийлар тузган фатво ёки ривоятга аълам муҳр босгач, у кучга кирган ва қозилар ўша ҳужжат асосида ҳукм чиқарган. Бухоро хонлиги даврида ҳар бир қози ёнида аълам бўлган.

Қатлу торож рабуд аз дили мардум ором.
То жаллод ба шамшери //194^б ситам сар гирифт,
Аз тани муҳтасиб¹⁵⁹у қози-ю шайхулислом.
Онки ў соили таърихи қатилон Комий,
Буд аз ў боргаҳи фикр маро унс ноком.
Гў сари лутф ниҳон буд ки “шамшир расид,
Бар сари муҳтасибу қози-ю шайхулислом .”

Мазмуни:

Фарғона юрти фалак айланишидан ҳамда
Исён чанги айём ҳодисалари тўфонидан,
Юзини қаро қилиб, тундек мотам либосини кийди.
Қатлу торож халқ дилидан оромни ўғирлади,
Жаллод ситам қиличи билан муҳтасибу қози,
Шайхулислом танидан бошларин кесгач.
Қатл этилганлар таърихин биров сўраб келса,
Комий фикринг саройидан уни қуруқ қайтарма.
Айтгил: лутф юзидан ниҳон эдики, қилич тушди,
Муҳтасиб, қози ва шайхулислом боши узра.

Яширин қолмасинким, “шамшир” сўзи таърих моддаси бўлиб, бу ерда яна “лом”, “мим”, “шин” ҳарфлари кетишига ҳам ишора борки, чунки бу ҳарфлар “сари муҳтасибу қози-ю шайхулислом” сўзларида қатнашиб, бундан “бош кетиши” маъноси англашинади. Демак, бу ерда бир минг икки юз олтмиш (1260/1844) ҳосил бўлади.

Мақсадни кўзлаганлар ўз вақтида душмандан қутулиб, хотиржам бўлгач, яна янғидан бўлғуси хонни алоҳида равишда оқ кигизга ташлаб, хонлик салтанати ва жаҳонбонлик ишларига ўтказдилар. Ва салтанат юргизиш учун мамлакатни тақсимлашни ҳам унутмай, бир-биридан бу муддаони ҳал қилишни талаб қилиб олдилар. Хуллас, ҳар ким ўзича ҳукумат қилувчи ажаб бир замон бўлди. Худоёрхоннинг атоқли номи хонлик исмидан ўзга маъно бермайдиган бўлиб қолди. Мусулмонқули ва қипчоқ бошлиқлари

...¹⁶⁰

Байт:

Чун алам ҳар бе усуле соҳиби пироя шуд,
Ҳамчу сари ҳар жумоде буд соҳиби поя шуд.

Мазмуни:

Байроқдек ҳар бир беқарор ўзбошимча бўлиб қолди,

¹⁵⁹ Муҳтасиб – ўрта аср мусулмон давлатларида ислом маросимлари, урф-одатлари ва шариат қонунларининг бажарилиши, одамларнинг жамоат жойларида юриш-туриши устидан назорат қилувчи амалдор. Шариат тизимига хос мансабдор шахслар тоифасига кирган. Ўрта Осиёда улар раис деб аталган. Муҳтасиблар бозорлардаги нарх-наво ва ўлчов асбобларининг тўғрилиги устидан назорат қилиш, урф-одатларнинг бажарилишини кузатиш, диний вазифаларини бажармаган кишиларни жазолашга ҳукм чиқариш кабилар билан шуғулланган. Бухоро амирлигида муҳтасиб шайх ул-ислом ва муфтийдан кейин учинчи мансаб ҳисобланган.

¹⁶⁰ Ҳошида келган кейинги бир неча сўз ўчиб кетгани учун ўқиб бўлмади.

Боши пук жисм бўлса ҳам даражаларни эгаллаб қолди.

Имомали қори Қундузий Худоёрхон ибн Шер Муҳаммад Алихоннинг Фарғона мулки салтанати тахтига чиқиши таъриhini қуйидагича қалам таҳририга тортган. **Таърих:**

Зи даври фалак хусравони замон,
Ҳама мубтало гашта бо рўзи сахт.
Гузаштанд аз тожу тахти жаҳон,
Ҳам аз жон шуда жумла баргашта бахт.
Зи шаҳзодағони замона ҳар чи буд,
Ба азми аморат ҳаме баст рахт.
Вале шуд ба шоҳ Худоёр ёр,
Саодат ки биншаст бар рўйи тахт.
Бигў баҳри таърихи ў “жо гирифт,
Амир Худоёр бар рўйи тахт.”

Мазмуни:

Фалак айланишидан замон шоҳлари,
Барчаси оғир кунга мубтало бўлишди.
Кечдилар жаҳон тахту тожидан ҳам жондан,
Барисидан бахт юз ўгирди.
Замон шоҳзодаларидан ҳар бири,
Амирлик учун кўрпа-тўшак ёйганди.
Лекин шоҳлик Худоёрга ёр бўлди,
Бахт ила тахт устига у ўтирди.
Унинг таърихи учун айт: “жой олди,
Амир Худоёр тахт устидан.”

Яширин қолмасинким, “амир” ва “Худоёр” сўзларининг ҳар бири таърих моддаси бўлиб, “ёр” ва “ҳам” сўзлари воситасида “рўйи тахт” сўзларигача барчаси бирга бир минг икки юз олтмиш (1260/1844) сонини беради.

Худоёр валинеъмахон ибн Шер Муҳаммад Алихоннинг Хўқанди латиф мулки тахтига чиққани – Аллоҳ мулки султонлигини мангу қилсин – зикри

Олам манзаралари ва манзара оламини мушоҳада қилувчи кўрар кўз арбоблари назаридан бекитиқча ва махфий қолмасинким, меҳрибонлик насимлари ва жамол султони лутфларининг тарватлари ҳар неча вақтда бирор гулхона сари йўл солади ва барча димоғларни чоғ этади. Бундан етуклик сирлари маросими ул ҳудудда камолот юзини кўрсатади, ғоят ул-ғоётнинг янгилик аломати тақдир қўлига тушади. Жамол қуёши ва етуклик нури қайтадан //195^a бошқарув ўлкаси амирларини буюкликка етказиб, ўзининг аломатларини изҳор этиш ишлари сари йўналади. Бу сўзларни келтиришдан мақсад шуким, Муродхоннинг умид боғи ва орзу экинзори қипчоқ босқини ва истилоси сабабли эзилиб-янчилиш ва сўлиб-нобуд бўлиш

даражасига етишгач, улуғ хусн булути ва энг аъло нуқтанинг оқ булути эҳсон ёмғирини ул маъно ташналари боши узра ёғдириб, ном-нишонсизлик пойгоҳидан парвариш ва яшнатиш дастгоҳига етказди. **Байт:**

Ҳеч дони кўси шаҳ баҳри чи афғоновар аст,
Мезанад навбат ки “ҳон, навбат аз они дигар аст.”

Мазмуни:

Билурмисан ҳеч шоҳ ноқораси нима учун фиғон келтирур,
Навбатга чақирар у: “ҳой, энди навбат бошқаники эрур.”

Худоёрхон валинаъми Шер Муҳаммад Алихоннинг ўртанча ўғли бўлиб, *қипчоқ* қабила ва улуси билан биргаликда эски хон ўрнига тайинланиб, энг бахтли бир соатда отаси ва аждоди замонидаги дастур билан худо берган шоҳлик тахти узра жулус қилди. **Байт:**

Заминро зери тахти ором доданд,
Ба расми хос бори ом доданд.
Нишаст он шоҳ бар тахти Каёний,
Жаҳон лабрез гашт аз комроний.

Мазмуни:

Ерни ором тахти остига беришди,
Хос қоида билан халқни саройга киритдилар.
Ул шоҳ Каёний тахт узра ўтирди,
Жаҳон шодликларга тўлди.

Шунда сарой амалдорлари жаҳонпаноҳ хон фармониға биноан ҳар бир вилоятни бирор амир, ҳар бир қишлоқ ва кентни бирор яқин кишиларига топшириб, мансаб палоси тартибини оз фурсатда амалға оширдилар. Шунингдек, яқин қариндошлар ва қабиладошлар ва ғалаба аломатли лашкардаги бошқа аскарларни подшоҳона ғамхўрлик ва меҳрибонлик ва турли-туман хусравона лутфлар билан сийлаб ҳамда бошқа ваъда қилинган яхши мақсадларға эриштиргач, хон давлат устунлари гапи билан йўналиш жилувини Хўжанд ва Ўратепа томонға буриб, йўлга тушди. Бир қанча манзилларни босиб ўтгач, Конибодомға қарашли ерлардан саналган Халта қишлоқ мавзесига келиб тушдилар. Шу аснода бу томон йўлга чиқишдан олдин валинаъми беш юз кишини Муҳаммадкарим *додхоҳ*нинг орқасидан юборган эди. Хўжандға етишгач, уни ушлаб олиб, етиб келинган мазкур манзилда хон олдиға келтирдилар. Ул қони тутганни шу манзилда шаҳидликнинг улуғвор даражасига етказдилар. Бобораҳим *иноқ*¹⁶¹ни ҳам шу

¹⁶¹ Иноқ – Марказий Осиёда XI–XIV асрларда ҳукм сурган сулолалар салтанатида «маслаҳатчи», “вазир”ни англатган; Бухоро ва Қўқон хонликларида ҳукмдорнинг ишончли кишиси, мансабдор. XVII–XVIII ларда Бухорода улуғ иноқ (иноқи калон) ва кичик иноқ (иноқи хурд) бўлган. Улуғ иноқ даражасига кўра, кўкалтош ва улуғ қўшбеги (қўшбеги-и калон) дан сўнг турган. Улуғ иноқ асосан, ҳукмдор фармонларини кичик мансабдаги амалдорларға етказиш ва амир қабулиға муяссар бўлганларни киритиш билан шуғулланган. Кичик иноқ ҳам хоннинг ишончли кишиси бўлиб, баъзан саройдан отға минган ҳолда чиқиш ҳуқуқиға эға бўлган. Ўз лавозимиға кўра, улуғ меҳтар (меҳтари калон), девони саркор ва дастурхончидан юқори турган. Кичик иноққа ҳукмдорнинг мухрлари солинган қутичани эҳтиёт

ерда ўлдириб, эртасига Хўжандга кириб бордилар. Ул вилоят ишлари саранжомини ҳам озми-кўп ўринлатиб, Турдибой исмли қипчоққа топширдилар. Бу барча ишларни қиёмига етказгач, Хўжанддан чиқиб, журъат қадамини Ўратепа томонга қўйдилар ва оз муддат ичида ул вилоят атрофида ҳам от чоптириб, яна қайтиб келдилар. Бу юришда унчалик нарса қўлга тушмади. Сўнг тўла иззат билан қийинчилик тортмай ва азоб чекмай салтанат қароргоҳига келиб тушдилар. Бу сафар //195⁶ ҳордиқларини чиқаргач, йўналиш отининг жиловини Дай вақтида ва совуқ маҳали Тошканд томонга буриб, қирқ кунда, балки ундан ҳам кўпроқ муддат давомида ул шаҳарни қамал қилиб қайтдилар. Бу воқеанинг муфассал баёни юқорида зикр қилинган эди. Хон бир қанча масофаларни босиб ўтгач, тўла улуғворлик билан келиб, салтанат пойтахтига тушди ва тахт ўриндиғи узра ўрнашиб дам олди. Шаҳар жойи қиш пайти зимистонга айланиши жиҳатидан ҳар ким ўзининг иссиқ оромгоҳи ва ҳароратли маконида совуқ ҳаво забтидан сақланишга ошиқди ва қиш фаслини шу зайл ўтказишни маъқул топди. Бу йилги қиш фаслида ҳавонинг одатдан ташқари қаттиқ совугани ходисасини шоирлар ҳам назм ипига тизгандилар. **Рубоий:**

Расид лашкари Дай саф кашид дар гулзор,
Пайи маҳор ба гулбуни синон кашид аз хор.
Синони хор магар гулбун асту ранж,
Шуда аст аз хунуқиҳойи бод ноҳамвор.

Мазмуни:

Қиш қўшини келиб, гулзорда саф чекди,
Гулларни қуритиш учун илдизига найза урди.
Гул илдизи чекканди тикан найзасидан азоб,
Устига-устак бу совуқ шамолдан қулади ер тубан.

Ҳавонинг ўз меъеридан зиёд совуқлиги шиддати ўтиб, баҳор етишгач, барча халқнинг кўкрагига ёқимли шамол ҳам тегиб, тинч-омон ҳаёт кечира бошлади.

Ўша вақт оралиғида Мусулмонқули ҳам Тошканд борасида ўзида қанча ҳийла ва найранг бўлса жаҳду жадал билан юзага чиқариб, қўлидан келганча сайъ-ҳаракат қилди. Гарчи унинг бу ишлари ҳатто метиндек тошга ҳам ўз таъсирини ўтказа олса-да, аммо Тошканд бобида қўлидан бирор келмади. Ноилож ичган онту қасамларидан қайтиб ва ваъда қилган аҳду паймонидан айниб, ҳазрат Миён Халилни мушфиқона насихатлар орқали ва оталарча хайрихоҳлик билан сулҳ ишлари бўйича Саримсоқбек лақабли тенгсиз амири лашкар Абдурахмонбекнинг хузурига жўнатди. Жаноб ҳазрат икки томоннинг хайрихоҳлиги ва икки дунё савоби, икки олам обрўси учун топшириқ бўйича боришни ихтиёр қилиб, журъат қадамини олдинга ташлади ва ҳимматини Тошканд томонга тўғирлаб, йўлга равона бўлди. Бир неча кунлар ўтиб ва кўп йўлларни босиб, тўла улуғворлик билан Тошкандга кириб

қилиш топширилган. Кичик иноқ, шунингдек, амир номига тушган ариза ва шикоятларни қабул қилган; элчиларни қабул қилиш пайтида улар келтирган хатларни очиб, амирнинг шахсий котиби (мунший)га тақдим этган.

бориб, ул аклсизларнинг не сўз можароси ва аҳду паймони бўлса, ўртага ташлади. Ва ул кулфат асарли нодонлар ризо кулоғи билан эшитиб, хабарни қабул қилиб, Худо ризолигига тан бердилар ва сулҳ туздилар. Ва жаноб хазрат ҳам бекбаччанинг дилини қасам таъкиди билан тўлдириб, ўзи билан бирга Тошканддан Хўқандга олиб келди. Ул шайхни алдовчи айёрлар эса икки-уч кунгача шоҳзодага меҳмондорлик кўрсатишди ва шундан сўнг Балиғчи томонга Худойберди *додхоҳ* хузурига юбордилар. Аммо кўп вақт ўтмай ул навқирон шоҳзодани ўша мавзеда шаҳидлик даражасига етказдилар ва қайтадан Тошканд ҳукуматини мулло Холбек *қўшбегига* бахшида қилдилар. Мазкур *қўшбегии* тўла иззат билан Тошкандга кириб борди. Бирок бу шаҳарда ҳукумат ўриндиғида икки ёки уч ой ўтириб улгурмай, ундан Тошкандни қайтариб олиб, Азиз *фармончига* бердилар. Мулло Холбек бўлса эзилган ҳолда Хўқандга қайтиб келиб, Азиз *фармончи* давлат қувончи билан //196^a Тошкандга бориб тушди. Шу сабабдан қабила аҳли дилига адоватнинг оғзи олачилик тоши отилиб, иккига бўлиндилар ва ўзаро душманлик кайфиятлари вужудга келди. **Байт:**

Давлат ҳам зи иттифоқ хезад,
Бе давлати аз нифоқ хезад.

Мазмуни:

Давлат ҳам иттифоқдан бўлур,
Давлатсизлик нифоқдан бўлур.

Шу гаплар бўлиб ўтаётган айёмда хон истаги бўйича ва тўла маслаҳат натижасида *қипчоқ* давлати устунларининг барчаси орадаги кўнгил хираликка қарамай, тўла иттифоқлик билан Ўратепа томонга қўшин тортиб, ул шаҳарнинг ён-атрофига яхшигина босқин-чопқин уюштирдилар. Бир неча вақт қалъани қамал қилдилар, аммо қамал муддати ҳадеб чўзилаверганидан йўналиш жиловини Хўқанд сари орқага бурдилар. Ўша аснода иттифоқчиликнинг энди очила бошлаган йўли яна ёпилди, яъни хон Мулло Холбек *қўшбегини мингбошилик* салтанати билан сарафроз қиларкан, Мусулмонқулини эса *Қурама* Овлиғига жўнатди ва ўзи тўла иззат билан мансаб қароргоҳига келиб тушди. Бу ваҳшат асарли хабар *парвоначи*¹⁶²нинг кулоғига етишди. Ўша пайтда у Туркистон¹⁶³га кетиб, Қаноатшоҳни қамал қилиб ётган эди. Шу куниси рўй берган яхши воқеалардан бири Туркистоннинг фатҳ этилиши бўлди. Фатҳу зафар қозонилгач, ул мамлакат ишларига саронжомлик бағишлаб, орқага қайтди ва Тошкандга етиб келиши ҳамано Хўқандга нисбатан қаршилик йўлига ўтиб олиб, мухолифатни бошлаб юборди.

Ўша замонда Мусулмонқули даврида вабо касали тарқалиб, азим бир даҳшат ва туганмас касаллик жону танларга ўлим хабарини солди ва ҳар куни ўлим ёмғири жоладек шаҳару саҳро аҳли устига ёғилиб, минг-минг

¹⁶² Парвоначи/фармончи – парвона, яъни капалакдек хон (амир) хузурига кириб, ариза ва сўровларни олиб кириб, жавобини олиб чиқадиган амалдор.

¹⁶³ Туркистон – қадимги Яси. Сирдарё қуйи оқимидаги шаҳар. Истеҳком ва қалъа бўлган.

одам хоку туроб қаърида йўқ бўлди. Бу ҳақда Эшон кори Қундузий бир таърих иншо қилган. **Таърих:**

Зи офоти самовий ҳамчу жола,
Вабо борид дар иқлими Тўрон.
Ҳамчунон ки зи ваҳми сели марг ҳар кас,
Ба ҳар сў медавид афтону хезон.
Яке ғассол чу дигар кафан хоҳ,
Яке дигар ба роҳи гўр ҳайрон.
Вале Комий аз ин ташвишҳо дошт,
Фароғати дил ба таърихаш хирад з-он,
Зи рўйи зиндагий бигзашта мегуфт:
“Вабо борид дар иқлими Тўрон.”

Мазмуни:

Самовий офатдан жола каби,
Вабо ёғди Турон ўлкасига.
Ўлим сели ваҳмидан халқ,
Йиқилиб-туриб бирон ерга қочарди.
Бир ўлик юғучи, бири кафан излар,
Бирови гўр йўлида халак, ҳайрон.
Лек Комий бу ташвишлардан узоқ,
Ақл шундан топди таъриҳини,
Ҳаёт юзидан ўтиб, деди:
“Вабо ёғди Турон ўлкасига.”

Махфий қолмасинким, “рад ул ажз ала ас-садр” тариқи билан воқе бўлган мисраъ таърих моддаси бўлиб ва “рўйи зиндагий” сўзидаги “зо” ҳарфи исқотига ишора қилингани учун бу ерда бир минг икки юз олтмиш бир (1261/1845) сони ҳосил бўлади.

Ва ўша пайтда Мусулмонқули ўзининг мулки тасарруфига кирган эски Ўрда ўрни бўлмиш Бозори Навни одамларга сотиб, тақсим қилиб берди. Ҳозир бу ер машҳур жой ва обод бир маскандир. Шу сабабли бозор чеккасидаги бир неча минг кишининг ерлари ва дўконлари бекорга бузилиб кетди. Эвазига бир пул ҳам олишмади.

Мусулмонқули *мингбошининг* Фарғона мулки сардорлигидан (биринчи марта) бўшатиlgани ва унинг шу диёр зиндонига тушгани таъриҳи эса будир.

Таърих:

Чун Мусулмонқул миёни халқ ёфт,
Бар ҳукумат зи инқилоби чарх даст.
Авжи давлат дода фавжи сифларо,
Бори ў бар дўши аҳли жоҳ баст.
Ҳар ки дар давраш саре боло гирифт,
Рутбаи ў шуд зи хоки даҳр паст.
Яъни фикандаш сар аз тан зери дор,
Фарқ нокарда ки ин беҳ ё бад аст.

Ончунон теги сиёсат ронд к-зи,
Рўйи ў безор шуд ҳар касе ки ҳаст.
То ки баҳри азли ў хурду калон,
Ҳиммате карданд кўҳ аз жой жаст.
Ончунон к-афтода ғул бар гарданаш,
Гашт маҳбус, жаҳон аз зулм раст.
Фикри Комий бурд зери хирад,
Толиби таърихи азлаш менишаст.
Гуфт: “бибурида сари бисёрро,
Ёфт иқболи Мусулмонкул шикаст”.

Мазмуни:

Мусулмонкулнинг фалак ўзгаришидан,
Ҳукумат этагига қўли етгач.
Пасткашларни давлат тепасига чиқарди,
Улар юкини мансаб аҳли устига ортди.
Унинг даврида ким бошини кўтарса,
Мартабаси тупроқдан ҳам паст бўлди.
Яъни бошини узиб дор тагига отди,
Унинг яхши ё ёмонлигининг фарқи йўқ эди.
Шундай сиёсат қиличини сармадики, унинг
Юзини ким кўрса, жони халқумига келадиган бўлди.
Катта-ю кичик унинг бўшатилиши учун,
Ҳиммат қилдиларки, ниҳоят тоғ ўрнидан кўзғалди.
Бўйнига шундай занжир тушдики,
Маҳбус бўлди, жаҳон аҳли зулмдан қутулди.
Комийнинг фикри ақл тагига элтди,
Бориб таърихин кутиб ўтирди.
Ақл деди: кўпнинг бошини қирққан эди,
Мусулмонқулнинг давлати шикаст топди.

Яширин қолмасинким, “иқболи Мусулмонкул” сўзлари таърих моддаси бўлиб, таърих моддаси ўрнида келган “шикаст” сўзига ҳам ишора бўлгани ва шеърдаги “сари бисёр” исқоти айтилгани сабабли, унинг “бо”си тушиб қолиб, бу ерда биринчи моддадан бир минг икки юз олтмиш уч сони ҳосил бўлади. 1263.

//196^б Азиз парвоначининг Туркистон қалъасини қамал қилгани ва ул вилоятни фатҳ этгани ҳамда Хўқанди латифга қарши муҳолифат бошлагани баёнидан бир нечта воқеалар зикри

Тарих битувчилик йўлининг йўловчиси бўлмиш саёҳатчи қалам, ривоят ва фасоҳат майдонининг поёни изҳорини қилувчи солиқ сўзга жило бериш манзилларидан ва ҳикоят ёйгувчилик бекатларидан афсона кўч-кўлонини баён манзили сари орқалаб юрган кўйи шундай дейдики, шахзода Абдурахмонбекни ёлғон рангли ва алдов сифатли қасамлар билан қўлга

илинтириб, мулло Холбек қипчоққа эса Тошкандни берган вақтларида, Қаноатшоҳ Туркистонда ҳукумат юргизиб ўтирарди. Акаси Давронбек эса Тошканднинг баҳодирбошилиқ мансаби билан сарофрозлик топган эди. Тошкандни қабул қилиб олиш учун одам келгач, у қочиб Туркистонга кетди ва ака-ука биргалашиб, қаршилиқ йўлига кирган кўйи қалъани мустаҳкамлашга тушдилар. Ўша воқеалар рўй бериб турган вақтда булар устига лашкар тортмоқчи бўлиб турган Мулло Холбек тез орада ишдан бўшатилиб, унинг ўрнига Тошканд салтанати билан сарафроз бўлган Азиз парвоначи Тошканд шахрига келиб кўнди. Мулло Холбек ғуссадан эзилган кўйи Хўқандга қайтиб, энди Азиз парвоначи Туркистон вилоятини эгаллашга бел боғларкан, лашкардагиларнинг барчасини инъому эҳсон билан мамнун ва хурсанд қилди. Сўнг сон-саноксиз аскарли кўшин тўплаганча Туркистон томонга йўналди. Неча бир манзилларни босиб ўтиб, ул ҳудудга етишди ва мазкур вилоятга қарашли Иқон ва Қарноқ музофотларини ўз тасарруфи доирасига киритиб, бир неча кун давомида Туркистон қалъасини қамал қилди. Ҳадеганда мақсадига эришавермагач, Иқон ва Қарноқда Умматбий қароқалпоқ¹⁶⁴ни қолдириб, ўзи қайтиб кетди. Иккита лашкар бир-бири рўпарасида бир неча кун тургач, тунлардан бирида Қаноатшоҳ тавсани жиловини буриш маслаҳатини кўнглига туғиб, акасига “Иқон ва Қарноқ ораси тахминан бир ярим фарсах, балки ундан ҳам озроқ масофа. Ушбу

¹⁶⁴ Қароқалпоқ/қорақалпоқ – Ўрта Осиёдаги халқ, Ўрат Осиё, Туркменистон, Қозоғистонда, Россияда, Афғонистонда, Эронда ҳам яшайди. Қорақалпоқ тилида сўзлашади. Мил. II аср охири – IV асрларда Орол бўйи чўлларига Шарқдан хунлар, VI-VIII асрларда эса туркийлар келиб маҳаллий қабилалар билан қисман аралашиб кетган. Мана шу этник негизда Орол бўйи илк ўрта аср халқлари – бижанақлар ва ўғузларнинг шаклланиш жараёни кечган, уларнинг муҳитида VIII-X асрларда Қорақалпоқларнинг ҳам шаклланиши бошланган. X асрнинг бошида бижанақларнинг бир қисми Ғарбга, Жанубий рус чўлларига кетган; Киев Руси ҳудудига келиб жойлашган қабилалар рус йилномаларида “чёрные клобуки” (қора қалпоқлар) деб ном олган. Волга-Урал оралиғида қолган бижанақларнинг шарқий қисми Иртиш ҳавзасидан келган қипчоқлар билан аста-секин аралашиб кетган, уларнинг тилини қабул қилган. Манбаларда қипчоқ уруғ-қабил аиттифоқида “Қорақалпоқ” атамасига мос келувчи «қора бўркли» этноними учрайди. Мўғуллар истилоси даврида Рашидиддин асарида «қавми кулохи сиях» номи билан қайд этилган. Чингизхон босқини оқибатда улар Ғарбга – Волга бўйларига, Сарикамиш, Ўзбўй ва Амударёнинг қуйи оқими бўйларига кўчишга мажбур бўлганлар.

Қорақалпоқ лар ярим ўтроқ ҳаёт кечириб, суғорма деҳқончиликни чорвачилик (айниқса, қорамол) ва балиқ овлаш билан кўшиб олиб борганлар. Уларнинг аксарият қисми XVII-XVIII асрлар ўрталарида Сирдарёнинг ўрта ва қуйи оқими бўйлари (Туркистон, Жанкент, Чирикрабат) ҳамда бир қисми Орол минтақасида (Кўнғирот, Шоҳтемир ш.) яшашган. Бироқ Ёйиқ ва Эмба дарёлари бўйларига ҳам улар истиқомат қилганликлари ҳақида маълумотлар бор. 1743 йили қозоқ хони Абулхайрхон қароқалпоқларга ҳужум қилган, натижада сирдарёлик қароқалпоқларнинг асосий қисми XVIII асрнинг иккинчи ярмида Сирдарёдан унинг ғарбий ирмоғи – Жанадарёга кўчган. XIX аср – XX аср бошида қароқалпоқларда хўжалиқ, ижтимоий ва оилавий ҳаётда уруғ-қабил тизими ва патриархал-уруғчилик муносабатлари қолдиқлари сақланиб қолган.

оқшом уйқу деган нарсага эрк бермай ва қамалиб ётавермай, билдирмасдан душман устига бостириб борсак-да, ҳужум уюштирганча ғанимга зарба берсак, бу энди мардларнинг иши бўлажак” деди. **Байт:**

Ҳар ки аз хор битарсад назад доман гул,
Ком агар коми наҳанг аст бибояд талабид.

Мазмуни:

Тиканидан кўрққан киши этагига гул термайди,
Мақсад аждаҳо оғзида бўлса ҳам уни олиш керак.

Мулло Шокир исмли саркардасига уч юз нафар баҳодирни олиб, Иқон ва Қарноқ қалъалари мавзесига бориб, босқин-чопқин уюштиришни буюрди. Мулло Шокир ҳам худди шундай қилиб, ўша қоронғу тунда қалъадан чиққан кўйи ул сарзаминга етиб борди ва бир қулай жойда яшириниб турди. Энди рўй берган мана бу яхши бир тасодифий воқеага қаранг: айнан ўша оқшомиси Умматбий ҳам худди шу каби умид билан //197^a Иқондан чиқиб, бир минг икки юз кишиси билан йўлга тушди. Аммо нечукдир Мулло Шокирга дуч келмай, Туркистон қалъаси устига етиб борди ва пана бир жойда қулай пайт пойлаб ётди. Қаноатшоҳ Мулло Шокирнинг йўлга чиқиб кетиш пайти “биз ҳам тонгга яқин кетингиздан етиб бориб, ёрдам берамиз” дея ваъда берган эди. Шу ўй ва режа билан эрта тонг отган маҳал қалъадан чиқиш учун шайлана бошлади. Улар чиқиб кетишидан бурун фуқаролар ўзларининг молу сигир подаларини ўтлатиш учун далага олиб чиқдилар. Шу аснода дала томондан чанг тўзони кўринди. Доно қаровул¹⁶⁵лар ва узоқни кўрувчи кузатувчилар чуқур назар солиб, душман келаётган бўлса керак, деб ўйлашди ва дарҳол тепаликдан туриб, подачиларни чақирдилар. Подачилар ҳам бу хабардан огоҳ бўлиб, орқага қайтдилар. Подачиларнинг олди шаҳарга кириб улгурмай, улар ҳам қалъага яқин етиб келиб, изи бору молнинг ўзи йўқлигини кўришди. Ноилож мақсадга ета олмай, орқага қайтиб, тепалик устига чиқиб турдилар. Шу аснода Қаноатшоҳ ёнида қолган беш юз нафарга яқин одами билан ғалаба умидида қалъадан чиқиб, бирданига сина ёрар найзалар ва яланғоч туфанглар билан ғилофсиз ўқларни ул ноинсофлар томон қаратганча кўйиб, от солган кўйи етиб келишлари шу бўлди-ю, ул йўл йўқотган гумроҳлар ўзларини орқага олиб, “орқага қарамай қочиш яхшидир” сўзини ихтиёр қилганча қочишга тушдилар. Яхши бир тасодифга кўра, ул даштга қаттиқ ёмғир ёғиб, ҳамма ёқ лой ва балчиқ бўлган эди. Бир нечалар шу ботқоқ лойга ботиб, қутулиб чиқиш чорасини топишмади. Фақат озгинаси минг бир тадбир билан чиқиб, ура қочдилар. Жуда кўплари эса зафар аҳли кўлига асир тушиб, банди бўлдилар. Ғалаба қозонганлар катта обрў билан қалъага қайтиб кирдилар. Мулло Шокир ҳам ўта эҳтиёткорлик билан пистирмада фурсат пойлаган кўйи яшириниб ётаркан, Иқоннинг барча аҳолиси субҳидам чоғи молу ҳолидан айрилишни хаёлига ҳам келтирмай, кўнгилларини ҳар қандай хатардан тўқ тутганча ўз мол ва кўй-қўзиларини қалъадан ташқари ҳайдаб чиқиб, ўтлатиш учун далага кўйиб юбордилар. Мулло Шокир бунинг орқа-олдини ўйлаб,

¹⁶⁵ Қаровул – соқчи, посбон.

вақтни ғанимат билиб, яширинган манзилидан моллар устига чаповул солди ва ул подаларнинг ҳаммасини олдига солиб ҳайдаган кўйи орқага қайтди. Шу аснода йўлда Умматбийнинг ўттиз нафар билан қочиб кетаётгани кўрдилар. Мулло Шокир бир юз эллик нафар эран йигитни ажратиб, ул қочоқлар устига юзланиб, югуриб-чопишга тушдилар. Қочоқлар эса булар олдига тушган кўйи орқага қарамай қочиб бормоқда эдилар. Шунга қарамай орқаларидан қувлаб етиб, //197⁶ йигирма нафарга яқин кишини қўлга тушириб қайтдилар. Сўнг тўла фатҳу ферузлик билан қалъа ичига кирдилар. Ўлжа устига ўлжа, хурсандчилик устига хурсандчилик қилиб, бир-бирини қутлаган кўйи шодликларини шаҳар аҳли билан баҳам кўрдилар. Йирик шохли семиз молларнинг ҳар бирини икки-уч тангадан арзон-гаров сотдилар. Барчанинг юраги қувончга тўлиб, шоду хуррам бўлдилар.

Бу даҳшатли хабар Азиз *фармончининг* қулоғига етишгач, Умматбийни бўшатиб, Иқон ва Қарноқни Додар *фармончига* бериб, “мен бормагунимча қалъа ичидан чиқмайсан, чунки Қаноатшоҳ жуда айёр одам, унга тенг келиб бўлмайди”, дея қаттиқ тайинлаб юборди. Додар *фармончи* фармойишга амал қилиб, қалъани мустаҳкамлашга бел боғлади. Азиз *фармончи* яна бир тайёр туришларини таъкидлаб, уларга рухсат берди. Додар *фармончи* кетишга рухсат олгани заҳоти анча йўл юриб, ул сарзаминга етишди. Келганлар бир неча кун тўйиб дам олишгач ва истироҳатдан сўнг бошларига баҳодирлик даъвоси ва сипоҳигарлик иддаоси тушиб, Умматбий йўл қўйган хатоларни ўнглаш ва бой берган ютуқларни қўлга киритишни ғайрат юзасидан қўнғилга тугдилар. Шу ўй ва маслаҳат билан тунларнинг бирида минг нафарга яқин киши билан бирга Туркистон қалъасига босқин-чопқин уюштириш ниятида Додар *фармончидан* бошқалари чиқиб йўлга тушганча мулжаргоҳ мавзесига етишди. У ерда машриқ уфқидан оламни кезувчи офтоб равшан ва намоён бўлиб, туннинг ҳабаший кирдор қора тани мағриб чуқури қаърига чўккунча пойлаб турдилар. Шундан сўнг бу бечоралар бояги орзу мазаси билан тамшаниб, не-не ўлжаларни қўлга киритиш умидида пистирмадан чиқдилар ва Туркистон қалъаси ён-атрофига зулм қўлини чўзмоқчи бўлдилар. Бу ишдан Қаноатшоҳ огоҳлик топиб, Туркистон лашқари билан ташқари чиқиб, ул қўшин устига етишдилар. Келувчилар эса шу заҳоти олду ортга бокмай, қочиш водийси сари юзландилар. Қўрқмас Қаноатшоҳ улар кетиши мумкин бўлган йўлларнинг олд-орқасини маҳкам беркитиб, келганларни қўй подаси каби бир ерга йиғди ва барча қурол-аслаҳа, оту яроғ, эгинларидаги кийим ва салла, этикларини ечиб олиб, қип-яланғоч, бош очик, оёқ яланг ҳолда қалъанинг хандақи оғзигача келтириб, қатор-қатор ўтқазиб қўйди. Раҳми келган мусулмонлар хайру эҳсон тариқасида ул кўрнамакларга нон, сув келтириб бера бошладилар. Асирлар шу билан юракка озгина тасалли бериб, хотиржамлик ҳосил қилиб, нафас ростладилар. Шу аснода Қаноатшоҳ қарам ва мурувват юзасидан ҳар бирининг ном ва аҳволини алоҳида сўраб, ҳар бирининг мартабасига қараб кийим ва салласини қайтариб бериб, кетишларига рухсат берди. Ватанга қайтишни истаган айримлар вақтни ғанимат билиб, қайтиб

кетдилар ва кўпчилиги Қаноатшоҳга итоат билдирганча шу ерда //198^a қолдилар. Бу жонни куйдирувчи хабар минг бир ёлғону рост билан қоришган кўйи у ердаги Азиз *фармончи*га етишди. Синани куйдирувчи оташ ёлқинли хабар бу кам ақлининг хуш қулоғига эшитилгач, худди тикан ўрами ичида қолгандек, ўзини у ёқ, бу ёққа урди ва бу янглиғ ғам-ғуссадан қарор ва оромини йўқотиб, баҳор фаслигача ҳаловат нелигини билмади. Баҳор фаслининг бошида катта кўшин тўплаб, йўналиш жоловини Туркистон шаҳри томонга бурди. Юришни ирода қилган кўшин отлиқ ва пиёда неча бир манзилларни босиб ўтиб, мақсаддаги манзил сарҳадига етишди ва дам олиш учун кўш ташлади. Дам олингач, барча тараддуд ва саъй-ҳаракатни қалъани олмоққа қаратиб, инсон боласи ақлига сиғмайдиган даражада ҳамла жанглари амалга оширишди. Бироқ ҳеч бир натижа аломати юзага чиқмади. Ҳар куни душман босқини ўнгу сўлдан амалга ошиб турди. Ниҳоят қалъа ёнига олиб борган от-улов, қурол-яроғ, одамларидан анчасини ғам-ғусса ичида қайтариб, ўзи бориб тушган қалъага келтирди ва қалъани таъмирлаб, ўз лашкарига экинзорларни обод этиш ва у ерларга қовун экишни буюрди. Ўзи эса амирлар билан маслаҳатлашиб, Туркистон қалъасининг ён-атрофини ер билан теп-текис қилиб, қалъа тагини эса баланд кўтариб, шаҳар сувини ўша текисланган саҳнга оқизди. Қалъа аҳли ҳам бу ишдан огоҳ бўлиб, яна паст жойларни баланд кўтариб, ўзлари эҳтиётига киришдилар. Шу зайл қамални забт этиш ишлари ўн бир ойга чўзилди. Юриш муддатининг бундай чўзилиши Азиз *парвоначининг* ҳафсаласини пир қилди. Шу сабабли Қаноатшоҳга насиҳатлар қилиш ниятида душмани олдига доно элчи юборди. Ул элчи бахтли бир соатда шаҳарга кириб, Қаноатшоҳ ҳузурига етишди. Нима лойиқ ва муносиб тухфа бўлса, олдига кўйди. Дилга ўрнашар насиҳат дурлари билан ул қаттиқ турувчининг қаттиқ тийнатини сулҳ тузиш сари юмшатди. Тарафлар бир неча бор борди-келди ишларини амалга оширгач, музокаралар яхши натижа бериб, сулҳга келишилди. Бу сулҳ шартига биноан Қаноатшоҳ Бухоро томонга ўз истаги билан чиқиб кетадиган, *парвоначи* эса қалъада қолган кўшин ва фуқарога тегмайдиган бўлди. Хуллас, қасос ва адоват юзасидан бирор кишига азоб ва укубат берилмаслиги айтилгач, бу ишга ҳар икки тараф ризолик бериб, орага яраш сўзини солдилар. Қаноатшоҳ ваъдага вафо қилиб, ўз истаги билан қалъадан чиқиб, бир тепаликка бориб тушди. Бу томондан Азиз *фармончи* унинг олдига бориб, анча вақт бир-бири билан //198^b гаплашиб ўтирдилар. Азиз *фармончи* Қаноатшоҳни қолишга кўп ундади, аммо у рад жавобини бериб, кетиш учун рухсат тилади. *Фармончи* минг танга пул ва подшоҳона сарупо бериб, Муҳаммадниёз *понсадбоши*¹⁶⁶ни Сайхун дарёси қирғоғигача ўтказиб келиш учун ҳамроҳ қилди. Дарё лабига етишгач, малоҳатда ягона хос маҳрамини орқасига миндириб ва тилло қутчасини эгарнинг олдига жойлаштириб, Азиз *парвоначи* томонидан қандай инъомлар берилган бўлса, Муҳаммадниёз *понсадбоши*га бахшида қилганча одамларини кемага ўтиришга буюриб, қамчини ўзининг хос оти

¹⁶⁶ Муҳаммадниёз понсадбоши (ваф. 1857 й.) – Турсун Муҳаммад ўғли. Тошкент (1852-1853) ҳокими, мингбоши (1854-1857).

Қалдирғоч Орога уриб, дарёга ташлади ва озгина сузиш ҳаракати билан нажот соҳилига чиқиб олди. Одамлари ҳам сихат саломат ўтиб, Бухоро тарафга йўл солдилар. Йўл асносида Азиз *парвоначи* эҳтиёт юзасидан қозоқлардан беш юз нафарга яқин кишини қаровулликка қўйган экан. Улар турган жойга етиб келиб кўрсалар, энди бу ердан эсон-омон ўтиш барчасидан ҳам баттар. Ўтиб-қайтишнинг ҳеч иложи йўқ. Шунда ноилож “Аллоҳга тавккал қил”ни кўнгилга қаттиқ тугиб, атиги бир неча киши ул ҳамиятсизлар устига ўзларини шундай урдиларки, биринчи ҳамладаёқ орадан кўтариб, худди Банот ун-наъш юлдузлари каби ҳар ёнга тум-тарақай қилиб тарқатиб юбордилар. Аммо уларнинг ҳаммасини қочирмай, бу марди майдон ботирлар ҳар тарафдан улус катталарининг оёқ-қўлини боғлаб, Қаноатшоҳ ҳузурига олиб келдилар. Қаноатшоҳ уларнинг ишга яроқли қурол ва отларини олиб, ул қавмнинг ўн нафарини ўзларига йўл кўрсатиш учун сақлаб, бошқасини қўйиб юборди ва Бухоро сари йўналди.

Энди воқеани Азиз *парвоначидан* эшитинг. Қудсий маосир сўз тингловчилар ва бемадор оламнинг ўтмиш воқеаларидан хабар берувчи ва нопойдор олам инқилоби хусусиятларидан хабардор кишиларнинг ҳақиқатни кўрсатувчи ақлларидан яширин қолмасинким, бу сўзнинг қисқаси ва бу мисол хулосаси шулким, Азиз *фармончи* Қаноатшоҳга рухсат берган ўшал кун ва фурсатда ҳамда ўзи салтанати устига чиқиб, қарор топган мазкур аснода биёбон томондан худди ажина довули каби ингичка бир дуваранг пайдо бўлди. Кўрар кўз аҳллари бу чанг-тўзонни томоша қилиб туришаркан, унинг ичидан бир одамнинг ўта тезлик билан чиқиб келаётганини кўришди. У турганлар яқинига келиб, қўлидаги хат-хабар қоғози ўрамини Азиз *парвоначининг* қўлига тутқазганча //199^a Мусулмонқулнинг мансабдан бўшатилиши ва мулло Холбек *қипчоқнинг* вазирликка етишгани борасида қанақа воқеа содир бўлган эса бир-бир баён қилди. Бу гапларни эшитгач, ул бий вужудида қандай ғаҳру ғазаб бўлса ҳаммасини бир ерга йиғиб, шунчалик сўқинишга тушдики, гўё ўлаётган одам оғзига келганини айтаб қолади, маънисини юзага чиқараётган эди. Бироз фурсат шундай ўтгач, қайтиб ўзига келди ва дарҳол ишончли одамларини эҳтиёт билан шаҳарга юбориб, ўзи Туркистон шаҳрига кирди. Бир неча кун ўша ерда туриб, қалъанинг бузилган ерларини тўғрилатди, сўнг бу шаҳарни ишончли одамига топшириб, ўзи ҳам Тошкандга қайтди. Анча манзилларни босиб ўтгач, Тошканд шаҳрига кириб қалъа сақловчилик истехкоми ва уруш фитнасини жонлантириш мақомида қарор топди.

Энди икки оғиз сўз Мулло Холбекдан баён қилинади. Мусулмонқулини вазирлик мансабидан тушириб, Овлиқ қалъасига юборган вақтда ва ўзи вазирлик давлатига ўтирганда агарчи улус катталаридан бўлса-да, муллолиги сабабли кўзи торлиги ва қуруқ қўллиги бор эди. Шу сабабли қабила ва улус жамоаси унинг ҳукуматига рози бўлмай, ўзларининг қилган ишига пушаймон ер эдилар. Шу вазият чоғи айрим ўжар авбошлар маслаҳат ва кенгашга кўра, Норбўта хоннинг қиз набираларидан бири бўлмиш Подшоҳхўжа тўрани хонликка кўтариб, тунлардан бирида хуруж қиладиган

бўлдилар. Келишилган ўша тунда *қипчоқ*ларга хабар етишиб, ул айёр жамоа устига лашкар ҳужуми уюштириб, Урганжий маҳалласида Муҳаммаддиёр *қўрбоши* ва *офтобачи* ва бошқалар билан жанг бўлди. **Байт:**

Яко як чу чашми бутони теғзан,
Чу зулфи пур аз хуснашон саф шикан.
Ҳама аз мужжаи офати рўзгор,
Ба як тир афканда ҳар су хазор.

Мазмуни:

Қилич урувчи бутлар кўзидек бир-бир,
Зулфи чиройидан сафлари ёрилган.
Бачаси ҳаёт киприклари офатидан,
Ҳар томонда мингтаси бир томон чўзилган.

Душманлар сони кўплиги *қипчоқ*ларга ёр бўлиб, исёнчиларни бир-бирдан ажратиб ташладилар ва иккига ажралиб, бир-бирдан айро тушган бу бўйсунмас жамоанинг юрагига шу зайл кўркув солиб, ғолиб келдилар Улардан айримлари Тошкандга ва баъзилари қаердан бирор бошпани излаб топишса, ўша томонларга қочиб кетишди. Шу билан ўзлари ўзига жазо топиб бердилар. **Байт:**

Дар ғам афтодаму зи андуҳи ғам озод шудам,
Дар бало мондаму аз бими бало ворадам.

Мазмуни:

Ғамга ботдиму ғам ташвишидан озод бўлдим,
Балога қолдиму бало ҳадикидан қутулдим.

Шу ҳолат юз бериб ва бу гап-сўзлар айтилиб турган маҳалд Азиз *парвоначининг* дабдабаси ҳаддан ошди. У гўё шу янглиғ сиёсат дағдағаси билан ҳаммани ўз ҳайбатидан кўрқитмоқчи бўлаётган эди. Ҳозирча ҳеч бир сабабсиз қилаётган бундай қаҳру ғазабини кўрган ишончли кишилари шакар таъмли сўзлар билан насиҳат қилиб кўрсалар ҳам ҳеч бир мусбат натижа чиқара олмадилар. Ноилож ҳиммат камарини ул беиззатнинг жони қасди сари боғлаб, чумоли-ю чигирткадек кўп лашкар тўплаб, //199^b Тошканд томон йўлга тушдилар. Анча йўлларни босиб ўтгач ва масофаларни ортда қолдиргач, қишлоқ ва қалъаларни фатҳ этган кўйи Тошканд устига келиб тушиб, қалъа қамалига киришдилар. Тошканднинг чакқон ва эпчил мард йигитлари қалъадан ташқари чиқиб, лашкарнинг олд қисмлари билан уруш бошладилар. Ҳар куни бир-бирига тўғри келиб, найзабозлик ва қиличбозлик жанглари амалга оширар эдилар. Шу тариқа бироз муддат камал ишлари қалъанинг гир атрофида ва қалъа дарвозасини ўраш билан амалга ошиб, орадан қирқ кун, балки ундан кўпроқ вақт ўтди. Аммо ғалабадан ҳеч қандай аломат кўринмади, нусрат зуҳури юз бермади. Бу юриш сафарининг қийинчилик аломатлари лашкар аҳли пешонасида намоён бўла бошлади. Ноилож тавсан отлар жиловини эгар бандига боғлаб, Хўқанд тарафига томон қайтиб кетдилар. Қурама (вилояти) қишлоқларидан бири бўлмиш Тилов қишлоғи¹⁶⁷ манзилгоҳига етганларида отлардан тушиб, Мусулмонқулининг

¹⁶⁷ Тилав/Телов Оҳангарон туманидаги қишлоқ.

маслаҳатини ўртага солдилар. Улус катталари биргалашиб ишончли одамларни Мусулмонкул учун юбориб, олий мансабли хон Оқ ото манзилгоҳига етган вақтда ул тарафдан Мусулмонкули йўлини шу ердан солдириб, олий мартабали хоннинг манзурлик назарига етказдилар. Хонлик лутфи ул нокас ҳаққида ҳаддан ташқари бўлиб, мулукона саруполар ва хусравона араб насли от инъом қилдилар. Бобо тархон мавзесигача етганда эса ўша кечаси осойиш ва фароғат билан мазкур мавзеда тунаб қолдилар. Қабиланинг барча катта-ю кичиги ва хон ҳазратнинг марҳамати билан Мусулмонкулини вазирлик мансаби ва амирлик салтанати авжига кўтариб, мулло Холбекни ҳукуматдан туширдилар. Мулло Али қори Қундузий Мусулмонкули *мингбошининг* иккинчи марта Фарғона мулки сардорлиги мансабига тайин этилгани санасини шундай таърих силкига киритганди.

Таърих:

Чун Мусулмонкули фитод аз мансаби сардорияш,
Оташ фитна миёни ҳамдигар афрўхтанд.
Мардуми Фарғона аз бас инки бар жояш нишаст.
Буд на соҳиби сиёсат ў на марди хушманд.
То ки шамшери адоват бар кашада аз наём,
Чун ҳамдигар зи ифроти жаҳолат рехтанд,
Ложарам султон ба ихзори Мусулмонкул равон,
Карда сардарони худ овард аз жойе ки банд,
Буд то бар мансаби сардорияш нишонанд боз.
Чун ба пири ақл гуфтам соли таърихаш ба чанд,
Ҳаст гуфто дар миёни “қавми” “бе сар” боз шуд.
“Пояйи меърожи иқболи Мусулмонкул баланд”,
Комий акнун гў ки ин мардум дар ин олам мабод,
Аз ҳужуми оташи фитна парешон чун сипанд.

Мазмуни:

Мусулмонкули сардорлик мансабидан тушгач,
Фитна оловин ўзаро ёқдилар,
Фарғона аҳли. Энди қайта мансабга ўтиридию,
Бироқ на сиёсатчи эди на ақлу хушли.
Улар қиндан адоват шамширини чиқариб,
Бир-бирдарин қонларини тўка бошладилар.
Султон ҳам Мусулмонкулини ҳозир этиш учун,
Банди бўлган жойига сардорларини юборди.
Уни олиб келиб қайта мансабига кўтардилар.
Ақл пирида бу воқеа тарихини сўрадим, дедики
Бебош қавм ичида Мусулмонкулининг меърож пояси баланд бўлди.
Комий энди дегинки, бундай оломон дунёда бўлмасин,
Улар фитна оловидан исириқ чўхидек йўқ бўлиўсин.

Махфий қолмасинким “боз шуд пояи меърожи иқболи Мусулмонкул баланд” таърих моддаси бўлиб, “қавми” “бе сар” (“қирқ олти”)

сўзининг таълифи бўйича бир минг икки юз олтмиш уч(1846-47) сонини беради.

//200^a Қиссамизга қайтайлик. Азиз *парвоначи қипчоқ* камалидан кутулгач, кўнгли андак тасалли топиб, жаҳонбонлик ишлари мулоҳазаси ва мамлакат олувчилик юмуши тақозосича амал қилиб, хазинага кирди ва унинг бўм-бўшлигини кўрди. Хазинадан кўли куп-қуруқ чиқиб, юраги алланечук ҳолда салтанати тахтига келиб ўтирди ва бир зум ўтмай, амирлар ва давлат устунларини чақиришга киши юбориб, уларни саройда ҳозир қилди. Уларга лашкар маоши билан боғлиқ қийинчилик ва хазинанинг бўш қолгани борасидаги гапларни айтиб берди. Чунончи демишлар, **байт:**

Зарат гар нест хомўш бош ҳарфат бе асар гардад.

Ки овози тараннум аз раги сим аст қонунро.

Мазмуни:

Олтининг бўлмаса жим ўтиравер, чунки сўзинг бир пул,

Тараннум овози қонун асбобининг сим торидан чиқади.

Умаро аҳлининг бариси ва вазирлар маслаҳат юзасидан бу дилга ёқар иш ва дилни қитиқловчи нағмага жўр бўлиб, “ҳар йиллик маош учун вилоят ва музофот аҳолиси устига солиқ пули солинса” дедилар. Бундай гап пасткаш амалдорларга хуш ёқиб, кўнгиллари тўридан жой олди ва ҳар гузар, ҳар маҳалла аҳолиси тақсимотга тушиб, устларига ўша пайтда келишилган пул солиғи солинди. Бу ёқимсиз оҳангли нағма товуши қай бир доно ва нодон гарангнинг хуш қулоғига етишгач, парчабоф (газлама тўкувчи) Муҳаммад Юсуфбой каби айрим бўйсунмаслар Парчабоф маҳалласидан ва яна бир қанчалар Саъвон(Сағбон) маҳалласидан бош кўтариб, исён ҳаракатларини бошлаб юбордилар. Жума оқшомиси хуфтон намозидан сўнг одамлар бир-бирининг эшикларини тақиллатганча бир-бирига хабар етказиб, кўлларига ўку камон тушадими, туфангми тушадими, барчасини олиб, кўчаларга чикдилар. Айни ўша кечаси ушбу қоралама мусаннифи ҳам Тошканддаги Жангоб маҳалласида истоқомат қилмоқда эди. Туннинг ўша қоқ ўртасида кўчаларга ғов ўрнатиб, жангжўйлик ва муҳолифат ишини бошладилар. Шаҳарнинг таниқли кишиларидан бир нечасини ўша пайтда Қурама(вилояти)нинг Кировчи шаҳри ҳукуматида турган Нормуҳаммад¹⁶⁸ *қўшбеги қипчоқ* ҳузурига юбордилар ва ўзлари урушга мутасаддий бўлиб, фурсат пойлаб субҳи содиқнинг намонамоси машриқ томондан чиқиб, зангори осмон қалъасига заррин ипли арқонинини отиши ва сипехрнинг мустаҳкам қалъасини эгаллаб, туннинг ҳабаш кўшини ва оқшомнинг қора лашкарини орадан кўтаришини кутиб турдилар. Эртасига жумъа тонгининг дастлабки вақтида Азиз *парвоначи ўз* Ўрдасидан катта лашкар ва неча минг таниқли кишилар билан етиб келиб, кўшиннинг ярмини мисгарлар растасида Саъвон маҳалласида жанг солишга буюриб, ўзи Жангоб ва Парчабоф маҳалласидаги тўқнашувга мутасаддий бўлди. Пиёда ва отлиқ ул бечора

¹⁶⁸ Нормуҳаммад – қипчоқ қабиласидан. 1845 йилдан Қурама ҳокими. 1848-1852 йиллари қўшбеги унвонида Тошканд ҳокими бўлган. Мусулмонқулининг ашаддий душмани. 1864 йили август ойида ҳалок бўлган.

пирсиз фақирларга бир ҳамла қилиб, орадан кўтарди ва маҳаллага солинган икки-уч ғовни бузиб, Хотун масжид даҳанаси ёқасига етишиб тўхтадилар. Ул жийб жуда қаттиқ ва маҳкам бўлиб, ўткир кўз мерганлар ҳам шу ерга йиғилган эди. Улар Азиз *парвоначининг* одамларини туфангдан ўққа тутиб, орқага қайтардилар. Шу тариқа ҳукумат одамларининг қанчалик югур-югури тўхтовсиз равишда юзага чиқиб, саъй-ҳаракатлар қилишмасин, барибир ғалаба мақсади //200^б ҳосил бўлмади. Чунонки демишлар, **байт:**

Жаҳон шуд чу дарёйи шўрида мавж,
Равон гашта дарёдилони Нўҳ фавж.
Буд аз дуд касрат жаҳоне дигар,
Зи гарди сипаҳ шуд осмоне дигар.
Ғарев аз нўҳум осмон дар гузашт,
Биларзида кўх, бижунбид дашт.
Ту гуфти ки сури қиёмат дамид,
Замин пора шуд, осмон бар дарид.

Мазмуни:

Жаҳон бўлди денгиздек мавжли,
Кетишди дарёдиллар Нўҳдек фавжли.
Тутундан жаҳон бошқача бўлди,
Кўшин чангдан осмон ўзгача тус олди.
Шовқин ошди тўққизинчи фалакдан,
Қалтиради тоғ, дашт титради.
Гўёки қиёмат сурнайи чалинганди,
Ер ёрилиб тарс, осмон тешилганди.

Азиз *парвоначининг* дам-нафаси фуқаро иши билан банд бўлиб турганда, Ўрдадан дарҳол тўпу тўпхонани олиб келишга ҳукм содир бўлди. Бундай оғир қуролларни келтиргач, аёвсиз суратда халқни тўпу туфанга тутдилар. Турфа бир аломат ва қиёмат ғавғоси айланувчи фалак сари ўрлади. Ниҳоят бир нечта мерганларни тарафлар кўча томларига чиқариб, фуқаролар боши устидан уришга бошладилар. Шундан сўнг фуқароларда қаршлик кўрсатиш тоқати қолмай, ўзларини кўчаларга уриб, қочиб кетдилар. *Парвоначи* бу ғалаба хушхабаридан хурсанд бўлиб, Мисгарлар растасига кетди. У ерда ҳам қаттиқ жанглар рўй берди. Ўша вақтда *баҳодирбошилик* сардорлиги билан сарафрозлик топган Раҳимбек ибн Қазоқбой бий Тошкандийга туфанг ўқи келиб тегиб, уйига элтдилар. **Байт:**

Зи ҳар жониб жавонони диловар,
Ба зери рон дар оварда таковар.
Далероне ки рўзи кина хоҳий,
Яке гуфти жавоби сад сипоҳий.

Мазмуни:

Ҳар ёндан кўркмас ёш-яланглар,
Миниб жанг оти – таковарлар.
Қасос олиш куни бу мардлар,
Биттасин чақирсанг, юзтаси жавобли.

Уруш оғирлиги чапу ўнгдан чексиз олатасир ва қийинчилик даражасида рўй бергач, жануб ва шимолдан тарққлик ва бузилиш ўзининг азоб қўлини чўзиб, тинчлик ва омонлик ипи бечора фуқароларнинг қўлидан чиқиб, жаҳоннинг пасту баландидан меҳнат ва бало ўқлари ёғилди. Орқаўнгдан ҳам дил андуҳларининг сели қуйилиб, омонлик ҳосили орадан кўчкўлонини йиғиштиргач ва хотиржамлик анқо уруғи киби Қоф тоғида йўк бўлгач, пари тўкилган палопонлар ушбу **байт** мазмунича:

Ҳаргаҳ ки аз ҳаводиси гардуни дуннавоз,
Пеш оядат зи неку зи бад мушкиле.
Ё дар паноҳи ҳиммати соҳибдиле гурез,
Ё илтижо намоё ба қиболи муқбиле.

Мазмуни:

Пасткашликни кадрловчи жаҳон ҳодисасидан ҳар қачон,
Келса олдингга яхши-ю ёмондан бирор мушқил иш.
Ё бир соҳибдилнинг ҳиммати паноҳи сари югур,
Ё илтижо қил бахтли бир инсоф эгаси олдида сен - қаерда паноҳ бўлгудек ҳовли, макон ва ўтирар жой бўлса, ўша ерга қочиб бориб, омонлик топдилар. *Парвоначи* эса бу фатҳу зафардан хурсанд бўлиб, гурур отига минди. Ўша вақтда Мусулмонқулидан Тошканд салтанатининг қайта янгитдан Азиз *фармончига* берилгани фармони етишиб, Азиз *парвоначи* учун хурсандчилик устига хурсандчилик бўлди. Дарҳол шаҳар бўйлаб шодиёналик маросимини ўтказишни буюриб, бозор ичидаги Фўлодбой масжиди томида карнай ва ноқора чалмоқчи бўлдилар. Аммо фуқаролар ўз ҳолига гирифтор ҳолда моли борми матоҳими, бозор расталари ва дўконлардан ташқари чиқариб, ўз уйларига яширмоқ билан машғулу овора эдилар. На карнайга парво //201^a қилишарди, на сурнай ғавғосига. Шу аснода Бешёғоч маҳалласидан минг нафарга яқин киши қўлига ўқми туфангми чўпми таёқми олиб, Парчабоф маҳалласига ўтдилар. Улар худди телбаларга ўхшаб ёки мастлардек, на баландликни, на пастликни писанд қилишарди. Қизик бир югур-югур билан ҳеч ерда тўхтамай, Муҳаммад Юсуфбойнинг ҳовлисига кириб бордилар. Яхши бир тасодиф бўлиб, *парвоначининг* икки нафар хос кишиси бу ерга хафагарчиликни билдириш учун борган бўлиб, иттифоқан бир-бири билан гаплашиб ўтиришарди. Ҳалигилар айни шу пайтда ҳалиги амалдорлар устига етиб келиб, уларни шу заҳоти чўпу таёқ билан савалай кетдилар ва ул икки нафар қалтоқни ушлаб, шундай уриб эздиларки, гўшту суяклари ер билан яксон бўлди. Бу воқеадан сўнг барча шаҳар ва маҳалла аҳли бирдамлик аҳду паймонини ўртага қўйиб, йўлга тушдилар. Шу аҳвол асносида жумъа намозини ўқиб, хаёллари *парвоначини* кутиш билан банд бўлиб, кўз қирини йўлдан узмай турган маҳалда Азиз *парвоначи* тўрт минг нафар барчаси қуролланган ва шай ҳолатдаги жаррор одамлари билан Раҳимбек *баҳодирбошини* кўриш учун келди. *Парвоначининг* Раҳимбек уйига кириши заҳоти шаҳар халқи маҳаллами, кўчами ва чорраҳами ёки якка йўлми, барисига мустаҳкам ғов ўрнатишга киришдилар. Бу хабар Азизбек *парвоначи* қулоғига етишгач, дарҳол отга миниб, қаландархонанинг тор

йўлаги билан ўзини Ўрда ичига олди. Бу воқеа пайти Шодмонхўжа¹⁶⁹ *парвоначи* Қурамада ўтирган эди, Нормухаммад *қўшбегининг* буйруғи билан келиб, шаҳарнинг ўн икки дарвозасини қулфлаб, фуқаро билан бирга Тошканд Ўрдасини қамал қилдилар. Шодмонхўжа *парвоначи* ёнига Нормухаммад *қўшбеги* ҳам ўзининг ғалаба аломатли аскарлари билан етишиб, Бешёғоч дарвозасига келиб тушди. Шу орада икки ҳафта давомида, балки кўпроқ вақт мобайнида ул қалъа қамалига киришиб, икки тарафнинг шовқин-сурони ва милтиқлар овозининг садоси шаҳар аҳолисини қару гаранг қилди. *Парвоначининг* ўзи қалъа айланаси бўйлаб, кечами, кундузми мерганлар ҳолидан хабар олиб, ҳар бирига маошини ва доимий улуфасини етказиб турди. Абадий давлат ва бошчилик қилиш саодати ул кам бахтга насибу рўзи қилмаган экан, ўша одамлари ҳам ўн-ўн беш нафардан бўлиб, ўзини қалъадан ташлаб, қочиб кетардилар. Шу жиҳатдан аҳволи танг бўлиб, икки томоннинг ҳам хайриятини истаб, сулҳ учун элчи чиқариб, амну омон толиби бўлди. **Байт:**

Ҳавои жаҳонро сафое надидам,
Жаҳони вафоро ҳавое надидам.
Ба поён расида шаби умри қир,
Зи шамъи амоний зиёе надидам.

Мазмуни:

Жаҳон ҳавосида бир сафо кўрмадим,
Вафо жаҳонида бир ҳаво кўрмадим.
Қора умр туни охирлаб қолди-ю,
Омонлик шамидан бир зиё кўрмадим.

//201⁶ Алқисса тарафлар ўртасидаги ярашув битими қуйидаги мазмунда қарор топди: “Азиз *парвоначи* бола-чақаси ва оиласига тааллуқли мол-мулкни олиб, Хўқанд тарафга чиқиб кетади. Унга ҳеч бир ёмонлигимиз ва тегишимиз йўқ. Агар бу ишни қабул қилишга кўнмасадан бошқа бирон нима қилмоқчи бўлса, ўзидан кўрсин.” *Парвоначи* шу ишни қилишдан ўзга чора излаб топа олмади. Ноилож минг бир ҳасрат, юз минг ғам малоли ва андуҳи билан шаҳардан чиқиб, ваъдага биноан кетишга қарор берди ва кўч-кўлонини кўтарганча Хўқандга етиб олди. Унинг бу ёмон ишидан давлат устунлари барчасининг кўнгиллари эзилиб ўтирган эди. Бинобарин Ўтаббой *қўшбеги* воситасида гуноҳини кечириб, кўчи билан бирга Марғилонга олиб бордилар ва Азизбек бир неча вақт ўша ерда истиқомат қилди. Аммо тек ўтирмасдан, ҳар кун бир янги хат ёзиб, янгидан-янги битмас-туганмас ҳийла ва найрангли сўзларини *қипчоқ* аймағининг уруғлари орасига юборар, бугуннинг ойнасида эртанинг чехрасини мулоҳаза қилмай, шайтондек ножинс ҳасадгўй иблис каби ҳийла йўли ва шайтон васвасаси билан ҳасабий

¹⁶⁹ Шодмонхўжа парвоначи, мингбоши – (1798-1863). Қўқон давлатининг ҳарбий ва сиёсий арбоби. Маҳрамбоши (1844), додхоҳ (1848), Тошкент (1853) ва Хўжанд (1856-57) ҳокими, мингбоши (1857-1858), Балиқчи ҳокими (1858-1860). 1862-1863 йилларида Худоёрхон мингбошиси. Тошкент (1863) ҳокими. Алиқули фармони билан ўлдирилган.

ва насабий қобилият йўқлиги воситасида алдовга тадбир номини қўйиб “инсонлар синасида васваса соладиган, яшириниб оладиган васвасачининг ёмонлигидан (паноҳ беришни сўраб илтижо қилурман)”¹⁷⁰ мазмунича дўст йўл-йўриғига боқмас, душман асосли шайтон кишилар сўзидан чиқмас, кечаю кундузда чақимчилик ишини тарк этмас эди. Унинг бу чақимчилиги ва афсун солувчи маккорлигидан безор бўлган кишилар бир кечаси Хўқанди латифнинг катта гўристонига олиб бориб қатлга еткардилар ва шу йўл билан барчани Азиз *парвоначининг* ёмонлигидан қутқаодилар.

Нодирмуҳаммад *қўшбеги* эса истиқлол билан Тошканд ҳукуматида қарор топди.

Мусулмонқулининг иккинчи марта вазирлик ҳукумати ўриндиғига ўтиргани зикри

Ҳазрат Худои таоло ўзининг азалий иродаси ва лам язалий ҳикмати билан кимни беминнат мақбуллик даражасига етказмоқни истаса, етказур. Агар кимни оғир синов ва машаққатлар имтиҳонидан ўтказгачгина марҳаматига сазовор этса, ўшандай қилур. Бу ҳикматнинг не учун эканини инсон боласи ақл ёки тажриба йўли билан била олмас. Шу сабабли биров бир кун хор-зор бўлса, айём ўзгариши билан бир кун етиб, барчадан кўп устунликка эга бўлади.

Бу каби ишлардан айримлари шуким, баъзи номақбул иш қилган кишилар, вақти келган чоғи салтанатни бошқариш, миллатни дин йўлида маҳкам ушлаш бобида беназир ишлар қилишади. //202^a Уларнинг тадбиридан эл-юрт фаровон, обод ва халқ фароғатда турмуш кечиради. **Байт:**

Марди хирадманди ҳунарпешаро,
Умр ду боист дар ин рўзгор.
То ба яке тажриба омўхти,
Бо дигаре тажриба бурди ба кор.

Мазмуни:

Ақлли ва ҳунарманд кишига,
Бу оламда иккита умр керакдир.
Бирида у тажриба йиғар,
Иккинчи умрида ундан фойдаланар.

Бу сўзнинг тафсили шуким, Мусулмонқул вазирлик ўриндиғига ўтиргач, яна оламини тоза қилиб, ҳар бир ошно ва бегонанинг дилини қимматли инъомлар ва шоҳона ваъдаларга тўлдириб, қўшиннинг каму кўстини битказди, бузуғини тўғирлаб юрган чоғда тўсатдан Бухоро подшосининг “ана келди, мана келди” деган хабари етиша киришди. Мусулмонқули ҳам қўшин асбоби саранжомига киришиб, узоқ-яқиндагиларни бир ерга йиғиб, душманга қарши тайёр ва ўз жойида барқарор турди. Шу аснода Бухоро подшоҳи келиб, Хўжанд қалъаси қамалига

¹⁷⁰ Қуръони карим, 114:4-5.

киришган кўйи ён-атрофга ҳам босқин-чопқин уюштирди. Қамалдагилар устига эса тўп ўқларини ёғдириб, бу каби жанг ҳаракатларини ҳаддан оширди. Фарғона лашкари ўз манзили ва қарор топган жойларидан чиқиб, бул ҳудуд ва кишварнинг *амир лашкари* бўлмиш Мусулмонқулининг журъат қадами билан толели бир соатда кўп масофаларни босиб ўтиб, Маҳрам қалъасига етишиб, шу ерда кўш ташлади. Ва ҳар куни яна янгидан-янги кўшин билан Шумқўрғон ва Қароқчиқум манзилгоҳигача бориб ва қанча сипоҳгарчилик ўйини ва ҳийлаву найранг илми бўлса, хусусан, қалбаки хат-руқъа билан разил одамлардан бир нечасини юбориб, уларни Бухоро лашкари жойлашган пастқам ва тўғри кўчаларга сочдирди ва ул камбаخت амирнинг дилини ваҳимга тўлдирди, балки ғам гирдобига солди. Булар қайтиб келгач, Мусулмонқулининг ўзи шунинг кети билан Хўжанд ва Ўратепа устига етиб келиб, ён-атрофини босқин-чопқинга учратиб, анча ип газлама ва ипак-кимхоб молларни қўлга киритиб қайтди ва сиҳат-саломат аркони давлат билан бирга Хўқанди латифга кириб келди. Шу муддат ичида бир неча кун фароғат ва осойиш билан яшадилар. Шу аҳвол асносида Ўратепа ҳокими Исобек *додхоҳ* Нов ва Хўжанд атрофига айрим енгил югуриш амалларини уюштириб, Фарғонанинг шижоат ўрмонидаги шерлари дилининг қитиқ париға тегди. Хон лашкарнинг тайёр қисми билан ул ақлсиз кеккайганлар устига равона бўлиб, бир ой, //202^б балки кўпроқ вақт қалъани муҳосира қилди ва унинг атрофидаги айрим ерларни ёндириб, хушхиром тавсан отлари жilовини яна шаҳар сари буриб, тез кунлар ичида қайтиб келганча иззат ва қудрат тахтига тушди. Бу юришдан сўнг бир неча вақт ўтгач яна ҳиммат иродасини ул манзил сари қаратиб, ул кишварга етдилар ва қамалга машғул бўлиб, унинг кишлоқ ва далаларини талон-торож қилиб, неча турли жанг ҳунарини кўрсатдилар. Ул ҳудуд ва ўлканинг барча халқи ироқлик¹⁷¹ ва румлик¹⁷² шер хислатлар кўлидан танг аҳволга тушиб, сулҳга мойиллик билдирдилар. **Байт:**

Коре ки ба сулҳ бар ояд,
Девонаги-ю бурд набояд.

Мазмуни:

Сулҳ билан битса агар иш,
Ўжарлик беҳуда ташвиш.

Икки орада тарафлар борди-келдиси амалга ошгандан сўнг ярашув иши Исобекнинг чиқиб кетиши борасида қарор топиб, уни Худоёрхон валинаъми хизматига чиқариб, қўл ўпишлик шарафига етказдилар. Юксак мартабали хон бир неча марҳаматли сийловлар қилиб, шоҳона хилъатлар бахшида этди ва Исобекнинг дилини ваҳима зангидан оби ҳаёт фикрининг висоли қувончи билан тозалади ва Шер *додхоҳ* номли ўзининг сарҳангларида бирини ул сарманзилга ҳоким қилиб, тўла обрў билан ва кўп

¹⁷¹ Эронлик ёлланма шия аскарлар. Улар кўпинча Марвда яшаган туркий, форс уруғларидан бўлишган.

¹⁷² Туркиялик ёлланма аскарлар. Улар кўпинча замонавий ўт очар қуролларни отишда моҳир бўлишган.

иззат билан қайтди ва бир қанча манзилларни босиб ўтиб, салтанат қароргоҳига келиб тушди, сўнг давлат суянчиғи ҳассасини тутганча қарор ва ором олди. Бу ҳолатлар рўй бериб ўтгач, анча вақтини фароғатлик воситаси билан ўтказиб, доим шикор ҳавоси ва кеча-ю кундуз ўйин-кулгуга машғуллик қилди. Толе Ҳумоси парвозининг авжини ўз тақдирида деб билди. Анча муддатдан сўнг Шер *додхоҳ*нинг ўз мансабидан ҳафсаласи пирлигидан огоҳ бўлиб, унинг ўрнига Турдибой *додхоҳ*ни ҳукумат мансаби билан сарафроз қилиб юборди. Турдибой ҳам ҳукумат ишига киришиб, давлат суянчиғга ястанди. Аммо Бухоро подшоҳининг ғалабалари ва ҳамла хавфи зиёда бўлавергач, хон бу ваҳима ишлардан ташвишга, яна қирқ-юз амирларини булардан яхшироқ билиб, Исобек *парвоначини* ул вилоят ҳукумати билан сарафроз қилди ва Турдибойни амирликдан туширдилар. Исобек амирлик курсиси //203^a ва ҳукумат ўриндиғида қарор ва ором олгач, табиатига хом хаёллик савдоси ва ўтмиш афсоналари билан малоллик солиб, юзини зиё бағишловчи машриқ порлашидан юзини ўгириб, мағрибнинг қоронғи туни тубанлиги сари тутди. *Юзларнинг* жаббор пешалари ва ўғриларининг замони юксалиб, зулм қўлини тазаллум остидан ташқари чиқариб, беадаблик босқин-чопқинини ҳар бир қишлоқ ва дала сари уюштириб, атрофдаги одамларни бесаранжому безовта қилишга тушдилар. Ул мурувватсизларни тартибга чақириш ва жазолаш учун Мукулмонқули билан бирга Худоёрхон валинаъми бутун ҳудуд атрофидан чексиз қўшин тўплаб, Ўратепа устига йўналдилар ва бир неча масофани босиб, қанча манзилдан ўтиб, мақсад-манзилга етгач, қалъа қамалига тайёрландилар. Бир-икки кун осойишталигидан сўнг ул диёр ён-теварагига ғайратли ёшлар ҳиммат юзасидан унинг қишлоқ ва кентини ғалла борми, ўт-алафми, барини талон-торож қилдилар. Дала ва қишлоқнинг бечора аҳолисини еб-ичмак, кийим-кечакдан айириб, ҳеч вақосиз йўқсилга айлантirdилар. Ва шу ҳарбий ҳийладан сўнггина бир неча вақт шиддатли босқин билан қалъани тор-мор этишга киришдилар. Аммо асл мақсадлари қалъани олиш бўлмагач, қалъа аҳлини танг аҳволга солиб, орқага қайтдилар ва бахт-толели бир соатда йўлларни босиб, яна пойтахтга келиб кирдилар ва иқболу бахт манзилида қарор топдилар. Шу асно давомида бир неча кун осойиш топиб ва фароғатдан қўл билагини кучли қилиб, яна янгидан юриш ниятида чексиз қўшин йиғиб, Ўратепа сари журъат қадамини илгари босдилар. Анча йўл юргач, ул соҳилга етиб келдилар ва ўша вақтда Фарғона лашкарининг келишидан беҳабар Исобек *парвоначи* икки юз-уч юз жасур эранлар билан Чин баҳодирни Қурамага босқин-чопқин учун жўнатган эди. Йўл ўтрусидан Кўркат дашти тепасида бу икки қўшин шундай тарзда бир-бирига дуч келиб қолишдики, бу кенг ва бепоён даштда қочиб бекиниш ёки бошларини тикиб яшириш учун сичқоннинг тешиги ҳам топилмади. Ғалаба асарли лашкар аҳли ўз оёғи билан келган ҳалол овни илоҳий фазлнинг ғанимат ўлжасидан билиб, //203^b уларнинг атрофини сифр¹⁷³ паргола¹⁷⁴си ўртасидаги нуқта, денгиз

¹⁷³ Сифр – ноль (0) рақами кўринишига ишора.

¹⁷⁴ Паргола – айлана.

ичидаги Искандар тўғони сингари ўраб олдилар. Ва ул қавмдан биронтасини кутулиб, ўз подшосига бирон-бир хабар етказишига қўймадилар. Ҳасрат доғи ул нопоклар дилида қолиб, барчаси асири банди занжир бўлдилар. Бу ғалаба ва зафар Исобекнинг енгилишига очилган яхши бир фол бўлиб, Ўратепанинг атроф ва теварагини босқин-чопқинга учратиб, мол-мулклапри оғирини энгиллатиб қайтдилар. Шу қайтиш билан тўла обрў қозонган ҳолда тўғри ўз мамлакати пойтахтига келиб тушдилар. Исобек қараса, салтанати обрўси фазосининг равнақи кундан-кунга таназзул сари юз тутмоқда. Қай бир маслаҳати пишиқ ишга қўл урмасин, иши борган сари қуйи иниб, ҳеч яхшиликка олиб келмаётир. Ўзининг хом иши борасида кўп ўйлаб, анча вақт афсус-надомат қаърига шўнғиди. Аммо боғланган тугун ҳеч бир ердан ечилмади. Ҳатто Бухоро подшоҳидан қилган ёрдам умиди ҳам қўлга кирмай, чиппакка чиқди. **Мисраъ:** Чаро коре кунад оқил ки боз орад пушаймоний (Нега ақлли одам пушаймонлик келтирувчи ишни қилар экан.) Ноилож ўзининг учқур отининг жиловини онаси қўлига тутқазиб, минг бир тавба ва тазарру билан шу орқали жаноб Худоёрхон валинаъми ва Мусулмонқулининг ҳузурига жўнатди. Онаси бахт-толели бир соатда Хўқанди латифга киргач ва шариф остон бўсағасини ўпишга мушарраф бўлгач, подшоҳона тортиқлар билан арзадошт учун Дорога менгзир амири кабир ҳузурига кириб, қандай айблар ўтган бўлса айтиб ва ёзилган арзадошт мазмунини қўлдан келганча минг бир ожизлик ва синиқлик билан баён изҳори билан арзга етказди. Хон жаноблари ва давлат устунлари хушҳолу хурсанд бўлиб, Исобекнинг гуноҳларидан ўтиб, қасосдан минг бор яхши бўлмиш афв лаззатини кўп тортиқ-бахшиш ва шу мазмунни билдирувчи иноятнома орқали эълон қилиб, онаизорни орқасига қайтардилар. Бекнинг волидаси хушвақтлик ва хурсандлик билан ўз манзил-маконига етгач, яхши бир соатлар ва наҳслардан холи бир пайтда жонга пайванд аржуманд фарзандини кўрди ва не бўлиб-ўтган воқеа бўлса, баён қилиб, Амири кабирнинг қувонч аломатли иноятномасини чиқариб кўрсатди. Онаси дийдори ила етишган қувонч устига яна хурсандчилик қўшилиб, дарҳол шодиёна ишига буйруқ бериб, янги хушхабар ва чексиз қувончли муждани эълон қилдилар. //204^a **Байт:**

Зи фикри хотири шоҳу сипоҳ буд нижанд,
Аз ин башорат фархунда шодмон гаштанд.

Мазмуни:

Шоҳу қўшин фикридан кўнгиллари эди ғам аро,
Бу қувончли хушхабардан бўлдилар шодмон.

Ҳаловатсиз кўнгиллари тинчиб, беқарор юраклари қарору ором топгач, хотирларига борди-келди, тортиқ ва пешкаш бермоқ ишлари тушиб, ҳар бир ишдан алоҳида ва айри-айри таркибу тартиб бериб, жаноб хоннинг дуои жонини қилиш асносида гапсиз бўйсунмиш туйғусини юракларига жойлаб, бир неча нафар билан ўз хосларини Хўқанди латифга жўнатиб, оз муддатдан сўнг ўзи ҳам сарой бўсағасини ўпишлик шарафига етишди ва нима совға ва тортиқ келтирган бўлса, хон назаридан ўтқариб, жаноби

комиёб валинаъми суҳбатига мушарраф бўлди. Жаноб хон ҳам ул пок ва тоза сийратли мирга чексиз лутфлар кўрсатиб, мулукона либослар ва шоҳона инъомлар баҳшида қилган кўйи бошини ҳаммадан баланд кўтарди. Шу ҳолатлар асносида ва бу гап-сўзлар давомида Исобекнинг қариндош ва амакиваччаларидан бири бўлмиш Али Шукурбекни буларнинг барчасидан сарафроз қилиб, Ўратепа ҳукумати унга бердилар. Али Шукурбек иқбол кучи ва аззу жалол бахту фарри билан валинаъми хондан ва аркони давлатдан фотиҳа олиб, толели бир соатда бориб, Ўратепага кирди. Шаҳарнинг уламо-ю умаро ва фуқароси табриклаш учун келиб, қутлов сўзларини айтган кўйи давлатхоҳлик изҳори билан мулкни бошқариш борасидаги фикрларини арзга етказганча қайтиб кетдилар.

Али Шукурбек мустақил равишдаги мулк ва давлатга эга бўлгач, ҳар кун қалъанинг қулаган ва бузилган ерларини тиклаш сари ғайрат камарини белига боғлаб, шаҳарни мустаҳкамлаш ишларига киришди. Бундан эса унинг асл мақсади аён бўлиб, кўнгли сари бевафоликнинг шум йўлини очган эди.

Шу орада *қипчоқлар* орасига қалин оғзи олачилик оралаб, бунинг натижасида Мусулмонқулини вазирликдан тушириб, унинг ўрнига Муҳаммадёр *додхоҳ қипчоқни* ўтказдилар.

Муҳаммадёр додхоҳнинг вазирлик мансабига ўтиргани ва унинг ҳукумати даврида содир бўлган воқеалар зикри

Сўз маъноларини жилва мақомли юриши билан ёйғувчи ва хикматларга оро бергувчи бадий юзли қалам ҳикоят баҳористонидан баён тили билан *қипчоқлар* замонидаги воқеаларни гул сочувчи оқ варақ саҳифасига шундай мазмунда таҳрир ва тақрир қиладиким, жаҳонбонлик пойдевори ва мамлакат олувчилик асоси мазкур халқ ва улус оғзи бирлигидан ҳамда Худоёрхоннинг марҳамати туфайли ҳукумат вазирлигини Муҳаммадёр *додхоҳга* бериб, Чуст вилояти ва унинг музофоти Мусулмонқулга топширилган вақтда бу кўрқинчли воқеанинг баёнини мулло Али Қундузий Мусулмонқулининг иккинчи марта вазирликдан туширилиб, Фарғона мулкидан четлаштирилгани ушбу таърих орқали таҳрир қилган эди.

Таърих:

Мусулмонқул зи ифроти сиёсат,
//204^б Ба вазъи мардуми айёми носоз,
Ки шуд аз мансабаш ду бора афтод,
Ба таърихаш ки кардам матлаб ба роз.
Кашида хотифам Комий алам гуфт,
“Мусулмонқул фитод аз мансабаш боз.”

Мазмуни:

Мусулмонқул сиёсати ҳаддан ортганидан,
Нобоп айём кишилари сўзи воситасида,
Иккинчи марта мансабидан тушди.
Таърихини сирлашай десам, Комий,

Туғ кўтариб ғайбий овоз деди:

“Мусулмонкул яна мансабидан тушди.”

Яширин қолмасинким, охирги мисраъ таърих моддаси бўлиб, етмиш бир сонига тенг “алам” сўзи исқотига ишора қилинган. Демак бундан бир минг икки юз олтмиш беш (1265/1848-49) ҳосил бўлади.

Алқисса бу ҳолат юзага чиқиши ва бу ҳодисалар содир бўлиши ҳақидаги гап-сўзлар ҳар бир дўсту бегона қулоғига етишгач, хусусан, пистирма бурчагида кўзи тўрт, қулоғи динг бўлиб худди шундай вазиятни кутиб ётган Али Шукурбекка *қипчоқлар* бирдамлигига путур етгани ҳақидаги бу янглиғ хушxabар етишгач, номуборак юрагига Фарғона давлатидан юз ўгириш нияти йўл топган бул кеккайган мағрурга бир баҳона топилиб, Хўканди латифга тобеъликдан бўйин товлади ва ўзини мустақил ҳукумат сифатида эълон қилди. Ул бадкирдорнинг икки юзламачилиги хабари шерга ўхшаш жаноб хонга етишгач, бирданига ғайрат ҳиммати кўпириб, баҳодирлик синаси оташхонасидан шўъла чиқиб, дарҳол мамлакат ён-атрофи ва шаҳар музофотидан лашкар йиғиш учун ишончли одамларини юборишга киришди. Чунончи хўжа Ҳофиз буюрмишлар. **Байт:**

Сирри Худо ки орифи содиқ ба кас нагуфт,

Дар ҳайратам ки бода фуруш аз кужо шунид.

Мазмуни:

Содиқ ориф ҳеч кимга айтмаган Худо сирини,

Ҳайронман, май сотувчи қаердан эшитган экан.

Оз кун ичида чумоли-ю чигиртадан ҳам кўп миқдордаги чексиз лашкар бар музофот ва сарҳаддан келиб, бутун бошли бир биёбон таковарлар туёғига тор келиб қолди. Амири валинаъми лашкар йиғилгач, аҳкони давлат билан бахт-толели бир соатда ул диёрга юзланиб, сафарга равона бўлдилар. Неча бир манзил ва бекатларни босиб ўтиб, Ўратепа қалъасига етишганлари ҳамоно хон ҳазрат кўшиндаги шер хислатли мардларга баракатли фотиҳа бергач, улар бирданига қалъанинг ён-атрофидан оёқ зўрлиги билан журъат кадамини илгари босиб, ҳамла сари киришдилар. Замину замон, макину макон ва биёбон саҳни мардлар билагги кучидан ларзага кириб, ёшларнинг селдек кўпоровчи зарбаларидан дарахт борми, деворми, бари таг-тугидан кўпорилиб балки, қалъа ёнидаги майдонда қад кўтарган тепаликлар теп-текис бўлди. Улардан кўтарилган чанг пасайгач эса қалъа ичидаги катта текис йўл ҳам кўзга кўринадиган бўлиб қолди. Ер кавловчи ва девор тешувчи, сафни ёрувчи мардлар ўзларини қалъа деворидан шаҳар ичига олдилар. Али Шукурбек шу маҳалда ўзининг минг нафарга яқин хос шижоатлилари билан келиб, бир ҳамла билан жангга кирди ва унинг бу зарбасидан зафар пайкар лашкар орқага чекинди. //205^a Аниқроғи, Шукрбек уларни тешиқ ва дарвозалар орқали қалъадан ташқари суриб чиқариб, ҳатто бир юз эликка яқин баҳодирни қўлга туширди ва асиру банди қилиб зиндонга ташлади. Шу вақтда яна нусрат қоидали лашкар Парвин юлдузи каби бир ерга тўпланиб, ул қавмга яна ҳамла уюштирдилар ва бу галги зарбаларидан душманнинг бир неча юз кишиси оёқ тепкилариданоқ остин-устуни чиқиб, уларни қалъа арки

ичигача киритиб юборишга муваффақ бўлдилар. Қочганлар Муғ қалъасини ўзларига манзилу макон қилиб, тоғ тепалигча бу қалъани метиндек истеҳкомга айлантирдилар. **Байт:**

Рубаҳ равад ба бешаи шери далер,
Чандон аст ки нашунида бувад сайҳаи шер.
Бар ҳилми худо такия макун,
Зи онки худо бас сахт бигирадат агар гирад дер.

Мазмуни:

Анчадан бери шер гулдирашини эшитмаган
Тулки ботир шер ётган ўрмонга бемалол бораверади.
Худонинг юмшоқлигига орқа қилма сен,
Ҳозир индамаган билан Худо кейин бир тутса,
Жуда ҳам қаттиқ ушлайди сени.

Эртаси куни олтин юзли офтоб баҳодирлар ғалабаси учун Қисқичбақа дарчасидан Яздон амри билан бош кўтариб, олам равшан ва намоён бўлган тонг чоғи лашкар аҳли ҳимматни ўшал тоғ баландлиги сингари тўғирлаб, унинг устига чиқдилар ва туғу байроқни Муғ қалъаси кунгурасига тикиб, журъат қадамини олдинга кўйган кўйи ғайрат билан ул тоғ-қалъага бир ҳамла қилиб, оёқ етмас бул тоққа кўлларини етказдилар ва муру малаҳ каби тирмашиб чиқдилар. Сўнг эса қалъа тепасидан ўкми, милтиқми, чўпми, тошми, барисини ичкарида ким кўринса, шу одам устига қарата отдилар. Улар ҳам ор-номус юзасидан курашдан қўл тортмадилар. Хуллас, ғалаба аломатли шижоатлилар душмандан ҳайиқмай ва унча-мунча нарсага парво қилмай, ўзларини қалъа ичига ҳам отиб, кўлга тушганларнинг барчасини қуршовга олдилар. **Байт:**

Чу субҳ ханжари хуршед сар кашад зи ғуроб,
Нужумро набувад бешак аз гурез гузир.

Мазмуни:

Тонгда қуёш ханжари чуқур тубидан чиқаргач бош,
Юлдузларнинг қочишдан ўзга чораси қолмайди.

Ғалабага ёр аскарлар душманни яраланган демай, беҳол демай, ҳаммасини асир олдилар. Сўнг кўлларини талон-тарож сари чўзиб, хаддан зиёд қурол ва сон-саноксиз яроқни ўз тасарруфига киритиб, бандиларни ўз олдларига солган кўйи Муғ қалъасидан пастга тушдилар. Йўл асносида Муғ қалъаси томон ўтаётган Исобекнинг қораси кўриниб қолди. Шунда кўлга тушган тўққиз юз нафар асир орасидан Али Шукрбек қичқирганча Исобекка қаттиқ илтижо қилиб, ялворишга тушди ва омонлик тилаб, паноҳ бўлишини сўради. Бу каби аянчли ўтинч нидоси Исобек қулоғига етишгач, дарров асирлар томонга қараб, кўзи Али Шукрбекка тушди. Дарҳол кўлини қиличи сари чўзиб, ул кулфат заданинг оғир бошини танасидан енгиллатиб, сўнг ҳеч нарса бўлмагандек Муғ қалъаси томон ўтиб кетди. Қолган асирларни эса дарвозадан чиқариб, Маховзордаги бир тепалик устида ўтказиб қўйдилар.

Жаноб мавлоно Али қори Қундузий Муҳаммадёр *мингбоши қипчоқ* таъсири остидаги Фарғона мулкининг амири Худоёрхон валинаъми Ўратепа

мулкини фатҳ этгани санасини *туркий* тилда шундай рақам қилган эди.

Таърих:

Қилди Фарғона хусравиға худо,
Ёри нусратким, ўтти жавшандин.
Найзаси токи Истравшан ҳам,
Бўлди мафтуҳ ақли пурфандин,
Менки таърихин айладим Комий,
Масъалат ул деди эшит мандин.
//205^б “Фатҳ давриға шоҳ юз қўйғоч,
Қирқу юз чиқти Истравшандин”.

Махфий қолмасинким “Истравшан” сўзи таърих моддаси бўлиб, ундаги “шин” ҳарфига ишора қилинган ва “рўйи шоҳ (шоҳ юзи)” сўзларидаги “фо” ва “хо” ҳарфи ҳам кўзда тутилиб, “фатҳ”га ишора ҳам шунга киради. Булардан эса “бир юз қирқ” сони олиб ташланса, бир минг икки юз олтмиш беш (1265/1848-49) сони ҳосил бўлади.

Бу воқеалар асносида ва шу гап-сўзлар орасида лашкар аҳволини текшириб, ҳолидан хабар олиш амаллари бажарилди. Шунингдек, ҳар бир гуруҳнинг даста ва байроғ¹⁷⁵идан қанча одам ўлган, қанчаси душманга асир тушгани ҳам таҳқиқ қилинди. Жумладан, *мингбошининг* қариндошларидан Иброҳим жинни номли киши ул жангда йўқолиб қолган экан. Буни билган қариндош-туққанлари доду фарёд қилишга тушдилар. Шаҳарнинг паст кўча ва рост кўчасини шунчалик остин-устун қилиб роса излашсалар ҳам ундан ҳеч бир аломат маълум бўлмади. Зиндон ичидаги асир тушган лашкардан икки юз киши бир-бирининг устига қалашганча ётар эдилар. Ғалабадан сўнг уларни зиндондан битта-битталаб тортиб чиқаришди. Қарасалар, зиндондаги иссиқ ҳарорат ва ҳавосизликдан ҳосил бўлган нафас димиқишидан уларнинг бариси ўлиб қолишган экан. Аммо ҳалиги одамдан булар ичидан ҳам бир аломат ва асар кўринмади. *Мингбоши* қаҳру ғазаб юзасидан тепаликка ўтқизиб қўйилган жамоа устига келиб, Ўратепанинг тўққиз юзга яқин сипоҳсолорини кўйдек бир ерда бошини кесиб, каллалардан минора курдилар. Бу калла миноранинг қолдиғи анча йилларгача сақланиб турди. Чунончи мавлоно Али қори Қундузий Али Шукрбекнинг ўлдирилиши ва ул диёрнинг қатлга етганлари бошидан калла минора ясаганларини таърих ипига киритган эди. **Таърих:**

Баду неки ту мукофот ки дорад дар пай,
Аз баду нек биандеш наёби озор.
Ба валинеъматаш Оллоҳшукри кўрнамак,
Шуда ёғий камари кин ба миён он бадкор,
Ончунон баст ки аз рўйи ғазаб шаҳ ба сараш,
Лашкаре бурда ба чи ҳамла кашидаш зи ҳисор.
Бо шамшери сиёсат зи танаш карда жудо,
Сари он муфсиди бадкор кашиданд ба дор.
Баҳри ибрат зи сари қавми қатилон имрўз,

¹⁷⁵ Байроқ – бу ерда даста, отряд маъносида.

Ёфт таъмир ба фармоиши шаҳ калла минор.
Сари андеша ки дар жайби тафаккур Комий,
Доштам дар пайи таърих ба гўши мани зор.
Ҳотифе гуфт ки чун “ҳалқ” буридан гирифт,
“Сари Оллоҳшукури кўрнамак чўбаи дор”.
Лек устои хирад гуфт ки //206^a бар рўи замин,
Шоҳ имрўз бино кард ажаб калла минор.

Мазмуни:

Яхши-ёмоннинг кетида унғ ажр-мукофоти ҳам бор,
Ёмон-яхшини ўйлаб иш қил, шунда озор топмайсан.
Ўз валинеъматига Оллоҳшукр деган туз тутгир,
Ёғий бўлиб ул ёмон қилиқ белига адоват камарини,
Шундай боғладик, дарғазаб бўлган шоҳ устига,
Қўшин тортиб, ҳисордан қаттиқ бир ҳамла уюштирди.
Сиёсат қиличи билан танидан жудо қилиб,
Дорға осдилар бошини у бузуқи бадкорнинг.
Ибрат учун қатиллар қавми бошидан бугун,
Шоҳ фармони билан каллар минор қурилди.
Комий ўй бошини тафаккур ёқасига тиқиб,
Таърихини истагандим, мен зорнинг қулоғига,
Ҳотиф деди: Бўғзидан кесиб ул кўрнамак,
Оллоҳшукр бошини дор тагига ташлашди.
Лек ақл пири деди: Ер юзида шоҳ бугун,
Ажаб бир калла минор қуриб битказди.

Яширин қолмасинким, бу қитъадан сана сони бўлмиш бир минг икки юз олтмиш беш(1848-49)ни чиқариш икки хил суратда амалга ошади. Биринчи амалнинг изоҳи бу тариқадир: “Сари Оллошукр кўрнамак” ва “чўбалар” сўзларининг ҳар бири таърих моддаси бўлиб, бу ерда мазкур икки моддага “гирифт” сўзи ва бир юз ўттиз саккиз сонига тенг “ҳалқ” сўзининг искотига ҳам ишора қилинган.

Ушбу варақлар қораловчиси зафарга ёр лашкар ҳали Хўқанддан энди чиқиб, Ўратепа сари кетган ўша маҳалдан сўнг дўстларимдан бир нечтаси билан дам олиш учун дала сайлига Найман¹⁷⁶ча мавзеси томон

¹⁷⁶ Найманча этнопоним. Найманча – Фарғона вилояти Данғара туманидаги қишлоқ номи. Найманлар эса – ўзбек, қорақалпоқ, қозоқ, қирғиз, нўғой ва олтой халқлари таркибига кирган қабила уюшмаси. Олимларнинг маълумотларига қараганда ўзбек найманлари Зарафшон водийси (63 та қишлоғида), Фарғона водийси, Хоразм воҳаси, Қорақалпоғистон, Қашқадарё ва Сурхондарёнинг Термиз туманида кўнғиротлар билан бирга яшаб келишган. Кейинчалик дастлаб Афғонистоннинг Балх вилоятига, сўнгра Зарафшон водийсига кўчиб кетишган. Ўзбек найманлари XIX асрнинг охирида 3 та йирик уруққа бўлинган: қўштамғали, садирбеги, увахтамғали. Булардан ташқари, найманларда бир қанча уруғ бўлимлари ҳам мавжуд бўлган: ағран, айрончи, бадир, бия, боғанали, болтали, букалай, бурунсов, жагалбойли, жостовон, жилонли (илонли), жумалоқ бош, олти ота, олти ўғил, оқ тунли, сегиз урув (саккиз уруғ), сари найман, туртул (тўрт ўғил),

кетаётган эдик. Йўл асносида Ўзбектепа қишлоғи чеккасида ёлғиз аравадини хайдаб кетаётган аравакашга дуч келиб, нима олиб келаётганини сўрадик. Аравакаш “Али Шукрбекнинг мурдасини” деди. Ишонмай ўтиб кетдик. Чунки лашкарнинг бунча тезлик билан бориб, шунча осонлик билан ғалабага эришгани ақлга сиғмасди. Хўқандга қайтиб келиб билсак, аравакаш рост гапирган экан. Отаси осилган дорга отасига ўрин бўлган кўйи бунинг боши ҳам бир неча вақт осилиб турди ва сўнг палид жасади итларга ем бўлди.

Асл мақсадга қайтайлик, алқисса Дорога менгзир амир аркони давлат билан калла минора яшаш каби ишлардан озод бўлгач, Ўратепани золим Муҳаммад Раҳимбек *оталиқ*нинг ўғилларидан бири бўлмиш Абдуғаффорбекка бериб, тўла ферузлик билан қайтган кўйи манзилмаманзил юриб, бекатларни ортда қолдириб, ўз мамлакатининг доруссалтанаси Хўқандга келиб тушди. Мириқиб хордиқ чиқаргач, саркардалар гуруҳига рухсат бериб, ҳаммасини ўз вилоятларига қайтарди ва ҳар бири ўз жойида орому қарор топиб, хурсандлик ва шодлик билан ўзларининг иззат мансабида умр кечирдилар. Шу муддатда шайтанат васвасасига учган Мусулмонқули нафсоний ғараз бандига гирфтор бўлиб, Чуст вилояти ва унинг музофотларидан лашкар йиғиб, Фарғона мамлакати вазирлиги ҳукуматини олиш учун келиб, шаҳар қалъасининг ички тагида жойлашган Маховзор мавзесига келиб тушди. Муҳаммадёр *мингбоши* ҳам ўз кўчаси одамини йиғиб, бу томондан шовқин кўтарди. Шундай можарони кутиб юрган касофат шиорли бузғунчилардан Каримқули *дастурхончи*¹⁷⁷ ва Қулбобо *рисолачи*¹⁷⁸ ва бошқалар бундоқ қарашса, агар бу ҳаракатнинг олди олиниб, ишлар тўғри ўзанга солиб юборилмаса, уруғ аймоқнинг ҳар бири ўз тобеси сари бўлиб, бу қадар давлатнинг ганжинаси тизими тарқалиб, ҳар ёнга сочилиб кетиши аниқ. **Байт:**

Давлат ҳама зи иттифоқ хезад,
Бе давлатий аз нифоқ хезад.

Мазмуни:

Давлат бариси иттифоқдан бўлур,
Давлатсизлик эса нифоқдан бўлур.

тўрттамғали, ургуч, украш, чанғали, чўмичли, ғозоёқли, қорагадой, қорасирак, қарғали, қилтамғали, култамғали ва б. Нарпай туманидаги найманлар: пўлатчи, улус, зарман, кичкилдик, оснайман. Аччили найман, каттаки, найман, тўрғоқ найман, уйшун найманларга ҳам бўлинган.

Ўзбек найманлари авлодларини бошқа қавмлар таркибидан ҳам учратиш мумкин. Масалан, ўзбек саройларининг энг йирик тўрт уруғидан бири найман-сарой деб номланган. Шунингдек, қипчоқсаройда чоркуса найман, қўштамғали сарой ва қўнғирот саройда ҳам найманлар тармоғи бор. Ҳаттоки ўзбек кенагаслари ва жузлари таркибида ҳам найманлар шохобчаси учрайди. Бу ҳолат ўзбек қавмларининг этногенези муштараклигидан, ўзаро этногенетик ва этномаданий алоқалардан далолат беради.

Найманлар Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Бошқирдистон, Татаристон ва Мўғулистон ҳудудларида ҳам яшаганлар.

¹⁷⁷ Дастурхончи – хон дастурхони ва ошхонасига мутасаддий амалдор.

¹⁷⁸ Рисолачи – хон котиби ва кутубхона ходими.

Ноилож, ишни тўғрилиқ билан ўнглаш мақсадида Муслмонқулига Андижонни бериб, Раҳмонча *додхоҳ*ни Чуст ҳокимлигига тайинлаб, //206^б масалани шу йўсин ҳал қилганча орани очди қилдилар ва келганларни тинчлик билан ортига қайтариб юбордилар. Бу иш билан бари олам эгрилиги тўғрилиқ топди. **Байт:**

Агар донаи хийла шуд касе,

Ба дом оварад мурғи зийрак басе.

Мазмуни:

Агар бирон киши тузоқ донаси бўлса,

Кўплаб зийрак қушларни ҳам тўрига илинтиради.

Бу воқеалар бўлиб ўтгач, вужудга келган тинчлик давридан кўп ўтмай, яна бир ҳодиса бўй кўрсатиб қолди. Бу каломнинг қисқаси ҳар хосу омнинг хуш қулоғига шундай айтиладики, Эшон халифа Ҳусайн Бухорийнинг ўринбосарларидан бири бўлган Эшон халифа Сафо башоратли ижозат ишорати билан бир неча йил бурун Хўқандга келиб, замон кишиларига ҳидоят йўлини кўрсатиш билан машғуллик қиларди. Катта-ю кичик, амиру вазирнинг барчаси эргашиш қўлини муборак йўлдан юриш учунул пирнинг этагидан ушлаган эдилар. Шу зайл ҳидоят кўрсатмали ул вафоли муршид, яхши таълимли ул сафоли шайх ўтирган жой барчанинг мурожаат жойига айланган эди. Вақтнинг қазову тақдири бўлиб, ёз ҳавосининг айни тандирдек қизиган пайти Мухаммадёр *мингбоши* ўз уйида қимиз ичиб, ёшлик давридаги каби кўча айлангани чиқди. Йўл асносида табиати иродаси билан ул тариқат пирини зиёрат қилиш учун юзланиб, шайхнинг ҳузурига йўналди. Шайх унинг келганидан хурсанд бўлиб, дарҳол тайёр таомдан *мингбошининг* олдига қўйиб, ўзи панду насиҳат ваъзхонлигига тушиб, тариқати силсиласи доирасидаги сўзларни баён қилиш асносида эса халқ орасидаги машҳур урф-одатга кўра ўртада чой айлантириб, табаррук йўсинида даврадаги одамларга узатиб ўтирди. Мажлис тугагач ҳар ким рухсат олиб, уй-уйига кетдилар. Қазои иттифоқотдан *мингбошининг* табиатида ҳаво ҳарорати зардасини қайнатиб, дилу баданига ёйилди. Худди шабурот касали рўй бергандек бўлди. Буни баъзи жоҳил табиб-ҳакимлар, хусусан, мавлавий Латифхўжа Кухистоний кабилар захар асароти англаб, шунга яраша даволаш муолижасини қилганча узатмоққа уриндилар. Шу ҳолат асносида ул Худо йўлида юрган пирга қаҳру ғазаб қилиб, жаҳлу жаҳолат юзасидан бечорани аравага итқитиб ташлаганча қон ичувчи бир нечта жаллод ул тариқат пирининг барча нарсасин мусодара қилдилар ва Ўш шаҳрига олиб бордилар. У ердан эса Ўшнинг шарқига ўтказиб, ҳазрат Имом яқинидаги дала майдони саҳнида бегуноҳ шайхнинг бошини шартта кесиб, шаҳидлик даражасига етказдилар. Ишончли халифалари ва эътиқодли муридлари шайхнинг кетидан борган эдилар. Ҳазрат бузрукворнинг жасадини келтириб, ҳазрат Осаф ибн Бархиё мазорига дафн қилдилар. **“Албатта биз Аллохнинг (бандаларимиз) ва алббата биз у зотга**

кайтгувчилармиз¹⁷⁹. Ва ҳозир аларнинг табаррук мозори одамларнинг зиёратгоҳидир.

Асл мақсадга қайтайлик. Алқисса Муҳаммадёр анча парваришдан сўнг ўзига келди. Яна ўрдага бориб-келиб юрди. Шу воқеалар асносида //207^a яна қипчоқларнинг исён ва туғёни худди тандирдек ловиллаб кизиби, Мусулмонқулига хат юбордилар. Мусулмонқули ҳам бу томон ишларидан огоҳлик топиб, ўзини тайёрлаб, кундузи Андижондан сон-саноксиз лашкар билан чиқиб, кечаси ҳам неча бир манзилларни босиб, эртаси кун тонгда ўзини Хўқандга етказиб, Ўрдуга кирди. Бунга қаранги, ўша вақтда Муҳаммадёр *мингбоши* ўз уйига кетиб, эндигина тинч ўтириб, ўз бола-чақаси билан сўзлашиб нафас ростламоқда эди. Давлатхоҳ хабарчилар хайрхоҳлик юзасидан бир-бири кетидан келиб, ҳозиргина Мусулмонқулининг Андижон лашкари билан Ўрдага кириб, барчани босгани хабарини етказдилар. Давлат устунлари ва салтанат аъёнлари ҳам табриклашга бориб, ошнолик иродати кўлини унга бериб, *мингбошилик* давлати билан сарафроз қилганини баён қилдилар.

Байт:

Забонҳо ки яке гардад ба тазвир,
Кунад афсунашон бар санг таъсир.
Бадин сурат қалам наққош баста,
Ки нақшаш дар дили эшон нишаста.

Мазмуни:

Тиллар тузукқа туширишда бир бўлса,
Афсунлари тошга ҳам таъсир қилади.
Шу суратда наққош қалами чизган,
Нақши улар дилида шундай ўрнашган.

Муҳаммадёр *мингбоши* бу воқеадан огоҳ бўлгач, қалбида ғайрат оташи шўъла уриб, ёнидагилар билан дарҳол отга миниб, йўлга тушди. Мақсади бориб, Мусулмонқул билан урушиш эди. Давлат ишларининг ўнгланишини истаганлар ҳолига қўймай, Пули хиштин кўпригининг шарқий юзасидаги Мирзо Қаландар *қозининг* уйига туширдилар. Лашкар аҳли у ернинг ён-атрофини кўчаву бозори билан бирга эгаллаб, ўз назорати остига олдилар. Муҳаммадёр *мингбоши* Ёрмозорга мулло Холбек ва Чустга Раҳмонча *додхоҳ* олдига одам юбориб, ўзига қарашли қавмни лашкари билан ўз олдига чақирди. Улар ҳам ўз лашкари билан етиб келиб, буларга қўшилдилар. Шу тариқа икки ҳафта мобайнида ҳар кун бир-бирига жаҳлини сочиб ва ёмон қилиқлар ошкор этиб, ғойибона тарзда бир-бирига бақир-чақир қилдилар ва сафларни тўғирлаган бўлдилар. Катталари ишни яхшилик ўзанига солиб юборишга уриниб, уларни ҳовуридан тушириб туришди. //207^b Ана шу гап-сўзлар билан икки орада даҳанаки жанглар амалга ошиб, аммо Мусулмонқулининг равнақи кундан-кунга зиёда бўлиб борди. Шу аҳвол асносида Марғилонни Ўтаббой *қўшбегига* берди ва Чуст вилояти ҳокимлиги

¹⁷⁹ Қуръони карим, 3:156.

билан яна бировнинг бошини сийлади. Мулло Холбек ва Раҳмонча билан келган одамлар янги ҳокимлар билан кетиб, сардорлар энди ўзларининг озгина қариндош-уруғлари билан қолдилар. Ноилож Муҳаммадёр сулҳ сўзини қабул қилиб, у ва Мулло Холбек, Раҳмонча *додхоҳ*, Жумабой Дуоб орасига кетдилар. Хўқанди латиф мамлакатининг мустақил ҳолдаги вазирлик мансаби эса тўлалигича Мусулмонқулининг қўлига ўтди.

Мусулмонқулининг учинчи марта Амири валинаъми давлатининг вазирлик мансабига эришгани зикри

Баён тариқи йўлидан юрувчи қалам сайёҳлари ва изҳор китоби йўлининг соликлари, ривоят майдонининг чавандозлари ва фасоҳат ўлкасининг суворийлари суханпардозлик манзиллари ва ҳикоят ёйиш бекатлар орқали қисса кўч-қўлонини мақсад-манзилга шундай етказадиларки, аҳвол қоидаси анжомидан сўнг кўнгул сўраш, марҳамат кўрсатиш сайқали билан ички олам ойнасига сайқал берувчи ва уни шахриёрликнинг бахту давлат қуёши нуридан баҳраманд этгувчи юксак мартабали кутли хонадон хоқони, яъни амири кабир Худоёрхон меҳрибонлик жоловини Мусулмонқули томонга буриб, уни Андижон вилоятидан келтириб, вазирликнинг тўрт ёстиқли ўриндигига ўтказди. Талотўм-бузғунчилик тўлқинларининг фитна изловчиларини эса замоннинг ғам етказувчи гирдобидан айро солиб, уларга дор ил-омонликнинг нажот соҳилини бахшида қилган кўйи, Дуоб оралиғига жўнатди. Тикану хас-хашакни гулу гулистон сахнидан супуриб ташлаб, тинчлигу омонлик билан давлат ва бахтиёрлик томошаси истироҳатига киришди. Чунончи охунд қори Қундузий Мусулмонқулининг учинчи бора вазирлик мансабига тайинланиши санасини ушбу йўсинда таърих қилиб, назм ипига терганди. **Таърих:**

Бори дуввум чун Мусулмонқул фитод аз мансабаш,
Боз аз Фарғона забти мамлакат шуд нопадид.
Бори севвум ложарам бар маснади сардорияш,
Шоҳ биншонид аз ғавғои олам орамид.
Гуфт Комий баҳри таърихаш ба пеши ҳосидон,
“Боз иқболи Мусулмонқул шукўҳи тоза дид.”

Мазмуни:

Мусулмонқул иккинчи бор мансабидан тушгач,
Фарғона мамлакатини бошқариш ишлари яна тарк этди.
Учинчи марта ноилож сардорлиги мансабига уни шоҳ,
Ўтказди-ю, олам ғавғосидан бошини тинчитди.
Комий таърихи учун деди ҳасадчилар олдида,
Яна Мусулмонқул қайтадан улуғлик топди.

//208^a Яширин қолмасинким, охирги мисраъ таърих моддаси бўлиб, юқоридаги “пеши ҳосидон” сўзларидаги “хо” ва айрим ҳарфларга ишора қилинган учун бу ерда бир минг икки юз олтмиш беш (1265/1849) сони ҳосил бўлади.

Хон бир неча муддат шундай хуррам ва бу янглиғ мукаррам кадамлик билан жаҳондорлик истиқоматида сокин бўлгач, барча халойиқ хурсанд ва юраклари шодликка тўлди. Давлат эгаси ҳеч бир нарсада бирон дақиқа камчиликка йўл қўймай, жаҳонбонлик ишларини бекамақўс адо этгач, бузғунчилик тоши халқнинг мақсуд йўлида оёғига тегмай, бир неча ой мобайнида ёзнинг хуш ҳавосидан роҳатланиб, ғафлат ва бепарволик ичра қиш фаслига ҳам етиб келдилар. Фарзандлар тўйи ҳаваси ҳар бир булҳавас бошига тушгани каби ҳар бир бой ва фуқаро тўла орзу билан ўз уйларида ноқора ва карнай чалиш, масхарабозлик ўйинларини ташкил қилиб, бу каби тўй беришда бир-биридан ўзиб, хурсандчиликни канда қилмадилар. Хусусан Тошканд ҳокими Нормухаммад *қўшбеги* томошо базмини барпо этиш борасидаги баҳона йўлларини бошқалардан кўра кўпроқ изларди. **Байт:**

Фароғи дилат нест нерўи тан,
Чу майдон фарох аст гўй бизан.

Мазмуни:

Кўнгил хушлиги тан кучи эмас,
Майдон кенгдир, човгон ўйна.

Ана шундай ҳолат асносида кунлардан бир куни номозшом вақтида Муҳаммадёр ва мулло Холбек, Раҳмонча, Жумабой ўз аймақияси билан бирга беш юз нафарга яқин одамларини олиб, душманлар шохини синдириш ва умидсизлар ниҳолини янчиш ҳамда вазирлик салтанати умидида Хўқандга бостириб келиб, Ўрдага кирдилар. Мусулмонқули каби айёр душманни ёлғиз ва шерикларидан холи ҳолда якка ва танҳо ҳолда амир валъинами ёнида ўтирган вазиятда топдилар. Аммо уни дарҳол қатлга етказишни истамадилар. Шу зайл бир-биридан анча гина қилиб, бироз вақт икки тараф ҳам тинчланиб ўтирдилар. Мусулмонқули ўзини босган ва оғир тутган кўйи неча бир найранг ва ҳийла билан бир амаллаб мулло Холбекни ташқарига олиб чиқди ва билдирмай бир жойда қамаб қўйди. Қулай фурсат келиб, майдон кенг қолгач эса Муҳаммадёрни ҳам тортиб-судраб, хон олдидан ташқарига чиқариб, Ўрда саҳнида бошини кесиш билан қатлга еткарди. Мулло Чўлибек, Олишбий сингари қанча ишончли кишиси бўлса ва бошқа нечаларни Туркистонга сургун қилиб юборди. Лашкарнинг қолганлари ҳам ҳар бири ўз холича пароканда бўлиб, тарқаб кетдилар. **Байт:**

Чу рой хўрдадон дар кор басти,
Ба як тадбир чанд лашкар шикасти.
Чу кори мамлакатро назм доди,
Ба як мактуб иқлиме кушоди.

Мазмуни:

Доно одамлар иш билармонлик қилса,
Бир ҳийла билан неча лашкарни енгар.
Мамлакат ишига бердинг тартиб-низом,
Бир хат билан бир ўлкани қўлга олдинг.

//208^б Ақлсизлик ва бефаҳмлик ўй-фикри сулҳ ишлари равнақига калтабинлик лофини ургач, махфий қолмасинким, ор-номус талабгорларига

имкон доирасида саъй-ҳаракат қилиш фақат имкон доирасида қўл келади. Аммо шундан сўнг ғалаба келинининг чехраси ғайб пардаси ортидан кўриниш бермаса, демак ул тоифа уринишлари жаҳон яратувчиси ва илоҳий тақдир қўлида бўлиб, бунда уларнинг бирор ихтиёрлари йўқдир ва бўлмайти хам. Зероки “аслида ғалаба фақат Аллоҳ ҳузуридан келур”¹⁸⁰ ояти каримаси мазмунича, фатҳу зафар эшикларининг очилиши Аллоҳнинг қазову-тақдирига бориб такалади, довюраклик қилувчининг ҳаракат сарпанжаси кучига эмас. Мардлик номига эга кишилар душманнинг қилич ва найзасига кўкрагини қалқон қиладилар, холос. Чунончи бу воқеалар баёни юқорида тилга олиб ўтилди. Ва ҳазрат мавлавий Жомий бу маънийда бир рубоий иншо қилмишлар. **Рубоий:**

Тарихи жаҳон, ки қиссаи хурду калон,
Дуржест дар он чи шахриёр, он чи малол.
Дар ҳар варақаш бихон ки: фи ювми казо,
Қадамоти фалон ибн фалон ибн фалон.

Мазмуни:

Катта-кичикнинг қиссаси бўлмиш жаҳон тарихи,
Бир кутидир, унда ҳам шох, ҳам фуқаро сўзи бор.
Ҳар варағида ўқирсан: фалончи айёмида,
Фалон ўғли фалон ўғли фалон замонида.

Ушбу сатрлар **муаллифининг назми** эса ушбудир:

Эй шуда мағрури жаҳони хароб,
Чанд ниҳи дидаи ғафлат ба хоб.
Умри гаронмоя сабук ҳамчу бод,
Рафт, ту аз марг наёри ба ёд.
Хез, саранжоми сафар соз зуд,
Даст газидан зи надомат чи суд.
Нодира табъони дақоик асос,
Нукта рабоён бурданд аз қиёс.
Мажмаи илм чу авроқи пок,
Дастии қазо карда ба сандуқи хок.
Дори фано ҳеч надорад сабот,
Барги бақо нест ба нахли ҳаёт.
Ба ашжари умр таманно макун,
Сарсари маргат канад аз беху бун.
Ранги бақо нест ба олам падид,
Бўи вафо дар гили инсон ки дид?
Дори агар дидаи ибрат кушой,
Чарх кунад чашми туро тўтиё.
Нутқварон хуфта ба коми лаҳад,
Ҳамчу лаб кушо ҳамўш абад.
Ҳамсафари хона бад эшон шуданд,
Қофилаи шаҳри ҳамўшон шуданд.

¹⁸⁰ Қуръони карим, 3:126.

Одати хўйи фалаки кина куш,
Сурма кунад хоки ту яъни хамўш.
Софдилон зери замин сад ҳазор,
Монда чу ойина зери ғубор.
Ҳар ки кашад журъа зи шахди ҳаёт,
Нўш кунад заҳр зи коси мамот.
Кунжи лаҳад ҳамнафаси мору мўр,
То дами муҳлат гаҳе ювм ан-нашур.
Мекашад аз жозиба ба қаҳрабо,
Шуд нафаси кўр дами аждаҳо.
//209^a Гар бихўрад мағзи касон бок нест,
Хок кам аз афъии Заҳҳок нест.
Хуни касонро пайи ҳам рўзу шаб,
Пок хўрад хок бимолад ба лаб.
Роқим аз ин ажаб риё пок бош,
Пештар аз хок шудан хок бош.
Кард сарафроз ба озодагий,
Хок сифат бош ба афтодагий.
Ёди азизон ту бикун ҳар нафас,
То ки зи баъди ту кунад ёд кас.
Кори худ бош, насиҳат макун,
Бар худ худ кун ки насиҳат ҳамин.
Ин Аваз кори шарру шуур,
Чанд куни доираи пур ғурур.

Мазмуни:

Вайрон жаҳонга кўнгил қўйган зот,
Қачонгача ғафлат уйқусида ётасан.
Қимматли умр елдек енгилгина,
Кетди, сен эса ўлимни ўйламайсан.
Тур, тезда сафар анжомини созла,
Афсус бармоғини тишлашдан не фойда.
Нодира таъб, оқил, ҳикмат англовчи,
Кишилар умридан қил буни сен қиёс.
Илм мажмуаси оқ варақлардек бўлиб,
Қазо кўлидан тупроқ сандиғига тушди.
Фано уйининг йўқ ҳеч бир бақоси,
Бақо барги йўқ ҳаёт дарахтида ҳеч.
Умр дарахтига ишонма, эсиб ўлим ели,
Қўпорар тағ-туғи билан қулатиб.
Оламда бақо ранги сира кўринмас,
Инсон зотида вафо исин ким кўрибди.
Бор бўлса агар ибрат кўзинг очгил,
Чарх қилгуси кўзингни тўтиё.
Сўзамоллар ётибди лаҳад ичида,

Оғзи очигу, аммо жим-жит мангуга.
 Уйи йўқларга ҳамсафар бўлишган,
 Жимжитлар карвонига қўшилишган.
 Адоватга интилувчи фалакнинг одати,
 Сурма қилар тупроғинг, яъни жимдир,
 Юз минг софдил ер остида ётган кўйи,
 Қолишган ойнадек чанг тагида.
 Ким ҳаёт болидан татиган эсса бир қатра,
 Захар ичган эрур ўлим косасидан.
 Лаҳад бурчагида илон, чаёнга ҳамнафас,
 Бўлур қиёмат куни муҳлати етгунча.
 Кахрабодек тортдинг не илинса кўзингга,
 Кўр нафс бўлар энди аждаҳо дамига мубтало.
 Ер еса одам миясин ҳеч ажаб ери йўқдир,
 Тупроқ ҳам заҳарли Заҳҳок дамидан кам эмас-да.
 Бировлар қонини кеча-ю кундуз ичдинг,
 Энди уни тупроқ пок-покиза шимирар.
 Роқим бу турфа риёлардан пок бўл,
 Тупроқ бўлишдан олдин мисли хок бўл.
 Сарв кесилди бошин тутгани учун осмон,
 Хок сифат бўл сен камтарликда.
 Азизлар ёдин қил сен ҳар нафас,
 Сендан сўнг сени ҳам қилгайлар ёд.
 Ўзи ишинг билан бўл, насиҳат қилма,
 Не насиҳат қилсанг, қил шуларни ўзингга
 Эй Аваз, шовқин-ғавғони қачонгача,
 Кеккайиш учун қилурсан бу дунёдан.

Бу воқеа ва мазкур гап-сўзлар уруғ-аймоқ аҳлидан кўпларнинг дил ойнасидан ғубор зангини кетказувчи бўлмади, сафолик бахш этмади, аксинча малол чанги билан булғаб, хира тортгирди. Зоҳирда тиллари бир хил бўлса-да, ботинлари дилтанглик ва рангсизлик тусини олди. Уруғ-аймоқнинг катталари хотиржамлини йўқотдилар. Юраклари доимо хавф-хатарда бўлди. Кеча-ю кундуз, балки доимий бир равишда эҳтиёткорлик сари киришиб, ҳар қайси ўз эшик ва деворига ишончли одамларни қўйиб, шундан сўнггина ўз ишларини адо этиш билан машғул бўла олдилар. Чунки бу воқеадан олдин *қипчоқия* қабилалари бир-бири билан аҳду-паймон қилиб, қасам ва онт ичиб, қабила вакиллари қандай гуноҳ қилмасинлар, келишилган қасам ва ваъда бўйича, биров-бировни шаҳардан чиқариб юбормаслик, мол-мулкига кўз тикиб, қўл урмасликка қарор қилган эдилар. Шу вақт ичида эса яна оғзи олачилик тоши ул нокаслар дили сари отилиб, давлатларининг саёҳати охирига етди. Яна янгидан ярамас воқеалар юз бериб, ёқимсиз нағмалар кулоққа чалина бошлади. Шу жумладан бири шуким, пойтахт вазирларидан бири бўлмиш мулло Каримкули *дастурхончи* ўзининг қариндошларидан бирининг тўйи учун Чодак мавзесига бориб, бир неча кун ўша ерда турди.

Сўнг қайтмоқчи бўлиб, Қиёли мавзесига етишган ҳам эдики, шом вақти яқинлашиб, кечки овқатни тановул қилмоқчи бўлди. Шу вақт давлатхоҳ мухбирлар шамолдан ҳам тез юриб бориб, унинг қулоғига яна бир ёмон хабар билан чексиз қўрқув ва хавф таҳдиди мавжудлигини шипшидилар: - Мусулмонқул Сизнинг ҳаққингизда вужудида жой олган ярамас хаёл ботқоғига ботиб, йўлингизга одам буюриб, қатлга етказмоқчи. Ҳаётдан умидингиз бор бўлса ва яшаб қолишдан баҳраамандлик ҳосил қилишни истасангиз, ҳозирча вақт ғаниматдир.

Мулло Каримқули бу ваҳимали сўзларни эшитгач, тоқати тоқ бўлиб, хавфсираганча орқага қарамай қочмоқни лозим билди ва дарҳол чиройли юрувчи тавсанига миниб, //209^б отининг жиловини Тошканд томон буриб, кечаси билан йўл юрди ва тонг отгунча етита филтан отни чарчатиб, Қурамага етди. Озгина дам олгач, от чоптирганча Тошканд шаҳрига кириб борди. Чунки ўша пайтда Тошканд ҳукумати Нормухаммад *қўшбегига* тааллуқ топганди. Уларнинг бир-бирига жуда яқин қариндошлик нисбати бўлиб, шу сабабли уни ҳимоя қилиши қариндошлик ор-номусига кирарди. Шу зайл дўстга душман бўлдилар. Бу хабар Мусулмонқулига етишиб, ўз қилган ишидан афсус-надомат чекиб, мулло Қулбобо *рисолачини* узр сўраш учун юборди. Мулло Қулбобо ва *дастурхончи* ҳар иккаласи жон ваҳимаси ва тан қўрқуви ичра юрардилар, бу чиқишни ўзларига ғанимат санаб, жуда тез суръатларда ўзларини Тошкандга етказди ва не айтгулик сўз бўлса, қабул тангаси юзига нақшладилар. Улар ҳам шу баҳонада қутулиб қолганларини ғанимат билиб, шу ерда яшаб қолишни ўз жонлари нажоти учун билдилар. Сипоҳигарликка нима зарур бўлса, эпчил ёш-ялангларни шулар билан куруллантириб, давлат ишларини тузатиш ва қалъани мустаҳкамлашга киришдилар. Бу хабар кетма-кет Мусулмонқулига етиб турди. Ор-номус томирининг олови шўъла сочиб, лашкар чақирини буюриб, оз фурсатда катта лашкар йиғди ва неча бир саъй-ҳаракатлар қилиб, уруш ишида камчилик сезмаслик борасидаги барча ишларни амалга оширди. Шундан сўнг ҳеч бир тўхтовсиз равишда манзилу бекатларни босиб ўтгач, ул мақсаду манзилга етди. Солор анҳори қирғоғининг бу тарафини лашкарга жой қилиб, турар-жой палос ва тўшагини ташлади. Йўл ҳордиқларини чиқариб, дам олгач ва яхшилаб ўрнашгач, ҳар кун қалъа камалига киришиб, шаҳарни тўпу туфангдан ўққа тутмоқ билан бўлди. У томондан ҳам тўп борми, туфангми душман сафига қарата отиб, Парвиндек бир ерга йиғилган лашкар тўпини Банот ун-наъш каби тарқатиб юборардилар. Шу тариқа бир неча кун ўтди, аммо мақсад умиди муддаога йўлдош бўлмади. Ноумидлик тушкунлиги Мусулмонқили пешонасига тепиб, қайтишга ирода қилганча андак-андак ўзини нажот соҳили сари олиб, Хўқанди латиф йўлини ихтиёр этди. Неча бир манзилу бекатларни орқада қолдириб, мақсад манзилгоҳига етишиб, қарор ва ором олди.

Аммо қабила аҳли ичида бир-биридан қўрқиш ва ҳадиксираш туйғулари кўнгилларига елимдек ёпишиб, на овқат ейишларида ҳузур бўлди, на сув ичишларида. Туну кун уйқулари ва ўтириб-туришларидаги халоват

кочиб, оромини бутунлай йўқотдилар. Мусулмонқули бу ҳолни //210^a мушоҳада қилиб қараса, қарама-қаршилик кундан-кунга кучайиб бормоқда. Агар Тошканд вилояти ишини бир ёқлик қилмаса, шунча қийинчилик билан амалга ошган ишлар чиппакка чиқиб, натижаси давлатнинг бузилиши билан якун топади. Кеча-ю кундуз шу фикр-ўй гирдобиди қолиб, қанча илож-чора изламасин, бирор йўлини топа олмади. **Байт:**

Зи соҳиби ғараз то сухан нашнави,
Ки гар кор банди пушаймон шави.

Мазмуни:

Ғаразли кишининг сўзларига тутма қулоқ,
Қулоқ оссанг агар бўлурсан кўп пушаймон.

Ахийри яна лашкар тўплаш тараддудига тушиб, ён-атрофга одам юборди. Лашкар аҳли Искандар тўғонидек ва денгиз тўлқини каби тўп-тўп бўлиб кела бошладилар ва иш саранжомини янгидан чексиз раванакқа етказиб, Тошканд томонга юриш иродаси билан қўшин тортиб чиқди. Манзилу бекатларни босиб ва тоғлардан ошиб, дарёлардан кечиб ўтгач, умид соҳилига етишиб, мақсуд манзилига бориб тушди. Кеча-ю кундуз қалъани фатҳ этишга уриниб, тўпу туфангни қалъа ичига қараб тўхтовсиз отардилар. Босқин-чопқин учун ҳам Тошканднинг ён-атрофидаги даҳа ва қишлоқларига лашкарлар буюриб, яғмо ва чаповул урардилар. Хусусан Шаҳрихон ҳокими бўлмиш Холмуҳаммад *додхоҳ қипчоқ*ни Чимкент мавзесига юборди ва ул мардона киши ўзини Мусулмонқули лашкаридан нарига олгач, Имом Исмоил Ото турбати мавзесигача, балки ундан ҳам олдинроққа ўтиб, қайтиб келди ва ихтиёр жиловини Тошканд шаҳри ичига бурди. Лашкар ҳамроҳлигида Тошканд ичида биродарлари ёрдамида кўш ташлади. Бу ходиса лашкар орасида тарқалиб, барчага ошкоро бўлгач, лашкар ичига бесаранжомлик тушиб, нечлар энди бу ерда тўхташни жойиз кўрмай, Хўқандга қайтиб кетдилар. Манзилларни босиб, бекатларни ортда қолдиргач, улуғворлик ва бахту иқбол давлатхонасига келиб тушдилар.

Байт:

Чун давлат ёр шуд лашкар набояд,
Чу ҳақ ёри дихад ханжар набояд.

Мазмуни:

Давлат ёр бўлса, қўшин не даркор,
Ҳақ ёрдам берса, ханжарга не бор.

Хуллас, тақдир тақозосича *қипчоқ*лар давлати қуйилик сари майл билдирган экан, шу зайл биринчи марта илгариги иттифоқчилик нифоққа //210^b айланди. Улус қабиласининг ҳар қайсиниси ўз қариндошига тортиб, кундан-кун бузилиш гирдобига йўлиқдилар. Касал оғирлашган сари иситмаси кўпроқ ошкора бўла бошлади. Чунончи демишлар, **байт:**

Эътимода макун ту бар давлат,
Як-ду ҳарфаш дўсту дигар лат.

Мазмуни:

Давлатга ишонма кўпам сен,

Бир-икки сўзи дўст, бошқаси душман.

Мусулмонқули жаҳлу жоҳиллик юзасидан уларга нисбатан адоват ва кин камарини пасткашлик орқасида ёмонлик белига боғлаб, ҳамиша от, яроғ тараддуди ва барча назарини қўшин ишларини кучайтиришга қаратарди. Шу билан бирга яхши бир чора сифатида халқ ҳаётини яхшилаш юмушларига илгаригидан ҳам кўпроқ ривожу равнақ бағишларди. **Байт:**

Бемори ишқбозон ҳаргиз шифо наёбад,
То ҳусни сандалинро бо дарди сар набандад.

Мазмуни:

Ошиқлар касалини сира даволаб бўлмас,
То сандал ёғочин бош оғриғига эм қилмагунча.

Кўнгилдаги ишлар охирига етишгач, ойдин қалб керакли нарсалар ташвишидан бутунлай тинчигач, яна бир марта кўп сонли қўшин йиғиб, ҳиммат иродасини душман бошини янчиш умидига боғлаб, Тошканд вилояти йўлини тутди. Анча йўлларни босиб ўтгач, саҳроларни ортда қолдиргач, тинчлик ва омонлик соҳилига ва феруз аломатлик манзили яқини Тошканд вилояти чеккасига етишди. Ер юзи майдонини чодир ва ўтовлар билан зийнат бериб, шу ерга қўш ташлади. Дам олгач, эртасига қалъа қамалига киришиб, қалъанинг бир тарафидан тўп ва туфанг отиш ва бошқа томонидан қалъага югуриш ҳужумларини кеча-ю кундуз амалга ошириб, қалъа ичини ҳузур-ҳаловатдан айирди ва бесаранжом гирдобига солди. Айниқса Сафарбой *меҳтар* кўп ҳаракат билан ердан лаҳм ковлаб, узун чуқурни дарвоза тагигача етказди. Бу журъатдан қалъа аҳли юрагига ғулғула тушиб, ҳар қайси унинг иши тадбирига киришдилар ва ҳар бири қаттиқ бош қотирганча, бунинг дафъи учун турли хил тадбирр ўйлаб топишга тушдилар. **Байт:**

Ҳар касе бо шоҳи худ ёғий шавад,
Назди султони азал ёғий шавад.

Мазмуни:

Ким ўз шоҳига қарши чиқса,
Азал султониға қарши чиққан бўлади.

Шу ҳолатда Марғинов ҳокими //211^a Ўтаббой *қўшбеги* давлатга яқинлигидан қалъа аҳлининг паришонлигини кузатиб қараса, агар ёрдам қўллови билан бул зулмат аҳлининг ғурбатзадаларига шафоат қилмасалар, қабоҳатли оқибатга сабаб бўлажак. Бунинг жазоси эса қиёмат куни ҳасрат ва надомат гуноҳидир. **Байт:**

Мажў дурустии аҳд аз жаҳони суст ниҳод,
Ки ин ажуза арўси ҳазор домод аст.

Мазмуни:

Аҳд созлигини суст вужудли жаҳондан излама,
Ки бу қари келинчак минг куёвлидир.

Ўз ишини амалда синашга киришиб, эртаси куни қалъани муҳосира қилиш учун кетишга руҳсат олиб, асасаю дабдаба билан дашту саҳро юзига гарду ғубор сочиб, ўз лашқари билан душманга қарши тўқнашув учун саф тузди ва тўхтовсиз равишда уруш амалларидан от солиш ва жанг ўйинини

кўрсатишни бажариб, анча вақт бу ишларини давом эттирди. Фурсат вақти етишгач, ўз тобелари билан бирга уч юз-тўрт юз, балки ундан ҳам кўп жаррор одам билан бирданига дарвоза рўпарасида от қўйиб, то хабардор бўлганларича дарвоза тагига етиб келди. Бунинг сабаби шунда эдики, бу воқеадан илгари, яъни бир неча кун олдин шаҳар ичидагилар билан тил бириктириб, шунга келишиб олинган эди. Шу жиҳатдан тарафлар бири-бирдан ҳадиксирамай, ҳеч кўрқувсиз дарвозани очиб, буларни шаҳар ичкарига киритиб, устма-уст шодиёна ясаб, янгидан қувонч ва чексиз хушвақтлик ҳосил бўлди. Ва гўё Исавий дамнинг жонбахш ҳаёти ул бечораларнинг жонсарак бадпанларига янгидан руҳу жон киритган каби бўлди. Мусулмонкули бу ёмон қилиқдан юз минг дарду ҳасрат билан иши тараққий топмай қайтиб, ўз манзилгоҳига тушди. **Байт:**

Солҳо дил чун сабо тавфи риёзи даҳр кард,
Дар фазойи ў гуле гар ёфт бехоре наёфт.

Мазмуни:

Йиллаб дил сабодек олам қийинчилигин тавоф этди,
Унинг саҳнида гар бир гул топган эса, у ҳам тиканли эди.

Бу воқеадан сўнг Мусулмонқулининг равнақ олови шўъласи ёғсизлик билан хира ва тийра тортиб, химмати гавдасида ҳеч ғайрат журъати қолмай, ён-атрофга босқин-чопқин уюштириш учун одамлар юборди.

Иттифоқот. (Рўй берган қизиқ воқеа) //211⁶ Ўша вақтда қалъачи савдогарлар¹⁸¹ корвонининг келиш мавсуми бўлиб, одатдаги йўлдан Тошканд шаҳрига кирмоқчи бўлишади. Ўша аснода лашкарга дуч келиб, лашкар аҳли Тошкандга киритмай, Хўқанд йўли билан олдларига солиб, ўз лашкаргоҳига туширадилар. Эртаси куни тонгда найири аъзам, яъни коинот жисми Қуёш оламини ўз нуридан мунаввар қилган чоғи маслаҳат жиловини қайтмоқда хайрли кўриб, кўч юкини карвон аҳлига бериб, ўз олдига солиб, кетаётган карвон орқасидан Мусулмонкули ўз лашкарини худди садди Искандардек тузатиб, йўлга тушди. Карвоннинг боши ҳозир Чирчиқ деб аталувчи Парак дарёсидан ўтиб, ҳар ким бир манзилгоҳга тушган пайтларида Мусулмонкули кўшинининг муқаддимаси Чирчиқнинг у тарафидан кўринса, унинг аввали дарё ичига энди кириб, охири Чирчиқ бўйига етишган эди. Шунда тўсатдан Тошканд лашкари худди яшин ва елдек унинг орқасидан ул қавмга етишиб, ҳамла қилди ва ўзини подага урган бўридек, қамишзорга тушган ўтдек, май шишаси устига ташланган ароқхўрдек ҳамда осмондан тушган селга ўхшаб, пасту баландликка парво қилмай, дуч келган тарафга қуйилиб бориб, кетаётганлар сафини остин-устун қилдилар. **Шеър:**

Чунон мезаданд карда қоҳиши синон,
Ки дигар ба дида надид жаҳон.
Биандохт аз пушт аспаш ба хок,
Даҳон пурхуну бар зада чок-чок.

Мазмуни:

¹⁸¹ Қалъачи савдогарлар – Россиянинг Оренбург каби шаҳарларига қатнайдиган савдогарлар.

Найзаларни аямай санчишарди,
Ғаним кўзи жаҳон юзин кўрмасин деб.
Отдан ағдариб қулатарди ер тубан,
Оғиз тўла қон, лабу лунж йиртилган.

Шу тариқа дарё ичида тўлқинлар талотўми босқин-чопқин билан жондан бож оларди, ҳар одамнинг боши тўпдек дарё ичига думалаб кетарди ва оққан қон дарё юзини ҳино рангидек, йўқ, худди қизил майдек қилган эди. Ана шу янглиғ рўй берган жангу жадал билан дарёнинг бу қирғоғига ўтдилар ва ўзини дарё ичидан нажот соҳилига олиб чиққан ҳар кимса қочмоқ йўлини ўзининг тинч-омонлиги сабабчиси ўрнида кўриб, бошқанинг саломатлиги билан иши бўлмади. Мусулмонқули эса якка ва танҳо ўзини //212^a Тошканд тоғлиги ичига уриб, Чодак қишлоғи мавзесидан ўтиб, Чатқал мавзеси сари бадар кетди. Лашкар аҳли эса худди Банот ун-наъш каби ёйилиб ва сочилиб ҳар ким ўзича бўлди. Корвоннинг молу матоси кўпчилиги таланиб, торожга етди ёки божу хирож ўрнида тортиб олинди. Дорога менгзир Амирни давлат тарафдорлари меҳнат-азобдан қутқариб, шоҳликнинг ихтиёр жиловини кўлига тутқаздилар ва хонлик иззати билан дарё лабидан Тошканд қалъасига етказиб, султонлик давлатида жойлаштирдилар ва баракатли фотиҳа ўқиб, қайтадан ҳукумат юргизиш ишига қайтадан ҳоқоний эмин-эркинлик ўтқаздилар.

Байт:

Якero ба давлати тожу тахт,
Дигареро кунад хору баргашта бахт.

Мазмуни:

Бирига тожу тахт давлатин берар,
Бирини хор қилиб, бахтдан айирар.

Хон Ўтаббой *қўшбегининг* бошини *мингбошилик* вазирлиги билан осмонга кўтардилар.

Мусулмонқулининг қочганини мавлоно Али қори Қундузий бир таърих силкига терган. **Таърих:**

Чу Мусулмонқул ба хони мамлакат аз пойтахт,
Бо сиёсат шуд бурун то он, ки созад поймол.
Саркашонеро к-зи ў бинмуда эъроз иттифоқ,
Карда бо ҳам дар билоди Шош бо жангу жидол.
Иштиёке доштанд он гоҳ к-ў омад дар он
Мамлакат, аз лашкараш бигирифта роҳи эътизол.
Зад ниҳону ошкоро, даста-даста мешуданд,
Восили он саркашон то хон авҳам иттисол.
Ёфт бо эшон Мусулмонқул ба наздикони хеш,
Ложарам рў ба фирор овард аз роҳи завол.
Саркашон бар вай агар чандеки нусрат ёфтанд,
Бошад ин фатҳу зафар баргаштани иқбол дол.
Дур нанмояд ки бо ин давлат *қипчоқи* ў,
Бувад боис зи ибтидои кор то хангоми хол.

Дар дилам андешаи таърих Комий баски буд,
Ногаҳон омад ба гўши хушам аз ғайб ин мақол:
Дар гузашта аз даву давлат Мусулмонкул гурез.
Ёфт “хоҳад давлати қипчоқро омад завол.”

Мазмуни:

Мусулмонкули мамлакат хони билан пойтахтдан сиёсат-ла,
Ташқари чикди иттифоқчи бўлмаган ўжарларни этгали поймол.
Улар эса бирлашиб Шош шаҳрида урушга тайёр турдилар.
Мусулмонкул ул юртга борди ўз лашкарини олиб урушга.
Ваҳимали хон билан иккаласи қўшинни иккига бўлдилар,
Аммо Мусулмонкулнинг ўжар қариндошлари унинг эмас,
Балки хоннинг ёнини олдилар қувлаб барисини шаҳардан.
Ноилож Мусулмонкул қочишга қарор қилиб, ортга қочди.
Ўжарлар унинг устидан ғалаба қилсалар-да, бу ўзлари учун,
Бўлди бахтларининг қайтиши, узоққа бормас улар иқболи.
Дилимда Комий, бу воқеа санасини битиш майли кўп эди,
Шу сабаб туйқусдан хуш қулоғимга мана бу сўзлар етди:
Мусулмонкул давлат баҳридан кечиб қочмоққа тушди,
Демак, қипчоқ давлати заволининг бошланиши бу энди.

Махфий қолмасинким, //212⁶ “Мусулмонкул” ва “гурез” ҳамда “давлати қипчоқ” сўзларининг ҳари бири таърих моддаси бўлиб, бу ерда яна исқотга ишора бўлгани учун, бир минг икки юз олтмиш саккиз (1268/1852) сони ҳосил бўлади.

Амири валинаъми давлат тахтига ўрнашиб ўтиргач, Ҳотамқули¹⁸² қипчоқни Хўқанд вилоятига пойтахт шаҳарни сақлаш учун юборди. У тез суръатларда етишиб, бу қувонч аломатли хабарни давлат устунларига ва шаҳар фуқароларига етказиб, ҳаммани ўзидан рози ва хурсанд қилди. Бу ҳол асносида Амири валинаъмининг бошқа қариндошларидан бири бўлмиш Абдуллоҳбек ибн Худойқулибек даладаги даҳа ва қишлоқлардан разил ва қалтоқ одамларнинг минг-минг беш юз нафарга яқинини пиёда ва отлик ҳолда йиғди ва кунлардан бир кун тонг маҳали мазкур доғули қалтоқлар кўлига таёқ, чўқмор ушлаган кўйи “замон-замони Абдуллоҳхон дир” дея жар солиб, бозор бошидан ўтганча Ўрдага кирдилар ва Шифанак манзилгоҳига тушди. Шу аснода Каримқули *дастурхончининг* ҳам “келди-келди” хабари бирин-кетин етиша бошлади. Бу эса Ҳотамқулининг палид жасадига янгидан жон бағишлаб, қувватга минди ва Абдуллоҳбек шаҳарга киргач, қочишдан бошқа чора топмаган бу номард, етиб борган Сайхун дарёси қирғоғидан қайтиб келиб, ўзига тобе кишилар билан биргаллашиб Ўрдада ўтирган Абдуллоҳбекни ушлаб, бошини танасидан жудо қилиб, қатлга еткарди. Абдуллоҳбекнинг тарқоқ ҳолдаги одамларининг барчаси ҳар тарафга путраб,

¹⁸² Ҳотамқул парвоначи – Тўра кўрғон ҳокими, қипчоқларнинг ўлмас уруғидан. Уни Қилич кўрчи ибн Абдуллоҳбек Қўқон бозорида омма олдида қатл этиб, шу билан отасининг қасосини олганга ўхшайди.

кочиб қолдилар. Яна давлат истиқлоли қипчоқлар томон тўғирланди. Бунинг устига Каримқули *дастурхончи* ҳам етиб келиб, Ўрдани эгаллади.

Жаноб Эшон қори Қундузий Абдуллоҳхоннинг қипчоқ кўлида ўлдирилганини таърих дурлари ипига шундай тизганди. //213^a **Таърих:**

Жонишини хусрави Фарғона Абдуллоҳбек,
Шуд ба фармонаш дар айёме ки он хони жавод.
Пайи таскини селоби адоватҳо ки ёфт,
Дар миёни зумраи қипчоқи бебок иштиход.
Буд баъд аз инҳидом қасри иқболи Мусулмонқул,
Он фавже, ки нусрат ёфт бар вай гашта шод.
Омада дар пойтахт он жонишини шоҳро,
Кушта ба фармойиши олийву сараш бар бод дод.
Шаб ки аз рўйи ҳаводис хостам таърихи ў,
“Сўрхрў бинмуд Абдуллоҳбеки номурод.”
Баҳри қатли ў магар таърихи дигар илтимос,
Фикрам аз сари хирад дорад ки гуфт он устод.
Карда Комий чок жайби ҳастияш гоҳи камол,
“Ҳайф Абдуллоҳ бекам шуд шаҳиди қавми Од.”

Мазмуни:

Фарғона хонининг ўринбосари Абдуллоҳбек,
Хон фармони билан тахтга чиққан эди.
Қипчоқ бебоклари ичида кучайган адоватлар,
Сели олдини олиш учун шундай йўл тугилган эди.
Мусулмонқул иқбол қасри бузилгандан сўнг,
Ғалаба қилган ул тўда бундан хурсанд бўлди.
Пойтахтга келиб шоҳнинг ўринбосарини,
Ўлдириб олий фармон билан, бошини елга совурди.
Кечаси бу ҳодиса юзасидан таърихини сўрасам,
Номурод Абдуллоҳбекнинг юзи қизарди.
Унинг қатли учун бошқа таърихни илтимос қилди,
Фикрим ақл юзасидан ул устод сўзини тутди.
Қилди Комий борлиқ ёқасин чок гоҳи камолида,
“Ҳайфким, Абдуллоҳ бегим Од қавмининг шаҳиди бўлди.”

Яширин қолмасинким, таърих сони саналган бир минг икки юз олтмиш саккизи чиқариш бу йўсинда амалга ошади: “Гоҳи камол, ҳайф Абдуллоҳбегим шуд шаҳиди Од” таърих моддаси бўлиб, “жайби ҳастий” сўзларидаги “ҳо” ҳарфи исқотига ишора бўлгани учун кўзланган сана (1852) чиқади.

Бу можародан кейин бир неча кун ўтиб, Амири валинаъми асаса-ю дабдаба ва куй ва замзама билан шону шавкат ичра пойтахтга кириб келди. Қипчоқ муҳолифларидан асир тушган бир нечтасини, шу жумладан Мирзод қўшбегини Мулло Каримқули *дастурхончи* ўз уйида саклаб турарди. Ундан сўраб-суриштириб, бисотида нимаси бўлса олиб, ўзини бир кечаси туяхонада нарига дунёга равона қилиб, ота-боболари ёнига етказди. Сафарбой *меҳтар*

сингари яна бошқаларни эса миршабхонада сақлаётган эдилар. Шу аҳвол асноси ва бу гап-сўзлар орасида Чатқал *қирғиз*лари сонсиз лашкар билан Андижон музофотларини босқин-чопқин қилиш умидида келиб, қишлоқ ва элларга чаповул урдилар. //213⁶ Бу даҳшат аломатли воқеа хабари амирнинг шараф зотли қулоғига етгач, дарҳол ул жамоа устига атроф-теваракнинг лашкарини буюриб, ўз ҳузурида хизмат билан турган олти *понсад* одамини ҳам юборди. Лашкар қораси ул кудуратли *қирғиз*лар устига етгач, икки тараф сафлари бир-бирига қараб тизилди ва азим бир жанг бўлиб, жаҳонни икки тараф таковарлари туёғининг гарду ғубори ва чанг-тўзони босганча осмон томошачиларига тўсиқ бўлди. **Шеър:**

Бирафтанд аз жой яксар чу кўх,
Даҳо даҳ бар омад зи ҳар ду гурўх.
Биёбон чу дарёйи хун шуд дуруст,
Ту гуфти зи рўйи замин лола руст.

Мазмуни:

Кўзғалдилар жойидан бирдан тоғдек,
Ҳар гуруҳдан ўнлаб кишилар чикди.
Биёбон қон денгизидек бўлиб қолди,
Гўё ер юзи униб чикқан лола билан қопланганди.

Ён-атрофдаги томошабинлар жанг майдонидаги чанг-тўзон тарқалгач, зафар ва фатҳ ели амир кўшини байроқлари сари эсиб, *қирғиз*ларнинг елдек учар лашкари эса худди хазон вақтида тўкилган барглардек ер билан тенг бўлиб ётганини аниқ-тиник кўрдилар. Улардан анчаси асирлик занжири билан қаттиқ боғланган бўлса, фақат оз қисмигина қочиш водийси сари юз тута олган эдилар. Галаба аломатли кўшин ва унга бошчилик қилганлар душман тум-тарақай қочгач, кўнгил тинчлиги билан қайтиб Андижонга кўш ташладилар ва бир неча кун шу дам олиб, ҳордик чиқардилар.

Шу воқеалар асносида, яъни сал илгари Амири валинаъми Тошканд, Намангон ва Андижон, Марғинон ва шу ён-атрофларга *қипчоқ*лар қатли учун одам юборган эдилар. **Байт:**

Ёр қасди қатли ман дорад ба теғи инқито,
Ҳар кас аз шомии ажал тарсад, ман аз рўзи видо.

Мазмуни:

Ёр кескир қилич билан менинг қатлим истайди,
Бошқалар ажал тунидан кўрар, мен хайрлашув кундузидан.

Хусусан Тошканд томонга Муҳаммаднийез *понсад*, Қосим *понсад*, Ниёзали *понсад* ва бошқаларни эса бошқа томонларга буюрган эди. Булар яширинча аҳду паймон қилиб, бир-бирига қасамлар ичган кўйи оғиз бириктирдилар ва бу жиҳатдан ўз кўнгилларини тинчитгач, ҳаммаси биргаликда ўз ҳокими Нормуҳаммад *қўшбеги қипчоқ* ҳузурига бориб, кўйидагича арз қилдилар: Хон ҳазратнинг Тошканддан кетганига ҳам бунча вақт бўлди, биз эса ҳалигача ул ҳазратни қутлагани бормадик. Ҳаммамиз

бориб, табриклашимиз лозим ва қоидаги биноан. назаридан пешкашу тортуклар ўтқариб //214^a қайтишимиз даркор.

Айни ўша пайтда амири валинаъми томонидан ҳам устма-уст иноятнома хатлари келиб, Тошканд амалдорларидан чексиз лутфу марҳаматини аямай, банда навозлик каби сийловлар кўрсатди. Нормухаммад *қўшбеги* уларнинг васвасасига илиниб ва хоннинг марҳамат навозлигидан умидвор бўлиб, пешкаш ва тортук тараддудига тушди ва тезда уларни жамлаб, яхши совғалар тайёрлади. Чунончи айтмишлар, **рубойи**:

Панди некон ба жону дил бишинав,
То ки гарди азиз дар ду жаҳон.
Дар жаҳон бош марди тажрибакор,
Дарсу ҳикмат зи аҳли дониш жўён.

Мазмуни:

Яхшилар пандини жону дил билан эшит,
То ки икки жаҳонда азиз бўлгайсан.
Жаҳонда тажрибакор одам бўл,
Билим аҳлидан дарс ол, ҳикмат изла.

Бу ишдаги саъй-ҳаракатлар охирига етгач, Хўқанд йўлини тутиб, сафар сари чиқдилар. Аркони давлат маслаҳат юзасидан икки *понсад* одамни олдин юбориб ва ўзлари уларнинг орқасидан манзилма-манзил кела бошладилар. Қай бир манзилга етсалар ва ўш ерда кўш ташламоқчи бўлсалар, ҳалиги олдин кетганлар ярим фарсахча олдин бориб, одамларнинг ўтиш йўлини тўсар ва ҳеч кимнинг олду орқага ўтишига қўймасдилар.

Нормухаммад *қўшбегининг* келаётгани хабари *қипчоқ*ларга етишгач, ҳар кун бир киши-икки киши ва уч кишини Нормухаммад *қўшбегига* олдига юбориб, асло бу ерга келмаслиги, вақти борида орқага қайтиб кетишини таъкидлашга уринардилар. Аммо лашкарнинг олд қисми эса уларни *қўшбеги* ёнига боришга қўймай, ушлаб олганча бирор ерда яшириб қўйишарди. Мабодо Амири валинаъмидан иноятнома етиб келса, уни олиб бориб кўрсатардилар. Нормухаммад *қўшбеги* соддаликдан шунча ишлар юзага чиққан эса-да, шу вақт ичида буларнинг шунча кирдоридан заррача ҳам воқиф бўлмади. Ҳатто, бирон нарсани хаёлига келтириб, кўнгли бирон гумон сари чопмади ҳам. **Байт**:

Ба роҳи чоҳ агар чи тез так бувад,
Ба вақти комроний суст раг бувад.

Мазмуни:

Ўнқир-чўнқир йўлда тез югурак бўлса ҳам,
Манзилга етгач томирлари ишга суст тортади.

Шу тариқа тепалик ва дарёдан ўтиб, сешанба куни 21 зу-л-ҳижжа 1268 йили¹⁸³ Сичқон йилида Хўқандга етишдилар ва шаҳар дарвозасидан киришаркан барчаси пилта милтиқларни ўт олдириб “тайёр бўл, қараб тур” деган буйруқлар садосини янгротиб келардилар. Булардан ярим соатча олдин //214^b бу йўлдан Андижонга кетган *қипчоқ* лашкари ўтиб, унинг аввали отдан

¹⁸³ 1852 йил 6 октябрь.

эндигина тушган эди. Охири эса ҳали етиб тўла келмаган ва от устидан ерга кадам қўймаган эди. Ўша ортда қолганлар етиб келиб, *қипчоқ*ларни айлана қилиб ўраб олдилар ва бирданига Қосим *понсад*, Қанбар *понсад* ва Муҳаммадниёз *понсад* ва бошқалар Тошканд лашкарини “қипчоқни тут” деган бақириқлар остида уриб кетишди ва бир зумда уларни остин-устин қилиб, Ўрда ичига киришди ва Ўрдадаги *қипчоқ* катталарини Ўтаббой ва Тошканд ҳокими бўлмиш Нормуҳаммад *қўшбегидан* бошқа барисини ўлдириб ташладилар. Буларнинг қўлидан омон қочиб чиққанлари эса зўрға қочиб қутулдилар. Шаҳар ва дашту қишлоқда яширина олмай қолган бошқаларини эса доғули қалтоқ кишилар қаерда топслар ўлдирдилар. Уларнинг бола-чақасини асир олиб, қўлларидан қандай номаъқулчилик келса, буларга нисбатан қилдилар. **Байт:**

Намонд аз далерон касе бар қарор,
Ҳама гашта хаста афтод ба хор.

Мазмуни:

Ботирлардан ҳеч ким омон қолмади,
Бариси ярадор ва ночор бўлишди.

Қочиб қутулган *қипчоқ*ларнинг барчаси Дуоб оралиғида йиғилдилар ва шу ерга ён-атрофдан, хуллас қаерда юрган бўлсалар бошқа *қипчоқ*лар ҳам келиб, уларга қўшилдилар. Йиғилишгач, улардан катта бир қўшин ҳосил бўлди ва фурсат пойлаб турганларида, Мусулмонқули ҳам келиб, қўшилди.

Байт:

Гар туро мушкил шавад, эй нури айн,
Шарҳи инро боз жўйи аз **жунайн**.

Мазмуни:

Эй кўзим нури, қийинчилик туғилган чоғда,
Бунинг шарҳини излагайсан асл зотингдан.

Бу ҳодисалардан тинчигач, Амири валинаъми ҳукумат тахтида қарор топди. Муҳаммадниёз *понсад*га Тошканд ҳукумати давлатини топширди ва бошқаларга ҳам ўз мартабаларига қараб амал бериб, ҳаммасини ўзига мўте ва бўйсунувчи қилиб қўйди. Хуллас бу ишлар ҳам саранжом топгач, “Қил қўйрук” дея шаҳару //215^a қишлоқнинг бой ва шарифлари пиёда, отлиқ ҳамда Амири кабир мадади билан тоғ ва саҳрода ҳам одам қолмай, уруш мақсадида йўлга тушдилар. Амир валиънами бахт-толели бир соатда ёрдам қўлини козиюлҳожот сари чўзиб асъаса-ю дабдаба билан катта қўшин ҳамроҳлигида чиқиб, йўл ва бекатларни босиб ўтиб, Марғилон вилоятини қутли чодирлар тикилган жойга айлантирди. Фармонга биноан қўшиннинг асос тўлқини фавжлари *қипчоқ* қавмлари мамлакатини эгаллаш учун ён-атрофда белигиланган вақт ва жойда ҳумоюн ўрдуга келиб қўшилдилар. Лашкар сони кўплигидан ва бу қиёмат аломатли йиғинга Марғинон биёбони торлик қилиб қолди.

Ҳали ул ҳудуднинг айрим қавм ва уруғлари ҳумоюн мавкабга қўшилмаганига қарамай, жой шунчлик торлик қилгани сабабли юриш ноқорасини Дуоб соҳили оралиғи сари чалдилар ва осмонга тегувчи оёқни

хилолга ўхшаш узангига кўйиб, давлату саодат отининг жиловини *қипчоқ* юрти томон бурдилар. **Шеър:**

Зи овоза азми хони жаҳон,
Бинжунбид яксар замину замон.
Биларзид кўх, бижунбид дашт,
Хурўши сипоҳ аз фалак дар гузашт.
Зи ҳар жонибе руяте шуд падида,
Равон фавж фавжи сипаҳ расид.
Зи бас жўши лашкар зи пирох роҳ
Басити замин танг шуд бар сипоҳ.
Ҳама бо дили шоду бо созу чанг,
Ҳама гети афрўз бо ном нанг.
Ниҳон шуд ҳам рўйи ҳомун ба наъл,
Ҳаво яксар аз парниён гашта фаъл.
Набувад бар замин пашшаро жойгоҳ,
На андар ҳаво бодро монда роҳ.

Мазмуни:

Жаҳон хони юриши овозасидан,
Бирдан замину замон ларзага тушди.
Тоғ титради-ю, дашт қимирлади,
Кўшин шовқини осмондан ошди.
Ҳар тарафдан кўшин кўрингач,
Унинг гуруҳлар кела бошлади.
Лашкар тошқинидан бари йўллар,
Ва ер юзи кўшинга торлик қилди.
Барчаси қувноқ ва созу чанг ила,
Ҳаммаси оламни ёритувчи, ор-номусли.
Сахро отлар тақасидан кўринмай қолди,
Ҳаво бирдан улар дамидан исиди.
Ер узра эса пашшага жой қолмади,

Ҳавода шамол ўтиши учун йўл қолмади.

Хонликнинг куёши нурли ва кайвон авжли байроғи Андижон томонидан ўтгач, ўзи сақловчи яратгувчининг сақлови кафолатида Билқиллама йўлидан равона бўлди. Анча бекат ва манзилларни босиб ўтгач, Билқиллама мавзесига тушиб, чодир тикдилар. Эртаси куни шундай буюк шавкат ва ҳайбат билан ҳар қайси қабила уруғ ўз жамоасини сафга тузиб, довиорақ хон ва мақсади ҳосил шаҳзодалар ўз туғ ва байрақи билан душман рўпарасида жойлашдилар. Ҳировул-ҳировул, бурунғор-бурунғор сипоҳнинг кўлу қалби ботирлар гавдаси билан безанди. Шижоат кирдорли *қипчоқ*лар Миррих салобатли ширин жонларидан кўл ювиб, бирданига уч тўп бўлиб, ўртага чиқдилар ва улардан бир гуруҳи ўзини сон-саноғи ҳаддан зиёд ва санаш имконидан ташқари бўлган оломон ҳолдаги кўшин сафига уриб, оломонни шундай тарқатиб юбордики, бундай ҳол инсон ақл доирасидан ташқари эди. Шу тариқа неча минг //215^б бебош авбош қалтоқдан ташкил

топган оломонни таковарларининг туёқлари остида эзиб-янчдилар ва шамширу найза, таёқ билан уриб ўлдирдиларки, бу босқинда нобуд бўлганларнинг саноғига адосиз эди. Иккинчи гуруҳ эса ушбу мақол мазмунига мутаранним бўлиб, уруш юзини Амири валинаъмининг сараланган кўшини томон қаратди ва икки орада каттик тўқнашув рўй берди.

Байт:

Кужои эй ажал, бар ман макун тир,
Ман аз жон саргаронам жони ман гир.
Бадин ошифтаги гар бигзарад рўз,
Биё эй марг рахти зиндаги сўз.
Агар ин аст тарзи зиндагони,
Шавам қурбони марги жовидони.
Фалак шарманда аз нокомии ман,
Жунун дар парда аз бадномии ман.

Мазмуни:

Қайдасан эй ажал, ёнимдан ўтиб кетма,
Жондан бошим қотган, жонимни ол.
Шу қийинчилик билан ўтса гар ҳаёт,
Кел эй ўлим, ҳаёт кўч-кўлонини ёндир.
Агар яшаш тарзи шу бўлса,
Мангу ўлимдан айланай минг бор.
Фалак уялар менинг бахтсизлигимдан,
Телба ўзин четга тортар бадномлигимдан.

Найири аъзам, яъни қуёш қадамини тезлатиб, кўриниш ҳолатини шитоб билан ботиш уфқи сари эндираётган чоғда уруш олови эндигина аланга олишга киришди. **Байт:**

Давонданд бар як дигар борагий,
Салоҳ аз миён рафт якборагий.
Қиёмат дар омад ба овардгоҳ,
Бо барқ даровехт абри сиёҳ.
Хасак дар раҳии ошти рехтанд,
Ситезагарон дар ҳам овехтанд.

Мазмуни:

Бир-бири томон югурдилар,
Мувозанат орадан чикди бирдан.
Қиёмат тушди майдон аро,
Чакмоқ билан ёқалашди қора булут.
Яраш йўлига хашакдан ўт қаладилар,
Урушқоқлар бир-бирига ташландилар.

Қипчоқ аҳлининг одамлари сони озгина бўлишига қарамай, яъни икки минг нафарга ҳам етмаслигига боқмай, хумоюнӣ мавкаб лашкари сон-саноксиз бўлса ҳам шунча одамли кўшин шу даража тарқаб кетдики “аморат ювм нафар алмарман рхия” мазмуни ошкор ва “Баъзида Оллоҳ изни билан

озчилик кўпчилик устидан ғалаба қозонади” маъноси юзага чиқди. Давлат амирларининг ҳар қайси бир томонга айро тушиб, Тошканд ҳокими бўлмиш Муҳаммаднийез *қўшбеги* шу қочганча Диззах усти бўйлаб ўтиб, зўрға Тошкандга етиб олди. Бошқалар ҳам шундай қилишди. Амири валинаъми эса марди мардонавор ўн беш нафар кишиси билан бир тепаликда саргардон қолиб, на кетишга йўл топди, на қайтишга ва Аллоҳ зотига суянишдан ўзга чораси қолмади. Шу орада учинчи бўлак саналмиш Марғинон ҳокими, яъни Амири валинаъмининг акаси Маллабек лашкари билан жанг майдонига етиб келди. Бунинг воқеаси баёни ҳали яқин орада келажак сатрларда рақам қилинади, иншооллоҳи таоло. Маллабек ҳам замон шери ва марди мардона хонзода эди. Икки қўшин бир-бирига тўқнаш келиб, Маллабек бир неча бор зўр ҳамлалар уюштирди ва тарафлар шундай даражада уруш билакларини синашдики, баёнига ҳожат йўқ.

Байт:

Садои камонҳо дар омад ба гўш,
Пайи ғорати ақлу торожи ҳуш.
Ялонро шуд аз ҳар тараф чўби тир,
Чу рағҳои ғайрат ба тан жойгир.

Мазмуни:

Камон садолари кирди қулоққа,
Ақлу ҳушни ўғирламоқ учун.
Мардларга ҳар ёқдан келиб найза, ўқ,
Ғайрат томиридек танда ўрнашарди.

Нихоят Аллоҳ марҳаматидан зафар насими Маллабекка сари эсиб, *қипчоқлар* қочиш сари юз тутдилар. Маллабек бир-икки фарсахгача уларнинг орқасидан қувиб бориб, ушлашга кучи етмай //216^a орқага қайтди. Жанг майдонига етишгач, амири валинаъмининг озгина одами билан тепалик устида турганини кўрди. Амири валинаъми эса Маллабекни таниб, жанггоҳ сари ошиққанча унинг ёнига келди. Бу ерда ака-укалар неча минг кишининг сон-саноксиз мурдаларини кўрдилар. Хусусан Амири валинаъмининг қайнотаси ва пир-пешвоси бўлмиш Эшон Зоҳид хўжа¹⁸⁴ *хўжаи калон*¹⁸⁵ Жуйборийнинг жонсиз жасади тупроққа беланиб, қон ичра ғарқ ҳолатда ётарди. Шу ерда ҳозирлар ул мазлум шаҳид эшон марҳум ҳолига афсус-надоматлар чекиб, дув-дув кўз ёши оқиздилар. Вақт зиқ бўлгани учун бечорани ўша ердаёқ гўр қазиб, дафн қилдилар. Чунончи Ғофирбой мирзо мунший ҳазрат Эшон шаҳодатининг вафоти таъриhini қуйидагича қалам таҳририга чекканди. **Таърих:**

Муҳити сахову карам хўжа Зоҳид,
Зи баҳри навояш гуҳару як навола.
Сипеҳри сиёдат к-зи абри маҳосин,
Ба даври маҳу рўйи худ дошт ҳола.

¹⁸⁴ Хўжа Калонтўра – асли номи эшон Зоҳидхўжа. Хўжанд (1842-1843) ҳокими ҳам бўлган. 1853 октябрида вафот этган.

¹⁸⁵ Хўжаи калон – саййид ва хўжалар мулклари устидан назорат қиладиган амалдор.

Бузургий муфохират ба зоти шарифаш,
Нажобат зи девони мадҳаш қабола.
Асолат мабоҳ ба улувви нажодаш,
Ба атвори мустаҳсинаш ақл вола.
Фалотун шуда мулзам аз дониши ў,
Ба жанбаш Арасту тифли ду сола.
Ки ҳарби *қипчоқи* боғии муфсид,
Ки бориди тир аз ҳаво ҳамчу жола.
Қазоро яке барқи шамшери *қипчоқ*,
Шуд аз дасти тақдир сўяш ҳавола.
Ҳамон лаҳза аз дасти соқии даврон,
Шароби шаҳодат чашид аз пиёла.
Чу кофур ришаш ки буд аз сафидий,
Ба хуни худааш гашт рангин чу лола.
Геребони худ карда чок аҳли мотам,
Зи боди мусибат парешон аз гулола.
Ба дашти тафаккур ба қайдам дар омад,
Ки ин сайди мазмун ба сони ғизола.
Дабири хирад соли ин таъзиятро,
Рақам кард зи найсони базли рисола.
Сари турра бигушод рухсори гесў,
Ба авжи фалак бурда “афғону нола”¹⁸⁶.

Мазмуни:

Саховат ва карам денгизи хўжа Зоҳид,
Яхшилик учун ёйилган гавҳар дастурхон.
Саййидлик осмони, юзи оқ булутдан,
Ой атрофида ўз юзин қилмиш ҳола.
Улуғворлик фахр этар шариф зоти ила,
Нажиблик эса мадҳи девонидан ҳужжат.
Зоти улуғлиги аслик учун бир ифтихор,
Таҳсинга сазовор хулқиға ақл ҳайрон.
Билими олдида Афлотун уятда қолур,
Ёнида Арасту мисоли икки яшар бола.
Ифлос исёнчи *қипчоқ* уруши пайти,
Осмондан ёғилди ўқлар гўёки ёмғир.
Бир *қипчоқнинг* қиличи шўъласи,
Тақдир қўлидан бўлди хўжаға ҳавола.
Ўша лаҳзада даврон соқийси қўлидаги,
Қадахдан шаҳидлик шаробини ичди.
Оқлигидан кофурдек бўлган соқоли,
Ўз конидан лола каби қизил бўлди.
Модам аҳли эса ёқасини йиртиб,
Мусибат елидан гул баргидек қилди.

¹⁸⁶ Тарих моддаси 1269/1853 йилни беради.

Фикр даштида тўримга тушди бу,
Мазмун ови оҳу-ғизола сингари.
Бу азадорлик йили бобида ақл котиби,
Найсон сахосидан бир рисола битди.
Соч юзи турмагининг учини ечиб,
Фалак авжига етказда нолани.

Ҳазрат эшонни дафн этгач, омон қолганлик қувончини билдириш ва ёнларига мусулмонларни чақириш учун тўпу туфангдан ўқ отиб, овоз бердилар. Икки-уч фарсанг нари қочганлар шу заҳотиёқ тўпу туфанг садосини эшитгач, айримлар ўша куни, баъзилар эртасига қайтиб кела бошлашди. Узоққа кетиб қолганларга эса хоннинг соғ-саломат эканини билдириш мақсадида иноятномалар ёзиб, ён-атрофга юбордилар. Хусусан Бухородан минг марта яхши бўлмиш Хўқанди латиф шариф шаҳрига кетмакет уч кунгача ана шундай хабарлар келиб турди. Шаҳар аҳлининг ул маънини қабул қилмаган, яъни ишонмаганларнинг юрагига кеча-ю кундуз чексиз ҳадик-кўрқув йўл топиб, //216^б шаҳар аро ғулғула ва шовқин солганча ширин жонидан умид узиб, ғафлат уйқусини унутган кўйи бу ёмон кунлардан қандай омон чиқсак экан, дея ўз молу жонлари қайғусида ўтирар эдилар. Мазкур воқеанинг бешинчи куни, яъни сешанба куни катта-ю кичик барча бозорда ўтирганча ул тараф хабарларига кулоқларини динг қилиб ўтиришаркан, Ёрмозор катталаридан бири бўлмиш Қурбонбек *додхоҳ*нинг укаси иноятнома нишонасини кўрсатиб, Ўрда томонга ўтиб кетди. Фирок аҳлининг эзилган юракларига қайтадан жон кириб, ўз асл холига қайтдилар.

Байт:

Навиди фараҳбахш омад зи ёр,
Башорати атоест аз парвардигор.

Мазмуни:

Ёрдан қувончли хабар келди, аслида,
Худо лутфининг башоратидир бу.

Амири валинаъми тўпу тўпхонани Андижоннинг катта қишлоқларидан бири саналган Пойтуғ мавзесида туширдилар. Ён-атрофдагилар ва хабар етганларнинг барчаси яна қайтиб келиб, лашкарга яна бир неча минг киши кўшилди ва бу сон-саноксиз кишилар билан бу йиғин олдингисидан ҳам зиёда бўлди.

Худо урган *қипчоқ*лар эса Билқиллама ичига қамалиб, бола-чақа ва хотин-халажи егулик ҳеч нарсалари йўқлигидан доду фарёд қила бошладилар. Эркаклари бетоқатлик юзасидан бундай қаттиқ тугунни ечиш умидида бошларини дуч келган ерга урар ва шаҳару қишлоқлар бўйлаб изғишга тушгандилар. Аммо, барча ердан хайрият аломати ўрнига беҳурматлик нишонини кўриб, яна ортга қайтардилар. Бир неча марта Намангон ва Тўрақўрғонга бордилар, аммо бе нейл мақсуд қайтиб келдилар. Бошқа қишлоқларга боришса ҳам халқ калтак ва таёқ билан қувлаб солишар ва ортларига қайтариб юборишарди. Хуллас, қаерга боришмасин, ноумидсизликдан бошқа нарсани кўрмасдилар.

Ноилож бошини эзидий тақдир қазоси ризосига қўйиб, ҳикматли элчи излаб топиш маслаҳатини ўртага солиб, бечоралик ҳоли арзини минг боралик тавба-тазарру билан Амири валинаъми ҳузурига юбордилар. Амири кабир *қипчоқ*лар аризасидан хабардор бўлгач, бундай аянчли аҳвол жараёни юзасидан шундай олий фармон чиқардилар: Мусулмонлар орасига бундай раҳна солган киши Мусулмонқули саналади. Агар уни ушбу иноятнома етишган заҳоти ушлаб, қўл-оёғини боғлаган қўйи одамларимизга топширинг. У қилмишига яраша жазосини олиши лозим. Сизларнинг қанчалик катта-кичик гуноҳ ва гуноҳкорингиз бўлса, барининг баҳридан кечиб, дунёвий лаззатлар ичида энг ширини бўлган афв лаззати марҳаматини татитиб, меҳрибонлик лутфи билан яшнатиб, шоду хуррам қилгаймиз.//217^a Ва агар бу буйруққа бўйсунмасангиз, биз томонимиздан сизларнинг жонингиз жазосига нима лойиқ топилса, ўзингиздан кўринг. Бу ёмон аломатли хабар эшак мия *қипчоқ*ларга етишгач, душманни сийлаш маъноси таъмасига учиб, ҳаммаси иттифоқ бўлганча Мусулмонқулининг қўл-оёғини боғлаб, Амири валинаъми ҳузурига олиб келиб, катта-кичик бариси тавба ва узр сўраб, амир Худоёрхоннинг оёғига йиқилдилар ва хон билан янгидан аҳду паймон тузиб, кўнгил тинчлик ила давлат ҳимояти остига кирдилар. **Байт:**

Авжи давлат сифлатаъбонро ду рўз беш нест,
Хок агар имрўз дар чарх аст фардо зери пост.

Мазмуни:

Пасткашларнинг давлати авжи икки кундан кўп эмас,
Чанг бугун осмонда чир учса, эртага оёқ остига тушади.

Амири валинаъми душманлардан кўнгли тинчиб, Мусулмонқулини дарҳол аробага солиб, лўлилар сардори ва бўриларнинг қонхўрроғи бўлмиш Йўлчи бек *додхоҳ*ни унга муваккил қилиб, кўп сонли, яхши қуроли сарбозларга аравани кўриқлатган қўйи кеча-кундуз мўл-кўл масофаларни босиб ўтиб, оз фурсатда ўзларини Хўқанди латифга етказдилар. Мусулмонқулининг “ана келди-ана келди” хабари эшитилгач, бу гап оламга ёйилди. Якшанба бозор куниси халойиқ ўз ишларини ташлаб, томоша учун одам устига одам йиғилиб, том борми, айвон борми, деворми устига чиқиб, ул мурдорни кўргани ўтириб олишди. Ҳали айтганимиз тартибда лўлилар ароба атрофини ўраб, Мусулмонқулни оёғида кишан ва бўйнида занжир билан олиб келмоқда эдилар. Бир нечта жаллод ҳам қиличини ялонғочлаб, улар олдича борар ва гуноҳкор сифатида хонга тутиб берилган *қипчоқ*лардан ҳар юз-икки юз қадамда, бештами-ўнтасининг бошини кесиб, шу зайл ўтиб борардилар. Қиёматдан ҳам баттар бу каби кўрқинчли ҳолатда Мусулмонқулини шаҳар айлангириб ўтдилар. Иш масъуллари шаҳар ва қалъани кўриқлаш учун қолган эдилар. Нурбой *иноқ* ва Каримқули меҳтар ва бошқалар бир-бири билан биргаликда дурадгор устага текис бир тахта ясашни буюриб, Мусулмонқулини дарҳол ўн газ одам қаддидан баландроқ чорпоёга маҳкамлаб, ҳалиги тахта устига чиқариб ўтқазиб, бошу елкасини занжир билан боғлаган ҳолда Миррих савлатли икки қонхўр жаллод унинг олд ва орқаси томонида жой олдилар. **Байт:**

Ки анко боз монад аз паридан,
Зи гунжишкон лагад бояд кашидан.

Мазмуни:

Анко куши учмоқдан тўхтаб қолса,
Чумчуклар тепкисини кўтаришига тўғри келади.

Шунингдек, қаердан икки нафарми, уч нафарми, тўрт-бештами *қипчоқ*ни топиб келишса, жаллодлар оний бир суратда соат сайин ана шуларнинг бошини ҳам Мусулмонкул ўтирган тахта остида кесиб турдилар.

Мирзо Ғафур мунший бу воқеа баёни асосини //217⁶ дур сочувчи назм тизимига терган эди. **Назм:**

Кунун бишнава аз хусрави Пойтук,
Ва зи он бақият ус-сайф дар байқалук.
Чи воқе шуд он қавми бетораро,
Ки сағони ҳар ғори мағороро.
Дар пеш омад он жама авбошро,
Чи сон ёфтанд роҳи кенгошро.
Ки он жумла аз бими жон чун вухуш,
Нухуфтанд яксар сўроҳи муш.
Чу шери жаён хони Баҳром кин,
Ки дар қасди рўбаҳ шуд андар камин.
Ба қасдаш чу пай бурданд он мардумон,
Жаҳон шўри шари оташи хашми хон.
Нагардад зирех то нагирад ба даст,
Аз ин ранжи *қипчоқ*онро дод даст.
Чу пас мондае чанд кенгош кард,
Ба ҳамдигар асрори дил фош кард.
Чунин то ба кай саркаши мекунем,
Зи ислом гарданкаши мекунем.
Бемирем боғии муфсид мурем,
Ба роҳи залолат қадам бифшурем.
Чунин доштанд бо худ ин гуфтугў,
Бадин ҳол ҳар жо ки орем рў.
Бибандад дари лутф бар рўйи мо,
Зи шафқат насозад ниғаҳ сўйи мо .
Ба худ ин ҳама зулм худ кардаем,
Жафоҳо ба худ беадад кардаем.
Кунун мезасад узри тақсири хеш,
Ариза нависем ба амири хеш.
Ки шояд ба мо меҳрибони кунад,
Чу дар асл хонасту хони кунад.
Навиштанд маърузи рикқат тароз,
Ба наздики хоқон ба ажзу ниёз.
Супурданд бар дасти донишварон,
Ки буданд онжумлаги хўрдадон.

Расулон расиданд ба наздики хон,
Кушода забони тазарруъ баён.
Ба мадҳи сано ифтитоҳи сухан,
Намуданд ҳар як дар он анжуман.
Ки шоҳо, ту шоҳи-ю мо бандаем,
Зи кирдори худ сахт шармандаем.
Ба расми таҳийят ба хони замон,
Намудандашон пешкаш молу жон.
Бигуфтанд ҳастем моён ғулом,
Ки бар остони дарат субҳу шом.
Тану жони моён фидои ту бод,
Ба чашмони мо хок пойи ту бод.
Ки як сар бувад тўҳфаи даргаҳат,
Тавони гирифтан зи мо ҳаргаҳат.
Кунун рў ба даргаҳат овардаем,
Сазад ҳар чи хоҳи ту бад кардаем.
Агар афв сози ту тақсири мо,
Ки мо бандагонем, ту мири мо.
Чи хизмат бифармои бо жон кунем,
Ризои ту ҳар чист мо он кунем.
Мураххас намои фақри кунем,
Ба фақру ғино гўша гири кунем.
Ба кунжи қаноат қадам баспурем.
Бемирем ҳам бо фақирӣ мирем.
Чунин дод посух шаҳи комкор,
Ки аввал Муслмонқулиро биёр.
Биёред он фитнажўи лаим,
Ки арзи шумо ёғиён нашнавам.
Чу рафтед мо низ аз пай равем,
Ба қасди ҳалоки шумо дар шавем.
Бигирем дар зери тўпу туфанг,
Чу борон бирезем тиру хаданг.
Наёбед аз дасти моён нажот,
Акнун бимондед дар “кишти” мот.
Зи алтофи хон жумла навмед шуд,
Тараб рафту андуҳ жовид шуд.
Расулон бигаштанд ошуфтаҳол,
Ки тақрир додан аз он қилу қол.
Муслмонқули ин ҳикоят шунид,
Ки ранг аз руҳи бефурўғаш парид.
Баҳонаи таҳорат кунам гуфту рафт,
Дилаш зи он сухан сахт ошуфту рафт.
Ҳарифон чу диданд он фитнагар,
Гурезад агар кор афтад ба сар.

Гирифтанд дарҳол маҳкам чунон,
Ба пояш ниҳоданд банди гарон.
Бибастанду хаср ду дасташ ба пушт,
Заданд бар сари рӯйи ӯ чанд мушт.
Ба дастури тӯҳфа биёвардашон,
Ба наздики султони соҳибқирон.
Ки ин аст дар мулки ту рахнагар,
Ки андохта дар жаҳон шӯру шар.
Сазовори сад гуна ранж аст ин,
Ки подоши чандин шиканж аст ин.
Зи мо ҳар чи бигзашт ӯ шуд сабаб,
Ки лойиқ бемирад ба ранжу тааб.
Ба иғвои ӯ жумла гумрах шудем,
Ба тарғиби ӯ сахт обила шудем.
Кунун ихтиёраш ба дасти шумост,
Забуни шумо, зери дасти шумост.
Тамошо кун авзои абнои даҳр,
Ба аҳбоб аз аблаҳе дод заҳр.
Мусулмонқулиро ба ажзу ниёз,
Талаб доштанд рӯзгори дароз.
Пайи нангу номус ин аблаҳон,
Суйи марг омад ба дориломон.
Зи жаҳл аз пай жустани ор шуд,
Каманди ажалро гирифтор шуд.
Фиканданд аз тангии қофия,
Чу Заҳҳокашон дар гуҳовия.
Чунин аст ойини абнои даҳр,
Пайи меҳрашон нест бе дару қаҳр.
Ғалат гуфтам аз шумии феъли бад,
Сазовори сад лаън шуд то абад.
Биафтод аз вазъи ноқобилаш,
Чу Ҳорут андар чаҳи Бобилаш.
Бадон ҳол хон дид он шумро,
Сано гуфт Қаҳҳори Қайюмро.
Ва зи он баъд хурсанд шуд хони даҳр,
Фиристод он фитнагарро ба шаҳр.
Бифармуд ба Йўлчибек *додхоҳ*,
Ба Хўқанд ӯро расон то пагоҳ.
Бубинанд то халқ шоди кунанд,
Зи беҳжат ба ҳар сў муннодий кунанд.
Кунун халқ аз фитна эмин шуданд,
Ки фориғ зи ашғоли тадфин шуданд.
Ба по ишкел андохт гардун савор,
Дар атрофи он аз ҳасираш ҳисор.

Ба шамшери лўхт лўлиён дар миён,
Гирифта шудандаш бадин сў равон.
Ҳама халқ баҳри тамошои ў,
Шуданд аз тамасхур ба изои ў.
Ба роҳаш зи қипчоқи бадхохро,
Фалокат зада умри кўтохро.
Ба ҳар жо ду-се кушта партофтанд,
Ба зажраш чунин маслаҳат ёфтанд.
Чу дар шаҳр дар ҳар сари кўча дид,
Тани куштае мардумони саид.
Дилаш зи он сабаб ончунон кард дард,
Кашид аз жигар баъд аз он оҳи сард.
Бафармудашон сохт нажжори чувт,
Яке чорпоя барояш дуруст.
Ба болои он тахтае рост кард,
Ки табъи замон ончи мехост кард.
Намуди зи наздику //218^б дураш чунон,
Чу шохе ки лаклак ниҳад ошиён.
Аробакаш оварда наздики сой,
Чу лаклак дар он ошиён дод жой.
Ниҳодаш ба занжир дар гарданаш,
Кашиданд рахту либос аз танаш.
Ки чанде зи бадхоҳ аз хеши ў,
Бикуштанд оварда дар пеши ў.
Ба таънаш забонҳо намуданд дароз,
Чу дандон шамшер сони гароз.
Бадин гуна нодиданҳо бидид,
Ба кирдори бад ончи шоист дид.
Ба ин саҳти-ю жон кани то ба шаб,
Биистод он кавкаби зу зунаб.
Пагоҳаш ки чун гармии бозор шуд,
Сараш сарфароз охир аз дор шуд.

Мазмуни:

Эшит энди Пойтуқда қолган шохдан бир сўз,
Ҳам тирик қолган ул қамалдаги қипчоқлардан.
Не воқеа бўлганини ул ёмон қавмга,
Ҳар ғору ковакда бекинган итларга.
Қанчаси бўлса бир жойга йиғилганин,
Кенгашга нечук йўл топганин.
Ҳайвонлардек жонлари учун кўрқиб,
Сичқон инин қилдир ҳар бири макон.
Баҳром кинли хон дарранда шернинг,
Тулки овлаш учун пистирмада турганидек.
Қасдига тушди, билиб шунда ул одамлар,

Билишди хон ғазаби жаҳонга ўт солар.
Қўлга олмагунча қайтмас ҳеч изига,
Қипчоқлар қолишди бундан изтиробга.
Қолган-қутганлар кенгаш қурдилар,
Бир-бирига юрак сирларин дедилар.
Қачонгача бу янглиғ бош тортамыз,
Исломдан қачонгача бўйин товлаймиз.
Ўлсак ифлос исёнчидек ўламызми,
Залолат йўлида маҳкам турамызми?
Ўзларича дедилар бу сифат сўзларни,
Бу ҳолда қайга бориб юзлансак,
Бекитишар бизга лутф эшигин бешак,
Шафқат-ла боқишмас биз томон ҳеч.
Не зулм этсак ўзимизга қилдик биз,
Ўзимизга саноксиз жафо қилдик биз.
Энди айбимиз узри учун вақт етди,
Ўз амиримизга бир хат битайлик.
Шояд бизга меҳрибонлик айласа,
Аслзода хондир, чин хонлик айласа.
Ёздилар юракни эзувчи бир ариза,
Хоқон ҳузурига айлаб ажзу ниёз.
Топширдилар донолар қўлига шу он,
Ки бариси эдилар билимдон, зукко.
Элчилар бордилар хоқон олдиға,
Тил очиб тавба-тазарру баёниға.
Ҳамду сано билан сўзни очдилар,
Қилди ҳар бири шу янглиғ ибтидо:
Эй шоҳ, сен шоҳсан, биз бандамыз,
Ўзи ишимиздан кўп шармандамыз.
Қутлов расми билан замон хониға,
Қилдилар молу жонини тухфа.
Дедилар: эрурмиз бизлар ғулом,
Эшиги бўсағасида тонгдан то шом.
Тану жонимиз сенга фидо бўлсин,
Кўзга хоки пойинг тўтиё бўлсин.
Боримиз тухфадир даргоҳингга,
Қачон истасанг олурсан уни биздан.
Мана эшингга юз тутиб келдик,
Не қилсанг арзир, биз ёмон қилдик.
Афв айласанг айбимизни,
Бандаларингмиз, сен амиримиз.
Не хизмат буюрсанг жон устиға,
Розилигинг учун не бўлса қилайлик.
Озод этсанг, фуқаролигинг қилайлик,

Бир бурчакда факиру бой яшайлик.
Қаноат бурчагига қадам босайлик,
Ўлсак ҳам фақиринг бўлиб ўлайлик.
Шундай жавоб берди комкор шоҳ:
Аввал Мусулмонқулини келтиринг.
Келтиринг у исён кўзғар лаънатини,
Бўлмаса сиз ёғийлар арзин эшитмасмиз.
Кетсангиз, кетингиздан биз ҳам тушгаймиз,
Ҳалокатингиз қасди учун отлангаймиз.
Қолдирамиз тўпу туфанг остида сизни,
Ёмғирдек ёғдирамиз ўқларимизни.
Дастимиздан топ олмасиз ҳеч нажот,
Эшитгингиз энди биздан нуқул кишт, мот.
Хон лутфидан бариси ноумид бўлишди,
Қувонч кетди-ю, андуҳ мангу қолди.
Элчилар қайтишда синиқ кўнгил билан,
Сўзлаб бердилар барини шу тил билан.
Мусулмонқули эшитиб бу ҳикоятни,
Нурсиз рангидан ранги учди.
Таҳорат қилай, деган баҳонада кетди,
Дили ул сўздан қаттиқ қайғуда кетди.
Ҳарифлар кўрса ул фитначи айёр,
Қочиб қолғуси ҳаялланса сал-пал.
Ушладилар дарҳол тутиб маҳкам,
Оёғига солдилар оғир занжир шу дам.
Икки қўлини орқасидан боғлашди,
Юз-бошига бир неча мушт ташлашди.
Тухфа дастури билан келтирдилар,
Соҳибқирон султон олдиға беомон.
Мулкинга раҳна солувчи ушбудир,
Жаҳонга ғавғо солган ушбудир.
Минг хил азобга лойиқ эрур бу,
Турлук укубутга солса арзир бу.
Биздан не айб ўтса бу эрди сабаб,
Муносибдир ўлса чекиб не ранж.
Унинг иғвоси деб йўлдан адашдик,
Унинг гапи билан кўп овора бўлдик.
Энди ихтиёри Сизнинг қўлингизда,
Сизга эгар бош, қўл остингиздадир.
Томоша қил, замона аҳлининг ишини,
Аҳбобга бир аблаҳ қўлидан тутди заҳар.
Мусулмонқулини ожизлигу эҳтиёж ила,
Анча йиллар тутмоқчи эдилар.
Бу аблаҳларнинг ор-номусидан,

Ўлим сари келди омонлик уйига.
Жоҳилликдан эргашмоққа қилди ор,
Ажал камандига бўлди охир гирифтор.
Танг келганда аҳвол ташлашди,
Заҳҳок каби уни ҳам зиндонга.
Шундайдир даҳр аҳлининг қонуни,
Меҳрлари йўқдир қаҳру ғазабсиз.
Йўқ, хато дедим, у шум феълидан,
Минг лаънатга сазовор бўлди абад.
Ноқобил туруш-турмушидан у,
Тушди Ҳорутдек Бобил чоҳига.
Бу ҳолда хон кўриб ул шумни,
Қаҳрли қаюмга сано айтди.
Шундан сўнг хурсанд бўлди хон,
Юборди ул фитначини шаҳар сари.
Йўлчибек *додхоҳ*га буюрди,
Тонггача етказ уни Хўқандга деб.
Кўриб халқ шодлансин, ҳар томонга,
Хурсандликдан жар солишсин.
Энди халқ фитнадан тинчиди,
Дафн ишларидан озод бўлдилар.
Оёғига кишан солдилар,
Атрофини қалъадек ўраб олдилар.
Лўлилар яланғоч қилич билан ўртага олдилар,
Шу шаклда ул тараф бўлдилар равон.
Барча халқ Мусулмонқулни кўрайлик деб,
Масхаралаб устидан роса кулайлик деб.
Олдида ёмон ният *қипчоқ*ларни ҳам кўрдилар,
Фалокат урган, умри қисқа олчоқларни кўрдилар.
Ҳар ерга икки-учтаси бошин кесиб отар эдилар,
Азоб бериш учун шу йўлни ўйлаб топгандилар.
Шаҳарда ҳар кўча бошида ўлик танларни,
Кўрар эди бахтиёр халқ.
Мусулмоқул дилига бундан оғир дард тушди,
Шундан сўнг совуқ бир оҳ чекди жигардан.
Буюрдилар чаккон дурадгорга,
Яса деб унинг учун бир чорпоя.
Ул тахта устига турғизиб қўйишди,
Замон истаги не эрса, шуни қилишди.
Атрофини эса шох-шабба ила ўрадилар,
Гўё лайлак инидек уя ясаб турдилар.
Аравакаш келтириб сой ёнига,
Лайлакка ўхшатиб шу уяга солишди.
Занжир солдилар бўйнига,

Танидан ечдилар либос, кўйлагин.
 Қариндошидан бир неча шумни,
 Ўлдирдилар келтириб олдиға.
 Таънаси учун қанча сўкиш бўлса, деб яйрадилар,
 Ғазабдан шамширдек тишларин ҳам қайрадилар.
 Шундай кўргуликларни кўрди Мусулмонқул,
 Ёмон қилиғига яраша не бўлса кўрди ул.
 Шу қийинчилик ва жон бериш билан то кечгача,
 Турди гуноҳларга тўла ул кавкаб.
 Эртасига бозор қизиган кун эди,
 Боши дор туфайли баланд бўлди.

Уч кун давомида шу зайл эрта тонгдан то шом қорайгунча тахта устида жаҳон томошабинларига бу каби даҳшатли ўйинларни намоиш этдилар. Кечалари эса Мусулмонқулини Ўрдага келтириб, қоронғу бир хонада ибодат бурчагига ўтқазиб кўярдилар. Нафсиламрини айтганда, бу марди мардона ва шеро фарзона маслаҳат соҳиби бўлмиш вазир қўлини ато ва ҳиммат учун очган ҳамда жаҳон олишлик тадбири, душманни куйдириш борасида етук саъй-ҳаракатлар қилганди. Начора. Якшанба куни муҳаррам ойининг ўн тўққизиди, Сичқон йили сана 1268 йилда¹⁸⁷ кўй бозорида дорга осдилар. Умри қариб олтмиш ёшга етиб, вазирлик мансабидаги ҳукумати ўн йил бўлди. Қурдирган биноларидан Янги юқори бозор, мадрасаи олий ва закотхона саройи ёдгор қолди. Яна шаҳарнинг Намангон йўли устидаги шахсий уйи ҳам шу жумладандир. Сайхун дарёсидан катта бир анҳор қаздириб келтирган эди. Баноканд шаҳри қурилиши эса ниҳоясига етмай қолди. Сипоҳ аҳли ва халқни ўзига оғдириш сиёсати кучли бўлиб, унинг шижоат ва ғайрати сабабли одамлар беҳуда ишларга қўл урмас, ёмон феълли душманлар шафқатсизлигидан кўрқиб, бирон қилиқ қилиш учун журъат қадамларини олдинга ташлай олмасдилар. Давлат бошқариш ва юрт иқтисоди масаласида жуда эҳтиёткорлик қиларди. Унинг бу ишлари халқ назарида қаттиқ қўллик ва зулм тааддиси бўлиб кўринарди. Шу сабабли кўпчилик халқ ўз норозилигини изҳор этган бўлиб, шу тобда уни қарғашдан бўшамасди ва қўллари-ю тилларидан нима ёмон иш, сўз келса, дариг тутмасдилар.

Шаҳарнинг кўзга кўринган кишиларидан бири саналган Мирзо Ғафурбой мунший замонага боқиб, ушбу таърихни Мусулмонқулининг дорга осилгани борасида назм ипиға тизган эди. **Таърих:**

Мусулмонқул он золими бе диёнат,
 Ба чандин уқубат гирифтор гардид.
 Зи афъоли атвори мазмуми шумаш,
 Сараш аз хижолат нагунсор гардид.
 Зи бас буд он золим жавр пеша,
 Зи жавраш хама олам безор гардид.

¹⁸⁷ 1852 йил 14 ноябрь. Муаллиф бу воқеа санасида хато қилмоқда. Мусулмонқули 1853 йили 22 октябрь қатл этилган – таржимон.

Чу иблиси //219^a бадном то рўзи маҳшар,
Ба нафрини лаънат сазовор гардид.
Кирдори бад ҳамчу дуздони раҳзан,
Ба танаш бин, ки шоистаи дор гардид.
Надида хирад ҳарфи сидқ аз каломаш,
Чунин гуфт ба таърих “хунхор гардид.”
Чу ғаддори дин буд он шум бадбахт,
Ки таърих ҳам “дин ғаддор” гардид¹⁸⁸.

Мазмуни:

Мусулмонкул ул диёнатсиз золим,
Неча бир уқубатга гирифтор бўлди.
Ўзининг паст атворли феълидан,
Боши хижолат ила ерга эгилди.
Ул золимнинг жабр кўплиги сабаб,
Жавридан бутун олам безор бўлди.
Бадном Иблисдек то қиёматгача,
Лаънатли нафратга сазовор бўлди.
Йўлтўсар қароқчидек ёмон қилиқнинг,
Гавдасини кўр, дорга муносиб тушди.
Гапидан ақл садоқат сўзин эшитмай,
Таърихига деди: “қон ичар бўлди.”
Дин ғаддори бўлгани учун ул шум,
Таърихи ҳам “дин ғаддори” бўлди.

Амири валинаъми ҳам тинч кўнгил ва хотиржамлик билан вилоятнинг ён-теварагини ёғийларнинг тикан ва хашакидан тозалаб, душманни бирёқлик қилиб, қайтиб келдилар ва фатҳу зафарга ёр, хайрия осор хумоюнӣ давлат билан Ўрдага тушди. *Қипчоқ* каттталари ишонч юзасидан кўлини “ватанпарварлик” этагига уриб келган эдилар. Уларни ҳар бир вилоятга ўн-ўн бештадан қилиб тарқатиб юбориб, ҳар замонда бул *қипчоқ*ларни ўлдирмоқ учун ҳар бири номига ўта таҳдид аралаш хатлар юбориб турди. Ҳар вилоят ҳокимига хат етиши билан ул мусулмонларнинг оғир бошини танасидан енгиллатиб, йўқлик йўлига солиб юборардилар. Шу ишлар асносида бир нечалар ул қавмга жабр қилиб, қаер ва қайси вилоятнинг қай бурчагида бўлса ўлдирдилар. Ўлдирилганлар сони бора-бора санок доирасига сиғмас даражага етди. Хусусан, Балиқчи ҳокими Абдулқаҳҳор *додхоҳ* қанчаларни ўлдириб, бир кечада бир минг беш юздан зиёд *қипчоқ* ўлигини дарёга ташлади. Қиличдан омон қолганлари ҳар бир бурчакда бекиниб, тоғу ғорларда яшириниб, кўпчилиги очлик ва сувсизликдан ўлиб кетишди. *Қипчоқ*лар умрини шу зайл қийинчилик ва сарсону-саргардон ва хайрону карахтлик билан ўтказардилар. Фарзандлари ва аёллари кўчама-кўча юриб, дарбадарлик қилишарди Ул бечораларга бирон паноҳ беришга ҳадди сиғадиган бирор одам топилмасди. Шу тарика қишни ўтказиб, ҳар бири ўз бечоралигига бирон чора излаб, деҳқончилик ва чоракорлик ишларига

¹⁸⁸ Тарих 1269/1853 йилни беради.

ёлланиб кетдилар. Шунга қарамай вақти-вақти ва фурасат-фурсати билан озгина уриниш натижасида қолган-қутган *қипчоқ*ларга ҳам ўлим шарбатини ичириб турдилар. Етти йил мобайнида бу ҳол шу тариқа давом этди. *Қипчоқ*лар куни эса фақат шу янглиғ кечди. Маллахоннинг офтоби шарафи балқиб чиқиб, нурафшонлик бахш этгачгина, яна янги бошдан отланиб, Маллахонга қўшилдилар ва бу хон ёнидан жой олдилар.

Амир Худдоёрхон валинаъмининг Хўқанди латиф салтанатида мустақил ҳукумат қилиш шарафига етишгани зикри

Иншо тизимининг муншийларига бекитиқча қолмасинким, исми улуғ ҳазрат, яъни асбоблар сабабчиси бўлмиш худованд ўз иродати бўйича ҳар бир ходисанинг юзага чиқиши ва ҳар воқеа рўй беришини бирор вужуди воситаси қилиб, унинг ўзига олиб тақайди. **Байт:**

Дар тамоми офариниш пеши ҳар к-ў оқил аст,
Ҳеч бе ҳикмат набошад гарчи қудрати комил аст.

Мазмуни:

Барча яратилганлар олдида агар у оқил бўлса,
Комил қудратдан эрса-да ҳикматсиз эмасдир.

//219^б Барча кўплик иши фақат бирлик воситаси билан тўғрилиқ топади, агар шу бирлик кўпликни бир ерга йиғмаса тартибу назм деган сўз бўлмас эди. Шу жумладан инсон гавдасининг пойтахти аҳволининг тартиби ўзи бир кичик олам бўлиб, унинг борлиғи ёлғиз жонга боғлиқдир. Шунинг нури бўлмаса, вужуд ободлигига оид ишлардан ҳеч бири тўғрилиқ топмайди. Мазкур дастурга кўра катта олам йиғноқининг бир ерда мустаҳкам қарор топиши тенгсиз Подшоҳ иродаси ёки мамлакат ишларининг тартиб-низоми юрт эгасининг сиёсат қўлисиз давомли бўла олмайди. Акс ҳолда унинг меъёри издан чиқиш билан тугайди. Маълумки, табиий нафс тадбири инсоний ва ҳайвоний хислатларнинг маромига қараб бўлиб, қай бири устунлик қилса, унинг натижаси ҳам адолат ёки зулм каби амаллар билан яқун топади. Баданда қабихлик хислати бўлса, унинг аҳволида тўғрилиқ йўли кўринмайди. Яхши ўй амалда рўёбга чиқмаса, адолат меъёри бузилиб, тўғрилиқ ва саломатлик либосидан маҳрум қолади, аъмол моли фасод ва бузилиш сари юз тутаяди. Шу тариқа агар бирор мамлакат малики ёки бирор вилоят волийси адл ва тўғрилиқнинг “сиротул мустақим”идан чекинса ва шайтоннинг иғвоси ғурури билан ёғийликнинг исён-туғёни кўчаси ва душманлик йўлидан юрса ҳар ойна давлати юлдузи гуноҳ пастлиги сари инади ва носавоб кирдори ёмонлигидан мулку мамлақати бахтсизлик маконига айланади. Бунга ўхшаш мисол *қипчоқ*лар аҳволида намоён бўлиб, ўша давру замонда улардан ёмон афъол ва ёқмас ҳаракатлар юзага чиқди, натижада юқорида айтиб ўтганимиз мудҳиш воқеалар рўй берди ва шу сабабли хон валинаъмининг ғазаб ва қаҳр олови шўълаланди. Бунинг давоми сифатидаги яна ҳам даҳшатлироқ ишлар Дай фаслининг тийрамоҳида ҳам улар ҳаққида аъмолларига жавоб тариқасида юзага чиқди. **Назм:**

Шаҳаншохро хуби аз доди ўст,
Паноҳи худо эмин ободи ўст.
Шаҳ аз доди худ гар пушаймон шавад,
Вилоят зи бедод вайрон шавад.

Мазмуни:

Шоҳга ярашиқли иш унинг арз-дод сўрашидир,
Худо паноҳи унинг тинч мамлакатидир.
Шоҳ ўз адолатидан юз ўгирса,
Вилоят бу бедодликдан вайрон бўлади.

Ҳалиги воқеа рўй бергандан сўнг Амири валинаъми ҳаққида кудратли ва буюк Эгамнинг буйруғи амалга ошиб, душманларни оёқ остида поймол қилган кўйи илоҳий зафар ва ғалаба билан орқага қайтдилар ва Ўратепа мамлакатини отаси юз уруғидан, онаси эса асли паст масчойи бўлмиш Абдуғаффорбекка бериб юбордилар. Маллабекнинг бошини эса Тошканд вилояти билан сийладилар. Марғинон шаҳрини укалари Султон Муродбекка бердилар. Тўрақўрғон ҳукумати Сўфибекка тааллуқ топди. Андижонни номурод Исобекка //220^a топширдилар. Ҳар бир вилоятга бир амалдор ва ҳар бир музофотга бир *кутвол*¹⁸⁹ тайин қилдилар. Шундан сўнг осойишталик орзусига тушиб, бир неча кун истироҳат қилмоқ ниятини кўнглига тугди. **Маснавий:**

Чу давлат атоест аз кирдигор,
Наояд зи бисёр на хайли кор.
Зи тадбир давлат наояд ба даст,
Зи тақдир дон дар жаҳон ҳар чи ҳаст.
Худо дар жаҳон ҳар чи тақдир кард,
Ба тадбир натавонаш тағйир кард.

Мазмуни:

Давлат худодан бир ато бўлгани учун,
Ҳамманинг ҳам қўлидан иш келавермайди.
Тадбир-чора билан давлат қўлга кирмайди,
Жаҳонда нима бўлса тақдирдан бил.
Худа жаҳонда нимани тақдир қилган бўлса,
Тадбир билан ўзгартириб бўлмайди.

Шу аҳвол асносида озгина тинчликдан сўнг Абдуғаффорбек кўрнамак машриқ зиёси толеи балқишидан мағрибнинг зулумот пастлигига иниб, бевафолик йўлини айниш майдони бўйлаб солди. Унинг устига акаси Маллабек мурувватсизлик нафасини давлатсизлик туғени гавдасидан чиқариб, ёмон афъоли ва ёқмас ҳаракот билан журъат қадамини олдга ташлаган кўйи Кировчи қалъаси устига бостириб бориб, унинг қамалига киришди ва Маллабекнинг бу ёмон иши баробарида у ёқларда неча минг ўрус ва қазоқ душманлик ва нифоқ юзасидан Оқ масжид муҳосирасига киришиб, ўша ерда қўш ташладилар. Булар ҳақидаги кетма-кет шум хабарлар амир Худоёрхон валинаъми қулоғига етишиб, хотиржамлиги бузилди ва

¹⁸⁹ Кутвол – қалъабег, комендант.

валинаъмининг қаҳру ғазаб олови машъалавор аланга олиб, ёз фасли бошида ғалаба аломатли аскар йиғилиши борасида бажарилиши шарт бўлган фармон чиқди. Хонлар ва короғоҳ сипоҳ осмон интибоҳли даргоҳга йиғилгач, сафар асбоби ва лашкарга лозим ашёлар уруш учун саранжом топди. Фалакка етар оёқлар саодатга уланувчи узангиларга кўйилиб, қутлуғ байроқ Ўратепа томон ҳаракатга келди. Йўл юриш асносида кўш ташлаш учун муносиб жой саналмиш Маҳрам қишлоғи мавзесида чодир ва саропардаларни барпо қилиб куриб, салтанат иззати билан ўтирган эдилар, ул аснода Маллабек жаноблари томонидан Кўр Қўлдош номли киши бир неча нафар билан бирга элчиликка келиб, элчилик вазифаси мазмунини Худоёрхон жаноб олийлари арзига етказди. Паёмдан сўнг ва хатни мутолаа қилгач, амир қаттиқ хафа бўлиб, Кўр Қўлдошнинг калласини шу мажлисдаёқ танасидан жудо қилди. Қолганларини занжир қайди асирлигига солиб, тез учар от жилловини Тошканд томонга бурдилар. Хўжанд дарёсидан ўтиб //220^б Қурама йўлига кирдилар. Бу кўрқинч аломатли хабар Маллабекнинг ашраф қулоғига етишгач, Кировчи қалъаси устидан орқага қайтиб, Тошканд йўли билан йўналиш жилловини бурди ва анча масофаларни босиб ўтгач, Тошкандга кириб, ҳар томондан қалъа истехкоми ишига киришди. Амир Худоёрхон валинаъми манзилма-манзил йўлларни босиб ўтиб, Кировчи қалъасига етди. Музофот қалъабегилари тортуқ ва пешкаш билан келиб, мансабларига қараб ўз пешкашларини хон назаридан ўтказиб, мартабаларига қараб хусравоний марҳаматлар билан сарафроз бўлдилар. Ўша ерда жаҳон олувчи подшоҳ талаб қилиб, Маллабекнинг тўпорилик ва манманлик билан қилаётган бу ўринсиз даъволарини ваъз ва насихатларда халққа тушинтирилиб, уларни тўғри йўлдан ҳидоят қилишга чорлади. Шунга кўра хон билимдонлик девонининг муншийсига акаси Маллабекка ойдин ақл раҳбар бўлиши лозимлиги ҳақидаги итоб насихатномасини ёзиб юбориш борасида фармон берди. Бекордан ҳукумат нашаси ва ғурур зиёдлиги, лашкару сипоҳ кўплигига орқа қилмай, тўғрилиқ ва етуклик юзини салоҳият йўли сари қаратсин. Бу онларда гердайиш эмас, юрт иши ва миллат тинчлиги учун хушёрлик лозимдир, қабитлидаги таъкидларни қилди. Пири фозил мавлоно Муҳаммад Ражаб *мунший* бу фармонни ижро этиш мақсадида латофат чеҳрали мушк сочувчи қаламни кўлига олиб, китобат бошини ҳазрат парвардигорга ҳамд ва сипос, ҳазрат саййиди аброр наътдаги саловот сўзлари ва улуғ чорёри босафо асҳоблар номи билан безади. Ва бир хатни кўрнамак Абдулғаффорбек учун Ўратепа вилоятига юбордилар. **Байт:**

Сар номае кард офарин худой,
 Ки ў дастгир ба ҳар ду сарой.
 Саной худро ба рои заррин,
 Дуруди наби сохт наъм ул-қарин.
 Ва аз он пас рақам зад ба килки ҳунар,
 Суханҳо ки бар жон зади нештар.
 Хитобе саросар итобу ситез,
 Чу теҒе бурро олмоси кин карда тез.

Мазмуни:

Нома бошини Худога ҳамд-ла безади,
Ки икки жаҳонда Ул эрур мададкор.
Ўз саносин олтиндек ақли билан,
Набига салом сифатида юборди.
Шундан санъат қалами билан ёзди,
Жонга наштар урувчи сўзларни.
Бошдан-оёқ итобу даҳшат қоришиқ хитобин,
Гўё кескир қилич кин олмосини ўтқирлаган эди.

Мунший хон сўзларинга “**раҳамаллоҳ амара арафа кадраху ва лам йутаъиду**” буйруғи мазмунини асос ва пойдевор қилиб, унинг усткурмасига шуларни битган эди: Худой ўз бандасига раҳмат қиларкан, бунинг учун ул банда ўз кадр ва ўрнини билгай, оёғини ўз ҳаддидан ташқари қўймагай. Бугун хон ҳазрат ҳукмига кўра муҳолиф мамлакатларининг тасарруфимиз остига киришига оз қолиб турибди ва ер юзининг барча майдони бизнинг фармонимиз остидаги давлат оти жилвагоҳи бўлгай. Насихатга кўра ўшаниси яхшироқким, бирор киши бажариб бўлмас маҳол савдони тубанлик ғурурига суяниб, журъат ва жасорат кемасининг елканини кенг ёзмагай, аксинча уни йиғиштириб, лангарни чуқур ташлаб, //221^a ўзини денгиз тўфони ҳалокатидан асрагай. Шу йўл билан соҳилга омон чиқиб, давлат денгиз талотўмидан қутулгай ва балову меҳнат денгизи қаърига чўкмагай. Бундай укубатларга фарқ бўлмаслик учун ҳеч қачон ва зинҳору минг зинҳор тушинишнинг итоат оёғини ўз кадр поясидан юқори ташламагай. Бу ҳикмат ушбу айёмда сенга ҳам таалуклидир. **Байт:**

Ки бар хуни худ турктози куни,
Бо оташ ошно боши-ю бози куни.
Чаро ҳадди худро надори нигоҳ,
Макун чехраи бахти худро сиёҳ.
Ниҳи пой зи андозаи худ барун,
Ки рафти ба чоҳи бало сарнагун.

Мазмуни:

Нега ўз конинг сари босқин қиласан,
Олов билан ошнолик ва ўйин қиласан.
Нега ўз ҳаддингни билмайсен,
Ўз бахтинг юзини қора қилма,
Ўз ҳаддингдан оёғингни ташқари чиқарсанг,
Бало жарига қулашинг мумкинлигини ҳам бил.

Бундан кейин ғурур қадами билан бўлмағур иш ёнида уймалашма ва ботил тасаввур билан совуқ темирга болға урма.

Маснавий:

Макун ончи ҳаргиз накардаст кас,
Бадин раҳнамуни ту дев асту бас.
Чи савдои хом аст охир туро,
Само аз кужо, офтоб аз кужо.

Агар пашшаро тоби анқо буд,
Сазад гар туро камина бо мо буд.
Кабутар ки паҳлӯ занад бо итоб,
Ба қасди сари хеш дорад шитоб.
Ба дасти худ а-р нест пайи хирад,
Мазан теша аз жаҳл бар пои худ.
Ончи ҳақ хост додам пайём,
Ту дони-ю тадбири худ вассалом.

Мазмуни:

Бошқалар сира қилмаган ишни сен ҳам қилма,
Бу йўлда сенга шайтон йўлбошчилик қилмоқда.
Нега бошингда бу хом савдо хаёли жой олди,
Осмон қайда-ю, қуёш қайда.
Агар пашшада Анқога қаршилик қудрати бўлса,
Майли, сен ҳам биз бизга қарши чиқавер.
Каптар тез ҳаракат билан ён томонга ташланар экан,
Бунда у бошининг барбод бўлишини ўйламайди.
Агар ақлинг ўз қўлингда эмас экан,
Бу ақлсизлик билан ўзинг ўтирган шохга болта урма.
Сенга ҳақ гапларни айтиб хабар юбормоқдаман,
Энди ўз қиладиган ишингни ўзинг биласан, вассалом.

Абдуғаффорбек кўрнамак номани ўқиб, бу оқилона панд-насихатга йўғрилган гапларни қабул қилмагани сабабли яна бир мактуб хон муҳридан олий шараф топиб, Маллабек номига битилди ва ишбилармон бир одам орқали Маллабек олдига юборилди. Чопар тез чакнар чиқмоқдан ҳам тез чопиб, Тошканд сари кетди. Манзил-мақсадга етгач, элчилик расмини бажо келтирди. Хом хаёллик касалининг моддаси Маллабек димоғида хат орқали даъват билан таъсир қилиб бўлмайдиган даражада кўп бўлиб, айтар гапини англамаслик мақомига етган эди ва жаҳолат юзасидан тилига ушбу жумлаларни келтирди.

Байт:

Бубинам то даври гарди он сипехр,
Киро асбе бар орад зи пастий ба мехр.
Ва ё гардиши чархи нопойдор,
Киро гард хоҳад дар ин кор хор.

Мазмуни:

Кўрайчи, ул чарх айланиши,
Кимни отга миндирар экан.
Ё беқарор фалак айланиши,
Кимни бу ишда хокка айлантриб, қилар хор.

Элчилар Тошканддан бу янглиғ жавоб билан қайтиб, олампаҳо даргоҳга келдилар ва Маллабекнинг тўғрилиқдан узоқ жавоби не бўлган эрса, шуларни Амири валинаъми арзига етказдилар. Буларни эшитиб подшоҳона ғазаб шўъласи аланга олди ва қаҳр қаҳрамони ул ҳудудга бормоқ байроғини

хилпиратди. Тошканднинг мўътабар қасабаларидан бири бўлган Тўйтепага келиб тушиб, у ерни фалак юзини рашқдан ёндирувчи равишда ҳумоюн мавкабнинг қароргоҳига айлантирдилар. Яширин қолмасиким, бу воқеа асносида осий табиат кудуратидан хатарли хато рўй берган эди. Бунинг баёни шундоғким, хон ҳазрат хоқонлик юрушига киришишдан олдин Қосим¹⁹⁰ *мингбоши*ни неча минг жаррор лашкар билан бирга ул кўрнамак Абдуғаффорбек ғаддор устига юборган эдилар. Ул шижоатли сипоҳсолор химмат //221^б билан нобакор Абдуғаффорни тор-мор қилиш келтириш ниятида Ўратепа устига етишди. Ул мағрур лаънати, аҳмоқ табиатли эса ғалчалик жаҳлу жаҳолатидан Қосим *мингбошининг* зафар асар лашкарини оз билиб, Ўратепа ва ўз музофотлари лашкарини йиғиб, ҳеч тап тортмасдан Қосим *мингбоши* лашкари қаршисига чиқиб саф тизди. Қаҳрамон шиорли ва доврुक таратган номли *мингбоши* эса уларни писанд ҳам қилмай, биринчи ҳамладаёқ бурунларини ерга ишқаб, душманни яраланган ва янчилган ҳолда қалъанинг дарвозаси тешигидан ичкари киритиб юборди. Ва қалъа қамалига киришиб тўпу туфанг остига олганча шундай танг аҳволга солдики, хабар ровийларининг гапига қараганда, агар икки-уч кун шу ҳолда турса, қалъа фатҳи кўнгилдаги суратда осонлик билан муяссар бўларди. Аммо *мингбоши* кўлига тезда қайтиб, ҳумон мавкабга келишлари борасидаги хатлар кела бошлади. Қосим *мингбоши* юрагида минг армон билан афсус-надомат кўлини ҳасрат тиззасига урган кўйи орқага қайтди ва шарафли бир соатда Хўжандга етиб, кўл ўпиш шарафига мушарраф бўлди. Бундан фойдаланган душман ўз каддини яхшигина тиклаб олди. **Байт:**

Баланд иқболии душман бало бувад,

Ва гарна Кухкан мардонаги на кард?

Мазмуни:

Душманнинг баланд иқболлиги бало бўлур,

Йўқса Фарҳод мардоналиклар қилмаган эдими?

Асл мақсадга қайтайлик. Алқисса амири валинаъмининг етишгани хабарини эшитган Маллабек ул ҳудуднинг барча қалъа-ю работларини сақлаш ва муҳофаза қилишни ўз иқтидори доирасидан ташқари кўриб, шу сабабли фақат Тошканд қалъасига кириш ва чиқиш жойларини мустаҳкамлашга киришиб, шу шаҳардагина душманга қарши оёғини қаттиқ тираб туришни маъқул кўрди. . Бу хабар хонга етгач, бу ҳолни ғайбдан келган бахт ва илоҳдан етган ғамхўрлик сифатида билиб, “унинг бу шаҳарда тўхташи ишни биз учун бир қадар бизга осон қилди” деди. Шунга кўра, Тўйтепадан тезлик қанотини қоқиб, давлат байроғи ва ғалаба туғини Тошканд шаҳри сари ҳаракатга келтириб, кўп ўтмай Тошканд атрофини буюклик чодирлари тикиладиган жойга айлантирди. Бир нечта музокарадан сўнг Маллабек жалодат оёғини шижоат узангисига қўйиб, ўта кетган ғурур билан неча минг отлиқ ва пиёда ҳамроҳлигида шаҳардан ташқарига отилиб

¹⁹⁰ Қосим мингбоши – 1277/1860-61 йили афот этган. Закотчи, ботурбоши (Тошкентда), додхоҳ, амири ашкар ва мингбоши унвонларини олган. Кейинчалик Бухоро амирлигига кетиб, амир Насруллоҳ ва амир Музаффарларга хизмат қилган.

чиқиб, сафларни тўғирлашга машғул бўлди. Шоҳ Амири валинаъми бу ишни ғалаба нишони ва ва яхшилик аломатига йўйиб, давлат байроғи остидаги сипоҳ билан от жilовини ул беандиша лашкар устига қуйиб, хас-хашакка учқун тушгани каби душманга ёпиша кетди.

Маснавий:

Бар омад чунон гард аз размгоҳ,
Ки бинамуд моҳий ва бинхуфт моҳ.
Жон дар ҳаво, пардае шуд ғубор,
К-зи он сабз ва лола рўяд баҳор.
Дар омад ба банди камаргоҳ даст,
Камар бо кас аст //222^a камаргаҳ шикаст.

Мазмуни:

Жанг майдонидан шундай чанг кўтарилдики,
Ер остидаги балиқ кўринди-ю, ойнинг юзи тутилди.
Жонлар ҳавога учди, парда бўлди ғубор,
Гўё бундан ўт-ўлан, лола чиқиб бўлганди баҳор.
Кимнинг белига қўл етиб борса,
Бу белга энди камар боғлаб бўлмасди.

Хуллас, икки тараф баҳодирларининг ҳамлалари учқунидан уруш олови туташиб, шундай уруш-саваш барпо қилдиларки, фалак томошабинлари уларнинг қўл ва билакларига офарин ва таҳсинлар айтишарди. Ниҳоят меҳнат чанги Маллабекнинг давлат кўзига сочилиб, бирданига оти жilовини орқага буриб, қалъага етгунча қочиш асарли лашкаридан катта бир тўпи қаҳр денгизига ғарқ бўлишди. Маллабек айрим кишилари билан бирга ўз ёғига ўзи қоврилиб, шаҳарнинг нариги бетидан дашт йўлига чиқди ва “Бас Аллоҳнинг изни билан уларни енгдилар”¹⁹¹ мазмуни унинг васфи ҳоли бўлиб “орқаларига бурилиб қочурлар”¹⁹² ҳикмати бўйича янчилиб ва эзилган кўйи қайтиб яна Бухоро томонга бадар кетди.

Маснавий:

Касеро ки ёрий зи Яздон бувад,
Бар у кори душвор осон бувад.
Чу ёрий расад бандаро аз илах,
Канад куҳро аз замин ҳамчу коҳ.

Мазмуни:

Кимга Худонинг ёрдами бўлса,
Унга қийин ишлар ҳам осон бўлади.
Илоҳдан бандага кўмак келса,
Тоғни ердаги сомонни кўтаргандек кўпора олади.

Бу ғариба воқеалар ва ажиба хангомалардан сўнг ҳазрат соҳибқиронийнинг раббоний илҳомлар макони ва субҳоний тақдир намойишгоҳи бўлмиш аъло кўнгли ва нурли ақли замон кудуротидан ва даврон ҳаводисотидан барқарорлик топди. Ён-атроф ва музофот теварагини

¹⁹¹ Қуръони карим, 2:251.

¹⁹² Қуръони карим, 17:46.

имкон борича саранжом қилиб, қирғиз ва қозоқ улуси қабиласининг пешкаш ва тортукларини олиб, Тошканд ҳукуматини Шодмонхўжага бахшида қилиб қайтди.

Шу воқеалар асносида қирқ кунгача, балки ундан кўпроқ вақт давомида Ўрус кофирлари Оқ масжидни қамал қилиб, бир неча марта қалъага югуриш ва ердан лаҳм қовлаш усуллари қаби уруш ҳийла ва найранларини қўлласа ҳам фойдаси бўлмади, эътиқоди кучли ғозийлар ожизлик эҳтиёжи бошини эҳтиёжсиз ҳазрат бўлмиш Аллоҳи таоло даргоҳи сари қаратиб, болачақа, хотин-халажлари билан бирга ўзларини астойдил ҳимоя қилган кўйи қайтариш зарби билан ул нобоблар ҳамласини қайтариб турдилар. Аммо кундан-кунга кофирларнинг кўп сони яна ҳам кўпайиб, чексизлиги ҳаддан зиёд ортиб борар ва Оқ масжид ғозийлари ҳоли эса тушкунлик гирдоби сари кўйи иниб, ночорлашиб борарди. Шу жиҳатдан ул қахрамонлар юз бора, минг бора аҳвол қийинчилиги ва ҳол шикасталиги ҳақидаги арзадошларини хонга ёзиб юборардилар. Бу ёқда эса икки ака-ука бир-бири билан урушиб ётар, бу ёқалашиб асносида ул дармондаларнинг ҳолига қарайдиган бирор киши топилмас эди. Ниҳоят, куфр аҳлининг зўрлиги натижасида Оқ масжид қалъасини душманлар босиб олиб, ҳимматли ғозилар хотину болачақаси билан бирга қўча жангларига киришиб, ҳар қайсиниси икки ёки уч-тўрт нафар кофирни ер ости дўзахига юборган кўйи ўзлари ҳам шаҳидлик даражасига етардилар¹⁹³. “**Албатта биз Аллоҳнинг (бандаларимиз) ва албатта биз у зотга қайтгувчилармиз**”¹⁹⁴.

Бу борада Эшон қори Қундузий Оқ масжид ҳокимнинг қалъа аҳолиси билан бирга ёмон мазҳабли мушриклар қўлида шаҳодат //222^б топгани таърихини назм ипига тизганди.

Таърих:

Қазоро (қавми кипчок) насқи нодон саҳройи,
Ки шуд бар мулки Фарғона мусаллат кофирон кам-кам.
Шуда берун зи мулки Ўрус қарданд Оқ масжидро,
Ба зарби тўп вайрон то ки аҳли ў аз ин олам.
Бар оварданд аз хуни шаҳодат сўрхрў қарда,
Биной қалъаи дигар дар он жо қарда мустаҳкам.
Нишастанд аз пайи тасхир ин иқлим омода,
Намуда олату асбоб ҳарб аз бас шарм мулҳам.
Пайи таърих Комий “лашқари куффор бигрифта,
“Ҳисори Оқ масжидро ки месўзад жаҳон” гўям.

Мазмуни:

Такдирдан бўлиб, нодон саҳройилар,

¹⁹³ Оқ масжид босиб олганда (28 июль 1853 йил) гарнизонидаги 300 аскар, 83 нафар аёл ва 65 боладан, 226 та эркак, тўртта аёл ва 2 нафар бола ҳалок бўлиб, 35 нафар эркак, еттида аёл ва 10 бола яраланган. Рус босқинчилардан эса 34 нафар ҳалок ва 130 нафар эса ярадор бўлишган. Қаранг: Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. Том I. – Спб., 1906. – С. 225-227.

¹⁹⁴ Қуръони карим, 2:156.

Кам-кам Фарғони мулкини эгаллашди.
Ўруслар келиб ўз юртидан,
Оқ масжидни тўп зарби билан вайрон қилишди.
Унинг аҳолиси эса шаҳидлик қони билан оламда ном қозонди.
Шу жойда яна бир мустаҳкам қалъа куришди,
Унга келиб, бу ўлкани оламан деб ўтиришди.
Уялмай уруш қурол-аслаҳасани роса жамлашди,
Комий, бунинг таърихида “кофир лашкари
Оқ масжидни олиб, жаҳонни куйдирар” дейман.

Яширин қолмасинким, “лашкари куффор” ва “Ҳисори Оқ масжид” ибораларининг бири таърих моддаси бўлиб, “жаҳон” лафзи исқотига ишора қилингани сабабли бу ерда бир минг икки юз олтмиш саккиз(1268/1851-52) ҳосил бўлади.

Ва Ўрус кофирлари кўлига Оқ масжид шаҳри билан бирга унга қарашли туманлар ҳам кирди. Натижада Фарғона давлати подшоҳлик хазинасига тушувчи неча минг тиллолик тушумдан шундай осонликча маҳрум бўлиб қолди. **Байт:**

Чу бар дил шикаст ояд аз рўзгор,
Шавад кори ҳар зарра ноустувор.
Чу бо заъфи толе фитад кори кас,
Нахустин мудаво ниҳад пой бас.

Мазмуни:

Замонадан дилга синиқлик етса,
Ҳар бир зарра заиф ҳолга тушади.
Кимнинг иши толе заифлиги сари юз тутса,
Биринчи оғирлик унинг оёғига тушади.

Алқисса Амири валинаъми хушхиром тавсан оти жиловини феруз фатҳ ва нусрати беҳруз маром билан орқага буриб, йўлга чиққанча Хўжанд томонга равона бўлди. Анча йўлларни босиб ўтгач, Хўжандга кириб, шу ерда кўш ташлади. У ерда бироз дам олгач, кўрнамакларга танбеҳ бериш ва душманлар бошини янчишни ихтиёр қилиб, Ўратепа томонга йўналди. **Байт:**

Касеро ки сайд афкани пеша шуд,
Ба канд овари *шаҳнаи* беша шуд.
Чу талқини сайд афкани гўш кард,
Хунарҳои дигар фаромўш кард.
Уқобе ки сайд афкани пеша сохт,
Ба ночор бояд ба ҳар беша тохт.

Мазмуни:

Кимга ов қилиш касб бўлса,
Ва у тўқайга бошлиқ бўлса.
Шикор нағмасини эшитишга ўрганса,
Бошқа касб-хунарларни унутиши аниқ.
Шикорни касб қилган бургут,
Ўзини дуч келган тўқайга уради.

Ўратепа атрофига етишгач, ён-атроф туманларини отлар туёғи остида остин-устин қилди. Сўнг Ём ва Зомин¹⁹⁵ устига бостириб бориб, дастлаб Зомин қалъасининг қамалига киришди ва тўпу туфанг отиш воситасида кўп саъй-ҳаракат кўргузиб, ул кеккайган кўрнамакларни ўқ ёмғири осттида қолдирди. Қалъа ичидаги одамлар довюррак бу амирнинг уруш усули салобати ва кўп сонли лашкари ғазабидан кўрқиб,^{//223^a} катта-кичик тилини “омонлик” фарёдига очиб, ҳар ким ўз холича оҳу-зорлик қилишарди. Қалъа ҳокими кўрнамак Абдуғаффорнинг укаси бўлиб, қараса қалъа аҳлининг ҳоли жуда хароб. Агар шу зайл қаршилиқ кўрсатиб тураверса, иш ёмонлик билан тугаши муқаррар. Халқ билан бирдамлиги ўз-ўзидан бузилиши аниқ. Ноилож хору-зорлик билан бошини қуйи эгган кўйи бўйнига шамшир ва садокни осилтириб, Амири валинаъми хузурига чиқди. Жаноби олийнинг хузурига етишгач хоннинг узангисини ўпишга мушарраф бўлди. Амири валинаъми унинг ҳаққида марҳаматнавозлик қилиб, ҳайратзадаларнинг мазоқи таъми бўлган афв лаззатини хусравона меҳрибонлик билан амалга ошириб, гуноҳидан кечди. Сўнг ойдин кўнгли тинчлик ва ёруғ хотири осойишталик топиб, вужудига таскинлик ва ором лаззати етишгач, йўналиш юзини Ём қалъаси томон қаратди. Ём қалъаси халқи Зомин қалъаси ҳолотидан хабардор бўлиб, булар ҳам ўзларининг яхшилиги ва омонлиги илинжида яраш сулҳига рози бўлиб, Амир хизматига ошиқдилар. Амири валинаъми улар ҳаққида ҳам хусравона меҳрибонликлар кўргузиб, ҳар кимга ўз мансаб ва обрўсига яраша мўл-кўл инъом ва кўп сарупойлар бахшида қилиб, барчасини ўзидан рози-ю хушунуд ва сарафроз қилди.

Маснавий:

Жуд онаст к-ошифта гардад паланг,
 Дили аждаҳоро дар орад ба чанг.
 Зи бими итоб саре пур шукуҳ,
 Ба боғаш фурўшад самум сутух.

Мазмуни:

Саховат улким, йўлбарс ошифтаси бўлур,
 Аждаҳо дилини эса қўлга киритар.
 Шавкатли бош итоб кўркувидан,
 Ўзини шамол елига совурар.

Ҳар иккала қалъа кўнгилдаги каби осонликча муяссар бўлгач, бир неча кун шу ерда истиқомат қилиб, қалъанин бузилган жойларини ва ён-атрофларини яхши бир суратда мустаҳкам қилиб, Хўликанинг авлоди набираларидан бири бўлмиш Рустамбек¹⁹⁶ни Зомин ҳукумати билан сарафроз қилиб қайтди. Йўлларни босиб ўтгач, Хўқанди латиф тахтгоҳига шараф

¹⁹⁵ Ём ва Зом(ин) – Зомин тоғларининг этакларида, Самарқанд–Хўжанд йўлининг ўнг тарафида жойлашган қалъалар. Аввалбошда чопар–ёмчиларнинг қўниш жойлари бўлган.

¹⁹⁶ Рустамбек – 1858 йили 9 сентябр ўлган. 1854-1858 йй. Ўратефа ҳокими. Бухоро амири Насруллоҳнинг жияни эди.

файзи улуғворлиги билан ташриф буюрди. Ва йўл азобидан бир неча вақт осуда ўтириб, сўнг яна ҳам роҳат бағишловчи шикор сари майл билдириб, дашту сахро томон йўналди.

Амири валинаъмининг Шодмонхўжа парвоначини Ўрус устига Оқ масжидга юборгани ва унинг бу ердан енгилиб қайтгани зикри

Бу гап тасдиғи шундайким, саодатнишон хон ойдин кўнглини атроф ишларидан тинчитгач, душманлар билан муомалани кўнгилдагидек бажариб, дорулмулк Хўқанди латифга қайтиб, яна сайру шикор билан дам олгач, Ўрус кофирларни тор-мор келтиришга қарор қилди. //223^б Яъни ул майдонни мамоликнинг бошқа ерлари каби ағёр вужудининг тикан ва хас-хашакидан тозалаш ниятини кўнглига қаттиқ тугди. Шу сабабдан бир неча кун Хўқандда лашкар ишлари саранжоми ва мамлакатнинг кириш ва чиқиш жойларини назорат остида сақлаш учун тўхтаб турди. Ишлар маромига етиб бажарилгач ва тартиб-интизом топгач, маслаҳатдан сўнг бир неча *понсад* одамни ўрус устига Оқ масжид томонга тайин қилиб, Муҳаммадкарим Шайх *понсад*боши Абу Убайдагийни ул қавмга сардор этиб, Тошкандга юборди ва чечан сўзлик билан битилган иноятномани Тошканд ҳокими Шодмонхўжа номига ёзиб, Тошканднинг барча музофоти ва *Қураманинг* лашкарига бош ва сардорлик қилиши учун жўнатди. Шодмонхўжа ҳам иноятнома етган захоти сипоҳ ва лашкарни қуроллантиришга тушиб, сипоҳ йиғилиши билан Оқ масжид сари йўлга тушди. Ва неча манзилу масофаларни босиб ўтгач, Туркистон қалъасига етишиб, бир неча кун дам олдилар. Сўнг бу ердаги ишлари ҳам саранжом топгач, сон-санқсиз лашкар билан у ердан чиқиб йўлга тушган кўйи Оқ масжид қалъаси яқинига кўш ташладилар. Ўша кун кечки маҳал ва тунда қурол-яроқ ва бошқа жанг асбобларининг шикасту рехтини тузатишга киришиб, кофирларга қарши жангга шай турдилар. Эртаси тонгда офтобнинг жамшидваш хуршиди малики ваҳҳоб амри билан машриқ уфқидан шоён ва намоён бўлиб, оламга ўз нури билан равшанлик бағишлагач, Ўрус кофирлари ўз қалъасидан чиқиб, эгинлари темир жавшанга ғарқ, тўпу туфангни ўт олдирган ҳолда сафга тизилдилар. Ҳар икки томон ҳам ана шунда саф оролик қилгач, ногоҳоний бало каби ўрnidан кўзғалиб, ҳеч нарсадан ҳайикмай мусулмонлар кўшини томон бостириб кела бошладилар. Лашкар аҳли ҳам унинг баробарида Искандар тўғонидек устивор ва барқарор туриб урушга киришдилар. Бора-бора уруш машғаласи кучли тарзда алангалай бошлади. Ота ўғлига боқмас, ўғил отасига парво қилмас, ҳар ким ўз ҳолича жанг қилардилар. **Байт:**

Ба жунбиш дар омад замину замон,
Ту гуфти бихоҳад паридан жаҳон.
Зи овози аспон, гарди сипоҳ,
На хуршеди тобанда равшан, на моҳ.
Сипаҳ яксара наъра бар доштанд,
Синонҳо бо пар андар афроштанд.

Мазмуни:

Замину замон жунбишга келди,
Худди осмон учиб кетмоқчидек бўлди.
Отлар кишнашидан, қўшин чангидан,
На куёш кўринарди, на ой.
Қўшинлар бирдан наъра тортишди,
Бир-бирига қанотли найза отишди.

Ислом аскарлари эрта тонгдан то кеч оқшомгача барқарорлик қўлини қанчалик маҳкам тутмасинлар ва қудрат сарпанжасини ор-номуснинг ҳамият енгидан чиқариб қанчалик кўп саъй-ҳаракат қилмасинлар, кофирларнинг сабот оёғи фақат олдинга ташланиб, номуборак қадами сира орқага қайтмади. Шу сабабли бу ғазот қатнашчиларидан айрим ҳимматсизлари ўруснинг журъатини кўриб, қўл-оёқдан тушишди ва томирларидаги //224^a орийат қони сусайиб, имкон борича қайтиш пайидан бўлишди. Чунки фатҳ келинининг юзи ғайб пардаси ортидан ҳаливери зухур жилвасини кўрсатишга майл йўқлиги билиниб бормоқда эди. Аммо бу ишларнинг нима билан яқун топишини улар билмас, фатҳу зафар эшикларининг очилиш ёки ёпилиши фақат илоҳий тақдирга боғлиқ экани, Аллоҳ сўзларида келганидек, баҳодирлик ўрмонининг шери сапанжаси зўри эмас, балки қазову-тақдир ҳал қилувчи омил эканини хотирига келтирмас эдилар. Аммо, мардлик номи учун курашаётганлар ўз вазифаларини адо этиб, душманнинг қилич ва найзасига ўз кўкракларини қалқон қилдилар. Балки, мардона туриб, душманга найза санчиб қилич солиб, бу яқин ораларда рўй бермаган даражада юксак ва тенгсиз қаҳрамонлик намунасини кўрсатдилар. Бор кучлари билан ҳиммат юзини дину давлат ҳимояси учун қаратиб, душманини тор-мор этиш, ёғий адоватли зарар асҳобини йўқ қилиш ҳамда зулм ва жаҳолат арбоби аломатини сўндириш, ёмонлик биносини қулатишга киришдилар. Лекин юқорида айтганимиздек, булар кўпам натижа бермай, ноилож барчаси йўналиш жиловини қочиш йўли томон қаратдилар. Бирок ёнларидаги мато ва газлама, тўп ва туфанг барисини тўла саранжомлик билан Туркистон шаҳрига олиб келишга муваффақ бўлдилар. Олдинма-кетин келаётган марди майдонларнинг ҳаммасини бир ерга йиғдилар.

Рубоий:

Якero аз гардун дихад пойгоҳ,
Якero аз кайвон дар орад ба жой.
Дилеро фурўзон кунад чун чароғ,
Ниҳад бар дили дигаре дарду доғ.

Мазмуни:

Бирини осмондан пастга қулатади,
Бирини кайвон айвонига чиқаради.
Бирининг дилин чироқдек ёритади,
Бирининг дилига дард доғини солади.

Уруш майдонига яқин бўлгани сабабли Туркистонда туришни ҳам хавфли билиб, Туркистондан чиқиб Тошкандга келдилар. Бу ишлар хабари

кетма-кет амири валинаъми ҳузурига етишгач, жаноб амири валинаъмининг табиати ғазаб оташида ёнса-да, кофирлар билан жон бериб, жон олиб олишган гуруҳни бирор айб билан гуноҳкор қилишга ҳеч қандай баҳона ва илож топмади. Устма-уст чопар билан уларни ҳузурига чақириб, ишонишлари учун ҳужжат сифатида муҳаббатга қоришиқ хатлар юборарди. Ул бечоралар ҳам иноятномадаги гапларга жавоб тариқасида хонга совға ўрнида кўп пешкаш ва тортуқлар жамлаб, Хўқанд сари равона бўлдилар. Анча масофаларни босиб ўтгач, ҳумоюн Ўрдага етишиб, қанча пешкаш ва тортуқ келтирган бўлишса, хоқонлик назаридан ўтқариб, Амири валинаъми ҳаққига дуо қилдилар. Сўнг Ўрдадан қайтиб чиқмоқчи бўлганларида, Шодмонхўжа, Саримсоқ¹⁹⁷ *додхоҳ* ва Муҳаммадкарим Шайх учаласини Ўрда саҳни шифанакига чиқариб, кўйлак ва лозимини эгниларидан ечиб, бош очик, оёқ яланган қилиб, сўнг эса эгниларига қайтадан аёллар кийимини кийдириб, кўлида ип йигирувчи чарх билан шу ерда ўтқазиб кўйиш, кейин шу аҳволда кўча айлантириш ҳақидаги олий фармон чиқди. Бу фармонга кўра, бу каби ҳақорат ва таҳқирлаш орқали уларни ўз қилмишидан пушаймон қилдириш ва уларга фақат шундай жазо муносиблигини уқдириш кўзда тутилганди Давлат амирлари олий даражали фармойишга кўра, одамлар йиғини орасида вилоятнинг учала сарҳангини ўша кулфатга сазовор қилиб, не фармойиш бўлса бажо келтирдилар. Ул бечоралар //224^б ҳам Худодан етган қазога тан бериб, не олий фармойиш бўлса зухурга етказдилар. Бу иш ясоқидан сўнг ҳар бирини ўз кўшига юбориб, анча вақт олий назардан узоқ ва маҳрум қилдилар. Бу маънида охунд Имом Али қори Қундузий муносиб бир таърихни назм дурлари силкига чекканлар. **Таърих:**

Аз он коре ки набувад дар хўри ҳол,
Фазихат рўй меорад ба мардон.
Ба ташҳири амир ин ки, дида,
Саводи лашкари куффор, тарсон.
Гурезон омаданд, аз хони айём.
Чунон фармони олий шуд ки, эшон,
Ҳама пўшида дар бар жомаҳои,
Занон, бошанд ҳамчу наварўсон.
Бадин ният пас аз айём чанде,
Бегардонанд дар шаҳр, ончи фармон,
Шуд аз хони замон карданд, Комий,
Ба таърихаш ҳамегўяд хирад зи он,
“Ба ҳоли фараж нокарда нигоҳе,
Занона чарх мерасанд амирон”.

Мазмуни:

Ҳолга ярашмган иш қилсанг,
Одамни уятга қолдиради.
Амирни шарманда қилиб,

¹⁹⁷ Саримсоқ додхоҳ – Кировчи (1853), Намангон (1856-1857) ҳокими. Додхоҳ (1863-1865), ҳидоячи (1874) бўлган.

Кофир қорасини кўргач,
Қўркиб қочиб келишди.
Замон хонидан бўлди шундай,
Фармон бўлди: уларнинг бари,
Кийсин эгнига аёллар либосини.
Шундай қилиб анча вақтгача,
Шаҳар айлангирдилар, не фармон,
Бўлса хондан, шуни қилдилар, Комий,
Шу сабаб таърихи учун ақл дер:
Эркаклик ҳолига бокмай ҳеч,
Амирлар хотиндек чарх йигирарлар.

Охирги мисраъ таърих моддаси бўлгани учун уч юз йигирма икки сонига тенг “ҳоли фараҳ” сўзлари соқит бўлса, бир минг икки юз етмиш (1270/1853) сони ҳосил бўлади.

Бу ходиса юз бергандан сўнг Тошканд ҳукуматини Сўфибек ибн Давронбек Куҳистонийга бердилар. Бу гаплар асносида Исобек ибн Баҳодирбек юзни шаҳидлик даражасига етказдилар. Бу сўзнинг қисқача мазмуни маром аҳлининг хушманд қулоғига шундай маълум қилинадики, амири валинаъми *қилчоқлар* қатлидан тинчигач ҳар вилоятни бирор амир ва ҳар шаҳарни бир вазирага берди.

Шу жумладан Андижон вилоятини Исобекка мусаллам қилганди. У анча муддат ҳукм юргизишда собит қадам ва тўғри йўл бўлиб, ҳалол иш юргизди. Аммо, энди мана бу воқеага қаранг. Исобек ўз вазифасига кўра вилоятнинг ички даромадидан унган солиқ маблағининг амирликка тўланадиган сарф-харажатдан ташқари уч минг тиллодан зиёдроқ қисмини ўзи учун қолдириб, Амири валинаъмининг пиру пешвоси бўлмиш Эшон халифа Олтмишнинг куёви Мирзо Маҳмуд кўсани ишончли ва эътиқодли киши ўрнида билиб, мазкур тиллоларни унинг қўлига тутқазиб, бу омонатни олиб бориб, жаноб ҳазрат эшон қўлига топширишни тайинлаб, эшон уни маълум вақтгача сақлаб туришларини айтибди. Орадан бир неча замонлар ўтиб, ҳукумат ишидан бўшагач, турмушининг озгина кемтигини тўғирлаш учун Мирзо Маҳмуддан ўша пулни талаб қилибди. Мирзо Маҳмудга эса бу сўз ёқмай, ҳазрат эшон ҳузурида баён қилибди. Бу сўзлар эшоннинг ҳам юрак-бағрини куйдириб, жон деворини тешиб ўтибди ва шу ондан ором-қарорини йўқотиб, бировнинг омонатини қайтариб беришни истамаган бу иккови собиқ ҳокимнинг даъвосини бир ёқлик қилиш пайдан бўлишибди. //225^a Кўп ўйланиб, ахийри Исобекнинг ўзини айбдор қилиш қарорига келибдилар. Шайхнинг шайтанат кўнглига маъқул тушган бу ўй-фикрни амалга ошириш мақсадида минг хил ҳийла-найранг тузоғини ёзибдилар ва шу зайл собунтарош мурид ва халифа шогирдаларини кетма-кет Амири валинаъми ҳузурига юборишга киришибдилар. Хон ҳузурини топган бу чақимчилар “Исобекнинг кўнглига хом хаёл ва ярамас ўйлар йўл топиб, бир неча вақтдан бери Амири валинаъми жанобларини орадан кўтариш ва ўзи Сиз ҳазратларининг ўрнига ўтириш кўйига тушган. Гапимизга ишонмасангиз

анави кишилар тасдиқловчи, мана бу эса гап чинлигига ичаётган қасамимиз. Агар бугунни эртага қолдирсангиз, ҳаётингиздан умидингизни узаверинг” дейишибди. Бу ишга ушбу байт жуда ўринли тушган. **Байт:**

Макри зоҳид аблаҳонро сархати дарси расост,
Сомири таълими ботил мекунад гўсоларо.

Мазмуни:

Зоҳид макри аблаҳларга дарс таълимининг намунасидир,
Беҳуда сомирийликлар бузокқа таълим берадилар¹⁹⁸.

Муридлар устма-уст ва кетма-кет шу тўқиб чиқарган гапларини ҳадеб хонга арз қилавергач, Амири валинаъми бу бўлмағур сўзлар натижасида иккиланиб ва бу гаплардан юрагига ваҳима тушиб, воқеанинг ҳақиқатини текшириб кўрмоқчи бўлибди. Ғазал куйловчи шоҳидлар неча бир товуш ва нағмалар билан ўзларининг далиллари аниқлиги ва сўзлари арзирли экани борасида қасамларни қалаштириб, ўнги-сўлига боқмай қасамхўрликнинг арз-додига етибдилар. Ниҳоят ёлғон қасамлар тўғрича қабул қилиниб, барча катта-кичikka маъқуллашга эришибдилар. Бу каби воқеалар рўй бергач, олий фармон чиқарилиб, шунинг эртаси тонгда Исобекни Ўрдага келтириб қамаб қўйдилар ва чоштгоҳ маҳали ташқари олиб чиқиб, Ўрда дарвозаси олдида шаҳидлик даражасига етказдилар. Бу борада қори Қундузий бир муносиб таърих битиганлар. **Таърих:**

Ниҳоли қомате к-зи сарвқадони жаҳон боло,
Кашида сар ба тири офати даҳраш нишон карда.
Қазо к-зи гулшани насли Баҳодирбек чун бишқуфт,
Гули рухсори Исобек бар вай қасди жон карда.
Ҳасуди он то ки як шайтоне бар сажжодаи шайхи,
Нишаста ончунонаш пеши султони замона карда.
Саоят аз раҳи бўҳтон ки шаҳ аз макри ў ғофил,
Барои куштани он бегунаҳ фармон чунон карда.
Ба жаллодон ки як бадбахт хунрези жафо пеша,
Ба шамшери ситам аз жўйи ҳалқаш хун равон карда.
Агар чандеки аз роҳи шаҳодат тойири руҳаш,
Ба як парвоз бар болои сидра ошиён карда.
//225^б Ба хун олуда хокаш мардуми айём афтода,
Ҳаменоланд аз ҳажраш ба як дам сад фиғон карда.
Зи аҳволи бади ин фарзанди хеш модари зораш,
Чи мепурси ки эшон зинда худро мурдагон карда.
Дарег он меҳр талъат, пок тийнат, макрамат сийрат,
Ки хуршеди руҳаш аз дидаи мардум ниҳон карда.
Агар чанде ки номи соеии қотилаш бувад Олтмиш,
Аз ин кирдор мардум номи у Саксани кажон карда.
Надонам баъд аз ин аҳволи он мард чи хоҳад шуд,
Ки нахли умри ҳамчун бегуноҳеро хазон карда.
Барои пурсиши таърихи соли қатли ў Комий,

¹⁹⁸ Бу ҳақда қаралсин: Қуръони карим, 20:87-97

Нишастам пеши устои хирад то ин баён карда.
“Шаҳодат ёфт Исобек фирдавси жинон дида,
Ки ў аз жони покаш даргузашта азми он карда”.

Мазмуни:

Жаҳон сарвқадларидан юқорироқ чўзган қомати ниҳолини,
Дунё офатининг ўқиға нишон қилди.
Баҳодирбек насли гулшанида гул рухсори очилган Исобекнинг,
Жонига қасд қилди.

Шайхлик жой намози устига ўтирган бир шайтон,
Замон султони ҳузурида ҳасаддан чақимчилик қилиб,
Бўхтон-туҳмат қилди, шоҳ эса ғафлатда қолиб,
Ул бегуноҳни ўлдиришга фармон берди.
Қасби жафо ва қон тўкиш бўлган жаллодлар,
Ситам қиличи билан томоғи ариғидан қон оқиздилар.
Шаҳидликка етгач, руҳи кушларининг бариси,
Бир учиш билан Сидра дарахти устига чиқиб, ин қуришди.
Ҳажрида йиғлади бир дамда минг фиғон тортиб,
Онаи зор фарзандининг бу воқеасидан бўлиб ҳайрон,
Не гапин айтай, яқинлари тириклайин ўзини ўлик билдилар.
Афсус, ул қуёш талъат, пок тийнат, мукаррам сийрат,
Юзи қуёшини халқ кўзидан яширди мангуға.
Қатли учун тиришган кишининг номи Олтмиш эса-да,
Халқ бу иши учун уни “Саксан кажон” (итсан) деб атади.
Билмам бундан сўнг ул шахснинг аҳволи не кечур,
Ки шундай бегуноҳнинг умри ниҳолини хазон қилди.
Ўлими йили таъриhini сўраш учун Комий,
Жойлашгандим ақл устои қошида, бу баённи деди:
Шаҳодат топди Исобек жаннат боғини кўриб,
У пок жонидан кечди ўша томонга ошиқиб.

Яширин қолмасинким, “шаҳодат” ва “Исобек” сўзларининг ҳар бири ва “фирдавси жинон” сўзлари таърих моддаси бўлиб, кўрсатилган “жони пок” сўзи исқот қилинса, иккинчи моддадан идҳоли ва биринчи модда солисидан бир минг икки юз олтмиш тўққиз сони ҳосил бўлади (1269/1853). Айрим кишилар “мири мазлум садри жаннат” ни ҳам таърих топганлар.

Қосим мингбошининг Шодмонхўжа додҳодан кейин Оқ масжиднинг Ўрус кофирлари муҳорибасига кетгани ва бу қавмга машаққат аломтли меҳнат тўфони киргани зикри

Воситалар манзаралари нозирлари ва сабаблар оламларининг шохидлари бўлмиш кўрар кўз аҳллари наздида яширин ва бекитиқча қолмасинким, жамол султонининг меҳрибонлик насимлари ва лутфларининг ели ҳар неча замонда гулзор сари йўл солади ва тароват димоғига ора киритади. Натижада ул ҳуддуд гўзаллик сарҳадига етиб, ниҳоятда кўркам

тарзда намоён бўлади. Бу сўз ташбеҳидан мақсад улким, лашкар аҳлининг умид боғи ва орзу экинзори рус кофирларининг навбатдаги босқин ва истилосидан олдинроқ сўлиш ва пажмурдалик даражасига етмасдан, тушкунлик томчилари юзлари узра қайта тўкилмасдан бурун Амири валинаъми давлатхоҳлигига эътиқоди юзасидан хоннинг кўрар кўз ўрнида ва кўз қарочиғи мақрмида бўлмиш ўз вазирига //226^a “бу хизмат эшигининг кулфи сенинг кифоятли қўлинг билан очилади. Қанча лашкар керак бўлса, шу ердан тўплашинг лозим ва Қурама, Тошканд, Туркистон ва у ер музофотлари лашкаридан олиб, бу ишнинг тугуни эшиклари фатҳни очиб келмасанг, ўрус кофирлари жафоси сазосини бериб, танбеҳига етказмасанг, кўнглим маломат юкли ғамдан сира шодмонлик куни билан алмашмагай” дея бу масалага ишора қилди. *Мингбоши* амирга неча бир таъзимлар бажо келтириб, химмат камарини ул юриш учун қаламдек белининг юз жойидан қаттиқ ва маҳкам боғлаб, юриш тайёргарлиги ишига киришди. Ҳар ерга одам буюриб, эпчил ёшлар ва довюрак эрларни тайёр ва муҳайё қилиб, хонликнинг ўн етти тўпи ва султонликнинг катта қорақундоқли неча юз туфангини неча минг урушга тайёр марди майдонлар ҳамда лашкарни аслаҳа ва кўп матолар билан таъминлаб, иш саронжомини ниҳоясига етказиб, рухсат фотиҳасини хон химмати рухсатидан ҳосил қилиб, йўлга тушдилар. **Рубоий:**

Зи овозаи азми сафдар жараён,
Бижунбид яксар замину замон.
Биларзид кўх, бижунбид дашт,
Хурўши сипоҳ аз фалак дар гузашт.

Мазмуни:

Саф ёрувчи сафар овозасидан,
Замину замон жунбишга келди.
Тоғу даштлар ларзага тушиб,
Қўшин ҳайқириғи фалакдан ўтди.

Шунинг эртасига Сайхун дарёсидан кечиб, Сепбақ манзилгоҳига тушдилар. Бир-икки кун ўша ерда туриб, олд-орқани бир-бирига етказиб, ҳаммага таниш одатдаги Уч йўлидан равона бўлдилар. Мароҳилларни босиб ўтгач, манзилларни ортда қолдиргач, Кировчи қалъасидан ва Оҳангарон¹⁹⁹ ўлкасидан ўтиб, Тошканд йўли сари кетдилар. Ва бу ҳудуд лашкари ҳам улар кетидан равона бўлиб, Тошканд манзилгоҳида кетларидан етиб олдилар. У ерда бир неча кун тўхтаб турдилар.

Айтиш лозимки, султонлик ишлари машғулотиغا машғуллар ва салтанату жаҳонбонлик ишларига мутасаддилар давлатнинг юксак даражали юлдузига, ҳашаматли шахриёрлар эса олий иззат камолига етишиш учун олийқадр мақом ва минзилларни босиб ўтишлари шарт бўлиб, шундан сўнггина салтанат пиллапоялари чўққисига кўтариладилар. Бунинг икки шарти бўлиб, улар бу йўлда жонларини аямай шижоат кўрсатиши ва ақлга биноан кўнгилга ўрнашар шойиста хизматлар қилиши керак. Бўлмаса бахту иқбол чехраси мурод ойнасида кўриниш бермайди. Инсон бошида бахт

¹⁹⁹ Оҳангарон – Қурама вилояти таркибидаги водий ва шаҳар.

синаш куни балқиб чикса, ақлу доно машварат воситасида ана шу хислатларни намоён этиш талаб қилинади. Давлат ва иқбол кўзини //226^б уруш майдонининг чанги равшан торттиради, мазкур хислат эгаларининг йўлини ақлнинг қуёш нурли тадбир партави қўллайди. **Байт:**

Ба ҳангоми тадбир як ройи нек,
Беҳ аз сад сипоҳе чу амвожи рег.

Мазмуни:

Тадбир қўллаш чоғи бир яхши ақл,
Қум сонича юз кўшиндан яхшироқ.

Демак муносиб кўринадигани шуким, вақт тақозосига қараб, бир-биримиз билан маслаҳат қилайлик ва бирон хатарли иш юз бермасдан олдин ақлни ишга солиб машварат қилайлик. Чунончи буюрмишлар. **Байт:**

Қорҳои бе мушовират нақуни,
То дар он суди бекарон бини.

Мазмуни:

Маслаҳтсиз ишларни қилмасанг,
Ундан чексиз фойдалар кўрасан.

Машварат ишлари амалга ошгач вабу маслаҳатга риоя қилинганч, аркони давлат ва ҳазрат аёнларининг барчаси биргаликда эҳтиёж ва ихлос юзасидан хайрихоҳлик ва ихтисос камарини боғлаб, тилни якжиҳатлик учун очиб, шундай арзга етказдилар. “Кетишга шошилмайлик, агар бир неча кун Тошканд вилоятида тўхтаб турсак, ғоятда муностиб иш бўлажак. Чунки ҳали баҳор келишига қиш фасли ва Дай вақти тўсқинлик қилиб, кеча-ю кундуз мўътадиллиги совуқ шиддатининг яғмосига учраган ва сабзаву райҳонлар кўшини боғу бўстонларга зийнат бериб улгурмаган. Жаҳонни кезувчи офтобнинг юзи сомондек сариқ ҳолатда бўлиб, ҳали юзини ҳижоб ниқобидан тўлиқ очмаган. Йўлимизнинг узоқлиги аниқ ва уни босиб ўтишимиз тўрт томони очик чўлу биёбонлар орқали бўлгани сабабли у ерда бизни қаттиқ совуқдан ўзгаси қарши олмаслиги аён. Бу миқдордаги лашкар билан бий-баёв чўлу биёбонга бориш қийин, балки ўта азобли кўринади. Вақт талаби ва маслаҳати шуким, гул хоқони //227^а турли туман ҳашамат ва безак билан юзини райҳонлар улуси чамани сари тутган маҳалда ва гул тиканининг учи ўз захми билан қиш ва совуқ лашкари қалбига оғриқ солган паллада Баҳромий лашкар билан бахти қайтган душманни таг-тугидан қўпориш қасдида юзлансак ва фатҳ оятли байроқни ёйиб, юриш қадамини ул томонга йўл босиш учун ташласак.”

Аммо ул жамоатнинг бу сўзлари амири кабирнинг ақли тасвирига мос тушмай, уларнинг шундай маҳалда ҳам жонбозлик кўрсатиши лозимлигини таъкидлади ва уруш майдони сари юрмоқ буйруғини берди. Офтоб Далв бурж²⁰⁰идан ўтиб, Хут буржида жойлашган эса-да, “Хутда юз

²⁰⁰ Бурж – йилдаги 12 ой (бурж) – Ҳамал (Кўй – 22 март – 22 апрель), Савр (Ҳўкиз), Жавзо (Эгизаклар – 23 май – 24 июнь), Саратон (Қисқичбақа), Асад (Шер), Сунбула (Кўлида бошоқ ушлаган қиз), Мезон (Тарози), Ақраб (Чаён), Қавс (Ўқ ёй), Жадий (Эчки), Далв (Челак), Хут (Балиқ – 20 февраль – 22 март) буржларини осмон

берган совуқ Дай фаслидагидан ҳам шиддатли бўлади” хадисига кўра ўша пайтда қаттиқ совуқ юз бериб, Дай лашкари шиддати кучлилиги ва совуқнинг қаттиқлигидан яғмо қасдида шу даража кўп қор ва ёмғир ёғдики, оловнинг қизил кийимли лашкари қайтиш йўлига тушиб, темир қалъасига бекинди. **Байт:**

Лашкари сармо бар омад аз пайи яғмову сохт,
Оташ аз девори оҳанин аз барои худ ҳисор.

Мазмуни:

Совуқ лашкари яғмо учун чиқди-ю,
Оташ темир девордан ўзига қалъа ясади.

Ҳаво совуқлиги шунчалик шиддатли бўлишига қарамай, кундан-кунга яна ҳам кучаймоқда эди. Совуқнинг қаҳри қаттиқлиги шу даражага етдики, қўлни парвона каби оловга тикмасдан туришнинг ҳеч имкони йўқ эди. **Байт:**

Аз дами боди хунук лабҳои хубон шуд кабуд,
Оҳ аз ин сарди ки ранг аз рўи оташ мерабуд.

Мазмуни:

Совуқ шамол дамидан яхшилар лаби кўкарди,
Оловдан ҳам рангни олган бу совуқ дастидан дод.

Айни шу фаслда қор ва ёмғирнинг бу даража ёғишини кўриб, одамлар ҳам кўз булутидан шунчалар ёш оқиздилар. **Байт:**

Зи ошўби борон ва жўши саҳоб,
Ҳама жавшану хўд гардида об.

Мазмуни:

Ёмғир заҳмати ва булут туғенидан,
Темир совутлару дубулғалар ҳам сув бўлиб оқди.

Пар қанотли ўқлар ҳам учиш учун қанотини ёза олмас, Каёний камонлар эса бундан ишсиз қолиб, бошини бахт билан дам олиш бурчагига тикқан, қилич қини булут томчиларидан гавҳар юкли бўлиб, нам тортди, Хаттий найзалар ёш ўсмирлар қадди каби тўғри эгилиб, бошни тиззага қўйди. Сабо рафтор отлар гавдаси лой ва балчиқ кўплигидан ҳаракатдан қолди ва кийимлар жикқа хўл бўлиб, унинг оғирлигини кўтар олмаган муборизлар бир бурчакка ўтириб қолдилар. **Рубоий:**

Барф борид роҳи лашкарро,
То замин ҳамчу баҳри ахзар шуд
Пойи мурғобиён ба баҳри масоф,
Рост чун пойи бат шиновар шуд.

Мазмуни:

Лашкар йўлига қор ёғди,

табақалари ҳисобланган еттита сайёра – Ой (Қамар), Уторид (Меркурий), Зухра (Венера, Ноҳид), Қуёш, Миррих (Марс, Баҳром), Муштарий (Буржис, Юпитер, Саъди Акбар), Зухал (Сатурн) каби сайёралар мазкур буржларни маълум бир даврда босиб ўтадилар, жумладан, Ой уларни бир ой ичида босиб ўтади. Сайёралар бахт, уруш, ёмонлик сингари рамзларга ҳам эга.

Ер кўк денгизга айланди.
Мурғобилар оёғи тўқнаш учун,
Ўрдак оёғидек сузишга тўғри бўлиб қолди.

Бунча қору ёмғир ёғиши гўё замона ҳодисаларидан //227^б кўтарилган чангу ғуборни ушбу вақтда бостириш ва ўша айёмда алангаланган исён оташини сўндириш учун юз бераётгандек эди. Қўшин ана шу ҳолда чору ночор Тошканд вилоятидан чиқиб, юзни қон ичувчи дашт сари қаратиб, йўлга тушдилар. Анча йўл юриб, манзилларни ортда қолдиргач, минг бир қийинчилик ва кулфат билан ҳозир Туркистон деб аталувчи Ясси шаҳрига келиб тушди. Бир неча кун шу жойда истиқомат қилиб, осойиш топдилар. Замонанинг ҳозиржавоб ҳазилкашларидан бири бўлмиш Мирзохўжа Кўлобий шундай ҳикоя қилиб берган эди: “Оқ масжид руси томон юриладиган куни сафар юришига қарор қилинган, лашкар аҳлининг барчаси ўз қурол-яроқ, уруш асбобларини елкасига ташлаб, жангнинг оғир кийимларини ҳам эгниларига кийиб олдилар. Мен ҳам нима бўлса кийиб, *мингбоши* ҳузурига бордим ва саломдан сўнг Ўрус шаҳри томон тикилиб: - Эй падар лаънати кофирлар, қочиб кета қолинглар, шу қочганча ҳеч тўхтамангларким, уятга қоласиз, - дедим. *Мингбоши* табассум қилиб, бу нима деганинг бўлди, маъносини айт, деди. Мен жавоб бердим: - Бу аҳволда қаерга борамиз, ер от қорнигача қор-муз бўлса, ўзимиз эса бошу либосларни бу зайл кийиб, дум-думалоқ ёстикдек бўлиб қолган эсак, шу туришда на отга мина оламиз, на пиёда йўл юра оламиз. Шу ердан туриб ана шундай сиёсат қилишдан ўзга бирор чорамиз қолмаган.”

Мазкур аҳволда чўл ва саҳрони кечиб ўтиш учун сипоҳнинг асоси дасталари Ўрус мамлакатларини ва қавмларни босиб олиш илинжида ҳаракатланиб, йўлга тушдилар. **Назм:**

Ҳамон марҳала аст ин биёбони дур,
Ки гум шуд дар ў лашкари Салму Тур.
Ба жуз зи хоки хубон бар ин дашт нест,
Ба жуз хуни шоҳон дар ин тўшт нест.

Мазмуни:

Бу биёбон ўша узоқ манзил-бекатдирким,
Унда Салму Тур қўшини йитиб кетган.
Ўтган яхшиларнинг тупроғидан бошқа нарса йўқ бунда,
Бу лаганда шоҳлар қонидан бошқа нарса йўқ.

Бир неча масофа ва манзилларни босиб ўтгач, Лак жўйи ёнидан ўтиб, йўл юрдилар. Кундан-кун совуқнинг кучайиши ортиб, қор паға-паға ёғиб, бора-бора қору ёмғир тўфонига айланди. Шу ҳол ва замонда бу тўфон ўзича ўйин ясаб, мусулмонлар жонига чексиз азоб берарди. Қўшин эса барибир Аллоҳ қазоси тақдирига тан бериб, Оқ масжидга юзланиб борардилар. Юравериб, Оқ масжиднинг бир фарсахлик еригача етдилар ва шу ерда чодир тикдилар. Ўша кечаси сипоҳнинг барча аҳли йўл азобидан осуда бўлиб, тўла ҳузур билан кофирлар макридан беҳабар дам олардилар. Субҳи содиққа яқин //228^а бўлганда бир сарбоз отга ўт бериш учун туриб,

бошқалар ғафлат уйқусида пайти, ўрус кофирларининг олд қисми кўриниб кела бошлади. Лашкар ичига ғулғула туши, ҳар ким ўз ҳолича бўлаверди. Аммо кўпчилик ул ҳароми номардларнинг олдига чиқиш учун ўринларидан ирғиб туриб, яроқ-аслаҳаларни белига боғлаб, жанг майдони сари кетдилар ва садди Искандардек кофирлар йўлини тўсиб, уруш-савашга киришдилар. Қанчалар ул нобакорларга қарши туриб, етук ҳаракатлар қилдиларким, малаклар фалак томида турганча бу шермардлар билаги кучига таҳсинлар ўқишарди. **Байт:**

Кашиданд шамшири кин аз наём,
Гули лоларо талх гардид ком.
Чу шамшери кин раҳ ба наззорагист,
Нигоҳаш ба хун то камаргаҳ нишаст.
Ба ҳасрат зи майдон инонтоб шуд,
Катонаш ба торожи маҳтоб шуд.

Мазмуни:

Адоват қиличини қинидан суғурдилар,
Лола гулининг томоғи аччиқ бўлди.
Кин қиличи йўлда посбон бўлиб,
Нигоҳи қон билан белга тушди.
Ҳасрат билан майдондан юз ўгирди,
Кўйлаги маҳтоб қўлида торож бўлди.

Одамларнинг кўпчилиги душман билан юзма-юз келгач, субҳи содиқ Мусонинг байзо қўлидек кўриниш бериб, Фиръавн зулматининг қоп-қора кўксини йиртди. Кофирларнинг яжуж осор, маъжуж кирдор лашкари мингдан ортиқ эмаслигига қарамай, уларнинг ногоҳоний келишини кўрган қўшин аҳли жангу жидол айни қизиган пайти “саодат кимга ёрлик қиларкан, давлат кимники бўларкан” мазмунини хаёлда тутиб, йўл торлиги ва вақт зиклиги сабабли ўша замоннинг шер шикор ғозий ва номдор ботирлари шумният кофирларнинг зарбасига тоқат бериб, қўлдан келганча олишдилар. Араққа маст кофирлар эса тўпу туфанг ва темир мушакка ўт қалаб, яна шонли лашкардан ким олдларига келса найза билан йиқитиб, отган ўқлари жийбаву жуббадан ҳам ўтиб, мусулмонларни фано елига совурарди. Зафар асарли лашкар аҳли ҳам шунчалар етук ҳаракатлар қилар, аммо бу ишларидан бирон натижа чиқмасди. Ноилож сабру қарор устунларини қон ичувчи Аҳриман кўринишли лашкар қўлидан “зилзила билан ларзага тушганида”²⁰¹ мазмуни каби сафларига ларза тушиб, бул тўданинг қалб ва қанот қисми бузилиб кетиб, парокандаликка тушдилар. “гўе ёйилган чигирткалар каби”²⁰² мазмунича ҳар тарафга ёйилиб ва сочилиб кетдилар.

Назм:

Пароканда он хайли бепову сар,
Фитоданд ҳар як ба сўи дигар.
Якero дар афтода аз сар кулоҳ,

²⁰¹ Қуръони карим, 99:1.

²⁰² Қуръони карим, 54:7.

Дигарро сар афтода бар хоки роҳ.
Якero таковар дар омад ба сар,
Зи пушти таковар фитода он дигар.
Ниҳоданд дар дашт сар ҳамчу бод,
Ба ҳоле ки он ҳол касро мабод.

Мазмуни:

Ул оёқ-қўлсиз тўда тарқаб,
Ҳар қайси бир томонга тушди.
Бирининг бош кийими учди,
Бирининг боши ер тубан учди.
Бери таковар устидан кулади,
Бошларини дашт узра қўйишди,
Ҳеч кимнинг бошига тушмасин бу.

“Яқинда ўша жамоат энгилиб, ортларига қараб қочиб қолурлар”²⁰³
маъноси юзага чиқди ва “орқаларига бурилиб қочурлар”²⁰⁴, //228^б томонига
бир неча юз одам ўлиб, фано талабгори ва қаттиқ азобнинг ёстикдоши
бўлдилар. Амирлар ва баҳодирлар яраланиб, асирлик тутқунининг кўп
меҳнат ва жафосига гирифтор бўлдилар. Қутулганларининг олди эса ўша
куниси югур-югур ва қоча-қоч билан қош қорайганда Туркистон шахрига
етиб келиб, тез учар отлари жilовини орқага бурдилар ва охири Жўйилак ва
Янги қўш манзилига етдилар. Нечоғлиқ сипоҳигарлик аслаҳаси ва молу
матой хазинаси хонликнинг хос тўпи ҳаммаси ўрус кофирларига ўлжа бўлди.
Беҳиммат номуродлар лаб ташна ва қорин оч хижолатдан эгик бош билан
Туркистонга кириб келдилар. Чунончи бу маънида демишлар. **Байт:**

Сарвпо қомати дилжўйи ту мебохт гарав,
Бой дода зи хижолат ба лаби жўй рафта.

Мазмуни:

Бош-оёқ сарвқомат қоматини гаровга ютқазди,
Ютқазиб, сўнг хижолатдан ариқ бўйига кетди.

Мингбоши бир неча кун ҳазрат Султон²⁰⁵да туриб, қочок
одамларининг олди-кетини саранжомларди. Қурама ва Кировчи ҳокими
Мирзо Аҳмад²⁰⁶ни эса бу бахтсиз аломат хабарни етказиш учун пойтахт

²⁰³ Қуръони карим, 54:45.

²⁰⁴ Қуръони карим, 17:46.

²⁰⁵ Ҳазрат Султон – Аҳмад Яссавий. Пир ва тариқат асосчиси.

²⁰⁶ Мирзо Аҳмад қўшбеги – 1829 йили оламга келган ва 1895 йилдан кейин вафот
этган. Қурама (1853), Тошканд ва Дашти кипчоқ (1854 феврал–1858 ёзигача)
волийси. Мингбоши унвонида 1862-1863 йиллари Худоёрхон қўшинини бошқарган.
Хўжанд (1863) ва Тошканд (1864), Марғинов (1865) ҳокими бўлган. Уни ёзган
аризаси кўра Чимкент, Сайрам ва Авлиё отада ободончилик ишларини олиб борган.
Мерки ва Исфарада янги ариқлар қаздирган. Ит кечув, Манар, Карбаткан, Қизил
жайли, таш, Жулак, Чаҳордара ва Чинозда истехком ва қалъалар қурдирган.
Кейинчалик 12 минглик қўшин билан Шарқий Туркистондаги Яъқуббек давлатида
хизматга кетган. 1878 йилдан Тошкентдаги Ўқчи маҳалласида яшаган. Қаранг:
Набиев Р. Н. Вакфное хозяйство Кокандского ханства. – Ташкент, 2010. – С. 86-88.

Хўқандга юборди. Катта-ю кичик, амиру вузаро, олиму саводсиз ҳаммаси йўлга тикилиб, хушхабар келишини кутиб ўтиргандилар. Мирзо Аҳмад етиб келгач, ҳали ҳеч нарсадан беҳабар ҳолатда хушхабар келди шекилли, деган фикр билан оламга ўт қўйиб, дарҳол шодиёна ва тўп отишлик қилдилар. Аммо, у не воқеот бўлса амир ҳузурида борича айтиб бергач, Амир бошини хижолатдан қуйи солиб, Шодмонхўжани сўккандан ҳам юз мартаба баттарок сўкинди. Қанча ўйланмасин, ҳеч бир чора иложини топмасди. Вилоят аҳлининг барчаси ул ҳолдан хабар топиб, мотамдор бўлдилар. Қосим *мингбоши* ҳам олд-кейинни йиғиб, секин-оҳиста ул қишнинг Дай қунида худди баҳор ва ёздак хижолат юзидан тер оқизиб, ўз ҳолига боқишни ҳам нутиб, девонавор келмоқда эди. Бир неча кундан сўнг етишиб, Тошкандга тушди. Одамлар тарқалиб кетгани учун руҳсат бериб, ўзи амирлар ва ўз тобеълари билан ўша ерда тўхтади ва ҳар куни неча хил маслаҳат ва мушовиратни ўртага ташлаб, бўлмағур хаёлларга боришарди. Амир бу воқеалардан хабар топиб, кетма-кет иноятномалар билан сийлаб, хусравона саруполар юбориб, подшоҳона меҳрибонликлардан башорат бериб турди. Уларнинг бу кечикишидан амирнинг юрагини неча бир қўрқув ва ҳадик чулғаб олган бўлиб, //229^a ҳеч кимдан бирон чорасини излаб топа олмасди. Ниҳоят минг хил ваъда ва далда билан ул омадсизлар кўнглини кўтариб, ўз ҳузурига чорлади. Улар ҳам бошқа бирон чора топа олмай, Тошканддан чиққан қўйи Хўқанд сари йўлга тушдилар.

Манзилма-манзил келишаркан, ҳар кун неча бир бор ўзлари жонидан қўрқувга тушганча хуркак кийикдек, аммо барибир қазо тақдирига тан берган қўйи илгари қадам босишдан тийинмасдилар. Қурама ва давон Кандир кечувидан ўтиб, Хўқанд вилоятга қарашли музофотларга кириб келдилар. Дамба-дам янги хабар ва чексиз хушхабар етиб, лош бўлган жонга Исодек покиза руҳ киритарди. Шу башорат билан дилини хуш тутиб кетиб бормоқда эдилар. Шу тариқа Сайхун дарёсидан ўтиб, яхши бир соатда Ўрдага келиб тушиб, Амирнинг қўлини ўпиш шарафига мушарраф ва сарафроз бўлдилар. Амири валинаъми эса ҳар кимнинг мансаб ва даражасига яраша янгидан меҳрибонликлар қилиб, мулукона саруполар ва хусравона инъомларга кўмди. Хижолатли гапларни юзларига солмай, барчасининг гуноҳларидан кечди. Амирлардан ҳар бири яна ўз мансабларида қарор топдилар.

Эшон қори мулло Али Қундузий Хўқанд пойтахти ва Фарғона мулки доруссалтанаси сипоҳининг сардори Қосим *мингбошининг* замон хони Худоёрхон фармонига биноан чексиз лашкар билан юқорида баён қилганимиз Оқ масжиднинг ўрус кофирларига қарши муҳориба ва мужоҳида учун урушга кетгани ва шум мазҳабли кофирларнинг ислом лашкарига шабихун ургани ва мусулмонларнинг енгилиб қочгани санасини бир таърих қилган эди. **Таърих:**

Чун ҳужуми лашкари куффор дар Турон шуюъ,
Ёфт хони мулки Фарғона амири номвар.
Дода Қосимбекро к-ў буд сардори сипоҳ,

Хилъати шоҳона аз баҳри жиҳоди дафъи шарр.
Кард роҳий то ки ў бо фавжи лашкар шуд равона,
Лек бар сар норасида кофирони ҳийлагар,
Бозии оташ кунон дар раҳ шабехуне заданд.
Аз ҳаросаш лашкари исломро “айн ал-мафар”
//229^б Гашта, ўро дарбонҳояш сӯи Туркистон ба гурез,
Ончунон карданд к-зи маҳ диди эшон беҳабар.
Омдаданд онжо ба аҳволи паришону забун,
Комий акнун соили таърихаш ояд дар назар.
Дар жавоби ў “гурезон рафта гў бишкаста бол,
Аҳли ислом аз ҳужуми лашкари куффори шарр”.

Мазмуни:

Куфр лашкарининг Туронга ҳужуми эшитилгач,
Фарғона юртининг донгдор хони, сипоҳ сардори,
Қосимбекка шоҳона тўн кийгизиб, ёмонни йўқотиш,
Учун йўлга солди, у эса катта кўшин билан кетди.
Лекин душман устига етмай, ҳийлагар кофирлар,
Ўт очиш ўйини билан йўлда шабихун қилишди.
Бундан кўрққан ислом лашкари қочиб қол, дея,
Посбонлари Туркистон тарафга қочиб қолдилар.
Кофирларнинг қорасини ҳам кўрмасдан у ерга,
Паришон ва тушкун аҳволда кириб келган эдилар.
Комий, таъриhini сўраб келганга айт сен энди,
Жавобида ушбуни: “қочиб қолди, қаноти қайрилиб,
Ислом аҳли ёмон кофирларнинг кўшини ҳужумидан.

“Лашкари куффор шарр” иборалари таърих моддаси бўлиб, “аҳли ислом” сўзига ишора қилингани учун бир юз ўттиз беш сонига тенг “бол” сўзи чиқариб ташланиб, бундан бир минг икки юз етмиш (1270/1853-54) сони ҳосил бўлади.

**Хон тўра ва Халифахон тўра ва Валихон тўра деб ном олган
кошғарлик тўраларнинг Кошғарда майдонга келиши ва ул вилоятни
фатх этиб, тотор куффорининг қўлидан тортиб олгани баёни**

Чанд шаҳр аст Ироқ, аз роҳи тахмин гўянд,
Тўлу арзаш сад дар сад буваду кам набувад.
Исфаҳон к-аҳли жаҳон жумла муқирранд бадон,
К-андар ақолим чунон шаҳри муаззам набувад.
Ҳамадон жойи шоҳон к-зи қабали об-ҳавояш,
Дар жаҳон хуштар аз он букъаи хуррам набувад.
Қум ба нисбат кам аз инҳост ва лекан он ҳам,
Нек-нек арчи набошад, бади-бад ҳам набувад.
Маъдани мардуми-ю жуду карам, шоҳи билод,
Рай бувад, Рай, ки журе дар ҳама олам набувад.

Буқъаи шаҳри Бухорост ба номаш шараф аст
Ҳоким, ба адилаш шоҳи Ажам кам набувад.
Шаҳри Хўқанд аз ҳама шаҳрон муааззам ба шараф,
Ному овозаи он аз ҳама жо кам набувад.
Кошғар аз рўйи насаб аз ҳама шаҳр он авлост,
Таҳти ҳукм қадами кофир парчам набувад.

Мазмуни:

Эронда бир неча шаҳар бор, тахминдан айтишларича,
Бўйи ва эни юзга-юз бўлур, шундан кам эмас.
Исфаҳон кичкина бир жаҳон, бунга ҳамма амин,
Ки олам аро бундай муаззам шаҳар сира йўқдир.
Шоҳлар жойи Ҳамадон, об-ҳавоси жиҳатидан,
Жаҳонда ул ям-яшил юртдан яхшироғи бўлмаёжак.
Қум шаҳри булардан нисбатан кичик, лекин у ҳам,
Жуда яхши бўлмаса-да, унчалик ёмон ҳам эмас.
Шаҳарлар шоҳи, одамгарчилик маъдани, саховат кони,
Эрур Рей шаҳри, Рейнинг дунёда ҳеч бир тенги йўқ.
Бухоро шаҳрининг номида шарафдир ҳоким,
Ажам шоҳида ҳам бунчалик муносиб унвон бўлмас.
Шарафда Хўқанд шаҳри барча шаҳарлардан муаззам,
Номи-ю овозаси ҳеч бир ерда сира ҳам кам бўлмас.
Кошғар насаб юзасидан барча шаҳарлар аълосидир,
Кофир қадамнинг ҳукми остида байроқдор бўлмас.

Ушбу варақлар қораламасини ўқиётган доно шиорлик ўқувчилар кўнгилларидан яширин қолмасинким, бу китобга киритилиши лозим бўлган хожалар ҳақидаги воқеалар саҳву хато ўтиши сабабли бир чеккада қолиб кетиб, эндиликда муаллиф муфассал кўринишли бу воқеалар баёнини шундай айтадики, ҳазрат *махдумий* аъзамий авлодидан ҳазрат Юсуф хўҷам Кошғарга бориб, Кошғарни фатҳ қилдилар. Наслдан наслга фарзандлари ҳазрат эшон Офокхўжа²⁰⁷ ва Хўҷам Подшоҳхўжа Ойхўжа ва Кунхўжа²⁰⁸

²⁰⁷ Офокхўжа (1625, Кумул, Шарқий Туркистон – 1695, Қўқон қишлоқ, Қашғар вилояти) – ислом ва тасаввуф илмининг йирик тарғиботчиларидан бири ва Ёркенд хонлигида тахтга ўтирган хўжаларнинг дастлабкиси; Туркистон тасаввуф илмининг раҳнамоларидан Махдуми Аъзамнинг авлоди. Офокхўжанинг исми Ҳидоятulloх бўлиб, у халқ орасида ҳурмат белгиси бўлган ”Офок” (“Ёруғ дунё” ёки “Ёруғлик эгаси”) – хўжа номи билан машҳурдир. Офокхўжа ёшлигида отаси Муҳаммадюсуф ибн Эшони Калон билан турли шаҳарларда юриб билим ва тарбия олган. 1638 йилда Қашғарга келиб, отаси вафотидан сўнг бу ердаги оқтоғлик хўжаларга бош бўлган. 1670 йилда Ёркенд хонлигида юз берган ички курашлар натижасида Офокхўжа Қашғарни тарк этиб Туркистон шаҳарларида, қалмоқлар (ойротлар) орасида ва Хэши йўлагидаги (Хэси-цзоулан) вилоятларда диний тарғибот ишлари билан шуғулланган. 1678 йилда Тибетда икки йилга яқин яшаган ва бу ердаги будда дини вакиллари билан яқин алоқада бўлган. 1680 йили Тибет зодагонлари ёрдамида ойротлар хони билан танишган. 1681 йилда қалмоқлар томонидан Ёркенд хонлиги тахтига ўтказилган. Унинг жасади Ёғду деб номланган жойдаги ота-бувалари қабри ёнига дафн этилган. Шундан бошлаб ушбу қабристон “Офокхўжа мазори” деб номланиб,

қўлида сақланиб келган ерлар сўнг Чин кофирларига қўлига ўтди. Ул шариф зотлар авлодлари эса доимо улуғ боболари ўринбосарлиги орзусини кўнглининг бир бурчагига тугиб, фурсати етиб, ул вилоятга бирор халал ва захмат етказишни ният қилиб юрардилар. Тўғрироғи, бугина эмас балки у ерларда ҳукумат ҳам қилиш фикридан ҳам холи эмасдилар. Чунончи Жаҳонгир тўра ана шундай қилиб, бир неча кун ҳукумат юргизган эди. Аммо сўнг кофирлар қўлига асир тушди. Бу воқеалардан бир бўлаги ушбу китобда ёзиб кўрсатилган эди. Шундан сўнг Хўқанд хони Муҳаммад Алихон //230^a ғазот орзуси кўйига тушди. Муҳаммад Юсуфхўжани Самарқанддан олдириб келиб, ул жаноб билан бирга Кошғар вилоятига кетди. Жаҳонгир тўра Кошғарни фатҳ қилган вақтда кофирларнинг Гулбоғ номли қалъасини қамал қилган эди. Муҳаммад Алихон ҳам бу ерга келиб, бир неча вақт Гулбоғни қамал қилиб, мурод-мақсадига етиша олмай, Хўқандга қайтиб кетди. Юқорида айтганимиз Муҳаммад Юсуф хўжамнинг фарзандлари бузруквор оталаридан сўнг ҳар бири ул вилоятни фатҳ этиш талаби билан журъат қадамини олға босардилар. Ул вилоят аҳолиси ҳам қадим ул-айёмдин бу хўжаларга эътиқод қилувчи муридлари, балки эътиқод ва ихлос юзасидан хотин ва болалари номини табаррукан “хўжа” қўйиб, аларнинг мирзо ва ғуломлари сифатида хўжалар қадами етиши билан шаҳар ва қишлоқларнинг барча фуқароси жону дилини улар йўлида гаров тикардилар. Аммо кофирларнинг озгина ғалабаси билан орқага қараб қочардилар. Шунинг натижасида ул бечоралар кофирларнинг меҳнати балосига мубтало бўлиб, неча минглари шахидлик даражасига етиб ва неча минг киши ватанни ташлаб, молу мулкдан айрилиб Ўш, Андижон, Шаҳрихон, Марғинон ва Хўқанд вилоятларига келгандилар. Йўл оралиғи масофасида жойлашган тоғу тепалик, чўллар оша келган кишиларнинг кўпи қиш ҳавосининг совуғи ва ташналикдан ҳалокатга етар эдилар. Чунончи Жаҳонгир тўра фаторотида ўлганлардан ташқари юз мингга яқин, балки кўпроқ аҳоли кўчиб ва Эшон хўжа тўра қочишида эса яна ўшанча одам ҳалокатга учраганди. Валихон тўра замонида ҳам шундай воқеа рўй бериб, бу варақлар қораловчиси камина ўша замонни кўрган киши саналаб, ҳаммасини ўз кўзим билан мушоҳада қилганман. Шу воқеалар асносида Таваккал тўра лақаби билан танилган Сайдо Муҳаммадхўжа афғон бир неча вақт Янги Ҳисор ва Ёрканд²⁰⁹ устига

зиёрат масканига айланган. Оффокхўжанинг Хонхўжа (Хўжа Яхё ибн Хўжа Хидоятуллоҳ ибн Хўжа Муҳаммадйусуф ибн Хўжа Муҳаммадамин ибн Махдуми Аъзам Даҳбедий) ва Кунхўжа (Хўжа Бурҳониддин) сингари ўғиллари сулола давомчилари сифатида Шарқий Туркистондан ташқари Ўрта Осиёда ҳам катта обрўга эга бўлишган. Яна қаранг: Шарқий Туркистон хожаларидан Махдуми Аъзам авлодлари шажараси // Турон тарихи. Оммабоп мажмуа. 1994. – №3. – Б. 9-12.

²⁰⁸ Ойхўжа ва Кунхўжа – Оффок хўжа ўғиллари – Хон хўжа (Хўжа Яхё ибн Хўжа Хидоятуллоҳ ибн Хўжа Муҳаммадйусуф ибн хўжа Муҳаммадамин ибн Махдуми Аъзам Даҳбедий ва Кун хўжа (Хўжа Бурҳониддин)лар назарда тутилмоқда.

²⁰⁹ Ёрканд/Ёркент – қадимий номи Сақараўл, хитойча Шачэ — Хитойнинг Синьцзян-Уйғур мухтор республикасидаги шаҳар, Қашқар вилоятининг Ёркент тумани

хамла қилиб, барчани ташвишга солган эди. Бу каби бўлиб ўтган ходисаларнинг ҳар бирини ёзиб, яъни ҳар хирмандан бир бошоқ териб, ёдгорлик сифатида баён саҳфасида аён қилинғусидир, иншооллоҳи таоло.

Барча ишлар тартиб-назмини ўз ихтиёри ва бани одамнинг тақдир тизгинини қудрат қўлида ушлаб турган ҳазрат молик ул-мулуки олам иқтисоси билан “ Аллоҳнинг изни билан унга подшоҳлик берди”²¹⁰ деганидек, олам олишлик ва жаҳондорлик фармонини “айримларингизни айримларингиздан юқорироқ даражаларга кўтариб қўйган”²¹¹ ҳукмича осмон авжи //230^б ва кайвон тепасига ўрнатади. Кимни абадий бахт саодатга етказишни хоҳласа, шунга ёрдам бериб, бу илоҳий тақдир унинг жаҳонбонлик пойдеворини мустаҳкам қилиб, ҳукумат тахтини безашида мададкор бўлади. Чунончи хожазодалар бошига Мусулмонкули замонида Кошғар ҳукуматини тортиб олиш орзуси тушиб, бу истак оташи учқуни алангалай бошлади ва кунлардан бир куни ўзларини душманлар хавфи ваҳмидан тинч кўриб, фароғат замони ҳосил бўлгач, бор навкарлари билан малики мастаъон иноятича асл ватанлари ва туғилган меросий маконларлари бўлмиш Кошғар сари юзландилар. Чунки дилларини ана шу жаннатга менгзир ўлкани қайтариб олиш нияти ҳеч ҳам тарк этмаган эди. **Байт:**

Кошғар номи накў аз гуҳари покаш ёфт,
Ҳамчунонки ҳарами Макка замини батҳо.

Мазмуни:

Кошғар деган яхши номни пок гавҳаридан олди,
Макка ҳарами водийси ерларидан топганидек.

Алқисса, неча бир йўллар ва тоғ сўқмоқларини босиб ўтиб, дарё ва сойлардан кечиб, мақсад сари юз тутдилар. Ул вилоятнинг теварак-атрофига яқинлашгач, ўша ерда турган оз сонли кофирлар улар йўлини тўсиб чиқиб, хўжазодаларга қарши мудофаа ва душманни тор-мор этиш жангига киришдилар. Хўжазодалар ҳам темир совутни тешувчи бир гуруҳ ботирлар билан кофирлар устига ташланиб, аслзодаларнинг бу озгина бақириқ-чақириқ ва дўқ-пўписани кўрган душман эса хавф ва даҳшат ичида қолган кўйи ул манзилдан қайтиш жиловини буриб, кўрққанча ўзини Гулбоғ қалъаси ичига урдилар. Хўжазодалар қийинчиликсиз бош оғриқисиз Кошғар вилоятини эгаллаб, танга киргувчи мангу ҳаёт ёки зулмоний оламни безовчи куёш нури каби ул шаҳарга қадам қўйдилар. Ва ул диёр халқидан кимнинг бахт дийдаси уйғоқ бўлса, кўзлари билан ўзларининг офтоб талъатли хўжазодаларини кўриб, беихтиёр дуо ғулғуласи ва сано товушини кўк осмон гумбазига еткардилар. Қудратли ва аъло Ҳақ ҳамди лавозимига киришиб, хушдил ва шодмон бўлиб, тилларидан “султоннинг шаҳарда бўлиши, руҳнинг баданда бўлиши кабидир” сўзлари жорий бўлиб, “ҳақиқат вофир атияти иннаоллоҳ таолол алтлфи хафитятан” ҳикмати барчанинг олдида

маркази (1980 й.гача Қашқар вилояти маркази). Такламакон чўлининг ғарбий қисмида, Ёркенддарёнинг ўнг соҳилида, 1200 м баландликда жойлашган.

²¹⁰ Қуръони карим, 2:251.

²¹¹ Қуръони карим, 6:165.

равшан бўлди. Ва давлатхоҳлик тили раҳмдил сақловчи шукри бобида айланиб, кутлов ва муборакбодлик сифати етти қат кайвонидан ўтди. Ва бошқа хўжалар ўринбосарлари ичида етуги ва ашрафи бўлмиш Эшонхон тўра ҳукумат тахтига ўтириб, шакар сочувчи тилини яратгани эгам ҳамди саноси учун очди ва ёнига бойми-ашраф, каттами-кичик, ўзбекми-тожик, қирғизми-қозоқ, мусулмонми-қалмоқдан ким йиғилган бўлса, бир чеккадан ҳаммасининг ҳол-аҳволини сўраб чиқиб, эзилган камбағаллар ва заифларга чексиз марҳамат ва илтифотлар кўргузди. Мақсади ҳосилликнинг бахтли тахтига қадам қўйгач, //231^a осмондаги ой каби халқ йўлини ойдин қилди, улар сари марҳамат эшигини очди, ҳол сўровчи лабидан бол томизди, дил гунчаси сингари оламни шод айлади.

Эшонхон тўра маҳдумий аъзамийнинг хонлик тахтига ўтиргани ва жаҳонбонлик ўриндиғига чиқиб, хутба ва танганинг унинг атоқли номи билан безангани баёни зикри

Яздоний кўмак воситаси ва каёний афсарга лойиқ соҳибқироний тахт безовчиси бир саодатманд бўла олурким, давлат ва иқбол унга салтанат ва истиқлол матлаъси тулу қилгай, номуродлик водийси саргашталарига ўз лутфу инсофи соясида жой бериб, қаҳр ва азоб офтоби тобидан қутултиргай. Иқбол ниҳолини шундан ўтказгайки, ҳукумат ва дилдорлик соясини саргашталар боши узра ёйгай. Шунга кўра номдор амирлар ва эътиборли вазирлар фармонга биноан подшоҳлик ишларига зарур асбоб ва олотга тартиб бериб, адолат чодирини кайвон айвони ва осмон тепасигача кўтаргайлар. Айшу нишот ва ишрату хушчақчақлик базмини ораста қилиб, қувонч орттирувчи “Ана ўшалар учун маълум ризқ, (ҳар турли) мевалар бўлур²¹²” мазмунича тайёрлагайлар. Оғо-инилар, қариндош-туққанлар эса “асҳоба ка анжум” (йўлдош юлдузлар каби) унинг тобеълигига тиришиб, парвонадек давлат ихотаси ва ҳукумати итоатиға ризолик бошини қуллуқчилик учун индиргайлар. Шуларнинг барчаси амалга ошиб, ёру биродарлар мазкур хўжа хизматида етук ишларни амалга ошириб турдилар. Барча ишлар бўйича халқнинг ҳар табақасидан йиғиб, чексиз ва қудратга тўла қўшин тўплаб, ҳар куни кофирлар ўтирган Гулбоғнинг ён-атрофини қамал қилдилар ва тўпу туфанг ўқлари остиға олиб, қалъага югуриш ва шовқин-сурон солиш ишлари билан машғул бўлдилар. Шу каби воқеалар билан тўрт ой, балки ундан ҳам кўп вақт ўтди. Аммо ул кофирларнинг бир туки ҳам тўкилмади ва қалъа фатҳи муяссар бўлмади. Ана шу кезларда уларга ёрдам учун бир неча минг кофир хитойлар Ёрканд вилоятиға етиб келишга улгурди ва кофирлар келгани овозаси мусулмонлар турган ергача ёйилди. Жаноб тўранинг шахсан ўзи чексиз қўшин билан ул ҳудуд сари йўналиб, Ёрканддан уч фарсахлик масофа беридаги Кўк работ мавзесигача борди. Ул тарафдан ҳам кофирлар яъжуж-маъжуж каби тўранинг йўлини тўсиб, Аҳриман гавдали ва дев кўринишли //231^b кофирлар қасос олмоқ ва

²¹² Қуръони карим, 37:41-42.

адоват жангига киришмоқ мақсадида ғозийларнинг йўлида тўғон бўлиб туриб олдилар. Улар билан бирга мусулмонларга қарши урушга жазм қилган кофир гуруҳ бу борада ўз сардор ва амирларига Лот ва Манот каби бошқа барча бутларига қасам ичиб, танида жони ва баданида руҳи борича ислом мужоҳидларига қарши курашга аҳду паймон қилдилар ва Муҳаммад алайҳиссалом суннати тариқининг ғозиларидан кўрқиб қочмасликка ваъда бердилар. Бу хабарни эшитган заҳоти шершикор ғозилар ва замона ботирлари ҳам кофирлар ҳужуми зарбаси олдида тоқат билан қараб тура олмай, сабру қарорлари устуну бир-биридан ажраб, қаттиқ жангга киришдилар. Ўша куниси тонгдан то қош қорайгунча уруш машғаласи ловуллаб турди. Ва ўз кучини синовчи ботирлар қувват ва мардоналик билагу билан етук саъй-ҳаракатлар қилдилар. Аҳриман кўринишли қонхўр кофирлар лашкари ҳам бунга чидам бериб, улар билан тенг, балки ундан ҳам устун равишда жанг қилардилар. **Назм:**

Кашиданд шамшери кин аз наём,
Гулу лоларо талх гардид ком.
Чу шамшару кин раҳ ба наззора баст,
Нигоҳаш ба хун то камаргаҳ нишаст.
Ба ҳасрат зи майдон инонтоб шуд,
Катонаш ба торожи маҳтоб шуд.

Мазмуни:

Кина қиличин суғурдилар қинидан,
Гул ва лоланинг томоғи шўр бўлди.
Шамшир ва кина наззора сари йўналгач,
Нигоҳи белигача қонга тўлиб ўтирди.
Ҳасрат ила майдондан жиловин бурди,
Катонини маҳтоб талон-торож қилди.

Ўша пайтда Мусулмонқулидан кўшиннинг катталари ва сардорлари бўлмиш Олимбий, Хадир бий *қирғиз* ва бошқаларга кетма-кет хат келиб, унда нима қилиб бўлса ҳам Тўранинг йиғинини тарқоқлик сари юз тутишга уриниб кўришлари битилган эди. Улар бу хатдаги хабарни ўқиган заҳоти хайрли ишдан кўра ёмонликни афзал кўриб, вақтни ғанимат билганча айни уруш қизиби турган бир пайтда шундан яхши баҳонани топа олмай, беқарор қадамини “имтиҳон қилиндилар ва қаттиқ ларзага тушдилар”²¹³ мазмунича ҳақ йўлидан тойдириб, ул оқибати йўқ жамоа ва бировга хайри тегмайдиган ул гуруҳ лашкарнинг қалб ва қанот қисмини худди ўзларининг бузилган юраклари каби бир тарафдан бузиб, орқага қарамай қочиб кетдилар. Кўшиннинг қолганлари ҳам кўрқувга тушиб, қанча қилмасинлар ўзларини тўхтатиб тура олмадилар ва “тўе ёйилган чигирткалар каби”²¹⁴ ояти мазмунича, ҳар тарафга ёйилиб-сочилиб кетдилар. **Назм:**

Пароканда он хайли бе пову сар,
Фитоданд ҳар як ба сўйи дигар.

²¹³ Қуръони карим, 33:11.

²¹⁴ Қуръони карим, 54:7.

Якero дар афтода аз сар кулох,
Дигарро сар афтода бар хоки роҳ.
Якero таковар дар омад ба сар,
Зи пушти таковар афтод он дигар.
Ниҳоданд дар дашт сар ҳамчу бод,
Ба ҳоле ки он ҳол касро мабод.

Мазмуни:

Ул қўл-оёқсиз пароканда тўда,
Тушдилар ҳар қайси бир тараф.
Биттасининг бош кийими учди,
Бировин боши йўл узра юмалади.
Бирини эса таковар эзиб-янчди,
Униси таковар сағрисида қулади.
Қўйдилар бош даштга шамолдек,
Бундай ҳолга тушмасин ҳеч ким.

//232^a “Яқинда ўша жамоат енгилб, ортларига қараб қочиб қолурлар”²¹⁵ каримаси маъноси юзага чиқиб, Тўра ўзига қарашли қўшин билан Янги Ҳисорга етишиб, истиқомат лангарини ташлади. Аммо қўп фурсат ўтмай, динсиз кофирлар буларнинг орқасидан келиб, Янги ҳисорга ҳам яқинлашдилар. Хўжамиз синиқ дилларни тузатувчи жаббори эгамга таваккал қилиб, ёнида бор қўшин билан чиқиб, нобакорлар рўпарасида саф тузиш ва иш буюришга киришмоқчи бўлди. Бироқ ул бахтсизнинг пешонасига давлат бахти насиб этиши буюрмаган экан, лашкарнинг кўнгли совиган аскарлари душманга қарши курашишга дош бера олмай, “орқаларига бурилиб қочурлар”²¹⁶ самтига мавсум бўлиб “У кунда киши ўз оға-инисидан ҳам қочур”²¹⁷ сифатида Кошғар йўли бўйлаб қочиб қолдилар ва озгина юриш билан Кошғар қалъаси ичига кирдилар. Ўша кун кечаси ишларни саранжомлашга киришиб, эртасига тонг билан зар юзли офтоб машрик уфқидан балқиб чиқиб кўриниш бергач, осмоннинг тез юрар аблақи қуёши хусравини ҳаракатга киритгач, нужум лашкари ҳужумини зарафшон шамшер зарби ва зар нишонли найза зарбаси билан қайтариб, пароканда қилгач, **байт:**

Сари субҳ к-зи шоҳи машрик ҳужум,
Пароканда гаштанд хайли нужум.

Мазмуни:

Тонгда машрик шоҳи ҳужум қилган чоқ,
Тарқалиб кетди юлдузлар йиғини тез.

Кошғар шаҳри дарвозасидан чиқиб, Хўканди латиф сари йўналдилар. Бечора фуқаролар кофирлардан кўркқанидан ваҳима ичида хўжалар кетидан мулку молини ташлаб, фақат йўл тўшасини олган қўйи юз

²¹⁵ Қуръони карим, 54:45.

²¹⁶ Қуръони карим, 17:46.

²¹⁷ Қуръони карим, 80:34.

нола ва оҳ билан хотин ва бола-чақаси ҳамроҳлигида пиёда ва отлик, неча минг халқ зор-зор йиғлаб, ташна ва қорин оч келмоқда эдилар. Беш яшар-ўн яшар болалар очликдан йўл юра олмай, тириклайин тошлар тагида қолиб борар ва айримлари йиғи-сиғи қилиб турган ерларида ўлиб қолардилар. Устига-устак қишнинг совуқ ҳавоси ҳам тобора авж оларди. **Назм:**

Аз баски зи ҳад гузашт сармо,
Ҳар кас мегуфт вой бар мо.
Мардум ҳама дасту по фусурда,
Монанда дасту пой мурда.

Мазмуни:

Ҳаддан ошиб совуқ ҳаво,
Ҳолимизга вой дерди одамлар.
Халқ ҳаммаси қўл-оёғи қисилган,
Худди ўликнинг қўл-оёғидек.

Шу бедармон ҳолда ўлиб, йиқилиб-туриб Ўш вилоятига кириб келдилар. Бечоралар ўта даражада камбағал бўлганидан, ўзларининг қизларини шарҳи никоҳ билан бир тилло-ярим тиллога одамларга сота бошлашди. Хўжа ҳам Хўқанди латифга кириб, амири валинаъмининг қўлини ўпишга мушарраф бўлди. Амири валинаъми хўжалар ҳаққида //232^б меҳрибонлик лутфларини дариг тутмай, уларга ҳеч бир зиён-заҳмат етказмади. Бу хабар Кошғарда хитой кофирлари номидан Кошғар ҳукуматини бошқариб ўтирган Зухуриддинбек Турфонийнинг қулоғига етишиб, ул нияти бузуқ бу гап одамлар орасида ҳам ёйилгач, маслаҳатлашиб, Кошғар шахрини ихота қилиш учун бир қалъа қуришга келишиб олди. Бу ишга мусулмонлар ва кофирлар рози бўлиб қалъани қуришга киришдилар. Ва бир минг икки юз эллик тўртинчи йили (1254/1838-39) қалъа қуриб битказилди. Бу ҳақда мулло Али қори Қундузий Кошғар қалъасининг қурилиш таъриhini назм тизимига чеккан эди. **Таърих:**

Онки аз баҳри номи некўяш,
Ёфт, бар рўйи дин зуҳури вужуд.
Волии мулки Кошғар шуд, чун,
Буд амни халойиқаш мақсуд.
Ончунон қалъае ба даври шахр,
Кард таъмир кори нафоаш буд.
Бартар дар иймон, забон зи он рў
Кас ба тавсифи арзи ў накушуд.
Баҳри таърихи ў “бурун аз дил,
Бонии ин бино зуҳур намуд”.

Мазмуни:

Яхши ном чиқариш учун ул,
Дин узра вужуди топгач зуҳур.
Кошғарнинг волийси бўлди,
Халқ тинчлиги эди мақсади.
Шундан шахар атрофига қалъа курди,

Бу иши иймонидан яхшироқ эди.
Шунинг учун ҳеч ким тил, оғзини,
Эни-бўйи тавсифида мақтовга очмади.
Унинг таърихи учун дилдан ташқари,
“Бу бино қурувчиси зухур” қилди.

Ёпиқ қолмасинким, “бонии ин бино зухур” иборатлари таърих моддаси бўлиб, ишорат қилган “дил аз он” лафзи искот қилинса, бир минг икки юз эллик тўрт (1254) сони ҳосил бўлади.

Саййид Аҳмад хўжа Афғон номи билан танилган Таваккал тўранинг Уч Турфон томонга кетгани зикри

Замон ҳодисалари, жаҳон воқеалари давроннинг аён кўнгилли кишиларига ушбу тарзда баё қилинадиким, *қипчоқ*лар бир-бирларига қарши муҳолифатни бошлаб, ярми Хўқандга ва қолган қисми Тошкандга кетган ўша вақт ва мазкур замонда дардмандликка ёрдам излаб, асли Ҳиндистоннинг Бажовар вилоятидан ва ҳазрат Али Ҳамадоний авлодидан бўлмиш Таваккал тўра Афғон бир неча йил мусофирлик юкини Ёрканд вилояти ва Кошғар, Хўқандда елкасига ортганча судраб, хамиша саъй-ҳаракат ҳимматини Хитой кофирларини тор мор этиш ғазотига қаратиб, кўп вақтини уларга қарши жиҳод урушида ўтказарди. Ўша вақтда Тошкандда турганча руҳсат ҳосил қилиб, барча кофирлар юрагига таҳлика солганча Уч Турфон вилояти аҳолиси ва қаерда душмани бўлса, улар орасига ҳам ваҳима уруғини сочишга бел боғлади. Мазкур Тўра бу борада баракатли фотиҳа олгач, //233^a озгина одами билан Тошканддан чиқиб, Авлиё Ото йўлини ихтиёр этиб, уруш сафарига отланди. Анча вақт йўл юриб, қийинчиликларни енгиб, узок сўқмоқли биёбон йўли ва дарёларни кечиб, *қирғиз* қабилалари ўтирган ерга етишди. Бир неча вақт шу ерда фароғат ва ҳаловат ҳосил қилиб, истиқомат палосини ёйди. Анча-мунча дам олиб, ҳордиқ чиқаргач, кўлидан иш келувчи икки юз нафар жасур донгдор кишини ўша ердан ҳам танлаб олиб, ўз навкарлари ҳамроҳлигида Уч Турфон томонга равона бўлди. Анча йўл ва чўлларни босиб ўтгач, Уч Турфонга қарашли қишлоқлар тавобеотига етишиб, зафар гавдали нусрат аломатли байроқни ўша ерга тикиб, мардоналик ва шижоат, бирдамлик ва жондан кечишлик камарини белларига боғладилар ва бу хислатларни ўзларига шиор қилиб олган кўйи қулай фурсатни кутиб ва ул халқнинг бу ишга кўнгиллари келишига кўз тутиб, дам олиб ётдилар. Бироз вақт ўтгач, ҳар бир қишлоқ ва даҳа ичидан буларга қўшилмоқчи бўлган кўнгиллилар билдирмасдан чиқиб, бир-бири билан кўришиб, сафга тизилдилар. Сўнг ҳаммаси биргаликда душман сайду шикор учун яратган эгамнинг фазли саодатига умид боғлаб, юзларини ул сигир кўринишли, эшак кирдорли кўшин сари қаратиб, қўлни найза ва санчки, шамшир ва жон олувчи ўқ-камонга чўздилар ва араб насли учкур урушқок тақоварларга қамчи солганча ҳеч тап тортмасдан ўзларини душман қалбига урдилар. Душманлар ислом муборизлари ҳамласига қарши дош бера олмай,

кочиш орқасини уруш панжасига тутқазмай, “**Ўз вақтида кочиш яхшидир**” мазмунича орқага қайтиб кетдилар. Шу аснода саодат дастгоҳли баҳодирлар муҳолифлар орқасидан кириб, ҳамла шамолини кўтариб, қувлаб кетдилар. Енгилиш сурати чизилгач ва фатҳ келини яхшилик юзасидан чиройли хуснидан парда кўтаргач, **байт:**

Зи шерон гурезон шуданд охувон

Зи тан рафта тоб зи бозу тавон.

Мазмуни:

Оҳулар шерлардан қочгувчи бўлди,

Тандан бардош, билакдан куч кетгувчи бўлди.

Уруш кишилари душманни шикор тариқасида уриб, тутиб, боғлаб бормоқда эдилар. Фақат икки-уч қишлоқдан ўтказиб юборгачгина қарор топиб, нафас ростладилар. Аммо шу ҳолатда қисик кўзли *қирғиз*лар даҳа ва қишлоқ аҳолисига раҳм қилмай, уларнинг молу амволини йиғишга киришиб, зўрлаб олинган нарсаларни келтириб, бир ерга тўплай бошладилар. Буни кўрган ул тараф музофотлари аҳолиси ғамга ботиб, ҳар қайси даҳа, //233^б қишлоқ оқсоқолларининг ўзлари алоҳида-алоҳида ҳолда пешкаш ва айрича шаклда тортуқлар тартиб бериб, мужоҳидлар ҳузурига етишдилар. Яхшигина узрхоҳликларни баён қилиб ва ҳар бири ўз гуноҳини тушуниб, айбларини бўйнига олган кўйи “гарчи бизлар зоҳирда кофирларнинг фуқаролари бўлсак-да, аслида ўзимиз мусулмон ва мусулмонзодалармиз. Ҳаниф дини миллати ва ислом мазҳабига ихлос ва эътиқод юзасидан хўжаларга қулмиз. Биздан не беадаблик кечган бўлса кечирсангизлар. Қилган ишларимиз хато ва сахвдир. Узримизни қабул қилинг ва хатоларимиздан ўтинг, айбларимиздан кечинг” дедилар. Чун ул бечоралар ўз арзи ниёзини неча минг ажзу шикасталик билан Тўра ҳузурида илтижо қилгач, Тўранинг қалбига раҳм-шафқат ҳисси иниб, уларга раҳм қилди ва гуноҳларидан кечди. Мол ва ҳайвондан қанча ўлжа олинган бўлса, барини қайтариб берди. Аммо, бир сигир туёғига мингта онасини сотувчи кўзи қийиқ *қирғиз*лар ул ҳол ҳолни кўриб, ҳаммаси Тўрадан юз ўгириб, ўз тавсани жиловини қабилалари томон буриб, орқага қайтиб кетдилар. Тўранинг навкарлари кам бўлганидан бу ерда тўхтаб турмай, кўрқув ичида булар ҳам *қирғиз*лар кетича дарҳол олға сари йўлга тушдилар. Бир қанча чўл ва биёбоннинг сўқмоқли ва катта йўл ва кўп манзилларни босиб ўтиб, Кошғар шаҳри яқинидаги Валихон тўра *махдумий* аъзамий қўш ташлаган Орташ мавзесига келдилар. Ҳар икки тўра бир-бирига етишиб, бир-бирини жон оғушига тортганча ҳол-аҳвол сўрашдилар. Шундан сўнг ҳар борадаги савол-жавоб гапларига тушдилар. Еб-ичкуликдан нима тайёр бўлса, дастурхон узра тортиб, ҳар хил таомлардан бир-бир лаззат таъмини татиб кўргач, ҳар ким ўз кўшига кетиб, фароғат ҳосил қилдилар. Шу зайл бир неча кун ўтди. Бир куни Валихон тўра негадир Таваккал тўрадан гумонсираб, шу ҳадик юзасидан уни ушлашга қарор қилди. Бу маънидан Таваккал тўра огоҳлик топиб, ярим кечаси минг хил тадбир-чора билан хўжанинг лашкари ичидан чиқиб, қочиш йўлини тутди. Ва бир неча //234^а кундан кейин келиб, Хўқанди латиф ичига кирди. Мулло Али қори Қундузий Таваккал тўранинг

Уч Турфон диёрининг кофирларга қарши жанг қилгани ва кофирлар қочгач, мазкур тўранинг Кошғар устига келгани ва унинг қўлида кўп кофирларнинг ўлдирилгани санасини таърих шаклида назмга чеккан эди. **Таърих:**

Гарчи аз кофирони хиттаи Кошғар,
Таваккал гирифт роҳи фирор.
Бар сари ҳарифони Уч турфон,
Дар рафта бо он сагон кор.
Гудози жанг кард ончунон, ки бар дасташ
Кушта гаштанд мушрикони бисёр.
Хиради нуктадон пайи таърих,
Гуфт, Комий, маро шуда безор.
Аз “сари зиндаги” зар, мурданд,
Дар жиҳоди Таваккал, куффор.

Мазмуни:

Кошғар юрти кофирларини деб,
Таваккал юксаклик йўлини тутди.
Уч Турфон душманлари томон,
Борди ул итлар устига чунон.
Шундай бир уруш қилдики,
Қўлида кўп мушрик қони тўкилди.
Доно ақл таъриҳида деди, Комий,
Зар учун бу ҳаётдан безор бўлдим,
Таваккал жиҳодида кофирлар ўлди.

Яширин қолмасинким, “сари зиндаги” сўзлари исқот қилинган ва бошқа амаллар бажарилган, бир минг икки юз олтмиш саккиз (1268/1851-52) сони ҳосил бўлади.

Таваккал тўра воқеасидан сўнг Валихон хўжа бир неча кун ўша ерда истиқомат қилиб, кўп муҳорибат ва сонсиз жангларда қатнашди ва Кошғар кофирлари билан кўп мартаба тўқнаш келди. Ниҳоят зафар насими лаънат аҳлининг кофирлари сари эсиб, Валихон хўжа мақсадига етиша олмай, ўз умиди эшигидан қувилиб, маъюс бўлиб қайтди ва неча манзил-бекатларни ортда қолдириб, кечки бир маҳалда ўз ватанига келиб қўш ташлади. Мулло Али қори Қундузий мазкур Валихон хўжанинг Кошғар куффори муҳорибасидан енгиб қочгани санасини бир таърих орқали баён қилганди. **Таърих:**

Валихон,ки дар хиттаи Кошғар,
Ба азми жиҳод омад аз роҳи дур.
Шуд анбон²¹⁸ онжо ба сўяш равон.
Ба фавжи хито ин ажабтар ки зўр,
Наёварда ў шуд гурезон равон.
Сўи дашт аз жанг чанге зухур,
Накарда ҳамоно ки тадбир буд.
Ва зи онгуна марди далер ин тафур

²¹⁸ Анбон – Хитой амалдорларининг умумий номи.

Ва гарна ҳамин буд беҳ хўжаро
Ки бар жояш нишаста гирад назур.
Дар он шаб ки таърихи соли гурез,
Намекард Комий ба хотир хутур.
Бигуфто хирад: “нест бар рўйи дашт
Гурезад Валихон зи найранг дур”.

Мазмуни:

Кошғар ўлкасига Валихон,
Жиход учун узоқдан келди.
Кофир ҳокимлар устига ташланди,
Хитой аскарига кучи етмай,
Орқасига қочиб кетди.
Даштда чикмади уруш чанги,
Чунки кофир тадбир қўллади.
Бўлмаса шу бир неча мард билан,
Бу хўжанинг жойида ўтириб назр оларди.
Ўша кеча қочганин таърихи, Комий,
Хотирга сира келавермади.
Ақл деди: дашт юзида ул йўқ,
Қочар Валихон найранг сабаб йироққа.

Яширин қолмасинким “гурези Валихон” ва “найранг” сўзларининг ҳар бири таърих моддаси бўлиб, бошқа амаллар бажарилгач, бир минг икки юз олтмиш саккиз (12681851-52) сони ҳосил бўлади.

//234⁶ Валихон тўра маҳдуми аъзамийнинг иккинчи марта борганда Кошғар вилоятини олгани ва ул вилоятда ҳукумат юргизгани зикри

Барча ишлар жиловии ва умум назму тартиб ҳамда бани одам тоифасининг ихтиёри тизгини анинг қудрат қўли ва иқтидор муштида бўлмиш ҳазрати молик ул-мулки олам, яъни Аллоҳи таоло жаҳон олишлик ва юрт сақлашлик фармонини ўзининг истак-иродаси билан кимнинг номига битса, ўша одамнинг хуршид кўринишли байроғини “айримларингизни айримларингиздан юқорироқ даражаларга кўтариб қўйган”²¹⁹ ояти буйруғига биноан осмон авжи ва кайвон устига ўрнатади. Ҳар бир иш юзасидан мангу саодати учун мақсадга етишувида ёрдам беради ва ул одам қандай ишни бошласа, албатта унга кўнглидагидек қилиб муяссар этади. Ушбу воқеанинг тасдиғи Валихон тўрадирким, бу ҳақда баён хати қисқача тарзда қалам ёзуви доирасига киритилди. Валихон тўра Кошғар томонлардан қочиб келган вақтда хижолат ва шармисорлик юзасидан яшириниш пардасини боши узра тортиб, ўз уйида истироҳат қилди. Кеча-ю кундузи ўз одамлари билан замоннинг муносиб келишини пойлаб, ҳамиша Кошғар вилоятини орзуси ва бу ўлки айрилиғи дарди билан яшади. Ниҳоят бир куни бундай фурсат учун қулай вақтни қўлга киритиб, сони ўн беш-йигирма нафардан ошмас

²¹⁹ Қуръони карим, 6:165.

даражадаги кишилар билан бирга “Аллоҳга таваккал қилинг”²²⁰ ояти мазмунини ўз учун шиор билиб, “мен ўз ишимни Аллоҳга топширурман”²²¹ буйруғини адо этиш мақсадида бир оқшом шаҳардан чиқиб, Кошғар вилояти йўлини тутиб, бадар кетди. Шунинг эртасига Хўқанд вилояти аро бу гап ёйилиб, замон хони Амири валинаъмининг қулоғига ҳам етишди. Ва хўжани дарҳол қайтариб келишлари учун кетидан қанча одами бўлса юбориб, тўхтатиб қолишни буюрди. Ул одамлар Гулшаҳ мавзесига, балки Тиракшартгача бордилар, аммо уларнинг изининг чангига ҳам ета олмадилар. **Байт:**

Ба суръат рафта аст аз кишвари хуш,
Чунон тез таку даве шунида аст гўш.

Мазмуни:

Тезлик билан кетгандир хуш юртидан,
Шундай тез чопиш сасин эшитди қулоқ.

Ахийри маънос ва паришонлик билан қайтиб келдилар. Жаноб Тўра ўша югур-югур билан кеча-ю кундузни баробар қилиб, кўркмасдан ўзини Кошғар шаҳри дарвозасига ярим тунда етказиб, дарвозага ўт қўйиб, тамомила ёндириб юборди. Шу аснода вилоят киракашларидан //235^a бир неча нафари савдогарларнинг анча молини дарвозадан ташқари чиқариб, тонг билан уларни от-уловларга ортганча Хўқанди латифга олиб кетиш мақсадида шаҳар ташқарисида ухлаб ётишарди. Туйқусдан буларга дуч келиб, уларни ўз ҳолига қўймай, тонг палласи “замон замони Валихон тўрам” деганча шаҳарга кириб келдилар. Бу хўжаларга мурид саналган барча шаҳар ва кишлоқ фуқаролари ўз муқтадоси бўлмиш бу хўжа буйруғи билан қўлига чўбми, таёқми ёки кўзга кўринган нима бўлса олиб, кўча ва бозор, уй ва дўкондаги тотор кофирларини ва улардан қўйилган *доруғабеги*²²²ларни излаб топган ерида уриб ўлдира кетдилар. Бу воқеадан сал олдинроқ хабар топган шаҳар катталари, Ҳокимбек ва бошқалар ўз вақтида қочиб, Хитойга қарашли Гулбоғ қалъаси ичига кирдилар. Шаҳар халқи бузуқилар ва бидъат аҳли ва душман шарридан кутулгач, тўрани тўла иззат билан Ўрда ичига олиб кириб, барча бой-ашраф ва таниқли кишилар муборак бод қилдилар. Шу зайл Кошғар ҳукумати мустақил равишда тўрага тааллуқ топгач, хўжам тушмагур бундай шон-шавкатдан бутунлай ўзини йўқотиб, кеча-ю кундуз май ичиш, нозик ниҳол ёшлар билан маишат қуришга тушиб кетди ва ҳар онини хурсандлик билан ўтказишга одатланиб, уни ҳеч тарк этгиси келмади. Кўп ўтмай эса катта-ю кичик, бой ва камбағал, деҳқону хунараманд, савдогар қолмай йиғиб, барчасининг қўлига қурол тутқазиб, Гулбоғ қалъасини қамал қилиш учун отланди. Ўзининг Тилло бачча номли маҳрамини эса амири лашкар, яъни фатҳу зафар пойдевори қилиб, Ёрканд вилояти сари юришга тайинлади. Ул ҳам катта қўшин билан тотор кофирларини йўқ қилиш

²²⁰ Қуръони карим, 3:159.

²²¹ Қуръони карим, 40:44.

²²² Доруғабеги – бу даврда қалъа комментанти ҳамда кўчманчи аҳолидан закот оладиган амалдор сифатида фаолият кўрсатган.

мақсадида журъат кадамини олға босиб, йўлга тушди. Шу йўл асносида Янги хисорга етишиб, озгина уриниш билан ул вилоятни фатҳ этди ва жаноб Тўрага фатҳу зафар баёни битилган хушxabар дебoчaли хат юбориб, сўнг Ёрканд устига қараб кетди. Анча йўл юргач ва манзилларни ортда қолдиргач, Ёрканд яқинига етиб келди ва унинг қамалига киришиш мақсадида ўша ерга кўш ташлаб, чодирларини тиккан кўйи шу манзилда макон тутди. Кундан-кунга Тўра давлатининг тараққийси зиёда бўла бошлагач, хўжамиз қизил май ичиш зиёдалигини ҳам ҳаддан ошириб юбордилар. Назарига дўст қадри ҳам, душман зарари ҳам бир хил тарзда кўринадиган бўлди. Унинг ҳақорат назарли кўзига раоё ва фуқаро худди денгиздан бир томчи ёки хирмондан бир бошқ дон, йўқ-йўқ, балки кўкнорнинг бир дона тухумича ҳам кўринмасди. Текширмасдан туриб, ҳар бир ёмон кишининг сўзи бўйича ҳар кун қанчалаб одамларнинг хоҳ гуноҳкор бўлсин, хоҳ бегуноҳ бошларини танасидан жудо қилдиарди. Ҳайит Боқийбой баччанинг хикоя қилишича, бир куни тўра хўжам қизил майни бўкиб ичган кўйи Сафил қалъа томошасига чиқади. //235^б Бу дарвозадан то бу дарвозагача етгунча одамлар йўл асносида султонлик иззатини тутиб салом берар эдилар. Хўжа эса кимни кўрса “бу ким?” дея сўрар, “фалончи” деб жавоб берардилар. Шунда “ўлдилинг” дея буйруқ берарди. Шу йўсин билан йўл бўйи қирқ бир кишини аёвсиз қилич тигидан ўтказдилар. Хўжамиз ана шу аҳволда тўрт ой ҳукумат тахтида ўтирдилар. Уч мингга яқин, балки ундан ҳам кўпроқ гуноҳсиз кишиларни шаҳидлик даражасига етказди. Катта-кичик, сипоҳу райят барча бу ишга чора излаб топиш пайига тушдилар ва ҳар нарсага қодир эгамдан ёрдам тилар эдилар. **Байт:**

Субҳи содиқ марҳами кофур дорад дар бағал,
Гар иложе зи исён мекуни хушёр бош.

Мазмуни:

Тонгнинг ёнида кофурдан марҳам дориси бор,
Исён-қўзғалиш давосини қилмоқчи бўлсанг хушёр бўл.

Шу ҳол асносида ул бечораларнинг тилаги ижобатга ёр бўлди. Хитой кофири ҳокими Айла Беклик *анбол* етишиб, Ёрканд устида Тилло бачча *амир лашкар*га дуч келишди ва биринча нафасдаёқ уни тум-тарақай тарқатиб юборишди. Қочиб қутулганлардан қолган-қутгани келиб, хўжага кўшилдилар. Уларнинг кетича хитой кофирлари секин-аста келиб, Кошғар яқинига етишдилар. Бечора хўжа бундай олишувга тоқати йўқлиги ва ул кофирларга қарши кураша олмаслигини билиб, бир кун олдин хазина ва дафина ҳамда аслаҳа ва яроқ ишларини саранжомлаб, Кошғар ҳукумати билан минг афсус ва ҳасратда хайрлашиб, Хўқанди латиф сари йўлга тушди. Кулфат ичра қолган фуқаролар эса кўч-кўлонини кўтарганча неча минг киши хотину бола-чақаси, молу мулкани ташлаб ташна лаб ва оч қорин билан йўлга тушдилар. Йўл ўртасида қазоси етганлари ўлиб, қолганлари минг бир кулфат ва машаққатда келардилар. Йўл асносида Каримқули *меҳтар* Ўрун хўжа исмли бир бадбахт хўжандликни тафтиш учун одамлар келаётган йўлга кўйган экан. Ул ноинсоф кофирлардан ҳам баттар иш қилиб, бечора

кочқинлар ҳолига раҳм-шафқат этмай, уларнинг ўзлари билан кўтара қочган кўйи олиб келаётган ул-бул нарсаларини ҳам тортиб олиб ва чиройли оғочаларни ўзи учун ушлаб, бир неча кун фисқу фужурга машғул бўлдилар. Хўжа ҳам мангу уятлиғ бўлиб саҳро ва тоғ ўртасида юрарди. Бу ишларга қарши ҳеч бир чора тадорикини бирон мавзедан топа олмасди. Хуллас, ёнида бор бешми-ўнми одамлари билан шу янглиғ қочиб келмоқда эди. **Байт:**

Ноиложи бар сарам афтод мушкил шуд маро,
Чора//236^a жуйи аз ки жўям тоқатам чун тоқ шуд.

Мазмуни:

Ноиложлик тушиб бошимга, ишларим чатоқ бўлди,
Кимдан бунинг чорасини излай, тоқатим тоқ бўлди.

Кундан-кун ҳаво совуқлиги ҳам кучая бошлади. Ўт-ўланлар, яшил кўкатлар гавдаси шалпайиб, кўм-кўк тоғу дашт ва далалардан файзу тароват қочди. **Байт:**

Дамбадам боди хунук лабҳои хубон кард кабуд,
Оҳ аз ин сарди ки ранг аз рўйи сурх оташ мерабуд.

Мазмуни:

Дамбадам совуқ шамол гўзаллар лабин гезартди,
Оҳ бу совуқдан ки қизил юзларнинг рангин сўлитди.

Қочоқ қошғарликлар еб-ичишлари учун сув ва озуқа қолмай, йўқсизлик ва бенаволик азобини тортиб, озиқ-овқат танқислиги қийинчилигидан жонлари халқумига келиб ва ҳаво совуқлигидан оёқ-кўллари ёрилиб, отларга ҳам ем-хашак йўқлигидан қоқ ва қуруқ тери ва суяк бўлиб қолишда. Тўранинг ўзи амири валинаъмидан кўрққанидан безгак тутгандай қалтираб, тоғларда дуч келган қор уюмларини ўзига бошпана билиб, ётиб юриб, на дам олишга ва на борарга бирор жой топар эди. Шармисорликдан ўзга иши қолмай, манзилсиз ва диёрсиз минг ғаму ҳасрат ва хору зорлик билан юрганча ажзу ниёз юзасидан олий сарой бўсағасига юз сураркан, анча йўл юргач, Ўш шаҳрига келиб кирди. Бу ерда анчадан бери тўранинг қадамини кутиб турган султонлик қаровуллари тўрани тутиб, курол-яроқ, от ва туфанг, бор-йўқ хазинасини қоғозга тушириб, хатладилар. Тўранинг ўзини эса келтириб саркорларнинг уйида қаттиқ ва мустаҳкам бандга солган кўйи ушлаб турдилар.

Мулло Али қори Қундузий Валихон тўранинг Қошғар мулкининг кофирлари билан урушгани ва кофирларнинг қочгани, хўжанинг Қошғарни фатҳ этгани воқеасини муносиб бир таърих билан адо этганди. **Таърих:**

Чун Валихон аз сари тадбир хост,
Кофиронро андаке пур дил кунад.
Бор аввал к-омад аз эшон гурехт,
Навбати дўййум ки омад чун асад,
Хештанро бо сипоҳи андаке,
Дар миёни лашкари куффор зад.
То фитоданд аз дами шамшири ў,
Дар жаҳаннам кофирони беадад.

Зи он хирад, Комий, паййи таърих,
Гуфт “тўраи кофиркуш омад дар балад.”

Мазмуни:

Валихон ҳийла-тадбир юзасидан,
Кофирни озгина дадиллатмоқ истади.
Биринчи келганида улардан қочди,
Иккинчи гал келгангида арслондек,
Озгина қўшин билан ўзини урди,
Кофирлар лашкари ичига.
Қиличидан қулаб сон-саноксиз,
Кофир, кетгди дўзах сари.
Шундан ақл, Комий, таърихи кетидан,
Деди: Шаҳарга кофир ўлдирувчи тўра келди.”

Яширин қолмасинким, “тўраи кофиркуш” ва “балад” сўзларининг ҳар бири таърих моддаси бўлиб, яна ишора қилинган бошқа амаллар бажарилгач, бир минг икки юз олтмиш саккиз (1268/1851-52) сони ҳосил бўлади.

Ва мазкур Тўра бир неча вақту замон ўшал маконда ётди. Ниҳоят хон ҳазрат олдиға чакириб олиб, бу тутқунликдан қутқарди.

//236^б Худоёрхон амири валинаъми даврида рўй берган бир нечта воқеалар баёни зикрида

Булар зикри қисқача тарзда баён тизимиға қуйидагича чекилади. Биринчиси Оқсу²²³ шаҳрида яшаётган кофирлар уйига ўт кетгани ва уларнинг молу мулкани қуйдиргани. Тижорат аҳли ва таниқли савдогарлар шундай ҳикоя қилдиларки, кунлардан бир куни об-ҳаво ўзгариши сабабли само юзида чақин чакнаб, осмон ариғидан шамол аралаш ёмғир худди нов ва тегирмонга қуйилган шаршара каби шариллаб ёға киришди. Булут муваккиллари яшиннинг икки таёқли ноқорасини малакут томоша учун пасту юқорига садо таратиб, тўла шиддат билан чалишга тушдиларки, момоқалдироқ машъаласи учқуни тандир алангаси каби тил чўзиб, жаҳонни олов денгизига бостирса-да, қора булутлар қуёни нуроний оламини зулматга айлантирди. Оламини шундай қоронғулик қопладик, тириклик хаёли мусулмонлар бошидан ташқари чиқиб, ҳар ким ўз уйининг эшигу тешигини бекитиб, куппа-кундуз куни шам борми, чироқми, ёқиб ўтирдилар. Булут кўзидан шунчалик кўп кўз ёши тўқдики, гўё симобу жавоҳир тандирда эриб оққандек, тўхтамасдан шариллаб қуйи сари ерга ёғарди. **Байт:**

Зи ошўби борону жўши саҳоб,
Дилу гурдаи мардумон шуд кабоб.

Мазмуни:

²²³ Оқсу(в) – Шарқий Туркистонда олтита катта шаҳарлардан бири. Оқсув (Шарқий Помир тоғларидан оқадиган) дарё соҳилида жойлашган вилоят. Ҳозир Хитойнинг Уйғур-Синзян автоном республикаси таркибида.

Булут жўшиб, ёмғир ёғиши бериб азоб,
Халқнинг юрак-бағри бўлди-ку кабоб.

Шу ола-тасир асносида замона қиёмат кунини бошидан кечириб, чақмоқ чақини ва яшин учқуни хирман-хирман оловни аслида мусулмонларнинг меросий шаҳри бўлса-да ҳозир хитой кофирлари кўлида турган қалъаси устига пуркай бошлади. Маҳалло-кўй, қалъанинг барча мол-мулки, балки, неча юз бой ва камбағал кофир ёниб, кули кўкка совурилди. Ўша куни ва кечаси шу тариқа ўтиб, эртасига зулмоний олам нуронийликка айланди. Қиёмат аломатли туғён яхши-ёмон одамларнинг тинчлигига дўнди. Одамлар бошларини ўз уйлари эшик ва ёриқ-тешигидан ташқари чиқариб, бир-бирининг соғ-саломатлигидан хабар олишга тушдилар.

Бу борада Эшон қори Қундузий бир таърих битганди. **Таърих:**

Дар диёри Оқсу як шаб чунон бар хост бод,
Ки оташе дар хонаҳои кофирон афтод аз ў.
Он қадр молу матои аҳли куфрон шаб бисўхт,
К-зи шумори хандаси бирун ҳисоби ҳадди ў.
//237^a Гуфт, Комий, хотифи ғайбам пайи таърихи он,
К-ў бисўзад хонаҳои кофирони Оқсу.

Мазмуни:

Оқсу диёрида бир оқшом шундай бир шамол турди,
Ундан кофирлар уйларига ўт тушди.
Тунда куфр аҳлининг қанча молу матоси куйди,
Улар сони хандаса ҳисоб-китобидан ташқари эди.
Деди, Комий, ғайбдан хотиф таърихи пайида:
“Ки у Оқсу кофирлари уйини куйдиради.”

Яширин қолмасинким, таърих сони бўлмиш бир минг икки юз олтмиш беш сони (1265/1848-49) “бисузад хонаҳои кофирони Оқсу” сўзларидан ҳосил бўлади.

Куҳистон вилоятидан Ҳиндустон вилоятига бориб, бир неча илмларни эгаллагач Фарғона мамлакатига келиб, “жабаллий мавлоно” (тоғлик мавлоно) номи билан танилган хўжа Абдуллатиф Қаротегинийнинг вафоти воқеаси зикри. Бу мавлоно Муҳаммадёр *қипчоқ* вазирлиги салтанати замонида унга пиру пешво бўлиб, ҳазрат эшон халифа Сафонинг шаҳидлик даражасига етишига сабабчи бўлганди. Шундан сўнг озгина вақт ўтиб-ўтмай, ўзи ҳам ҳазрат эшон қарғишига қолиб, сўзак касалига мубтало бўлди. Табиблар қанчалик давосига уринмасинлар, заррача фойдаси бўлмади. Ниҳоят ўша касал билан фоний оламдан боқий оламга кўчиб ўтди.

Эшон қори Қундузий унинг вафотида бир таърих иншо қилганлар.

Таърих:

Оқибат мешавад аз дасти ажал дар таҳи хок,
Олиму жоҳилу неку бади айём ниҳон.
Зи ин адо Абдуллатифе ки берун аз кўҳсор,
Омада умр ба таҳсили улум аз дилу жон,
Карда масруф, шуд мавлавии Фарғона.

Дар кафи қобизи арвоҳ ба моҳи рамазон,
Нақди жон дода зи дасти ажал ў рафт ба хок.
Об аз дийда ба таърихи вафоташ резон,
Гуфт, Комий, хирадам: “Ваҳ бинамуда реҳлат,
“Мавлавии жабаллий моҳи муборак зи жаҳон”.

Мазмуни:

Оқибат ажал дастидан тупроқ остига кетиб,
Замоннинг олиму жоҳил, яхши-ю ёмони бўлар пинҳон.
Шунга бир мисол, Абдуллатиф тоғ бағридан чиқиб келиб,
Бир умр илм таҳсили учун қилганди дил-жонни сарф.
Фарғонанинг ул мавлавий олими,
Арвоҳларни олувчининг қўлига рамазон ойи,
Жонини топширди ажал келиб, кетди сўнг тупроққа,
Кўз ёшин оқизиб унинг таърихи учун деди, Комий,
Ақлим “воҳким, қилиб бу дунёдан рихлат, кетди
Туғма мавлавий муборак ойда жаҳондан.”

Бу ердаги таърих моддасидан уч сонига тенг “об” сўзи соқит бўлса,
бир минг икки юз олтмиш беш (1265/1848-49) ҳосил бўлади.

Амири валинаъмининг ўз ўғлига тўй бергани қўйидагича воқеа баёни ва бадий сўз такаллуми билан дур сочувчи қалам ёзуви воситасида ушбу қоралама муаллифи томонидан билим аҳлининг мушоҳада назарига ва томоша нигоҳига ҳавола этиладики, амири олий ихтиёр жонга пайванд дилбанд фарзандига бир тўй берган ўша ёз фасли айёмида бу ҳақдаги фармон иш билармон кишилар ва дониш аҳли ҳузурига етказилди. Бу тойифа мазкур ишга нима лойиқ бўлса, шуларни бутлаш мақсадида сарфланадиган харажатлар ҳисобини қилиб, қўй-қўзи, озиқ-овқат, сарупо тўнлар, анвойи ичимлик, хўл-куруқ мева ва шу каби яна турли хил ашёларни етарли миқдорда ҳозирлаш учун барча томон ва ёғ-атрофга ишончли одамларни юбориб, қаердан бўлса олдириб келиб, муҳайё ва тайёр қилдилар. Амирлар ва ҳар бир давлатхоҳ саркарда, //237^б олий мартабали хизматчи ва хайрихоҳ хунар ҳамда касаба аҳли номига ҳам олий фармойиш судур топиб, улардан ҳар бири ўзича Фарғона вилоятининг расми бўлмиш “подшоҳ кўтариш” ва “гулбанди” ўйин-маросимини ўтказиш мақсадида ва тўй куни кўрсатиладиган томошалар учун бир неча ой олдиндан керак нарсаларни тайёр қилиб, хуш овозли ҳофиз-хонанда ва қўли чаққон дойра чалувчилар, ой юзли ва хушандомли хурлиқо ўйинчи ёшлар, шўъбада кирдорли соҳирасоз масхарабозлар ва найрангпардоз жалодат ойинли қилич ўйновчилар, нозик нуқтага қараб пичоқ отувчилар ва қалқонбозларни кейинма-олдин ҳар тарафдан келтира бошладилар. Шунингдек подшоҳликнинг тўй ва томоша ишларига ярайдиган бошқа донолар одамларни ҳам ҳар шаҳар ва вилоятдан, музофотларнинг даҳа ва даласидан йиғиб келтириб, тўй асбобини тайёр ва муҳайё қилдилар. Тирамоҳ аталмиш ва одатда шаҳримиз аҳлининг тўй-ю томошалар ўтказадиган мавсуми саналмиш куз фасли етишиб, Мезон, Ақраб ва Қавс ўзининг шараф буржларига тушган чоғи тўй ва тантана хабарини

етказиш учун оламнинг ён-теварагига жар солдириб ва чопар юбориб, Бухоро подшоҳи амир Насруллоҳ ва Хоразм²²⁴ подшоҳи каби мукаррам подшоҳларга, Кўлоб²²⁵, Ҳисор²²⁶ ва Қоратегин²²⁷, Дарвоз²²⁸, Кошғар, Ёрканд, ҳатто ўрус подшоҳи ва Хитойга ишончли одамлар жўнатдилар. Барча хизмат аҳлига эълон бериб, “хушхабар етган заҳоти келган подшоҳларни иззат билан ҳар биттасини ўз давлати ҳолига қараб, жойлаштириш, ҳузурларига лойиқ одамлар ва мувофиқ пешкашлар юбориш”ни топширдилар ва улар келиб етиши билан давлатхоҳ вакиллар ҳар бирини тайинланган уй-манзилга тушириб, ўз мартаба ва қадр поясига яраша меҳмондорлик ишларини бажо келтирдилар. Меҳмонларнинг дам олишларини яхши бир суратда адо этгач, тўй анжомлари саранжомига киришиб, шаҳар ва атрофига олий буйруқ юбориб, Хўқанд шаҳрини ойнабанд қилишга киришга чақирдилар. Дўсту душман кўзи учун шаҳарга зебу зийнат бериб, шаҳар ва бозор аҳли дўконларни нақшланган уй каби безатиб, гулзор каби яшнатдилар. Читфурушлик ва атторлик, докафурушлик, бақоллик, чой фурушлик, чинни фурушлик расталари анвоийи буюм ва газламалар билан тўқсон икки хил рангда товланиб, косиблар кўча ва бозорга неча минг рангу алвон билан нақшу нигор бағишлаб, оёқ остларигача поёндозлар тўшаб, шаҳарни олам аҳлининг томоша жойи ва жаҳоннинг гўзалликдан ибрат оладиган маконига айлантirdилар. Хайранжом кўнгиллари қувончга тўлган тўйбошилар //238^a катта дош қозонларни кўк гумбазга етказиб осдилар ва ишончли хайрихоҳ иш мутасаддиларини улар бошига тайин қилиб, пазандакор новвой усталарга неча минг харвор буғдой бериб, одамларнинг емаги учун норбўтахоний нонларидан уюм-уюм ёптирдилар. Бу нонларнинг ҳар бири Хўқанди латиф шаҳри тоши билан олтидан бир ман чиқарди. Бу эса Бухорои шарифнинг беш серига тенгдир. Сўйиладиган қўй, эчкиларнинг минг-минглаб боши кесилиб, қорамолларнинг калла, пўст думба, ичак-човоқларини тозалаб, ҳар бир одам бошига биттадан пишириб, дастурхонга торттилар. Қанду қандолатдан раста-раста, писта мағзи, бодом мағзи, ичимлик ва қуруқ-хўл мевалардан оламдан неки мавжуд бўлса, уларни ҳам дастурхон устига ташлаб, замон одамларига ошу таом бериб турдилар. Ҳар куни пешин номози тугагач, ёшлар “подшоҳ кўтариш” ва “гулбанди” машқларини ўтказиб, майдон сахнига тўп-тўп ҳолда ўз ҳашами билан кириб келар, минг-минг зебу зийнат ичра чексизу сон-саноксиз томошалар кўрсатардилар. Ҳар гуруҳнинг олдида икки юз уч, юз нафар чакқон қўл туфангандозлар этагу енгини бир-бирига қайириб боғлаб, олдларича юриб боришар, уларнинг кетидан эса неча юз нафар эпчил ёшлар

²²⁴ Хоразм – ҳозир Ўзбекистон республикасида вилоят номи. Тарихий-жуғрофий ва маданий-сиёсий жиҳатдан турли даврда ҳар хил ҳудудларни қамраб олган.

²²⁵ Тожикистоннинг Кўлоб вилояти маркази.

²²⁶ Ҳисор, Ҳисори Шодмон – араб манбаларидаги Шуман. Хонақо дарёсининг Қофарниҳонга қуйилши жойида барпо этилган шаҳар.

²²⁷ Қоратегин – Ҳисор тизмасининг жанубий тармоғида, Душанбе шаҳрининг шимол-шарқида жойлашган ҳудуд.

²²⁸ Дарвоз – Помирнинг ғарбий қисмидаги Обихингов, Панж ва Ванч (Панж ҳавзаси) дарёлари оралиғида жойлашган ҳудуд маркази. Ҳозир ноҳия маркази.

ясовул суратида бошларида ранг-баранг қоғозий кулоҳлар билан қадам ташлаб борардилар. Уларнинг орқасидан сеҳргарлик ҳунарли суратгар, яъни юз-устларига турли хил қиёфага киритувчи ниқоб-суратлар кийган санъаткорлар ҳар хил сиймо – Рустами дастон ва оқ, сариқ, қизил, яшил рангдаги оғзидан кўрқинчли олов пуркаб турган кўрқинчли аждаҳо, дев, жон олувчи қора филлар ҳамда ола-була дашт қоплони ёки аёллар шаклини гавдалантириб, шунингдек яна турл-туман чехраларни акс эттирувчи катта-катта кўғирчоқларни ўйнатиб, ўтиб борардилар. Улар орқасидан кумуш танли, нозик баданли баччаларнинг ҳар бири гул баргидан ҳам юпқа ҳарир кийимда, олтин суви югуртирилган нақшли либослар ва фарангий матолардан тикилган кийимларга бурканиб, бошларига сарпуш ясаб таққан кўйи кўкрак ва белларини тилло занжир билан маҳкам ва устивор қилиб боғлаб, худди бўй етган ўсмир қизларга ўхшаб ўзларини безаб, ясантириб соч-юзига оро берган ҳолда товусдек товланиб ва ор-номусдан уялган паридек нозу жилва билан ўтардилар. Ёшлардан яна бир нечтаси усуллар кўрсатиб ва бир неча рангу кўриниш билан одамлар ўртасида намоён бўлардилар. Эркаклиги бичилган хотин хислатли ғулумлар ҳам ўзларича ўйин-қилиқлар кўрсатиб ўтдилар. Улардан сўнг эса маҳаллий ва четдан чақирилган кўз бойлағичлар турли найранг ўйинлари, шўъбадабозлик томошаларини намоёниш қилдилар. //238^б Улардан сўнг қиёмат куни суруни эслатиб, яқин-узюқдагилар юрагига ваҳима солувчи карнайчи ва сурнайчилар, тўйларни қизитувчи айш аҳли бўлмиш ноқорачилар, шодликларни қизитувчи даф чалувчилари ҳам ҳар бири ўз ҳолича билган бирор нағма ва усули бўлса намоёниш қилиб ўтишди. Пичоқ санчувчилар ва қалқонбоз, шамширбозларнинг ҳар бири ўз фирқаси билан саф-саф бўлган кўйи ўйин ва томошалар кўрсатдилар. Шу зайл нағма ва тараннум билан то ярим кечагача тўп-тўп бўлиб юриб, ҳар ким ўз хайлу ҳашами ва ўз гуруҳ-гуруҳида олам аҳлига тамошо кўрсатардилар. Ўйиндан тинчигач, чаққон қўлли кишилар саф-саф икки томон бўлиб, мушакбозлик машъаласини бир-бирига қаратиб, тўхтовсиз отишга тушдилар. Мушаклар шўъласи ва шаклидан ҳаммаёқ гуллар нақши билан безанди, минглаб ранглар еру-кўк узра товланди. Бундан олам равшан ва намоён бўлиб, чароғонлик ранги сариқ, оқ, қора қизил, тўтаки, нилобий, зангори тусда порлаб, ялтираши кўзларни қамаштирди. Учқунлари ёмғир ва чақмон чақини ялтирб-дўнганча ер узра инарди. Тўп кирдорли мушакларнинг шовқини тун ярмидан оққач оташнафас сўфийлар сингари сахар пайти “ҳув-ҳув”лаган кўйи жигарни куйдириб, куйик нафаси билан олов сочганча нечаларнинг ақлу ҳушини олиш учун ҳар тарафга ўн сочма, юз сочма бўлиб ёйилиб, шиддати хайбатидан ер ўзидан-ўзи ёрилгандек бўларди. Барча ўйин ва томошалардан сўнг одамлар ўз манзилларига қайтаркан, булардан шавқланган кўйи уйларига боргунча улар ҳам рақс тушиб, ўйинчиларга тақлид қилиб кетишарди. Эртасига кўшин одамлари, амирлар, давлат устунларига ва кўча-кўй, маҳалла фуқароларига хусравона марҳаматлар кўрсатилиб, обу ош, нон ва ҳар хил нозу неъмат, турли-туман лаззатли ширинлик кабилар тортдилар.

Томоша талаб кишилар учун дорбозлик ва симда юриш, //239^a лаълбозлик ва чифриқбозлик ўйинлари ташкил этиб, намоёиш қилинди. Шу тариқа қирқ кун давомида, ҳатто ундан ҳам кўпроқ вақт мобайнида барча шаҳар ва музофот, кишлоқ ва ўбаларга обу ош бериб, халқни мамнун ва сарафроз қилдилар.

Хон дилбанду аржуманд фарзанднинг суннат тўйини соғ-саломат ўтказгандан сўнг, бу улуғ ишнинг шукронаси ва сирот ул-мустақимнинг илоҳий тухфаси ўрнида шаҳар катталари ва лашкар аҳлига хусравона лутфлар, подшоҳона саруполар бахшида қилиб, барчани сарафроз ва хурсанд қилди. **Назм:**

Ба айш кош ки комрони ғанимат дон,
Сабот агар талаби, истиқомат ғанимат дон.
Бар мардум хуби-ю, дигараш адолат кун,
Пас аз адолат давлати карам ғанимат дон.

Мазмуни:

Айш айла, мақсади ҳосиллик дамин ғанимат бил,
Сабот талаб этсанг, истиқоматни ғанимат бил.
Халққа яхшилик қилу ҳам адолатда бўл,
Адолатдан сўнг карам давлатин ғанимат бил.

Ҳазрат Махдумий Аъзамий жаноб Рустамхон тўранинг Худоёрхон замонида рўй берган воқеалари баёни зикрида

Ҳақиқатни билиш тариқати йўловчиларининг оламини безовчи ақллари ва тавфиқ мамлакатларининг тугунларни ечувчиларига яширин қолмасинким, бу моддий оламда нафрат ва рағбатнинг ўзгариб туриши борлиқ турмушнинг ажралмас қисматидир. Манзара ва воситаларни кўрувчилар назаридан бекитиқча ва яширин бўлмаским, бу моддий оламда восита ва сабаблар зуҳурида зоҳир ва ҳувайдо аломатлар бор. Масалан, агар сабаблар занжири тизимида зиёдлик бўлса, демак ҳар кимнинг бу ишларда ўз насибаси бор. Аммо ҳар носоз ҳам бу сирдан огоҳ эмас. Чунончи, гоҳ унинг ажралишида ҳам бирон шундай зиёдалиқ ва гоҳ уланиб кетишида ҳам бирор камчилик бўлса, назмнинг бузилиб кетишига восита бўлиши мумкин. **Байт:**

Гар Хизр дар баҳр киштиро шикаст,
Сад дурустий дар шикфети Хизр ҳаст.

Мазмуни:

Хизр денгизда кемани синдирган бўлса ҳам,
Хизрнинг бу бузуклигида минг тузуклик бор.

Бу мақолни келтиришдан мақсад шуким, Худоёрхон душмани Мусулмонқулини енгиб, қатлга маҳкум этгач, Хўқанди латиф салтанатида ўзининг тўла эркин ҳукмронлигини қўлга киритди. Аммо Мусулмонқулининг давлатни қўлга олган ва юрт тақдирини ҳал қилиб ўтирган пайтида вилоятнинг ён-атрофи ва Хўқанд шаҳри ичида кўрқувдан бошини яширинлик ёқасига тикқан кўйи писиб ўтирган хонзода ва тўразодалар эндиликда ... ўзларини халққа кўрсатиб, ҳар бири бир бурчакдан

ғайрат ва ҳиммат журъат кўрсатиб чиқа бошладилар. Хусусан бутун оламга саййидлиги офтобдек равшан ва аниқ бўлган, она томондан ҳам Хўқанди латиф хонларига Майда Чучукхон ойим бинт Норбўтахон ибн Абдурахмонбек ибн Абдулкаримбек орқали уланган Рустамхон тўра ҳазрат *махдумий* аъзамий Худоёрхон ҳукуматини тан олмай, халқни ўзига эргашиш учун даъват қилишга киришди. Шаҳар ва қишлоқ, қарийа ва рустоқ, умуман мамлакатнинг ҳар диёрига ишончли одамларини қўйиб ўзига эргашишга чорладилар. Бу даъватлар қай бир мунофиқнинг қулоғига етса, дилу жон, балки иймон тақдири билан бу ишни қабул қилишди. Тўра “Ҳабл ул-матин” алангасини шу тариқа ўт олдиргач, барча халқ қиморга қулоқ тутган каби фурсатни пойлаб туришди. Айримлар бунда ишнинг қандай тадбир-чора билан тугашини пойласа, баъзилар маслаҳат ишининг ривожи қандай шаклда рўй беришини кутиб турдилар. Шу аснода Андижон ҳокими Қаландархон Сўфибек ўз ўғлига тўй қилиб, //239^б амир Худоёрхонни ўша тўйга таклиф қилиб қолди. Хон ҳам тамошо учун бундан яхши баҳона бўлмаслигини билиб, ўз оила аъзолари ва арқони давлат, салтанат аъёнлари билан бирга ўша томонга йўналди ва хушу хуррамлик билан шаҳарга етишиб, Андижон саройига кириб борди. Давлат бошлиғи ва устунлари ўрнашиб олгач, ҳар кун ранг-баранг томошалар кўриб, яна тағин оқшомларни ўйин-кулги билан ўтказиб турдилар.

Назм:

Панди некон ба жону дил бишнав,
То ки гарди азиз дар ду жаҳон.
Дар жаҳон бош марди тажрибакор,
Дарси ҳикмат зи аҳли донишу хирадон.

Мазмуни:

Яхшилар пандини дилу жон билан эшит,
Токим икки жаҳонда азиз бўлгайсан.
Жаҳонда тажрибакор бўлиб яша,
Билим аҳлидан эса ҳикмат ўрган.

Мана шундай вазиятни кутиб турганлар эса пистирмада пайт пойлаб ўтиришаркан, фурсатни ғанимат билиб, дарҳол ҳаракатга тушиб қолишди ва ўзларини ҳар тарафга ура бошлашди. Бу офат асарли хабар доврўғи яхши-ёмон қулоғига ҳам етишиб улгурди. Шумларнинг нарвони пояси мақсад чўққисига етишига оз қолиб, бугун ва эрта, деб турган пайтларида давлатга катта мағлубият келтирувчи бу исён иши ҳақидаги хабарлар узук-юлик равишда бўлса-да, амир Худоёрхон тарафдорларининг қулоғига ҳам етишиб, гап нимадалиги улар кўнглига маълум ва равшан бўлди ҳамда бир-бири кетидан бу ҳақдаги арзадоштларни жаноб амир Худоёрхонга юбориб, рўй бераётган ҳодиса борасида бор гап-сўзларини билдиришга киришдилар. Хон ҳам бу арзадоштлар орқали воқеадан воқиф ва огоҳ бўлгач, дарҳол Муҳаммаднийез *мингбошини* Душанбой ва Қанбар *понсад* билан бирга қўшиб, Хўқанд томонга юборди. Мазкур *мингбоши* ўта тезлик билан Андижондан чиқиб, эртаси кун Хўқандга етиб олди ва ушбу исён бошида турганлардан

бири саналмиш Қанбарбек *понсад*ни ушлатиб, исёнчиларнинг қолганларини ҳам кечаси билан уйларидан бир-бир чиқариб олиб, ҳибсга солди. Эртасига кун ёришгач, Тўрани ҳам келтириб, улар қаторига қўшдилар. Сипоҳилар иши ривож топиб, бозори чаққон бўлди. Яъни улар ҳўл демай, қуруқ демай, барчага бир хил зулм ўтказа бошладилар. Шу сабабли шаҳар аҳли қийин ва танг аҳволда қолиб, халқнинг кўпчилиги қочиш сари юз тутди. Бу иш давлат аҳли катталарига маъқул тушмади ва тезликда исён айбдорлари ҳисобланган Тўра, Қосим *мингбоши*, Қанбарбек, Сўфибек *тожик* ва Мирзо Қаландар Хўжандийни шаҳардан чиқариб, Андижон томонга хон ҳузурига юбордилар.

Байт:

Дар жувори аҳли давлат нест хоре бештар,
Сабза помол аст дар зери дарахти мевадор.

Мазмуни:

Энди давлат аҳли қабтолида тикондан бошқа нарса йўк,
Чун мевали дарахт остидаги майса оёқ ости бўлур.

Қолганлардан мулло Муҳаммаднийёз... Муҳаммад Карим кўса ва Бекмуҳаммад *мирохур*²²⁹ни дорга осдилар. Бу ҳодиса фитнасини уюштирган ва бу воқеани бошлаган Мирзо Мунаввар қочиб, бир неча муддат кўринмай қолди. Бир неча вақтдан сўнг Худоёрхоннинг иккинчи ҳукумати даврида яна пайдо бўлиб, *мирзобоши*²³⁰лик мансабига етишди. Бироз ўтиб эса Тошкентга сургун қилинди ва Шодмонхўжа *қўшибеги* ҳукумати даврида дорга осилди. Жаноб Тўра ва номлари юқорида тилга олинган бошқа кишиларни Андижонга хон ҳузурига етказдилар ва бир кеча бозор ташқарисида қўйиб, эртаси кун барисини Қоратегин томонга чиқариб юбордилар. Маҳосиллар орқаларидан Учқўрғон²³¹гача қўриқлаб бориб, қайтиб келишди. Жаноб Тўра ва бошқа ҳамроҳларининг барчаси соғ-саломат тепаликдан ўтиб, анча йўл босгач, Қоратегинга кириб бордилар. **Байт:**

Аз қисмати бандагию шоҳи,
Давлат ту диҳи ба ҳар ки хоҳи.

Мазмуни:

Бандалик тақдиридан саналмиш шоҳлику қуллик
Давлатини Сен берурсан хоҳлаган кишингга.

Ва бир неча вақт ўша ерда истиқомат қилдилар. Нихоят Худоёрхондан Қоратегинга хат келиб, шунга кўра Тўра, Қанбарбек ва Мирзо Қаландарни Кўлобга жўнатдилар. Бошқаларни Ҳисорга юбордилар. Жаноб Тўра Қоратегиндан Кулобга келиб, Кўлобдан Ҳисорга борди ва у ердан Бухоро амири ҳузурига ошиқди ва подшоҳ ҳузурида уч йил истиқомат қилди. Сўнг Саййид Малла Баҳодирхон даврида яна Хўқандга қайтиб келди.

²²⁹ Мирохур – хон (амир) саройидаги отлар ва отхоналарга жавобгир амалдор.

²³⁰ Мирзобоши – хон саройи девонхонасидаги мирза, мунши, котибларнинг бошлиғи.

²³¹ Учқўрғон – Наманган вилояти Уч-қўрғон туманидаги шаҳар, туман маркази. Вилоятнинг шимол-шарқида, Норин дарёси (Сирдарё ҳавзаси)нинг чап соҳилида. Қўқон – Андижон – Тошқўмир йўналишидаги темир йўл чорраҳасида, Намангандан 42 км шимол-шарқида жойлашган.

//240^a Мулло Али Қори Хўқанд мулки амирларидан бир нечтасининг жазолангани ва айримларининг Худоёрхон фармонига кўра ўлдирилгани ва юқорида зикр этилган фитнанинг юзага чиқиш сабабини таърих йўсини билан баён тизмасига терганди. **Таърих:**

Фитнаангезии ин чарх бубин дар Хўқанд,
Солҳо шуд ки миёни умарову фуқаро.
Фитнажўи шарафу муфсидахуй аст камол.
Қатлу торож аз он фазлу ҳунар шуд ҳамаро.
То Худоёр шаҳи аср, амири даврон,
Истимои хабари фитнаи баъзе умаро,
Карда ин зумра якбора кашида дар банд,
Кушт аз он тоифа якчанд, ажал гуфт маро:
“Холи аз фитна магар нест диёри Хўқанд.”
Шуд пеши назари ман умаро бесару по.
Пешаи мардуми ин шаҳр ки шуд маълумат,
Ҳуш агар дори аз он мулк базуди бадар о.

Мазмуни:

Бу фалакнинг фитна қўзғатувчилигин кўр, Хўқандда,
Йиллар давомида амирлару фуқаро учун,
Фитначилик шараф, пасткашлик қилиғи етуклик мақоми бўлиб

қолди.

Барчасига ўлдириш, талаш фазлу санъат бўлди,
То асримиз шоҳи, замон амири Худоёр хон бўлгунга қадар.
Айрим амирларнинг фитналари хабарини эшитиб ул хоқон,
Бу гуруҳ аҳлининг бўйнига дарҳол бандилик арқонин ташлади.
Бу тойифадан бир нечасини ўлдиргач, ажал деди менга:
“Хўқанд диёри фитнадан холи эмасми-ё, чун,
Бўлишди кўз ўнгимда амирлар ўлимга дучор.
Бу шаҳар халқининг машғулоти не бўлгани сенга аён,
Ақлинг бўлса, бу юртдан тез қочиб қол!”

“Фитна” ва “диёри Хўқанд” сўзларининг ҳар бири таърих моддаси бўлиб, ишорат қилинган икки юз қирққа тенг “умарои бе сару по” исқоти билан бир минг икки юз етмиш (1270/1853-54) сони ҳосил бўлади.

Худоёрхоннинг олий буйруғига биноан Каримкули *меҳтар* қурган карвонсарой биноти ва читфурушлик дўкони растаси қуриб битказилиши муносабати билан Мулло Али қори Қунудузий айтган таърих эса ушбудир.

Таърих:

Меҳтари пойтахти Фарғона,
Ки ба фармони хусрави даврон.
Шаҳ Худоёр, амири олийжоҳ,
Баҳри сукнаҳои тожирони замон.
Чунин карвонсарои рафеъ,
Қард таъмир к-зи баландии он.
Рўзу шаб офтобу моҳи фалак,

Зери тоқ чарх шуданд саргардон.
Хома зи авсофи дигараш кунун,
Чи нависад ки ҳаст бори гарон.
Шаб, ки таърихаш аз хирад к-он,
Суолат доштам ба гўши жон.
Гуфт “савдагарони соҳиби жоҳ,
Андар оянд дар сарои хон”.

Мазмуни:

Фарғона пойтахтин меҳтари,
Даврон подшоси, олий мансаб,
Шаҳ Худоёр фармониға кўра.
Замон тожирлари яшаш учун,
Шундай баланд карвонсарой,
Қурдики, унинг юксаклигидан,
Кеча-ю кундуз фалак ой ва куёши,
Чарх тоқи остида саргардон бўлишди.
Қалам унинг васфида энди,
Не ёзса эрур оғир юкли тундир.
Таъриhini ақдан сўрасам,
У жон қулоғига деди: “соҳиб мансаб
Савдогарлар хон саройига кирарлар”.

“Савдагорон” ва “жоҳ”, “сарои хон” сўзлари таърих моддаси бўлиб, ишора қилинган исқотдан сўнг бир минг икки юз етмиш уч (1273/1856-57) ҳосил бўлади.

Хўқанд Масжиди жомесининг иккинчи марта қайта қурилиши зикрида

Бу масжиднинг дастлабки биносини 1231/1816 санада²³² Сичқон йили амир Умархон ибн Норбўта қурдирган эди. Унинг иккинчи қурилишини Худоёрхоннинг буйруғига биноан бузиб, кўпригидан... сарф қилиб тугатди. Мазкур бино қурилиши борасида иккита таърих //240⁶ ёзилганди. Улардан биттаси Мулло Али Қори Қундузий, иккинчиси эса домулло Шер *охунд* Акмал²³³нинг синглисидан туғилган жияни Мирзо Аҳмад ибн Юнус *додхоҳ* каламига мансубдир. **Таърих:**

Масжиди жомеи қадим ки буд,
Аз биноҳои шаҳ Умар султон.
Буд аз бас бинои хайр анжом,
Мойили инҳидом, хони замон,
Дида, яъни хидеви Фарғона,
Шаҳ Худоёр амири олийшон.

²³² Матнда 1212/1807 йил келганки, хатодир – таржимон.

²³³ Акмал Шер Муҳаммад Хўқандий. Шоир ва тарихчи. 1820 йилдан кейин вафот этган.

Аз сари нав чунон намуд бино.
Ки зи кайвон рафеътар айвон
Дорад, авсофи сақфи жадронаш,
Натавон хомаи шикаста забон,
Кард тақрир аз он пайи таърих.
Фикри Комий ки буд саргардон.
“Зеби маъмура” ёфт, гуфт хирад,
“Масжиди жомеи жаиди хон.”

Мазмуни:

Эски жоме масжиди ки эрди,
Шоҳ Умар султон биноларидан.
Аммо кўп хайр анжом бу бино,
Бузилиш сари тутганди юз, замон хони,
Кўриб ани, яъни Фарғона мулкин шоҳи,
Олий шонли Худоёрхон билиб ани.
Қайтадан шундай бино қилдиким,
Кайвондан баландроқ айвони бор..
Шифт, тоқлари васфини синиқ тил қалам,
Ёза олмади, шу сабаб санаси пайдан,
Комийнинг фикри саргардон бўлиб,
“Юрт зийнатланди” топди, ақл эса деди:
“Хоннинг янги масжиди жомеси.”

“Зеб” сўзи ва охириги мисра таърих моддаси бўлиб, “ёфт” сўзи искоти билан бир минг икки юз етмиш уч (1273/1856-57) сони ҳосил бўлади.

Яна бир **таърих** эса ушбудир:

Ба авни қодир маъбуд масжиди жомеъ,
Шуда чу масжиди Ақсо дар ин макон воқеъ.
Ба иртифо чу айвони чарх айвонаш,
Чу хонақоҳи фалак хонақоҳи ин сотеъ.
Чу боғи хулд барин саҳни дилкушо дорад,
Касе нашуд ба чунин буқъа нозиру сомеъ.
Хавоси масжид Байт ул-ҳаром аз ин зоҳир,
Тавофи тоати ин ҳарам бандаро нофеъ.
Шикаст ёфта буда аст, карда шуд таъмир,
Ба амри ҳазрати хони жаҳон зафар толеъ.
Ривож ёфт ба давраш шариати набавий,
Умид он ки кунад хавоси худ шореъ.
Тамоми руйи замин дар тасарруфаш бодо,
Ва ҳама мулуки салотини ин жаҳон тобеъ.
Ҳамеша бод худо ёри хони бо тамкин,
Чу офтоб ба анвори маъдилат ломеъ.
Чу гўйи лафзаки манзурро ба лафзи илах,
Банои асл ки таърихаш он бувад шоеъ.
Зи руйи ҳуш ба таъмири соний таърих гуй:

“Чи жо бажо шуда таъмири масжиди жоме.”

Мазмуни:

Қодир топинувчи мадади ила масжиди жоме,
Ақсо масжиди каби бўлди бу маконда воқе.
Баландликда чарх айвони сингари айвони,
Фалак хонақосидек бўлмиш хонақоси.
Баланд жаннатдек кўнгил очар сахни бор,
Бу янглиғ иморатни ҳозирча ҳеч ким кўрмаган.
Байт ул-ҳаром хусусияти ундандир зоҳир,
Бу ҳарам тоати тавофи банда учун малҳам.
Бузилган эди, таъмир қилинди бу масжид,
Зафар толели жаҳон хонининг буйруғи ила.
Ривож топди ул ҳазрат даврида наби шариати,
Умид улким ўз хусусиятини ёйғуси эл аро.
Бутун ер юзи тасарруфига кирсин илоҳо,
Бу жаҳон султонларининг мулклари бўлсин тобе.
Худо ёр бўлсин мудом бу виқорли хонга,
Офтобдек адолати чарақлаган ул одилга.
Ёқимли сўз дегил, илоҳ лафзи билан таъриҳида,
Шу бўлгусидир ул асл бинонинг санаси эл аро.
Ҳуш юзасидан иккинчи қурилишга таърих айт:
“Қандай ўринли тушмиш жоме масжиди биноси”

Ва яна бир шоир **таърих** айтган:

Шояд ки умри хеш куни сарфи он баён,
Соҳибдиле нишаста фурўзад чароғи нур.
Ин аст тарзи риндсириштони пухтакор,
Бо обу гил ғурур на чун муфсиксон уъур.
Зи он рўйид унбҳо тамоми ин бингар,
Дорад ишорате ки зи солаш намо зухур.
Бинамуд фикратам бад-ў таърихи роҳ, гуфт:
Манзури аҳли ҳол “мақом” бигў “ҳузур.”

Мазмуни:

Балки умрингни ул баён учун сарф қилсанг,
Бир дил соҳибни ўтириб нур чироғин ёқар.
Ринд сифатли пишиқ ишлар тарзи шудир,
Тубан бахиллардек эмас сув, тупрокқа мағрур.
Шу сабаб тўла униб-ўсди токлар, буни кўр,
Йил яхши бўлишидан бермоқда ишоратлар.
Кетидан фикрим таърих йўлин излаб деди,
Ҳол аҳлига ёқувчи “мақом”, дегил “ҳузур.”

Бухоро подшоси Амир Насруллоҳнинг Кеш шаҳрини фатҳ этгандан сўнг Самарқанд //241^a ва Китоб оралиғини боғлаб турган тор тоғ

сўқмоғини катта йўлга айлантириш борасида амалга оширган қурилиш ишлари муносабати билан ёзилган таърих эса ушбудир.

Волии Бухоро хусрави Жамшеджох,
Зилли эзид мир Насруллоҳ шаҳи гардун сарир.
Хотир дар фатҳи билоди Кеш дар осойиш ки ёфт,
Бениҳоят симу зар масруфи Фарҳод касир.
Карда, яъне кўҳкани муздур чанд андохта,
Канд кўҳеро ки дар рифъат зи чарх андак қасир.
Буд бар роҳи Самарқанду Китоб афтода аст,
Жумлаи аҳжори ў бар канда аз сар то зер.
Соҳт бар рўйи замин ҳамвор то ин шоҳроҳ,
Дуруст зоҳир аз миёни куҳ шуд чун роҳ тир.
Аз барои пурсиши таърих Комий фикратам,
Бар дари пири хирад месуд биншаста ҳақир.
То ки бар рўйи замин осмон карда нигоҳ,
Гуфт “роҳи кўҳ шуд ҳамвор аз зўри амир”.

Мазмуни:

Бухоро волийси, Жамшид мартабали хусрав,
Худонинг сояси мир Насруллоҳ осмон тахтли шоҳ,
Кўнгли Кеш фатҳидан сўнг осойиш топгач,
Фарҳодлар учун кўп кумуш, олтин сарфлаб,
Яъни неча бир Кухқанни тоғ ишига ёллаб,
Чарҳдек баланд тоғни қазишга тушди.
Самарқанду Китоб орасида бир йўл бор эди,
Шунинг бари тошини бошдан оёқ ковлатди.
Ерини текислаб ушбу шоҳроҳни қурди,
Тоғ ўртасидан обдон тўғри ўқдек йўл бўлди.
Комий сўраш учун фикрим қурилиш таърихин,
Ақл пирин эшиги бўсағасига пешонасин сурди.
Ер юзида ўтириб, осмонга қиларкан нигоҳ, деди:
Амирнинг зўридан йўл теп-текис бўлди.

“Роҳи кўҳ шуд ҳамвор аз зўри амир” сўзлари таърих моддаси бўлиб, “рўйи заминун осмон” таълифига кўра “зод ул-фанд” ҳарфларидан бир минг икки юз етмиш уч (1273/1856-57) ҳосил бўлади.

Валихон тўраи маҳдуми аъзамий ки хожаи калоннинг доруссалтана Хўқанди латифда вафот этгани муносабати билан ёзилган таърих эса ушбудир.

Сарвқаде ки сар кашид дар ин
Боғи даҳр аз бузургу хурди хазон,
Гашта охир ба зери хок афтод,
То Валихон ки буд хўжаи калон,

Дар замона агар чи мўъмин буд,
Дар аъзу жоҳ таъби жавон,
Дошт турки ажал ки бар сари ў,
Тохт, бигузашт аз ҳавои жаҳон.
Тани бежони ў ки дар таҳи хок,
Хуфт руҳаш сўи боғи жинон.
Чи ажаб гар шитофт Комий, фикр,
Хост таърихи соли рихлати он.
Ҳотиф гуфт: “даргузашт аз жоҳ,
Ҳайфо, хожаи калон маҳи шаъбон”.

Мазмуни:

Бу даҳр боғида бўй чўзган ҳар сарв қадли,
Катта, кичик хазондан охир ер остига тушади.
Хўжаи калон Валихон замонада мўъмин эди,
Иззат, мансабдан ҳамиша дили ёшдек эди.
Ажал турки устига бостириб келгач, жаҳон
Ҳавасидан кечди, жонсиз кириб тани ер остига,
Рухининг қуши учди жаннат боғлари томон.
Комий фикр шошилса, не ажаб, излади дунёдан,
Ўтиш таъриhini унинг, ҳотиф деди: кечди мансабдан,
Ҳайфким, хўжаи калон шаъбон ойида чунон.

Охирги мисралар таърих моддаси бўлиб, “жоҳ” лафзининг исқоти билан бир минг икки юз етмиш уч (1273/1857) ҳосил бўлади²³⁴.

Қаландарларнинг пиру пешвоси, ҳикмат илмлари бўйича олим, саховат ва карам эгаси ҳамда улуғ даражалар соҳиби бўлмиш Мирзо Ҳасан тўра ибн Мирзо Қаландар тўра Хўқандий ўзининг айни ёшлик ва мақсади ҳосиллик айёмида бу ўткинчи оламдан мангулик юртига ошиқдилар ва алар вафоти воқеасини Мулло қори Қундузий **таърих** сифатида қуйидагича назм тизимига терган эди. **Таърих:**

Ҳар он, ки аз баду нек, гадову шоҳ дар ин чаман,
Расиду шуд аз зарби дасти марг ватан.
Таҳи замини сиёҳаш, ки пешвои қаландарон,
Зи дасти ажал кард зери хокро маскан.
Намуд баҳри тани хеш, яъни он Мирзо,
Ки буд номи нақуяш миёни халқ Ҳасан.
Дар кунжи //241^б турбати ў сўи гулшани жаннат,
Кушодаанд даре боз **суфуфи ў равон,**
Ки дидаи пок хирад гуфт, гашт таърихаш:
“Зи нури марқади пири қаландарон равшан”.

Мазмуни:

Яхши-ю ёмон, шоҳу гадо қай бири бу чаманга келса,
Ўлим дастидан қора ер остида ватан тутар бир кун.
Қаландарлар пешвоси ҳам ажал дастидан тупроқ остин,

²³⁴ Шу йили шаъбон оyi 4 апрелда кирган.

Ўз тани учун маскан қилди, яъни халқ орасида яхши номи,
Ҳасан бўлмиш ул мирзо мазори четида жаннат гулшани сари,
Очдилар бир эшик, ақл деди: таърихи бўлди нурдан қаландарлар
Пирининг мазори равшану ойдин.

**Момоқалдиروق ўтининг Оқсув мулкидаги Хитой шахри
дорухонасига тушиб, ул диёрнинг катта-ю кичик, кофиру мусулмон
аҳолисидан кўпининг куйиб кул бўлгани борасида ёзилган таърих эса
ушбудир.**

Таърих:

Қазоро аз хуруши раъду барке,
Ба мулки Оқсув бар жаста оташ.
Ба дорухонаи Ёмул чунон зад,
Ки аз хайли Хито мўъминонаш.
Халойиқ сўхта мурданд беҳад,
Машав Комий ба таърихаш мушавваш.
Ки “рўйи амн” (ин) нодида хирад гуфт,
“Ба мулки Оқсув зад барқ оташ”.

Мазмуни:

Қисмат бўлиб момоқалдиروق, чакмоқдан,
Оқсув юртига оташ тушди.
Ёмул дорухонасига урди чунон,
Хитой халқи-ю, мусулмонлари ҳам,
Куйиб ўлишди жуда кўплар.
Таърихида ташвиш тортма Комий,
Буни кўрмай ақл деди: Оқсув юртига,
Чакмоқнинг олови тушди.

Охирги мисралар таърих моддаси бўлиб, соқит қилишга ишора
килинган “руйи амн” сўзлари ва “алиф” ҳарфи сабабли бир минг икки юз
етмиш икки (1272/1855-56) ҳосил бўлади.

**Сафар тўра номи билан танилган Сафаракнинг вафоти санасининг
зикри**

Сафарак воқеасининг қисқача баёни шуким, бу одам асли
Қоратегиндан бўлиб, ёшлик пайти дуч келган ерларга бориб, фолбинлик ва
азойимхонлик қилиб юрган. Бир неча йилдан сўнг эса бу соҳада анча ном
козониб, ўзини “Сафар тўра” ном билан тўра ясаб, ўзини Хон Тўрахон эшон
авлодига нисбат берган ва “Турунж эшон” лақабини олиб, халқ ичида ўзини
ўша алпозда танита бошлаган. Унинг Гурунж эшон лақаби билан танилишига
сабаб шу бўлганки, язиҳ ва шўъбадабозлик илми бўйича бир ҳовуч гуручни
халқ кўзи олдида икки чакса ва уч чакса қилиб кўрсатиб, кишиларни
хайратга солган ва одамлар унинг ҳийлаву найрангига лаққа тушиб, унга
ихлос қўйишган. Яна бир иши ўзини жинларни тасхир этувчиликка нисбат

бериб, қайси бир жой ва кимнинг уйига борса, ярим кечаси йиғин иштирокчиларига ул уйнинг эшигу томини “жин келди” дея, тарақ-турук қилдириб, йиғин аҳли юрагига ваҳима ва кўрқув солиб ўтирган. Уйқу вақтида ҳеч кимни ёнида қолдирмай якка ва ёлғиз ухларкан. Тамаки чекиш ва чилимкашликни ҳаддидан ошираркан. Ҳеч ким бу ишда унга рақиб бўла олмас экан. Намоз ўқимас, ёлғон сўздан сира қайтмас ва ҳар бир нуқсонли ишга чорасоз, ҳар бир дармонда қолганга дамсоз бўлиб, шайтанат иғвоси билан бир неча вақт ножинс кишиларни алдаб, ҳар диёр халқидан молу амвол йиғиб юрган. **Байт:**

Ҳар ки аз кишвари инсоф бигардонад рўй,
Синаи у ҳадафи тири ҳаводис гардад.

Мазмуни:

Ким инсоф ўлкасидан юз ўгирса,
Кўкси ҳодисалар ўқиға нишон бўлади.

Умри охирида бироз муддат Хўқанди латиф шаҳрида //242^a Дегрез маҳалласида яшади. Кундан кунга айби ва қаллоблиги тилларга тушиб, Худоёрхоннинг қулоғига етишди. Бир нечта ишончли одамларини ул уддабурон зиндикнинг ишини аниқлаштириш учун юбориб, ҳолотини тафтиш ва қандайлигининг ахборотини олди. Аниқланишича, бу каззоб ўз номига султонликнинг бир нечта муҳрини ўйдириб, ўзи билан олиб юрар ва турли-туман ерларга иноятнома йўсини билан юбориб, вилоят катталаридан пул ва мол ундираар экан. Текшириш орқали бу ҳолдан воқиф бўлингач, 1273 йили²³⁵ қаттиқ азоб-укубатга солиб, дорға осдилар.

Тошканд ҳокими Мирзо Аҳмад билан рўй берган воқеалардан айримлари зикри

Ба чашми ҳарифон равшан чароғ,
Ба фасли хазон сабз нест боғ.
Агар ташна ва ҳиддат ояд паид,
Зи гулшан тавон гуле ба Даймоҳ чид.
Чу маҳро намонад ба жилвагари,
Гарони кунад қиймати мўътабари.
Чунин аст расм андарин даври зоғ,
Ки чун гул шуд аз боғ, нур аз чароғ.
Зи боғи дигар гул ба доман кунанд,
Зи шамъи дигар хона равшан кунанд.

Мазмуни:

Дўстлар кўзида равшандир чироғ,
Куз фаслида яшил эмасдир боғ.
Агар ташналик, қаттиқчилик бўлса,
Қишда ҳам гулшандан гул териш мумкин.
Гўзалларда қолмаса жилвагарлик тоқати,

²³⁵ 1856-57 йили.

Қиммат бўлур мўътабарлик нархи.
Шундайдир қарғалар даврининг расми,
Боғдан гул кетди-ю, чироғдан нур қочди.
Энди гулни бошқа боғдан теришар,
Бошқа шам билан уйни ёғдули этишар.

“Фитна ва бидъат волийси”, деган аниқ ҳикматга кўра гап шу ҳақдаким, назм имкони қаламравида жамият бирлиги таъминловчиси занжир ҳеч бир сабабсиз мунтазам бўлмас. Салтанат масалалари тугунини ечувчи ва ҳукумат йўлларининг мансаб безовчилари шундай башорат ва маслаҳат кўрсатмишларки, муомилот манзараларига чуқур назар ташлангачгина сарварлар йўлдан юришни ўзларига лозим топганлар. Бу мақол тушунчаси тасдиғи шуки, Мирзо Аҳмад Худоёрхон томонидан Тошканднинг мустақил ҳукуматига эришиб, шу мансаб ўриндиғида ўрнашиб ўтиргач, зулм қўлининг бешта панжасини ҳам шаҳар ва диёр, музофот аҳолиси сари чўзиб, халқ аҳолини танг қилишга киришди. Сахро аҳолиси ва бепарво қозоқларга неча бир зулм ва уқубат етказдики, бу уқубатлар сони қамров доирасидан ташқари эди. Ҳатто “қўш пули” ва “кўк пули” дея, бунга кучи етмаган қозоқларнинг ўғилча ва қизалоқларини соттира бошлади. Зулм ва таъдди ул мазлумлар ҳақида бу қадар кучая бошлагач, ҳар қайси қабила ва уруғ ўз ҳолига ўралиб, ишларида бетоқатлик юзага келтириб, ул иш бажарувчиларга бирор нарса бериш, бермаслик борасида бош қотириб, ҳар қабила ва уруғ ўз ҳолича паришонлик билан умр кечирарди. **Байт:**

Ҳар якеро зи халқ мартабае аст,
Пеш аз ин давр ёфта таъин.
Ҳар кас аз ҳадди хештан гузарад,
Фитнаҳо хезад аз ясору ямин.
Ҳар касеро ба жойи худ бинишон,
Пас ба давлат ба жойи худ биншин.

Мазмуни:

Халқнинг ҳар бири ўз мартабасига эга,
Илгариги замондан шундай бўлган тайин.
Ким ўз ҳаддидан ошса,
Ўнгу сўлдан фитналар кўпар.
Ҳар кимни ўз жойига ўтқазиб қўй,
Сўнг давлат билан ўз жжойингга ўтир.

//242^б Бу янглиғ зулм шиддатига чидай олмаган қозоқлар кўзғалиб, улар табиатига тушган туғён алангаси ён-атрофга ёйила бошлагач, Мирзо Аҳмаднинг ҳам ул беадабларга нисбатан ҳамият томири жунбишга келиб, ҳар қабила ва теградан чексиз лашкарни бир жойга йиғди ва 1274 йили шаввол ойининг бошида²³⁶ ул худуд сари йўлга тушди. Бир неча масофани босиб ўтгач, Авлиё Ота қалъасига бориб тушди. Бироз йўл чарчоқларини аритгач, теваарак-атрофдан асл воқеа ва гап нимадалигини сўраб-суриштириб кўришга қарор қилиб, Пишкек қалъаси ёнида турганча бу иш тажассусидан сўнг

²³⁶ 1858 йил 15 майда бу ой кирган.

Суфтомибий қазоқнинг фикри ўзгаргани ва ёмон йўлга кирганини англади. Ишончли одамлардан беш *понсад* киши тайёр қилиб, ўша томонга жўнатди. Бу жангчи муборизлар тезлик билан етишиб, босқин-чопқин уюштириш мақсадида эдилар турганларида кечаси бедор, пашша кирдор душманлар қалъа буржлари бурчагидан ҳозир у нозир бўлиб, Мирзо Аҳмад қўшини қалбига чунонам урдиларки, биринчи ҳамладаёқ қўшин аскарларини фано елига учириб, тор-мор қилдилар. Лашкардан омон қолганлари ҳам қўлга тушиб, улардан фақат озгина киши халослик топди ва шу қочган кўйи Авлиё Ота қалъасига ичига бориб қутулдилар. **Назм:**

Чу забти мулки мафвузи ту жаҳд намой,
Ки аз жавонибу атроф бохабар боши.
Ба теғу қаҳр сари фитнажўй бардори,
Ба дафъи тири бало халқро сепар боши.

Мазмуни:

Қўлингга топширилган мулкни сақламоқчи бўлсанг,
Унинг ён-атрофидан бохабар бўлишга тиришгайсан.
Қилич билан исёнчининг бошин олгайсан,
Бало ўқин қайтариб, халққа қалқон бўлгайсан.

Катта мағлубиятдан сўнг қозоқларнинг Мирзо Аҳмад сиёсатидан зулм чеккан кишиларидан ҳар қайсиниси худда аждаҳодек бошларини ўз саҳроларидан чиқариб, мўру малах каби келиб, Авлиё Ота қалъасининг теварак-атрофини маҳкам ва мустаҳкам равишда қамал қилдилар. Бу воқадан олдин Мирзо Аҳмад ҳам вазири ва ҳам ишида ишончли кишиси бўлмиш ўз амакваччаси Мирзо бийни Чимкент устига ва унинг музофотларига *закот*²³⁷ йиғиш учун чиқариб, халқ ва эллардан закот олиш мақсадида юборган эди. *Сергили*²³⁸ ва *қўнғирот*²³⁹ ва қозоқдан яна бошқалар йиғилишиб, Мирзобийни ёнидаги бир нечта ишончли кишилари билан бирга

²³⁷ Закот – ислом арконларидан бири. Мусулмон жамоасининг энг муҳтож ва камбағалларига соҳибнасоб бўлган аҳоли қатлами бериши шарт бўлган солиқ.

²³⁸ Сергили/сирғали – қипчоқ (қозоқ ўзбек)ларнинг курама эли таркибидаги уруғ.

²³⁹ Қўнғиротлар – ўзбек халқи таркибига кирган қабилалардан бири. Илк ўрта асрларда Олтой, Мўғулистоннинг шимолий қисмида яшаганлар. Ўрта Осиёда турли кўчманчи туркий қабил ва уруғлар қўнғиротлар атрофида уюшиб, уларнинг қабилавий номини қабул қилишган. XIV асрда Хоразмда қўнғиротлар зодагонлари орасидан суфийлар сулоласи ҳокимият тепасига келган. XVI асрда улар Ўзбек улусидаги туркий қабилалар таркибига кирган. Улус парчаланиши билан қўнғиротлар ўзбек, қорақалпоқ, қозоқ ва бошқа халқлар таркибига кирган. XIV–XVI асрлар давомида қўнғиротларнинг айрим гуруҳлари Хуросон, Шимолий Афғонистон ва Ҳисор-Шеробод водийсига келиб ўрнашганлар. Этнограф Б. Х. Кармишева қўнғиротларни 5 та катта уруғдан: вахтамағали, қўштамағали, қонжиғали, ойинли ва тортувлидан иборат эканлигини кўрсатган. Қўнғиротлар орасида энг катта гуруҳ вахтамағали бўлиб, у 18 та катта уруққа бўлинади: очамайли, боймоқли, тароқли, чанчиқли, қозоёкли, чўмичли, қайчили, ишқили, қийғочли, жилонтамғали, болғали, қора қўнғирот, буғажили, уювли, хандақли, ирғоқли, абокли, кесовли. XIX аср охири XX асрнинг бошларида Қўнғиротларнинг аксарияти ярим ўтроқ ҳолда яшаб, хўжалигида чорвачилик муҳим роль ўйнаган.

ўлдириб, ёғийгарлик йўлини тутдилар. Шу сабабли Тошканд ва Туркистон ва Марқ йўлидан юрмакка қозоқдан бошқа ҳеч кимнинг мажоли қолмай, у томон ерлари, айниқса Авлиё Ота қалъаси қийин аҳволда қолиб, ғалла қимматчилиги ҳаддан ошди. Қамал муддати эса жуда чўзилиб кетди. Фатх сари ҳеч бир йўл очилиши ва воқеа тугуни ечилиши имкони қўлга кирмади. Ниҳоят Мирзо Аҳмад Мир Собир бийни Намангон йўли устидан минг бир ажзу шикасталик билан //243^a валинаъми ҳузурига юбориб, унинг кетидан кетма-кет одамлар жўнатди. Сипоҳ ва фуқаро аҳли юрагига ваҳима тушиб, Шодмонхўжа *мингбошини* кўп сонли лашкар билан ул сипахдор қилиб, Мирзонинг ёрдами учун жўнатдилар. Маллабекни ҳам унга шерикликда сардор тайинлаб юбордилар. Бу ҳар икки сардор катта лашкар билан Сайхун дарёсидан Кандир ва Оҳангарон ҳамда Чирчиқ тоғ сўқмоғидан ўтгач, яхши бир соатда Тошкент қалъаси ичига кирдилар ва бир неча кун шу ерда туриб, отлар нафасини ростлагач, юриш камчиликларини тўғирлаб ва керак нарсаларни мухайё қилиб, Чимкент томонга юрдилар. Озгина фурсат юриш билан Чимкентга етишиб, ўша ерга тушдилар. Бу ерга саҳро ва шу атрофдаги исён кўтарган қайси бир қозоқ йиғилган бўлса, ҳар бири тоғу саҳро тўри сари қочиб кетиб, бирор бурчак ва ковакни ўзига макон қилганча, узоқдан туриб, ҳар қабила ва уруғ ўзича алоҳида пешкаш ва тортуқ ясаб, амири лашкар Маллабек ҳузурига юбориб, узрхоҳлик асносида асл воқеани ҳам айтиб бериб, Мирзо Аҳмад ёмонлигидан қутқариш борасида чора тиладилар. Маллабек ҳар бир қабила ва уруқнинг кўнглини кўтариб, яхши ваъдалар берди ва ул халқнинг юрагини ҳар томондан тўқ қилиб, Мирзо Аҳмадни жангу жадалсиз сихат ва саломат лашкари билан бирга ёнига чақиртириб олди. Ишлар тинчлик йўли билан битгач, исён шиорлик қозоқларнинг ҳар бири ўз диёрларида сукунат топганларидан сўнг амир Маллабек фатҳу ғалаби оғушида ул ғамли юришдан қайтиб, Тошкандга келиб тушди. Мирзо Аҳмад эса бир неча кун амир Маллабек шарафига тўй мисол ўтиришлар уюштириб, подшоҳона хизматлар адо қилди. Ва барча унинг бу хизматларидан кўнгиллари тўлиб, хурсанд бўлган кўйи мақсади ҳосиллик билан қайтиб, Чирчиқдан ўтдилар ва қуйи сари индилар. Ўша куниси йўлга чиққан вақт бошидан то кечгача кўшиннинг барча катта-ю кичиги Шодмонхўжа *мингбошидан* кўнгиллари қолиб, амир Маллабекка хизмат қилиш борасида гапни бир ерга қўйиб, шу мақсадларига тааллуқ сўзларни арз қилдилар. Уларнинг талаби Шодмонхўжа *мингбошини мингбошилиқ* мансабидан олиб ташлашлари ҳақида бўлиб, “бизлар унга тобелик қилмаймиз ва фармонларини бажармаймиз” дейишди. Маллабек ҳам уларнинг сўзлари бўйича бу воқеа борасидаги арзадоштни Худоёрхон ҳузурига юбориб, ўша куннинг намоздигар пайтида Шодмонхўжага қарашли хазина ва дафинанинг барча ишларини подшоҳлик девонига олиб, ўзини боғлаб, аравага ташлаган кўйи Хўқанддан ҳам ўтказиб, Ёр мазорга юбордилар. **Байт:**

Чун аз камони қазо расад тире,

Яқин ки боз нагардад ба ҳеч тадбире.

Мазмуни:

Қазову тақдир камонидан бир ўқ келса,
Ҳеч тадбир билан орқага қайтариб бўлмас.

Шунинг эртасига тонг билан Хўқанди латиф томон йўлга тушиб,
//243^б бир неча масофани босиб ўтгач, яхши бир соатда шаҳарга етишиб,
Ўрда ичига кирдилар.

Ўратепа ҳокими Рустамбекнинг қайтадан муҳолифат кўргузгани ва амир Худоёрхоннинг ул ҳудудга юриш қилгани достони

Ишлар сирларини яширинлик нақши билан безовчиларнинг илҳом баёнли тилидан шундай нақл қилинадикки, кимки бу дунёда улуғ иш ва буюк юмуш тартибини ўнглаш учун яратилган бўлса, уларни бажариш анинг ҳиммати наздида осон ва енгил бўлиб кўринадиди ва бошқаларнинг ақлу тушунчалари уларни қанчалик қийин иш ўрнида кўрмасин ва бажариб бўлмас ишлар сирасидан санамасин, бу мушкул ишлар анинг қудрат ва иқтидор қўли туфайли осонликча амалга ошади. Қуйидаги воқеа ҳам ана шу гапимизга мисол тариқасида рўй берган ҳодисалар жумаласига киради. Илоҳий иноят ва марҳамат хонликка жаҳон сақлаш белини мустаҳкам ва мамлакат олишлик маросимини ниҳоясига етказиш учун амалга ошириш либосини бахшида қилиб турган бир маҳал бу хоннинг давлатидан мазкур ҳикматга мисол бўлгудек иш аломати рўй бериб, замон аҳлининг етук ақли ва безакли фикрида бу маъни яна бир қарра ўз тасдиғини топди. Аниқроғи, юқорида айтиб ўтганимиз хонга қарши исён вақтида Рустамбек алдов ва хийла йўли билан жазодан қутулиб, хонликнинг улуғ зарбаси жароҳатидан омонлик топган ва ҳатто хусравона меҳрибончиликка ҳам эришиб, ота-бобосидан қолган меросга эга чиққан эди. Мана энди у ўша яхшиликлар қадрини билмай, муруватсизлик туғёнига қўл уриб, тўғри йўлдан чиқди. У ўзининг бу яширин ниятини хон қўшинининг ном қозонган ва уруш синовларидан ўтган сардори Муҳаммадниёз *мингбошининг* ўз табиий ажали билан вафот топиб, хон қутилмаган қайғу-аламда эзилиб ўтирган ҳамда сабру қарорини йўқотиб, ғам-ғусса гирдобига чўмган пайтда юзага чиқарди. Ҳар ҳолда бундай пайтда киши тушқунликка тушиб, кўнгли бошқа нарсаларга нисбатан бепарво бўлиши табиийдир. Ҳа, айтиш шундай чоғда Рустамбек фитна-ю бузғунчилик тўлқинини кўзғатди ва Ўратепа қалъасини маҳкам ва мустаҳкам қилиб беркитиб, хонга қарши ҳарбий истехкомга айлантди. Бу оташ аломатли хабар учқуни Турон хони қулоғига етишгач, тубанлик аҳлининг таъзирини бериш ва айбларига яраша жазолаш мақсадида жаноб хон юриш отига минди ва ҳумоюн мавқаб хизматида турган амирлари билан бирга воқеа рўй берган томонга қараб кўзғалди.

Қитъа:

Камари салтанат набояд баст,
Ҳар киро рағбати тан аст паст.
Аз машаққат кужо бар осояд,
Ҳар киро ҳиммати жаҳонбоний аст.

Мазмуни:

Салтанат камарин боғламасин албат,
Ул кишиким танида йўқ бунга рағбат.
Машаққатдан қачон тинчиган экан,
Кимда бўлса юрт сақлаш ишига ҳиммат.

Ҳимматлари ақли ашё сурати идрокидан қувват топган ва меъёр доирасига кирган тажриба кўрган давлатхоҳлар нусрат ғалабаси талабининг амалга ошиши учун бу воқеани қулай фурсат билиб, ўғриларнинг истак кўлини қирқиш ва уларга қарши қилич зарбини уриш мақсадида йўлга тушиб, Бешариғ мавзесига етишгач, хон хоқонликнинг ўз овози ва тўғри ақлга эга бўлмиш вазирларидан бири саналган Фозилбек *дастурхончи қароқалпоқ*²⁴⁰ни //244^a мингбошилик мартабасига кўтариб, бошини ҳаммадан юқори қилди. Эртаси куни тонг маҳали тўпни отишга шай қилиб ва олдинга судраган кўйи манзилма манзил юриб, илгари силжидилар. Муқаддима қисм қаровуллари душман сипоҳининг қорасини кўзлари билан кўргач, жаноб хонга келиб бу ҳақда хабар бердилар. Жаноб хон эса бузуқчилик сабабчилари ва исён аҳлини йўқотишга шай ва жони дил билан тайёр бўлгани сабабли ўз кўшини сафини ва ясовини қайтадан тузатишга киришиб, жасурлик оёғини шижоат узангиси узра қўйган кўйи душман томонга қараб от солди. Натижада мазкур мавзе ҳудудида тарафларнинг тўқнашуви рўй бериб, муҳориба олови гуриллаб аланга олди. Чунончи расму қоидаси қаҳрамонлик бўлган сарҳанглар шўху шанг айёрлар каби қайтмас найзаларини руҳ гавҳарини ковлаб олиш учун душманнинг темир совут ва жавшан тўнлари узра санчиб, ғанимларнинг бадан мулкида чуқурлар қазидилар, ажал турки кўлини жон торожи ва баданлар буюмини олиш учун чўзарди. Ҳар тарафдан қаҳру ғазаб самандлари бир-бири устига ташланиб, муборизлик кўрсатардилар. Найзалар учи билан иккини бир ва бирни икки қилар эдилар.

Назм:

Ду лашкар ба ҳам рубарў чу ду кўх,
Замину замон омад андар сутўх.
Дар он вақт бар омад дами карной,
Вале жумла гард паррон шуд зи жой.
Ғумоми жасом андар омад ба барқ,
Зи таграг ажал рехт онжо ба фарқ.
Зи дуди туфангу зи гарди набард,
Бапушид руйи ҳаво ложувард.
Зирех ҳама жаста зи нуки синон,
Зи ҳар жаста сад чашмаи хун аён.
Зи рамидан ҳам бежон каманд,
Биафтод ҳам дар сипехри баланд.
Фиканданд бар хок чандон сарон,

²⁴⁰ Фозилбек понсадбоши (ваф. 1857 й.) – Арслонбек қароқалпоқнинг ўғли. 1857 йили дастурхончи бўлган. Унинг ўғли Зулфиқорбек 1874-1875 йй. Худоёрхон хизматида бўлган.

Ки аз кушта пушта бар ҳар карон.
Аз он акси мавж аст дарёи хун
Замин баҳри ахзар, фалак нилгун.

Мазмуни:

Икки кўшин икки тоғдек бақамти,
Замину замонга тушмиш изтироб.
Карнай дами чиққан маҳалда эса,
Бори чанг кўзғалди ўз жойидан.
Оқ булутлар ичидан чақиб яшин,
Дўли ажалдек ёғди бошлар устига.
Туфанг тутуни-ю, уруш чангидан,
Кўк осмон юзига парда тутилди.
Найза учидан темир совут тешилиб,
Ҳар тешиқдан юзта қон булоғи оқиб.
Жонсиз каманд кўрққанидан ҳам,
Баланд осмон қадди ҳам эгилган.
Думалади тупроққа неча бир бош,
Мурдадан уюмлар тикланди ҳар ён.
Қон дарёси тошар уриб мавж,
Шундан ер кўк денгиз, фалак нилгун.

Довюралар тўпи ана шундай жанг равиш ва усули билан ўткир қиличларни уруш гавдали қиндан чиқариб, уларни душман сари сармаб-чопқилаган кўйи девсифат ғаним галаси орқасидан қувлашга тушдилар ва ул тарқоқ тўдани ҳамла шамоли билан қалъагача ҳайдаб солдилар. Шунда душман фурсатдан фойдаланиб, ўзини қалъа ичкарасига урди ва бу билан ўлимдан омон қолди. Хон аскарлари эса қалъа қамалига киришиб, метиндек девор атрофини узук ҳалқаси каби ўраб олдилар. Аммо қамал муддати қанчалик давом этмасин, шу орада ичкаридаги қавмдан ҳеч бир кимса юрак бетлаб, уруш учун ташқарига чиқмади. //244^б Уларни бу ишга ундаш мақсадида қалъага қарашли ён-атроф қишлоқларни отлар туёғи остида топтаб, вайрон қилишга киришдилар ва аскарларнинг босқин-чопқини ҳам у ерларга омонлик бермай, ҳаммаёқни пайхон ва хароб қилдилар. Лекин шунчалик вайронагарчиликка қарамай, қамалдагилар томонидан ҳеч бир уруш аломати сезилмади. Қарасалар, ниятлари амалга ошмайдиган, яъни чоралари тадбирини ечиш учун осмон узоқлик, ер эса қаттиқлик қилмоқда ва бу зайл ўтирилса, ғалабадан ҳаливери дарак бўладиган эмас. Шундан сўнг ноилож орқага қайтишни ихтиёр қилиб, аммо афсуски, карвонлар ўтувчи ва подшоҳлар юрувчи ҳаммага маълум йўлни ташлаб, бахиллар дилидан ҳам торроқ ўтарлик сўқмоқ орқали юришни ўзларига маъқул топдилар. Душманлар эса бундан қувониб, юракларига ҳазил сиғмай турган шу тобда “Ахир бу йўл писиб юрувчи ўғриларининг ўтарлик жойи-ку, мардлар юрадиган йўл эмас. Дарҳол икки юз, уч юз нафар кўрқмас жангчимизни улар кетидан юбориш лозим. Тайинки, шу тариқа уларни қаергача етиб боришган бўлмасин, ўраб олиб, ҳалокатга маҳкум этамиз” дедилар мутойиба билан ва

шу маслахатга кўра уч юз нафарга яқин кишини қалъадан чиқариб, улар кетидан жўнатдилар. **Назм:**

Исматийро ба мақоми жалол,
Жилва ҳаром аст, магар ба ижлол.
Дида ба ҳар рўе набояд кушод,
Пой ба ҳар кўе набояд ниҳод.
Ин офат ки ба тан мерасад,
Аз назари тавбашикан бирасад.
Дида фуру пўш чу дур дар садаф,
То нашави тири балоро ҳадаф.
Ҳар чи бажуз жуфти ҳалолат бувад,
Рух манамо гар ҳама холат бувад.

Мазмуни:

Ҳаё аҳли учун улуғлик мақоми,
Ҳаромдир, бу мақтовга сазовор.
Ҳар бир юз томон қараш шарт эмас,
Ҳар кўча сари қадам босиш керак эмас.
Танга кирувчи бу офат,
Тавба бузувчининг нигоҳидан етар.
Кўзингни яшир садафдаги дурдек,
Шу сабабли бало ўқиға бўлмассан нишон.
Жуфти ҳалолнинг бўлмаган нарсаға,
Қарама ҳеч бир вазиятда ҳам.

Таъқиб қилувчилар олддаги душманни сира назардан қочирмай, улар кетича юрган кўйи намозшомнинг ғира-шира пайти “Олма барози” деган алмисокдан қолган ўтарлик йўлга етишдилар. Бу йўлнинг бир томони ўта чуқур жарлик бўлиб, чуқурлиги икки-уч найза бўйи келарди. Лашкарнинг олди эса Оқсув²⁴¹ дараси йўлидан кетмоқда эди. Хуллас, ана шу Илон йили, яъни 1274 санасининг раби ул-аввал ойида²⁴² сипоҳлар яқдиллик билан бекиниб келганча, тўсатдан хўқандликларга ҳужум қилиб, бамайлихотир кетаётган лашкар қалбига чунонам зарба урдиларки, ул эркак шерлар савлатидан лашкар аҳлининг қўрқмас сифатли ўтакалари ёрилиб, Банъот ун-наъш юлдузлар туркуми каби сочилган кўйи ҳар ёнга тарқаб, дуч келган томонга тумтарақай қочиб кетдилар. **Байт:**

Касеро зафар бо зафар ҳосил аст,
Ки он пурдилии лашқараш яқдил аст.

Мазмуни:

Кимга зафар фатҳ ила бўлса ҳосил,
Бу лашкарнинг бирдамигидандир.

Лашкарнинг мазкур ҳодисадан олдинроқ бу ердан ўтиб кетган қисми хамла балосидан саломат қолган эса-да, орқадаги тўс-тўполонни эшитиб,

²⁴¹ Оқсув мавзеи – Зомин тоғларидан оқиб келадиган Ўратепага яқин Оқсув дарёси атрофи.

²⁴² 1857 йил 20 октябрь-19 ноябрь.

коронғу тунда ана шундай тор жойли йўлдан кетаётгани сабабли ҳаммаси бирданига кочиб, кутилмаган олатасирда улар ҳам ёппасига деярлик барчаси *Олма барози* чуқурига куладилар. Баъзилари эса Оқсув дараси бўйлаб ҳали нима гаплигидан беҳабар кетаётган қисм кетидан етишиб, уларни ҳам олатасир босқинига дучор қилдилар. //245^a Шу тариқа ҳар икки йўлдан кетаётган кишилардан кўпи ўз жонларини фано елига ўзлари совурдилар. Яъни ҳеч ерда ҳеч гап йўқ бир вазиятда ўлим сари пешвоз чиқдилар.

Айримлар бўлса қилич тиғи ва найза учига дуч келиб, душман билан олишган кўйи ўз жонларини жанг майдонида фидо қилдилар.

Аҳмоқ шиорлик Фозилбек *мингбоши* ўзига қарашли кишилар ва олти юз аскар билан бирга занжир бандига асир бўлиб, душман сарпанжасига тушди.

Ўша кечаси лашкар ичига азим бир ваҳима оралаб, қўшиннинг эсон-омон кетаётган қисми ўз билан ўзи овора бўлиб қолди, бироқ тонг отгунча душмандан ҳадиксираб, жаноби хоннинг атрофидан йироқлашмадилар ва шу бедорлик билан тонг ёришгунча хонни кўриқлаб чиқдилар. Жаноби олийлари тонг олди бироз мизғиб олиб, каллаи саҳарлаб уйғонди ва лашкар ҳам жаноб Амири валинаъми буйруғи билан олға сари йўлга тушиб, тез фурсатда Нов қалъасига етишдилар ва шу ерда тўхтаб, нафас ростлаш учун отлардан тушдилар.

Олма барози жарлигида оту яроғи билан бир-бирининг устига қулаб тушган минг нафарга яқин, ҳатто айтишларича, ундан ҳам кўпроқ сипоҳиларнинг аксари ўлишган, фақат оз қисмигина сал-пал ҳаракат қилганча ўз тирикликларидан аломат бериб ётишарди. Эртаси куни шу ён-атрофдаги даҳа ва қишлоқ аҳли кеча оқшомги шовқин сабабли воқеадан хабар топиб, катта бир йиғинни ташкил қилганча чуқурга қулаб тушганларга ёрдам бериш учун келдилар. Бироқ тирик қолганларни тортиб олиш мақсадида жар оғзида турганча эллик қулоч, юз қулоч узунликдаги арқонларни қанчалик пастга ташлаб кўришмасин бирор натижа чиқара олишмади. Чунки ташлаган арқонлари жарлик чуқурининг ярмига ҳам етмасди. Ноилож кимнинг ёнида нон ва бошқа егулик бўлса, пастдаги тириклар сари отиб юбориб, яна орқаларига қайтиб кетдилар. Сўнг *Оқсув дарасига* келиб, ўликларнинг анчасини кафанлаб, жойларига қўйдилар.

Душман аскарлари эса қўлга тушган асирларни Ўратепа қалъасига келтиришди. Фозилбек *мингбошини* бўлса Бухоро амири хузурига равона қилдилар. Амир Насруллоҳ Шаҳрисабз юришидан қайтаётиб, мазкур *мингбошини* Самарқанд шаҳрида дорга остирди.

Назм:

Ситеза макун зи онки боди ситеза,
Кунад боғи инсофро барг реза.
Ситеза ба жое расонад сухан,
Ки вайрон кунад хонумони куҳан.
Кунад оқил андар роҳи сулҳ сайр,
Ту ин роҳ мерав ки “ас-сулҳ хайр.”

Мазмуни:

Зулм қилма, зулм, уруш шамоли,
Инсоф боғини шип-шийдон этади.
Уруш сўзи етган жойда,
Қадимий турмуш, макон вайрон бўлади.
Оқил тинчлик йўлида сайр қилади,
Сен “сулҳ яхшидир” деган йўлдан юр.

Амири валинаъми ўша бир кунни Нов қалъасида дам олиш билан ўтказди ва эртасига тонг билан ул манзилдан қўзғалиб, манзилма-манзил юрганча, салтанат пойтахтига етишди ва йўл ҳордиқларини чиқариш учун, истироҳат ўриндиғига ёнбошлади. Шу кундан бошлаб тагин сипоҳ ва фуқаронинг қанча арз-доди бўлса, бир-бир сўрашга киришди. Ва шу зайл ўз вақтининг кўпини давлату подшоҳлик ишлари учун сарфлаб, бўш вақтларини айшу ишратга машғул бўлиш билан ўтказди ва шу тариқа жаҳонбонлик этмоқ, ҳукм юргизмоқ лаззатини татиди. Айтиш керакки, хон ёшлик гашти сурури ва подшоҳлик давлати ғурурига қарамай, илоҳий неъмат бўлмиш тавфиқнинг инобат қўлини замонанинг тариқат етуклигида мукамал муршиди Эшон Халифа Олтмиш қўлига берди ва толибларнинг бош ҳалқаси бўлиб, халойиқ рушди рашодига айланди, ҳидоят йўли бўйлаб қадам босиб, //245^б ҳидоят тилаганларга йўл кўрсатиш даражасига етишди. Бу соҳада ўзига тенгдош сулук аҳлидан ўзиб кетиб, тўғри йўл бўлмиш нафии исботга машғул бўлди. Шунинг шарофатидан кун-кундан давлати таракқий топиб, йўл кўрсатиш ишлари зиёда бўлди ва жаҳонбонлик ишларини етук бир суратда адо этганча умр гузаронлик қилди.

Ўша вақтларда мазкур эзгу ишлар асносида озгина меъёр бузилиши рўй бериб, иккита ақлсиз ўғри баччани ўз давлатхоҳларидан деб ўйлаб, олий саройга Мирзо Аҳмадни Тошканддан олдиртириб, *мингбошилик* вазирлиги билан сарафроз қилди. Ва Дўст Муҳаммад номли ўзининг *иноқини дастурхончилик* мансабига тайинлашни буюрди. Бу иккала гуноҳкор бир-бири билан иттифоқ бўлиб, подшоҳлик салтанати ишларини бажариш асносида салтанат тахтини қимирлатиш ва мамлакат иқтисодини қуйи туширишга сабаб бўлувчи ишларга қўл уриб, давлат ишида ҳаддан ташқари камомат ва меъёрдан юзага чиқишига боис бўлдилар. Шунингдек, жаноб амир Маллахонга нисбатан адоват йўлини тутиб, не нолайиқ сўзлар бўлса, султонлик жанобларига арз қилдилар. Бунинг орқасида сабабдан хон билан амирни бир-биридан ҳадиксирайдиган қилдилар. Шу орада амир Насруллоҳ Бухорий Ўратепани қўлга киритди ва Рустамбек юзни қатлга етқариб, Хўжанд устига бостириб келди ва шу ерда тўхтаб, қалъа атрофига тушган кўйи қамал расми билан Хўжанд қалъасини ўраб ўтирди. Шу сабабли Хўқанди латиф ичида ҳам талотўм тўлқини мавжланиб, халқнинг ғулғуласи афвожи шаҳру диёрга тушди ва олий буйруққа биноан теварак-атрофдан сон-саноксиз неча бир аскар йиғилиб, ҳар бир дарвозага биттадан сардор ва ҳар бир буржга биттадан амир, қалъанинг ҳар чекка бурчаги тагига биттадан лашкар тайин қилинди. Қалъанинг айланасини денгиз суви қатралари сонича

киши билан атрофлаган кўйи ихота қилиб ўрадилар. Қалъага яқин-йирок боғлар ва иморатлардан қалъани пана қилиб тўсишга яроқли қанча кераксиз дарахт, шох-шабба ва тўсин бўлса, кесиб, бузиб, эҳтиёт шарт юзасидан жуда кўп миқдорда келтириб, ғов ясадилар. Кечани кунга, кунни тунга улаб, мамлакат пойдорлиги ва қалъадорликка тайёр турдилар. Шу аҳвол асносида Малла Баҳодирхон ҳам доно табъида яширинган давлатни сақлаш масаласига оид фойдали маслаҳатини аркони давлат ва инсоф аёнлари ҳузурида баён қилиб, давлатхоҳлик юзасидан ва душманни дафъ қилиш йўли сифатида изҳор қилди. Аммо гарчи бу дилга ёқар сўз назар аҳлига маъқул тушган эса-да, мазкур *мингбоши* ва *дастурхончи* иккаласи бирга бўлиб, қадимий адоват юзасидан тўғри гапни эгри қилиб кўрсатиш мақсадида жаноби олий ҳузурида битта айбни юздан оширишга бел боғлаб, //246^a Худоёрхон ҳузурига кириб йиғи-сиғини бошладилар ва кўп ёлғонларни тўқиб, бир сўзи бўлса ўнтага етказдилар. Тўғриси эгри тушунчалар билан қориштириб, жаноб валинаъмининг дилини амир Маллахон Баҳодирга қарши бадгумон қилишга эришдилар ва яхши фикрини бутунлай ёмон томонга ўзгартириб, ҳатто қатл этишга кўндирдилар. **Назм:**

Забонҳо ки яке гардад танвир
Кунад афсунсон бар санг таъсир.

Мазмуни:

Тиллар бир бўлса,
Афсундек тошга таъсир қилар.

Шу тариқа наққош урган қалам изларининг нақшидек алар дилида ўтириб, Маллабек ҳам душманларнинг азобини ишонч кўзи билан билиб, туни билан барча маҳалла кўйга ва қишлоқларда бор одамани йиғиб, уларнинг атвор ва аҳволларидан хабардор бўлиб туриш учун тайинлади. Чунки ишонч билан билган эдики, агар бирон фурсат ва соат тўхтаб турса, иш ёмонлик билан якун топмай қолмайди. Шу сабабли жуда чаққонлик билан енгил учувчи учқур самандига миниб, ўз уйини ҳиммат пешрави ясаб, бадар кетди. **Байт:**

Касеро ки Эзид кунад ёвари,
Ки ёрад ки бо вай кунанд довари.

Мазмуни:

Кимга Худо ёрлик қилса,
Кимнинг бунга қашилик қилишга кучи етади.

Тезлик қаноти билан уйга етгач, қараса, барча навкарлари қуролланган ва мукаммал ҳолда унга мунтазир ва шай туришибди. От йили 1275 сананинг зафар билан якун топгувчи сафар ойида²⁴³ бахтли бир соатда аломот бахти воситасида икки юз нафар довурак номдор киши билан йўлни чаппа ташлаб, Ғозий ёғлиқ дарвозасидан ташқари чиқди. **Байт:**

Сипахро ки перўзманди расад,
Зи ёрони якдил баландий расад.

Мазмуни:

²⁴³ 1858 йил 10 сентябрь-9 октябрь

Қўшинга ғалаба ёр бўлса,
Бу ютуқ якдилликдан етади.

Шу кўйи одам юрмайдиган йўлдан дашт юзи билан Сари кўрғон томон тез учар отлар жilовини тортиб, бадар кетишди. Маллабекнинг чиқиб кетганидан хабардор бўлишгач, афсус-надоматлари фойда бермади. Ул шермард орқасидан бир неча *понсад* одамни қайси йўл бўлса тайин қилиб, жўнатдилар. Қанчалик ахтармасинлар, икки кунми, уч кунми барча тоғу сахрони кезиб, ҳеч бир асар ва аломат зуҳури уларнинг чанги кетидан ета олмай, қайтиб келдилар. Бўлиб ўтган барча гапни келиб, жаноб валинаъмит хузурида тазкираи баён қилдилар. **Мисраъ:** Чаро коре кунад оқил ки боз орад пушаймони (Ақлли одам нега пушаймонлик келтирувчи ишни қилиши керак экан.)

**Амир Малла Баҳодирхоннинг Худоёрхон устига бостириб келгани
ва кўп лашкар тўплаб, оламни яратган эгамнинг лутфу инояти билан
Хўқанди латиф вилоятини фатҳ этгани зикри**

Овозам шуд баланд мегўям,
Ки маро чизе аз даҳон бижаҳад.
Раҳнавард баёни ман шуда аст,
Тарсам аз дасти ман инон бижаҳад.

Мазмуни:

Овозам юксак бўлди, дейман,
Нима чикса оғзимдан.
Йўллиғим менинг сўзларим бўлмиш,
Қўрқаман қўлимдан жилов чиқар деб.

Тугунларни ечувчи ақл эгалари кўнглига ва сўз маъноларини билувчи нуктадонлар дилига бу сўз ҳақиқати яширинча қолмағайким, //246⁶ Аллоҳнинг ердаги сояси ўз давлати ишида илоҳият корхонасидан тушган нарсаларни намуна сифатида билиб, унга вужуд суратини берса, бу асл подшоҳлик иши бўлажак. Яъни ҳазрат худованднинг – *буюклиги улғудир* – тенгсиз зоти шериклик сифатидан покиза ва холи бўлгани учун бундан огоҳ уддабурон подшоҳлар ҳашамати ҳам шериклик айбидан покиза ва холи бўлмоғи лозим. Шундагина у субҳоний вужуднинг ердаги сояси бўла олғай ва қўлдан келгунча жаҳонбонлик ишларини адо эта олғай. **Мисраъ:** Султон яке сазад, чу худои жаҳон якест. (Султон бир бўлса ярашиқли, чунки жаҳон худоси биттадир). Борди-ю бу ҳикматга тескари равишда бир мамлакатнинг салтанат юмушларини бажариш ва юрт ишларини адо этишда икки ёки ундан ортиқ киши қатнашиб, шериклик қилмоқчи эса ҳар ойина “**Лав фиҳо илаҳта илло оллоҳ нафсадто ала ашраъ ул-ҳол**” ояти каримасига кўра, мулку мол ишлари халал топади. Бу халаллик фитначи ва бузуқчилик кўзғовчилар томонидан амалга оширилиб, шаҳар фуқаролари боши ва вилоят аҳлиси устига бало каби сочилади, сўнг бу сингари бузуқилар бемалол равишда эмин-эркинлик майдонига қадам ташлаб, амирлик ва мамлакат юзини

бадбахт иш буюрувчилар вужуди билан ифлос қилиб, нобудлик сари йўналтирайди. **Байт:**

Макун дар мулк ду султон, ҳар чи хоҳад,
Ки ширкат бар наояд подшоҳий.

Мазмуни:

Бир мулкда икки султон қилма худойим,
Шериклик билан подшоҳлик бут бўлмас.

Бу усулнинг тасдиғи хонлар хотимаси Худоёрхоннинг бузилган аҳволи эрурким, унинг замонида кундан-кунга фитна ва фасод аломатлари бир неча баробар кўпайиб кетди. Хўқанди латифнинг боши султон ва амирлар ўртасидаги жанжалдан чиқмай қолди. Давлатни бошқариш учун амирлар ва вазирлар ўртасида мусобақа авж олиб, шерикликдаги ҳукумат оддий бир нарса каби бўлди. Шу сабабли барча ишлар тартибига кўп бош-бошдоқлик йўл топиб, тинчлик ва хавфсизлик анқоси биратўла юзини яшириниш мағриби томон ва беркиниш макони сари тутди. Бебошлар қўли аҳолининг ор-номус этаги сари чўзилиб, шаҳар халқи ва юрт аҳолиси вужуди додга етмаслик оловида куйиб, жафоли турмушнинг тутуни осмон томон ўрлади. Мамлакат жилови кимнинг қўлига тушса, худди бегоналардек иш тутиб, ўз халқига озор беришдан тийинишмади. Ўзи билан ўзи андармон бўлган жаноби султоний булардан беҳабар эди. **Назм:**

Агар зи боғи раият малик хўрад себе,
Бар оваранд ғуломони ў дарахт аз бех.
Ба ним байза ки султон ситам раво дорад,
Зананд лашкариёнаш ҳазор мурғ ба сих.

Мазмуни:

Агар халқ боғидан подшо бир олма олиб еса,
Ғуломлар дарахтларни тагидан кўпоришади.
Султон яримта тухумга ситам раво кўрса,
Аскарлари минг товукни сихга тортишади.

Иш шу тартиб ва ҳол билан //247^a бу тариха қарор топгач, султон Маллабекнинг норозилик ва ғазаб ели подшоҳлик ва жалол даҳшатидан ҳаракат ва эсишга кириб, ўз ўрнидан кўзғалди. Бунинг ёйилиш палоси асоси Турон мамлакати ва Фарғона мулкани оз вақт ичида қамараб олди. Бу ишнинг тафсили шуким, Худоёрхон мазкур вилоятларга юқорида айтганимиз дастур билан эга чиққан ва бир неча кун зарар қўллари олови барча халойиқ сари алангаланиб турган маҳал бўлмиш бир минг икки юз етмиш бешинчи (1275/1858) ҳижрий йили султон Маллабекнинг асл зотида оқиб турган исён ва бедодлик қони ҳаракатга келиб, нифоқ ўчоғидан учқундек чарсиллаб отилишга киришди. Хусусан, Амир Насруллоҳ Бухорий кўп ғурур ва сон-саноксиз қўшин билан Хўжанд устига келиб, қамални қаттиқ ва зич олиб, ёв ва душман аҳли урушни қизитиб турган маҳалда Маллахон вужудига қон оқизувчи ул ҳис-ҳаёжон йўл топганди. Хоннинг бу пайтда Маллабекни йўқотишга куч ва қудрати етарлик эмас эди.

Шу сабабли таваккал умидини жаноби ҳазрат борий таоло, ёрдам кўлини эса қариндош-туққанларининг лутф ва меҳрибоник этаги томон чўзиб, мазкур санада Хўқанддан чиқиб, Гулша(Кулжа) сари йўлга тушди. Уруш кишиларини ул номдор баҳодир кетидан равона қилганлари билан қанчалик ахтармасинлар, султоннинг чанги кетидан ҳам ета олмадилар. Қайтиб келиб, нима воқеа бўлган эса хон арзига етказдилар. Ва амир Маллахон шу тезлик билан чўлу тоғни босиб ўтиб, шу кун қош қорайганда Тамошо мавзесига тушди. Озгина фурсат дам олгач, ёнида бор овқатдан тамшаниб, куч-қуввати учун дармон қилди. Сўнг отга миниб, шу от қувдирганича ота-бободан бу саодат нишон шоҳнинг макони бўлмиш Гулша мавзесига Олим ибн Ҳасанбий ибн Шоҳ Мирзобийнинг олдига етишди. Бу бахтли кўмакдош, олий мақомли тилакдош киши хонзоданинг ўзини унинг кифоятли кўлига топширганини кўриб, бирга бўлиш борасида бир қарорга келди. Бу қарор Маллахоннинг олий ҳузури арзига етгач, ўша пайтда жаҳон ёндирувчилик ва душман куйдирувчилик қувватига эга ва //247⁶ овозаси тўлқини оламга ёйилган бу тилакдош ҳеч иккиланмай ва вақтни ўтказмай, дарҳол ул илтимоснинг қабулига тиришиб, теварак-атроф ва хешу ақрабога Сайидбек *додхоҳ*, Фўлод *додхоҳ*, Чўтан *додхоҳ*, Мулло Мурод *додхоҳ*, Қўйчибий²⁴⁴, Девона *додхоҳ* каби ва ҳар бири неча бир *қирғизия* уруғ ва аймақ ва *жумбагишия*, *қирғиз-қипчоқия*нинг сардори бўлмиш бошқаларга одам юбориб, “ҳар бирингиз ўз уруғингиз лашкари билан мулло Алиқули Баҳодирнинг макони саналган Қаросув мавзесига келинглар” дея айттириб юборди. Ҳар бири неча бир минг лашкар билан йўлга тушдилар. Мазкур лашкарнинг келишидан олдин Маллабек тоғ йўлидан юртлар фахри Қаросув томон юриб, Қаросув шаҳри бу майманат лузум қадам бахтидан ўзгарувчан гардун юзини ғайрат-рашкка солди. **Назм:**

Ҳамерафту бар шиша месуд санг
Ҳамергуфту аз чехра мерехт ранг.
Сареро ки савдои тож асту коҳ,
Ҳамер дун хўрад захмаи меҳру моҳ.

Мазмуни:

Етарди-ю, шишага тош сурарди,
Гапирарди-ю, юздан ранг кетказарди.
Сарой, тож савдоси бор бошлар,
Бари қуёш, ойдек ер тубан кетарди.

Қанча мубориз бўлса, бир ерга тўпландилар. Қаерда шижоатда ёлғиз ва бошқалардан аъло жангчи мардлар бўлса, хатлар юбориб бир ерга йиғдилар. Сўнг у ердан Андижон томонга юргач, ул диёрнинг қай тупроғи ва даласига тушган эсалар, у ерни Эрам боғи²⁴⁵ гулистонига айлантириб,

²⁴⁴ Қўйчи додхоҳ қирғиз (1867 йилда ўлдирилган) – кўшбеги.

²⁴⁵ Эрам боғи – Арабистонда Шаддод номли подшоҳ қурдирган боғ. Шаддод уни ер юзида осмоний жаннатга тенг қилиш ниятида қурдирган, аммо, боғ барпо этилиб, ичига кириш арафасида худо амри билан шоҳ ҳалокатга учраган ва боғ ҳам кучли

Худоёрхон замонидаги қатли ордан қочиб, ҳар бири оз-оздан бирор бурчакда бекиниб ётган қипчоқия қабиласининг барчасига кўп ваъдалардан дарак берувчи иноятномалар юбордилар. Андижон атрофидаги қазоқ, турк, жумабош, олқор, қалмоқ, тожик каби тўқсон икки қабиладан иборат аймоқия жамоаси ва бошқаларга хатлар юбориб, ҳар биридан катта кўшин йиғиб, ҳимматнинг йўналиш юзини Хўқанд томон қаратдилар. Бу катта кўшин шу зайл аста-секин келаркан, қаерда бир номи чиққан мубориз бўлса, эринмасдан лашкарга қўшиб олиб, қандай камчиликлар бўлса, бутлаб, бузук асбобларни тўғирлаб, кундан-кунга лашкар сонига-сон қўшиб, мамлакатнинг турли ерларидан яна одамлар чақириб, бир ой давомида ўттиз мингга яқин, балки кўпроқ ишга яроқли кишини тайёр қилиб, ҳеч нарсадан қўрмасдан ана шундай шавкат билан Ришдон қишлоғининг жанубий томонига етишдилар. 1275/1858 йилда Хўжа Илғор мавзесига қўш ташлаб, шу ерни улуғворлик чодирларининг маконига айлантдилар.

//248^a Бу ёқда амири кабирнинг Хўжандга етиб, унинг келганидан Бухоро подшоҳи хабар топгач, хоннинг улуғворлиги овозасига тоб келтира олмай, Хўжанд устидан қўчиб бадар кетди. Амир Худоёрхон Бухоро подшоҳидан хотиржам бўлиб, оти жиловини Маллахон томонга бурди. Уруш асбобининг қанча бузуқ-синиқи бўлса, тузатди. Катта кўшин мазкур йилнинг раби ул-аввал ойининг ўн бешинчиси (1275 йил 15-раби ул-аввал/1858 йил 23 октябрь)да кўп одам билан намози жумадан олдин ғуруру сурур билан чиқиб, Кошғар қишлоқ деган жойнинг дашт юзасига келиб тушдилар. Ва ўша куниси лашкар аҳлининг барчасини даста-даста қилиб, ҳар қайсини бир номдор сардорга топшириб, туни бўйи эса шу дашт кенглигида йўл босишга тушдилар. **Назм:**

Ҳамон марҳала аст ин биёбони дур,
Ки гум шуд дар ў лашкари Салму Тур.
Ба жуз хоки хубон бар ин дашт нест,
Ба жуз хуни шоҳон дар ин ташт нест.

Мазмуни:

Бу узоқ биёбон ўша ердирким,
Унда Салму Тур қўшини йитган.
Бу даштдан яхшилар хокидан бошқаси йўқ,
Бу лаганда шоҳлар қонидан бошқаси йўқ.

Шу юриш билан субҳи содиқ машрик уфқидан ёришиб, ўз борлиғини намоён қилган чоғи душман жойлашган манзил устига етишдилар ва отлар жиловини тўхташ учун тортдилар. Жаноб Маллахоний амир Худоёрхоннинг бу тўхтовсиз журъатидан вуқуф ва хабар топса-да, юзига қўрқув аломатини солмай, ўз чодиридан ташқари отилиб чиқди ва қаҳрамон асослик ўз шахси билан душманни йўқ қилишга отланди. Ҳар икки лашкар бир-бири рўпарасида туриб, сўнг бирданига тўқнашув садоларини янграган

момоқалдиروق натижасида ер билан якон қилинган. Ҳозир унинг қолдиқлари Сурияда топилган бўлиб, “Семирамида боғлари” харобалари номи билан машҳур.

кўйи шундай жанг қилдиларки, Рустами достон ва Исфандиёри номдор²⁴⁶ иши замон аҳли назарида хору безътибор бўлди. **Назм:**

Жаҳони сипаҳдори туркон расид,
Зи Тўрон ба Хўқанд сипоҳе кашид.
Ба олоти бекору соза бизад,
Зи гарданда гардун бар овард гард.
Ту гўйи ки карда ба фармондеҳи,
Ҳама мулки Тўрон зи оҳан тиҳи.

Мазмуни:

Турклар сипаҳдори жаҳони келди,
Турондан Хўқандга кўшин тортди.
Уруш асбоблари билан ташланди,
Айланувчи гардундан чиқарди чанг.
Гўё бериб шундайин фармон, Туроннинг
Бари темирин кийдирганди аскарига чунон.

Бу уруш-савашдан дашт юзаси ҳар икки лашкар жонбозлари билан тўлиб, узоқ-яқиндан қараган одамга ҳар бир тош усти лолазор бўлиб кўринарди. Ҳар бир номдор марднинг боши қараган-қарамаганнинг назарида худди човгон тўпи каби эътиборсиз туюларди. Жанг аҳли шундай ҳаракат билан ҳаракат қилишардики, малаклар фалак томида булар ишига таҳсин ўқиб, офарин айтардилар. Ниҳоят фатҳу зафарнинг анбар тароватли насими Маллахон исмли адолатли ва яздоний муҳаббатга сазовор хусравнинг нусрат асарли лашкари байроғи сари эсиб, енгилишнинг бахтсизлик тупроғи Худоёрхон лашкари боши устига сочилиб, қочиш гапини тургандан кўра яхшироқ билиб, айёр аҳлининг ақл режаси ер билан яксон бўлди. Ёрдам тилаш қўлини “ўз вақтида қочмоқ яхшидир” мазмуни этаги сари чўзиб, юзларини уруш майдонидан ўгирдилар ва шамолдан тез елиш, елдан эса тез //248^б суръат ва шитоб оҳангини қарз олиб, лашкарининг ҳар бири бир томонга ва дуч келган бурчакка эмаклаб, бадар кетдилар. Амир Худоёрхон ёнидаги озгина кишиси билан қочган кўйи ярим тунда Хўқанд шаҳрига келиб кирганча қамалиб олди. Касофат шиорли Мирзо Аҳмад *мингбоши* ўз гуруҳи билан Бухоро йўлини тутиб, бадар кетди.

Шу зайл Маллахоннинг одамлари душман аҳлидан анчасини асиру дастгир қилиб, гавдалари мамлакатини ҳаёт дунёси юзидан супуриб ташладилар. **Назм:**

Сиёсат писандида бошад бештар,
Ва ликан нагуям ки бо ҳар касе.
Бихўр мардум озорро хуну мол,
Ки зи мурғи бад канда беҳ пару бол.

Мазмуни:

Дўқ-пўписа қилиш яхши нарса-ю,
Лекин уни ҳаммага ҳам қилма.

²⁴⁶ Асфандиёр/Исфандиёр – “Шоҳнома” асари қаҳрамонига ишора. Исфандиёр ибн Гуштасп.

Халққа озор берувчининг е жон, молин,

Ёмон кушнинг пару қанотини қирққан яхшидир.

Маллабек қиёмат аломатли туғён билан “Ишимизни яхшилик ва зафар билан яқунла” мазмунича шанба куни оҳиста-секин юрган кўйи одамларнинг яхшиси деган ном билан Хўқанд шахридан тахминан ярим фарсанг берида жойлашган Сартол мавзесига келиб тушди. Бир неча кундан сўнг Марғилон дарвозаси йўли билан Хўқанд шахрига қарашли қишлоқлардан бир бўлмиш Тўқай тепа мавзесига келиб тушди ва шу ерни ўзининг шавкатли қўшини чодирини майдонига айлантирди. Ҳарбий расмга кўра, ўз ён-атрофини қалъа ихотаси каби ўраш учун хандақ ясаиб, хотиржамлик билан шу ерданоқ Хўқанд қалъаси қамалини бошлаб юборди. Шаҳарнинг қанча музофот, даҳа, қишлоғи бўлса, ҳар бирини мос равишда ақлли ва босиқлик билан иш кўрувчи ишбилармон кишиларга топшириб, лашкар сарфи учун бу даҳа ва қишлоқлардан пул борми, ғаллами йиғдириб, аскарлар таъминоти учун сарфлади. Шу ҳол асноси ва гап-сўзлар устида мазкур қамалнинг ўн биринчи куни ҳафтанинг сешанбасида ён-атрофдаги даҳа ва қишлоққа юборилган амалдор ва аскарлардан бир дастаси бемалол ва эмин-эркинлик билан Дараи Исфара даҳасида Муҳаммадкарим девона мавзесида қўним ясаб, ул томоннинг аҳолисидан *авлод пули* ва хирман кўтариш ўлпонини (хирманпули) ундириб ўтирган эдилар. Бунча оз одамнинг бир ерга йиғилгани хабари Худоёрхонга маълум бўлгач, ҳеч тўхтовсиз ҳар бири ўз замонаси яғонаси ва даврон яқтоси бўлган Худоёрбек *кенагас*²⁴⁷, Султонбий юз, Ниёзали Тошкандий ва Мулло Абдулазиз *тожик* исмли тўрт нафар *понсад* сардорни етти юз нафар жанг кўрган довьорак одам билан бирга ўша сешанбага ўтар кечаси қалъадан чиқариб, ўшалар томонга юборди. Ул мазкур кишилар илғор йўсини билан йўл юриб, саҳро ва даштларни босиб ўтдилар ва субҳи содиқ вақтида ул ғафлат босганлар устига етишиб, карной навосини ярим уйқуга кетган бу хушсизлар қулоғи сари чала киришдилар. Ётганлар бу ногоҳоний овозни эшитган заҳоти саросимада қолган кўйи ҳар бири бир ердан сакраб туриб, юзини ювиб-ювмай, ирғиб отга миндилар ва оз фурсат ичида катта қўшин қалбига ёпирилиб бордилар. Бу мардларнинг зарбасидан душман юраги така-пука бўлиб, ҳар томонга ёйилиб ва тарқаб кетди. Баҳодирлар //249^a эса душман орқасидан чорак фарсах ва ярим фарсах қилич солганча қувлаб бордилар ва қочганларни ярадор қилиб, айримларини ўлдириб, ўз жойларига қайтиб келдилар. Уйқуда ётган айрим ғафлат босганлар эса жонларидан кўрқиб, ўзларини дарахтлар орасига ва ўтлар панасига урган эдилар.

Аммо хонликнинг саф ёрувчи баҳодир ва курашчиларидан юз-икки юз нафари ўзини ... ёнидагилардан ажратиб, баланд бир тепалик устига

²⁴⁷ Кенагаслар – ўзбек халқи таркибига кирган қабилалардан бири. Хоразм, Бухоро вилояти, Фарғона водийси, Қорақалпоғистон ва Шимолий Афғонистонда яшаган, таркибида бир қанча кичик қabila ва уруғлар бўлган. Булардан энг йириклари очамайли, кирей, абак кирей, овоқли, тароқли, чуют, қайри соли ва ҳ. Шаҳрисабз ва Китоб атрофида хукмрон қabila бўлган.

чиқиб, душманга кўриниш бериб тургандилар. Шу аснода Банот ун-наъш юлдузлари каби ҳар тарафга сочилиб кетган мазкур тўрт сардор ярим йўлда тагин барчаси Парвин юлдузлар туркуми каби бир ерга йиғилиб, ўз қилмишларидан афсус-надомат чекиб, бир-бирига қасамлар ичириб, қаттиқ аҳду паймон қилишиб, ор-номуснинг чарм ниқобини юзига қалқон қилганча ғаним устига қайтиб келдилар ва овда ҳамжиҳатлик қилувчи шерлар каби тўла шитоб билан тўсатдан ўзларини улар сафига урдилар ва шу олишувда бир нечтани аёвсиз қилич тигидан ўтказиб, ул қавмнинг ўттиз беш нафарини асир олдилар. Икки юзга яқин отни ҳам ўлжа олиб, фатҳу ғалаба билан қайтишга муяссар бўлдилар. Беш-олти кишини суюнчилатиб ўзларидан олдин югуртиб жўнатдилар. Ўша куниси иттифоқий қазо билан Қосим *мингбоши* Марғинон дарвозасига чиқиб, довюрак ёш-ялангларни тўп-тўп, байрақ-байрақ қилиб қалъадан ташқари чиқариб, урушга ташлаб турган эди. Амирлар, фозиллар ва давлат устунлари эса вақтни кутиш юзасидан Ўрдада худди кийим тугмалари каби бир-биридан ажралмаган тарзда биргалашиб ўтирган эдилар. Ўша вақтда ул беш-олти нафар суюнчилаш учун келаётган кишилар қиличларини яланғочлаган кўйи отларни чоптириб, терга ботганча Ўрда эшигига етишдилар. Халқнинг кўпчилиги ёғий бостириб келаяпти, деб ўйлаб, Ўрда ичи ва тешида одам қолмай, ҳар томонга ёйилиб ва тарқалиб кетишди. Очиғи ҳеч бир замонда бундай тўс-тўполон ва ваҳимали ҳодиса рўй бермаганди. Одамлар ўзини дуч келган эшик ва тешик-ёриққа уриш учун ҳаллослаб қочишар эди. Ура қочганларнинг бошлиқларидан бири Отабек *доруғабоши* бўлиб, ўзини қалъа деворидан пастга отиб, битта оёғини синдириб олди. Хоннинг хос маҳрамларидан ва жонини тиккан давлатхоҳларидан бири бўлмиш Ҳамроҳқули *эшик оғоси* эса ўзини баланд томдан ташлаб, бу сакраш зарбидан ул нопокнинг мояклари йиртилди. Дўст Муҳаммад *дастурхончи* хожатхона деворини ичдан бузиб қочган. *Қозилар* ва *муфтиллар* дафтар ва қаламдонларни ташлаб, булар ҳам қочиб қолишган. Мана шунақа воқеалар рўй бериб, Ўрдада Саййидхон тўра *мир асад*²⁴⁸ Хўжа ахрорийдан бошқа киши қолмаган. Мазкур хон бу воқеадан хабарсиз ҳарам ичида ўтирган экан. //249^б Ташқарига чиқиб қараса, иш бундай расволикка бориб етибди. Не можаро бўлса, Саййидхон тўра тилидан зикр этилиб, хон шу билан тинчланибди.

Ўша куннинг кечкуруни кўшиннинг жанг учун ташқаридан чиққан кўпчилик шерюраклар эсон-омон қалъага кириб, валинаъмининг дуои жонини қилиш учун қайтиб келишди. Ўша зулмоний тун қоронғулиги равшанлик нурига алмашди.

Ҳалиги қочганларнинг сардори бўлган шаҳар кўрбошисини қочиб кетаётган пайти одамлари ўтин бозоридан қайтариб келиб, мансабидан тушириб, ўрнига Худойназар *аминни кўрбошлик* мансаби билан сарафроз қилдилар. **Байт:**

Рўзи тамаъ зи килки тихи мағз доштан,
Ангушти худ ба вақти зарурат макидан аст.

²⁴⁸ Мир асад – миршаблар (полиция) бошлиғи.

Мазмуни:

Мақсадга етган куни нима қилишни билмасанг,
Зарурат чоғида ўз баромоқларингни эмганингга ўхшар.

Алқисса, шу тариқа қалъа қамали йигирма бир кунга чўзилди. Кундан-кунга шаҳар аҳли ҳолсизлик ва хароблик гирдобиди қолиб, Маллахоннинг тараққийси эса зиёда бўла борди. Валинаъми ўзининг иқболи толесининг ёмонлигига олий фикри билан нечоғлик чуқур назар солмасин, ҳеч юзадан унинг очилиш йўлини кўрмади. Маслаҳат юзасидан яхшилик умидида ўша йилнинг чоршанба куниси эшон шайхулислом Сулаймонхўжа, Эркабой *додхоҳ юз*, Такдиршоҳ *тожикни* тарафларнинг сулҳи хайрият анжомлиги учун чиқарди ва музокара гап-сўзлари бир-бирига етказилгач, қанча гина-кудурат бўлса ўртадан олиб ташланиб, сулҳ тузишга яқин қолган аснода Малахоннинг Андижон ҳокими бўлмиш укаси Сўфибек ва Марғинон ҳокими Шоҳмуродбек пайшанба оқшоми Хўқанднинг Қатаған дарвозасини очиб, ўз лашкари билан бирга қочиб кетишди. Шаҳарнинг Марғинон дарвозасидан эса Қосим *мингбоши*, Шодмонхўжа *додхоҳ*, Якуббек²⁴⁹ *понсад*, Тоғлиқ дарвозасидан Йўлчибек *понсад*, Сармазор дарвозасидан Муҳаммад Назар *фармончи* Тўрақўрғон ва Намангон лашкари билан ташқари чиқиб, Маллахонга бориб қўшилдилар. Қалъа атрофида ва шаҳар ичида амирлар, вазирлар, *понсад*²⁵⁰ у *юзбоши*²⁵¹лардан бирон сипоҳий қолмади. Худоёрхон бу ҳолдан хабар топиб, юз минг дардли ҳасрат билан укаси Султонмуродбек ва ўзининг бир нечта маҳрами билан бирга хуфтон вақти тўхтовсиз равишда Хўжанд томонга чиқиб кетди. Ўша кечаси жуда тезлик билан йўл юриб, тонг пайти Хўжанд шаҳрига кириб борди. У ерда Худоёрхон фармони бўйича Муҳаммад Мусо *додхоҳ*²⁵² ҳокимлик қилар эди. Фармон *додхоҳ қурама* эса илғор тариқаси билан истиқомат қилиб ўтирганди. Бу иккаласи қочиб келган Худоёрхонни //250^a Аркка киритиб, тўла иззат-хурмат билан кутиб олишди.

Худоёрхоннинг ўша кечаси чиқиб кетгани эрта тонгда зарринтоб офтоб машириқнинг чашмасоридан шоён ва намоён бўлгач, иззат-икромли уламолар ва мухтарам фозиллар, шаҳар аёнларининг катталари ва фуқаролар ҳар бири ўзининг тўпи билан гуруҳ-гуруҳ ҳолда амир Маллахоннинг пешвозига чиқиб, табриклашга тушдилар ва “салтанат муборак бўлсин” деган сўзлар билан олқишлаб, маврусий тахту тожни эгаллашини таклиф қилдилар. **Байт:**

Тарёку заҳар ҳар ду маро дар хазона ҳаст,
Онро ба дўстон диҳаму инро ба душманон.

Мазмуни:

²⁴⁹ Якуббек – Муҳаммад Ёкуббек Бадавлат (1820. Пскент-1877. Қошғар) – Шарқий Туркистондаги Еттишаҳар давлатининг асосчиси. 1877 йили заҳарланиб ўлдирилган. Асли Пскентлик бўлган. Синглиси Нормухаммад парвоначига эрга теккан эди.

²⁵⁰ Понсад – беш юз нафардан иборат ҳарбий бўланманинг кумондони.

²⁵¹ Юзбоши – юз нафар сарбоз, аскарга бошлиқ.

²⁵² Муҳаммад Мусо парвоначи – турк қабиласидан. Шаҳрихон (1852), Хўжанд (1858), Тошкент (1858-1859), ҳокими Зомин қалъасининг кутволи (1861). Яъқубек давлатида тўқсабо ва салом оғаси унвонида Оқсу ҳокими бўлган. 1877 йили Фарғонага қайтган.

Тарёк ҳам, заҳар ҳам бисотимда муҳайё,
Бирини дўстга бераман, бирини душманга.

Шаҳар аҳолиси ул соҳиби салтанатни кўриш учун кўча ва бозорларга чиқиб, ул номдорнинг хайриятли қадамани кутиб турдилар. Олтинчи раби ус-сонийда жумъа куниси чоштгоҳ вақтида саф ёрувчи шижоат эгалари ва диловар мардлардан иборат лашкар саф-саф бўлиб ҳар ким ўз уруғ ва қабиласи билан кўриниш бериб ўтдилар. Улар сони ҳаддан ташқари бўлиб, оқиллар ақли сон-сановига етишдан ожиз, закий ва донолар санашдан ноқису калта келарди. Қисқаси шу улуғворлик ва шавкат билан айшу-ишрат, ўйин-кулгу, хушчақчақлик тимсоли бўлмиш Зуҳра юлдузи подшоҳлиги саналган жума куни яхши бир онларда шаҳарга кириб, султонлик тахтида қарор ва ором топди. **Шеър:**

Худоё, то фалак сарбаландиист,
Баландонро зи ҳикмат аржумандиист.

Мазмуни:

Эй Худо, фалак сарбаланд экан,
Юксакларни ҳикматдан азиз тут.

Худоёрхон ўн тўрт кунгача Хўжандда истиқомат қилиб, ўша йили минг бир ҳасратга тўла юрак билан ул вилоятдан чиқиб, Бухоро томонга йўналди.

**Мақсади ҳосил шахриёр Саййид Малла Баҳодирхоннинг
жаннатнишон Хўқанд шахрида хонлик салтанатини ўз ташрифи билан
безагани ва ўз гиромий номи билан хутба ва тангага зийнат бахш этгани
достони**

Гар набуди назми Фирдавсий²⁵³ чи донисти касе,
Базми Кайковусу разми Рустаму Исфандиёр.
Гашт аз назми Низомий²⁵⁴ номи Баҳромий баланд,
Шуд зи шеъри Анварий²⁵⁵ авсофи Санжар²⁵⁶ ошкор.
Баъд аз он дар инқизои вақт Аттори ҳазин,
Васфи шоҳони Хўқандро ба насри эътибор.
Шарҳ бинмудам насаб аз авлоди шоҳ Бобурий,
Сохтама таҳрир кардам, чунки монад ёдгор.
Исми зоташиро бигўям чунки донад ҳар касе,
Аъзи алқоби самуяш Маллахони номдор.

²⁵³ Фирдавсий – Абулқосим Фирдавсий Тўсий (940, Тўс,- 1020 ёки 1030, ўша жой), форс-тожик шоири. “Шоҳнома” асарининг муаллифи. Асарини 976 йилдан бошлаб, 35 йил давомида ёзган (иккинчи таҳрири 1010 й. амалга ошган).

²⁵⁴ Низомий – Абу Муҳаммад Илёс ибн Юсуф ибн Заки Муайид (1141-12.3.1209 Ганжа) форс-тожик тилида ижод қилган шоир ва мутафаккир.

²⁵⁵ Анварий – Авҳадуддин Али ибн Муҳаммад Исҳоқ (1105-1187) форс-тожик шоири.

²⁵⁶ Султон Санжар/Синжар – салжуқийлар султони Санжар (1118–1157) назарда тутилмоқда.

Мазмуни:

Фирдавсийнинг “Шохнома” достони бўлмаганда,
Кайковус базми, Рустам, Исфандиёр размини ким биларди.
Низомий назмидан Баҳром номи овоза бўлди,
Анварий шеъридан Санжар васфи оламга таралди.
Ундан сўнг замон тақозаси билан мунгли Аттор,
Хўқанд шоҳлари васфини насрда ёйди.
Шоҳ Бобурий авлоди насабини шарҳладим,
Ёдгор бўлсин деб уларни ёздим.
Исми зотини айтсам, ҳар бир одам билади,
Мақтов иззатли исми эрур атоқли Маллахон.

Хаёл ойнаси зуллилликчалол ҳазратнинг ҳамди нури билан жило ва дил ойнаси расуллар саййидининг наъти ёғдуси билан сайқал топгандан сўнг аҳвол сурати шундай юз кўрсатадими, //250⁶ ҳазрат Ҳақ – *шаъни улугдир* – ҳикмат тақозаси билан бу жаҳонда подшоҳлик салтанати ва ҳукумат юргизиш ҳамда фармон беришлик пойдеворига асос солиб, мақсади ҳосиллик тахти шоҳлари ва шаҳриёрлик ўриндиғи хусравларини айримларингизни айримларингиздан юқорироқ даражаларга кўтариб қўйган”²⁵⁷ шарафи билан сийлаб, ҳар бир юртни биттадан юртбошига берган ва халойиқнинг ихтиёр жилловини “ҳокимлар амрига бўйинсунингиз”²⁵⁸ ҳукми бўйича уларнинг фармони қўлига тутқазиб, оммага шу ҳукмдорлар итоати сари йўл кўрсатиб, олий даражали “**Аллоҳ** йўлида... жаҳд қилингиз”²⁵⁹ хитобига мушарраф қилган. Демак куфр ва исён аҳлини яқсон қилиш, нифоқ ва туғён йўлида юрувчиларни йўқотишни ўзининг мустаҳкам, тўғри дини ва мустақим, ойдин миллати ривожини учун уларнинг ҳақшинос кўнгиллари ва диёнат асосли табиатига жойлаган. “Ва агарда берган неъматларимга шукр қилсангизлар, албатта (уларни янада) зиёда қилурман”²⁶⁰ ояти каримаси мазмунини қабул қилишдан фармон беришлик ҳашамати шукронаси учун ўз салтанатининг кўп вақтини куфр мамлакатларини фатҳ этмоқ, ҳақ йўлидан йироқ иқлимлар мамлакатларини эгалламоққа сарфлашни ўзига лозим билганлари сабабли ҳақиқатдан ҳам бу хайрият анжом юмушнинг амалга ошиш ва бу ишнинг адо этилиши гардун ҳашамли мулкдан саналмиш араб ва ажам султонлари, хусусан, ғайрат вужудли темурий авлод туфайли юзага чиқиб, жаҳон олишлик хилъатининг қудрат тикувчиси кишвар очувчилик либосини аларнинг истиқомат қоматига тўғирлаб, сиймоларини давлат арбоблари мурожаатгоҳи ва мансабу шавкат асҳобларининг юзланадиган ери қилган. Шу жиҳатдан мазкур сулола вакиллари бу қиёмат кўптирувчи ғавғоли дунё ва даҳр майдонида охири замон кунини юзага чиқарган кофирларни ўлдириш, нобакор бидъат пешалар муҳорибасида устунликка эришиб, бирор куфр шаҳри аҳолисини қатлга ва бирор мулк молини тарожга етказиб, ислом

²⁵⁷ Қуръони карим, 6:165.

²⁵⁸ Қуръони карим, 4:59.

²⁵⁹ Қуръони карим 9:41.

²⁶⁰ Қуръони карим, 14:7.

ривожии учун тиришганлар. Салтанат тожу тахти зийнати тақозоси ва мамлакат интизоми талаби, адолат ва шукуҳ юзага чиқиши бўйича жаҳондорлик ноқорасини чалиш, юрт олувчи лашкар сафини тузиш, майдондорлик журъати бобида бу жаҳонгир хусравлардан, беназир уламо ва соҳиби тадбир вазирлардан, хайрихоҳ амирлардан, шижот паноҳ довюралардан ва пухта ишли айёрпешалардан ва зафар аломатли навқариядан зухурга етишиб, шундай ғаройиб ишлар ва ажойиб воқеалар рўй берганки, улардан баъзиси душманлар рашки сабабчиси бўлиб, айримлари дўстлар учун ибратга лойиқ тушган. Кўплаб бошқа олий мақомли шоҳларнинг мулоҳиза ойнасида ҳам бу маъни сурат топганким, улар қуёш сўзининг равшан матлаъси тонг ойдинлигида ва шомнинг қоронғи туби мақтаъси тун қораламасида рақам қилинган бўлиб, булар қораламасининг таркиб мухаммаси ва унсурлар рубоийсининг вужуд сафҳасида боқий турар экан, ҳар иккаласи иншосида бирор ахбордан уларнинг васфи нисбати //251^a юзага чиқади ва ҳикмат қазияси ҳукмича, ул ғаройиб бирор вожибда зухурга етишиб, мақолада ойдин тил воситасида ёритилади. Хусравлик марҳамати офтоби суҳанварлик гулзорига тарбият партавини ташласа ҳар бир номдорнинг атрофида тоза маънолар бўстони тароват топиб, ҳикоятлар гулистони баркамол андозасига етади. Дарҳақиқат бу воқеаларни жамланса, у ўтмиш хоқонларидан Шаҳрухия султонларининг салтанат китоби ва мақсади ҳосиллик, мамлакат олувчилик дафтارينинг сарлавҳаси бўлажак. Ушбу ферузий анжом айёмда олий даражот, хўжаста сифот, салтанат ва мақсади ҳосиллик осмонининг қуёши, улуғлик ва шаҳриёрлик гулзорининг баҳори ва жаҳон мансабли, улуғворлик файзининг хуршиди, иззат ва иқбол ўтиришининг зиё етказувчи чироғи, комронлик қоидаларини ривожлантирувчи, кишвар олувчилик пойдеворининг бинокори, жаҳонбонлик дудмонининг қаймоғи, соҳибқиронлик хонадонининг аълоси ҳазрат олий Маллабекнинг иқбол қуёши ана шу битик нурлантирувчиси мақомида тура олажак. “Бу кунларни (яни ғалаба ва мағлубият кунларини) одамлар орасида айлантириб турамиз”²⁶¹ муқтазосича салтанатнинг баланд асосли саройи давлатмандлик маконининг тожини “Дарҳақиқат сени ер юзида ўринбосар қилдик”²⁶² башоратича осмонга етар боши устига қўйган “ва яна уларни ўша ерда барқарор қилиб”²⁶³ деган оят мужиби билан халифалик шаҳри саодати тахтини унинг мартабасини кўтарган. Бу сўз изоҳи ва бу мақол шарҳи шуким, улуғ қудрат бошданок кимни салтанатда мамлакатларни олувчи хусрав ўрнида кўрмоқчи бўлса, бошқаларнинг хонлик муроди иқбол ва саодат майдонида олдинроқ жавлон урганига қарамай, унга мақсуд қўлини умиди рўпарасига қўймаган бўлса, салтанат осмонида қуёш каби порлатса ва ой каби иззату жоҳ фалакида чарақлатса ҳам агар комил ақл воситаси ва тўлқонли кўнгил билан дину давлат душманига қарши курашмаса ва уларни йўқлик сари жўнатмаса, мамлакатини ўз тасарруфи

²⁶¹ Қуръони карим, 3:140

²⁶² Қуръони карим, 38:26.

²⁶³ Қуръони карим, 28:6.

остига олмаса, бу ишлар ижросини маврусий тахт эгаси бўлган бошқа тож талабгорига топширади ва шу орқали бу маврусий мамлакат доирасини кенг ва давлатқоидасини баландроқ қилади.

Чунончи асрнинг айрим зарифлари ва даҳрнинг шоирлари Маллахоннинг салтанат тахтига чиқиши муносабати билан ажойиб қасидалар ва дил яйратар таърихларни назм ипига терган эдилар. Шу жумладан хон мадҳидаги икки қасида ва айрим таърихларни ушбу китобда дарж қилдим. Шояд бирор доно ва оқил назарига қабул тушиб, мутолаа шарафи билан мубайян ва мушарраф бўлса. //251⁶ **Қасида:**

Тухфаи боргаҳи қудси худои аълом,
Мекунад аз дурар ҳамду сипосаш ақлом.
Ҳокими маҳкамаи адл ба мулку малакут,
Қудраташ дода зи таҳқиқи камолаш илҳом.
Носири маърифаташ бурда ба хуршед яқин,
Бандагонро ба ҳидоят зи хато ва зуллом.
Аз насими сахар макраматаш гул дар хор,
Медиҳад накҳати жонбахши муфариҳ ба машом.
Зуллжалоле ки шарар аз ҳабли санг барун,
Карда аз қудрати худ то ки шиносад аном.
Молик ул-мулк ки аз баҳри низоми олам,
Муфтахар аз карамаш гашта салотин уззом.
Ёфт иззу шарафу салтанати хонийро
Маллахон саййиди олий гуҳар аз ҳақ инъом.
Шукри лиллоҳ зи салотини жаҳон шуд мумтоз,
Баски аз адули умр медиҳад адлаш пайғом.
Шоҳиди адл ба базмаш ҳама дам соқий шавад,
Дода аз бодаи тавфиқи адолат дар жом.
Маҳфили файз назираш ҳамаро дар ҳожот,
Медиҳад тоза барот аз кафи кон фаржом.
Ҳомии хавзаи ислом, мўайини зуафо,
Носири шаръи наби, соҳиби тожи Самсом.
Дод тожи шараф аз сояйи худ адл кунад,
Бар сарсари даҳр султони замон, хони киром.
Ғунчаи гулшани файзи карамаш шукуфта,
Медиҳад тоза равон ҳар ки кунад истишмом.
Комкоре ки зи тоиди азал бар дасташ,
Тавсани аблақи айём жаҳон дод зимом.
Жуд абру карам баҳр, зи дасташ ба шаҳр,
Ба ҳар ду роз карамаш гашта босе хосу авом.
Қурраи босираи мамлакату ақлу зако,
Иззати носияйи фитрату иқбол мудом.
Зи чунин ҳусну сахову карам, адл, шавад,
Жумла хоқони жаҳон Қайсару Фағфур ғулом.
Қомати салтанати мулк зи ғафлат ҳам буд,

Лиллоҳи алҳамд дар ин аҳд бaсе ёфт қиём.
 Чарх аз гирди ҳаримаш баҳр аст, гардад,
 Аз мажраи камару теғ занаш шуд Баҳром.
 Дафтари давлаташ аз ҳарфи завобит манқуш,
 Дода аз нусхайи таҳқиқ Аторуд анжом.
 Муштарий соқии жашни тарабаш, баъд аз ин,
 Мерасад нағма зи Ноҳид ба гўши айём.
 Баъд аз ин ҳасм сар аз жайб барун натвон кард,
 Теғро кард барун хони замона зи ниём.
 Дар ҳимояткадааш гашта ғаззолон эмин,
 Мекунад бозий ба дандони палангу зарғом.
 Ҳосиди давлати у ҳамчу Банот ун-наъшанд,
 Ба парокандагий ҳол чунон беором.
 Ҳозирони дари ў бод чу берун ба иттифоқ,
 То шавад корғаҳи салтанати ў ба низом.
 Эътиборе ба зару сим кужо буди пеш,
 Равнаку қадр кунун ёфт зи ин сикка ба ном.
 Офтоби фалаки салтанату фатҳу зафар,
 Партаве шаашаи ўст жаҳонро шуд ком.
 Мешавад чашми адув кўр ба ҳингоми масоф,
 Аз далерон бижаҳад сўи адув барқи саҳоб.
 Тахти бахташ чи аҷаб ҳамсарии чарх кунад,
 Баски тоиди азал дода чунин улув мақом.
 //252^a Салтанат сар ба фалак гар бирасонад бисазад,
 Бо чунин хон замон кай бахт ёфт тамом.
 Доим андар бағалаш бод арўси давлат,
 Шарбати шодии айшу тарабаш андар ком.
 Ёфт хуршеди фалак рутба зи ҳусни ихлос,
 Карда ҳар рўз дар талаби хоки дараш истилом.
 То бувад гардиши афлок ба моҳу хуршед,
 Бод кори ду жаҳон сохта бар тибқи маром.
 Бадри иқболи адув кост бувад ҳамчу ҳилол,
 Бод чун бадри ҳилол карамаш то модом.
 Восилони дари ў бод ба субҳи шодий,
 Бадсиголони дараш бод ба ғам андар шом.
 Жустам аз соли жулус ба сарираш таърих,
 Коми дил доду бигуфто: “ба зафар бод мудом.
 Кай тавон мадҳи шаҳаншоҳи мадҳам кардан,
 Хомаро гуй хижил бас кун дигар махиром”.

Мазмуни:

Унинг ҳаққида эллар аро халойиқ тухфа қилишар,
 Ҳамду шукр дурларини Худой саройига.
 Мулку малаклар устидан адолат маҳкамаси ҳокими,
 Қудрат берган, етуклиги таҳқиқидан эса илҳом.

Маърифат ёйгувчилиги куёш каби бандаларга,
Хато ва зулмдан асраш ҳидоятини кўрсатган.
Марҳаматли саҳарининг насими тикандаги гулнинг,
Жон бағишловчи роҳат эпкинини етказар димоққа.
Шавкатли эгам тош бағридан учкун чиқарган,
Гўё одамларга танитмоқ учун шу қудратини.
Мулк молики олам тартиби учун уни ўзининг,
Карамидан буюк султонларнинг фаҳри қилган.
Олий гавҳар зотли саййид Маллахон топди Ҳақдан,
Инъом ўрнида иззат, шараф, хонлик салтанатини.
Аллоҳга шукр, жаҳон султонларидан бўлди аъло,
Адолати кўплиги узоқ умридан бўлсин даракчи.
Базмида адл талабгори доимо соқий бўлсин,
Тутиб адолати тавфиқи бодасини қадаҳ аро.
Файзли йиғини барчанинг ҳожотини чиқарсин,
Тутқазиб барот хатини бахтга кон қўлидан.
Ислон юртлари ҳомийси, заифларга мадад,
Наби шаритини ёйгувчи, Самсом тожи соҳиби.
Берди шараф тожин соямда адолат қилсин деб,
Бу замон султони, иззатли хон бутун олам аро.
Карамининг файз гулшани ғунчаси очилиб,
Бағишлар тоза руҳу равон ким ҳидласа уни.
Бир мақсади ҳосилким, азал тақдирдан жаҳон,
Айём тавсани отининг жиловин қўлига тутқазган.
Саховат булутли, карам денгизли, қўлидан шаҳр аро,
Ҳар икки карами сиридан воқиф эрур хосу авом.
Кўрар кўзи доимо мамлакатдир, ақлу закоси,
Зоти манглайи иззати-ю иқболи эрур мудом.
Шундай олий хислат, саховат, караму адлидан,
Кул бўлур унга жаҳон хоқонлари Қайсар, Фағфур.
Мулк салтанати қомати ғафлатдан букилган эди,
Худога шукр, бу замонда тўла ўрнидан турди.
Чарх саройи атрофининг посбони бўлур,
Камар боғлаган Баҳром жангчиси бўлди.
Давлати дафтари девон ҳарфлари ила нақшли,
Аторуд китобидек саранжомлик намунаси.
Муштарий қувонч базмининг соқийси, шундан
Сўнг етар Ноҳид нағмаси айём қулоғига.
Энди душман ковакдан бошин чиқара олмас,
Чун қиличин суғурди замон хони қинидан.
Ҳимоятхонасида бўлиб оҳулар хавфдан холи,
Ўйнашар йўлбарсу шерларнинг тиши билан ҳар он.
Давлати ҳасадгўйлари Банот ун-наъш каби,
Тинчини йўқотганлар тарқалиб ҳар сари чунон.

Эшигида ҳозирлар бўлишсин ташқарида иттифоқ ила,
 То салтанати ишхонаси топсин тартиб-низом.
 Илгари олтину кумушда қайда эрди эътибор,
 Унинг номи билан тангалар энди қадру равнаққа ёр.
 Салтанат осмони ва фатҳу зафар қуёши,
 Нурунинг шўъласи жаҳонга бахш этди бахт.
 Уруш чоғи душманнинг кўзи кўр бўлур,
 Довюраклари отишар ғаним томон яшин чакмоғин.
 Бахтининг тахти тенглашар гумбази мину билан,
 Азал тақдири бергандир унга бу ажиб мақомни.
 Салтанати боши фалакка етса арзийди,
 Бундай хонни замон қачон топган экан ахир.
 Қўйнида бўлсин давлат келинчаги мудом,
 Айш-қувонч шодлиги шаробин нўш айласин.
 Фалак қуёши чин ихлос туфайли топди авж,
 Ҳар кун эшиги хоки талаби учун бериб ариза.
 Айланар экан то фалакда ой ва қуёш,
 Икки жаҳон иши ўз маромида сурат топсин.
 Душманнинг иқбол ойи кемтик бўлсин ҳилолдек,
 Бўлсин бунинг карами тўлин ойдек доимо баркамол.
 Эшигига эришганлар шодлик тонгида бўлсин,
 Эшигин ғанимлари ғам шоми аро юришсин.
 Тахтга чиққан йили таъриhini изладим,
 Дил мақсадим бериб, деди: Зафарга ёр бўлсин мудом.
 Шаҳоншоҳ мадҳига муносибми ахир бу маддоҳлик тили,
 Уял эй икки тилли қалам, тўхта, юрма бунча энди, бас.

Сайид Малла Баҳодирхон сифати мадҳида яна бир таърих қасидани назм силкига чекди:

Каши саҳбои миной азал дар ҳар замон,
 Гул кунад андар зуҳуру жилва то ёбад макон.
 Соқии қудрат ба даври базми қудсаш медихад,
 Жоми май дар файзи фазли бедареғаш ройгон,
 Журъае аз қатраи саҳбои лутфаш гар расад,
 Ҳар киро ёбад дар ин олам ҳаёти жовидон.
 Аз фурӯғи нур рўйи шоҳиди файз кунад,
 Иқтибоси шаашаа нури офтоби осмон.
 Аз шуои шўълаи субҳ кароматҳои уст,
 Жилвасози даҳр, ду олам аз шабистон ниҳон.
 Аз хумистони азал бо ҳар ки дурде гар расад,
 Кай кунад ёди зилоли кавсари жўй чунон.
 Аз карам ба баъз маҳсусон даргоҳи дараш,
 Мениҳад тожи нубувват аз шараф бар фарқашон.
 Гоҳ аз ҳукми бадиаш нўшро аз неши захр,

Мекунад ин нав булажаб ҳакамият аз ҳукми равон.
 Гоҳ фавжеро диҳад файзи вилояти хуш латиф,
 Аз наволи хвони эҳсони маолий тавомон.
 Гоҳ аз шоҳаншаҳий бахшад гуруҳеро ба авн,
 Афсари шоҳи-ю султони-ю хоний дар жаҳон.
 Шукриллоҳ, хиттаи Фарғона зейбу зайн ёфт,
 Аз жулуси майманати маънуси саййид Маллаҳон.
 Аз нишоти мастии саҳбои адлаш субҳу шом,
 Сад жаҳон аз сари хуший пайваста андар шодмон.
 Дар ҳимоятгоҳи ҳифзу адли ў чандон ки шуд,
 Барраҳоро гург дандони тези золим посбон.
 Зи хатти жоми яди байзои лутфаш медиҳад,
 Хиттаи Фарғонаро аз макрамат хатти амон.
 Аз дойини майхонаи давлат маро кай мерасад,
 Бах бо як журъа имдоде намо аз ғам раҳон.
 Соқии лутфаш ба даври базми шоҳий ком бахш,
 Интизорам бар умеди лутфи хони комрон.
 Кай тавон килки хирад мадҳи шаҳаншоҳам кунад,
 Карди по аз сар ба журъат, он замон шақ шуд забон.
 Аз садои жушаш майхонаи адлаш бубин,
 Адл шуд аз жабҳи Нуширвон он дам нишон.
 Ҳар ки бўсид аз лаби жоми кафи алтофи ў,
 Ёфт чандон лаззате гўё ба тан омад чу жон.
 //252^б Аз ҳаёт бодаи жоми фаросатҳои ўст,
 Менамояд неку бад чун жом ҳар дам дар аён.
 Ҳаст шери бешаи ғайрат ба хангоми масоф,
 Хасм чун рубаҳ гурез давид чун шаҳ дар омон.
 Дар таҳаввур беадилу дар шижоат беназир,
 Дар адолат бебадал, дар жуд чун баҳри равон.
 Онки ансобаш расад ба амир Темур ў ки буд,
 Ҳукми ў бо панж иқлимаш равон соҳибқирон.
 Дар жаҳон ин хонадон машҳури Чингизий шуданд,
 Нисбаташ маъруф ба Олтун бешук ин дудмон
 Расми арбоби сухан мадҳи салотин буда аст,
 Ман ҳам акнун мекунам алқоби хони нуктадон.
 Жуст арбоби хирад таърих аз соли жулус,
 Бар сарири мулки худ саййид Муҳаммад Маллаҳон.
 Зад рақам килки хижил тасвир таърих инчунин:
 “Рафт маҳ аз мулк, хуршеди аъло омад дар он”²⁶⁴.

Мазмуни:

Азал миносининг шаробин ичганингда ҳар замон,
 Гул зухурга келару макон топар гўзаллик ундан.
 Қудрат соқийси муқаддас базми даврида берар,

²⁶⁴ Таърихлар 1275/1858 сонни беради.

Дариғсиз фазли файзида май жомини текинга.
Лутфи шароби катрасидан бир томчи етса кимга,
Топар бу оламда мангу ҳаёт, абадий зиндагоний.
Файз талабгори юзининг нури ёғдусидан иқтибос,
Қилар осмон қуёши ўзининг нури шўъласи учун.
Тонгининг шўъласи нурлари унинг кароматлари,
Бу оламда кўринар, икки олам шабистондан ниҳон.
Азал хумхонасидан кимга май зўтраси етса агар,
Келарми эсига жаннат кавсари ариғининг суви.
Карамдан эшиги даргоҳининг айрим хосларига,
Набилик тожин қўяр шарафдан бошлари устига.
Гоҳида қизиқ ҳукми билан наштар захрин ичириб,
Қилар ҳукмидан бу каби ажаб бир ҳакамликлар.
Гоҳ бировларга хуш, латиф вилоят файзини берар,
Олий мартабали дастурхонидан неча бир эҳсон.
Гоҳ шаҳаншоҳлигидан айримларга ёрдам қилиб,
Берар жаҳонда шоҳлик, султонлик, хонлик тожини.
Худога шукр, Фарғона ўлкаси зебу зийнат топди,
Саййид Малллахоннинг тахтга чиқиш бахтидан.
Адолати майи мастлиги суруридан эрта-ю кеч,
Юз жаҳон хушлиқдан шодмонлик этар мудом.
Бу хон ҳимоясида омонлик ва адолат топиб камол,
Кўзичокларга ўткир тишли бўрилар бўлди посбон.
Лутфининг нурафшон қўли қадаҳи лаби ёзувидан,
Берар Фарғона ўлкасига омонлик хатли фармон.
Давлат майхонаси соқийсидан қачон етар менга,
Воҳ, бир қултум билан ёрдам қил, ғамдан қутқар.
Лутфи соқийси шоҳлик ўтиришида мақсадга элтар,
Мақсади ҳосил хон умидига интизорман шу сабаб.
Ахир ққл қалами шаҳаншоҳим мадҳини қила олурми,
Қилса бошдан оёқ яшаш журъатин, шу он қирқилур тили.
Адолати майхонаси кўпириши садосидан, кўргил,
Адолат бўлур Ануширвон пешонасидан нишон.
Ким ўпса лутфи қўли жомининг лабини,
Шундай лаззат топар, гўё танга келмиш жон.
Ҳаёт туфайли унинг фаросат жомининг бодаси лим,
Кўринар яхши-ю ёмон, чун жомдир ойна, ҳар дам аён.
Уруш пайти ғайрат ўрмонининг шери эрур бу хон,
Душман тулки каби қочар, шаҳ бўлса доим омон.
Қаҳрамонликда беназирдир, шижоатда тенгсиз,
Адолатда ўхшаши йўқ, саховатда гўё юрар денгиз.
Насаби етар Амир Темурга, ул амир эрди,
Ҳукми беш иқлимга кетган соҳибқирон.
Жаҳонда бу хонадон Чингизий дея топган ном,

Нисбати машхурдир Олтун бешик лақаби ила.
Сўз аҳлининг қоидаси султонлар мадҳи бўлмиш,
Мен ҳам энди доно хон мақтовин қилай.
Ақл аҳли излади саййид Муҳаммад Маллахоннинг,
Ўз мулки тахтига чиқиб ўтирган йили таърихин.
Уят тасвири қалам рақам қилди таърихин шундай:
“Кетиб ой юртдан, ўрнига аъло қуёш келди шу он”.

Аср зурафоси ва даҳр ҳукамосидан бўлмиш жаноб эшон Боқи хўжа Нақшбандий Худоёрхоннинг юртдан чиқиб кетгач, Маллахоннинг тахтга чиқиши муносабати билан айтган таърихи:

Онки дар ин хитта шуд боиси амну амон,
Аз хатари ду жаҳон дор худоё амон.
Буд жулусаш ҳамон ақли тааммул баён,
Гуфт ба таърихи он “Салтанати Маллахон.”

Мазмуни:

Ўлкада тинчлик, хавфсизлик боиси бўлди хон,
Эй Худой, икки жаҳон аро сақла уни омон.
Тахтга чикқач ўйланувчи ақл қилиб баён,
Таърихин деди: “Маллахон салтанати” бу замон.

Жума куни бир минг икки юз етмиш бешинчи йил олтинчи рабиъ ус-соний Ақрабнинг йигирмасида От йили²⁶⁵ бу ҳазрат хоқонийнинг ойдин пешонасида отадан-ота шоҳлик ва бошқа ҳукмдорлик белгилари билиниб тургани учун бу маъни юзага чиқиб, давлат ҳудудлари ҳисобланган Хўқанд, Тошканд, Марғинон, Андижон, Намангон атрофидаги ва бошқа қалъаларнинг аҳолисига бу ҳақдаги хабар етиб, хосу авом бу бахтнинг гувоҳи бўлдилар. Олий табор хоқонлар ва комкор султонлар, соҳиби назар амирлар ва мамлакат ишлари тугунларини ечувчи вазирлар Искандар нишон хоқоннинг хонлигига иттифоқ бўлганлар мазкур санада хонлик расми хизматларига тайинланиб, Хўқанд мамлакати ишларининг назму тартибига киришдилар. Ва мамлакатнинг минбар ва масжидларидаги хутбалар Маллахоннинг атоқли оти ва ва иззатли исми билан зебу зийнат топди. **Назм:**

Чу Искандар он хусрави покдин,
Бизад хийма дар сахни чархи барин.
Манобир бо алқоби соҳибқирон,
Сар афрохт чун пояйи осмон.
Жаҳон зийнате боз аз сар гирифт,
Мамолик ҳама зеби дигар гирифт.
Зеҳи он бадр к-зи маҳоли шараф,
Чунин муқбиле монд аз жадд халаф.
Гул аз рухат бандад ба сахни чаман,
Деҳад гулбунаш ёд дар анжуман.

²⁶⁵ 1858 йил 13 ноябрь.

Мазмуни:

Искандардек ул покдин хусрав,
Чодир тикди осмонга етказиб.
Минбарлар соҳибқирон номи-ла,
Бошин кўтарди осмон асосидек.
Жаҳон янгида зийнат топди,
Барча юртлар қайтадан безанди.
Яшасин ул ойким, шараф юзасидан,
Ота-бобо ўринбосари бўлди мақбул.
Юзингдан гул топар тароват чаманда,
Гулбуни эслатар ул гулни анжуманда.

Жумладан хонлик иши ва жаҳонбонлик юмуши хоқоннинг олтин кўнгли ва узоқни кўрувчи фикрига маълум бўлгач, мазкур йилнинг қолган қисмини Хўқанд шаҳару вилоятидаги халқ мол-мулкининг аҳволи ва қўл остидаги мамлакатнинг бошқа ердаги аҳолиси ҳамда машойх, уламо, фузало, илм аҳли ва олимлар турмушидан хабар олиш билан ўтказиб, //253^a бу улуғ марҳаматдан яқин-йироқ шаҳар, диёр ва бозор аҳлидан ҳеч бирини куруқ қолдирмади. Айниқса бенаволар ҳаққида кўп яхшиликлар қилди ва ҳеч ким унинг эҳсони даргоҳидан маҳрум ва ноумид қолмади. Ҳар ким ўз эҳтиёжига яраша файзга эришди.

Бу шоҳнинг саройидаги шоҳзода ва ул даргоҳ бўсағасини ўпган улуғ ва донишманд кишилар ҳеч бир замонда бу каби марҳаматнинг ўндан бирини ҳам кўрмаган эдилар. **Шеър:**

Зи ҳар тоби ин офтоби баланд,
Ки аз шарқ партав ба мағриб фиканд.
Аз баҳри футуҳаш ҳама солу моҳ,
Зухал дида дар шонаи Жаддий фол.
Бар аҳли жаҳон комрон чун сипеҳр,
Чу хуршид бар оламе карам меҳр.
Чунон хуш ба аҳдаш замону заман,
Ки ҳангоми гул булбул андар чаман.

Мазмуни:

Ҳар нури шарқдан ғарбга партав ташлаган,
Бу юксак қуёш баракати учун ой, йил,
Зухал Жаддий буржи елкасида кўрган фол.
Жаҳон аҳли устида бошлиқ осмондек,
Қуёшдек олам аҳлига карам сочгувчи.
Не яхшидир унинг даврида замону замин,
Баҳор фаслида чамандаги шод булбулдек.

Маллахон бу оламга марҳамат қондаси ва иззат қонуни, мамлакат сақлашлик услуби ва шахриёрлик одобиди султонлар қаймоғи ва хоқонлар боши бўлиб келган бир хусрав эди. Довюракликдаги улуғлиги ва шижоатдаги қудрати Рустами дастон ҳақидаги дostonни йўққа чиқарувчи сафларни ёрар бир ботир, мақтовли хоқонлар шарафини улуғлаган қаҳрамонлик

китобларини ўзининг шарафли ишлари билан унутилиш чуқурига улоқтирган Искандар сийратлик подшоҳ бўлиб, мулк-давлат ишини адо этиш бобида қай бир тадбирни қалби лавҳига ёзса, тақдир китобига мувофиқ келарди. Давлат душманининг ҳаёт қасри пойдеворини вайрон этиш борасида ўйлаган ҳар бир фикри суратини ҳаёл варақида тасвир қилса, истаганига мос тушарди. Қай бир исёнчи кўршапалакдек бу мангуга уланган рўз афзун давлат қуёши рўпарасида қаршилик йўсини билан чиқса, жаҳонни олувчи қиличининг шўъласи тиғи ялтирашидан шу заҳоти йўқлик қаърига чекинар, кимки бу соҳиби давлатга бўй эгиш занжиридан бошини чиқарса, иблисдек каби тавқи лаънатни ўз гарданида кўрарди. **Шеър:**

Ончи бар банди олияш набошад, сар нест,
Заҳмати мағфару ори кулаҳ дастор аст.

Мазмуни:

Ким унинг олий бандида бўлмаса, боши,
Дубулға заҳмати-ю, салла кулоҳидан йирок.

Сиёсати даҳшати ақл ва идрокларни ғорат қилиш мартабасида бўлиб, ҳеч бир кимсанинг биров молини талон-торож қилишга юраги дов бермас эди. Адолати овозаси шу даража эдиким, нағма товушидан ўзга ва ғамза навосидан бошқа ҳеч кимнинг одамлар йўлини тўсиб чиқишга ва қароқчилик қилишга журъати қолмаганди. Унинг даврида чаман булбуллари фарёдидан ўзгаси оғиздан чиқмас ва маъшукнинг ошиққа ғамзасидан бўлак бедодлик юзага келмасди. Маҳвашлар қошидан бошқа бирон кимсанинг фитна камонини тортишга мажоли бўлмас, гўзаллар киприкларидан ташқари ҳеч кимнинг душманлик ўқини отишга юраги бетламас, субҳи содиқдан ўзга бирон рақиб ёқа йиртиш ишини билмас, қон тўкишда //253б шафақ ишидан бўлак бирон кимсанинг бундай бедодлик қилгани эшитилмасди. “Аллоҳу акбар” товуши қофдан то қофгача оламни тутган, инъоми кавкабаси уммон дур-жавоҳири каби жаҳоннинг у чеккасидан бу чеккасигача етган эди.

Шеър:

Он зи Яздон то абад мулки Сулаймон ёфта,
Ҳар чи хоҳад жуз назар аз фазли Яздон ёфта.

Мазмуни:

Худодан мангуга Сулаймон мулкани топган одам,
Нима истаса Худо назаридан бошқа жойдан топган эмас.

Бу Хусрав аломатли хусравнинг чиройли хислат ва мукаррам юзи шундай тароватли ва ҳаётбахш эдиким, қаламнинг ширин сўзли тўтиси унинг минг-минг сифатидан озгинасини ёза олса ҳам катта иш қилган бўларди.

Шеър:

Ҳар чи дар мадҳаш гўянд равост,
Чу зи девони ламязалу субҳон аст.
Рамзе аз лутфаш сад таълиф аст,
Сатре аз васфаш сад девон аст.
Ман чи гўям шарафу мартабати,
Он ки ақл дар моҳияташ ҳайрон аст.

Мазмуни:

Мадҳида нима десалар раводир,
Чун ламязал субҳон девонидандир.
Лутфидан бир рамз юз китоб,
Васфидан бир сатр юз девон.
Мен не дей шарафу мартабасин,
Ақл ҳам унинг моҳиятини билмай ҳайрон.

Чунончи халқнинг барча ишлари ва аҳолининг бутун юмушлари яхши кўринишда адо этилгач ва етишган хурсандликдан халқ вужуди қувват топиб, хусравлик иқболининг кучи тақдир манглайида жамол кўрсатгач, бундан илгари ёзганимиз бош-бошдоқлик ҳаракатлари каби асосиз даъвогарлик истаклари тор-мор бўлди. Даврон ажойиботлар бошлаб, фатҳлар эшикларини ажиб ишлар калити ва ғариб тадбирлар очқичи билан очишга киришиб, бундан илгари мушкуллик кийимини кийган, балки маҳол кўринишидаги зарур талаблар имкон либосини эгнига ташлаб, осонлик билан хон олдида арз қилинадиган бўлди. Бинобарин, жаноб малик хонлик ишларидаги хос асҳоблар ва **ишларингизда** бир-бирингиз билан маслаҳатлашинг²⁶⁶ каримаси мазмунига кўра, лашкар билан маслаҳатга киришиб, Ўратепа ва Жиззах томонга юриш қилиб, ер юзидан ёғий ниятли бузғунчи ва исёнчиларни супуриб ташлаш фикрини ўртага ташлади. Тоқим, амирлар ва лашкар ҳамда мамлакат улуғларидан ҳар бири тугунларни ечувчи ақлига кўра ул борада йўл-йўриқ қадамини ташлаб, қарор учун ўз сўзларини айтгайлар. Осмон нишонли сарой аҳли ва шоҳлик тахтининг тадбир маросими ва ноаниқ сирларни акс эттирувчи идрок қоидасида тенгсиз бўлмиш айрим сир билувчи хослар ва ишбилармонлик ҳарамининг маҳрамлари одоб лаби билан хурсандликка тўла палосни ўпиб, ҳақиқатни дегувчи тил билан осмон ўпар тахт ёнида турган кўйи ойдин кўнгилларидаги душман фасодининг тор-мор этилиш зарурлиги ҳақидаги фикрларни хонга арз қилдилар: Ўратепа аҳолиси, Жиззах исёнчилари ва унинг музофотидаги айрим кишилар ҳеч бир сабабсиз шубҳага тушганлар. Дастлаб доимо хонликка зарар ва заҳмат етказадиган бу сингари ёғий ва исёнчилар йўқ қилинса, ҳар қалай яхши бўлар эди.

//254^a Давлат амирларининг бу фикри мамлакат олувчи хоқонга маъқул тушиб, фармон чиқарди. Шу воқеалар асносида амир Насруллоҳ Бухорий Хўжанд қалъаси устига келиб, аммо урушга юраги бетламай, кўрққанидан орқасига қайтиб кетди. У шу кетишда Нов қалъасини Қаноатшоҳ тожикка бериб кетган эди. Абадий давлат ва устунлик саодати рўй бериб, мазкур йилнинг жумода ал-аввал ойида²⁶⁷ Қаноатшоҳ биринчи гал Насруллоҳ подшоҳга итоат қилишдан бош тортиб, қалъани ўша вақтда амири кабир Маллахоннинг сарҳангларидан бири саналган Абдулғаффор юзга топшириб, ўзи қанча шоҳона пешкаш ва хусравона лойиқ тухфалар тайёрлаб, амир Малла Баҳодирхоннинг хузурига ошиқди. Анча йўлни босиб ўтгач,

²⁶⁶ Қуръони карим, 3:159.

²⁶⁷ 7 декабрь 1858 йили – 5 январь 1859 йили.

олтин куббали хумоюн даргоҳга етишди ва олиб келган лойиқ тухфаларини лойиқни амири кабир назаридан пешкаш сифатида ўтқариб, кўл ўпиш шарафига мушарраф бўлди. Амири кабир ул эркак шернинг келганидан кўп хурсанд ва қувончга етишиб ул ҳаққида инсоннинг ақл доирасига сиғмас даражада кўп неча бир марҳаматлар кўргузди. Ва ҳар кун янгидан-янги меҳрибонлик ва чексиз лутфлар асносида ўз инъом ва эҳсонига сазовор қилди. Шу аҳвол асносида мазкур йилда Худоёрхон Бухоро подшоҳи кўмагига суяниб, укаси Султонмуродбек билан бирга Қоратагинга бориб, Фарм қалъасида сокин турди. Ўша вақтда Марғинон ҳукумати тепасида турган Қаноатшоҳ Лангар мавзесида ўтириб, у ерда бир қалъа қурдирмоқда эди. Олий фармон чиқиб, унинг Қоратагин томонга боришига ишора бўлгач, олий фармойишли ҳукмга биноан анча лашкар йиғиб, Қоратегин сари юрди. Ҳойит қалъасига етишгач, уч-тўрт кун уни камал қилди. Музаффархон *тожик* Қаноатшоҳнинг ярим зўрига ҳам бардош бера олмай, сулҳ ва яраш сўзини ўртага солди. Қаноатшоҳ ҳам давлат салоҳияти учун қасам билан аҳду-паймон қилганча жуда бир осон равишда Ҳойит қалъасини фатҳ этди. Музаффархон қалъадан чиқиб, Қаноатшоҳнинг узангисини ўпишга мушарраф бўлди. Қаноатшоҳ қалъанинг қаерида бузилган ери бўлса тузатиб, хушхиром тавсан отининг жиловини Фарм қалъаси сари бурди ва бахтли бир дамда бу қалъанинг устига етиб, камалга киришди. Эртаси куни зарнигор офтоб машриқ уфқидан порлаб чиқиб кўриниш бергач, Худоёрхон лашкари билан қалъадан чиқиб, Қаноатшоҳнинг *тожик* қаршисида турганча ҳимматида бор билак кучининг зўри //254⁶ етганича ҳаракатлар билан жангга киришди. Жанг пайти қувватининг имкон доирасида нима бўлса кўлдан келганча аямади. Аммо ул виқор тоғини бир қарич ҳам олду ортга сура олмади. Қаноат соҳиби ул жаноб хоннинг ҳамлаларига дош бера олгач, хон қанча ҳаракат қилмасин, ҳеч нарсага эришмади. Файрат ва ҳиммат бу шижоат ўрмонининг шери бўлмиш Қаноатшоҳ табиатида жорий бўлгач, ўзини бир диловарлик ҳамласи билан жаноб Худоёрхоннинг лашкари қалбига урди ва шу босқин билан янчиб-эзиб, душманни икки фарсах миқдор наридаги йўл томон чекинтириб борди. Шу зайл фатҳу ғалаба билан барча куҳистон ерини ўз тасарруфи остига олди. Қоратегинни яна Музаффархонга бериб, сихату саломат Хўқанди латифга кириб келди.

1276 йилнинг ражаб ул-муражжаб ойида²⁶⁸ Душанбой *понсадни* Саримсоқ *қурама* баҳодир билан бирга Жиззах устига юбордилар ва ул баҳодирлар ҳар кеча-ю кундуз масофаларни босиб ўтиб, саҳарлик вақти Учқудуқ мавзесида етишиб, унинг элотиини талаф ва торож қилиб қайтдилар. Жиззах ҳокими бундан хабар топиб, Худоёрхон билан бирга илғор қилиб, Мирзо работда тарафлар бир-бирига етишиб, жангга киришдилар. Томонлар ҳаракатидан сўнг зафар насими Душанбой сари эсди ва Жиззахликлар юзни қочиш томон қаратиб, орқага қайтиб кетдилар. Уларнинг кетидан етиб, бир нечани қатлга еткардилар ва етмиш олти кишини асири банди занжир қилиб

²⁶⁸ 1860 йил 24 январьда бу ой кирган.

Хўқандга келтирдилар. Амири кабир улардан тўрт нафарини ўлимга буюриб, колганларини зиндонга ташлатди.

Ўша санада Абдуфаттоҳ *махдум* Марғинонийни Чин хоқонига элчи қилдилар. Амри олийдан сўнг мазкур *махдум*²⁶⁹ Ёрканд вилоятига етишди. Ёрканд анболи уни кўп сақлаб, ул тарафга рухсат ижозатини бермади ва ул диловар тоқати тоқ бўлгач, Анбол ҳузурига бориб, рухсатсиз олдига кирди. Ул тотор билан кўп музокара қилиб, ўтказмаслик иши борасида анча қарши фикрларни билдирди. Ниҳоят ул нопок тоторнинг зоти табиатига қаҳру ғазаб йўл топиб, *махдум*ни ёнидаги йигирма етти кишиси билан бирга шаҳидлик даражасига етказди. Аммо шундан сўнг эса ул кофир тоторлар ўз ярамас қилмишидан пушаймон бўлиб, Кал Азаматбой номли одамни яна бир кишиси билан бирга надомат узрхоҳлигини эълон қилиш учун жарима арзадошт қилиб, Маллахон ҳузурига юбордилар. Амири кабир ул бадкирдорнинг элчиларини кўрмасдан сиёсат таблиғи билан ул ишни таҳқиқ этиш учун *Махдум* Конибодомийни уларга қўшиб юбордилар. Бу *махдум* соғ-саломат Ёркандга етгач, кофирлар қўрқув хавфидан мазкур *махдум*ни ҳам неча вақт ушлаб туриб, маслаҳатга тушдилар. Маслаҳатлари ахийри бирор ерга етмай, ноилож яна катта ўтинч билан //255^a улар ёнига элчисини қўшиб, тўққизта хитой ёнбуси ва неча хил ва турли-туман қимматбаҳо матолар юборди. Кошғар вилоятига етишгач, Кошғар анболи ҳам уларга ўхшатиб, ҳар жинс қимматбаҳо нарсалардан чексиз тортуқлар қилиб, Кошғар уламоларидан биттасини улар қаторига қўшиб юборди. Йўлларни босиб, тоғу саҳролардан ошиб, Хўқанди латиф яқинига етишдилар. Аъло ҳукм содир бўлиб, келганларни шаҳар қалъаси ташқарисидаги Абдурасул *турк эроний*нинг боғига туширдилар. Бир неча кун боғнинг эшик ва дарвозаларига дўсту бегонани фарқ қилмайдиган одам танимас ясовулларни қўйиб, одамларнинг кириб-чиқиш оёғини қирқдилар. Бир неча вақт жим-житликдан сўнг тотор хонининг фалокат урганлари борасида султонлик сиёсати содири судур бўлиб, салобат кирдорли миррих осорли *ясовул*лар гуруҳини қаҳру ғазаб юзасидан улар олдига буюрдилар. Бирданига бу ясовулларнинг ҳар қайсиниси ўз отига миниб чопишга киришиб, ногоҳоний бало билан ул бахти қаролар бошига келиб, ҳар қайсини неча бир *ясовул* ўртага олиб, югуртирган кўйи бозор ўртасидан айлангириб олиб ўтдилар. Қанча молу мато ва юки бўлса, ҳаммасини олдириб келиб, хон уларнинг ўзини кўрмасдан мол-поли билан Кошғар томонга чиқариб юбордилар. **Байт:**

Бемори ишқбозон ҳаргиз шафо наёбад,
То хусни сандалинро ба дарди сар набандад.

Мазмуни:

Ошиқлар касали сира шифо топмайди,
То сандал дарахтини бош оғриғига боғламагунча.

²⁶⁹ Махдум – ходим маъносида. Катта амалдор, пир ва муршидлар ҳузурида муҳим вазибаларни бажарадиган хизматчи. Зодагонларнинг фарзандларини ҳам махдум(зода), махзум(зода) дейишган.

1276 йилнинг рамазон ойи биринчисида жума куни²⁷⁰ амри олий чиқарилиб, хон Ўтаббой *қўшбеги қипчоқ*, Хўжанд ҳокими Саййидбек *додхоҳ*²⁷¹ *қирғиз*, Нов ҳокими мулло Қосим *қирғиз*, Овлиқ ҳокими Муҳаммадамин мирзо ҳамда Ирисқули *понсад қипчоқ*, Душабой *понсад қурама* ва бошқаларни уч-тўрт минг лашкар билан бирга Қоратепанинг Айланик мавзесида шу ернинг қишлоқ ва эл аҳли устига босқин-чопқин этиш учун амр қилди. Хўжанд шаҳридан мазкур ойнинг бошида чиқиб кетдилар ва ўша куну-тун от чоптириб, эртасига субҳи содиқда мазкур қишлоқ устига етдилар ва нима қўлга тушса, босқин-чопқин яғмоси билан озми-кўп қўлга киритган кўйи тўла обрў билан қайтдилар. **Қизик ҳодисалардан:** Лашкарнинг бу ўтишидан Ўратепа ҳокими хабардор бўлиб, неча минг одамни улар қайтадиган йўл бошига чиқариб қўйган экан. Бундан хабарсиз келувчилар устига туйқусдан ташланиш мақсадида от солиб, йўлда бир-бирига дуч ва рўпара келдилар. Хоннинг довураклари чор-ночор урушга киришиб, ор-номусни қўлдан бермадилар. Аммо кўшиндаги кўрқоқлар қочиш йўлини тутиб, шу сабабли хон қўшини катта мағлубиятга учради ва катталардан Саййид *додхоҳ*, Ирисқули *понсад* ва чексиз сонли лашкар аҳлидан барчаси асир тушиб, лашкарнинг қолгани шу қочиш билан келиб, ўзларини //255⁶ Хўжанд қалъаси ичига урдилар. Рамазоннинг учинчи куни бу ваҳшат асар хабар барча жойга ёйилиб тарқалгач, хусусан, ўша кунларда Ўш шаҳрида истиқомат қилаётган амир Маллахон бу хабарнинг кутилмаганда келганидан ўз ўрнидан сакраб туриб, отига минди ва йўлга тушди. Бир тун ва кун оралиғида ўзини Хўқандга етказди. Ўша кун кечаси ўз қурол-асбоби бузуғини тузатиб, эртаси тонгда тўрт *понсад* жаррор одам билан бирга Хўжанд томон чиқди ва озгина юзланиш билан йўл босиб, Хўжандга кириб қарор ва ором олди. Бир неча кун шу ерда туриб, қалъа ва лашкар аҳлинининг камчилигини тузатиб, фатҳу перуз билан қайтиб, ўз бахтининг тахти жойлашган Хўқанд шаҳрига келиб кирди.

Маснавий:

Чу давлат атоеист аз кирдигор,
 Наояд зи бисёр, на хайле кор.
 Зи тадбир давлат наояд ба даст,
 Зи тақдир дон дар жаҳон ҳар чи ҳаст.
 Худо дар жаҳон ҳар чи тақдир кард,
 Ба тадбир натавонаш тағйир кард.

Мазмуни:

Давлат худодан келган бир тухфадир,
 У тадбир билан қўлга кирмас,
 Тақдирдан бил жаҳонда неки бор.
 Худо жаҳонда нени тақдир қилса,

²⁷⁰ 1860 йили 23 март.

²⁷¹ Саййидбек додхоҳ – қирғизларнинг кесик ва таит уруғидан. 1859 йили Хўжанд ҳокими бўлган. Аилқули даврида қўшбеги уновнини олиб Исфара ва Усмонида ҳоким бўлган (1863). 1865 йили шарқий Туркистонга кетгани маълум.

Тадбир билан уни ўзгартиб бўлмас.

Амир Малла Баҳодирхоннинг Тошканд томонга боргани ва Тошканд ҳокими Рустамбекни Бишкек қалъаси устига ўрус билан урушиш учун юборгани зикри

Ҳайрат манзаралари нозирларига шундай тақрир билан таҳрир баёнига келтирладик, Ўрус кофирлари Шамай ва бошқа вилоятлардан келиб, Олмата манзилларини фатҳ қилдилар ва Искандар тўғонидек мустаҳкам бир қалъа қуриб, ўша ерда ўтроқ ҳолда турғун қолдилар. Ва ҳар замонда бу пойгоҳни кенгайтириш мақсадида бирор жойгоҳни холи топса, келиб унинг қалъа ва музофотига зарар етказиб кетардилар. Ул золимларнинг хабари Тошканд ва Хўқанд мусулмонларининг шариф қулоғига етиб, аммо орадан анча вақт ўтди. Бора-бора бу янглиғ босқинчи душманнинг ҳаддан зиёд зулми зараридан мусулмонлар дили кўп оғриниб, тоқатларини йўқота бошладилар. Амир Маллахоннинг завоқ кўрмас давлат ва иқбол салтанати суянчиғига ўтириши бериб, ота-боболари ўрнига ўринбосар бўлгач, кофирларнинг адабини бериб, танбеҳ қилиш мақсадида 1277 йили муҳаррам ойида²⁷² ўзи шахсан Тошканд томонга йўналди. Яхши бир соатда йўлларни босиб ўтиб, Тошканд доруссалтанасига келиб тушди. Дам олиб, ҳордиқ чиқаргач, маслаҳатга биноан Рустамбек²⁷³ ибн Қазоқбой оқсоқолни Нормухаммад *қўшибеги қипчоқ* билан бирга Тошканд ва Қурама лашкари ҳамда Хўқанд лашкаридан ҳам бир нечани ҳамроҳ қилиб, ул томонга юборишга қарор қилинди. Лашкар аҳли амири кабир ҳузуридан баракатли фотиҳа олиб, юзини қон ичувчи дашту биёбон ва узундан узоқ йўли тиканга қон чўл сари қаратган кўйи чорасоз яратганга таваккал қилиб, ҳарбий сафар сари жўнаб кетдилар. Чўл ва сахрони босиб ўтгандан сўнг Бишкек қалъасига етиб тушдилар. Икки-уч кун осойиш ва фароғат ҳосил қилдилар //256^a ва отларга ҳам дам бердилар. Сўнг юзни кофирлар манзилига қаратиб, ҳеч иккиланмасдан кофирларга дуч ва рўпара бўлиб, жангга киришдилар. Икки ўртадаги қаттиқ тўқнашувдан сўнг фатҳу нусрат мусулмонларга ёр бўлиб, кофирлар ғалаба нашидасидан маҳрум бўлдилар. **Байт:**

Душман чу ба даст оядат аз пой дар овар,
То боз ба дандон нагази дасти надомат.

Мазмуни:

Душман қўлингга тушса, ишини бирёқлик қил,
Сўнг афсус-надомат бармоғин тишламаслик учун

Мусулмонлар бу жангда бир нечта ўрусни асир олиб, тўла обрў билан қайтиб, амир Малла Баҳодирхоннинг ҳузурига етишдилар ва бўлиб-ўтган барча воқеани қутлуғ қулоққа етказиб, қўлга тушган асирларни султонлиқ назаридан ўтказдилар. Амири кабир лашкардагиларни ўз

²⁷² 1860 йил 20 июль-8 август.

²⁷³ Рустамбек додхоҳ Қозоқбой ўғли – Туркистон (1858-1859), Тошкент (1859-1860, тўққиз ой), Туркистон (1861) ҳокими. 1862 йили дастурхончи бўлган.

даражасига кўра ҳар бирига инъому эҳсон бериб, салтанат оти жиловини Хўқанди латиф сари бурди ва иззатг ёр бўлиб, салтанат манзилгоҳига келиб тушди. Лашкар аҳли ҳали ўз жойида ором ва қарор олиб, нафас ростлашга улгурмасдан яна ул шижоат аломатли ғозийлар орқасидан “сизлар қайтиб кетгандан сўнг кофирлар келиб, Тўқмоқ ва Бишкек қалъасини кўлга киритиб, вайрон қилиб кетдилар” деган ваҳшат асарли хабар келди. Шижоат асарли Амир Малла Баҳодирхон бу кудурат аломатли хабарни эшитган заҳоти ҳиммат ва довюракликни бир ерга жамлаб, яна бир марта Тошканд ва Қурама ҳокими, Хўқанддан эса Қаноатшоҳ *отолиқни* беш *понсад* одам билан ва Андижондан Олимбек *додхоҳ*²⁷⁴ ва бошқа вилоятлардан бир *понсад*, икки *понсад* одам тайин қилиб, тоғ-тоғ жаррор муборизлар, анбуҳ-анбуҳ номдор аскарларни кофир устига босиб бориш учун тайинлаб, ҳар бирини барча лашкар аҳли ҳазрат Авлиё Отода бир-бирига қўшилиб йиғилиш шарти билан ўз йўлига тўғри келувчи томондан юборди. **Назм:**

Ба жунбиш дар омад сипаҳ фавж-фавж,
Чу дарёи жўшон ба ҳангоми мавж.
Сипоҳи фузун аз қиёс гумон,
Шуд танг аз эшон фазои жаҳон.
Далерони мард афкан, саф шикан,
Ҳама шер савлат, ҳама филтан.

Мазмуни:

Қўшин гуруҳ-гуруҳ бўлиб қўзғалди,
Денгиздек тўлқин пайти кўпиргандек.
Саноғи чексиз қўшинга бўлди,
Жаҳон фазоси тор.
Мард йиқувчи, саф ёрувчи ботирлар,
Бари шер савлат, бари фил гавдали.

Лашкар аҳлининг ҳар бири ўз томони билан йўлга тушгач, неча масофани босиб ўтиб ва неча манзилларни ортда қолдириб, ҳазрат Авлиё Отага етишиб, бир-бирига қўшилдилар. Лашкарнинг барча олду орти бир ерга йиғилгач, йўналиш жиловини кофирлар сари буриб, йўлга тушдилар. Манзилма-манзил йўл босиб, шу кўйи Тўқмоқ сарҳадига етдилар. Бузилган қалъаларни тузатгач, Тўқмоқдан Бишкек сари чиқиб кетдилар. Ул сарҳад устига етишгач, яна бир марта Бешкек қалъаси таъмирига киришдилар. Қалъа иморатини тузатиб, маҳкам ва мустаҳкам қилдилар. У ернинг ишончи дилда қарор тутгач, Аштак мавзесига етишиб, отдан тушдилар. Ислом аҳлининг кўнгли юзини мақсади ҳосил билгач, яна кўнгил сўраб, аҳволларини эшитдилар. Ўша аснода тўсатдан бир минг беш юз нафарга яқин ўрус //256^б кўрқмасдан қалъадан чиқиб, аниқроғи бир кунлик йўлни жанг илғори қилиб етиб келдилар. Ислом муборизлари ҳам ҳиммат камарини

²⁷⁴ Олимбек додхоҳ – 1862 йили май ойи ўрталарида ўлдирилган. Ҳасанбий ибн Шоҳмирзонинг ўғли. Олой қирғизларидан барғи ёки мундуз уруғидан. Қирғизларнинг манқуш уруғидан бўлган Қурбонжон додхоҳнинг эри. Маллабекнинг қотилларидан бири.

белларига боғлаб, барчаси якдиллик ва бир тиллик билан кофирларни ўртага олиб, жангга киришдиларким, баёнига ҳожат йўқ. **Шеър:**

Бар омад хурошидани карной,
Фигони далерони разможой.
Ду лашкар ба ҳам андар овард рўй,
Жаҳон шуд пури овози пурхошжўй.

Мазмуни:

Карнай товушлари янгради,
Ботирлар фигони кўтарилди.
Икки кўшин юзланди бир-бирига,
Жаҳон дил ўртар товушга тўлди.

Ислом аҳли кофирлар сари ҳиммат қилиб, ён-атрофдан тўпу туфанг ўқларини кофирлар сафи ҳалқасига отардилар ва найза санчар, шамшир урувчи чобуксавор муборизлар тўп-тўп, байрақ-байрақ бўлиб, пурдиллик билан кофир сафига ўзларини уриб, майдондан ё яраланиб, ё ўлиб чиқардилар. Кофирлар ҳам тўпу туфанг ўқларини ислом лашкар сафи томон яёвсиз отардилар. Шу шаклда жанг қизигандан-қизиб, яхши бир вақт-соатда фалак томидаги малакларнинг ҳайратдан кўлини тишлатиб, ниҳоят фатҳ эшиги ислом лашкари юзи сари очилиб, кофирлар олов хирмани ҳалқасидек фаввора урган кўйи кўшиннинг бир тарафини бузганча қочиб қолишди. Ислом лашкари эса фатҳу феруз қайтиб, ўз манзилгоҳига тушди. Ўша кун ва тунни кўнгиллари хавфсирамай ўтказиб, тунни кунга уладилар. Аммо ислом лашкари катталари кўнглига нечукдир катта хавф тушиб, бу ҳолатга путур етди ва Олимбек *додхоҳ қирғиз* ўз лашкарига қарашли кишилар билан Андижон йўлига қараб кетди. Қаноатшоҳ *отолиқ* чексиз лашкар билан ўша ерда тўхтаб турди. Лашкарнинг тўхташи Тирмоҳ бошидан қишнинг Дай ойидаги совуқ вақтигача чўзилди. Балки офтоб Далв буржидан Хут буржига ўтгунча ўзининг қишлоқ чодирини тикиб, Дай кўшини шиддат кўплигидан ва камоли совуқдан жонни яғмо қилиш учун шу даража қор бўрони ва ёмғир тўфонини кўзғатдики, оташдан гулгун кийинганлар таманно ва илтижо йўлини босиб, темир қалъага қочиб беркиндилар. **Назм:**

Лашкари сармо бар омад аз паййи яғмо,
Ва сохт оташ аз девори оҳан аз барои худ ҳисор.
Аз замин гар бар биафтад тухми оташ мушкил аст,
Инчунин ки афсурда шуд аз шиддати сармо **тароз**.

Мазмуни:

Совуқ лашкари яғмо-талон учун келди,
Оташ ўзига темир девордан қалъа қурди.
Ер остидан олов уруғи чиқиши энди қийин,
Чунки совуқдан донг қотган ер пўсти.

Ҳаво совуқлиги каттиклигидан қочишга тушган одамлар бирпас исинишга бирор олов топиша олмасдилар. **Байт:**

Аз дами боди хунук лабҳои хубон шуд кабуд,
Оҳ аз ин сарди, ки //257^a ранг аз рўйи оташ мерабуд.

Мазмуни:

Совуқ шамолдан гўзаллар лаби гезарди,
Оҳ бу совуқдан ки юздан рангни олди.

Совуқ шамолда бир неча вақт қолган лашкардан минглаб кишининг бадан кучи тамомила ишдан қолиб, кўпчилик қисми ўз танидаги жондан қўл ювиб, ҳаётини елга совурдилар. Кўп кишилар қўл-оёғини бир-бирига ишқаб, бир-бири ёнига келиб-кетиш пайти қадам боса олмасдилар. Сомон ва ўт йўқлигидан кўп от ва туялар ҳалок бўлишди. Катталарнинг бари минг машаққат билан ўзларини пинҳоний паноҳ ва ниҳоний жойгоҳга олиб, омонлик ахтарар эдилар. Хуллас, не меҳнат-азоб бўлса кўриб, кулфат бўлса чекиб, саломат ҳолда етиб, ўз манзилларида қарору ором олдилар. **Байт:**

Бубин ки кавкабаи умр Хизрвор гузашт,
Ту боз монда чу Мусо ба тепаи хавфу рижо.

Мазмуни:

Қара, умр кавкабаси Хизрдек ўтди,
Сен Мусодек хавф тепасида қолдинг.

Амири кабир Малла Баҳодирхоннинг Ўратепа томонга лашкар тортгани ва уни қамал қилгани зикри

Дину давлат арбобларининг ва мулку миллат асҳобларининг оламни безовчи кўнгилларига равшану ойдин турурким, яратилиш ва бошланиш эшиги очилишидаги ҳикмат ҳамда юзага келиш ва ясалиш тугуни очилишидан мақсад инсонийликнинг азизлигим “ичига Ўз жонимдан киритганимда”²⁷⁵ шарафига мушаррафлиги билан сарафроз бўлиб, “оламни сен учун яратдим ва сени ўзим учун яратдим” (сўзи)нинг саройи хилватида маҳрами роз келган. **Байт:**

Биё ки моидаи лутфи Кирдигори жаҳон,
Ту меҳмони-ю олам дар ин миёна туфайли ту.

Мазмуни:

Кел, жаҳон Яратувчисининг дастурхони,
Сенга мунтазир, бу олам сен туфайли яралган.

Илоҳий ва моддий оламни яратган ҳазрати таоло турли-туман халқ ичидан ном таратган анбиё ва бу янглиғ азиз расуллардан кейин чексиз буюклик ва эҳтиёжсизлик билан кавкаб ҳашамли султонлар ва гардун азмли подшоҳларни ўзининг тенгсиз жамолу жалол сифати намойишгоҳи ўрнида олам интизоми воститаси ва бани одам ишларининг тартиби учун алоқачи қилган. Одамларнинг масолиҳи ҳукмлари ихтиёри ва хосу авом фирқасини уларнинг кифоятли кафти ва иқтидор-шавкат қабзасига қўйган кўйи абнои замоннинг ихтиёр жиловини уларнинг қудрат қўлида тутиб туради. **Назм:**

Сарири хилофат ба эшон сазад,
Ба мулки жаҳон додашон даст барад.
Аз эшон аст ҳам неки ва ҳам бади,

²⁷⁵ Қуръони карим, 15:29.

Ситамкори-ю зоди-ю бахириди.

Мазмуни:

Подшоҳлик тахти уларга ярашар,
Ки адолати жаҳон мулкига етар.
Улардан ҳам яхши, ҳам ёмонлик,
Ситамкорлик, халқнинг бори.

Бу сиёсат биносининг баланд асос ва пойдеворини турли балолардан ва кўринар-кўринмас офатлардан сақлаш ана шу султонларнинг кўлига берилиб, улардан қай бири мамлакат ва миллат муҳофизатидан, кирим-чиқим ишларидан кўл тортса, тез орада шоҳлик қасри ва подшоҳлик саройи бузилади. Чунончи яхши ҳимоя қилинмаган тобе //257б кишиларнинг тартиб-назми дарз кетиб, бирданига кураш ва мудофаадан кўл тортиб, бутунлай мағлуб бўлиб, вужуд кишваридан юзини йўқлик водийсига кўядилар. **Назм:**

Ғараз онки, аҳволи пешиниён,
Бидонамки, чун будаанд дар жаҳон.
Чаманро тару тоза оростанд,
Чу шабнам нишастанду бар хостанд.

Мазмуни:

Мақсад шуким, ўтганлар аҳволи,
Менга маълум – улар улар бу жаҳон,
Чаманин пок ва ораста тутганлар,
Тоza шабнамдек ўтириб, турганлар.

Бу калом воқеасининг баёнидаги мақсадни хушхиром қалам ушбу йўл босиш орқали қуйидагича таҳрирга киритадики, Маймун йили 1277 сананинг раби ул-аввал ойида²⁷⁶ амир Насруллоҳ подшоҳ Бухорий табиий ажал охиратнинг уйига ошиқди. Бу хайрият асар хабар барча жойга тарқалди. Нов қалъаси ҳокими ўша пайтда Абдулғаффорбек номли Ўратепа мирлари авлодидан бўлиб, бу воқеадан воқиф ва мутоле бўлгач, вақтни ғанимат билиб, ўзининг юзлар қабиласи билан бирдамлик маслаҳатини бир ерга кўйиб, мазкур санада раби ус-соний ойида чаҳоршанба куни Нов лашкари билан иккиланмай бориб, Ўратепа қалъасига кирди ва шодиёнани ўз номига чалдириб, Муғ қалъаси камалига машғул бўлди. Ўратепа ҳокими Бозорбой *тўқсоба*²⁷⁷ Арк ичида қамалда қолиб, тонгдан кечгача ўз холи ҳақида ўйлаб, ташқари чиқишдан бўлак чора топмади. Ноилож таркаши садоқини бўйнига осиб, узрлар айтганча Абдулғаффорбекнинг ҳузурига чиқди. Абдулғаффорбек ҳам унинг сийловини озми-кўп жойига кўйиб, Муғ қалъаси ичкарасига кирдилар. Бу фатҳу зафардан сўнг кетма-кет равишда жаноб амири кабир Саййид Малла Баҳодирхонга ҳам арзадошт хабарлари жўнатилиб турилди. Қувонч аломатли бу хабарлар “барча лаззат янғисидандир” мазмуни бўйича жаноб амири кабир учун янги ютуқлар башоратини бера бошлади. Ким бу хабарни суюнчилаб келса, кўпдан-кўп

²⁷⁶ 1860 йил 17 октябрда бу ой кирган.

²⁷⁷ Тўқсоба – бир тўқ, туғнинг сардори. Бухорода юкори мартабали амалдор.

инъомлар бериб, чексиз меҳрибонликлар кўрсатди ва замонанинг дўсту душмани эшитсин, дея шодиёнани навога киритди. Ва Абдулғаффорбекка ёрдам учун дарҳол ўзининг уч нафар хос *понсадини* уч минг жасур киши билан равона қилди. Жаноб амири кабирнинг ўзи ҳам бир ҳафтадан сўнг улар орқасидан бориши борасидаги ваъдасини иноятнома билан билдириб юборди. **Байт:**

Ба фурсат тавон руйи мақсуд дид,
Бале, мева натвон ба Дай моҳ чид.

Мазмуни:

Вақти етганда мақсад юзини кўриш мумкин,
Ҳа, совуқ Дай ойида мева териб бўлмайди-да.

Алқисса, амири кабир сарварлик ҳузурига чорлаб, ён-атроф ва ўзига қарашли музофотларга иноятномалар юбориб, кўп сонли ва чексиз ададли кўшин тўплади ва Жиззахни олиш умиди билан яхши бир соатда ул тарафга йўналди. Икки-уч манзилдан сўнг Конибодом мавзесига келиб тушди ва иззат ва буюклик чодирларни тиклашни буюрди. Шу хайрли манзилга Бозорбой *тўқсоба Ўратепадан* етиб келиб, //258^a шу ерда узангини ўпиш шарафига мушарраф бўлди. Тўла иззат ва салтанат билан амири кабир кўч қилиб, аста-секин йўлга тушган кўйи манзилма-манзил юриб, Хўжанд шахрига кириб, қўш ташлади. Шу аснода қутли ашраф самъига ул ёмон қоидали, қуйи ўйли кўрнамак Абдулғаффор томонидан нохуш хабар етдиким, бу бек ўз бобо ва аждоди йўсинини ясаб, тўғри йўлдан юз ўгириб, ёмон андишали, адоват мазҳабли оталари қилган балоларни такрорлаб, *понсад* бошиларни ҳийла-ю найранг йўли билан шаҳардан чиқариб, қалъанинг девору дарбандини дўсту душман юзига қарата маҳкам ва мустаҳкам беркитибди. Бу бадсийрат асар хабарни эшитган заҳоти амири кабирнинг димоғидан дуд кўтарилиб, ҳасрат гирдобига чўмди. Аллоҳи таоло инсон зотига ярашувчи юмшоқлик сифатини ўз дўстлари ва танлаганларидан ўзга киши пешонасига ато этмаган. Шу жумладан қудратли хон парвардигорнинг сояси экани учун ул сифатдан қуруқ бўлмай, юмшоқлик ҳиммати ва адолат шижоати, ғайрат саховати давлат билагини зўри ва ҳамияти билан биргаликда тошга ўйилган нақш каби унинг вужудига ҳам нақшланган эди. Бироқ, ҳилм қилмоқ фақат яхши кирдорли кишиларга нисбатан амалга ошиши лозимлиги ҳикмати, яхшилик йўлида юрмаган бадкирдорларга эса бундай юмшоқлик раво кўрилмаслиги буйруғи сабабли хоннинг ғайрат ва ҳамияти қайнаб-тошиб, йўналиш жиловини ул нотўғри кирдорли бек томон буриб, беихтиёр йўлга тушди. **Назм:**

Жаҳони оташи фитна боло гирифт,
Ки ошўб моҳу сурайё гирифт.
Надонам чи гуфт ў к-зи ошўби кин,
Пур аз фитна шуд осмону замин.

Мазмуни:

Фитна олови жаҳони юксалди,

Ўти ой ва Сурайё²⁷⁸гача бориб етди.

Билмадим нима деди-ю, адоват оташидан,

Еру кўк фитнага тўлиб кетди.

Яширин қолмасинким, ғайрат туғёнига қарамай юқорида айтганимиздек, хон ҳалим сифатини ул нобакорнинг хайрияти учун насихат қоришиқ фасоҳат тилли иноятнома воситасида намоён этиб, ул туз-намак кўр қилгур ҳаромийнинг пир-пешвоси бўлмиш ҳазрат эшон Бобоҳўжа *шайхулислом* Конибодомийни дурга тўла насихатлар битилган ва хавфдан чўчимаслиги ваъда қилинган олий иноятнома билан бирга ул шумнинг гуноҳидан бутунлай кечганини билдириш учун юборди. Ул ҳақ йўлидаги шайхи мутлақ хон буйруғига биноан йўлга тушиб, озгина юриш билан ўзини Ўратепага етказди ва Бекнинг ҳузурига кириб, олий иноятномани ул шум табиатнинг қўлига тутқазган амири кабирнинг меҳрибонлигига //258^б кўп умидвор қилиб, чиройли насихатларни ул масчойи баччанинг ҳуш қулоғига талқин қилди. Бироқ буларнинг ҳеч бири ул бузук ниятлининг тош қотган юрагига сира ҳам таъсир қилмади.

Нечоғлик хайрият андешлик ҳаракатини қилиб, ул калтафаҳм ақлсизнинг том битган қулоғига нидо қилмасинлар, бузуклик йўлидан чиқмади ва тўғри йўл бўйлаб сира қадам босмади. Ниҳоят шайх ул ёмон сийратли ноинсоф ҳаққида дуои бад қилиб, қайтиб келиб амири кабир билан Куркат мавзесида кўришди ва воқеанинг не саргузашти бўлса, барчасини амир ҳузурида баён қилди. Чунончи, **байт:**

Насихат гўш кун жоно ки жон аз дўстар доранд,

Жавонони саодатманд панди пири доноро.

Мазмуни:

Эй жон, насихат эшит, ки бахтли ёшлар,

Кекса пандини жондан ҳам азиз биладилар.

Аллоҳи таоло аслида ул ёмон тийнатга азалий бадкирдорлик ва абадий юзи қароликни насиб қилган экан, азизлар насихатлари фойда қилмади ва кейинчалик не жазо кўрган бўлса, ўзидан бўлди.

Алқисса, ҳазрат шайхулислом билан кечган суҳбатдан сўнг амири кабир ғайрат ва шижоат юзасидан эртаси куни кўч қилиб йўлга тушди ва масофаларни босиб ўтгач, Ўратепа қалъасидан ўтиб, шаҳарнинг жанубий томонидаги тахминан ярим фарсахдан зиёдроқ ерда жойлашган Қалъаи Ҳасми боло қишлоғига давлату иқбол билан келиб тушдилар ва шу туриш асносида камал қилиш йўсини билан уч ой тўхтаб қолдилар. Қишнинг қоқ ўртасида баҳодир ёшлар кеча-ю кундуз қалъани камал қилиш билан машғул бўлиб, шаҳар аҳолиси устига қиёмат аломатли тўплардан ўқ отиш ва сурон солиш ҳамлаларини амалга оширар эдилар. Шаҳар аҳли нусрат асар лашкар ғавғоси сабаб кеча-ю кундуз уйку ва еб-ичмакдан қолиб, ёғаётган қор остида турганча қалъа девори устидан пастга тушмас эдилар. Осмон тахтли Амири кабир бир тепалик устида шоҳликнинг чаҳордарасини ташлаб ва лашкар аҳли

²⁷⁸ Сурайё тизмаси бир-бирига яқин жойлашган олти юлдузлар туркуми (ўзбек тилида Ҳулқар), форслар уни Парвин деб аташади.

хам ҳар бири ўз тўпи ва дастаси билан жой ва манзил топиб, фароғат билан кун ўтказдилар. Муҳосира муддати ва қамал айёми узоққа чўзилгач, амир қайтиш пайдан бўлиб турган эда. Аммо шу аснода Иброҳим Хаёл манқит Бухоро подшоҳи амир Музаффарнинг буйруғига биноан ўн саккиз минг лашкар билан бирга келиб, Ўратепага кирди. Амири кабир Маллабек эртасига бундан хабар топиши билан ул мавзедан кўзғалиб, тахминан бир фарсахдан кўпроқ ердаги Итор жар манзилига бориб тушди. У ерда дам олгач, эртаси куни кўчмоқчи бўлиб турган чоғида лашкарнинг каллаварам қаровулларидан //259^a бир нечтаси соҳиби зафар амирга “орқадан чексиз лашкар бостириб келмоқда” деган хабарни етказишди. **Байт:**

Чу тийра шавад бар дорад рўзгор,
Ҳама ғайрати он кунад кас наояд ба кор.
Қазо чун зи гардун фуруҳишт пар,
Ҳама омилон кўр гарданду кар.

Мазмуни:

Ҳаёт кечириш қийинлашса,
Барча ғайрат қилгани билан бирор кишидан иш битмайди.
Қазову тақдир осмондан ерга инса,
Ишбилармонлар ҳам кўр, кар бўлиб қолишади.

Бу воқеани эшитгач, амири кабир Маллабекнинг ғайрат этагини ушлаш даражаси бири юз, балки ундан ҳам зиёда бўлиб, дарҳол шавкатли амирлар ва салтанат аҳлининг бошлиқлари ва маслаҳати зўр шижоатлиларини олдиға чақириш учун одам юбориб, уларға даҳшатли воқеани билдирди. Қасоскор ботирлар, жанг истовчи мардлар кўнглиға иккиланиш деган хаёлни яқинлаштирмай дил садоқати билан амири кабирдан рухсат ҳосил қилганча ҳамда Марғинон ва Ёрмазор ҳокими мулло Алиқули *эшик оғоси қирғиз-қипчоқ* зафарли лашкарга бошлиқ бўлиб, бу тенгсиз довюрак ўрта катта йўл орқали мазкур ботирлар қуршовида йўлга тушди. Саркардаларға *понсад*лар гуруҳининг ҳар бири кўмакдошу эмакдош бўлиб, бир-бирининг орқасидан ул чексиз биёбон саҳни ва тоғ оралиғини лашкардан тўлдирганча жўнаб кетдилар. Амири кабир Маллабекнинг ўзи ботир мардлар билан улар кетича юраркан, дурбин билан бу муборизларни кузатиб кетарди. Шижоат паноҳ Мулло Алиқули *эшик оғоси* худоға таваккал қилиб, душманни манзур назарига илмай, йўлга тушган вақтда ул зафар паноҳнинг жанг йўли сиёсатидан исёнчи ва душман гуруҳининг хом сут эмган бандалари зотига саросималик ва бесаранжомлик йўл топиб, ўз-ўзидан кўрқувға тушиб ва ўзларининг олдинроқ келишини маслаҳат билмай, бир тепалик устиға чиқиб, шу кўйи саф тортдилар. Бу тарафдан эса мазкур *эшик оғоси* журъат қадамини ўз ғайратича ташлаб, белини тўрт юз қирқ тўрт томири ва уч юз олтмиш суяги айланаси билан ҳиммат юзасидан маҳкам ва мустаҳкам боғлаб, ул ҳамиятсиз қавмни ҳеч бир назар писандиға илдирмай, ул тепалик тагига етиб, қўш ташлаб турди. Шу аснода душман сафидан бу туғ соҳиби томонға қарата тўрт юз, беш юз бенаво туфанг садоси янграб, аммо қазоға ризо лашкар томон отилган шунча ўқдан биттаси ҳам биронта даста-гуруҳға таёқча ҳам

зарба етказа олмади. Юздаги холни нишонга олувчи мерганларнинг ўқи шу зайл беҳуда кетди. Душман ўқи тинчигач, лашкарнинг озгина олдинги қисми ва зафар аҳли мерганлари бирданига минг-икки минг нафар туфанг оғзини душманлар синаси сари тўғирлаб, шундай бир азим ўт очиш қилдиларки, қиёмат чолғусининг жарангдор овози каби ўқ сочмалари манқит лашкари ўртасига тушиб, //259^б бир нечалар отдан қулаб, қолганлар юзини қочиш сари қаратганлари шу бўлди-ю, буларнинг ёв қочти, дея келиб ул бадбахтларнинг қалбига урхо-ур садолари остида ташлангани шу бўлди. **Назм:**

Давонданд бар як дигар борагий,
Салоҳ аз миён рафт якборагий.
Қиёмат дар омад ба ўрдугоҳ,
Бо бурудат дар овехт абри сиёҳ.
Хасак дар роҳии ошти рехтанд.
Ситезакарон дар ҳам овехтанд.

Мазмуни:

Бирдан бир-бири устига югурдилар,
Тўғрилиқ ўртдан кетди бирдан.
Ўрдугоҳга қиёмат келиб кирди,
Қора булут совуқ билан осилди.
Яраш йўлига ўт қаладилар,
Урушчилар бир-бирига осилдилар.

Мазкур ҳамла натижасида душманлар зафар аҳли паҳлавонларининг билак кучи зарбидан то қароргоҳ ва манзилгоҳларигача орқасига қарамай қочдилар. **Байт:**

Аз зарбати ончунон, синоне,
Бигирифта ба хун арғувоне.

Мазмуни:

Бу каби зарбдан қиличлар,
Қондан арғувондек қизил бўлди.

Нусрат шиорли сипоҳ аҳли сабот қадамида устивор-пойдорлик билан туриб, қанчаларни уриб ўлдириб борар, душман мурдаларидан кичик тепаликлар ҳосил бўлар ва бу ўлганлар сони одам боласи ақлига сиғмас, кўшин аҳли қаҳрамонликлари эса афсонага ўхшарди. Ўратепа қалъасининг хандақи бошида турганлар ва хандаққа тушиб олган Иброҳим хаёл *манқит*, бузуқи Абдулғаффорбек кабилар ва улар ёнидаги бошқалар Ўратепа қалъасига кириб беркинишди. Лашкарнинг қолгани эса Бухоро ва Самарқанд йўли томон ура қочиб кетишди. **Байт:**

Гурез ба ҳангом бар сарир бажой,
Беҳ аз паҳлавонии басар зери пой.

Мазмуни:

Ўз вақтида қочиш бир ерда турмай,
Оёқ остида қолувчи мардликдан яхшироқ.

Фарғона лашкари ва баҳодирликда ягона мардлар эсон-омон ва кўни-кўнжи ўлжалар билан тўлган ҳолда музаффар ва мансур қайтишди.

Шунингдек, ўлжа ва яғмодан ташқари беш юз-олти юз нафарга яқин Бухоронинг шер мардларини ҳам занжир ва арқонга боғлаганча бу асирлар атрофини ўраб, тўла давлат ва обрў-иззат билан қўшларига келиб тушдилар. Ўша кечани осойиш фароғатида тонгга улаб, эртасига фатху феруз билан Нов қалъасига келдилар. Сўнг шундай ойдин юзлик ва фатху феруз билан масофа ва манзилларни босиб ўтиб, Хўқанди латифга келиб кирдилар. Бу пайтда Фаранг ва Кобул ва атрофдаги музофотлардан элчилар келиб, бир неча вақт соҳиби замон хоннинг хайрият лузум қадамларига мунтазир ўтирардилар. Уларнинг ҳар бири тенгсиз фарангий тортуқлар, ўқ отар ғалати тўппончалар, узокни кўрсатар ажойиб дурбинларни хон назаридан ўтказиб, ҳар бири ўз мартабасига кўра сарафрозликка етишгач, қайтишга рухсат сўрадилар. Хон элчиларга ижозат бергач, Дай вақти айёми ўтиб, баҳор мавсуми келди. Энди бир неча сўзни қочганлар ва Бухоро подшоҳи амир Музаффардан эшитинг. Чексиз лашкар енгилиб, кўркув ва даҳшат ичида Самарқандда ўз подшоҳи хузурига етишгач, не воқеа рўй берган бўлса, бир-бир баён қилдилар. //260^a Подшоҳ бу хабарни эшитган заҳоти тўхтовсиз йўналиш жиловини Бухоро томонга буриб, ўша шаҳар тарафга қараб кетди. Уялганидан нима қилишини билмасди. Текшириш ва маълумот олишлардан сўнг ва анча фикр юритиш мулоҳазаларидан кейин ўз ясовулларини Иброҳим хаёл ва Абдулғаффорбек олдиға юбориб, ҳар иккаласини ҳам қаттиқ жазолаб, бирини Шеробод қалъаси, иккинчисини Чаҳоржўйға чиқариб юборди. **Байт:**

Нек а-р куни ба жойи ту некий кунанд боз,

В-ар бадий куни ба жойи ту аз бад баттар кунанд.

Мазмуни:

Яхшилик қилсанг, сенга ҳам яхшилик қилишади,

Ёмонлик қилсанг, ундан ҳам баттар ёмонлик қайтади.

Подшоҳ Ўратепа қалъасини эса Абдулғаффорбекнинг Баротбек исмли қариндошига берди. Баротбек ёмон бир соатларда етиб келиб, Ўратепа ичига киргач ва бир неча кун истироҳат қилгач, мулоҳаза билан теварак-атрофга назар солиб кўрса, барча музофотлар маҳкам ва мустаҳкам ҳолда тақа-тақ бекитилган ва қалъалар атрофи Мир Маллахоннинг сипоҳ ва аскарлари билан тўла бўлиб, ҳеч кимнинг журъат қадамини Ўратепа қалъаси дарвозасидан нарироққа босишга ҳадди сиғмас, мажולי етмас эди. Ким ташқари чиқса, Мирнинг чаққон югурувчи ёш-яланглари пистирмада ётган кўйи дарҳол ушлаб олардилар. Буларни кўриб билган янги ҳоким қараса, барча ишлар пачава. Шуларни ўйлаб, чуқур тафаккур қаърига чўмди. Аммо хаёл денгизида қанчалик сузмасин, назарига ҳеч бир илож гавҳари чалинмади. Ҳоким шу ўй-фикрлар гирдобида баҳор мавсумини ҳам қаршилаб, экин-тикин ишлари вақти етишгани важдан баттар ташвишга тушди. У томондан ботир амир Маллабекнинг ҳамла қилиб қолиши мумкинлиги қайғуси, бу томондан эса амир Маллабек Баҳодирнинг тўпу тўпхонаси зарбасидан юраги зада бўлиб, қалъада бекиниб ётган деҳқонлар ва сиқилиб қолган шаҳар аҳлининг норозилик туйғуларидан қўпиши мумкин бўлган исён ташвиши. **Назм:**

Раоёйи мискин ба танг андаранд,
Аз тангий ба коми наханг, аждаранд.
На кор аст, бекору хун рехтан,
На кишта дерав кардану бехтан.

Мазмуни:

Мискин халқ тангликда эрурлар,
Тангликдан аждар оғзида қолишган.
Уруш ва қон тўкмак иш эмас, ахир,
Экиб-тикмай, уруғ сепамай ўриш ҳам йўқ.

Шаҳар ва қишлоқ аҳлининг катталари бу танг аҳвол сабабли исён ва ғавғо нияти билан Баротбек ҳузурига чиқиб, шундай арз қилдилар: - Баҳор вақти етишди, демак амир Малла Баҳодирхоннинг ҳам қўшин тортиб келиши ҳам яқинлашмоқда. Бу хон Абдулғаффорбек даврида бизларни саксон кун, балки ундан ҳам кўпроқ вақт давомида қамал қилиб, неча кунлаб тўпу туфанг ўқлари остига олдиким, унинг овози ҳозиргача қулоғимиздан кетмаяпти. “Қачон ер ўзининг зилзиласи билан ларзага тушганда” ²⁷⁹ ларзасининг товуши уйимиз деворларини шу даража остин-устин қилдики, бу ўпирилиш ҳалигача давом этиб турибди. Ваҳимаси эса ҳозиргача юракларимизни тарк этмаган. Қаранг, хон тўпларининг ўқи маҳалла ва кўчаларимизга тушиб, мусулмонларнинг уй ва ҳовлиларини вайрон қилган. Шу жумладан, отилган бир тўп ўқи Намозгоҳ майдонига келиб тушиб, шундай бир катта чуқур ҳосил қилдики, эндиликда у “Маллахоннинг даҳ дар даҳ чашмасор ҳовузи” номини олган. Амири кабирнинг маҳобатга тўла салобатидан юрагимизни олдириб қўйганмиз. Агар бу дафъа келса, нима қилишини баён этишнинг ҳожати йўқ, ҳаммаси аён. Оламни хароб ва юртни остин-устун қилиши аниқ. Энди муддаомиз ва каломимиз сабаби шуким, қуйидаги уч ишдан бирини ихтиёр қилишингиз керак. Биринчиси шуким, бизлар экин-тикин иши учун ташқари чиқайлик, Сиз эса бизни муҳофиза қилишни таъминлайсиз Иккинчиси, агар саййид Маллахон //260^б бу томонга келса, унга муносиб жавоб беришнинг уддасидан чиқишни бўйнингизга оласиз. Учинчиси шуким, бу иккисига уқувингиз бўлмаса, унда сулҳ битими сўзини орага солиб, ярашишни ихтиёр қиласиз. Шу уч шартдан қай бирига ақлингиз мазоқи таъм бағишласа, тезроқ шунинг жавоби пайдан бўлинг. Токим, бечоралар ўз тирикчилик ишларидан қолиб, вақтни қўлдан бой бермасинлар.

Баротбек бу гап-сўзларни эшитгач, ақлу ҳуши бошидан учиб, чуқур ўй ва ҳайрат денгизига ғарқ бўлди. Нажотсиз бир равишда шу гирдоб қаърига чўкиб, ҳар тарафга қулочкашлаб сузганча бу бепоён денгиздан нажот соҳилига қандай қилиб чиқиш йўлларини ахтарди. Аммо ҳеч қаердан ушлаб чиққудек бир илинж топилмади. Ноилож, жуда кўп ўйлаб кўргач, изадий тақдирга тан бериб, сулҳ масаласида бир тўхтамакга келиб, ярашиш сўзини орага солди. Бу қувонч асарли хабардан оқсоқоллар оёқ ўрнига бошлари билан юрган кўйи, олий насабли амир жаноблари томон ошиқдилар ва Хўқандга келиб, арзадоштни юртнинг ягона амири ҳузурига неча юз минг

²⁷⁹ Қуръони карим, 99:1.

ожизлик ва шикасталик изҳори билан қулларча тақдим қилиб, бўлиб ўтган бари воқеани эса оғзаки тарзда бус-бутун етказдилар. Яхши бахтли Амир бу қувонч бағишловчи хабардан қаттиқ севиниб, чеҳраси гулдек ял-ял очилди ва уларнинг ҳар бирига меҳрибонликка ярашиқ инъомлар бериб, Баротбек борасида ҳам хусравона лутфлар ваъдасини изҳор этиб, қайтариб юборди. Оқсоқоллар шодон ва хуррам ҳолда неча бир йўлларни босиб ўтиб, тезлик қаноти остида юртга етдилар ва Ўратепа қалъаси ичига кириб, Баротбек ҳузурига ошиқдилар ва жаноб амири кабир томонидан не воқеа юз берган бўлса, барини ҳикоя қилиб, хусравоний лутф ва меҳрибонликлар изҳори битилган номани ҳоким қўлига топширган кўйи ул камбахтнинг кўнглини тўқ қилдилар. **Байт:**

Зи ҳангоми ғуруби офтоб андеша кун Нозим,
Чи хохи кард агар рўйи замин як сар ба даст ори.

Мазмуни:

Офтобнинг ботишидан ибрат ол, ўйлаб кўр, Нозим,

Ер юзини бутунлай қўлга киритганинда ҳам нима қиласан уни?

Баротбекнинг дили хусравона лутфлардан тинчиб, кўнгли таскин топгач, яна бир ғуломлик арзадоштини неча бир минг ажзу шикасталик билан битиб, олий мақомли хон жанобга ўзининг ишончли одамларидан бирортасини юбориб, шу орқали кўнгил тасаллиси учун омонлик аҳди тузилса, орага йўл топган гина ва кудурат зангини бутунлай ювиб ташланса ва тарафлар от жиловини бирдамлик кўчаси сари бурсалар, деган фикрни айтиб юборди. Бу арзадошт амири кабир ҳузурига етгач, хурсанд ва хушвақт бўлиб, кўп меҳрибонлик билан ўз доруссалтанасининг ишончли катталаридан бири бўлмиш Нормухаммад *қўшбеги қипчоқни* неча бир хил мулукона либос ва тиллокори эгар-жабдуқли шоҳона лойиқ отга қўшиб, уни парваришловчи отбоқар навкарлар билан юборди. Нормухаммад *қўшбеги* тез суръат билан куну тунни бир қилиб, ўзини ул манзилга етказди ва олий инъомларни Баротбекнинг назаридан ўтқариб, унинг ризолиги ва кўнгли истаги учун нима зарур бўлса, хон номидан қабул қилиб, дилини буларнинг ҳар биридан яна алоҳида //261^a ҳолда тўқ ва фаровон этди. Бу гап-сўзлар тугагач, ушбу мазмундаги яна бир арзадоштни юксак юлдузли хонга юборди: “Худога шукр хон ҳазратнинг марҳамат ва меҳрибонлиги туфайли омонлик ва тинчликлари соясига эришилиб, зулмоний хатар хавфи адоватга тўла дилдан бутунлай чиқариб ташланди. Энди кутадиған умидимиз шуқим, биронта ишончли одамларини алоҳида юборилса ва у киши келиб, бу дирамсиз сотиб олинған ғуломнинг ўринбосари сифатида истиқомат қилса. Бу кекса ғуломнинг эса олий даргоҳга етишиб, ўзининг қора юзи ва оқ соқолини аҳмар шаънли муалло арш остонага сурқаб эзиши лозим.”

Амири кабир бу каби дилга ўрнашар сўзларни эшитгач, хурсанд бўлиб пойтахт Хўқанди латифнинг адолат сўровчилари жумласидан саналган Дўшабой²⁸⁰ *понсад қурамани* жўнатди. Мазкур *понсад*боши тўла суръат

²⁸⁰ Дўшабой қурама нинг ўғли Муҳаммаджон мирзо Ҳожи (тавал 1841 й.) 1864 йили юзбоши эди.

билан узоқ йўлни босиб, мақсаду манзилга етишиб, Баротбек ҳузурига кирди ва амири кабирнинг олий иноятномасини Баротбекнинг кўлига тутиб ва ҳар қандай меҳрибончилик сўзлари бўлса, оғзаки равишда унинг қулоғига етказди. Баротбек неча бир марта қуллик изҳори учун ер ўпиб, хоқонлик таъзимини адо этди. Бор сўзлар айтиб бўлингач, сафар асбобларини тайёрлашга машғул бўлиб, неча бир нафис газлама ва от ва яроғдан тўккуз-тўккуз йиғиб, ўз хосларидан икки юз нафари билан бирга Хўқанди латиф сари йўлга тушди. **Байт:**

Бе сайъи дурусту азми комил,
Касро нашавад мурод ҳосил.

Мазмуни:

Тўғри ҳаракатсиз, етук азм-қарорсиз
Киши муроди бўлмас сира ҳам ҳосил.

Баротбекнинг келаётганидан амири кабир воқиф бўлиб, ўзининг давлати устунларидан ишончли кишиларни тўрт фарсах ергача унинг пешвозига чиқарди ва кутиб олувчилар меҳмонни тўла иззат билан амири кабир ҳузурига етказдилар. Сўнг не тортуқлар келтирган бўлса, хон ҳазратнинг қабул назаидан ўтказдилар. Баротбекнинг ўзи эса бу маҳал хон ҳузурини топмоқ шарарафига эришиб, сарой палосини ўпмоққа мушарраф бўлди. Амири кабир унинг аҳволларини сўради ва дил истаклари изҳорини эшитди ва неча бир меҳрибонлик лутфларини бажо айладиким, ҳеч бир подшоҳ замонида бундай кўп инъомлар ва саноксиз эҳсонларни ҳеч кимга берган эмаслар. Унинг ёнида келган одамларига ҳам шундай бахшишлар қилиниб, хон бир ҳафта давомида ҳар кун ўзининг хос суҳбатига киритиб, шоҳона зиёфатлар ва мулукона базмлар тартиб //261⁶ берган кўйи унинг ҳақидаги эҳсон алтофини ҳаддан оширди. **Байт:**

Зи жинси хўрданиҳо ҳар чи хоҳи,
Зи мурғ оварда ҳозир то ба моҳий.

Мазмуни:

Емакдан нима истасанг муҳайё,
Товуқдан то балиққача бор.

Аркини давлат вазирлари ҳам ҳар бири ўз уйларига чакириб, унинг табъига мувофиқ ҳолда яхши меҳмондорликлар уюштириб, бу рангин базмларда хушовоз муғаннийлар қатнашиб, гулгун шароблар тортилиб, ҳуллас барчаси шоҳлик зиёфатига лойиқ йўсинда ўтди. **Байт:**

Чу гулгун гашт аз ҳар рўй соқий,
Намонд аз ҳуши маст он ҳеч боқий.
Муғанний аз нури руҳ парвар,
Ба рақс оварда гардуни мудаввар.

Мазмуни:

Соқий юзларни қизартиравергач,
Ҳушёр одам қолмади, барча маст.
Муғанний руҳпарвар нурдан,

Рақсга туширди айланувчи фалакни.

Базм соҳиблари бўлмиш амирларнинг ҳар бири ўз ҳиммат ва кучига яраша ташкил қилган бу ўтиришлардан сўнг муносиб пешкаш ва тортуклар совға қилишни ҳам жойига қўйдилар. Бу тахлитдаги иззат-ҳурмат то ўн кунгача ул камбахтнинг дилини хуш ва хуррам қилиб, қайтиш рухсатини бериб, олий фармойишга биноан мулкига тўла иззат-икром билан кузатиб қолдилар. Шу гаплар ва воқеалар асносида Шаҳрисабзда эса қуйидаги ишлар бўлиб ўтаётганди ва унинг баёни ушбулардан иборатдир. Бир неча йилдан бери ғариблик ғурбатини ихтиёр этиб, беватан ва ишлари юришмай, ҳар қайси вилоятда овора ва саргардон кезиб юрган Шаҳрисабз мирбаччалари Ҳаким бий кенагас ёрдамида вақтни ғанимат санаган кўйи бухоролик амалдорлар қўлидан ўз оталаридан қолган меросий мулкни тортиб олиб, ўз мамлакати тахтига эга чиқадилар. Бу ваҳшат асар хабар Бухоро подшоҳи қулоғига етишгач, қарор ва оромини йўқотиб, ғаму ғусса денгизига чўмади ва лашкар чақиришга буйруқ бериб, оз фурсатда катта қўшин тўплаб, Шаҳрисабз вилояти томонга йўналиш жоловини буради. Ва озгина юриш билан мақсаду манзил дорулқарорига етишади. Шу жиҳатдан Шаҳрисабз мирбаччалари танг аҳволда қолиб, ажзу ниёз юзасидан амири кабир саййид Малла Баҳодирхон ҳузурига кетма-кет равишда арзадоштларини юборишга киришдилар. “Бизлар Сизнинг саломатлик паноҳингизни азиз билиб, отадан қолган маврусий вилоятга кирган эдик. Агар жаноби ҳазратим бу бекаслик ҳолатида ёрдам қилиб, марҳаматларини аясалар ва бу бечоралар ҳолига боқиб, бизни қўлламасалар, фано гирдобига ғарқ бўлишимиз аниқ бўлиб, бошқа жойдан сира ҳам нажот умиди юзага чиқмаяжак.” **Байт:**

Мо кори хешро ба Худованди корсоз,
Бигзоштем то карами ў чи мекунад.

Мазмуни:

Биз ўз ишимизни иш ўнгловчи худога,
Топширдик, қани карами не қиларкан.

Амири кабир ул бечоралар ҳолига қараб, //262^a жавонмардлар шеваси бўлмиш раҳм ва шафқатни ул бечораларни ҳаққида адо этиш учун қутқармоқ ҳимматига азми қарор қилди ва ҳар музофот ва вилоятга фармойишномалар юбориб, қўшинни чақиришга тушди. **Назм:**

Гирои он накунад тўлу арзи ҳафт иқлим,
Ки ман ба нияти тасхири он савор шавам.
Ҳазор олам агар 3-ин бувад кам аст ҳанўз,
Ки ман ба азми тасарруф бадон диёр шавам.

Мазмуни:

Етти иқлимнинг эни-бўйи етмас ўлкадир,
Мен ўшани эгаллаш ниятида отланмайман.
Шундай оламдан мингтаси бўлса ҳам, менга камлигидан,
Барисини тасарруф этиш учун ул диёрга бормасман.

**Амир саййид Малла Баҳодирхоннинг иккинчи марта Зомин қалъаси
устига подшоҳ амир Музаффар Бухорий билан ярашиш учун боргани ва
ҳар иккаласининг қайтиб кетгани**

Салтанат ор-номуси учун курашувчи кишиларга “ У сизларни ерда халифалар қилиб қўйган”²⁸¹ каромати бўйича тўла ҳазз-хузур ва етук насибалар берилган. Улар қалбида лутф билан бирга ёмон одамлар ҳаққида ғазаб хислатлари ҳам мужассам бўлиб, Аллоҳи таолонинг қаҳрига учраганларга нисбатан “ва улар Аллоҳнинг ғазаби ва лаънатига дучор бўлган”²⁸² чакмоғини чакнатиб, адоват-кин оташи билан бир бутун оламга ўт қўядилар ёки бирор юртни бузиб ташлайдилар. Агар иноят насими “Аллоҳ сизларни мағфират қилгай. У Зот раҳм қилгувчиларнинг раҳмлироғидир”²⁸³ мавҳабидан эса бошласа, уларнинг барчаси мукаррамлик ва меҳрибонлик шамларини ёқадилар ва мамлакатларни обод қиладилар. Шундай қилиб, мирбаччаларнинг амир Музаффархон ҳақидаги кўрқинчли ҳикоятлари ва у ҳақдаги бўлмағур ёмон сўзлар амири кабирнинг олий қулоғига етишгач, изадий ғазаб чакмоғи ялтирай бошлаб, жаҳонни ёқувчи ғазаб олови ёнишга киришиб, улуғ шавкат билан ҳар диёру вилоятдан чексиз сонли қўшин йиғиб, азим сел каби барча тоғу саҳрони остин-устун қилиб, оз юриш билан Зомин қалъасига келиб тушди ва ул мавзеда истиқомат ва сукунат палосини ёйиб, бир неча кун дам олди. **Назм:**

Касеро ки ори ба зинҳори хеш,
Нигаҳдор андозаи кори хеш.
Ба мардий ҳимоят аз даъво магир,
Ба мардонагий кори ў дар пазир.
Яке қатра орад аз дарё паноҳ
Зи садри садаф созадаш жойгоҳ.
Ба сад тарбият номдораш кунад,
Балки гавҳари шоҳвораш кунад.

Мазмуни:

Биров дилини қўлга киритсанг,
Ўз ишига қараб уни сақла.
Мардлик юзасидан унга миннат қилма,
Мардликча унинг ҳожатин чиқар.
Денгиздан бир томчи агар четда қолса,
Тақдирдан у бир садафга айланиши мумкин,
Садафга ишлов берилса агар,
У балки шоҳона бир гавҳарга айланар.

Ором ва дамдан сўнг сипоҳигарлик услуби бўлмиш босқин-чопқин ва талаш-янчиш ҳаракатига тушди. Ўратепа ҳокими Баротбек, Нов қалъаси ҳокими Ўтаббой *қўшибеги* ва Усманий қалъаси ҳокими Бойниёз *додхоҳ* ҳамда

²⁸¹ Қуръони карим, 6:165.

²⁸² Қуръони карим, 4:93.

²⁸³ Қуръони карим, 12:92.

тагин бир неча ҳоким, *понсад*лар ва ўзга кишиларга Самарқанд этаги ва Қароқалпоқ мавзеси ва Шероз даштидан то Саъд Ваққос қалъасигача бориб, ўша ҳудудда юрган подаларни босқин-чопқин қилишни буюрди ва “кўзингизга илинган нарсани талаб, ҳеч ҳайикмай, қўлингиздан келганча ҳаракат билан тасарруфингизга киритиб, сўнг тезда қайтиб келинглар” мазмунидаги фармон берди. //262^б **Назм:**

Инони азм ба ҳар жонибе ки сар тоби,
Макун ба дасти тараддуд инони худро сушт.
Ки кас ба манзили мақсуд раҳ намеебад,
Магар сайъи тамом, магар ба азми дуруст.
Ҳар онки пойи талаб дар тариқи азм ниҳод,
Ба тахтгоҳи бузургий расад, ба ком нухуст.

Мазмуни:

Юриш жиловини қаендир бурсанг агар,
Тайёргарлик, иш қўлида жиловингни бўшата.
Одам манзил-мақсад сари ҳам йўл топмас,
Агар кўрсатмаса тугал ҳаракат, азму қарор.
Ким талаб оёғини азму қарор йўлига босса,
Улуғлик тахтига етар, ҳам қучар мақсадини.

Олий фармойишга кўра давлат устунлари ва салтанат аъёнлари чексиз кўшин билан тошқинли денгизга ўхшаб, майдон саҳнига ёйилиб, тоғу даштни қоплаганча юриб кетдилар. Олий фармойишда кўрсатилган мавзегача етгач, босқин-чопқин йўсини билан ул саҳро аҳолисини тарож-яғмога учратиб, жуда кўп от ва чексиз сонли қўй подаларини ўлжа олиб, тўла обрў ва иззат билан қайтдилар. Йўл асносида Пашоғар²⁸⁴ довони оғзига етишганлари чоғда ул тор даҳанада *манқитнинг* бер нечта бебош авбошлари ва қалби қоронғу кўр мунофиқлардан бир нечтаси Саъд Ваққос қалъасидан чиқиб, даҳана оғзини забт қилиб, маҳкам бекитдилар. Уларнинг мақсади туфанг ўқи билан феруз асарли лашкар муқаддимасини орқага қайтариб юбориш эди. Лашкар аҳлининг шижоатлилари ўз билаклари кучига ишониб, бирданига ул бахти қаролар устига ёпирилиб, таналарини оғир бошларидан енгиллатганча хатарли йўлни хавфсиз жойга айлантирган қўйи у ердан ғалаба билан саломат ўтиб, эсон-омон осмон бахтли амири кабир ҳузурига етишдилар. Аҳли лашкарнинг ғалабаси шарафига шодлик шодиёнасини чалиб, туширган ўлжаларини тақсимлашда адолат томонида туриб, не олиб келган бўлсалар, ҳаммасини фақат ўшал ҳиммат аҳлига бердилар.

Бу ваҳшат аломатли хабар сал ўтмай амир Музаффар подшоҳга етишди ва унинг дил вужудидан оҳ-фиғон тутуни чиқиб, тўхтаб туришни ўзига раво билмай, оташ шўъласи сингари Шаҳрисабздан кўзгалганча отга миниб равона бўлди ва катта тезликда Самарқандга етиб келди. Ўша тунни бедорлик билан ўтказиб, эртасига тонг билан Самарқанддан чиқиб, Кўрғон довонига етиб, тезлик йўналиши жиловини тортди. Шу ҳолат асносида амир

²⁸⁴ Пешоғар/Пшоғар – Пешоғар, қалъа – Жиззах ва Ўратепа орасида қурилган Қўқон қалъаси. Ҳозир қишлоқ номи.

Маллахон ўзининг келгани сабаби ва шахрисабзлик мирбаччаларга ичи ачишгани ва уларга тегмаслик мавзусини ўз ичига олган бир насихатнома иншо қилиб, эшон Бобоҳўжа шайхулислом Конибодомий орқали бериб юборди. Ҳазрат эшон Оқтепа ва Самарқанд дарёси оралиғида Бухоро амири билан учрашди. Амир эшонни шу ердан қайтариб, ўзи ҳамроҳлигида Қўрғон довонигача келтириб, ҳазрат эшонга ўзидан ҳам элчи қўшиб, хонга жавоб тарзида ушбуларни айтиб юборди. “Отамизнинг маврусий вилоятига Шаҳрисабз мирбаччаларидан бир нечта авбош келиб, у ерни олиб, бизнинг кўпгина давлатхоҳларимизни ўлдириб, кўпларини асир қилган эканлар. //263^а Ор-номус юзасидан у ерга бориб, ўз қасосимизни ул каллаварамлардан олмоқчи эдик. Сиз биродаримнинг бахтга ёр қадами етгани хабари турган еримизгача келгач, Биз ҳам жанобларининг истиқболига чиқиб, шу ерга келиб тушдик Эртага иншоаллоҳ таоло Жиззах қалъасига етишажакмиз. Сизлар бизнинг келганимиз хабарини амири кабирга етказишларингиз лозим. Шундай денгларким, агар урушиш учун келган бўлсалар, буни ҳам айтсинлар. Агар биз кетмоқчи бўлсак, Зомин устидан юрайлик ва агар жаноблари келадиган бўлсалар, Жиззах устига етишсинлар. Икки тараф жангини қилайлик то муродларни бергувчи ҳазрати таоло кимга мурод берса, ул орзуга етишайлик. Ва агар сулҳ иродалари бўлса, оталаримиз вақтидан шу вақтгача Оқроқ булоқ мавзесидан бу тарафи амири кабирникидир. Бу тарафи бизники. Руқъа етиши билан қабул қилсалар, қайтиб кетсинлар. Биз ҳам Самарқанд томонга қайтамыз ва яна жаноблари ҳам кетсалар, вассалом.” Элчилар Янги қўрғондан чиқиб манзилларни босиб ва бекатларни ортда қолдириб, жаноб амири кабир ҳузурига етишиб, ўзлари билан олиб келган Бухоро амири хатини етказиб ва оғзаки айтиб юборган қандай сўзлари бўлса, хизматларига арз қилдилар. Ўша куни амири кабир не ўй-фикри бўлса, давлат устунлари ва салтанат аъёнлари ўртасига ташлади. Номдор вазирлар ва иқтидорли амирлар чуқур ўйга чўкиб, тарафларнинг ярашишини яхшилик бўлишига йўйиб, тарафларнинг сулҳини ихтиёр қилмоқни маъқул топдилар.

Назм:

Ситеза макун зи онки боди ситез,
 Кунад боғи инсофро барг рез.
 Ситеза ба жое расонад сухан,
 Ки вайрон кунад хонимони куҳан.
 Кунад оқил андар раҳи сулҳ ба сайр,
 Ту ин роҳ мерав ки “ас-сулҳ хайр.”

Мазмуни:

Уруш қилма, чунки уруш шамоли,
 Инсоф боғини хазонга йўлиқтиради.
 Уруш сўзи бирор ерга етиб борса,
 Қадимий мол-мулкни барбод қилади.
 Оқил киши сулҳ йўлида юради,
 Сен ҳам “сулҳ яхшидир” йўлидан юр.

Жаноб амири кабир давлатининг устунлари сўзига кириб ва яхши ўйли не маслаҳат бўлса, шунга амал қилиб, чечансўзлик билан ёзилган сулҳнома ва тарафлар ўртасидаги бир-бирига зарар-заҳмат етказмаслик, хамиша роҳату тинчлик қоидаларини қаттиқ сақлаш истаклари борасидаги сўзларни қасам ва аҳду паймон билан тасдиқлаб, элчиларни қайтариб юборди. Сўнг амири кабирнинг ўзи ҳам изига қайтди. Секин-аста йўл босиб, Хўжанд вилоятига келиб тушди ва бир неча кун йўл азобини аритиш мақадида истироҳат ўриндигига ўтириб, осойиш топди.

Мазкур элчилар эса амир Музаффар ҳузурига етиб, амири кабир Маллабек айтган барча сўзларни яхши бир вақтда арз қилиб ва сулҳномани таъкид муҳри билан безаш гапини ҳам баён этдилар. Амир Музаффар подшоҳ бу ишни бажону дил ва иймон қасами таъкиди билан қабул қилиб, элчилар дилини ичдан-тешдан тўқ қилиб, қайтишга руҳсат бериб, ўзи ҳам Бухоро томонга қайтиб кетди.

Элчиллар Жиззах шаҳридан чиқиб, ўта тезликда жаноб амири кабир ҳузурига етиб, элчилик ишида нима рўй берган бўлса, қабуллик арзига етказдилар. Амири кабир //263⁶ ҳам шу маънига рози бўлиб, илтифотли жавоблар билан элчиларни қайтарди. Жаноб амири кабирнинг ўзи эса Хўжанд вилоятдан Хўқанди латиф шаҳри сари йўналди ва фатҳу феруз билан доруссалтанага кириб бир неча кун осойиш топдилар.

1276 йилнинг муҳаррам ойининг ўн олтиси²⁸⁵ оқшоми ой тугилиши рўй бериб, ойнинг тамоми сатҳини қамраб олди ва уч соатга яқин олам нужуми қоронғу бўлиб, барча кичик-катта зор ва тазарру билан жаноб малики маннон сари юзландилар ва дуо ижобатини қабул нишонига етказгач, ой юзи кам-кам очилиб, зулмат олами равшанликка айланди.

Ўша йили жумод-и-л-аввалнинг ўн биринчиси якшанба²⁸⁶ оқшоми Маллахоннинг укаси **Сўфибек** ўз табиий ажали билан охират оламига ошиқди.

Ўша йили рабиъ-и-л-аввал ойида²⁸⁷ амир Малла Баҳодирхон Тошканд вилоятига йўналиб, у ерга давлату истиқбол билан бориб тушди. Унинг атроф музофотидаги *қирғизия* ва *қозоқия*²⁸⁸ элатларидан катта закот олди ва ҳокими Қосимбек ва Муҳаммадамин Мирзолар бўлган Қурама лашкарини Нурото элатлари сари босқин учун буюрдилар. Шижоат аломатили шермардлар кеча-ю кундузни бир қилиб, тўла суръат билан ўшал манзилга етиб, чексиз тохту тоз билан йилки ва сонсиз қўй ўлжа олиб, тўла обрўмандлик билан қайтдилар. Аммо уларнинг кетидан душманлар етишиб, жангга киришдилар. Натижада бу озгина ғалаба ҳам босқин-чопқин аҳлига кўплик қилиб, Қосимбек ва Муҳаммадамин ўзларининг соғ-омон қолишлари ташвишида бўлиб, фақат ўз ҳаётини ўйлаган кўйи, урушмай орқага қайтиб

²⁸⁵ 1859 йил 15 сентябрь.

²⁸⁶ 1859 йил 6 декабрь.

²⁸⁷ 1859 йил 28 сентябрь-27 октябрь.

²⁸⁸ Қозоқия – Дашти кипчоқ, Тошкент атрофи ва Фарғона водийсида кўчманчи ҳаёт кечирган туркий аҳоли.

келдилар. Натижада не мол қўлга киритган олган бўлса, буларга насиб қилмади ва ўз қўллари билан яна уларни соҳибларига топширишдилар.

Бир минг икки юз етмиш еттинчи йили товук йилида саййид Малла Баҳодирхоннинг топшириғи билан Тошканд ҳокими Қаноатшоҳ *отолиқ* Авлиё Ото ва Бешкек томонга бориб, ўша музофотдаги элатлардан кўп закот олиб, ҳамма элатларни ўзига қарам қилиб, тўла иззат билан қайтиб Тошкандга келиб кирди. Бир неча кун осойиш олиб ва ҳар бир соҳадан йиғилган кўп тортук билан ўша вақтда Хўжандда турган амири кабир олдига келиб, хон ҳазратнинг дуосини олди ва не пешкаш, тортуклари бўлса, амири кабир ҳузуридан ўтказди. Амир ҳам унинг борасида чексиз лутф ва туганмас даражада қарам қилиб, қайтариб юборди. Қаноатшоҳ тўла хушвақтлик билан ўз салтанати қароргоҳига етиб, бир неча вақт дам олиб, истироҳат қилди.

Тошканд ҳокими Қаноатшоҳ *отолиқ*нинг Жулак мавзесига ўрус кофирларини йўқ қилиш учун лашкар тортгани зикри

Қилни қирқ ёрувчи донолар ва сирли рамзларни билувчи, тугунларни ечувчи оқилларга воқеалар баёни равшан бўлсинким, 1278 йилнинг раби-уссоний ойида²⁸⁹ ўрус кофирлари Оқ масжид мавзесидан келиб, Жўлакда қалъа қуришди. Уларнинг эровули то Янги кўрғон мавзесигача келиб, у ернинг қалъасини олиб, ул қалъа одамларини //264^a Туркистон томонга ватандан чиқариб юбориб, қалъаси деворларини бузиб ташлаб, қочиб кетдилар. Қаноатшоҳ *отолиқ* бу даҳшат асарли хабарни эшитгач, тўхтовсиз йўналиш жиловини ул вилоят сари буриб, кўп лашкар билан чиқиб, йўлга тушди. Қанча манзилларни босиб ўтиб, Янги кўрғонга етди ва шу ерга иқомат лангарини ташлади. Ўша вақтда катта бир ҳаракат билан Янги Кўрғон қалъасини қайти тиклашга киришиб, мустаҳам бир қалъа қуриб, ўзининг одамларидан ишончли баҳодирларни шу ерга қўйиб, Жўлак устига бориб, *қозоқ-қипчоқ* элатларини босқин-чопқин йўсини билан яғмо ва торожга дучор қилишга қарор қилди. Бу элатларнинг бошлиғи Турсунбой исмли киши эди. Ул пир кўрмаган ҳаромзода Қаноатшоҳ *отолиқ*нинг келаётганидан хабар топиб, дарҳол ўз улусининг катталаридан бир нечтаси билан бирга *отолиқ*нинг олдига пешвозга чиқди ва қанча пешкаши бўлса кўтариб ҳамда сўйиш учун дея қанча бошли қўй подасини олдига солиб хайдаб, бир манзил йўлда Қаноатшоҳнинг ҳузурига етишди ва пешкашларини ўтказиб, табиати ва фикри хазинасидаги тошга ўйилган нақшдек нақшланган лаганбардорлик хислатига кўра келтирган қўйларини тақдим қиларкан, арзадошт изҳори баёни билан узрхоҳик қилиб, деди: Бизлар мусулмонмиз, аммо сиз каби мусулмон биродарларимиз жабру зулмидан ўрус кофирларига қўшилгандик. Агар мусулмонлик риоятини жойига келтириб, ислом ҳимоятига ёрдам берсангиз, ҳозир ҳам вақт ғанимат. Чирчик мавзесидан ёки бошқа жойдан бир жой тайинлаб, бизларни кофирларнинг ёмон қўлидан қутқариб, ўша ерда қўйсалар бош ва тил билан худога

²⁸⁹ 1861 йил 6 октябрь-4 ноябрь.

шукрларни бажо келтириб ва сизларнинг суннат аҳлига нисбатан бу хайрли ишингиз баробарида қиёматгача ҳамду сано айтиб яшаймиз.

Сўзнинг бу янглиғ хуш ва ёқимли бошланиши Қаноатшоҳнинг дил мазоқига тотли таъм бағишлаб, жуда хурсандлик билан хотиржам ҳолда шул манзилда кўш ташлади. Аср вақти ўтиб шом намозига яқин айғоқчилар сахрони синчковлик билан кузатгач “фалон мавзегга икки минг нафар миқдордаги ўрус ва беш минг қипчоқ-қозоқ келиб туришибди” деган хабарни келтирдилар. Қаноатшоҳ бу хабарни эшитиб, ул кофирларнинг қаршилиқ кўрсатиш борасидаги гапидан ҳайратга чўмиб, чуқур ўй билан шу ердаги икки юзламачи қозоқларни асир олиб ва ўққа тутиб, эртаси куни тонгда орқага қайтди.

Энди Янги қўрғонда илғор расми билан қолган Шодмонхўжа нойиб воқеаларидан эшитинг. У шу қалъада мўъминлар ҳимояси учун садвар тўғони бўлиб, ҳар кун от солиш йўсинида ўзига қаршли лашкар билан бориб, Жўлак қалъасини қамал қилар ва унинг теварак-атрофидан хабар олиб келарди. Ўшандай пайтлар асносида кунлардан бир кун хабар аҳли мухбирлари, яъни айғоқчилар “фалон мавзегга ўрусдан эллиқ нафар киши битта тўп ва ўн икки арава ғалла билан Жўлак қалъасига келмоқда” мазмунидаги сўзларни етказдилар. Бу хабарни эшитган заҳоти бу хизмат мутасаддиси Ботирбек *понсад* бўлиб, ўз ишончли одамларидан //264^б саксон кишини танлаб олиб, ёмон мазҳабли кофирларнинг йўлини тўсиш учун отланиб, кофирлар қабристонини оғзига ўхшаш тор ва қоронғи тўқайзори бор манзилдаги мавзегга мазкур кофирларга дуч келишди. Орада жанг бошланди. Ботирбек қараса, кофирларнинг ғалабаси эҳтимоли кучлилик қилиб, ўт билан ўйнашиб бўлмайдди. Аммо шунга қарамай, кофирларни тор-мор қилиш мақсадида ҳиммат камарини белига маҳкам боғлаб, найза ва ханжарни кўлига олиб, худога таваккал қилиш қарорини ўзига шиор билиб, бирданига тез юрар отини куффор қалби сари йўрттириб, ўзини улар ичига шундай урдиларки, ўликлардан тепалиқлар ясалди ва ул кофирлардан ўттиз икки нафари мусулмонлар кўли билан дўзахнинг асфалисофлин даргоҳига ошиқиб, қолганлари эса ўзларини тўқайга урган кўйи бадар кетдилар. Ботирбек яхши фатҳ билан йигирма сигир ва ўн икки арава ғалла ва қанча бош от, қурол-яроқ ва туфангни жанг ўлжаси қилиб, соғ-омон қайтди. Булардан фақат бир нафар яхши бахтли кишигина шаҳидлик даражасига етишиб, уч киши ярадор бўлди.

Туркистон ҳокими Мулло Қосим Чинос ҳокими билан бирга Қароқум мавзесига эл босишга кетиб, аммо мақсадларига ета олмай қайтиб келишди.

Бу гаплар асносида кофирлар сони кўплиқ қилиб, яна бир бор келиб, Янги қўрғонни вайрон қилиб кетдилар²⁹⁰. Ва жаноб *отилиқ* яна бир марта ҳиммат камарини ғайрат этагига кўйиб, чексиз лашкар билан Янги қўрғонга етишиб, қалъа деворлари таъмирига киришди.

²⁹⁰ Янги қўрғон босқинчилар томонидан 23-25 сентябрь 1861 босиб олиниб, бузиб ташланган эди.

Амири кабир саййид Малла Баҳодирхон Ўратепа фатҳидан сўнг йўналиш жиловини Хўжанд сари тортиб, музаффар ва мансур келиб тушган эди. Айрим кудурат бахш ҳасадгўйлар эса Қаноатшоҳ борасида Маллахоннинг софлик билан сайқал топган ботинини занг билан ғуборли қилишди. Бу сўзлардан хон юраги ҳадик ва кўрқувга тушиб, дарҳол авзойи ўзгарди ва йўналиш оти жиловини Тошканд томонга буриб, йўлга тушган кўйи кета бошлади. Чобуксавор ёлғончилар ва иқтидорли хабарчилар дамбадам етишиб, Қаноатшоҳнинг ҳуш қулоғига “ана амир Малла Баҳодирхон Сизга нисбатан гумон ва ёмон ният билан келмоқда, тезда кетиб, унинг тадорикини кўриш лозим. Шундай қилмасангиз, иш ёмонлик билан тугайди” деган гапларни етказдилар. Қаноатшоҳ бу қалбни ларзага солувчи хабарни эшитгач, дарҳол ўрнидан туриб, йўлги тушишга қасд қилди ва тез суръат билан икки манзил-уч манзилни бирпасда босиб ўтиб, Тошкандга ошиқди. Тошкандга етгач, подшоҳлик пешкашига нима муносиб бўлса, ўз амалдорларига буюриб, муҳайё қилдирди ва хоннинг пешвози сари равона бўлди. Емиш қози мавзесида эса амир пешвозига етишди ва узоқдан кўргани заҳоти //265^a ўзини отдан ташлаб ва югуриб бориб, амири кабирнинг узангисини ўпишга мушарраф бўлди. Айбига оид неки гапи бўлса, узрхоҳлик асносида ётиғи билан тушунтирган кўйи хон узангиси остида ҳаллослаб югуриб борарди бечора. Амири кабир унинг узрини қабул қилиб, унинг ҳаққида кўп меҳрибонлик ва сонсиз ғамхўрлик кўрсатиб, ўзи ёнига солганча Тошкандга бирга олиб келди. Қаноатшоҳ ҳар куни шоҳона тортуқларни пешкаш сифатида амир назаридан ўтказди. Амири кабир ҳам ҳар кун вофир инъомлар ва мутақосир лутфлар бағишлаб, Қаноатшоҳнинг дилини ўзидан тўқ қилди. Шу вақт асносида Чаҳордара қалъаси томондан “Худоёрхон Жиззах томондан қазоқия тарафга ўтиб кетди, аммо қайси жойга кетаётганини билмаймиз” кабилидаги хабар келди. Амири кабир бу сўзларни эшитган ҳамона бу ишга кимни юбориш учун бирор кишини излаб қолганди, дарҳол бу ишнинг мутассадилигини Қаноатшоҳ *отолиқ* ўз зиммасига олиб, жаноб амирдан баракатли фотиҳа ҳосил қилди ва Тошканд лашкари билан ул тарафга юзланди. Эртасига тонг маҳали Сайхун дарёсидан кечиб ўтиб, Чаҳордара қалъасига бориб тушди. Бир неча кун Худоёрхонни излаш билан машғул бўлди. Ён-атрофга одамлар буюриб, қанча таҳқиқот қилмасин, ҳеч жойдан унинг асароти маълум бўлмади. Қаноатшоҳ қайтиб, бахтли бир онларда Тошканд шаҳрига келиб кириб, амири кабирнинг қўлини ўпишга мушарраф бўлди. Қаноатшоҳ келиб тушгандан сўнг амир Маллахон Хўқанди латиф томонга қайтиб кетди. Хоннинг шаҳардан чиқиши пайти Қаноатшоҳ минг бир ожизлик ва қалби синиқлик билан жаноб амири кабирга тавба-тазарру арз қилиб “нима қилиб бўлса ҳам мендан Тошканд вилоятини олиб, қай бир бу мамлакат давлатига муносиб ва толиб давлатхоҳингиз бўлса, ўшанга берсангиз, бундан буёғига жаноби ҳазратимнинг фироқига тоқатим йўқ, хузурингизда бўлай” деган илтимосни билдирди. Амири кабир унинг ҳаққида кўп меҳрибонликлар кўрсатиб, “то мен тирик эканман, Тошканд вилоятини сендан олмасман. Аммо ҳозир тўрт-беш кун дам олиб, шундан

сўнг Ём ва Зомин, Ўратепа тарафига бориб, уларнинг лашкари кўриқини назардан ўтказиб, бизнинг хузуримизга етишинг лозим” дея буюрди. Қаноатшоҳ олий фармойишга итоат қилиб, амири кабир қайтиб кетгач бир неча кун дам олиб, ҳордиқ чиқарди ва шундан сўнг йўналиш отининг жиловини Ём ва Зомин томонга тўғирлаб, оз фурсатда мақсад-манзилга бориб тугшди. Султонлик фармойишига кўра нима қилиш керак бўлса, адо этиб Ём ва Зомин, Ўратепа лашкари кўриқини ўтказиб, тўла иззат билан келиб Хўқанди латифга етишди. Бир неча кун замон шахриёри хузурда турди ва не султонлик лутфи бўлса эришиб, шодоб ва саршор бўлган кўйи Тошкандга қайтиб кетиш рухсатини ҳосил қилиб, ўз ҳукумати қароргоҳига қайтди.

**//265^б Амир соҳибқиронийнинг ҳазрат субҳоний инояти ва
яздонийнинг чексиз алтофи ёрдамида ўрус кофирларининг таъзирини
бериш учун кўшин тортгани баёни зикри**

Сирлар асроридан воқифларга муаллиф бу муқаддимотни шундай баён таҳририга киритиб, рақам силкига тортадики, ўрус кофирлари одобсизлик юзасидан гўстохлик қадамини Янги қўрғон, Жўлак ва бошқа жойлар устига қўйиб, ул ҳудуднинг сокин фуқаросига зиён-заҳмат етказиб, тинчлигини бузиб кетардилар. Амири кабир саййид Малла Баҳодирхон ҳиммат камарини ул кофирларни тор-мор келтирмак учун боғлаб, кўп лашкар билан Хўқанди латифдан Тошканд томонга йўлга тушиб, тўпу тўпхона ва асаъаса-ю дабдаба ва тўла шукуҳ билан Хўжанд вилояти йўлидан юриб, яхши бир соатда Хўжанд қалъасига етди ва шу ерга тушиб, бу ерни чодирларини тикиш майдонига айлантди. Ён-атрофда қанча қалъабегги бўлса, уларга иноятномалар юбориб, ҳар бирини ўзининг хайрли ташрифи ва бахт хислатли қадами етганидан хабардор қилиш асносида ҳар кимнинг ўз вазифасини бажариш бўйича мажбуриятини адо этишга киришиб, Хўжанд қалъасида ҳозир бўлишини айтди. Жаноб подшоҳ давлату шавкати илтифотига нисбатан хизмат расму русуми шундай бўлгани учун ва хизмат қилиш усулини жойига қўйиб, ҳар вилоят ҳокимлари расм бўйича кучлари етган миқдорда шоҳликка муносиб совғалар етқариб, ўз ҳолига яраша вофир инъомлар ва меҳрибонликлар кўрдилар. Фақат Ўратепа ҳокими шумният Баротбек юқорида айтганимиз каби чексиз хусравона меҳрибонликлардан мамнун ва сарафроз бўла туриб ҳамда бирор подшоҳ замонида ҳеч бир амир ёки вазир етмаган мартабаларга эришган ҳолда ва хонликнинг девон аҳли муҳосиблари гапига қараганда, олти ой ичида соҳибироннинг илтифотидан ўн саккиз минг тиллони султонлик девонхонасига тўламаслик каби имтиёзига эга бўлганига қарамай, бевафолик усулининг этагидан тутиб, амири кабир хузурига келишдан бўйин товлади. Чунки бу каби ёмон феъл ул шум талъатнинг катталаридан мерос сифатида юзага чиққан бўлиб, ул ит сийрат катталарнинг аксар қони бу каби пасткаш касофат феълларидан ариқдек оққан ва бошлари тўпдек бозор ичида думалаган эди. Мурдалари эса

дор тагида бир неча кунлаб ётиб, бошлари анча вақт дор устида осифлик қолиб кетган ва ул ёмон ниятлиларнинг гўштларини итлар еб битирган эди. Ҳа, бадкирдорларнинг жазоси ана шундай азобу укубатларга лойиқдир.

Байт:

Бадий бин ки бадин киштзори зуд завол,
Ба доси даҳр ҳамон бидарави ки мекори.

Мазмуни:

Ёмонликни кўр, тез заволга келадиган бу далада,
Даҳр ўроғи билан нимани эксанг шуни ўрасан.

Шундай воқеаларни ўз кўзи билан кўрганига боқмай, кейин ҳам ул кавм кишилари ўзларини бу балолар гирдобига ташлаган эдилар.

//266^a Алқисса, амири кабир бу ҳолдан хабар топгач, мушфиқона дилдорликлар ва оталарча насиҳатларини бажо келтириб, кетма-кет иноятномалар юборди ва ўзининг янгидан-янги марҳаматларидан умидвор қилдир. Аммо ул гина-кудурат бошини сийловчи бадфеъл одам эҳтиром қабулидан бўйин товлаб, борганларга кўпол сўзлар айтиб юборди. Қанчалар салоҳ хайрияти учун сайъ ва ҳаракат қилмасинлар, аммо борган сари баттар бўлаверди. Бу барча ҳаракатлар эса йўққа чиқиб, фойда бермай қолди. Одамларнинг интизом ишлари ихтиёри ва бани одам тойифасининг ихтиёр инони қудрат қўли ва куч қабзасида бўлган олам Подшоҳи олам олишлик ва жаҳон сақлашлик фармонини “Сен истаган кишингга мулк ато қилурсан”²⁹¹ мазмуни билан биров номига битса, шу одамнинг хуршид кўринишли байроғини “айримларингизни айримларингиздан юқорироқ даражаларга кўтариб қўйган”²⁹² буйруғи билан осмон авжига ва кайвон чўққисига чиқаради. Ҳар ойина мангу саодат қоидалари тамҳидида унинг комронлигига мусоидат қилади ва осмоний тақдир жаҳонбонлик асоси таъкидида унга ёрдам беради. Ул киши подшоҳлик мулки тахтини безашда мадад топиб, илоҳий фазлдан муродига етади.

Шер ҳамлали жаноб султон бу даҳшатли воқеа ва рўй берган ходисадан сўнг бўстон нозанинлари хазон бодининг совуқ дамидан барг тўка бошлаган маҳалда ғалабага ёр аскарларни чақириш бошида давлатхоҳлардан айримлари олам аҳли дардига шифоси бўлиш хосиятига эга олий даргоҳ остонасини одоб лаби билан ўпиб, олий арзга шундай сўзларни етказдилар: - Бу бадбахт юзлар жанобнинг олий тахт ризожўйлигини ғанимат билмай, ножавонмардлик ва номуродликни ўзига шиор қилишди. Нусратга ёр аскарларни ён-атрофдан йиғиб, бу ёмон қилиқлилар танбеҳи учун катта одоби таёғини ишлатиш лозим кўринади. Тоқим ҳеч қачон бошқа юзлар ҳам шундай қилмасин.

Бу маслаҳат қоидали воқеа довюрак амирга мақбул бўлиб, иноят фармонини тааллуқот музофотларга ва вилоятларга юбориб, оз фурсатда феруз нишон ва нусратга ёр қўшин теварак-атрофдан чумоли-ю чигиртка каби киёс доирасидан ташқари равишда кўп йиғилиб, Хўжанд шаҳрида

²⁹¹ Қуръони карим, 3:22.

²⁹² Қуръони карим, 6:165.

тўпландилар. //266^б Жаноби салтанат шиор ақлу тадбир аҳлининг машваратига амал қилиб, барчаси бирдамликда ҳаракатга келиб, шижоат одатли нусратга яқин сипоҳнинг бари Ўратепа томонга Аллоҳ душманлари, яъни кофирлардан ҳам баттар кишини йўқ қилиш мақсадида Аллоҳга тавккал қилганча Жамшид мартабали султон ёрдамида зафар паноҳли байроқни осмон авжи ва ой зурвасигача ҳилпиратдилар ва қиёмат асарлик кўзғалиш ғулғуласи билан суву қуруқлик ва етти мамлакат атрофига зилзила солдилар.

Назм:

Хўжаста саманди зафар зери рон
Саодат қарин, нусраташ ҳаминон.
Далерони Тўронзамин дар рикоб,
Ҳама дил пур аз кина сариру шитоб.
Яко-як баробару фиканда гирех,
Синон дода об, камон карда зех.

Мазмуни:

Зафарнинг ярашиқ оти оёғи остида,
Саодатга ёр, зафар жиловдор.
Туронзамин ботирлари узангида,
Диллари кинга тўла, шитобга ғарқ.
Бир-бирига тенг, тугун ташлаган,
Найза санчган, камон ипин тортган.

Шу зайл ундан ортиғини тасаввур қилиб бўлмайдиган даражадаги шоҳлик йўсин ва қоидаси билан йўл сари юзланиб, манзилма-манзил давлат оти узангиси ва ҳумоюн соябон остида йўл юриб боришаркан, улар ғалабаси учун ўнгу сўлдан илоҳий кўмак раҳбарлиги етар, султонлик мавкаби туғи мино ранг айвонгача кўтарилган, фатҳу феруз ояти хонликнинг шул зафар безакли байроқларига нақшлаган, осмонга тегувчи чатр моҳчаси хуршиднинг мунаввар пайкарига етган, саодат сиймоли тожининг нур таратувчилиги Жамшид афсаридан ҳам юқори даражада зафар шиорли лашкар байроқлари узра порлар, бу туғларнинг нусрат аломатли ҳалқа-ҳалқа иплари эса хурларнинг турраи анбар сочини эслатар, момоқалдиروق кирдорли сурнайининг садоси “у сур чалинадиган кундир”²⁹³га ҳамоҳанг эди. **Назм:**

Чу толе буд ў аз бахти фирўз,
Равон чун офтоби оламафрўз.
Хурўш аз кўси руйин бар омад,
Навозиш дар пайи ин дар омад.
Дамома фатхро овоз медод,
Духул дар пўст посух боз медод.
Намудори алам дар сурх рўйи,
Дарахти норгил карда аст гўйи.
Синон жайби фалакро пора мекард,
Алам пайванди онро хора мекард.
Ҳамезад найза сар бар осмонҳо,

²⁹³ Қуръони карим, 20:102.

Ситора чашм мезад аз синонҳо.
Чунон парчам сар андар парпар кард,
Ки жаъди худ зи оби абр тар кард.
Равон шуд зери чатри осмонсой,
Чу дар зери фалак хуршедро жой.
Зи жўш қалби олам дар тазалзул,
Зи нақши наъл сахро дар тасалсул.
Бо ин тартиб он султони Жамжоҳ,
Ливои размогин афрошт то моҳ.
Ба ҳар манзил алам то моҳ бардошт,
Чу маҳ манзил ба манзил роҳ бар дошт.

Мазмуни:

Бахту ғалаба чун унга толе эрди,
Оламни ёритувчи куёшдек юрди.
Рух танли ноқорадан янгради сас,
Шундан сўнг сийлов олди нафас.
Сурнай фатҳу зафарни чақира кетди,
Ноқора чарм ичра унга жўрлик этди.
Байроқлар кўриниши қизил ранг-ла,
Норгил дарахти бўй чўзгандек эди.
Найзалар фалак ёқасини йиртарди,
Туғ тикишларин тирнаб тиларди.
Найза учарди осмонларга сачраб,
Юлдуз кўз юмарди тегишин пайқаб.
Байроқлар бошини кўтарди чунон,
Сочоқлари булут сувидан ҳўл бўлди.
Осмон ўпар соябон остида юриб кетди,
Худди осмон остида жой тутгандек куёш
Тошқинидан олам дили титрар дир-дир,
Тақалар нақшидан сахро юзида занжир.
Шу тартиб-ла Жамшид мартаба султон,
Уруш коидали туғни кўтарди ой томон.
Ҳар манзилди тикди ойгача байроғини,
Ойдек ташлади манзилма-манзил оёғини.

Зафарга ёр қўшиннинг ўрnidан қўзғалиш ва манзилларга қўниши “қачон ер ўзининг зилзиласи билан ларзага тушганида” мазмунини эсга соларди. Бурғу ва ноқора садоси “Сур ҳам чалинди. Бу ваъда қилинган кундир”²⁹⁴ каби фалакнинг обнус ранг тосига урилишидан (хабар берарди). Анча йўлларни босиб, манзилларни ортда қолдиргач, ҳумоюн мавкаб Ўратепага етиб, Поён лакат мавзесида аззу иқбол чодирини улуғворлик фалаки авжига қадар кўтарди. Шу мақомда яхши номли, //267^a хўжаста фаржом хислатли амирлар хон аризга “бу мақомда тўхтаб туриш жойини белгилаб, уруш кўрган жанг талаб баҳодирларни ҳар бурчакдан йиғиб, тўпу

²⁹⁴ Қуръони карим, 50:20.

тўпхонани Муғ қалъаси томонга юборайлик. Умид борким, сипоҳиларнинг шовқин-сурони кўплигидан тўрт томонга зилзила тушиб, душманларнинг дили титраса ва бир-биридан айро тушиб тарқалиб, кетсалар” қабилдаги фикрни етказдилар.

У тарафдан эса думли юлдузга ўхшаш Баротбек шайтонлар лашкари ва фитна кўзғовчи гуруҳга умид боғлаб, қаршилиқнинг бузуқ хаёли кибр-хавоси ичра фатҳу ғалабани кутаркан, ўзининг бир нечта довурак кишилари билан бирга кофир билан хон ўртасида бўлажак урушда хўқанликларнинг нобудлиги ҳақидаги мужда ва кўнгилга хуш ёқувчи хабарни кўлга киритиш мақсадида ва душмани устидан қозонилажак фатҳу зафар орзусини дилга жойлаган кўйи шахсан ўзи эҳтиёткорлик ва ҳушёрлик тариқига амал қилганча қаровуллик ва чангдовуллик вазифасини бажармоқда эди. Аммо аҳволни бу зайл кўргач, жасур мазҳабли дили бу заҳматдан яраланиб, аламга гирифтор ҳолда ҳайрат ва ташвиш гирдобига тушди. Ақлининг машъаласи куйилик зулматга чўкиб ўчди ва айшининг боғи ҳодиса шамолидан пажмурда бўлиб, фатҳу нусратдан умид узди ва қочиш, чекиниш меҳнатининг режасини тузди. Бу айёр хоннинг келиш воқеасидан сал олдинроқ хабар топиб, эҳтиёт юзасидан фарзандларини молу амволи билан бирга Масчо²⁹⁵ қалъасига равона қилган эди. Ўзи эса от ва қамчи билан замона ўйинларини кузатиб, иш қандай тугар экан ва аъзам худой карамидан не воқеа рўй бераркан, дея фурсат пойлаб турди. Билмасдики, худонинг бир номи одилдир ва кимки инҳироф йўлидан юриб, кўрнамаклик пешасини ўз шиори қилиб олса ва инсоф риояси ва ўз валинеъматини ҳақ-ҳурматини бажо келтирмаса, мулку молдан бенасиб ва давлатининг заволи унга тақдир бўлажак. Ва шу маънида бир неча вақт тут ва ушла билан қалъадорлик ишини адо этди, кўп сайъ-ҳаракатлар қилиб, шулар билан бироз муддат ўтди. Кундан-кунга амири кабир ҳайбатининг шиддати зўрайиб, қалъа аҳли фуқаролари истироҳат ва ором топмай, ҳаммаси бир-бирига иттифоқ бўлиб, Баротбек ҳузурига чиқиб “ҳозир қиш фасли ва Дай ойи. Мусулмонлар ён-атрофдаги даҳа ва қишлоқлардан келиб, қалъага қамалганлар. Улар учун на ётиб-турадиган бошпана бор, на тўпу туфангга тоб бера оладилар.”//267⁶ Бу вазиятда қуйидаги икки ишдан бирини танлашингизга тўғри келади. Биринчиси шуки, чиқиб амири кабир ҳузурида узрхоҳлик қиласиз. Умиддиким, ижобат нишонига яқин тутиб, гуноҳларингиздан ўтиб, шояд ҳаққингизда хусравона лутфлар кўргузса. Иккинчиси шуки, бизларни таҳлика ва тавишга ташламай, бирон жойни ихтиёр қилиб чиқиб кетингим, шу икки ишингиздан бири бизнинг ҳаққимизда қилган яхшилигингиз бўлади. Аммо агар бу ишлар билан чегараланмай, тўхтаб турсалар, ўзингиздан умид қилманким, бу йиғин кўллари билан бўғзингиздан то этагингизгача ёпишиб, судраб-судраб суҳбат аҳли ва амирлар билан бирга доруломон султоннинг ҳузурига олиб борурмиз. Бу ишни қилсак-да, бизнинг бу фикримиз қиёматгача қолажак ёмонлик номи

²⁹⁵ Масчо/Масчой/Масчоҳ/Матчоҳ – Зарафшон водийсининг юқори қисмида жойлашган тоғли худуд. Маркази Оббурдон қишлоғи бўлган.

билан тилга олинмас, бадқилиқли феъл эгалари сифатида эсланмас. Бундан кўнглингиз тинч бўлсин” дедилар.

Байт:

Мўрчагон гар бикунанд иттифоқ,
Шери жаёнро бибароранд зи пўст.

Мазмуни:

Чумолилар гар иттифоқ қилишса,
Йиртқич шер терисин шилишар.

Баротбек бу гапларни эшитиб, чуқур ўйга толди ва фикр дарёсига фарқ бўлди. Аммо хом хаёлли фикри ҳеч бир тадбир бўйича бирор ерга етмади. Ноилож ва чор-ночор неча бир олчоқ ҳасрат билан 1278 йили душанба куни ўн олтинчи жумода ал-аввалида²⁹⁶ қалъанинг чандовуллик оғзига чиқиб, озгина кишиси билан юз минг таҳлика ва минг бир таҳқирлик ичида ул исён аломатли гирдобдан соғ-омон чиқиб, Масчо томонга бадар кетди. Ўша кечаси ҳеч ким бу воқеадан хабар топмай, аммо сешанба куни тонгида ул вилоятнинг ёшу қариси-ю, катта-кичиги ул касофатнинг пасткаш ўйли ҳолидан хабардор бўлиб, бошлари ҳайронликдан пуфакдек шишганча барча катта-ю кичик ва пиру жавон йиқилиб-йимрилиб, югурганча шижоат қалбли хон хузурига ошиқиб, бу кароматнинг башоратли хушxabар муборакбодлигини етказдилар ва хонни дуо қилдилар. Амири кабир уларнинг ҳаммасига меҳрибонлик қилиб, кўп инъом ва мўл-кўл эҳсонлар бахшида этди ва мазкур йилнинг сешанба куни чоштгоҳ вақтида фатҳу ғалаба билан қалъа ичига кирди ва дарҳол ул нобакорнинг кетидан икки-уч минг миқдордаги нусрат шиор аскарни жўнатди. Доврукли баҳодирлар Масчо тепалиги этагигача бордилар. Аммо ул қочоқ юз хавф ва неча умидсизлик билан думини ҳам кўрсатмай қочиб қолгани сабабли қайтиб келиб, амири кабир хизматиغا етдилар. Амир Маллахон бир неча кун шу ерда истиқомат қилиб, қалъанинг бузилган ерларини саранжомлаб, Ўратепа ҳукуматини Дўшабой *dodxo*га берди ва иқболу давлат билан қайтиб, соғ-саломат Хўжанд шаҳрига етди. Бир неча кун шу ерда осойиш топиб, ҳордиқ чиқарди. Ва шу фурсатда айрим чақимчилар кетма-кет арзалар юбора бошладилар. Амири кабир дилига бир ҳовлиқиш йўл топиб, беихтиёр қалъадан чиққанча, йўлга тушдилар. Бир кеча-кундуздан сўнг //268^a Хўқандга етиб, салтанат тахти ўриндиғида қарор топди. Нима гап-сўз арзадошт қилган бўлсалар, бариси нуқул ёлғон ва бўлмаган гап бўлиб чиқди. Султон Маҳмуд тўрани Косонга чиқариб юбориб, *мирзобоши* ва *охунд* Мирзо *иноқ* ва бир неча шу кабиларни кўздан йироқ солиб, иғвочи гунаҳкор сифатида айбладилар. Ўша вақтда олти эшикли дунёнинг тўрт томони ва Фаранг, Кобул ва Кўлоб, Бухоро, Урганж ва Дарвоз вилоятларидан кетма-кет элчилар амири кабирни табриклаш учун келдилар ва ҳар қайсиниси муносиб пешкашлар ўтқариб, кўп инъомлар билан сарафроз бўлдилар ва хусравона рухсат билан ўз юртларига қайтиб кетдилар.

²⁹⁶ 1861 йил 20 ноябрь.

Жаноб амир эса бир неча кун осойиш ва фароғат топгач, кўнгилига ўзига қарашли музофотларни кезиб чиқиш фикри келиб, Марғинов томонга юрди ва Ёрмозорга келиб тушди. Ул диёр ҳокими мулло Алиқули *эшик оғоси қирғиз-қипчоқ* бўлиб, у қабила аҳли бошлиқларидан бири эди. Хонга шойиста хизматлар кўрсатиб, бир неча кун кўп зиёфатлар ва турли-туман неъматлар бажо келтирди. Ҳар жинсдан хилма-хил тортуқлар ва замон одамлари кўзи кўрмаган пешкашлар ўткарди. Ўша вақтда олий гавҳарли, шер олувчи шижоат шиор хоннинг табиатида андак савдолик мизожи пайдо бўлган эди ва шу важҳдан саёҳатни ўзига қарор қилиб, Ёрмазорни томоша қилиш учун Шаҳрихон шаҳрига борди. У ерда илгариги пайтларда олий саройга хизматкорлик учун келиб қолган Ҳожи Майлибой номли бир баттолни ҳоким қилиб қўйган эдилар. Бу ёмон феъллик, кофир ўйлик, мусулмон кўринишидаги баттол бир неча вақт Шаҳрихонда ҳукмронлик қилиб, кечалари одамларнинг ҳовлиларига кириб, мусулмонларнинг хотин-қизлари сари кўл чўзиб, уларнинг покиза этакларини булғаб, шу зайл бир нечанинг уй-рўзгорини бузиб ва айримларни бева қилиб, фарзандларини етим қолдириб, ул фуқаролар ҳақида чексиз зулмлар қилганки, ҳеч бир подшоҳ даврида бу тарздаги беҳаёлик ва шармсизлик кори ҳол вужудга келмаган. Бечора фуқаролар чор-ночор бир неча марта олий даргоҳга келиб, бу баттолнинг саройга яқинлиги натижасида арз учун йўл топмай, амири кабирнинг орқасидан юз-икки юз бечора одам то Тошкандгача етиб //268^б арз қилганлар. Шу келишида амири кабир ҳақиқатни билиш учун бир *ясовул* юбориб, текширувчи эса анча сўровлардан сўнг кўп маълумот тўплаб, олий арзга етказдилар. Барча шикоятлар рост ва ўринли бўлиб чиққач, ул бадбахтни Шаҳрихон ҳукуматидан бўшатиб, Шаҳрихон ҳукуматини бошқа бировга бердилар. Сўнг бир неча вақт ўша ерда истиқомат қилиб, шикорга машғул бўлдилар. Далаларни кўриб, йўл-йўлакай атроф манзараларини томоша қила-қила Андижон шаҳри томон юрдилар. Бу хабарни Олимбий эшитиб, истиқболга чиқди ва хон улуғлар қуршовида Андижонга келиб тушди. Бир неча кун давомида дам олиб, сўнг Марғиновга, у ердан эса Хўқандга келиб, ўз салтанати тахтига ўтирди. Шу орада амири кабирнинг кўнгли Олимбийдан озгина оғриниб, ғойибона тарзда бу Андижон ҳокимидан шикоятлар қилди ва Девона *понсад*ни унинг олдига юборди. Девона *понсад* эса Андижонга етишган заҳоти ҳе йўқ, бе йўқ Ўрда дарвозаси ва хазинанинг эшик-тешигини маҳкам беркитди. Олимбий бу ҳолга чида олмай, хафа бўлганча ўзининг ишончли одамлари билан шаҳардан чиққан кўйи Гулша томонга бадар кетди. Амири кабир бу воқеадан воқиф ва огоҳ бўлгач, жаҳл ва хафачиик юзасидан Девонабий *понсад*ни дарҳол Андижондан чақиртириб олиб, *понсад*лик мансабидан бўшатди ва бир неча вақт хонанишинлик бурчагига ўтқазиб қўйди. Олимбийнинг ишидан ҳам ғазаби ошиб устига бостириб бормоқчи бўлди. Шунга кўра бу иш мутасаддилигига Олимқули *эшик оғоси* ва Хидир²⁹⁷бий ва Худойназарбий

²⁹⁷ Хидир қирғиз додхоҳ (13 май 1862 й. ўлдирилган) – қирғизларнинг ўттиз ўғул жамоасининг бошлиғи. Маллахон қатлида ишитроқ этган. Эшикоғоси, хидоячи,

туркни тайинлаб, улар эса яхши бир соатда ул тарафга юзландилар ва озгина юриб, мақсадга етдилар ва манзилга бориб тушдилар. Мулойимлик билан Олимбийни жаноб амирдан хотиржам ва умидвор қилиб, хавфланиш ўйидан озод ва хон марҳамати лутфидан кўнглини тўқ қилганча жанг-жадалсиз амири кабир хизматига келтирдилар. Амири кабир унга сира илтифот қилмай, уйда ўтиришни буюрди. **Байт:**

Сипехри тундро ҳаст инчунин кеш,
Намонад роҳату ранж оварад пеш.

Мазмуни:

Ғазабли фалакнинг шундай қоидаси бор,
Роҳат бағишламай, ранжни тутар илдам.

Шу воқеалар асносида Худоёрхон ва Абдулғаффорбек юз Бухоро подшоҳининг ёрдамида келиб, бир кечаси Зомин қалъасига сипоҳигарлик усули билан Тароз юлдузидек қалъа деворига нарвон қўйиб, қалъа устига чиқдилар. Қалъа аҳли ҳолдан воқиф бўлиб, милтиқ отиш ва найза санчишга киришиб, бир нечани уриб-янчиб ва мажруҳ қилиб, орқага қайтардилар. //269^a Бунинг хабари жаноб Маллахонга етди. Бунинг устига-устак Туркистон тарафдан ўруснинг минг *понсади* бир неча минг қазоқ билан келиб, Янги кўрғон қалъасини фатҳ этиб ва хароб қилиб кетгани хабари ҳам келди. Ғамга ғам қўшилиб, атайлаб қилгандек, бу вақтда қиш ва Дай мавсуми бўлгани учун қору ёмғир ҳам тўхтамасдан ёғишга киришганди. Хон лашкарни чақириш хабарини юбориб, ҳаммани Хўқандга йиғиб, лашкар тортиш маслаҳатини ўртага ташлади. Давлат аркони иттифоқ билан маслаҳатни қуйидаги мазмунда адо этдилар: - Ҳозир айни Дай ойи ва қиш фаслидир. Бундай вақтда узоқ йўлга лашкар тортиб чиқиш қийин иш саналади. Яхшиси лашкар аҳли ўз жойларига қайтиб кетишсин. Жаноб амири кабир эса бир неча одами билан Хўжанд ва Ўратепа томонга бориб, ён-атроф вазиятини яхшилаб ўрганиб ва қалъабегиларни яхши мустаҳкам қилиб қайтсин. Умид шулким, баҳор фасли бошида кўп қўшин билан ул йўлдан адашганлар устига бориб, обдон таъзирини берсак.

Бу фикр барча катта-кичикка маъқул келиб, қабул қилинди ва амири кабир ҳам шунга қарор қилди. **Байт:**

Низо бар сари дунёйи дун макун дарвеш,
На умри Хизр бимонад, на мулки Искандар.

Мазмуни:

Паст дунё учун низо қилма, эй дарвиш,
На Хизр умри қолур, на Искандар мулки.

Шундан сўнг давлат устун ва сарой аъёнларининг ҳар қайси ўз жойларига кетиб, қарор ва ором олдилар. Бироқ маслаҳат анжоми орқага сурилгач, кундан-кунга дев сийратли кўрнамаклар, бадбашара ҳаромзодалар, бадафеъл ёғийлар, ўзини ақлли санавчи аблахлар бир ерга жам бўлиб, амири кабирга нисбатан адоват қўзғатган кўйи 1278 йилнинг душанба кечаси

парвоначи унвонларни олиб, 1862 йили Марғинонда ҳоким бўлган. Шодмонхўжа ва Алиқули томонидан ўлдирилган.

шаъбон ойининг бешинчисида²⁹⁸ Хут буржининг олтинчисида Олимбий фармончи қирғиз, Хидирбий эшик оғоси қирғиз, Шодмонхўжа фармончи, Худойназар додхоҳ турк, Дўст меҳтар юз, Муҳаммад Иброҳим мирзобоши, Дўстмуҳаммадбий каби катталар бир неча авбош билан бирга иттифоқликда ярим кечаси роҳат уйқусидаги ул яхши бахтли хон устига келиб, ўткир тигли болта билан уриб, шаҳидлик даражасига етказдилар. **Байт:**

Ва гар сад бимони ва гар сад ҳазор,
Саранжом марг аст поёни кор.

Мазмуни:

Юз йил қолсанг ҳам, минг йил яшасанг ҳам,
Ахийри ишнинг охири ўлим билан тугайди.

Сўнг дарҳол шаҳид амирнинг Шоҳмуродбек²⁹⁹ номли тоғаваччасини хонлик тахтига кўтариб, душанба тонги субҳи содиқ аввалида барча уламо ва фузалого одам юбориб, ҳаммасини йиғиб келиб, некбахт шаҳиднинг жанозасини ўқиб, отаси саййид Шер Муҳаммад Алихоннинг мақбарасига дафн қилдилар. “Айтинглар: “Албатта биз Аллоҳнинг (бандаларимиз) ва албата биз У зотга қайтгувчилармиз”³⁰⁰. **Байт:**

Аз жафои гардиши даврон ба ҳукми зуллилжалол,
Моҳи гардуни халофат шуд гирифтори завол.

Мазмуни:

Даврон айланиши жафосидан қудратли шоҳ ҳукми билан,
Фалак халифалиги ой ботиш заволига йўлиқди.

Салтанати муддати уч йилу тўрт ой бўлди, умри ўттизга етган эди. Яхши ахлоқи туфайли кўп фуқароарвар бўлиб, адолати юзасидан фуқарога бирор зиён-заҳмат етмасди. Ул яхши номли подшоҳ замонидазулм деган сўз одамлар эсидан чиққан эди. Ҳар ҳафта жумъа куни уламо ва фузало билан ўтириб турар ва уларни баҳс-мунозарага солиб, //269^б кучли ва заифни ўз имтиёзига қараб, ҳар бири учун мартабасига яраша нафақа ва улүфа тайинлаганди. Илм ривожини шунчалар қадр топдики, ҳатто қай бир бефаҳм ва ўтмас зехнлилар ҳам кеча-ю кундуз китоб мутолаасига кўп сайъ-ҳаракат қилиб, ўз тенгдошларидан илгарилаб кетдилар. Мамлакатига қарашли музофот ва тавобеот аҳволидан шунчалик яхши хабардор эдики, бирор бева аёлга бирор ҳокимдан ё золимдан озгина жабр етса, албатта уни ишдан бўшатар ё нест-нобуд қиларди. Давлат ишидаги сипоҳий кишиларни гуноҳи учун аяб ўтирмас, бечора ва фуқароларга эса раҳм ва шафқат кучли эди.

Унинг тахтга чиқиш куниси бошидан думли юлдуз чиқиб кўриниш берди ва анча вақтгача шу зайл кўриниб турди. Ғалла қимматчилиги ҳаддан ошди. Буғдой унининг нархи бир юз йигирма пайса, гуруч юз пайса, жўхори уч ярим хўрд ва қўй ёғининг бир чаксаси ярим тилло бўлди.

²⁹⁸ 1862 йил 5 февраль.

²⁹⁹ Шоҳмуродбек (1847-1863) – Саримсоқхон ўғли. 25 феврал-4 июн 1862 йили Кўкон хони. Алиқули фармони билан ўлдирилган.

³⁰⁰ Қуръони карим, 2:156.

Шу санада олам аҳлининг пиру пешвоси бўлиб, неча минг мурид ва мухлис йикқан Эшон сўфи Бадал бу фоний жаҳондан охират саройи бурчагини ихтиёр этди ва унинг вафоти таъриhini шоирлардан бири бир мисраъда топиб, бу таърихни қуйидаги тарзда қалам силкига киритганди.

Таърих:

“Жони сўфи Бадал ба садри беҳишт”.

Мазмуни:

“Сўфи Бадалнинг жони жаннатнинг қоқ ўртасида”.

Яна бу мазкур бўлган санада мулло Наврўз Муҳаммад *охунд қози раис*³⁰¹ ... Ўрда бозорда бир от аравадан қулаб, беланги бўлганча охиратга ошиқди. Унинг таърихи шундай келган. **Таърих:**

Таърих хабар навишта

“Раисро ароба кушта”.

Мазмуни:

Хабар санасини ёзди:

“Раисни арава ўлдирди”.

Яширин қолмасинким, ўн биринчи мисрани соқит қилсак, 1279/1862-63 сони чиқади.

Ва Фарғона пойтахтининг маддоҳларидан бўлган мулло Абдураззоқ шоир шаҳид кетган хон қатлига атаб бир нечта таърих айтганди. Шу жумладан бир нечта таърихни рақам таҳририга чекиб, шу ўринда ёздиқ.

Таърих:

Чанд аз ҳам суҳбатони сағ сифат,
Буд билкулл аз мусулмоний баид.
Хоҳиши нафсу ба иқболи жаҳон,
Дил ҳамебастанд чун габри палид.
Тарбиятҳо ёфт аз эҳсони ў,
Оқибат валинеъматиди худро газид.
Бисту шашум субҳи душанбе бароти
Руҳи ў чун бод боло мевазид.
Аз барои соли фавташ аз хирад,
Ин садо дар гўши жонам мерасид.
Ба талаби таърихи он хони рашид,
Гуй “машқи Малла Кайхусрави шаҳид”.

Мазмуни:

Бир нечта ит қилиқ ҳамтавоқлар,
Мусулмонликдан йироқ бадбахтлар.
Нафс истаги ила жаҳон давлатига,
Ҳаром кофирга ўхшаб кўз тикишди.
Унинг эҳсонидан тарбиятлар топишиб,

³⁰¹ Қози раис – шаҳар ва вилоятдаги бош қози (қози калон даражасидаги қозихона маҳкамасининг бошлиғи). Мусулмонлар тарафидан ислом арконларини бажаришини назорат қилган диний амалдор. Ҳар бир вилоят ва шаҳарнинг ўз раислари ва қозиси бўлган.

Оқибат ўз хўжасини қопишди.
Йигирма олтинч, душанба тонги, Баротда,
Руҳи худди елдек юқори сари эсди.
Ўлгани санаси учун ақлдан,
Бу товуш жоним қулоғига етишди.
Истарсан ул рашид хон таърихин,
Де: Шаҳид Кайхусрав Малланинг машқи.

Ва яна айтгани. **Таърих:**

Масъалат менамудам аз сари дард,
Соли шаҳид Маллахон зи хирад.
“Оҳ”и беҳад кашида мегуфташ,
“Шуда хони шаҳид” таърихаш.

Мазмуни:

Тилар эдим бошим оғриб,
Ақлдан Маллахон шаҳид йилини.
Кўп “оҳ” чекиб деди у,
“Бўлди хон шаҳид” таърихи.

Яна:

Аз фарғониён аҳвол бадин тавр мастур аст,
Ки чанд тойифаанд, баъзи шамширзан.
Баъзии ийшон муфтхўр, ҳангома соз ғайра,
Зи баъзи //270^a оғози шевагарий жаҳад муфаттине,
Бисёр медонад чандони сипоҳигарий,
Намехоҳад ором ёфт, базм айшу тараб намуд.
Лек Фарғона дорад одамони некукор ҳам бисёр.
Бад тийнат ҳам бешумор, маълум аст ки,
Дунёйи дун надорад ҳеч эътибор ...

Мазмуни:

Фарғоналикдан ҳол сўрасанг шундай ёзилмиш:
Бир неча бўлақдирлар – баъзиси қиличвоз,
Баъзилари текинхўр, бошқалари ҳангома талаб,
Айримларидан кўпар фақат фитна ишлари.
Кўплари сипоҳигарликни яхши билишар,
Тинчлик топишмас базму ишратдан сира.
Лек Фарғонада кўп яхши одамлар ҳам бор,
Ёмон тийнатли ҳам саноксиз, маълумки,
Пасткаш дунёда ахир йўқ ҳеч эътибор.

Яна бир **таърихи:**

Пири ақл ба таърих дар навишт шаҳид,
Дигар чи гуфт ки бувад ў чу “Малла хон шаҳид”.

Мазмуни:

Ақл пири таърихига ёзди шаҳид,
Яна нима деса бўлур: У Маллахон шаҳид

Яна бир **таърих:**

Андеша чун нафс ба сафои ғубор рафт,
Доруи сад ҳаким пайи рангдор рафт.
Фарғона ки хиттаи Хўқанд ном шуд,
Навбати ажал ба шоҳу гадо сад ҳазор рафт.
Норафта кас намонад, аммо, ки бемаҳал,
Афсус, водариғ, шаҳриёр бемадор рафт.
Аҳди шаббоб ҳасрату армон ба доғи дил,
Дар зери хок Хусрав, Рустами рахшсавор рафт.
Субҳи душанба бисту шашўм буд аз барот,
Марҳумий Маллахон баҳодир шиор рафт.
Баҳри аъзоаш солу маҳу ҳафтaro аз чашм,
Борону барф аз дили лайл ун-наҳор рафт.
Ба худ фалак ба қадди хам қисвати кабуд,
Ашке зи дидаҳои кавокиб қатор рафт.
Нокому номурод ба сад фикри хомсўз,
Бад равиш буд сўйи адам беқарор рафт.
Таърих сабз мешавад аз мавти Маллахон,
“Хонам нарафту савлати тожи баҳор рафт”.

Мазмуни:

Ақл-ўй нафсдек ғубор сафоси билан кетди,
Минг табиб доруси юзи қизиллар изидан кетди.
Хўқанд ўлкаси деб ном олган Фарғонада,
Ажал навбати шоҳу гадо, минглаб одамга етди.
Кетмаган киши қолмади, аммо, не бемаҳал,
Афсус, водариғ, шаҳриёр тўхтамай кетди.
Ёшлик айёми дилда ҳасрату армон доғи ила,
Тупроқ остига Хусрав, рахш минган Рустам кетди.
Барот ойининг йигирма олтиси, душанба тонги,
Худо раҳмат қилгур баҳодир шиорли Маллахон кетди.
Азаси учун йил, ой ва ҳафтанинг кўзидан,
Ёш ёмғири кеча-ю кундуз дилидан кетди.
Фалак эгик қоматда ўз зангори либосида,
Юлдузлар кўзидан ёшлари шашқатор кетди.
Мақсад-муродга етмай, минг ушалмаган орзу,
Пишмай бошида ўйлар, йўқлик сари беқарор кетди.
Таърих кўқарар Маллахон ўлимидан, хонимиз,
Кетмади-ю, баҳор тожининг савлати кетди.

Шоҳмуродбек салтанат ўриндиғига ўтиргач, Шодмонхўжа *парвоначини мингбошилик* вазирлиги билан сарафроз қилди. Ўша ҳафта жума куни давлат устунлари замон шоҳзодасини тўла иззат билан Жомеъ масжидига келтириб, уламо ва фузало ва фуқаро ўртасидан ўтказдилар ва сўнг жумъа намозини ўқиб, уйларига қайтиб кетдилар. Бу ваҳшат асар хабар теварак-атрофга ёйилди. Тошканд ҳокими Қаноатшоҳ катта қўшин билан Туркистон устида ўрус кофирларига қарши урушиб тураркан бу хабар

етишган захоти лашкар аҳлининг туғма ҳарорати қўллари жангдан совиб, суслик касолатига гирифтор бўлиб, бариси кофирларни тор-мор келтириш ишидан юз ўгирган кўйи бу тарафга қараб қайтишнинг маслаҳат йўлига тушдилар. Шу ҳол асносида тўққиз кишини кетма-кет равишда Худоёрхон хузурига Жиззахга юбордилар ва ҳар бири хабарни етказиш баробарида Жиззахдан чиқишга ундаб, Тошканд шахрини пешкаш қилдилар. Худоёрхон давлат билан қўзғалиб, йўл юрганча бирон ерда тўхтамай ва дам олмай, ҳеч иккиланмай Тошканд томон юриб, икки юз нафар киши ҳамроҳлигида шошилиш қаноти билан келиб Тошканд доруссалтанаси ўрдасига келиб тушди. Ва икки-уч кундан сўнг Қаноатшоҳ *отолиқ* чексиз лашкар билан Туркистон томонидан келиб, Худоёрхонга кўшилди ва эртасига салтанат аҳли ва маслаҳатга яроқли фуқароларни йиғиб, улар хузурида бу сўзни орага солиб, ҳодиса юзасидан фикр-мулоҳаза алмашдилар. Ниҳоят кўйи табақами, бойми, //270^б камбағалми барчаси биргаликда қайтадан янги байат учун Худоёрхонга инобат қўлини бериб, баланд овозда “давлат Худоёрхон давлатидир, бугундан бошлаб соҳиби давлатимиздир, ҳаммамиз унинг кулларимиз, дўстига дўст, душманига душман эрурмиз” деган каломга мутаранним бўлиб, “аввал бизлар жон фидо қилиб, йўлида бошимизни тикамиз ва бизнинг бошимиздан сўнг ихтиёр жаноблари зотидадир” мазмунидаги гапларни айтдилар ҳамда ҳиммат билан фуқароларнинг барча каттадан-кичиги шижоат камарини қамиш каби белига бир неча ердан маҳкам ва мустаҳкам боғлагач, қалъанинг ён-атрофини Искандар тўғони сингари ўраб олдилар. Ҳар бир кунгуранинг рўпарасига бир туфангдор ва икки нафар ботир кишини ҳозиру нозир қилиб жойлаштирдилар. Сонини фақат Аллоҳнинг ўзи билувчи ва ҳисоб-китоби башар ақли доирасига сиғмас даражадаги пароканда одамлардан ташқари хос жангчиларни ҳам тўпладилар. **Байт:**

Дигар мағуй ки дарвеш дар паноҳи касе аст,
Ки подшоҳи жаҳон дар паноҳи дарвеш нест...

Мазмуни:

Дарвиш бирор кимсанинг ҳимоясида деб айтмагин,
Жаҳон подшоси ҳам дарвеш паноҳида эмас.

**Шоҳмуродбек валинаъми ибн Абдурахмонбек ибн Шер Муҳаммад
Алихоннинг хўқанди латиф салтанати тахтига ўтиргани ва унинг
замонида рўй берган айрим воқеаларнинг зикри**

//271^а Ушбу сатрлар муаллифи нима рўй берган бўлса, икки тилли калам ёрдамида ёзув тизимига шундай терадики, амир Малла Баҳодирхон уч йилу тўрт ойни давлат ва ҳукумат тепасида ўтказган пайтда унинг адолати овозаси оламнинг теварак-атрофига ёйилган эди. Агарчи сипоҳ ва лашкарни сақламоқ ва рози этмоқ қийин бўлган эса-да аммо уламо, фузало, деҳқонлар, савдогару тужжор, касб-ҳунар аҳли унинг замонида осойиш ва фароғат

бешигида эдилар. Қўли баландлардан қўл остидагиларга зулм етмас эди, амалдор ва зобитлар шаҳарлар аҳолисидан бирор тийинни шаръи қонунсиз ундира олмас эдилар. Шу ҳол ва қоидага айримлар тоқат келтирмай, кеча-ю кундуз балки ҳамма вақт дилтанг бўлиб, замона ўзгаришини кутардилар. Табиатлари зулму жабрга мойил бундайлар шаҳид Малла Баҳодирхон замонида ўз қилмишларини юзага чиқара олмай қолдилар. Чунки бу хон сиёсатидан қўрқар эдилар. Унинг шаҳидлик даражасига етиб, Саримсоқбек лақабли Шохмуродхон ибн Абдурахмонбек амирлик ўриндигига ўтирган кечасининг тонгида Маллахоннинг шаҳидлиги воқеаси узоқ-яқин ва турку тожик орасида ёйилиб, барча ул шижоатпеша ва хайрият андиша ғамида кўзларидан ёшлар оқизиб, зор-зор йиғлаб, хон қотилларини қарғадилар. Улуғ уламо ва умарои киромдан айримлари хон наъшини дор ул-имора масжидига олиб бориб, салавотдан сўнг хонлар даҳмаси ва аждод мазорида тупрокқа топширдилар. Шаҳид Маллахоннинг мунгли воқеасидан биродари саййид Худоёрхон хабар топиб, ҳамият ва шижоат томири ҳаракатга келиб, укаси қасосида ва ёғий, фасод аҳлининг жазо топиши учун олий мартаба ҳимматини шу йўлга тикиб, //271⁶ Жизах қалъасидан чиққан кўйи Тошкандга йўналишни ихтиёр этди. Шу вақтда Тошканд волийсидан ва у ернинг аён-ашрофидан кетма-кет “шариф кадамингизга мунтазирмиз, агар бу қулларингиз борасида марҳамат кўрсатиб, бу ҳудудга келсалар, шаҳид бўлган Маллахоннинг қасосида сиз жанобларининг узангисида хизмат бажо келтириб, қонуний равишда Сизга тааллуқли маврусий тахтингизни бошқалардан тортиб олардик” деган аризалар етишди. Хабар Худоёрхонга етишгач, шошилишч қаноти билан Дизахдан ўз мулозимлари билан чиқиб, Тошканд сари йўналди ва Чинос кечувидан кемада ўтиб, Чинос қалъасига тушди. Тошканднинг барча улуғлари замон хони ташрифидан воқиф бўлиб, истиқболга ошиқиб, 1278 йилнинг рамазон ойи бошида³⁰² Тошкандга тўла тажаммул билан олиб кирдилар. Туркистон шимолидаги Хўжа Аҳмад Яссавий мазори шаҳрида шаҳид марҳумий Маллахон амрига биноан лашкар билан русия дафъига қиём қилиб турган Қаноатшоҳ ўз қўшини билан келиб, замон хони қўлини ўпишга мушарраф бўлиб, шаҳид Маллахон қони талабида душман ва ёғийлардан Туркистон аҳолиси ва раоёси билан иттифоқ ва ҳамжихат бўлиб, жаноб Худоёрхонга сидқидилдан байат қўлини бердилар ва сипоҳ тўплаш, уруш асбобу олотини йиғишга машғул бўлдилар. **Назм:**

Мулозимони салотин чу якжихат бошанд,
Ҳам мамлакату мол барқарор бувад.
Агар нифоқ намоянд, макру ҳийла кунанд,
Асоси жумла мамот бе мадор бувад.

Мазмуни:

Султонлар мулозимлари бир ёқадан бош чиқаришса,
Ҳам мамлакат, ҳам молу мулк ўз жойида қарор топади.
Агар бир-бири билан нифоқ, макру ҳийла қилишса,
Тирикликнинг пойдеворлари қимирлаб қолади.

³⁰² 1862 йили 3 март.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, Ўратепада шаҳид Маллахонга ёғий бўлиб, шаҳид хон буйруғига биноан Фарғона лашкари таъзирини бериш учун бориб, Ўратепани қўлга киритган чоғда Бухоро амири ҳузурига қочиб кетган, Бухоро амири эса Малла Баҳодирхон ўлими воқеасидан сал олдин Сангзор³⁰³ қалъаси ҳукумати ва бошқарувига тайин қилган Абдуғаффорбек ибн Муҳаммадраҳимбек *отолиқ юз* Маллахоннинг шаҳидлик воқеасидан сўнгги айна пайтда бу воқеадан хабар топиб Ўратепада //272^a Малахони шаҳидга ёв бўлганидан, *юз* ва бухороликлар тўдаси билан Сангзор қалъасидан чиқиб ҳаракатланган кўйи Ём ва Зоминни қамал қилди. Бу ҳодисадан Ўратепа ҳокими Фозилбек ва сардорлардан Муҳаммад Мусо *парвоначи* ва Худоёрбек *кенагас юз* ва Фарғона фавжи билан Ўратепадан чиқиб, Абдуғаффорбекни йўқ қилиш учун ошиқиб, Зомин даштида тарафлар тўқнашуви юз берди ва ҳар икки тарафдан жанг олови гуриллаб ёниб, қаттиқ кураш барпо бўлди. Аввал зафар насими Фозилбек лашкари сари эса бошлаб, Абдуғаффорбекнинг кўшини енгилди. Ўратепа сипоҳи қўлларини молу уруш ўлжалари сари очиб, душман ҳамласини назарга илмадилар. Абдуғаффорбек қочган кўшин орқасидан сардорларини юбориб “душманлар молу ўлжага машғуллар, агар ўз вақтида улар устига озгина ҳамла қилсак ғолиб бўламиз” дея уларни орқага қайтаришга ундади. Қочоқ одамлар ҳар томондан бу нидони эшитгач, хавфни унутиб, Абдуғаффорбек олдига тўпландилар. Абдуғаффорбек йиғилган ҳайъат ҳамкорлигида Ўратепа лашкари устига яна қаттиқ ҳарб билан ташланди. Оқибатда Абдуғаффорбекнинг сипоҳи шикастдан сўнг ғолиб бўлиб, Ўратепа кўшини молу ўлжага ҳирси сабабли ғалабадан сўнг мағлуб бўлдилар. Ўратепа ҳокими ва сардорларининг катталари саналмиш Фозилбек ва Муҳаммад Мусо *парвоначи* ва Худоёрбек *кенагас* ва Ўратепа кўшинининг аксарияти банд қайдига гирифтор бўлиб, бошқалар эса қочиб қутулдилар. Абдуғаффорбек қочганлар кетидан бориб, Ўратепага кириб, Ўратепани ўз тасарруфига киритди //272^b ва Ўтамбой *додхоҳ қипчоқ*ни ҳам дастгир ва асир қилиб, шу ер ҳукумати тепасига чиқиб ўтирди.

Бу воқеалар баёни Шоҳмуродхон қулоғига етиб, тўхтовсиз равишда Хўканд дорилиморасидан лашкар тортиб, Хўжандга келди. У ердан Нов қалъасига бориб, бу ерда илғор кўйиб, Қўштегирмон қалъасида ҳам бир нечта фавжни қараб туриш учун тайинлади. Ул мавзедан йўналиш тизгинини тортиб, Сир дарёсидан ўтиб Далварзин қалъасига келиб тушди. Эртаси куни Кориз мавзесига етди ва у ерда Кировчи ҳокими Якуббек келиб мулозимат шартини бажариб, қўл ўпиш шарафини топди. Шунинг эртасига Кировчи қалъасига бориб тушди. Шу тариқа манзилларни босиб ўтиб, Тошкандга етиб келди ва Минг ўрик талли номи билан танилган тепаликда Шоҳмуродхонни кутиб олиб жойлаштириш учун шоҳий чодир ва хиргаҳлар безаб тиклаган эдилар. Шоҳмуродхон шу ерга тушди. Амирларнинг айрим катталари ва вазирлар ҳам ул тепаликда ўзлари учун турар жой ясаб, қолган лашкария шу тепалик атрофини лашкаргоҳ қилдилар. Тошканд атрофига бир нечта

³⁰³ Сангзор, қалъа – Жиззах-Самарқанд йўлида, Илон ўтди дарасида жойлашган.

чаповуллар юбориб, ғалла ва от, туялар учун ем-хашак захираси ва шу каби бошқа зарур нарсаларни ўлжа сифатида қўлга киритдилар. Шаҳарликларни сувдан маҳрум қилиб, ён-атрофдан йиғиб келтирилувчи озиқ-овқат маҳсулотлари, хуллас қалъа аҳлига неки зарур бўлиб, унинг теварагидан келадиган барча нарсанинг йўлини тўсдилар. Тошкентнинг Ниёзбек қалъаси³⁰⁴ бандидан келадиган сув манбасини бузиб ташлаб, сувни шаҳар ичига киришдан тўхтатдилар. Фарғона сипаҳсолори Шодмонхўжа тўрт томондан навбат билан қалъага чопиб, манзилларда тўпхоналарни ўрнатиб шаҳар ичига тўп отар эдилар. Аммо булар ҳеч асар қилмасди. Гарчи қалъа ичида озгина қўшин бўлса-да, аммо мудофаа ишида фавқулодда сайъ-ҳаракатлар қилардилар. Бунинг бир нечта сабаби бор эди. Биринчиси, барча фуқаро ва шаҳид Маллахоннинг қасоси жиҳатидан Худоёрхон ва шаҳид хоннинг сипаҳсолори Қаноатшоҳ яқдил ва ҳамжиҳат эдилар. Иккинчидан халқни қалъани сақлаш ва жангга киришга ундаш ва қизиқтириш борасида Қаноатшоҳ катта маҳорат ва донишмандлик кўрсатмоқда эди. Учинчидан Тошканднинг барча уламози, хусусан, мулло Солиҳбек охунд Маллахонни ўлдирганларни ислом динининг душмани ва осийлари деб эълон қилиб, //273^a уларнинг қонини тўкмоқ ва молларини олмоқнинг ҳалоллиги борасида ҳукм чиқарган эди. Шунга биноан ҳар тарафдан ҳужум ва ҳамла қилсалар ҳам қалъадорлар уларни ҳеч қўрқмасдан уриб қайтарар эдилар.

Авлиё Ото, Хожа Аҳмад Яссавий шаҳри ва бошқа қалъалар ҳокимлари келиб, Шоҳмуродхон хизматига қўшилдилар. Хон ул атрофнинг закот ва хирожу божи учун Нормухаммад *парвоначини* тайин қилди. Қамал муддати чўзилгач, Худоёрхон Мирзо Аҳмад парвончи ва бир неча нафар уламони Бухорога элчилик расми билан юбориб, амир Музафариддин Бухорийдан ёрдам ва қўллов сўради. Бухоро амири қабул қулоғи билан эшитиб, Бухородан катта қўшин билан Ўратепа томонга юриш қилди. Бу хабар Шоҳмуродхон ва Фарғона амирларининг қулоғига етишгач, шабгир қилиб, Тошканд устидан қўзғалиб, Хўканд дорулиморати сари қайтиб кетди. Ҳижрий 1278 йил зу-л-қаъда ойининг ўн тўртинчисида душанба куни³⁰⁵ Хўжа ягона мавзесига тушгач, ўша ерда шаҳид Маллахоннинг қотиллари ўртасига низо ва хусумат оралаб, икки фирқага бўлиндилар. Биринчи фирқанинг сардори Фарғона сипаҳсолори Шодмонхўжа ва амири лашкар аалимқули ва Мингбой *парвоначи* ва Пўлод *додхоҳ* ва Чўтан *додхоҳ* ва яна бошқалар, иккинчи фирқанинг сардори Марғинон ҳокими Хидир *парвоначи* ва Худойназар *парвоначи* турк, Идрисқули *додхоҳ қипчоқ* ва яна бир тўда киши эдилар. Алқисса, ҳар фирқа бир-бирини бағи ва фасод ва Маллахоннинг қатлига мансуб қилиб, бири “бу барча фитналар сизлардан чикди” деса, яна бир тараф “бу исён қўзғовчилари сизлар” дерди. Ҳосили калом, Шоҳмуродхон уларни ўз боргоҳига келтириб, муҳолифат оловини сўндиришга ҳаракат қилди. Аммо бунга муяссар бўлмади. Шунда Хидир

³⁰⁴ Ниёзбек қалъаси – Чирчиқ дарёсининг ўнг соҳилида барпо этилган Қўқоннинг истехкоми. 1865 йили рус аскарлари томонидан бузиб ташлаган.

³⁰⁵ 1862 йил 12 май.

парвоначи, Худойназар *парвоначи*, Идрискули *додхоҳ* ва яна бир неча нафарни шу ердаёқ сиёстга еткарди. Олимбек *парвоначини* ушлаш учун эса Чўтан *додхоҳ*ни беш юз аскар билан амирлик саройи Хўқандга жўнатди. Чўтан *додхоҳ* шошилини қаноти билан Хўқандга етиб, Олимбекни қатлга етқариб, ўзи бу шаҳарга қараб туриш вазифасини бажаришга киришди.

Назм:

Рости чун сарв дар бари каркари ин чорбоғ,
Таъмаи гулхан бувад шоҳе ки кажсар меравад.

Мазмуни:

Сарвдек тўғри бўлсанг, боғ шоҳи бўларсан,
Эгри ўсган шох эса ўт-оловга ем бўлар.

Шоҳмуродхон бу ишдан тинчигач, //273^б Хўжа ягонадан амирлик саройи Хўқандга кетди. Уруш асбоб-олотлари тайёрлаш ва қалъадорлик ишларига машғул бўлди.

Шоҳмуродхон Тошканд қалъаси дарвозаси ёнидан қайтган маҳалда Худоёрхон ва сипаҳсолори Қаноатшоҳ Шоҳмуродхоннинг изидан Тошканддан амирлик саройи Хўқанд сари лашкар тортдилар.

Ул томондан Бухоро амири Самарқанддан ўтиб, манзилу масофаларни босиб, Ўратепага келди.

Худоёрхон Сир дарёсидан кечиб ўтиб, Нов қалъаси туманларидан Оқ тепага келиб тушди.

Амир ҳам Ўратепадан чиқиб шу қалъага келиб тушди. Ўша ерда ҳар икки соҳиби давлат бир-бирининг мулоқотига етишиб, бир-бири билан қўл олиб ва кучоқлаб кўришиш расмини бажо келтириб, ҳар иккиси ўз шон-шавкатига кўра тарафларнинг эъзоз-эҳтиром эшикларини очдилар. Беназир амир машваратига биноан олий шаънли хон Хўжанд томонга бир манзил илгари юрди ва ул шаҳарга етгач, Шоҳмуродхон буйруғига кўра ўша ерда волий бўлиб турган Якуббек пешкаш ва тансуқот билан ёнига Хўжанднинг улуғлари ва аъёнларини солиб, хон ҳузурини топиш шарафига мушарраф бўлди. Хон улардан ҳар бирининг мартабасига яраша сийлов ва илтифот кўрсатиб, амир ҳузурига йўллади. Бухоро амири ҳам улар билан келиб, хон ҳамроҳлигида Хўжанд шаҳрига кирди. Шу ерда тўрт кун дам олди. Бухоро амири ўз кўшини ва амирлари билан бирга ҳордиқ чиқаргач, бир фавжни лашкардан сайлаб олиб, ёрдам тариқасида хон хизматиغا ҳамроҳ қилди. Худоёрхон дориламора Хўқандни эгаллашга юзланиб, тезлик тариқи билан Хўқанд атрофига етиб, шаҳарни камал қилишга киришди. Мамлакат уламо, фузало, раоё ва аъёнлари Маллахонга нисбатан *қипчоқу қирғиз* қавми томонидан қилинган зулм ва фитна жиҳатидан ва ул адолат пеша хонни жафо қиличи билан ўлдириб, куфрони неъмат бўлганлари учун ранжиб интиқом ва қасос фурсатини ахтарар эдилар. Шу маҳалда уламо ва акобир ва раоё ҳаммалари тил бириктириб, шимол тарафдаги дарвозаларни Худоёрхон лашкарига очиб бердилар ва шаҳар ичкарасига киритдилар. Худоёрхоннинг кўшини шаҳарга қуйилиб кириб, ҳеч кўркмай улар ёрдамига ҳамроҳ бўлиб, Шоҳмуродхон сипоҳидан ва *қипчоқ-қирғиздан* кўпини ўлдирдилар ва асир

олдилар. Бошқалар эса ул ҳалокат гирдобидан катта уриниш билан зўрға қочиб чиқиб, //274^a халослик топдилар. Шоҳмуродхон отдан йиқилиб, мажруҳ бўлиб, ўзининг хос бир мулозими билан қалъа ичкарасида ўзининг хос маҳрамларидан бирининг уйига кириб бекинди.

Исён аҳлини қалъадан қувиб чиқаргач, уламо ва фузало ва шаҳарнинг катталари Ёйлама мавзесида замон хонини кутиб олиш ва олий бўсағасини ўпиш учун ошиқиб, хон ҳузурини топишга мушарраф бўлдилар. Ҳижрий бир минг икки юз етмиш саккизинчи йилнинг олтинчи зу-л-ҳижжасида чаҳоршанба куни³⁰⁶ жаноб Худоёрхон кўп тажаммул ва шавкат билан амирлар уйи Хўқандга кирди ва иккинчи марта хонлик тахти ва ҳукмронлик ўриндиғига ўтирди. Ўша замон фозиллари бу борада таърихлар ёздилар. Улардан биттаси ушбудир. **Таърих:**

Жулус бар жулуси масъудаш хотиф худ гуфто,
“Шуд зи руйи ҳукм доди давлати Худоёрий”.

Мазмуни:

Устама-устак тахтга ўтириш бахтига Ҳотиф деди ўзи,
Ҳукм бўйича Худоёрий давлати бўлди барқарор.

Бошқа биттаси топган **таърих** шундай эди:

Фатҳ рузи чаҳоршанба буд;

Мазмуни:

Чаҳоршанба куни фатҳ бўлди.

Шу айёмда Яқуббек Бухоро амири номидан битта ишончли кишини хоннинг тахтга чиқишини муборакбод этиш учун Хўқандга жўнатди. Хон бухоролик элчига иззат-икром кўрсатиб, меҳмоннавозлик тариқи билан бир неча кун ёнида ушлаб турди. Элчи Бухоро амирини Хўқандга меҳмон сифатида таклиф қилиш борасидаги сўзларни ҳам келтирган бўлиб, унда амирнинг меҳмонлик йўсини билан Хўқандга келиб, биргаликда исён аҳлинининг қолган-қутганларини ҳам тор-мор келтириш тўғрисидаги фикрлар баён қилинган эди. Хон амирнинг мазкур даъватини ўз давлати устунлари ва ҳукумати амирларига етказиш учун маслаҳат йиғинини тўплаб, масала қуръасини ўртага ташлади. Сипаҳсолор Қаноатшоҳ ростгўй ва дангал сўз киши бўлгани сабабли барчадан олдин арзга етқариб “Бухоро амирини меҳмон тариқи билан Хўқандга таклиф этсак ва агар амир қабул қилса, бир неча кун Хўқанд дориламорасида кутиб олиб, зиёфат шароитини бажо келтирсак. Бухоро лашкарини эса ўзимиз билан бирга олиб, ҳалигача бутунлай тарқаб кетмаган ва илдизи бутунича кўпориб ташланмаган фитна-ю фасод аҳли, исёнчи ва бузуқи сардорлар устига бостириб бориб, барчасини тор-мор келтириб, ишларини бир ёқлик қилсак, анча йиллардан буён аланга олиб турган фитна ва исён оловини учирган бўлардик. Душманни заиф ва кучсиз санаб, назар-писандга илмаслик яхши эмас. //274^b Бундай қараш охирида пушаймонлик келтиради” – деди. Қаноатшоҳ сўзини тугатгач, Мирзо Аҳмад *қўшбеги* ва Рустамбек *додхоҳ* ҳамда Қаноатшоҳ *отолиққа* нисбатан юрагида душманлик адоватини сақлаб юрган бошқа айрим амирлар

³⁰⁶ 1862 йил 5 июнь.

“Эй замон сарвари, амир Насруллоҳ Хўқандни эгаллаб, Муҳаммад Алихон, Султон Маҳмудбек ва уларнинг оила-аъзоларини қатл қилиб, Иброҳим Хаёлни ўзининг ноиб сифатида ҳукм юргизиш учун Хўқанд тахтига ўтқазиб кетган эди. Бу амир Музаффар ҳам ўша амир Насруллоҳнинг ўғли. Улардан ҳеч бирининг аҳду паймонлари-ю ваъдаларига чиппа-чин ишониш керак эмас. Чунки ҳали бу каби бегоналар у ёқда турсин, подшоҳлар ҳукумат ва сиёсат юргизиш бобида хатто ўз ёру биродар, кавму қариндошларига ҳам ишонмай, фақат Аллоҳга таваккал қилишлари лозим. Яхшиси шуким, муносиб пешкаш ва ҳадялар тайёрлаб, чиройли бир ташаккурномани қаламга олиб, улуғ амирлардан бирини Бухоро амирининг элчисига қўшиб юборайлик-да амирни меҳмонга чақиришни бошқа вақту соатга қолдирайлик.” Амирларнинг кўпчилиги ва хоннинг укаси Султон Муродбек иккинчи таклифни маъқул кўриб, Қаноатшоҳнинг сўзини қўллаб-қувватламаганлари сабабли хон ҳам кўпчиликнинг раъйига қарши бормади, натижада амирлар ҳамда хон укасининг таклифига биноан Қаноатшоҳни хоннинг элчиси сифатида тайинлаб, қимматбаҳо тансуқот ва тухфалар билан Бухоро амирининг элчисига қўшиб юборишга қарор қилинди. Қаноатшоҳ чор-ночор элчига қўшилиб, Бухоро амири ҳузури сари йўлга тушди ва Хўжандга етишгач, Бухоро амирининг ҳузурини топишга мушарраф бўлди. Амир ўша ерданоқ Бухоро томонга қайтаркан, Қаноатшоҳни ҳам ўзи билан бирга олиб кетди.

Хон бу ишлардан тинчигач, Султон Муродбекни Марғинонга ҳоким қилиб тайинлади, Дўстумбой *додхоҳ юзни* Андижон ҳукуматини, Дўстмуҳаммад³⁰⁷ *эшик огоси қорақалпоқни* Балиқчи ҳукуматини бошқаришга мутасадди қилди. Мулло Султон³⁰⁸ *парвоначи юз*, Худойназар *эшик огоси* Қаротегинийни минг *понсад* жангчи билан Андижонни назорат қилиб туришга юборди. Улуғ уламодан Сулаймонхўжани истимолатнома билан исёнчи ва бузғунчилар олдига насиҳат қилиб, ул динсиз фирқани йўлга солиш бобида ваъз қилиш учун жўнатди.

Шу аснода //275^a исён аҳли томонга кетаётган Шохмуродбекни Олмаров мавзесида ушлаб, хон ҳузурига келтирдилар. Худоёрхон қариндошларга ва кичикларга нисбатан ўта шафқатли ва меҳрибонлиги юзасидан айблари зангини афв ва кечирим суви билан ювиб, унинг ҳаққида оталарча марҳамат ва подшоҳларча сийлов бажо келтирди ва шоҳзодалару улуғ нўёнлар қаторидан жой берди.

Хон шундан бир неча кун сўнг *қирғизу қипчоқ* исёнчиларини йўқотиш мақсадида Шаҳрихон тарафга лашкар тортди. Ғалаба аломатли кўшин **бу** балдага бориб тушгач, исёнчиларга насиҳат қилиш учун кетган олимлар олими Сулаймонхўжа мурод ҳосил қила олмай қайтиб, ул неъматга куфрлик қилувчи ва бузуқи гуруҳнинг ўжарлигини замон хони ҳузурда арз қилиб, ушбу назмдаги маъноларни айтди. **Назм:**

Ин суханро ёд гир эй азиз,

³⁰⁷ Дўстмуҳаммад – 1863 йили ҳалок бўлган. Қароқалпоқлардан.

³⁰⁸ Мулло Султон додхоҳ (ваф. 1863) – йуз қабиласидан, охунд ва понсадбоши.

Боз ояд ба асли худ ҳама чиз.
Зи нопокзодагон мадоред умед,
Ки зангий набошад ба шустан сафед.

Мазмуни:

Бу сўзни ўрганиб ол, эй азиз,
Барча нарса яна аслига қайтар.
Нопокзодалардан қилманг умид,
Занг ювган билан оқармас ҳеч.

Шу гап-сўзлар бўлиб турган пайтда кўзғолончи қавм Андижонни камал қилиш учун кетиб, жасорат отини шу шаҳар сари чоптирдилар. У ернинг халқи эса яқдиллик билан мудофаа ишига киришдилар ва жанг хийла-найрангини ишга солиб, шаҳар дарвосини очиб қўйдилар ва пистирмада душман киришини пойлаб ўтирдилар. Шунда бу хийладан беҳабар Шодмонхўжа, Алиқули Мингбой, Бекмуҳаммад³⁰⁹ ва Чўтанбой *қипчоқ-қирғиз*ни тўрт фавжга тақсимлаб, бирин-кетин ҳеч шубҳага бормай шаҳарга кирдилар. Андижон сипоҳининг сардори мулло Султон *парвоначи* ва Худойназар тожик Қоратегиний ва Андижон ҳокими Дўстумбой пистирмада бекиниб ўтирган сипоҳ ва халқ билан югуриб чиқиб, туфангчиларни саф олдига қатор қилиб қўйган ҳолда бамайлихотир қалъа ичига кириб келган бузғунчиларнинг йўлини тўсдилар ва душманни ўқ ёмғирига тутдилар. Фасод аҳлидан кўп киши ўлгач, от жиловини орқага қайтиш учун бурдилар. Қалъа аҳли эса уларни таъқиб қилганча шаҳардан ташқари чиқдилар. Ўша пайтда исёнчилар от жиловини қувлаб //275^б келаётган шаҳар кўшини ва аҳоли усти сари буриб, кетма-кет ҳамла ва хужум уюштирдилар. Шаҳарликлар ҳам мардлик ва мардоналикнинг додига етиб, исёнчиларга кучли зарба бергач, босқинчи душман Эска балдасига бадар кетди. Қалъа аҳли эса соғ-омон шаҳарга қайтиб кириб, илоҳий шукронани бажо келтирдилар. Бу ғалаба хушxabарини битти ишончли одам орқали Марғинонда турган хон ҳузурига етказдилар. Хон ул жангда Андижон ҳимояси учун курашиб, вафодорлик шартини бажарганлардан ҳар бирини хизмати ва мансабига яраша қимматли мукофот ва лойиқ лутфлар билан сийлаб, хурсанд ва баҳраманд қилди. Олий шон-шавкатли хон эртасига лашкар билан Марғинондан чиқиб, Яккатутга келди, эртасига эса у ердан кўзғалиб, Қуво навоҳисига етишди. Қарасалар, кечаси кўзғолончилар келиб, ул саҳродаги катта анҳорларни очиб юбориб, йўл ва даштни сув остида қолдиришибди. У ердан ўтиш қийинлашиб, бу ҳақда қаровуллар хон ҳузурига хабар беришди. Йўл топиш учун бир нечта кўп сонли гуруҳлар сафарбар қилинди. Оқшом яқинлашиб қолгани сабабли олий буйруққа

³⁰⁹ Бекмуҳаммад додхоҳ – шаъбон оғи 1282/20 декабр-18 январ 1866 йили вафот этган. Қипчоқларнинг етти кашқа уруғидан. Муҳаммад Назар Кўрўғли ибн Санжар баҳодирнинг бобоси, Хол Муҳаммад додхоҳнинг отаси. Шаҳрихон (1842-1852), Чуст (1860-1861), Андижон (1865) ҳокими. Бир муддат Кўконда хон бўлган Худрйқулининг мингбошиси бўлган (июн 1865). Худоёрхон учинчи марта тахтга чиққанида (июл 1865) 3-4 минг қирғиз ва қипчоқлар билан Шарқий туркистонга кетган.

биноан лашкар тунаши учун жой тайинлангач, ҳали тонг отмасдан туриб, яъни олам тун қоронғулиги оғушида чоғи исёнчи қавмлар тагин кўриниб, нусрат асар кўшинга шабихун урдилар. Хон ва амирлар апил-тапил отга минишса-да, ҳали лашкар тўла сафга тизилмасдан бурун исёнчилар етиб келиб, ўзини жангга тайёрланиб улгурмаган аскарлар устига уришди. Икки томон бир-бирини ўлдира кетдилар. Қоронғи тунда шундай қаттиқ олишув бўлдики, худди қиёмат куни юзага чиққандай эди. Исёнчиларнинг лаънати Мингбой *қипчоқ*нинг вужуди билан булғанган ўнг қўли хон лашкарининг Султон Муродбек амирлиги остидаги чап қўл устидан ғалабага эришиб, жойидан кўзғатган кўйи орқага сура-сура Марғинонгача етказди. Осий душманнинг Алимқули ва Шодмонхўжа сардорлари бўлган қалби ва чап қўли қанчалик от солмасин, зафар асар лашкарнинг хоннинг қутли шахси бошқараётган қалб қисми жойидан қимирламади. //276^a Ниёзали *қўшбеги* сардорлиги остидаги ва бошқа амирлар ҳам жой олган ўнг қўл ҳам сабитқадам турдилар. Уруш бозори кун чиққунча қизигандан-қизиб, ниҳоят жангда ғолиб келувчи хон ўзининг тенгсиз шахсий қобилияти билан исёнчилар лашкари қалбига тўхтовсиз ҳамлалар қилган ҳолда душманни ўрнидан кўзғатиб, орқага улоқтириб ташлашга эришди ва уларни енгиб, тор-мор келтириш ниятида Ниёз ботур мавзесигача орқаларидан қувлаб борди. Етиб олиб эса душман қавмдан қанчаларини ўлдириб, қанчасини асир туширди. Сўнг ўз қароргоҳи сари қайтди. Ниёзалибек *қўшбеги* ва бошқа амирлар ҳам қаршиларидаги Шодмонхўжа устидан ғолиб келиб, орқага қочирдилар. Улар қўли остидаги аскар ва иймон аҳлининг қўлига мўл-қўл жанг ўлжаси тушди. Вилоятнинг ён-атрофига хушхабарномалар юбордилар. Йўлдан адашган *қирғиз-қипчоқ* фирқаси паришон ҳол ва қайрилган паруканот билан Асака қишлоғига бориб, *қирғизия* ва *қипчоқия* улус ва қабилаларига қосидлар юбориб, ёрдам ва қўллаб-қувватлашга чақирдилар. Жанг майдонида ор-номус ҳимоя қилинган ўша кун олий давлат кўшинидан икки минг нафар киши шаҳидлик даражасига етди. Етти юз нафар эса қаттиқ яраланди. Жанг майдонини ташлаб қочган кўрқоқларнинг сони ҳам кам эмасди. Исёнчи қавмдан уч минг олти юз кишидан зиёди ҳалокат тупроғи узра қулаб, минг нафардан ортиғи ярадор бўлган эди. Олий фармойишга биноан душман қавми қочиб кетгач, шаҳидлар учун ўз қондаси бўйича намоз ўқитиб, мард ўғлонларни тупроққа дафн қилдилар. Шундан сўнг Қобил мавзесида ғалаба аломатли кўшин учун лашкаргоҳ ясаб, яраланганларни даволаш ва заифларни қувватлантириш ишига киришдилар. Лашкаргоҳ атрофига чуқур қаздириб, тупроқ ва ёғоч ва арава ва бошқа тўсинлар билан бекитиб, ён-теварагига *тўпчи*³¹⁰ ва *туфангчилар*ни жойлаштирдилар. Лашкар аҳли кириб чиқиши учун эса тўрт томондан тўрт дарвоза тайин қилдилар. Нурли ҳузурда саккиз юз жанг кишисидан ташқари тани-бадани соғ одам қолмагани учун тавочилар ва мухбирларни дорилимора Хўқанд ва Марғинон балдасига лашкар чақириш учун жўнатдилар. Хоннинг ўзи ҳам ул ҳумоюн

³¹⁰ Тўпчи (боши) – артиллерия бошлиғи. Қалъалар ва истехкомлар ҳолатини ҳам у назорат қилган.

лашкаргоҳда истиқомат қилди. Бу тўқнашув воқеаси 1279 йилнинг муҳаррам ойи бошида жумъа куни³¹¹ рўй берди.

Исёнчилар Асакада муқим турган пайтлари *қипчоқия* қабила ва тойифаларидан ёрдамчи одамларнинг гуруҳлари келиб, улар кўплиги йигирма мингдан ошди ва душманнинг куч билагига зўрайиб, яна фасоднинг катта йиғини жавлонга кириб, жанггоҳда ҳозир бўлишди ва ҳумоюн лашкаргоҳнинг атрофини ўраб, хужумга ўтдилар. Хон жаноблари //276^б ўзлари шахсан *тўпчи* ва *туфангчилар* олдига бориб, уларни жангга ундаш орқали душман сафларини тўтовсиз равишда ўқ ёмғирига дучор қилиб турдилар. Ул лаънатилардан жуда кўпчилиги қаро тупроқ узра қулади. Бошқа бировлар хужумга ўтган ғаним устига от қўйдириб, шу зайл тўрт томондан янчилик-енгилик орқага чекиндилар ва тепаликлар устига бориб жойлашдилар. Бир неча кун шу зайл жангу жадал рўй бериб душманлар кўп талафот бериб қайтардилар.

Шу аснода Султон Муродбекнинг Хўқанд ва Марғинондан қўшин йиғиб, акаси Хўдоёрхонга ёрдам бериш ва мадад етказиш мақсадида келиб, қутли лашкарга тўрт фарсах масофада жойлашган Яккатут қишлоғига келиб тушганидан фасод аҳли хабар топиб, Султон Муродга қарши жангга отландилар. Султон Муродбек бу ҳодисадан огоҳ бўлиб, душман сони ўзининг қўшинидан икки баробар кўп бўлгани сабабли тўқнашув ва қўл жангини маъқул кўрмай, Яккатут қишлоғига қамалиб олди. Исёнчилар бир неча бор юриш қилиб келиб, нечалари ўлиб ва ярадор бўлиб яна ўз жойига кетдилар. Бу ёғийлар бир ойгача гоҳ Султон Муродбек устига, гоҳи лашкаргоҳга ҳамла қилиб келиб, шу зайл уруш қилиб юрдилар. Бир ойдан сўнг вафодор хизматкор мулло Султон *парвоначи* Андижондан тўрт минг кўнгилли сипоҳ билан давлатга ёр валинеъмат ва шижоат шиор хонга ёрдам учун келиб, ҳумоюн лашкаргоҳга янгидан раванқ бағишлади.

Маснавий:

То накуни жойи қадам устувор,
Пой манех дар талаби ҳеч кор.
Дар ҳама коре ки дар ойи нахуст,
Рахна бурун шуданаш кун дуруст.

Мазмуни:

Тушган жойинг мустаҳкам этмагунча,
Ҳеч бир иш талаби учун оёқ босма.
Қай ишга киришсанг дастлаб сен,
Чиқиш тешикларини тўғирлагин.

Алқисса, хон ул манзилдан ҳар кун бир фарсах юрганча кўрнамак бадбахтлар билан ҳарб қила-қила кўзғалган кўйи олға босиб ва келган ерга тушиб, тўртинчи куни Яккатутга кириб бордилар ва ҳар икки ака-ука бири-бири билан қўшилишиб, бахт юлдузлари қовушди. Бадбахтлар ҳам Яккатутдан бир фарсах нарида жойлашган Роварчўп тепалигига келиб тушдилар. Ҳар кун келиб, уруш-саваш қилиб, яна тепаликка қайтиб

³¹¹ 1862 йил 5 июль.

кетардилар. Шу паллада Хўқанд улуғлари ва аҳолиси ўз ичидан беш минг кўнгилли кўшинни ўз соҳиби неъмат хукмронига ёрдам сифатида йиғиб, кибор шайхлардан Миён Фазл Аҳад ва киром уламодан Сулаймонхўжа ва шаҳар мухтасибини уларга кўшиб, Яккатут тарафга жўнатдилар. Марғинон ташқарасидаги Заркант ариғи //277^a мавзесига етишиб, шу ерга тушдилар. Кумуш каби ойдин тунда бадбахт душманлар галаси бу воқеадан хабар топиб, Шодмонхўжани ўн минг нафар билан Яккатут рўпарасида кўйиб, қолган ўн минг кишини олиб, халқдан чиққан Хўқанд кўнгиллилари устига шабихун уюштирдилар. Хўқандликлар ўзлари турган манзил атрофини беркитмаган эдилар. Устига-устак ораларида уруш кўрган ва жангларда тажриба орттирган бирон киши йўқ эди. Ноилож бостириб келган ёв билан урушга кирдилар ва озгина вақт уруш-саваш қилиб, анчалари қатлга етди, бир нечалари эса бу бало-офат гирдобидан кутулиб, ўзларини Марғинон ичига уришди. Кўнгилли кўшиндан етти юз киши душман қўлига тушди. Асирларни олиб, ўз турган ерлари сари қайтиб кетиб, асирларни шу яқин орада Фарғона хонлари хонадонига нисбат бериб, шу сабабли ўзларича хонлик тахтига миндирган Шаҳруххон ёнига олиб бордилар ва ҳаммасининг гарданига уриб, кўй каби сўйдилар. Қалбида заррача раҳм-шафқат йўқлиги бу бадбахтларни шу ёмон кирдорга ундаган эди.

Шу айёмда шарқ тарафдан думли юлдуз ялтираб кўринди. Бу илоҳий кудрат аломатининг бир ажойиботи эди.

Алқисса, бадбахтлар Яккатутда замон хони билан уруш қилиб, кўпчилиги тўпу туфанг ўқиға учдилар ва отларидан ер тубан қулаб тушиб, натижада Яккатут жанги ва қамалини тўхтатганча Марғинон томонга кетиб, ўша ерни назорат қилиб турган Мирзо Аҳмад *қўшбегини* қамалга олдилар. У ердан ҳам қувилиб, тағин Яккатутга келиб, урушга машғул бўлдилар. Шу зайл уч ой давомида уруш ва саваш амалга ошиб, шундан сўнг бадбахтлар гуруҳи хийма ва чодир, амвол ва ашёларини олиб, бир кечасиёқ йўқолиб қолдилар. Бу ажиб ишни душманнинг макру хийласига йўйиб ён-теваракка қаровуллар ва нигоҳбонлар юбориб, қанча текшириб кўрмасинлар, ёвдан ҳеч бир асару нишона топмадилар. Жаноб хон Яккатутдан Марғинонга келдилар. У ерда Хўқанд улуғларидан хабар ва ариза келиб, маълум бўлишича, ул динсизлар гуруҳи дориламора Хўқанд қалъасини қамал қилиб, хужум уюштиришга кетган экан. Бу воқеанинг қисқача тафсили шуким, ул ғаддорларнинг икки ўртада югуриб-елишидан ҳеч бир иш чиқмагач, тезликда Хўқанд сари от кўйдириб, билдирмасдан ва тўсатдан шаҳарга хужум қилсак, деган қарорга келишибди. Шу хийла билан мазкур манзилдан шабгир қилган кўйи катта тезлик билан Хўқандга етиб олибдилар ва ўша куниси қалъа атрофида “биз Худоёрхон кўшини устидан ғалаба қозониб, уларни тор-мор келтирдик ва ҳар томонга тарқатиб юбордик. Шаҳар аҳолиси эндиликда бизга итоат қилишлари керак ва бизнинг халққа ана шу каби “итоат этинглар” //277^b дейишдан бошқа ҳеч илинжимиз йўқ” дея жар солибдилар ва шу мазмунда Хўқанд шаҳри ичига элчи киритиб юборибдилар. Шаҳар аҳолиси элчилик мазмунидан хабар топиб, ҳайратга тушибдилар ва

Худоёрхон тарафидан ҳеч хабарлари бўлмагач, ёғий билан мураса қилиб, яраш ишига кўнган кўйи Қатаған ва Рошидон дарвозаларини ёғийларга очиб бериб, исён аҳлига қаршилик кўрсатмабдилар. Ёғийлар бир томони шаҳар боғлари ва бошқа ёғи қалъа бўлган Чорчаман мавзесига тушиб жойлашибдилар. Улуғлар ва фуқаро хуфия равишда воқеа нимлигини англаш мақсадида Марғинон томонларга одамлар юборишибди, бир кишини эса хабарчи қилиб мактуб билан хон хузурига жўнатишибди. Бу ишларга тайин қилинганлар юз-қиёфа ва кийимларини ўзгартириб, одам кам юрадиган йўл орқали Марғинонга етиб олишибди. Қарасалар, гап бутунлай бошқача – хон соғ-саломат ва давлат билан Марғинонда муқим турибди. Бузғунчиларнинг барча гап-сўзлари ҳийла-найранг ва ёлғондан ўзга нарса эмас экан. Шу захоти хўқандликларнинг қосидлари арзадошт мактубни хон жанобларига элтиб бериб, пойтахтдаги аҳволдан огоҳ қилишибди. **Фард:** Сабр кун андар жафову дар ризо, Дамбадам мебин бақо андар қафо (Жафо пайти ҳам, яхши пайти ҳам сабр қил, Дамбадам қараб тур орқа-ю олдга).

Алқисса, замон хони бу ҳангомадан хабар топиб, тўхтовсиз равишда ўз узангиси остида хизматда турган бор лашкар билан Марғинондан чиқиб, Хўқанд тарафга отланди ва Хўқанд яқинидаги бир жойга етиб келди. Шаҳарликлар томонидан келган қосидларга шу ерда рухсат бериб, хон келганидан шаҳар аҳолисини хабардор қилиш учун Хўқанд сари қайтариб юборди. Қосидлар етиб боришгани захоти Хўқанд аҳолисига дилни қувончларга тўлдурувчи мазкур хабарни етказиб, кўнгилларга янги ҳаёт нашидасини бағишлашди. Шаҳар дарвозалари ва *қирғиз-қипчоқ* йўлларига тўсиқ сифатида шох-шабба, дарахт ва араваларни қўйишди. Хўқанднинг ҳар бир маҳалла-кўйидан халқ тўп-тўп бўлиб чиқиб, *қипчоқ-қирғиз*га қарши урушиш учун юрдилар ва бозор куни, яъни якшанбада бадбахтлар қавмидан ким кўзга илинса, болта билан ўлдириб, Чорчаман мавзесига бориб, бадбахтлар гуруҳи билан жангга киришдилар. Ул диёнатсиз бединлар мудофаа ва муҳориба қилиб, ҳар икки томондан жуда кўплаб кишилар ўлдирилди ва мажруҳ бўлдилар. Худоёрхоннинг кириб келиши яқинлашган бир пайтда *қирғиз-қипчоқ*лар бор кучлари билан қалъа деворларини тешиб чиқиб, юзини қочиш водийси сари тутиб, Рошидон³¹² қишлоғига қарашли //278^a Қирғиз қишлоқ мавзесигача ҳеч ерда тўхтамай қочиб кетдилар.

Шу аснода Фарғона давлати тахтининг соҳиби Муӣи муборак мавзесига иззат ва дабдаба билан келиб тушди. Уламо ва фузалар, акобиру аъёнлар истикболга ошиқиб, душман қавмидан қўлга ўлжа тушган бир нечта тўп ва туғ ва чодирларни пешкаш қилдилар. Эртаси куни шаҳар аҳолиси худди рўза тутганларнинг ҳайит ҳилолини Яккатут томонидан чиқишини интизорлик билан кутгани каби фавж-фавж юриб бориб, бўсаға ўпишлик бахтини топдилар. Ўша куни деҳқонлар ва пойтахт аҳолиси учун гўё ҳайит

³¹² Рашидон/Риштон– Фарғона вилояти Риштон туманидаги шаҳар (1977 й.дан). Туманнинг маъмурий маркази. Вилоятнинг ғарбида, Сўх дарёсининг ўнг соҳилида, Қўқон-Фарғона автомобиль йўли ёқасида жойлашган. XVIII асрда мустақкам қалъа бўлган.

айёми келгандек эди. Хоннинг Хўқандда қолган онаси, ҳарамии ва фарзандлари ул соҳиби шавкатни кўриш билан мақсадлари ҳосил бўлди. Бадбахт ва ичи қора ёв Хўқанддан қочган вақтларида йўллари устидаги қайси ерда мусулмонлар яшаб турган бирор қишлоқ бўлса, жабру азоб билан захира ва ғалла ва ўт-пичанини тортиб олиб, йўл устидаги қишлоқларнинг бойларини торож ва яғмо қилиб, Эска қишлоғига бориб, истиқомат тўшагини ёйиб, ён-атрофдаги музофотларга қароқчилик уюштириб, шунинг воситасида ўзларининг кундалик тирикчилиги ва эҳтиёжларини деҳқонлар ва фуқаро мол-мулкидан таъминлардилар.

Хулласи калом, жума куни хон шаҳар ичига кириб, жаннатмакон Умархоннинг жоме масжидида жума намози адосини бажо келтириб, ўзининг маврусий амирлик қасрига ва ҳукмронлик тахтига чиқиб ёнбошлаб, доду адлга машғул бўлди.

Бир неча вақт шу зайл ўтиб, фасод ва бузукчилик аҳли макру хийлада иблисдан ҳам човгон тўпини олиб қочувчи Мингбой *қипчоқ*ни беш нафар киши билан Намангон тарафга ўтказиб, Косон шаҳри атрофидаги бадавий қабилалар раис³¹³и бўлмиш Саримсоқбий *сарунинг* олдига юбордилар ва васваса ва афсун билан ёғийлик тариқида ўзлари билан ёр ва дардига ҳамкор қилдилар. Ул мунофиқ *қипчоқ-қирғизия* Косон ва Ахсикат³¹⁴ атрофига тўс-тўполон билан ғавғо солиб, Тўрақўрғон қалъасини қамал қилдилар. Намангон ҳокими хоннинг куёви саййид Маҳмуд тўра Намангондан ёғий аҳли жамоаси устига лашкар тортиб, жанг қилиб шикаст берди. Нифоқ аҳлининг раиси Саримсоқ қочиб Чатқал тоғига кетиб, яна у ерда ҳар тарафдан *қипчоқ* ва *қирғиз* қабилаларини ёппасига даъват қилиб, кўп халқ жамлади ва катта жамият билан //278⁶ келиб Намангонни қамал қилди. Саййид Маҳмуд тўра уларга қарши мудофаа жангига ўтиб, сайъ-ҳаракат камарини белига боғлаб, ҳар гал қалъага югурганларида туфанг ўқи ва тўп сочмаси билан ҳаётини куйдирарди. Ёғийлар кўшин йўқ жойлардаги айрим қишлоқлар ва боғларга югуриб, ғорат ва торож қилиб, мусулмонларга кўп озор ва заҳмат етказиб, мол-қолларини тортиб олар ва ўз эҳтиёжлари учун ишлатар эдилар. Шу аснода ёғийларнинг раислари Шодмонхўжа, Алиқули, Бекмуҳаммад, Фўлодбий ва бошқалар маслаҳат қилиб, яна бир хийла ўйлаб топдилар ва Жарқинбой исмли бир кишини Бобобек *додхоҳ* олдига Қирғизсой томондан Хўқанд давлатхонаси тузини еб турганлар жумласидан бўлмиш Исфара³¹⁵ ва Чоркух³¹⁶ ноҳияларига босқин-чопқин қилиш учун юбориб, иғво ва кутқу қилиб, фақат нодонларни алдаш мумкин бўлган ваъдалар билан тўғри йўлдан оздирдилар. Бобобек бу ёлғон сўзлардан мағрурланиб, юзини кўзғолон ва исёну фитна сари қаратди ва бебош, ёмон

³¹³ Асарнинг аксар жойларида раис, бу бошлиқ, раҳбар сифатида келган.

³¹⁴ Ахсикат/Ахсикент – Наманган вилояти, Наманган туманида жойлашган Шаханд қишлоғидаги харобалар шу Ахси(кент)га тегишли. Фарғона водийсининг қадимги пойтахти.

³¹⁵ Исфара – ҳозир Тожикистонда ноҳия маркази.

³¹⁶ Чоркух қалъаси/Чаҳоркух – Исфаранинг шарқий-жанубида жойлашган жой.

кишилардан бир қанчасини йиғиб, Исфара ва Чоркуҳ мусулмонларига озору захмат бериб, бозор халқининг борди-келдисига моне бўлиб, йўлтўсарликни йўлга қўйдилар. Олийшон хон мулло Султон *додхоҳ* ва Хўжанд ҳокимини алар дафъига тайинлади. Ул шерюрак кишилар ул томонга ошиқиб, Бобобек ва фитна аҳлинининг бошлаб адаб ва таъзирини бериб, тор-мор келтиргач қароқчилар тоғ тепалари ва ғорлардан паноҳ излаб яшириндилар ва ҳар тарафга тарқаб кетдилар. Хон одамлари эса кўплаб жанг ўлжаси ва асирлар билан қайтдилар.

Ўша воқеалар бўлиб турган маҳал доимо итоатдан дам уриб юрган Малла *додхоҳ* ва Сайидбек *додхоҳ қирғиз* Шодмонхўжа, Алиқули ва бошқа фасод аҳлининг иғво ва фасодига учиб, фитна учун қанот чиқариб, бадавий *қирғиз* қавмларидан бир неча минг киши йиғиб, Сўх қалъасини қамал қилдилар. Хўжабек *эшик огоси тожик* ул фирқани йўқ қилиш учун отланиб, бу воқеадан пойтахтга ахбор етказди. Жаноб хон тезликда Ниёзали *парвоначини* уларни йўқ қилиш учун катта қўшин билан жўнатди. Ниёзали *парвоначи* фитна аҳли устига юриб, катта жанг қилиб, ул фирқадан кўпини ўлдириб, уларнинг эътиборли кишиларидан юз нафар кишини асир олиб, //279^a ул қавмнинг қолганларини саргардон ва паришон ҳар тарафга қочок қилиб, ул навоҳига осойишталик бергач эсон-омон қайтиб келди.

Шу воқеалар асносида туғён аҳлининг раислари Шодмонхўжа, Алиқули ва бошқалар Тошқаро исмли бир кишини Тошканд томонга юбориб, Тошканд атрофидаги бадавийларга қуйидаги сўзлар ёзилган мактубни йўлладилар: “*Қипчоқ* ва *қирғиз*, *қозоқ* ва *қорақалпоқ* барча *санчиқли* ва бошқа улус ва қабилалар ҳаммамиз бир хоназод ва биродарлармиз, бизнинг соҳибимиз Шаҳруххон “агар мамлакатни қўлга кирса, ҳар бир қабила ва бадавия раисини юксак мансаблар ва яхши маошлар билан баҳрамнд қиламан” дея ваъда берган. Сизлардан умид шуким, ўз қабила ва тойифангизнинг чаққон ёшларини йиғиб, қўлингиздан қандай хийла ва тадбир келса ишга солинг-да, Тошкандни қўлга киритинг ва ул томоннинг кишлоқларини ғорат ва торож қилиб, ўз гуруҳ ва фирқаларингизнинг яроқ-асбоб ва озиқ-овқат захирасини шундан таъмин этинг”. Бу пайғом Тошканд атрофидаги қабила ва бадавийларга етгач, унда айтилган яғмо ва ғорат сўзини эшитган заҳоти бадавия тойифасининг табиати томири ва йиртқичлик хис-туйғуси жўшиб, қарға ва зоғлар каби оз фурсатда бир ерга йиғилдилар.

Шеър:

Ба сар хар, фил пайкар, дев ҳайбат, каркадан гардан,
Шутурлаб, ғул манзар, хук дандон, хирс нишон.

Мазмуни:

Эшак калла, фил гавда, дев ҳайбат, каркидон бўйин,
Туя лабли, дев кўринишли, тўнғиз тиш, айиқ аломат.

Кўпириб-тошиб, Тошканд қамалига киришиб, ул музофотнинг кишлоқларини торож ва яғмо, кулфат ва меҳнатга дучор қилдилар. Бу ходисаларнинг ахборти хоннинг шариф қулоғига етишиб, дарҳол Тошканд ва Туркистон ҳукуматини ўз укаси Султон Муродбекка топшириб, унга *нойиб*

сифатида Дўстмуҳаммад *додхоҳ қароқалтоқ*ни кўп аскар билан ул ҳодисани бостириш учун Тошканд ва Туркистонга юборди. Дўстмуҳаммад *додхоҳ* шошилинич қаноти билан келиб Тошкандга кирди. Бир неча кундан сўнг Бешёғоч рукнининг Йўлдошбой деган калонтари бадавийлардан пора олиб, Камолон дарвозасини бадавийларга очиб берди. Ул исёнчи фирқа шу тарафдан шаҳарга кириб, Жанг ариғи қирғоғига етган пайти бундан Дўстмуҳаммад *додхоҳ* хабар топиб, амирлик қасридан шу томонга юрди. Сағбон ва Кўкча рукни раияти ва Себзор, Шайховандтахур руклари халқи ҳам Дўстмуҳаммад *додхоҳ нойиб*га ёрдам бериш учун Жангоб сари ошиқиб, ул фиску фужур ёвни узлуксиз ҳамлалар билан ўлдириб ва тарқатиб юбориб, кўп асир қўлга киритиб, шаҳардан ҳайдаб чиқардилар. Пора эвазига диёнатсиз фирқанининг шаҳарга кириши учун йўл очиб берган *калонтар*, яъни Йўлдошбекни ҳам бадавийларга қўшиб ўлдиришди ва шаҳар халқи унинг ҳамда қариндошларининг уйини талаб, ёндириб, қилмишига яраша жазо берди.

Енгилган бадавийлар шаҳардан қочиб чиқиб, Исмоил Ото мазоригача ҳеч ерда тўхтаб тура олмай, ўша мавзедагина қўш ташлаб, ўз улус ва қабиласига бир қосидни юбориб, яна бир ерга йиғилишга уриндилар. Ҳукумат нойиби Дўстмуҳаммад *додхоҳ* бу воқеадан хабар топиб, //279^б ўз қўшини ичидан беш юз нафар жангчи кишини танлаб қош қораймасдан Тошканд шаҳридан ташқари чиқиб, тонг маҳали ўн минг нафардан зиёд бўлиб йиғилган ул золим фосиф фирқа устига тўсатдан етиб келиб, уларга қилич солиб, жангга кирдилар. То куннинг ярмигача ул тойифадан жуда кўчилиги ҳалокат хокига йиқилиб ва бир қанчалари асир бўлиб, қолган бадавийлар эса ҳар томонга тарқалиб кетдилар. Дўстмуҳаммад *додхоҳ* тўла обрў билан шаҳарга кириб, битта хушхабар хатини ёздириб, ишончли қосид билан амирлик уйи Хўқандга юборди. Бу қувончли хабар жаноб хоннинг қулоғига етгач, Дўстмуҳаммад *додхоҳ*ни *парвоначи* мансаби ва қимматбаҳо тошлар билан безанган мурассаъ қилич билан сарафроз қилиб ўз олдига чақириб, ... Али *додхоҳ* ва Шерали бойни вақтинча Тошканд ҳукумати нойиблигига тайинлади. Дўстмуҳаммад *парвоначи* амирлик уйи Хўқандга келиб, хоннинг қўлини ўпиш шарафига мушарраф бўлди.

Илгари ёзиб ўтганимиздек, Саримсоқбий ва Мингбой Намангон атрофидаги бадавия тойифасини Намангон, Чуст ва Чаҳортоқ шаҳарларининг камалига буюрган эдилар. Шу аснода Дўстмуҳаммад *парвоначи* ва Муҳаммад Назарбек *додхоҳ* катта қўшин билан ул фирқани йўқ қилишга тайинланди. Улар амирлик уйидан ул тарафга бориб, *қипчоқ* ва *қирғиз*га шикаст бериб, кўпини ўлдириб ва неча юз нафарини асир олдилар. Саримсоқбий ва Мингбой ул бало гирдобидан неча бир машаққатлар ичида фасод аҳлидан оз сонли бир гуруҳ билан қутулиб, //280^а Мингбой Андижон томонга кетиб, фиску фужур аҳли раисларига қўшилди. Саримсоқбий Чатқал тоғлари ичида паноҳ топди. Дўстмуҳаммад *парвоначи* асирларни пойтахтга жўнатиб, Муҳаммад Назарбекни Намангонни назорат қилиш ва ҳукумат ишлари учун кўйиб, ўзи Балиқчи томонга юзланди. Балиқчидан ўтиб, фасод аҳли ул

худудга талон-торож учун келиб-кетиб юрадиган йўлни олди ва Чинобод кишлоғи даштида ул фирқа билан тўқнашув юз бериб, бир неча соат уруш бўлиб, шикаст аҳли фасод тарафга тушиб қочиш сари юз тутдилар ва кўп асир, вофира ғаноим феруз асар лашкар қўлига кирди. Тўла ғалаба билан Балиқчи шахрига кирдилар. Фужур аҳли Эска томон кетиб, улар ҳам қароқчилар бошлиқларига қўшилдилар. Фасод фирқасидан ва йўлтўсарлардан Тофиболди исмли ёмон хислатли бир киши Учқўрғон қасабасига ғорат учун келган бўлиб, Марғинон ҳукумати нойиби Муҳаммад Аюб *додхоҳ* Марғинон сипоҳидан катта бир отряд билан ўша ерга бориб, ул ғаддор фирқанинг турмушидан димор чиқариб, тўрт юз асир олиб, кўпчилигини қатлга етқариб, ул ҳудуд мусулмонларини ул тойифанинг зулм ва жавридан халос қилди. Фасод аҳлининг раислари Шаҳруххон номли йигитни ўз амири қилиб сайлаб, унинг насабини Фарғона хонлари сулоласига олиб бориб тақардилар. Аммо фасод ва бадавия аҳлининг айрим кекса ёшдаги кишилари бу маънини қабул қилмай, унинг хонлигига кўнмай, “сизлар бундай нисбатни берганингиз билан Фарғона хонлари орасида бу йигитнинг силсиласи номи мавжуд эмас. Лозим иш шуки, насаби тўғри ва ойдин бир кишини хонликка сайлайлик. Йўқса айрим қабила ва йиғинимиз тезда тарқалиб кетади” дердилар. Фасод аҳлининг Шодмонхўжа, Алиқули каби ва бошқалар бу мазмундан огоҳ бўлгач, саҳиҳ ул-насаб бир хонзодани топиш ҳаракатига тушдилар. Шоҳмуродхон султон ва Саъдбек ва бошқа хонзодалар Худоёрхон ҳузурида бўлгани учун уларни қўлга киритишнинг имкони йўқ эди. Шу сабабли ишончли бир кишини бир неча ёрдамчи билан бирга Бухоро амири Насруллохон Хўқандни истило қилган пайти Муҳаммад Алихоннинг айрим мулозимлари Хоразм тарафга олиб кетиб қолган Қаландарбек ибн Муҳаммад Алихонни //280^б олиб келиш учун Урганжга шу хонзода олдига юбордилар. Элчилар ул томонга бориб, Қаландарбекни ёнларига солиб, урганжлик савдогарлар суратида Туркистондан олиб ўтиб, Қурама ноҳиясига етказдилар. Шу ерда уларга Хўжамурод исмли *панжохбоши*³¹⁷ уч нафар мулозими билан дуч келди. Ул одамларнинг эриш туюладиган ҳолатини кўрган Хўжамуроднинг кўнгли шубҳага бориб “қаердан келаяпсизлар ва қаерга кетаяпсизлар” дея сўради. *Қипчоқлар* пойинтар-сойинтар сўзлар билан жавоб бериб, Хўжамуродни ушлашни кўнглига тугдилар. Хўжамурод бу нотаниш одамларнинг ниятини англади, аммо *қипчоқлар* сони йигирма нафардан ортиқ бўлгани сабабли жангни маъқул кўрмай, ҳийла-найранг билан ўзини нотаниш кишилар даврасидан четга олди ва тоғли Кандир йўли билан Шаҳидон кишлоғи томонга ошиқиб, у ердан ўтган кўйи Уйғур кишлоғига бориб, у ернинг *қаровули* Абдуллоҳ *тўқсобага* “бир неча киши юриш-туриши одамини гумонга соладиган ҳолатда ва урганжлик савдогарлар кийимида келмоқда эдилар. Мен улардан ҳол-аҳвол сўрасам, ниятлари бузилиб, мени ушламоқчи бўлишди. Бу ҳақда хабар берай, чунки уларнинг бу аҳволи ҳийла ва

³¹⁷ Панжохбоши – элликбоши. Эллик нафардан иборат ҳарбий бўлинманинг кумондони.

шубҳадан холи эмас, дея улардан олдинроқ бу ерга етиб келдим” деди. Абдуллоҳ *тўқсоба* Хўжамурод *панжохбошидан* бу хабарни эшитган захоти эллик нафар сипоҳ ва ул навоҳининг бир гуруҳ аҳолиси билан ул атроф йўлларини эгаллаб, назорат остига олди. Эртаси куни ул гумроҳ жамоа одам билмас йўлдан ўтиб келишаркан, Хўжамурод баҳодир йигирма беш нафар сипоҳ ва раиятдан эллик киши билан отлиқ ва пиёда уларнинг йўлини тўсиб чиқиб “бу мавзе ва тарафнинг посбони Абдуллоҳ *тўқсоба* сизлардан бир нечта хабарни сўраб ва савол бериб билиб олмоқчилар. Шундан сўнг қаерга хоҳласангиз кетаверасизлар. Унинг рухсатисиз эса бу ноҳиядан ўтиш мумкин эмас” деди. Ул гумроҳ жамоа эса бирор жавоб бермай, йўл посбонлари сари туфангдан ўқ отдилар. Хўжамурод ҳам ул жамоа билан аста-секин жангга киришаркан, битта одамани Абдуллоҳ *тўқсоба* олдига жўнатиб, воқеадан хабардор қилди. Абдуллоҳ *тўқсоба* етиб келиб, Уйғур қишлоғининг каттароқларидан бир кишини ул жамоа олдига юбориб, у орқали ушбу фикрини билдирди: “Беҳудага ўз қонларингни тўкиш учун уринманглар. //281^a Чунки сизлардан бор-йўғи икки-уч оғиз сўз сўрамоқчиман, холос. Бошқа бирон тафтиш ёки текшириш билан ҳеч қандай ишим йўқ, бу каби нарсалар менинг ваколатим доирасига кирмайди. Агар бўйсунмай, қаршилиқ ва итоатсизлик кўрсатсангиз, ноилож сизлар билан давлат душманлари ва жосусларга қилинадиган муомалани қилишга мажбурман. Унда уруш қилиш ва куч ишлатиш лозим бўлади. Сизларнинг менинг қўлимдан итоат этмасдан қутулиб кетишингизнинг бошқа ҳеч иложи йўқ.” Вакил ул жамоага яқин бориб, баланд овозда ана шу хабарни етказар экан, ул жамоа томонидан туфанг овозидан бошқа жавоб келмади. Абдуллоҳ *тўқсоба* бу аҳволни кўриб, пиёдалар ва отлиқлар билан ул жамоанинг теварак-атрофини доира шаклида ўраб олиб, тагин насихат қилди:

- Ҳозироқ ўқ отар қурол ва қиличингизни ташлаб, ҳузуримга келинг. Сизлардан айрим сўрайдиган саволларим бор, шуларга жавоб олсам бўлди, бошқа ҳеч ишим йўқ. **Байт:**

Ман на онам ки сар аз хатти вафо бар дорам,
Гарчи созанд жудо чун қалам банд аз банд.

Мазмуни:

Мен вафо чизигидан бош товловчи эмасман,
Қамишдек банд-бандимдан жуда қилсалар ҳам.

Агар дўст бўлсангиз, дўстлардек муомала қиламан. Агар душман бўлсангиз, пойтахтга жўнатаман ва ўша ерда сизларни сўроқ қилиб, ҳақиқатни ойдинлаштириб оладилар.” Йўлини йўқотган ул жамоа насихатчининг сўзига қулоқ осмай, ўз туфангларини Абдуллоҳ *тўқсоба* фавжи тарафга тўғирлаб, ўт очишга тушдилар. Абдуллоҳ *тўқсоба* “биз ўз насихатимизни қилдик, энди буёғига ўз гуноҳлари ўзлари бўйнида” дея, туфангдозлар ва одамларига сўзга кирмаганларга қарши жанг қилишга рухсат берди. Оз вақт ичида ул жамоадан ўн саккиз кишини ўлдириб, беш нафарини тирик ва ярадор ҳолатда қўлга туширдилар. Аммо улардан қанчалик сўз сўрашмасин, ҳеч қандай жавоб эшитмадилар. Эғнидаги кийим-

кечак ва бисоту халталарини титкилаб, улардан бирининг чўнтагидан фитна аҳли раислари мактубларини топдилар ва диққат билан ўқиб чиқсалар, бу гуруҳнинг Хоразмдан хонзода Қаландарбекни келтириб, фитна аҳли раислари олдига элтиб топширажаклари маълум бўлди. Абдуллоҳбек қўлга тушган бешта кишидан “ичингизда хонзода қайси бирингиз?” дея сўради. Тагин жим тураверишди. Ноилож калтак ишлатилгач, бу беш нафар кишидан ҳеч бири хонзода бўлмай, балки ўлганлар орасида эканига иқроп бўлдилар. Хўжамуродни ўликлар устига юбориб, хонзоданинг аломатларини изладилар. Улар орасида эгнига қимматбаҳо кийимлар кийган бир ёш йигитнинг қўлидаги узукка //281^б “Қаландарбек ибн Муҳаммад Алихон” деган исм сўзлари ўйиб ёзилган бўлиб, шундан унинг хонзода экани англашилди ва хонзоданинг ўлик гавдасини кўтариб, четга қўйдилар. Сўнг жаноза намозини ўқиб, дафн қилдилар. Узукни ва ҳалиги бешта асирни Хўжамуродга қўшиб, пойтахт Хўқандга хон хузурига юбордилар. Хўжамурод *эликбоши* хон хузурида исёнчилардан бештаси тирик қўлга тушгани, бошқаларнинг жангда ҳалок бўлгани, хонзодани эса тириклай қўлга олишнинг иложи бўлмагани борасидаги воқеа тафсилотини арзга етказди. Бу воқеа бир минг икки юз етмиш тўққизинчи йил ражаб ойи бошида³¹⁸ рўй берди. Ўша пайтда ёғийлар ва бузғунчилар қайси ноҳия ва қай бир даргоҳдан бош кўтариб чиқсалар, қилмишига яраша жазо олиб, янчиб ташланиб, мағлуб қилиндилар ва бу гапларнинг бир қисмини юқорида қисқача тарзда айтиб ўтган эдик. Шу сабабли кўчманчи *қирғиз* ва *қипчоқ* қабилаларнинг кўпчилик бошлиқ ва катталари Шодмонхўжа ва Алиқули ҳамда бадбахтларнинг бошқа раислари олдига йиғилиб бориб, “сизларнинг фитна ва ёғийлигингиз касофатидан шаҳарликнинг ҳам, бадавий халқнинг ҳам кўпи ўлиб кетди ва мамлакат вайроналик сари юз тутди. Энди сизлар бу бепоён оламнинг бир бурчагига бош олиб кетинг, токим алданганлар ўз валинеъмат хони билан сулҳ тузиб ярашсин ва халойиқнинг жони ва моли бундан кейин сизларнинг қўзғолон ва фитнангиздан нобуд ва зое бўлмасин. Биз сизларни банд қилиб, хон қўлига топширмаймиз. Чунки бундай қилсак, бадавий қабилалар ўртасида биздан ёмон от ва иснод мангуга ёдгор бўлиб қолади. Қаранг-га, тагин сизлар насаби номаълум бир кишини хон ва ҳукмдор қилиб танладингиз. Ахир унинг қайси хонзода авлодидан эканини ҳеч ким билмайди-ку!”

Исёнчи ва фасод аҳли раислари қабила катталаридан бу сўзларни эшитгач ялиниб-ёлвориш ва тавба-тазарру билан ўзларини қабила калтонтарларининг оёқлари остига ташлаб, дедилар: - Биз кўчманчи халқларнинг ор-номусини сақлаш жиҳатидан бу бало ва кулфатларни ўз бошимиз ва бўйнимизга олганимиз сабабли хонлар авлодидан биттасини ёш бўлишига қарамай, хонлик тахтига чиқариб, мамлакатни бошқариш ихтиёри жоловини эса ўз қўлимиз ихтиёрида бўлишини истадик. //282^а Агар Худоёрхонга итоат қилсак, Маллахоннинг хунини биздан талаб қилиб, кўп ўтмай биз ва сизнинг ҳаётимиз кулини кўкка совириши аниқ. Шунингдек, бизнинг биродар ва тукқанларимиз бўлмиш бадавия қабилалари билан

³¹⁸ 1862 йил 2 январь.

Худоёрхон ўртасида хусумат воқе бўлган. Демак, унга қарам бўлишимиз ҳеч жиҳатдан оқилона иш бўла олмайди. Анча вақт сабр қилдингиз, эндиликда яна озгина чиданглар. Биз эса Маллахон авлодидан биттасини қўлга киритиб, хонлик тахтига ўтказайлик. Шояд содир қилган хато ва исёнимиздан қора бўлган юзимизни шу орқали Маллахоннинг фарзанди ҳузурида қиёмат куни ювсак.”

Шодмонхўжа ва Алиқули ўта кетган алдоқчи ва фирибгар киши эдилар. Бу гапларни айтгач, дарҳол ул келган калонтарлар эгнига қиммат баҳо либослар кийгиздилар ва ҳар бирига чиройли эгар-жабдуқлик яхши отлар бериб, тавалло ва ниёз ажзини қилиб, ул аҳмоқларни мол билан алдадилар. Калонтарлар ўз уйларига қайтиб кетди. Бу иккала доғули бундан сал олдин Қаландарбек ибн Муҳаммад Алихон шаҳид уларнинг юборган одамлари билан Хоразмдан келиб, Уйғур навоҳисига етишганда ўлдирилганини эшитгач эса каззоб мутассавуфадан биттасини топиб, ёлғон ваъдалар ва мол билан йўлдан уриб, бир аҳднома ёзиб, шаҳид Маллахоннинг кўеви Саййид Маҳмуд тўра номига юбордилар. Аҳдноманинг мазмуни шундай эди: “Бизлар ўзимизнинг ёмон қилмишимиздан пушаймон ва надомат қиламиз ва биздан содир бўлган ул ноҳақ хон тўкиш ва хато ишлар сабабли бу дунё ва охиратда юзи қаро бўлдик. Энди тавба ва кечирим билан юзланиб, бу дунё ва охират бадномлигини ўз қонимизни шаҳид Маллахоннинг азиз фарзанди узангиси остида тўкиб, нисор қилиш билан ювишни истаймиз. Ул марҳумнинг фарзанди ва Сиз эса васийси ўрнида бизнинг узримизни қабул қилинг ва жаннатмакон Маллахоннинг фарзандларидан бирини олдимизга юборингким, уни шоҳлик ва ҳукмронлик тахтига ўтказиб, ички душманни йўқотганимиздан сўнг //282⁶ фатҳ оятли байроқ остида рус насронийлари билан урушайлик, Сиз эса ул фирдавсмаконнинг шаръий васийси бўлганингиз туфайли ул ҳукмдорнинг вазири аъзами бўлиб, бизнинг мол-мулк ва ерларимиз борасидаги қандай ҳукмингиз бўлса муҳр қилсангиз ихлос ва итоатдан бўйин товламасмиз. Шу аҳду паймонимизни акс эттирган мазкур Аҳдномага куръони мажид тагида туриб узук-муҳрларимизни босдик. Бу сўзларни элтувчи киши Ҳамид шайх Аббос шу ишимизда ҳозиру нозир эдилар. Нимани кўрган ва эшитган бўлсалар, ҳузурингизда айтадилар ва у тўғрилиқдан иборатдир.” Қалбаки шайхлардан яна бирини эса шундай аҳдномани қўлига тутқазиб, Мирзо Аҳмад *қўшунбеги*³¹⁹ олдига юбордилар. Уларнинг ҳар иккаласи иш бўйича душман ва фисқу фужур раислари олдидан чиқиб кетгач, аввал шайх Аббос куръони мажид тагида ёзилиб имзоланган аҳдномани саййид Маҳмуд тўрага етказди. Шаҳид Маллахоннинг ўғлининг вазири аъзамлик мансаби ваъдаси тўранинг қулоғига етишгач, диёнат ва инсоф тизгинини қўлидан чиқариб, Худоёрхон билан қилган аҳд ва байатини бутунлай унутиб, тўққиз яшар Сулаймон Саидбек ибн Маллахон шаҳидни бедана овлаш баҳонасида шаҳардан ташқари чиқариб, мулозимларидан бир фавжи ҳамроҳлигида хонзодани Асака тарафга исёнчилар ҳузурига олиб борди. Шунинг эртасига

³¹⁹ Қўшунбеги/қўшбеги – қўш, қўшун қумондони, амири лашкар.

Худоёрхонга бу ҳодисанинг хабари маълум бўлиб, улар кетидан бир неча фавж сипоҳ юборди ва бу фавжлар то Кува қасабасигача таъқиб қилиб бориб, аммо улар орқасидан ета олмадилар. **Байт:**

Замона зи неку бад обистан аст,
Ситора гаҳе дўст, гаҳе душман аст.

Мазмуни:

Замона қорнида яхши-ю ёмон ҳомила бор,
Юлдуз гоҳ дўст, гоҳида душманлик қилади.

Алқисса Худоёрхон шу вақтда Мирзо Аҳмад *қўшунбеги* ва мулло Султон *парвоначини* катта қўшин билан ёғий аҳлини йўқотиш учун юборди. Улар Марғинонга келгач, ул хийлагар муташшайих Мирзо Аҳмад *қўшунбеги* номига ёзилган иккинчи аҳдномани //283^a хуфия ерда унинг қўлига берди. Мирзо Аҳмад “Худоёрхон мени уларга қарши урушга юборган. Агар Шодмонхўжа ва Алиқулига юзма-юз учрашиб айтмоқчи бўлган шартларимни қабул қилсалар, мен уларга ёрдам кўрсатаман. Эндиликда мен бир неча кун кассаллик баҳонаси билан Марғинонда яшаб тураман. Уларга айт, ҳеч кўркмай ва ҳайикмай келиб, Марғинонни қамал қилсинлар. Шунда мен улар билан учрашиб, аҳдлашамаман” деди ва шу мазмунда хат ҳам ёзиб юборди. Ул динсиз муташшайих Шодмонхўжа ва Алиқули ва бадбахтларнинг бошқа бошлиқлари олдига келиб, мактубни етказиб, бўлиб ўтган воқеани маълум қилди. Шу аснода Мирзо Аҳмад ўзини Марғинон шаҳарчасида хийла йўли билан касал қилиб кўрсатиб, шу баҳона билан истироҳат тўшагида ором олди ва унинг бу найранг ва хиёнатдан ғофил ва беҳабар бўлган мулло Султон *парвоначига* “сабр қилинглар, мен тузалиб кетгач ҳаммамиз катта йиғноқ билан душманга қарши урушга борсак тўғрироқ бўлади” деди. Шу аҳвол асносида фитна аҳли раислари атрофдаги тойифалар катталарига қосидлар юбориб чақириб, ул атрофнинг бадавия тойифалари катталари билан биргаликда Султон Саидбек ибн Маллахонга байат қилиб, тўққиз ёшида ўзларининг ҳукумати тахтига чиқардилар. Насаби номаълум Шаҳрухбекни эса қатлга еткардилар. Бу йиғинда катнашмаган бошқа қабилалар калонтарларига хушхабар ва либос ва зариф матолар юбориб, Султон Саидбекнинг байатига даъват қилиб, чиройли ваъдалар бердилар. Хуллас, атрофнинг бадавия қабилаларининг аксарият катталари ҳукумат ва амирликка Султон Саидбек³²⁰ ибн хони шаҳид Маллабек тайинланиши борасида рози бўлиб, молу одам билан ёрдам қилдилар. Султон Саидбекнинг хон кўтарилгани тўйидан фориг бўлгач, диёнатсиз кўрнамак Мирзо Аҳмад *қўшунбегининг* ваъдасига биноан Марғинонни қамал қилиш учун келдилар ва яширин жойда Мирзо Аҳмад ва ёғийларнинг раислари ўртасида воситачилар борди-келди //283^b қилиб, ниҳоят Саййид Маҳмуд тўра Шодмонхўжа ва Алиқули озгина хос мулозимлари билан ул тарафдан хандақ қирғоғига келиши, Марғинон шаҳри ичидан эса Мирзо Аҳмад ўз хослари билан ўша ерга бориб, ўртадаги аҳду паймон шартларини гаплашиш борасида келишиб

³²⁰ Султон Саййид хон – Султон Саййид Муҳаммад (1847 ёки 1852 -1868-69) номигина 1863-1865 (май)гача Қўқон хони.

олдилар. Шу ваъда бўйича бир кечаси ҳар икки томондан сардорлар Ёрмозор дарвозаси ёнида учрашиб, анча гаплашувлардан сўнг худонинг каломини ўртага солган кўйи қуюқ қасам ва онтлар ичиб, аҳду паймон туздилар ва Мирзо Аҳмаднинг кўнглини ишонч билан хотиржам қилиш учун унинг бир қизини Султон Саидбекка унашилди ва яна бир қизини Алиқулининг ўғли **Шер Муҳаммад³²¹га никоҳлаб**, хутба ўқилди. Бу мажлисда Мирзо Аҳмад шундай деди: “Агар мен айна ҳозирги аснода сизларга қўшилсам, албатта ишларингиз ривожланиб, тараққий топиши турган гап. Бироқ бу нарса қанчалик фойдали бўлмасин, масаланинг бошқа томони шундаки, менинг мол-давлати ва ўғилларим ва баъзи бир қариндош ва дўстларим Хўқандда қолишган. Қандай қилиб бўлмасин дастлаб уларни ўз назоратим остига олишим лозим. Қолаверса, ичкаридан туриб шундай ишлар қилиш мумкинки, уни ташқарида амалга ошириш амри маҳолдир. Хотиржам бўлаверинг, ичкаридан шундай ишлар қилайки, сизларнинг давлатингиз бахти, бошқаларнинг эса бадбахтлиги сабабчиси бўлсин. Бундай қароримнинг боиси шундаки, мен билан Худоёрхоннинг укаси Султон Муродбек иккаламининг ўртаамизга бир кўрқинчли адоват тушганки, ҳеч нарса билан бу жароҳат тузаладиган ва тўғирланадиган эмас. Ишончим комилки, Худоёрхон ўз укаси Султон Муродбекнинг кўнглига қараб иш қилади ва ўлса ҳам менинг ёнимни олмайди. Мен ҳеч қачон унинг укаси ўрнига ўта олмайман-да. Агар салтанат тахтида ўтирса, Султон Муродбекнинг гап-сўзига кириб, мени ўз назаридан четлатиши аниқ. Шу жиҳатдан мен сизлар билан иттифоқ қилдим. Қачон сизлар маъқул кўриб, бирон ишни қилишим борасида фикр билдирсангиз, иложини ичдан туриб топаман ва қулай фурсат, яхши бир маҳалда сизларга қўшиламан. Ҳозирча Андижонни қўлга киритмаган экансиз, сўзларимнинг тўғрилиги ва исбот-далили, аҳду паймонимнинг ростлиги ва сизларнинг кўнглингиз ишончи учун бир тадбир қиламанки, ул шаҳар сизлар томонингиздан эгалланади. Андижон шаҳрида //284^a менинг она томондан қариндош-туққанларим бор. Шу жумладан бир неча маҳалланинг калонтари ва эътиборли бойи саналмиш Ҳожи Аҳмад исмли яқин одамим ва бошқа қариндошларимга мактуб юбораман. Агар хизмат қадрини билсангиз ва унинг маслаҳатига амал қилсангиз, Андижон тезда сизнинг тасарруфингизга киради.” Бу гап-сўзлар тугаб, ишлар келишиб олингач, Ҳожи Аҳмад ва бошқа қариндошлари номига бир мактуб битиб, ўз муҳри билан тасдиқлаб, Шодмонхўжанинг қўлига топширди ва “эртага Марғинон устидан Андижон тарафга йўналинглари. Мен сизларнинг кетингиздан Қува қасабасига лашкар юборажакман. Жанг қилмасдан тезлик билан кетаверинглари” дея йўл-йўриқ кўрсатди.

Шу малаҳатдан сўнг бир-бири билан хайрлашиб, ўз уйларига қайтдилар. Эртаси куни Алиқули ва Шодмонхўжа кеча тунда Мирзо Аҳмад

³²¹ Мулло Шермуҳаммад мирзо – 1902 йилдан кейин вафот этган. Алиқулининг ўғли. Отаси ҳалокатидан кейин Қошғарга кетган. Понсад унвонида Яъқуббек Бадавлат ҳузурида хизмат қилган. 1877 йили Яъқуббек вафотидан кейин Қошғар шаҳрини бошқарган ва амири лашкар унвонида Хитойга қарши курашган.

билан қилган гап-сўзларга биноан Андижон томонга йўлга тушдилар. Мирзо Аҳмад Қувагача уларнинг кетидан бир неча фавж аскар юбориб орада тўқнашув рўй бермай, қайтиб келдилар. Мирзо Аҳмад уларнинг қочгани борасида пойтахт Хўқандга хушхабар юбортириб, шу найранг билан бир неча кун пойтахт одамлари ва жаноб хонни ўзидан хурсанд ва рози қилди ва мулукона меҳрибонликларга эришди. Султон Саидбек ўзининг ҳукумати устунлари саналмиш Шодмонхўжа ва саййид Маҳмуд тўра ва Алиқули билан Марғинондан Андижон томонга келиб, қамалга киришдилар. Мирзо Аҳмаддан ўрганган хийла воситасида Мирзо Аҳмад ҳожи Аҳмад ва бошқа қариндошларига юборган хатларни бир ишончли жосус орқали шаҳар ичкарасига жўнатдилар. Фасод аҳлининг тадбири тақдирга мувофиқ тушиб, ҳожи Аҳмад қариндошлари ва ўзига қарашли кишилар билан посбонлиги ўзининг зиммасидаги дарвозани хиёнат йўли билан шаҳар вақти улар юзи сари очиб, барча қипчоқ ва қирғизия ичкарига кирдилар. Бошқа дарвоза одамлари эса бундан ғофил қолдилар. Ҳожи Аҳмад ўзининг қариндош ва тобелари билан исёнчиларни хабарсиз //284^б Андижон сипоҳи устига бошлаб бориб, шабохун ҳамласини уюштирдилар. Андижон ҳокими Худойназар ва ўша вақтларда эндигина *понсад*бошилиқ мансабига кўтарилган Камол *ўнбоши* хаёллари кўчасидан ҳам ўтмаган бу тўсатдан келган бало ва кутилмаган фитнадан юрак олдирмай, саросима ва изтиробга тушмай ҳамда кўпчилик аскарлар қалъа посбонлиги ва ниғаҳбонлиги учун қалъанинг ён-атрофига ёйилиб кетиб, ўз иши билан машғул эканига қарамай ёнида бор ва сон жиҳатдан бадбахт *қирғиз-қипчоқ*ларнинг ўндан бирича ҳам йўқ озгина аскарлари билан жанг қилиб, мардлик ва мардоналик намунасини кўрсатдилар ва фиску фужур аҳли, душман қавмдан кўпини мангу азоб-укубат тупроқига улоқтирдилар. Шаҳар халқи ва тарқалиб кетган аскарлар гарчи ёрдамга келиб жангда кўмаклашсалар ҳам яхши қуролланган фасод аҳли ва хилоф гуруҳи сон жиҳатдан ҳам устунлик қилиб, натижада ул икки шерюрак вафодор жанг майдонида жуда кўп аскарлар ва шаҳар халқи қатори шаҳидлик даражасига етдилар.

Маснавий:

Майли касе кун ки вафоят кунад,
Жон ҳадафи тири балоят кунад.
Жон ки аз он беҳ ба жаҳон ёр нест,
Ҳеч наарзад чу вафодор нест.

Мазмуни:

Майл билдир вафо қилувчи одам томон,
Балоинг ўқига қилгувчи жонини нишон.
Чун жондан яхшироқ нарса йўқ, билсанг,
Вафосиз-ла дўстлик арзимас ҳеч қачон.

Алқисса, фитна ва исён аҳли худога муте солиҳлар лашкари устидан ғолиб келиб, тўғри йўл аҳлининг қолганлари асирлик бандига гирифтор бўлиб, исёнчилар ул шаҳарни истило қилишди. Андижон ишлари тугагач, Мингбой ва Муҳаммад Назарбекни бадавия халқини йиғиш учун Намангон

тарафга тайинлаб, *қирғиз-қипчоқ* халқининг шайх ва пирзодаси саналган Шодмонхўжа *қипчоқ-қирғиз* тойифаларининг манзили бўлмиш Дуоб орасига кетди. Бекмуҳаммад *қипчоқ*, Чўтан *қирғиз* ва Топиболди *қирғиз* эса Ўш, Аравон ва Олойнинг бадавия тойифаси элчилигига тайин бўлдилар. Улар манзилу мақсадга етишиб, Андижон ва унга қарашли ерларнинг қўлга киргани хушхабарини етказдилар ва бадавия тойифаларнинг калонтарларига Султон Саидбек ибн шаҳид Маллахони тарафидан юборилган тухфа ва ришваларни бериб, улардан ҳар бирига тайин этилган мансабларнинг ёрлиқларини топшириб, ёрдам ва кўмакка даъват қилдилар. Бадавия кабилаларининг калонтарлари Маллахоннинг ўғлига байат қилиб, ҳар тойифадан йигитлардан ташкил топган биттадан фавжни //285^a кўмак учун тайин қилиб, уч ой фурсатда Султон Саидбек ибн Маллахон марҳумий сипоҳининг сони қирқ мингдан ўтиб, ваъда бўйича келишилган мавзе бўлмиш Андижонда йиғилиб турдилар. Исёнчиларнинг раислари Саййид Маҳмуд юз, Алиқули, Шодмонхўжа, Бекмуҳаммад, Назарбек, Мингбой, Чўтан ва Фўлодбий йиғин мажлисида шундай қарор қилдилар: Бул чексиз сонли гуруҳнинг тирикчилик ва чиқимлари учун Андижон бойларидан Худоёрхон лашкарига ёрий ва мадад қилганлардан молия ва пул жазосини талаб қилиб, бу маслаҳат учун шаҳар ташқарисида боргоҳ ва чодирлар тиклаб, Султон Саидбекни ўша ерга олиб борайлик. Бадавия сипоҳининг қавм ва гуруҳлари ҳам ул чодир атрофида ўрнашсинлар.

Ҳақиқатдан ҳам бир неча кундан сўнг Андижоннинг барча ашроф ва аъён ва бойларини зиёфат баҳонасида мазкур жойга чақирдилар. Ул бечоралар мураса ва мадоро юзасидан Султон Саидбек хузурига боргач, филҳол уларни лашкаргоҳ ўртасида маҳбус қилиб, исёнчиларнинг ўтган саҳифада номларини тилга олганимиз раислари Андижон аъёнларига “хон ва амиримиз Султон Саид ибн Маллахон буюрадиларким, Андижон аҳолиси анчадан буён амакимиз Худоёрхоннинг лашкарига ёрдам ва ёрмандликни дариғ тутмай юришибди. Энди лозимким, бизнинг гуруҳ ва элатлар хайлига ҳам мол ва пул билан мадад қилсангиз” дедилар. Бу маънини эшитгач, Андижоннинг аъён ва бойлари “биз хонзодадан молу пулни дариғ тутмаймиз Лекин бу ерга беҳабар ва тараддудсиз келдик. Агар бизга шаҳар ичкарисида бу муддаони билдирганингизда эди ишга киришиб, нима топсак хонзода ва унинг ҳукумати устунлари хузурига пешкаш ва ҳадя йўсини билан келтирардик. Энди ватан ва уйларимиз сари рухсат берсалар, //285^b бориб ҳадя корсозлиги ва саранжомини бажо келтириб, хузурингизга етказамиз” дея жавоб бердилар. Исён аҳлининг раислари эса “биз ва сизнинг хонимиз ватан ва уйларингизга қайтишга рухсат бермайдилар. Сизларни гаров сифатида шу ерда ушлаб турадилар. Қариндош ва дўстларингиз мол ва пул келтириб топшириб, сизларни қутқармагунча сизларни қўйиб юбормайдилар” дейишди.

Алқисса Андижон халқи бу сирни эшитиб, ул мазлумлар вужудидан тутун чиқиб, йиғи-сиғи ва оху зорлик қилиб, қариндош ва дўстларига илтижономалар ёзиб, ўқиб-ўрганиб чиқиш учун исёнчилар ҳукуматининг

устунлари назарига ҳавола қилдилар. Мактуб фитна аҳли бошлиқларига маъқул бўлгач, *қипчоқ*лар ва пул ундирувчи муҳассиллар орқали Андижон ичкарасига юбориб, олтин талаб қилдилар. Шу ҳийла билан Андижоннинг бой одамларидан амвол ва кўп пул ундиргачгина Андижоннинг кўп аъён ва бойларига уйларига кетиш учун рухсат берилди. Аммо улар орасидан эллик нафар энг бойроқ кишиларни сайлаб олиб ушлаб, Худоёрхонга давлатхоҳлик тухмати ва *қипчоқ* ва *қирғиз* душмани бўҳтони билан азоб бериб, қийноқларга солиб, бу ситамдийдаларнинг қўлида не бойлик ва сармоя бўлса, ҳаммасини тортиб олиб, зулм етганлар эса бу такаббурларга садақа сифатида мол ва ашёддан воз кечиб, ўз жонларининг омон қолганидан хурсанд бўлиб, озод бўлдилар. Бу каби ярамас муомала ва зўравонлик билан бировнинг молини тортиб олиш ишлари Андижон атрофидаги қасаба ва қишлоқлар, Балиқчи, Қуво, Асака, Шахрихон, Ўш, Пойтуғ ва бошқа ерлар бойларига нисбатан ҳам амалга ошиб, чексиз ва фаровон мол ва нақд пул қалбаки ҳукумат эгалари қўлига ўтиб, ул ноинсоф ҳожи, яъни Ҳожи Аҳмад ва исёнчилар уларнинг хиёнати сабабли Андижон шаҳрини истило қилган ҳожининг қариндошларини Андижоннинг божу хирожига мутасадди ва саркор ҳамда *қипчоқ*лардан биттасини бир фавж билан шаҳарнинг *кутволлигига* тайин қилгач, //286^б қабилалар гуруҳлари Андижондан Асака қасабасига кетдилар. Бир неча кундан сўнг, аниқроғи 1279 йилнинг йигирма биринчи шаббонида катта йиғин ҳайъати билан Марғинонни қамал қилишга ошиқдилар ва Коин шаҳри ташқарисидаги қадамжо мазор саналмиш Ҳазрат Маоз Жабаллий мавзеси исёнчи аймақ ва фирқасининг тушиш жойига айланиб, бир неча муддат қамалга жадду жаҳд қилдилар. Диёнат шиорли ва вафодорлик йўлида замон яғонаси бўлмиш Мулло Султон *қўшунбеги* мудофаа ва қалъадорликка имкон борича сайъ-ҳаракат қилди. Бир куни муҳосира асносида Марғинон сипоҳидан уч минг кишини сайлаб олиб, уч қисмга бўлиб, мунофиқ Мирзо Аҳмад *қўшунбеги*га қараб “Қачонгача хотинларга ўхшаб тўрт девор ичидаги истироҳат тўшагида ухлаб ётамиз. Ҳозир мана бу сипоҳ билан тонгда кун ёришмай, душман қалбига босқин қилайлик. Сиз эса бизнинг орқамиздан мадад кучини юборишингиз лозим. Шу бугун душман ишини бир ёқлик қилайлик ва мардоналик билан давлат тузини ҳалоллаб, мард деган номни рўзгор саҳфасида ёдгор қолдирайлик” деди. Замон шижоатлилари юрагидаги бу сўзларни назм тили қуйидагича юзага чиқаради.

Назм:

Марг дар чашми ҳар ки хор бувад,
 Дар шижоат бузургвор бувад.
 Ҳар ки жонро азиз медорад,
 Бо сипаҳдорияш чи кор бувад.
 Чун жуз он касе ки роҳат хост,
 Назди мардумон кай эътибор бувад.

Мазмуни:

Кимнинг кўзига ўлим хор бўлур,
 Ул одам шижоатда улуғвор бўлур.

Ким ўз жонини азиз тутса, агар,
Унинг ҳарбийлиги бекор бўлур.
Кампирдек роҳат истаган киши,
Халқ наздида беътибор бўлур.

Ул шермард бу сўзларни тилга олгач, Мирзо Аҳмад нифок тариқи билан офаринлар айтиб, унинг изидан кетма-кет кўмак етказаш ва ўзи ҳам бошқа йўлдан ташқари чиқиб, душман орқасидан ҳамла ва югуриш йўсинини бажо келтириши борасида ваъда берди ҳамда ул фарзона ботирнинг назарича ёлғондакамига сипоҳни ораста қилиб, қалъа дарвозаси яқинида тайёр қилиб қўйди. Мулло Султон бу ишдан хотиржам бўлиб, ўша уч фавжга тақсим қилинган уч минг марди жаррор билан шаҳар дарвозасидан ташқари чиқиб, сел сувидек ялтироқ қиличларни яланғочлаб, душманлар сафи сари югурдилар. Ҳамланинг биринчисида душманнинг муқаддимасини ўрнидан олиб ташлаб, //286^б уларнинг қонидан ерни лолагун қилиб, қалбга етиб ва Султон Саидбек, Алиқули мақоми бўлмиш қалб қисмига ташланиб, ўткир қилични уларга уриб, қалб сафларининг туриши бузилиб, ўз қароргоҳигача орқага суриб ташладилар. Исёнчилар қўшинининг ўнг қўлига бошлиқ бўлмиш Мингбой ва Бекмуҳаммад бу ҳолни кўриб, қалбга ёрдамга етиб, мулло Султон баҳодирнинг йўлини тўсдилар. Ул муборизотпеша кетма-кет ҳамлалар билан душманнинг ҳар икки фавжини ҳам тарқатиб ва кириб, қароргоҳигача қувлаб борди.

Маснавий:

Ду даст оварид ба кўшиш бурун,
Ба ҳар дасти ў теғи алмосгун.
Ба ҳар жо ки бозу бар афрохти,
Сари хасм дар пояш андохти.
Нашуд бар тане то пардохташ,
Назад бар саре то наандохташ.
Ба ҳар жо ки шамшири ў кор кард,
Якero ду карду дуру чор кард.

Мазмуни:

Икки қўлини саъй ила чиқариб,
Ҳар қўлида ҳам олмосдек қилич.
Қайси томон билагини сармаса,
Душман бошини оёқига отди.
Бировга қилич урмаган вақти йўқ,
Бошин кесиб отмаган пайти йўқ.
Қаерда иш берса шамшири унинг,
Бирни икки қилди, иккини тўрт.

Алқисса исёнчилар аҳлидан Бекмуҳаммад ва Мингбой захмдор бўлиб, Алиқулининг ёнига бориб, манзил атрофига хандақ монанд қилиб чуқур қаздириб, тупроқ ва ёғочдан истехком ва тўғон боғланган чуқур ичига кириб, отлик исёнчиларни пиёда қилиб, туфангандозларни олд қисмда жойлаштирдилар. Мулло Султон душманнинг Шодмонхўжа, Фўлодбий ва

Чўтан қирғиз, Тофиболди қирғиз вужуди билан булғанган чап қўлига юзланиб, ул фирқанинг кўпини ҳалокат тупроғига ташлади. Ул гуруҳнинг бошқаси ҳам ўзларининг истехком ва манзилига қочдилар. Шу пайтда вафо аҳлидан ва ихлоскиш фавжлардан учдан бири шаҳидлик даражасига етишиб, анчаси ярадор бўлиб, ул шижоатқирдор сардор мулло Султон ҳам озгина ярадор бўлган эди. Аммо Мирзо Аҳмад хоин мулло Султонга берган ваъдасига вафо қилмай, ҳеч кимни улар ҳимояти мададига юбормади. *Понсад* мирлари ғалаба табригидан сўнг мулло Султон *қўшунбеги*га Мирзо Аҳмаднинг хиёнати борасида шикоят қилиб “агар бугун шу ғалаба билан кифояланиб, шаҳарга кириб, аввал ички душманмиз бўлмиш Мирзо Аҳмад *қўшбегининг*ишини бир ёқлик қилиб, уни ўлдириб ё ҳабсга олиб, эртага яна бир карра //287^a ферузий асар сипоҳ *тўпчи* ва *туфангчилар* билан бирга фасод аҳли истехкоми устига ҳужум келтирсак тўғрироқ бўларди. Биз кўлимиздан ҳужжат бериб шоҳид бўламизким, Мирзо Аҳмад давлат ва миллатга ўз хиёнатини билдириб қўйди. Бундан ортиқроқ яна қандай хиёнат бўлсин ахир. Агар бугун бошқа бир гуруҳни *тўпчилар* ва *туфангчилар* билан бирга бизга ёрдам учун юборса, душман ишини бирёқлик қилган бўлардик ва зафар топардик” дедилар. Мулло Султон *қўшунбеги* эса “валинеъмат рухсатисиз лашкарнинг катта сардорини мен каби ўринбосар қандай қилиб ўлдира олсин? Бундай қилсам, Мирзо Аҳмаднинг дўстларидан саналмиш айрим оғиз пойловчи ва чақимчи ғаммозлар бу ишга хон ҳукмисиз қўл урганим боисидан буни хон арзига унинг ўрнига ўтириш қасдида қилганим сифатида етказишлари турган гап. Шунинг учун хон ҳазрат ҳузурда Мирзо Аҳмаднинг хиёнатини аниқ далиллар билан исботлаб бермагунимча, бу ишнинг имкони йўқ. Чунки ноҳақ қон тўкиш айби билан биз ва сизни шерикликка мансуб қилиб, сизнинг бугунги шоҳидлигингизни қабул қилмаслар. У ҳолда бу ишнинг масъулияти остида қоламиз. Бундай хатарли ишга ҳумоюн изнсиз киришсак ва журъат этсак, ҳақлигимизни ҳеч бир ҳужжат ва далил билан исбот қила олмаймиз. Лекин эшитишимча, исёнчилар Марғилон қалъаси дарвозасига илгариги қамал чоғи яқин келганларида Мирзо Аҳмад хуфиёна тарзда исёнчилар билан иттифоқ қилиб, Султон Саидбекка байат қилган эмиш. Аммо бугунгача ул хабарга менинг дилимда шак ва шубҳа бор эди. Энди бу жангда менга ишонч ҳосил бўлдики, ул хабар тўғри экан” деди.

Бу сўзлашувдан сўнг шаҳидлар жанозасига намоз адо қилиниб, қахрамонларни тупроққа топширдилар. Майдондан топилган оғир ярадорларни эса олиб келиб, шаҳарга кирдилар. Йўл асносида шаҳар халқи баланд овоз ва қувонч билан муборакбодлик қилардилар. Амирлар ва сипоҳ ўз мақомига келиб ором олдилар. Жарроҳлар мажруҳлар ва ярадорларнинг парвариш ва муолижасига машғул бўлдилар. Шаҳар улуғлари ва аъёнлари амирлар олдида келиб, қутлаш расмини бажо келтирдилар. Шом таомидан сўнг сипоҳ сардорларининг аксарияти мулло Султон *қўшунбеги* ҳузурига йиғилиб, //287^b биргалиқда замон хони ҳузурига исёнчи ва душманлар фирқасининг енгилгани, солиҳлар ва дўстлар зумрасининг ғалаба ва қувончи

хушхабаридан иборат, Мирзо Аҳмаднинг эса ёрдам хусусидаги ваъдасига хилоф иш тутгани ҳақидаги аризани битик тизимига киритиб, бир мактубни эса хоннинг укаси Султон Муродбекнинг атоқли номига ёзиб, ўша жангда катнашган ва давлатхоҳлиги жаноб хонга маълум бўлмиш Абулқосим *тўқсоба* воситасида пойтахтга юбориб, хатларни даргоҳ *шиғовул*³²²и Рустамбек ва кичик *худайчи*³²³ Якубекдан пинҳон тутишни тайинладилар. Рустамбек ва келажакда Кошғар ҳокимлигига эришган Якуббек иккиси Мирзо Аҳмаднинг дўсти эдилар. Қоида бўйича ҳар қандай хат ёки чопар мазкур *шиғовул* орқали хон арзига етказилар эди. Бу гал эса бу қоидага риоя қилмай, хатни аввал хоннинг укаси Султон Муродбекка топшириб, ул жаноб орқали олий мутолаа шарафига етказиш ва сирларни яширин тутишда жуда эҳтиёт бўлишини уқтирдилар.

Абулқосим *тўқсоба* Марғинондан чиқиб, эллик нафар отлик ҳамроҳлигида шошилиш равишида пойтахт Хўқандга одатдан ташқари йўл орқали равона бўлди. Шунинг эртасига тонг пайти мулло Султон *қўшунбеги* ва кўпчилик амирлар Мирзо Аҳмаднинг ёнига бориб, кечаги ваъдага хилоф иши ва дин қонуни, диёнат ва давлат вазифасига қарши бўлган хиёнат аломат қилмиши борасидаги гина ва эътирозни маълум қилдилар. Мирзо Аҳмад “сизлар жанг сари кетгач, танимда касалим кўзиб, бутун вужудимни қамраб олиб, беҳушлик келтирди. Сизларга тайин қилинган фавжлар менинг беморлигим ва беҳушлигимдан беҳабар жангга кириш фармойишини кутиб ўтирган кўйи тўхтаб тураверганлар. Мен соғайиб беҳушлиқдан ўзимга келиб сўрасам, менга ана шу гапни айтишди. Аммо менинг беҳудлигим сабабли кўмак етмаган эса-да, Аллоҳга шукрларким, сизлар каби давлат ва миллат улуғларга илоҳий тақдирга кўра нусрат ва ферузманглик муяссар бўлиб, душман мағлуб ва мақхур бўлди. Бундан сўнг умиддиким, бундай хато ва янглиш ҳолатлар юзага чиқмагай. Биз барча амирлар биргаликда бир дастуриламал тартиб берайликки, тақдирга кўра келажакда лашкар амирларидан қайси бир шахсга бирор касаллик ва ҳолат рўй бериб, узрли ва ноилож бўлсалар, //288^a лашкария тўлалигича уларнинг нойиблари итоатида бўлиб, зарурият юзасидан қаерга бориш керак бўлса, нойибларнинг ўзлари лашкариянинг ҳаракат ва сафланиш ишларини мустақил бажариб, масъулият ҳам мазкур нойиблар зиммасида бўлса. Бу суратда ҳеч кимдан гина ва шикоят юзага чиқмаяжак. Одам фарзанди орасида бундай хато ва янглиш гоҳида юзага чиқиб туради” дея жавоб берди. Мирзо Аҳмад шунга ўхшаш сўзларни тилга олиб, мулло Султон *қўшунбеги* ва бошқа сардорларнинг ғазаб оловини ўчиришга тиришиб, сўз жилловини қамал ва душман истеҳкомига хужум маслаҳати томон буриб, ўша борада савол ва жавобни чўзиб юбориб,

³²² Шиғовул/шағовул – сарой мансаби. Бухоро ва Қўқон хонлигида элчиларни хон қабулига олиб кирувчи мансабдор шахс, сарой ва девоннинг юқори амалдори. Саройдаги қабул маросимларини бошқарган ва назорат қилган. Улар мустақил равишда дипломатик музокаралар олиб боришмаган.

³²³ Худайчи/удайчи – Қўқон ва Бухоро ҳамда Хива ҳукмдорлари саройида хизмат қилган амалдор. У бевосита ҳукмдор ёнида хизмат қилиб

жанг ва ҳужумни эртанги кунга қўйиб, ҳар ким ўз уйига тарқаб кетдилар. Хоин ва туз тутгир ҳароми Мирзо Аҳмад ярим кечада ўзининг қариндош-туққан ва хос мулозимларини чақириб: - Қадимдан буён сизларни ўз ҳимоятим сояси ва марҳаматим остида парвариш ва тарбият қилганимнинг сабаби қийинчилик ва кулфатли бир кунда ишимга яраб қоларсиз деган умид илинжи эди. Мана энди ўша вақт келди – менинг умидимни рўёбга чиқаринг ва ўз ихлосингизни ойдинлаштиринг. Менинг душманларим билан душманлик, дўстларим билан дўстлик қилинг. Сиздан қайси ишни илтимос қилсам, уни бажо келтирмак учун менинг олдимда аҳду паймон қилиб ва онт-қасам ичиб, кўнглимга ишонч бағишланг. Шунда сизлар билан ул мақсуд ва асрорни ўртоқлашаман. Мен ҳам сизларнинг олдингизда ваъда бераманки, агар сизлар туфайли ул истакка эришсам, келажакда сизни дилписанд даражалар ва аржуманд мансабларга етказаман, - деди.

Қариндош ва аҳбоб, хос мулозимлар Мирзо Аҳмаддан ҳеч вақт бу каби илтимос ва ожизлик изҳорини кўрмаганлари учун жоҳилият ҳамиятлари томири жунбишга келиб “нима амру фармон қилсангиз жон ва молимиздан кечиб, адо этамиз. Бу хизматкорларнинг кўлида на қадар имкон бўлса, бизнинг *махдумимиз* қилган илтимос йўлида барисини уни истагига етказиш учун кўлимиздан келгунча бажарамиз. Биздан қандай аҳду паймон ва қасам лозим бўлса, айтиб, бу борада шариф кўнглингизни тинчитиб олинг. Агар олов ичига юборсангиз, ўзни сўзсиз шу ўт ичига урамиз” дейишди. Шу тарзда Мирзо Аҳмад бу жамоа билан аҳду қасамни мустаҳкам қилгач “бу аҳду паймондан менинг мақсадим шуки, мену сизинг душманимиз мулло Султон *қўшунбеги*, Абдуллоҳ *парвоначи*, Абдулкарим *додхоҳ* ва Эрназар *эшик огосини* эртага айни жанг қизиган пайтда кўлингиздан келган барча хийла-тадбирни ишлатиб қатлга етказинг. Сипоҳ ва раоё уларнинг ўлганини //288^б *қипчоқия* ва *қирғизиядан*, деб ўйлаб, сиздан ҳеч бирингиз ҳаққингизда гумонга бормасин. Агар *қипчоқ* ва *қирғиз* раислари билан қилган аҳдимиздан улар хабар топиб, бу хабарни хоннинг укаси Султон Муродбекнинг қулоғига етказсалар, табиийки, укаси орқали хон ҳам бундан хабар топади. Султон Муродбек бу ҳодисаларнинг бошидан то шу пайтгача мендан бадгумон эди. Аммо гумонини исботлаб, мен борамда ишонч қилиб, сўнг хонга етказишга бирон далили йўқ эди. Ўтган куни бу кишиларга *қипчоқ-қирғиз* жангида ёрдам бермаганим эса панд бериб турибди. Чунки ҳеч қачон кўнглимга булар оз сонли бўлатуриб, қирқ мингдан кўпроқ *қипчоқия* ва *қирғизия* билан бўлган жангда уларни енга олади, деган фикр келмаган эди. Аксига олиб, мулло Султон ва ҳамроҳлари соғ-саломат менинг олдимга қайтиб келиб туришибди. Ахир унинг ва ҳамроҳларининг нусрат топиши қачон ҳам хаёлимга келибди, дейсиз. Агар Мулло султон ва унинг афвожига кўмак учун мен томонимдан қилинган ваъдага хилоф равишдаги бепарво ва лоқайдлик хон ҳузурида маълум бўлса, менинг давлат ва миллатга қаршилигим, *қипчоқия* тойифаси билан тил бириктирганим ва султон Саидбек ибн Маллахонга байатим сўзсиз ўз исботини топади. Бунга лашкар сардорлари мулло Султон билан иттифоқликда уруш ишлари ва мудофаада лоқайдлик қилиб, ҳаяллаганимни

айтиб, гувоҳлик беришса, нифоқ ва муҳолифатимга шоҳидлик қилувчи бу гаплар исёнчиларга қўшилганимни исботлаш учун рад қилиб бўлмас далилга айланиши муқаррар. У ҳолда мени ва сизни хору расволикда қатлга еткарадилар. Бу айёмда эса очикдан-очик Султон Саидбек ҳузурига бориб, *қипчоқия* ва *қирғизия*га қўшилишсак, мен ва сизнинг Хўқандда қолдирган фарзанд ва яқинларимиз, амвол ва ашёмимиз талаф ва зое бўлади. Шу сабабли бунга ҳозирча сира қўл ура олмаймиз. Ичкаридан туриб бирор иш ва тадбир қилмоқ осон бўлиб, уни ташқаридан ҳеч ҳам қилиб бўлмас. Менинг *қипчоқия* ва *қирғизия* билан Султон Саидбекка байат қўлини беришда иттифоқ бўлганимнинг асл сабаби Худоёрхоннинг укаси, яъни Султонмуродбекдан кўнглим хавотирда эканидан эди. Агар Худоёрхон ўз давлати тахтида мустаҳкам ўтириб, мустақил ҳукм юргизса, Султон Муродбек хон хотирини менга нисбатан ўзгартириб, мен ва сизнинг фарзандларимиз ва бизга қарашли кишилар ҳаммамиз биргаликда қатлга етишимиз аниқ эди” деди.

Мирзо Аҳмад бузуқи бу афсона ва афсунларни қариндош ва яқинлари қулоғига //289^a киритгач, уларга кўп мол ва пул бериб, мазкур жасур ва садоқат касбли вафодорлар қатли борасида йўл-йўриқ ва таълимот бериб, ул мажлисдан рухсат берди. Эртасига тонгда Мирзо Аҳмад ўзини касалга солиб, мулло Султон ва бошқа сардорларни чақириш учун ўз яқинларини юборди. Чақирилганлар Мирзо Аҳмаднинг ҳузурига йиғилгач, мунгли овоз билан “менинг сизларни чақиришимдан мақсад, барча лашкариям ва қариндош, мулозимларимни сизларга топширмоқчи эканимдир. Зеро, кундан-кунга касаллигим кучайиб, аъзои баданим сустлиги, дилим заъфлиги ортиб, ўз касалимдан хавфсираб қолганман. Бугун сизлар муҳосира ва ҳужумда сайъ-ҳаракат қилинг. Мен касаллик кучайишига кўра лашкар амирлигини уддалай олмайман. Хоннинг қутли буйруғига кўра менинг нойибим бўлмиш мулло Султон *қўшунбеги* бу ишга масъул бўлиб, у томондан қандай буйруқ бўлса, итоатни вожиб билиб, айтганларига бўйсунинглар. Ҳеч бир ишида қаршилик кўрсатманглар” деди.

Бу сўзларни тугатгач, мулло Султон *қўшунбеги* ва унинг бошқа сардорлари билан хайрлашув маросимини бажо келтириб, бир табиб ва ўзининг бир нечта хос мулозимларини ҳузурида олиб қолиб, бошқа қариндошлари ва мулозимларини уларга кўшди. Мулло султон баҳодир ва сардорлар *туфангчилар* ва *тўпчилар* ва бошқа сипоҳ билан бирга Марғинондан чиқиб, лашкарияннинг афвожи сафларига тартиб ва оросталик бериб, душманга қарши ғанимни дафъ қилиш сари йўналдилар. Ўтган куни душманлар уларнинг ўндан бирича ҳам келмайдиган сипоҳидан енгилгани учун истиҳкомига яшириниб олган эдилар. Аммо Мирзо Аҳмад ҳаромининг душманга берган ваъда ва хабарига кўра, яна жангга ботир бўлиб, ўз истеҳкомидан ташқари чиқиб, ўз сафларининг қалб ва чапу ростини тузиб, диёнат огоҳ сипоҳга қарши урушиш учун қарор қилдилар. Маозжабал яқинидаги даштда томонлар тўкнашуви рўй берди. Агарчи итоат ва садоқат ойин сипоҳ сони душманнинг чексиз сонидан уч баробар оз бўлса-да, ҳар томон ва нуқтадан ҳамла қилиб турган осийлар устидан ғалаба қилиб, орқага

суриб ташладилар. Исёнчилар қочишдан бошқа чора топа олмай, жанг майдонидан юз ўгириб, ўз истехкомига кетдилар. Мулло Султон *қўшунбеги туфангчи* ва *тўпчилар* гуруҳини муҳим мавзеларда жойлаштириб, //289^б душман истехкомига усталик билан ўт очишга фармон берди. Ўзи эса бошқа сипоҳ билан яна бир томондан қамал ва ҳужумга машғул бўлди. Оташ отувчи тўпларнинг ўқларидан душман истехкомига кўп хароблик йўл топиб ва душманлардан жуда кўп одам ўлдирилиб, исёнчиларнинг аҳволи танг бўлиб, шавкат паноҳ сипоҳнинг фатҳу нусрати муяссар бўлишига яқин қолди. Мулло Султон *қўшунбеги*, Абдуллоҳ *парвоначи*, Абдулкарим *додхоҳ*, Эрназар *эшик огоси* лашкарияни жангга руҳлантириб, сафлар олдида ҳар томонга югуриб турган пайтларида қазодан ва ёр бўлмас бахтсизликдан бу номдор амир ва вафодор баҳодирнинг ҳар тўрталасига ҳам туфанг ўқи келиб тегиб, шаҳидлик мартабасига етишиш бахтини топдилар. Агарчи айрим бошқа сардорлар ҳарб ишида етук сайъ-ҳаракат қилсалар-да, улар ҳам шаҳодат даражасига етишиб, қолган *юзбошилар* ва мансабдорлар бу шаҳидлар жасадларини олиб, шаҳар ичкарасига қайтдилар. Бу тўқнашувда қатнашган кўпчилик эътиборли одамларнинг ҳикоясига қараганда, ул диёнат шиор амирлар ва намак ҳалол сардорларнинг қатли ва шаҳодати бадкор шиор Мирзо Аҳмаднинг фидойи ва мулозимлари кўлидан юзага чиққан. Чунончи Мирзо Аҳмад қатли қасдидан бир бўлаги унинг фидойи ва мулозимлар билан қилган аҳду паймонлари ҳақида юқорида ёзилди.

Шу вақтда Бухоро амири Фарғона хонига ёрдам ва кўмак учун Бухородан лашкар тортиб, ўзидан олдин Ўратепа ҳокими Алиёрбек *додхоҳ* ва Жиззах ҳокими Яқуббек *эшик огоси* Бухорийни бир нечта сипоҳ фавжи билан амирлик уйи Хўқандга юборди. Амирлар ва сардорларнинг шаҳидлигидан сўнг вафо қоидали лашкар енгилиб, Марғинон шаҳри ичига қайтиб киришгач, исёнчилар гуруҳи турган истехкомлари торлиги ва қамал қийинчилигидан қутулиб, тағин Марғинон қамалига машғул бўлдилар. Мирзо Аҳмад хоин бир неча кундан сўнг ярим кечаси шаҳарнинг шарқий дарвозасини исёнчилар юзи сари очиб, бошқа дарвозадан ўз қариндошлари ва мулозимлари билан бирга ташқари чиқди. Чунки ўзининг хиёнат аломатли кирдоридан ҳадик ва хавфда эди. Пойтахтга Фарғона хони ҳузурига кирмай, //290^а шу вақтда Хўжанд шаҳрига келиб тушган Бухоро амири ҳузурига кетди. Мирзо Аҳмад кетгач, *қипчоқия* ва *қирғиз* қабилалари Марғинон шаҳри ичига кириб, шаҳарнинг айрим дарвозаларини тасарруф қилиб, Фарғона хони сипоҳига қарши жангга ошиқдилар. Садоқат огоҳ сипоҳнинг мутасадди ва *юзбошилари* шаҳарнинг улуғлар ва аъёнларига хабар бериб “энди пойтахт томонга борамиз, чунки бу озгина сипоҳ билан душманга қаршилиқ кўрсатиш ва мудофаа қилишга ожизмиз. Сизлар душман билан муросо ва мадуро билан ўз ишларингизга чора топиб, беҳуда ҳаракат қилмай, ўз қатлу ғоратингизга сабабчи бўлманг. Иншооллоҳ тез янги лашкар билан етиб келамиз” дедилар. Бу хабарни етказгач, ўша кечаси Марғинондан пойтахт Хўқандга қайтиб кетиб, Фарғона хони ҳузурига кўшилиб, воқеалар сурати ва Мирзо Аҳмад *қўшунбегининг* хиёнатини бошдан охиригача арзга етказдилар.

Қипчоқ ва *қирғиз* тойифалари Марғинон шаҳрини эгаллаган ўша кечаси шаҳарнинг ашроф ва аён, раияти билан ярашдилар. Бир неча кун иқоматдан сўнг амирлик уйи Хўқанд томонга кетдилар.

Маснавий:

Душмани музаввир аст балои бузург,
Ғафлат аз ў ҳаст хатои бузург.
Хурд мабин гарчи бувад хурд кин,
Хурд шави гар намешави хурдбин.
Хасми каждум баттар аз аждаҳост,
К-ин зи ту ниҳон бувад, он гар балост.

Мазмуни:

Ҳийлагар душман катта бир балодир,
Ундан ғафлатда бўлиш катта хатодир.
Адоват кичик бўлса ҳам кичик дема,
Майдани кўрмасанг бўларсан майда-майда.
Чаёндек душман аждаҳодан ҳам баттар,
Бу сенинг кўзингга кўринмас, ул гар балодир.

Мазкур йилнинг олтинчи зу-л-қаъдасида³²⁴ Мингтут мавзесига келиб тушиб, шунинг эртасига пойтахт Хўқанд қамали сари ботирлик отини жавлон қилдирдилар. Бухоронинг йигирма минглик сипоҳи билан ёрдам тариқасида Фарғона хони хизматига Бухоро амири олдидан келган Ўратепа ҳокими Алибойбек ва Дизах ҳокими Якуббек хон жанобларидан *қипчоқ-қирғиз* гуруҳларига қарши уруш қилишга рухсат сўраб “анча вақтдан бери Фарғона сипоҳи бу бадавия қабилалар билан жанг қилиб келмоқдалар. Бугун жангни бухороликларга қўйиб бериб, ўзингизни бухороликларга ёрдам беришдан тийсангиз. Тоқим, бугун Бухоро сипоҳи ва исёнчилар урушида ўзимизни синайлик ва Бухоро амири етиб келгунича шойиста бир хизмат қилган бўлайлик” дея арзга етказдилар. Гарчи бухоролик ёрдамчи сипоҳни *қипчоқия* ва *қирғизия* урушига ёлғиз юбориш таклифи //290^б жаноб хонга ёқмаса ҳам бу борада бухоролик сардорларнинг илтижо ва ўтинчи ҳаддан ошавергач, ижозат бердилар. Шунга қарамай, хоннинг олий фармойишига биноан Ниёзали *қўшунбеги* ва Дўстмуҳаммад *парвоначи* Фарғонанинг бир неча фавжи билан эҳтиёт йўсинида қалъа ташқарисида кузатиб турдилар. Бухоро сардорлари ўз сафларини тўғирлагач, душман тарафга юзландилар. *Қипчоқ-қирғиз*ларнинг кузатувчи қаровуллари Шодмонхўжа, Алиқули, Мингбой, Фўлодбий ва исёнчиларнинг бошқа бошлиқларига лашкарнинг қалъдан чиққанини хабар қилдилар. Дарҳол Алиқули, Мингбой, Бекмуҳаммад ва Чўтан ўз гуруҳидан саккиз минг жангчини сайлаб, тўрт фавжга тақсим қилиб, жанг майдонида тайёр ҳолда Бухоро сипоҳининг қалъадан сал узоқроқ чиқишини кутиб, сабрсизлик билан пойлаб турдилар. Бухоро сипоҳи душманнинг бу каби кутиб турганини уларнинг журъатсизлиги ва кўрқувига йўйиб, ҳеч иккиланмай, бемалол қадамларини жанг майдонига қўйишди. Исёнчилар бошлиқлари ўша тўрт фавж билан бир-

³²⁴ 1863 йил 25 апрель.

бири кетидан бухороликлар сафига ташланиб, ҳар икки томондан қаттиқ уруш ва қон тўкиш рўй берди.

Маснавий:

Чунон гарм шуд оташи корзор,
Ки аз наъли аспон бар омад шарор.
Таранг камон рафт дар мағзи кўх,
Фашофаш кунон тир бар ҳар гурўх.
Зи шўридани нолаи карной,
Бар афтод поларза ҳар дасту пой.
Зи басы хун ки гирд омад андар мағок,
Чу гўгирди сурх оташин гашт хок.
Зи ғўрридани жанда пилони маст,
Гирех дар гулўи ҳазбарон шикаст.

Мазмуни:

Уруш олови қизиди чунон,
Отлар тақасидан чиқди учкун.
Камонлар таранг тортилди,
Виз-виз ўқлар ҳар гуруҳ томон учди.
Карнайнинг ноласидан,
Ҳар оёқ-қўлга титроқ тушди.
Қон кўплигидан ясалди чоҳ,
Қизил гугуртдек оловланди хок.
Маст жанда филлар ўкрикидан,
Шерлар томоғи бўғилиб қолди.

Алқисса, ниҳоят бухороликлар қўшини орқага сурилиб, енгилишларига яқин қолди. Фарғона сипоҳининг фавжлари билан қалъадан ташқарида эҳтиёт юзасидан жангни кузатиб турган Ниёзали *қўшунбеги* ва Дўстмуҳаммад *парвоначи* бу ҳодисадан хабар топиб Бухоро сипоҳига ёрдамга етиб, душман билан тўқнаш келдилар. Бухоро сипоҳининг айрим орқага сурилганлари ўз сафларига қайтиб келиб, жангда сабот кадамлик қилиб, ғанимни олдларидан қувлаб солдилар. Шодмонхўжа бу ҳолдан огоҳ бўлиб, Фўлодбий, Топилдибой ва ўзининг ўғли Саййид Ғозини уч фавж билан исёнчиларга ёрдам учун юборди. //291^a Душман сафлари бузилган бўлиб, бу янги гуруҳларнинг ёрдами билан қувват топиб, жангда оёғини қаттиқ тираб турдилар. Катта уруш-саваш юз бериб, ҳар икки тарафдан кўп одам ўлдирилди. Кун пешиндан ўтганда қайси томон ғолиб ва мағлублиги маълум бўлмай, ҳарб бозори қизигандан-қизиб, исёнчилар фирқасининг сипоҳи жангдан қўл тортмади ва бир-биридан ажралмадилар. Ҳазрат хон туфангчилардан бир фавжини икки дона кичкина тўп ва Бухоро сипоҳи *тўпчиси*, Фарғона фавжларини равон қилди. *Туфангчилар* фавжи тўп ва *тўпчи* билан жанг майдонига кириб, урушга машғул бўлдилар. Саййид Ғози ибн Шодмонхўжа ва исёнчилардан бир тўдаси ул урушда тўп ўқларига учиб, ҳаёт отларидан тубанлик тупроғи узра қулаб, душманлар кўп йўқотиш билан қароргоҳи сари қайтиб кетди. Алиёрбек, Якуббек Бухоро қўшини ва Ниёзали

қўшунбеги, Дўстмуҳаммад *парвоначи* Фарғона фавжлари билан ғалабага ёр тарзда хон ҳузурига мушарраф бўлиб, ҳар қайси ўз мартабаларига қараб сийлов ва эҳсонга сазовор бўлдилар. Бу урушда исёнчилар бошлиқларидан бир нечтаси ўлиб, ярадор бўлиб ҳамда оддийлардан ҳам кўпгина одам ўлгач, шаҳар қамалидан қўл тортиб, шабгир қилганча Оқтепа мавзесига бориб тушдилар. Фарғона хони бухоролик ва фарғоналиклардан иборат катта кўшинни лашкар амири Ниёзали ва Дўстмуҳаммад *парвоначи* ва Алиёрбек *додхоҳ*, Яқуббек *эшик оғоси* амирлиги остида ва туфангчи ва *тўпчи* фавжларини саккиз дона тўп билан бирга душманни дафъ этиш учун юборди. Нусратпаноҳ сипоҳ йўлга тушганидан *қипчоқия* ва *қирғиз* хабар топиб, шошилинич равишда Марғинон яқинидаги Ёрмазор қалъасига бориб, шу ерда бекиниб олди. Хоннинг олий буйруғига биноан бухоролик ва фарғоналик сипоҳ кетидан таъқиб этишдан тийиниб, //291⁶ хон ҳузурига қайтиб келдилар. Шу аснода жаноб Бухоро амирининг амирлик уйи Хўқандга саодатли кириши рўй бериб, кўплаб амиру уламо ва фузалонинг улуғлари ул жанобни кутиб олиш учун топшириқ олиб, Конибодам навоҳисигача ошиқдилар ва иззат-эҳтиром услуви маросимини бажо келтириб, ҳазрат амирнинг кўлини ўпиш саодати бахтини топдилар. Амирнинг олий мавқаби шаҳар яқинига етгач, Фарғона хони жаноблари шахсан ўзлари истиқболга чиқиб, ҳар икки соҳиби давлат ва валинеъмат шоҳона тавозе билан масоҳафа ва мулукона қонун маросимини адо қилдилар. Ва ҳазрат амири Бухорони тўла тажаммул ва дабдаба билан хонлик қасру кўшки ва Фарғона амирлиги саройига тушириб, меҳмондорлик шартлари ва қоидаларини бажардилар. Истироҳат ва оромдан сўнг бир неча кун ҳазрат амири Бухоро ва жаноби хони Фарғона кибор амирлар ва хуш ахлоқли вазирларни чақириб, маслаҳат мажлисини тузиб, ёғий ва тоғийлар дафъи юзасидан қандай фикр ва тадбир бўлса, ўртага ташлаб, ниҳоят ҳар икки соҳиби шавкат иттифоқликда фасод аҳли бўлмиш *қипчоқия* ва *қирғизия* фитнаси дафъи учун лашкар тортиб, ул залолат пеша фирқа шарорати оташи шўъласини аявсиз қилич билан ўчириб, яжуж сифат қавмининг иши ва кирдоридан ўз кўнгилларини бутунлай фориг қилишга қарор қилдилар. Шу ният билан ҳар икки соҳиби мамлакат Бухоро ва Фарғона кўшинлари билан амирлик уйи Хўқанддан чиқиб, Марғинон тарафи сари кўзғалдилар. Иттифоқдош кўшинлар Олтиариғ қасабасига нузули ижлол қилгач, *қипчоқия* ва *қирғизия* ўз ҳукмдори Султон Саидбек ибн шаҳид Маллахонни Ёрмазор қалъасида қўйиб, Асака қалъаси томонга равон бўлдилар. Ҳазрат //292^a амири Бухоро ва жаноб хони Фарғона иттифоқдош кўшин билан Марғинон балдасига келиб, қалъа ташқарисида Маозижибиллий мавзесида тушдилар. Шу йўсин билан ҳар кун манзилма-манзил Султон Саидбек ва *қипчоқ-қирғиз* тойифалари кетидан борардилар. Фасод аҳли эса ҳар кун бир бекат орқага чекиниб, Қорағулжа куҳистони дараси ичига кирдилар. Бу ер ҳақиқий яратувчининг санъати ажойиботларидан бўлиб мустаҳкам қалъа эди. Унинг гирдо-гирд атрофи самога бош чўзган тоғлар ва баланд авжли чўққиси тиғидан осмон синаси йиртилган эди. Бир тор йўли бўлиб, яратувчининг қудрат муҳандиси унинг

оғзига дарвоза шаклида тоғ тошидан мустаҳкам бир тўсиқ ясаган ва унинг олдида эса катта, чуқур анҳор хандақ ўрнида жойлашган эди. Ул куҳистон ичида ҳар хил улуфа ва захиралар бисёр эди. Бадавиянинг кўпчилик тойифа ва қабилалари ватанлари шул куҳсорда эди. Бу томондаги тор ва ингичка йўлга пистирма қазиб, тош тўсиқ ясаб беркитгандилар. Неча юз туфангчини тоғ белидаги ўша пистирмада ва тошлар ортида жойлаштириб, посбон ва кузатувчилар қўйиб, шу оралиқ жойда макон тутгандилар.

Бу икки соҳиби шавкат Қорасув қишлоғини ҳашамат чодирлари қўши қилиб, амирлар ва сардорларни иттифоқчи қўшиндан катта гуруҳлар билан Қорағулжага юбордилар. Улар буйруққа биноан ул тарафга юриб, бу томонда ингичка ва тор бир йўлдан ўзга ўтишга жой топмай, осмонга бўй чўзган тоғлар тепасидан кўтарилиб, аммо ўтиш имкони бўлмагач, ночор ҳолда минг машаққат билан дарё сувидан ўтиб, баъзи юкларни кенгрок мавзеда тушириб, бир фавжни нигоҳбонлик учун ўша ерда қўйиб, //292^б туфангдорлар фавжи билан бирга пиёда юриб, ул куҳсорнинг дарвозаси каби даранинг оғзига бориб, сангбасти очмоқчи бўлдилар. Тошлар ва тоғ камаридаги пистирма орқасидан исёнчи туфангчилари туфанг ёмғирини пайдарпай қуйдириб, ул мавзе яқинига йўлатмадилар. Душманлар тошлар ортида яхшигина яшириниб олган эдилар, шу сабабли иттифоқчи фавжлар ўқи тошларга тегиб, душмандан ҳеч кимга зарар етказа олмасди. Иттифоқчи қўшиннинг сайъ-ҳаракатлари беҳуда кетарди. Шу сабабдан ноилож иттифоқчи қўшин сардорлари жаноб амири Бухоро ва хони Фарғонага бу воқеани арз қилдилар. Ҳар икки жаноб бу аҳволдан хабар топиб, ул иш бўйича маслаҳат қилиб, суҳандон элчи орқали Султон Саидбек ва *қипчоқ-қирғизия* қабилаларига қилинган ваъдаи вайдни қамраган истимолатнома юбориб, ўз ҳузурига чақирдилар. Ул элчи ҳар икки соҳиби тожу тахтнинг фармойишга кўра, ул юраги қаттиқ гуруҳ олдида бориб, элчилик гапларини етказди. Тўққиз яшар Султон Саидбек ҳукмдор деган номдан ўзгасига эга бўлмай, қўлида ҳеч қандай инони ихтиёр йўқ эди. Ҳукумат иш ва юмушлари тизгини, амирлик нуфузи ва маслаҳат Шодмонхўжа, Саййид Маҳмуд тўра, Муллоқули, Мингбой, Фўлодбий, Чўтан ва яна *қипчоқ-қирғизия*нинг айрим қабила бошлиқлари қўлида эди. Элчини бир ерда қўйиб, душман бошлиқлари машваратга тушдилар ва шу аснода Мирзо Аҳмад *қўшунбеги* ёнидан бир жосус келиб, бир мактуб топширди. Бухоро амири ва Фарғона хонининг ички ишлари ва хуфия сирларини ўз ичига олган бу мактубда аҳли фитна раислари мабода Бухоро амири ва Фарғона хони билан учрашсалар яхши бўлмаслиги таъкидланган қўрқитиш ва таҳдид аралаш сўзлар бор эди. Исён аҳлининг раисларига хатни ўқиш учун етказдилар. Улар бу хабардан воқиф бўлгач, элчини олдларига //293^а чақириб “биз ҳозирча Бухоро амири ва Фарғона хонининг ғазабидан қўрқув ва ҳадикдамиз, аъло ҳузурга бора олмаймиз. Ҳар икки жаноб бу бандаларнинг йўли устидан узоқроқ бўлиб, Марғинон шаҳрини иззат шарафининг қароргоҳи қилсалар, бу кулларнинг хавф ва қўрқуви йўқолиб, аларнинг узангиларини ўпишга мойил бўлсак, ажаб эмас.” Исёнчилар бошлиқларининг топшириғига биноан моҳир бир котиб

фасоҳатли ариза тартиб бериб, элчи кўлига топшириб, орқасига қайтариб юбордилар. Йўлларни босиб ўтгач, элчи келиб, ул ёзувни мутолаа шарафига етказди. Бухоро амири ва Фарғона хони унинг мундарижаси мазмунидан хабардор бўлиб, номдор амирлар ва эътиборли вазирларни чақириб, бу хусусда маслаҳат қилдилар. Уларнинг кўпчилиги иттифоқдош кўшиннинг Марғинон шаҳрига қайтишини исён аҳлининг хавф ва кўркувининг йўқолишига йўйдилар. Фарғона амирлари улуғларидан саналган Ниёзали *қўшунбеги* ва Дўстмуҳаммад *парвоначи* баён арзига шундай келтирдилар: “Исён аҳлининг аризалари ва илтимосидан макру ҳийладан ўзга нарса тасаввуримизга сиғмайди. Агар иттифоқчи сипоҳга фармон бўлса, куҳсорнинг йўли ва кириш-чиқиш жойларини забт этиб, то яқинлашиб қолган қиш мавсумигача сабр қилиб, чидасалар то қишгача исёнчи тойфалар захиралари улуфасига катта нуқсон йўл топиб, ночор шу куҳсорда муқим яшаётган бошқа кўчманчи қабилаларнинг ўзлари учун йиққан захира улуфасига тама кўзини тикадилар. Шу жиҳатдан уларнинг ўртасида қаршилик ва низо юзага чиқади. Шунингдек, қишнинг доимий совуқ ва қору ёмғир шиддатидан ёғий фирқа ва тоғий тойифанинг аҳволи, //293^б от ва мол-ҳоллари қийинчилик чексизлигига дучор бўлиб, исёнчилар йиғини тарқалиб кетишгача бориб етади. Қишлоқ ва шаҳарларда турган иттифоқдош кўшинимизга эса турли захира ва қишдаги зарур нарсалар осонликча етади.” Бу фикр ва тадбир тўғри бир таклиф бўлса-да, калта ўйловчи ва узокни кўра олмайдиган амиру вазирларнинг аксарияти Марғинонга қайтиш ва роҳат-осойиш кўзда тутилган биринчи маслаҳатни танладилар. Кўпчилик фикрини назарда тутган ҳолда икки тожу тахт соҳиби ҳам шунга қарор қилиб, ҳукм ва фармонлар иттифоқчи лашкарнинг қайтиши тўғрисида судур топиб, Марғинон тарафга қайтиб, анча йўлларни босиб ўтгач, Марғиноннинг қалъаси яқинидаги Маоз Жабаллий мавзеси шавкат фаржомли чодирларнинг тикланиш жойига айланди ва иттифоқчи сипоҳ ён-атрофдан ул навоҳига йиғилдилар. Исёнчилар тойифаси бу ҳийла ва тадбирдан усталик билан фойдаланиб, ўзлари учун нажот йўлини очдилар, яъни исёнчилар раислари куҳсорнинг тор мақоми тутқунлигидан кўпчилик гуруҳлар билан ташқари чиқиб, ҳар томондан захира ва озук топиб, ул куҳсор ичига юбордилар ва шу тариқа ҳар нарсадан қанча керак ва зарурий нарсалар бўлса, бир қишга етарлик қилиб ғамлаб олдилар. Бу пайтда эса ҳар икки салтанат мақом амир Марғинон шаҳрининг ташқарисида манзил ва ором олиб, душман ҳуқумдори Султон Саидбек ва исёнчиларнинг бошқа раислари келиши ваъдасига биноан интизор кутмоқда эдилар.

Юқоридаги ҳикоямизда Мирзо Аҳмад *қўшунбегининг* Марғинондан қочиб чиқиб, Бухоро амири томонга кетганидан сўнгги тақдири тўла акс этмай қолганди. Хуллас, Марғинон қамали пайти Мирзо Аҳмад *қўшунбеги* томонидан Фарғона давлати ва миллатига нисбатан кўп жиноят ва хиёнатлар содир бўлиб, //294^а унинг нифоқ ва куфрони неъматлиги, ҳақни танимаслиги оқибатида бузғунчилар Андижон, Марғинон ва уларга қарашли ҳудудларни босиб олишди. Ул ҳаромининг фидоийлари кўлидан кўплаб вафодор амир ва

сардорларнинг улуғлари шаҳидлик даражасига етди. Ўша вақтда Марғионни назорат ва ҳимоя қилиш ҳамда лашкария амирлиги Фарғона хони фармониغا биноан Мирзо Аҳмаднинг зиммасига юкланган, яъни бутунлай унга ишониб топширилган бўлиб, у аблаҳ эса сирли равишда кечаси шаҳар дарвозаларини душманга очиб берди. Сўнг ўзи қариндошлари ва мулозимлари билан бошқа томондан шаҳар ташқарисига чиқиб олиб, ўзининг қилган жиноят ва хиёвати учун албатта жазоланиши хавфидан чўчиб, ваълинеъматни бўлмиш Фарғона хони ҳузурига амирлар уйи Хўқандга кирмай, Бухоро амирининг ҳимояси ва паноҳи остига ошиқди. Бу воқеалар зикри қисқача тарзда ўз ўрнида айтиб ўтилди. Бухоро амири пойтахт Хўқандга келиб тушган пайтда ўртага тушиб, бу лаънатининг гуноҳини ўтишни Фарғона хонидан тилаган, ҳазрат амирнинг ана шу шафелиги орқасида эса хон муттаҳам Мирзо Аҳмаднинг куфрони неъматлиги ва хиёвати жазоси баҳридан кечиб, фақат мансабидан четлатиш билан кифояланган эди. Ҳар икки адолатли подшоҳ томонидан ул ноинсофга нисбатан амалга ошган ана шу афв ва иноятга қарамасдан, ўзининг барча ойин ва динларда манъ қилинган ва қораланган хиёнат каби ёмон қилиғини тарк этмай ва тавба қилмай, мамлакатнинг ички ишлари ва ташқи сиёсати вазияти ҳамда сипоҳия ва лашкар аҳволидан жосуслик йўли билан қўлга киритган ахборотини қосид ва жосуслар воситасида душману исёнчиларга етказиб турди. Бола-чақаси ва хотин-халажини бойлиги ва нарсалари билан бирга қўшиб Намангон томонга қочириб юбориб, ўзи эса айрим қариндошлари ва мулозимлари билан ёлғиз ҳолда лашкария аҳли жумласидан бўлиб, лашкар ичида ётиб-туриб юрди. Шу аснода унинг душман билан ёзишмалари //294^б ва хиёнаткорлиги борасида жаноб Бухоро амири ва Фарғона хонига кетма-кет хабарлар етишиб, бу гуноҳкорни қилмишига яраша жазолаш учун ҳукм бермоқчи бўлдилар. Мирзо Аҳмад намак ҳароми эса кейинроқ мустақил равишда Кошғар ҳокимлигига эришган Якуббек *эшик оғоси* каби ўзининг яқинларидан йўл бошловчи олиб, қариндош-туққанлари ва мулозимлари билан бирга Қорағулжа томонга қочиб, осийлар бошлиқлари ёнига бориб қўшилди ва исёнчиларнинг бошлиқларидан бирига айланди.

Фитна аҳлининг келиши учун белгиланган муддат ўтиб, улардан бирор хабар ва асар етишмагач, Бухоро амири ва жаноб Фарғона хони иттифоқчи лашкарнинг юриши ёки туриши борасида давлат устунлари билан маслаҳат қилдилар. Кўпчилик амирлар тағин элчи юбориш лозимлигини билдириб, Бухоро амири ҳам шу фикрга қўшилди. **Мисраъ:** Фикри ҳар кас ба қадри ҳиммати ўст (Ҳар кимнинг фикри унинг ҳимматига қараб бўлади.); Аммо Ниёзали *қўшунбеги* ва Дўстмуҳаммад *парвоначи* каби биринчи шахслар такроран элчи юборилиши фикрини ёқтирмай, душманга қарши уруш-саваш ва қамал ишини далил ва исботлар билан биринчи галгидек баён ва аён қилиб, шундай дедилар. **Мисраъ:** Мақоми айш муяссар намешавад бе ранж (Қийналмасдан айш мақоми муяссар бўлмас); Жаноб Фарғона хони ҳам иккинчи маслаҳатни маъқуллади. Гарчи ўша замоннинг тадбир арбоблари

ривоятига кўра бу андеша ва мулоҳаза ҳукумат ва миллат учун тўғри йўл бўлса-да, **мисраъ**: Оре тариқи давлат чолоки аст ва чустий (Ҳа, давлат йўли чаққонликдадир.); аммо ўзининг роҳату фароғатини ўйловчи кўпчилик амирлар бу мунозарада кўп овозга эга бўлиб, қайтадан элчи юборишга қарор қилинди. Абусамад мирохўрни элчилик йўсини билан Султон Саидбек ва исёнчи қабилалар раислари олдига юбордилар. Элчи ул фирқа олдига бориб, хабарни етказгач, элчилик мазмунини англаган //295^a ул қавм энди ўзларининг зўрлиги тан олинганидан фахр ва мақтаниш ҳиссини туйиб, тубанлик ва бузғунчилик ўй-фикларига баттарроқ ривож бердилар ва яна ҳам дадил тортдилар. Айтиб юборилган гаплар жавоби ва Бухоро амири ва Фарғона хони элчисига рухсат бериб юбориш борасида исёнчилар раислари ўзлари ўртасида маслаҳатга киришдилар. Тадбиру ҳийлакорлик ва узоқни кўра билиш бобида фитна аҳли орасида машхур ва маъруф бўлмиш Шодмонхўжа деди: - Бу масалани қандай ҳал қилиш ишини ушбу кунларда Бухоро амири ва Фарғона хонидан юз ўгириб келган собиқ *қўшунбеги* Мирзо Аҳмаддан сўраб-билиш лозим. У ердаги вазиятдан шу киши тўла хабардор.

Исён аҳли мажлис катнашчиларидан бири бўлган ёмон вужудли мазкур Мирзо Аҳмад *қўшунбегига* қараб, бу ишнинг маслаҳатини сўрадилар. Туз кўр қилгур Мирзо Аҳмад хароми деди: - Менинг тушунчамга кўра шундайким, токим Фарғонанинг ғайратли хони Худоёрхон ва Ниёзали *қўшунбеги*, Дўстмуҳаммад *парвоначи* ул иттифоқчи сипоҳ ичида бўлишар экан, ишимиз олға силжимайди. Фарғона сипоҳи ва халқи бизни йўқ қилиш масаласида яқдил ва яқжихатлик билан сайъ-ҳаракат қилажагини яхши биласиз. Шунинг учун уларнинг иттифоқчи кўшиндан чиқиб кетиши лозим бўлади. Албатта бу мамлакатга четдан келган ажнабий Бухоро амири ва унинг лашкари ҳам кўп вақт бу ерларда тура олмайди. Фарғона сипоҳи ва халқи эса доимо бухороликлардан шубҳада бўлиб, юракларида илгариги воқеалар сабабли қандайдир нафрат ва ҳадик сақланиб қолган. Шу боисдан бухороликлар кўзларига ёмон кўриниб, бизга қарши жанг ва уруш //295^b ишида келгиндилар билан иттифоқдош бўла олмайдилар. Ўшанда бизнинг ишимиз ривож топади. Бундай вазиятнинг юзага келиши учун тадбир эса шудирким, Бухоро амири ҳузурига итоат ва таслимимиз ҳақида бир хат ёзиб, шу хатда баён қилайликким, Худоёрхон билан бадавия тойифалари орасига адоват тушиб, ўртада икки томондан ҳам кўп қон тўкилган. Модомики Худоёрхон ва унинг укаси Султонмуродбек ва лашкарининг амирлари Ниёзали *қўшунбеги* ва Дўстмуҳаммад *парвоначи* Марғинонда ва иттифоқчи лашкар орасида бўлсалар, биз хавф ва хижолатдан ул шаҳарга ҳазрат амир ҳузурига бора олмаймиз. Агар улар Хўжанд ё Тошканд тарафига, яъни бу ердан узоқроққа кетсалар, биз итоат занжирини бўйнимизга ташлаб, жаноб Бухоро амири хизматига боражакмиз. Мулк ва миллат учун нима салоҳ бўлса, юзма-юз арзларига етказамиз. Бу мазмундаги хат юборилса, Бухоро амири ва бошқалар бизни ушлаш ва тутиш хомтамалиги орқасидан бўлиб, Худоёрхон ва унинг амирлари Бухоро амиридан айро тушиб, Хўжанд тарафига равона бўладилар. Биз эса ўз гуруҳ ва йиғинимиз билан куҳсордан

ташқари чиқиб Қаросув қишлоғига тушамиз. Агар Бухоро сипоҳи бизга қарши урушга келса, ҳеч иккиланмай уруш соламиз. Кўпинча умидим шундаким, Худоёрхон ва унинг мазкур амирлари Фарғона сипоҳидан узоқ бўлса, Бухоро амири ўзининг озчилик аскарлари, бизнинг эса кучимизни ўйлаб, урушга журъат қила олмайди. Бу ҳолда биз уларга қарши жангга юзланамиз. Агар тадбиримиз тақдирга мувофиқ тушса, айни муроддир. Йўқ эса яна ушбу қуҳсор ичига қамалиб оламиз.

Бу маслаҳат фикри фасод арбобига ёқиб тушиб, Мирзо Аҳмад *қўшунбеги*ни мақтаб ва моҳир муншийни ўз мажлисига чақириб, Мирзо Аҳмад кўрсатган услубдаги таслим ва итоат ваъдаси айтилган номани китобат тизимига ёзиб, //296^а Бухоро амирининг элчисини ёнига чақириб, ўз номасида ёзилган мазмундан огоҳ қилиб, шундай дедилар: - Биз кўп машварат ва фикр қилиб, ҳазрат Бухоро амири ҳузурига бориб, *қипчоқ* ва *қирғиз* кўчманчи қабилаларининг ваколати бўйича аризалар топшириб, алар муродини юзма-юз ва оғзаки арзга етказиб, бу мамлакатнинг сулҳ ва осойишталигига қарор қилишни лозим топдик. Аммо жаноб Худоёрхон ва бадавия тойифалари ўртасида кўп мартаба жанг ва қон тўкишлар рўй бергани учун то ул жаноб укаси ва хатимизда номлари рақам қилинган амирлари билан бирга лашкаргоҳдан Тошканд ёки Хўжанд томонга бир неча вақтга чиқиб кетиб, дам олмасалар, уларнинг қасос ва ғазабидан хавф ва ваҳшатимиз кетмайди. Эҳтиёт ва узоқни кўра билишлик бизни ҳазрат Бухоро амири лашкаргоҳига боришимиздан ушлаб туради. Бинобарин, бизнинг ҳукмдоримиз олдидан сизга йўлдош қилиб элчи тайин бўлди. Агар Бухоро амири ҳазратлари ва давлат устунлари ва иттифоқдош лашкар амирларига аризамиз қабул бўлиб, жаноб хон укаси ва амири лашқари билан Тошканд ёки Хўжанд томонга юзлансалар, элчимиз буни ўз кўзи билан кўрса, шунинг хабарини биз томонга етказса, биз тўла ишонч билан амир ҳазратлари лашкаргоҳига борамиз.

Шу сўзлар айтилгандан кейин Бухоро амири ва Фарғона хони элчиси *қипчоқ-қирғиз*лар ҳукмдори султон Саидбекнинг элчиси билан Марғинонга равона бўлиб, Бухоро амири ва Фарғона хонининг шавкат гардишли дарборига келиб, даргоҳ яқинлари воситасида хатни мутолаа шарафига етказиб, бўлиб ўтган воқеот ва содир бўлган сўзларни арз қилдилар. Эртаси куни ҳазрат амир ва жаноби хон Бухоро ва Фарғона давлатларининг устунлари ва ҳукуматлари аъёнларини маслаҳат мажлисига чақириб, *қипчоқ-қирғиз* қабилалари ҳукмдорининг хатини ўртага ташлаб, шу борада машварат-маслаҳат сўрадилар. //296^б Ниёзали *қўшунбеги* ва Дўстмуҳаммад *парвоначи қипчоқия-қирғизия*нинг итоат ва таслими ваъдаси ҳийладан бошқа нарса эмаслигини тушунарли далиллар билан исботлаб, масалага ойдинлик киритиб “бу фитна аҳли раисларининг бизнинг Тошканд ва Хўжандга чиқиб кетишимиздан мақсади шу тадбир ва ҳийла билан Бухоро ва Фарғона лашқарининг иттифоқини бузиб, дўстлиги орасига айрилиқ ва кўрқинч туйғусини солиш истагидан ўзга нарса эмас. Бунинг натижасида эса Фарғона халқининг Бухоро одамларига нисбатан улфат ва дўстлиги нафрат ва

мухолифатга айланади. Агар ҳазрат амир меҳмон йўсини билан Андижон шаҳрида истиқомат қилиб, дам олган кўйи қиш мавсумида ўзини сафар машаққатидан озод қилсалар, жаноб хон ҳазрат эса қиш вақтида Ўзганд қалъасида қароргоҳ қилсалар, душманга зарба бериш заҳмат-меҳнати ва куҳсор қамалини иттифоқчи лашкар амирлари зиммасига юкласалар, иттифоқдош лашкарнинг амир ва сардорлари қиш вақтларида дара-довон даҳанаси ва Қорағулжа водийсида яна икки-уч ой сафар шиддатига сабр ва чидамлилиқ қилсалар, умидвормизки, совуқ ва ёмғир ва қор шиддатидан душманлар жамиятига паришонлик ва ажралиш йўл топиб, мурод эшиклари дўстлар ва давлатхоҳлар аҳволи пешонаси сари очилади” дейишларига қарамай, чунончи собиқ мушовара мажлисида ҳам баён тилига олганимиздек, гарчи бу маслаҳат мулкия ва миллия сиёсати ва лашкария салоҳи ва ферузи учун бу тўғри фикр ва тўғри тадбир заминиде кўп фойда бўлса-да, **мисраъ:** Бо ҳеч диловар сипарии тири қазо нест (Ҳеч бир ботир тақдир ўқига қалқон бўла олмайди.); аммо не фойда, бошқа иттифоқчи амирлар “агар исёнчилар раислари ва *қипчоқ-қирғизия* катталари //297^а ана шу зайл сулҳ ва аҳду паймон пойдеворини тиклаш учун Марғинонга келишса, уларга омонлик бермай дастгир ва гирифтор қилсак” деб туришса. Исёнчи тойифа ичида ҳам балки бирор ўта хушёр ва узокни кўра биладиган шахс бўлиши мумкинлиги борасида эса сира фикрлаб ва ўйлаб ҳам кўрмадилар. Улар хавф-хатар борлигини билишса-да, нимага Марғинонга келишмоқчи, экан деган шубҳа хаёлларига яқин ҳам йўламади. Демак уларнинг бундан кўзлаган бирор фойдаси бўлса керакки, шундай хатарга ҳам рози бўлиб туришибди, деган одам топилмади. Агар улар хийла-найрангдан беҳабар бўлганларида, хазинасиз ва лашкарсиз шу бадавий гуруҳлар бир йилдан кўпроқ вақт давомида давлат билан уруша олармиди, мазмунидаги гап борасида ўйламадилар. Саъдий Шерозий *алайхурраҳма* дейдики, **байт:**

Ҳар беша гумон мабар ки холист,
Шояд ки паланг(е) хуфта бошад.

Мазмуни:

Ҳар тўқайни ҳам холи деб ўйлама,
Балки унда йўлбарс ётгандир.

Иттифоқчи лашкарнинг кўпчилиқ амир ва сардорлари иттифоқи кўйидаги гап устида қарор топди: Дўстмуҳаммад парвончи Хўжанд ҳукуматиға, Султон Муродбек Тошканд ва унга қарашли ҳудудлар ҳукуматиға тайин қилинади. Жаноб хон бу икки макондан қай бири кўнглиға ёқса, то ҳазрат амири Бухоро ва бошқа амир, вазирлар сулҳ ва яраш баҳонаси билан исёнчилар улуғларини ушлаб, асирликка олиб, *қипчоқ-қирғиз* тойифалари ҳукмдори ва раислари ишини шу тарика бир ёқлик қилгунча ўша ерда дам олиб туради. Ажабо, ҳали йўқ болага бешиқ ясаш нимаси бўлдийкин, тагин. Гарчи бу ўринсиз тадбирдан Фарғона хонининг кўнгли тўлмаса ҳам аммо замон тақозоси ва вақт юзага чиқарган вазиятга кўра, Дўстмуҳаммад *парвоначини* Хўжанд ҳукуматиға, Ниёзали *қўшунбегини* Тошканд ва унинг ҳудудлари ҳукумати ноиблигиға тайинлаб, ўзи укаси

Султон Муродбек билан Хўжанд истиқоматини ихтиёр қилиб, ул томонга кетди.

Маснавий:

Даврони фалак ки бе мадор аст,
Зи ў гоҳ хазону гаҳ баҳор аст.
Ин бода ки рўзгор дорад,
Як мастий ва сад хумор дорад.
Ҳам муҳра диҳад ба даст ва ҳам дур,
Гаҳ шиша тихи кунад, гаҳе пур.
Селоби ғам аст дар сурураш,
Тўфони балост дар танураш.

Мазмуни:

Айланиб бу фалак беқарор,
Гоҳ куз келтирар, гоҳ баҳор.
Ҳаётнинг бу шаробидан бир,
Мастлик бору минг хумор.
Ҳам лой кўзмунчоқ, ҳам дур,
Тутар қўлингизга ул беор.
Гоҳ шишани бўшатар, гоҳ тўлатар,
Шодлигида ғам сели мужассам,
Тандирида бало тўфони бисёр.

Алқисса, хон ва укаси ва Фарғона лашкари амирларига ҳамда фасод аҳлининг ҳукмдори //297⁶ Султон Саидбекнинг элчисига рухсат бедилар. Элчи Қорағулжа куҳсорига келиб, ўз кўзи билан кўрган воқеаларни гапириб берди. Ёғий арбоби хурсандлик ва кўп йиғин билан Қорағулжа куҳсори дараси ичидан исён байроқларини ҳилпиратиб чиққан кўйи Ўзганд қалъасига тушиб, бу душман аҳли қуйидаги сўзларни сира тилдан қўймади. **Байт:**

Соқий, ба шўри бода бар афрўз жоми мо,
Мутриб, бигў ки кори жаҳон шуд ба коми мо.

Мазмуни:

Соқий, боданинг жўшидан ўт олдир жомимиз,
Мутриб, куйла ки жаҳон иши бўлди комимиз.

Алқисса, эртаси куни Қаросув мавзесига келиб, у ердан Асака қасабаси томонга йўналдилар.

Бухоронинг ҳазрат амири ва бошқа амиру вазирлар уларнинг ижтимоъ ҳайъати билан Марғинон томонга келишидан кўрқувга тушиб, олдларига бир қосид юбориб, қуйидагиларни айттириб юбордилар: Сулҳ ва яраш учун бунча одамнинг нима кераги бор, ахир нима сабабдан бу каби йиғин билан келаётибсизлар. Асака кишлоғига етгач, мамлакатнинг тинчлик ва осойишига лозим бўлган шартларини айтиш учун хос мулозимлар бу томонга келса, бас! Бошқа гуруҳ ва қабилаларни ўша манзилда тўхтатиб қўйинглр!

Мазкур қосид Асака қасабасида ёғийлар раислари билан учрашиб, ҳазрат амирнинг пайғомини етказди. *Қипчоқия* ва *қирғизия* қабилалари

раислари ғазабли жавоблар ва даҳшат қоришиқ сўзларни айтиб, мазкур элчи орқали қуйидагича мазмунли хат жўнатдилар: - Ҳозиргача биз ҳукмронлиги фақат шариф Бухоро шаҳрида яроқли бўлмиш жаноб амирнинг ҳурматини бажо келтириб, муроса-мадуро йўлида муомала қилган кўйи ул ҳазратнинг сайъ-ҳаракати билан Фарғона мамлакатада яраш сулҳи ва осудалик қарор топади, деб орзу қилардик. Эндиликда бизга аниқ маълум бўлдики, ул жанобнинг муроди сулҳ ва шаҳарлар осойишталигини таминлаш эмас, //298^a балки мушовара ва мусолиҳа баҳонасида бизни ҳийла домига гирифтор қилиб қатлга етказиб, Фарғона вилоятини отаси амир Насруллоҳхон замонидаги каби ўз тасарруфига олишни истаётган экан. Биз ўз фойда ва зараримизни билмаслик даражасида нодон ва калтафаҳм эмасмиз. Уч кундан бери бу маконда ҳазрат амир ҳурматини тутиб, Бухоро лашкарининг қайтиб кетишини кутиб ётибмиз. Агар бизнинг хатимизни ўқигандан сўнг Бухоро тарафига зудлик билан қайтиб кетмасалар, тўртинчи куни Марғиноннинг муҳориба майдонида жангга тайёр бўлсинларким, биз ҳам ўша ерда ҳозир нозир бўламиз. Нусрат ва зафар ғайб пардаси ортида яшириндир. У яратгувчи эгамнинг карами ва Худо қилган тақдирга боғлиқ бўлгани учун бу икки фирқанинг урушидан илгари қай бирига нусрат ва ғалаба буюрса, албатта ўша бўлади. Агар ҳазрат амири Бухоро музаффар ва мансур бўлса-ю, биз қочсак, биз учун уятли иш бўлмайди. Чунки бизнинг ҳукмдоримиз кичик бир болақайдир, биз эсак бир қишлоқи халқ ва саҳроий кишилармиз. Агар тақдир қилиб, ул жаноб мағлуб бўлсалар ва шикст топсалар, Бухоро давлатининг шон-шавкати ва амирининг обрўсига путур етиб, дўсту душманлари назарида қадри қочади ва бу номуссизлик доғи қиёматгача Бухоро амирлиги пешонасида тамға бўлиб мангу қолади. Ва шунингдек урушимиз Фарғона мамлакатининг қоқ ўртасида бўлиб ўтади, агар шикаст ва қочиш Бухоро лашкари томон бўлса, бухороликлардан ҳеч ким қутулиб кета олмайди.

Бухоро амирининг элчиси келиб, *қипчоқ-қирғиз* тойифалари ҳукмдорининг номасини Бухоро амирининг мутолааси шарафига етказиб, унга ёзилган мазмунлардан хабар ҳосил бўлингач, ҳазрат амир бухоролик умаро ва вузаронинг катталарини хос мажлисга чақириб, *қипчоқ-//298^b қирғиз* қабилалари ҳукмдорининг хатини ўртага ташлаб, бу борада машварат қилди. Бухоролик амирлар ва вазирлар ёғий аҳлининг макру алдовидан ва ўзларининг нотўғри бўлиб чиққан фикр ва тадбиридан уялиб, арзга етказдиларким, энди давлатимиз учун тўғри йўл фақат Бухорога қайтиб кетиш ишига боғлиқ бўлиб қолган. Ажнабий мамлакатда улар билан уруш қилишимиз хатардан холи эмас. Хўқанд хони ва *амир лашкари* ёки атоқли бошқа бир киши Фарғона сипоҳи ичида йўқлиги учун исёнчиларга қарши урушда қолган хўқандлик сардорлар иттифоқига ишониб бўлмайди. Бу самимий бандаларнинг қусурли ақлига келгани шудир. Аммо жаноби олийларининг кўнгиллари ойнаси кароматни кўрсатувчи бўлгани учун подшоҳ қалби дониш ва ҳикмат манбасидир. Ундан нима судур ва зухур топса, лойиқ ва тўғридир. Биз ғуломлар фармон бажарувчимиз, холос.

Эътиборга молик давлатхоҳларнинг тўғри деб билиши ва жўяли маслаҳатига биноан ҳазрат Бухоро амирининг одатий марҳамати иродаси пойтахт Бухоро томонга қайтиб кетишга қарор топиб, эртаси куни лашкарнинг қайтишига олий фармон бўлди.

Фарғона кўшини сардорлари қарасалар, Бухоро амирлари ва вазирларининг бўлмағур фикр ва тадбири сабабли Фарғона мамлакати ишлари ва юмушлари саранжом топмай, нотаом қолиб, уларнинг ишга панжа орасидан қараши ва енгил-елпи ёндашувидан Бухоро давлатининг шавкат ва ҳайбати душман назарида паст ва тубан кўринди. Бу ишнинг тескариси ўлароқ душман фирқаси лашкари ва сиёсати тараққий топиб, Бухоро лашкари билан урушишга ботир бўлдилар. Бухоро лашкари эса исёнчи тойифа билан ҳарб қилишга собит қадам бўла олмай, Бухоро томон йўналдилар. Устига-устак //299^а Фарғона хони ва номдор амирлар Тошканд, Хўжандга кетиб, бу мамлакат сипоҳи ва халқи ўз соҳиби ва ҳукмдоридан айро тушиб, юрт хавфсизлиги ва тинчилигига бўлган умидлари ноумидсизлик ва қайғуга айланди. Сипоҳ аҳли ўзаро маслаҳат қилиб, *қипчоқ-қирғиз* қабилалари ўзларининг ҳукмдори қилиб танлаган Султон Саидбек ибн шаҳид Маллахонга итоат этишга майл билдирдилар. Айримлар эса ўз уйларига қайтишни маъқул кўриб, Бухоро амирининг руҳсатисиз қаерни хоҳласалар, ўша томонга кетдилар. Жаноб амир бу воқеадан хабар топиб, тўхтовсиз равишда қайтиш ноқорасини янграган кўйи Бухоро йўли сари юзланиб, турган еридан бир манзил узоқроққа бориб тушди. *Қипчоқ-қирғиз* қабилалари бошлиқлари Бухоро лашкарининг қайтиб кетганидан хабар топиб, тўла ғурур ва фахр билан Қабо қишлоғига келиб, гуруҳларининг олд қисми ва муқаддимаси то Марғинонга келиб, кўриниш бердилар.

Бухоро амири қайтиб кетишга кўпроқ рағбат кўрсатиб, амирлар уйи Хўқанд шаҳри ташқарисидаги Мўйи муборак³²⁵ мавзесида чодир тикиб, лашкаргоҳ ясади. Эртаси куни эса амирлар уйи Хўқандга кириб, бир неча кун тургач, хўқандлик уламо ва турли фан ва санъатда донг таратган нодир уста хунармандларни, шунингдек, ота-боболари тижорат ва бошқа сабабларга кўра ўтмишда Бухородан Хўқандга келиб, ватан тутиб қолган кишиларни Бухоро амири буйруғига биноан уй-жойларини соттириб, хотин ва болачақаси билан Фарғонадан алоқасини бутунлай уздириб, //299^б кўчириб кетдилар. Яна одамларнинг бир нечта хотин ва муйлов чиқмаган болаларини истаса-истамасалар ҳам манғитлар ўзлари билан олиб кетиб, мазлумларнинг мол-мулкани талаб, Бухоро лашкарининг авбошлари жаноб Бухоро амиридан олдинроқ пойтахт Бухорога кетиб қолдилар.

Бухоро амири Марғинондан чиқиб, пойтахт Хўқандга етиб келган вақтда Султон Саидбек исёнчилар билан бирга Қубодан Ёрмazor қалъасига келиб тушиб, Марғинон аҳолиси билан сулҳ ва яраш қилиб, шаҳарни қўлга киритди ва пойтахт Хўқанд сафари учун тайёргарлик кўриш билан машғул бўлди.

³²⁵ Фарғона вилояти, Ўзбекистон туманидаги қишлоқ (Қора тепа ҳам дейилади). Кўконнинг жанубида 1 км. масофада жойлашган.

Бухоро лашкарининг бу ерга келишидан ҳеч бир фойда бўлмади. Аксинча, улар Марғинонда пайти фитна ахлига қарши уруш майдонида мардлик оёғини тираб, ўз вазифаларини бажармадилар. Кўрсатган кароматлари фақат бу вилоятларга келиб, Фарғона давлатининг пулини харжу сарф билан елга совурдилар. Қўлга киритган нарсалари эса зўрлик билан хўқандлик уламо, таниқли кишилар, хунармандлар ва асли келиб чиқиши бухоролик бўлиб, ота-боболари Фарғона мамлакатига келиб ватан тутиб қолган кишиларни оиласи ва аҳли аёли билан Бухорога кўчириб кетишдан иборат бўлди. Шу сабабдан Хўқанд халқининг Бухоро амирлари ва лашкарига нисбатан нафрати кўзғаб, уларга нисбатан қаршилик йўлига кирдилар. Халқ қаерда бухоролик аскарларга дуч келиб қолса, уларни таъна ва маломат қиларди. Агар бухороликлар бирон жавоб бериб қолишса, юрагида хусумат ҳосил бўлган дарғазаб хўқандликлар шу баҳонада аламларини олиш учун бўралаб сўккан кўйи бақириб-чақиришни бошлаб, натижада тарафлар бир-бирига ташланиб, икки ўртада ҳар томондан анча кишилар ўлар ва жангу жадал гуриллаб аланга оларди. Бухоро амири ва вазирлари Хўқанд халқи ва қишлоқ аҳлининг номуносиб қилиқ-атворидан воқиф бўлгач, қарасалар, //300^a булар тарафидан зарар-заҳмат етиши ҳеч гапмас. Бу калтафаҳм кишилар Бухоро лашкари устига ташланиб, хужум қилишдан ҳам тоймайдиган. Бу ҳодисадан жаноб амирга хабар бериб, *қипчоқ-қирғиз* тойифаларига қарши уруш баҳонасида Хўқанд омборларида турган тўпу туфанг ва бошқа қурол аслаҳа ва ҳарбий асбоб-ускуналарнинг барчасини олиб, 1280 йилнинг сафар ойи бошида Хўқанддан чиқиб, Ёрмасжид маҳал мавзесига тушиб, ҳашамат чодирларини тикдилар. Эртаси тонгда эса ул манзилдан шошилинич равишда йўлга тушиб, Бешариф навоҳисига келиб тушдилар. Шу ерда Маллахоннинг шаҳидлигидан сўнг Фарғона хонлиги тахтига чиққан ва Хўқанд фатҳи вақтидан кейин амакиси Худоёрхоннинг кетишигача амакиси мулозиматида яшаб, шундан сўнг Хўқандда туриб, амирнинг Хўқанддан чиқиш вақтида ул жанобга йўлдош бўлган Шохмуродхон шу орада Бухоро амири рухсати билан Шодмонхўжа, Саййид Маҳмуд тўра, Алиқули, Мингбой ва бошқалар билан илгари қилган аҳду паймон ва баииятга биноан улар ўз сўзларида маҳкам туриб, ваъдаларига вафо қилсалар керак деган умидда пойтахт Хўқандга қайтиб келди. **Назм:**

Мажў дурустии аҳд аз жаҳони султ асос,
Ки ин ажуза арўси ҳазор домод аст.

Мазмуни:

Пойдевори султ жаҳондан тўғри аҳд излама,
Бу қари келин юз куёвликдир.

Бухоро амири Бешарифдан чиқиб, кўп масофаларни босиб ўтган кўйи Хўқандга кириб борди. У ерда Худоёрхон билан бахт юлдузлари яқинлашиши рўй бериб, биргаликда Бухорога кетдилар.

Бухоро амири Хўқанддан чиқиб, Ёрмасжид мавзесига тушган куни душман сардорлари Мингбойни кўп сонли гуруҳ билан Хўқандни эгаллаш

учун юбориб, пойтахт Хўқандни ҳам истило қилдилар. Хўқанд фозилларидан бири бўлмиш Муҳаммадраҳим *мударрис* Бухоро амирининг қайтиб кетиши санаси (таърихи)ни шундай назм ипига терган эди. **Таърих:**

Дар ҳазору дусаду ҳаштод он шоҳи Бухоро,
Жониби Фарғона рўй овард бо сад ниҳож.
Шаҳре бо ин хубий, мулке ба ин назҳат чу дид,
Жо гирифта бар мазожаш изтироби ихтилож.
Муддате ғарқоби ҳайрат гашта дар ҳомуну дашт,
Баҳри сулҳу жанг натавонист тадбиру илож.
Дода сардорони аъдо шоҳро фареб,
Карда аз фарти хижолат бар ҳазимат эҳтиёж.
Рафт сўйи мулки худ навмед он шоҳ малул,
Пештар аз вай равон шуд хони соҳиб тахту тож.
Дўш вақти субҳ будам дар тафаккур, //300^б хотифе,
Баҳри торихаш бигуфто: “рафт аз манғит ривож”³²⁶.

Мазмуни:

Бир минг икки юз саксонда ул Бухоро шоҳи,
Фарғона сари юзланди минг йўл билан.
Бундай яхши шаҳар, яшнаган юртни кўриб,
Мижозида ўрнашди қалтиратма изтироби.
Бироз вақт ҳайратга ғарқ бўлиб дашт-биёбонда,
Сулҳ ёки жанг учун топа олмади тадбир, илож.
Душман сардорлари шоҳни хўп алдадилар,
Қаттиқ уятдан қайтмоққа сизди кўп эҳтиёж.
Кетди ўз мулки сари ноумид ул шоҳ маюс,
Ундан олдин жўнади хони соҳиби тахту тож.
Кеча тонг пайти ўйланиб тургандим, хотиф,
Таърихи учун дедиким: манғитни тарк этди ривож.

Алқисса, душман пойтахт Хўқандни истило қилгандан сўнг Шохмуродбек амирдан руҳсат олиб, Хўқандга келди ва байатни янгилашни умид қилди.

Фарғона хонлари қариндошларидан бўлмиш Ҳожи Содикбекни ва унинг ўғлини ва Шохмуродбекни булар томонидан *қирғиз-қипчоқ* хукмдорига қарши ҳеч қандай ҳаракат содир бўлмаганига қарамай, уч хонзодани қамоққа олдилар. Ҳожи Содикбек ҳеч қачон ҳукумат даъвосини қилмаган, жаноб Худоёрхон унинг ҳаққида қариндошлик силаи раҳмини бажо келтириб, у ва ўғли учун хазинадан маош ва нафақа тайинлаб, ўз марҳамати қаноти остида парвариш ва тарбият қиларди. Андижон ҳокими *махдумий* аъзамий саййидларидан бўлмиш Эшон Мулло тўрани Худоёрхоннинг сипоҳ ва одамларидан қўлга тушган бошқа тарафдорлари билан бирга асирлик қайдига гирифтор қилиб, ҳаммасини аввал Намангонга сарҳанглар ва шаддод мулозимлар назорати остида жўнатиб, сўнг Марғионга юбориб, у ердан

³²⁶ “Манғит” сўзидан “ривож” сўзининг абжад ҳисобидаги сонларини айрилсак 1280/1863-64 чиқади.

Қаросув навоҳисига равона қилиб, баъзисини ҳазрат Юнус мозорида ва айримларини ҳазрат Аюб мақбараси қабтолида шаҳидлик даражасига етказиб, ул хонзодаларнинг маъсум ёшлигига қарамай ва гуноҳсиз бўлсаларда холига раҳм қилмай, *қипчоқ-қирғиз* сардорининг қалби ўта қаттиқлиги ва тош бағирлигидан ҳатто бутпарастлар ҳам қилмайдиган ана шундай даҳшатли ва гуноҳ ишга қўл урдилар.

Шоҳмуродхоннинг амакиси Худоёрхон ҳукумати айёмида Хўжандда ҳокимлиги ва шаҳид хон Маллахон замонида Андижон ва Намангонда ҳаммаси бўлиб саккиз йил бўлди. Шаҳид Маллахондан сўнг амирлиги хонлик тахтида қариб уч ой ва ҳаёти йигирма бир йил бўлиб, ундан ўринбосар фарзанд қолмади.

Қирғиз-қипчоқлар бу янглиғ кўп зулмларни амалга ошириб, бу ишлардан кўнгиллари тинчигач, Фарғона мамлақати ён-атрофидаги барча ашроф ва аъёнларни жабру ситам билан истаса-истамаса ҳам йиғиб келиб, султон Саидхон ибн шаҳид Маллахонни бир минг икки юз саксонинчи (1280) хижрийда еттинчи сафар ойида³²⁷ Фарғона ҳукмронлигига кўтардилар. Мулло Алиқули Фарғона лашкарининг сипахсолор ва *амир лашқари* қилиб тайинланди, Мингбой унинг нойиби бўлди, Шодмонхўжани Тошканд ва Туркистон волийси қилиб, исён аҳлига шерик ва мадаккор бўлган сардорлардан ҳар бири катта мансабларга ўтказилди. Жаноб Султон Саидхон тил булбулини ҳамиша бу таронага мутараним қиларди. **Байт:**

Шукри худо ки ҳар чи талаб кардам аз худост,
Бар ниятҳои давлати худ комрон шудам.

Мазмуни:

Худога шукрим, худодан нима тилаган бўлсам,
Охири истаган давлатимга эришдим.

Алқисса. Ҳар бир нафасда икки неъмат мавжуддир ва ҳар бир неъматга бир шукр вожибдир. **Байт:**

Аз дасту забоне ки бар ояд,
Ки ўхдаи шукраш ба дар ояд.

Мазмуни:

Қўлу тилдан келган нарса бўлгач,
Шукр урдасидан ҳам чикмоқ керак.

Алқисса, маълум ва равшан бўлсинким, бу ишлардан тинчигач, Ёрмазорда ўта дабдаба билан чексиз даражадаги ҳашамат байроқларини хилпиратиб, пойтахт Хўқанд сари юриб, Якқасон мавзесида //301^a эшон Шоҳрахматуллоҳнинг уйига қўш ташлаш нурини солдилар. Эртаси куни олиймиқдор шаҳриёр неча бир салтанат ва чексиз дабдаба билан вилоятнинг кўзни қувнатар доруссалтанаси қалъаси четида хушҳаво ва фазоси фархунда манзиллардан бир манзилга етишиб, кечаси ўша ерда осойиш чодирини тикладилар ва истироҳатнинг айшга мойил бошини фароғат ёстиғига қўйдилар. Одамлардан бир бўлаги эса шошилинич равишда шаҳарга ва бир гуруҳи салтанат лузум қадам етишгани хабарини бериш мақсадида вилоят

³²⁷ 24 июль 1863 йил.

улуғлари сари кетдилар. Кейин ўша кечаси барча аён ва юксак шонли арконлар бари биргалашиб, мазкур мавзеда қолиб, йўл ва сафар чангу ғуборларини тараддуд юзидан дам олиш суви билан ювиб, шаҳарга киришга тайёр бўлган кўйи қарор ва ором олдилар. **Назм:**

Саҳар кард бори азим сипехр,
Намудор шуд фавжи хоқони меҳр.
Зи дарвозаи машрик омад бурун,
Сипоҳи тажаллий ба йўмну сукун.
Сипаҳдори субҳ он сари хайли нур,
Зи раҳ гарди зулмат бар афканд дур.
Шаҳаншоҳи хуршеди олам афрўз,
Алам зад ба шавкат ба майдони рўз.
Равон шуд ба дашти фалак бо шукўх,
Ба давраш бо анвор фавжу гурўх.

Мазмуни:

Саҳар катта юкни кўтарди осмон,
Куёш хоқони гуруҳи кўринди.
Машрик дарвозасидан чиқди ташқари,
Тажаллий кўшини бахту тинчлик билан.
Тонг сипаҳдори ул нур гуруҳи боши,
Йўлдан супуриб ташлади зулмат чангини.
Оламни ёритувчи куёш шоҳаншоҳи,
Кундуз майдонига байроқ тикди шавкат-ла,
Юрди фалак даштига давлат ила.
Атрофида нурдан даста-ю гуруҳ.

Давлатнинг мангуга уланган пойтахти соҳиблари тонгнинг содик хабарчиси, яъни жаҳонни кезувчи куёш чиқиши чоғида бу хабар интизорлик машриқидан ва умидворлик уфқидан порлаб кўрингач, шаҳар катталари ва замон олимлари истиқбол оламининг нур етказувчиси ва мансабу буюкликнинг зиё таратувчиси бўлиб, йўналиш отининг жиловини эҳтиром йўли сари буриб, ният сарҳадига етишган кўйи ёқимли услуб ва иззат-улуғлик одоби тариқи бўйлаб истиқомат қадами ҳамда шавқу иштиёқ билан интизорлик йўлининг қабул оёғини босиб келишаркан, узоқдан осмон даргоҳли, мухташам ва баланд шонли, кайвон айвонли муаззам хоқоннинг қутли мавқаби қораси кўрингач, истиқбол ҳашамининг гуруҳи ўта қувончдан валий мартабалик ҳазратнинг ҳузурига ошиқиб, отдан тушган кўйи жонлари дуосига машғул бўлганча ушбу мазмунга мутаранним бўлдилар. **Назм:**

Ба нешҳои абрў дар шикоят,
Ба тундиҳои мижгон дар сиёсат.
Ба жон бахшидан лаб дар табассум.
Ба руҳ афзойи тарзи такаллум,
Ба хатти мусҳафи дил, яъни обам,
Ба сатри орзу, яъни тикобам.
Ба рўй к-зи дили пур дард хезад,

Ба фарри боде ки бар жон барқ резад.
Ба теғи абрӯй зи жон буридан,
Ба рафтори қаддаш аз худ рамидан.
Ба жони зиндаги, яъни нигоҳат,
Ба нури дида, яъни хоки роҳат.
Ба жон додан ба зери теғи бедод,
Ба ғалтидан хоки пойи жаллод.
Ба теғ ҳавола намуданҳои қотил,
Ба хок хун тапиданҳои бисмил.
Мажнуни баҳор хат дамидан,
Ба водии музаллаф чехра дидан.
Базм кардан зи дасти беҳудиҳо
Баҳам хуфтан зи чашми ваҳми анқо.
//301^б Ба он дил гирифт ором гирад,
Ба жоне гар ҳалокат ком гирад.
Ба пӯшидани назар аз рӯйи дунё,
Наво кардан ба раҳти таманно.
Ба даст афшоний бахшиш ниҳодон,
Ба истифои ҳиммати хонзодон.
Ба зиндони жаҳон бар бод дода,
Ба мастон ба хоки раҳ фитода.
Ба ажз қатраи дарё шиновар,
Ба заъф зарраи хуршед дарбар.
Ба мӯре гар Сулаймон мулк орад,
Гадое гар ниҳон номус орад.
Ба адл хусравони додгустар,
Ба илм олимони шаръ парвар.
Ба ихлос дилам бар дарғаҳи шоҳ,
Ба иқбол сарам аз хоки даргоҳ.
Ба он сидқе ки дорам бар хаёлаш,
Ба умеде ки дорам аз рикобаш.
Ба он давлат ки дар соҳибқиронист,
Ба он нусрат ки дар кишварситонист.
Ба теғи ғозиёни лашкари ў,
Ба одоб муқимони дари ў.
Ба росих бандағони жонсипораш,
Ба сар ёрони Рустам иқтидораш.
Ба жони ман ки аз жон бандаи ўст,
Нисори мақдами фархундаи ўст.
Ба умри ман ки бошад сарфи роҳаш,
Бувад дур аз кудурат дар паноҳаш.
Ба сидқ бандагӣ дар тийнати дил,
Ба ҳақ эътиқод нияти дил.
Ки ё раб парда бар дор аз баёнам,

Руҳи гуфтор бинмо бар забонам.
Диламро соз гулзори маоний,
Забонамро бахш ранги хушмаоний.
Ба савти булбул килкам асар дех,
Зи асрори навосанжон муфассар дех.
Баҳори хотирамро соз хуррам,
Ба жайби ғунчаи дил зери шабнам.
Ки дар мадҳи шаҳи фирдавс авранг,
Намоям ранг аз бӯй-бӯйи азранг.
Чу гардад субҳ васфаш хотир афрӯз,
Шавад шомам сабоҳи рӯзи наврӯз.
Ба зеби ин гулистони маоний,
Кунад субҳ баён шабнам фишоний.
Ба шоҳи сатри ин иқболнома,
Шавад минқори булбул шақ хома.
Илоҳо, соҳибашро бахш иқбол,
Ба кишваргирии давлат маҳу сол.
Бинех бар торакаш тожи саодат,
Ба сони жовид бар тахти халофат.
Ба дасти давлаташ дех теғи нусрат,
Сари хасмаш биафкан дар ҳазимат.
Дарашро қиблаи аҳли жаҳон соз,
Ҳаримашро малойик посбон соз.
Зи саҳар пур шукуҳ шаҳриёри,
Бикун бар абарвон ҳукм жорий.
Адувро кештии давлат нигун соз,
Танашро ғарқ дар гирдоби хун соз.
Ба фонуси фалак то шамъи хуршид,
Бувад равнақ пазир аз нури тоид.
Карам фармо ба қандили саодат,
Чароғи шавкаташро нури давлат.
Биёр, эй соқий, паймонаи жовид,
Диламро нашо бахш аз жоми умид.
Гар кардам аз сабуи фикр шодоб,
Шавам масти майи маъни ба ҳар боб.

Мазмуни:

Қош наштарларида шикоят,
Киприк ўқларида эса сиёсат.
Жон беришда табассум ила,
Руҳга қувват сўз тарзи-ла,
Дил мусҳафи хати, яъни сувман,
Орзу сатриман, яъни ариқман.
Дилда дард қўзғатувчи юз ила,
Жонга ўт солувчи шавкат ила.

Қош теғи билан жон кесмоқ,
Қадду қомати билан ўздан кетмоқ.
Ҳаётлар жони, яъни нигоҳинг,
Кўзлар нури, яъни оёғинг чанги.
Жон бермоқда аёвсиз қилич остида,
Йиқилишда жаллод оёғи остига.
Қотилнинг қилич кўрсатишида,
Қонли хокда чала жон типери.
Баҳор мажнуни майса унганда,
Ҳаёсизлик водийсида чехра кўрмоқ.
Ўздан кетгунча базм айламоқ,
Анқо кўзи ваҳмидан кўз юммоқ.
Шу кўрқув билан ором олур,
Жони ҳалокатда мақсадин топур.
Дунё чехрасига ҳеч боқмаслик,
Таманно тўшагида дам олмоқ.
Кўл силкитиб бахш этмоқ,
Ҳиммат истифосини бермоқ.
Жаҳон зиндонида барбод бўлиб,
Мастлар билан тупроққа беланиб.
Ожизликда денгиз қатраси сузгич,
Заифликда сарой қуёшин зарраси.
Чумолидан Сулаймон мулки безакли,
Гадо номусини бекитган ганжли.
Додга етар шоҳлар адолати билан,
Шариатпарвар олимлар илми билан.
Дилим ихлосга лимдир шоҳ саройида,
Бошим иқболли даргоҳи хокидан.
Хаёли билан эрур мендаги садоқат,
Узангисидан бор умидим.
Ул соҳибқироний давлатга,
Юрт олувчилик зафар, нусратга.
Кўшини ғозийларининг қиличига,
Бўсағасининг одобли бандаларига.
Тўғри ишли жон берувчиларига,
Рустам иқтидорли ёронлари бошига.
Жондан банда бўлмиш жоним,
Бахтли қадамига нисор ул жоним.
Йўлига сарф бўлгувчи умрим-ла, ки,
Паноҳида қайғудан эрур йироқ.
Сидқ ила бандалик дил тийнатидан,
Ҳаққа эътиқод дил ниятидан.
Эй Худо, баёним пардасини оч,
Гуфтор юзини кўрсат тилимга.

Дилимни маъноларга гулзор қил,
 Тилимга чиройли мазмун бахш эт.
 Булбул товушини қаламимга ёр қил,
 Наво билувчилар сирлардан огоҳ эт.
 Кўнглим баҳорин яшнат, хуррам қил,
 Дил ғунчаси тугунин очиб шабнам-ла.
 Жаннат тахтли шоҳ мадҳида,
 Бенаволик рангидан қутулиб куйлай.
 Тонгда васфи кўнгулни ёлқинлатсин,
 Шомим эртаси Наврўз бўлсин.
 Бу маънолар гулистони зийнати,
 Тонгда шабнам сочишни баён қилсин.
 Бу иқболноманинг сатри шохаси,
 Булбул тумшуғидек қалам бўлсин.
 Илоҳо, тахт соҳибига иқбол бахш эт,
 Давлати мулк олсин ой, йил – мудом.
 Бошига саодат тожини қўй,
 Подшоҳлик тахтида мангу ўтирсин.
 Давлати қўлига зафар қиличин тутқаз,
 Душмани бошин жаҳаннамга улоқтир.
 Эшигини жаҳон аҳлининг қибласи қил,
 Ҳарамда малакларни посбон қил.
 Шахриёрнинг шавкати зийда қил,
 Зўравонлар устидан ҳукмлар чиқарсин.
 Душманнинг давлат кемасин тубан қил,
 Танини қон гирдобига ғарқ қил.
 Фалак фонуси билан қуёш шамигача,
 Илоҳий тақдирдан равнақ топгувчи бўлсин.
 Карам қил саодат қандилини,
 Шавкати чироғига давлат нуруни.
 Келтир, эй соқий, мангулик қадаҳини,
 Дилимга маза бер умид жомидан.
 Агар фикр кўзасидан бўлсам хурсанд,
 Бўлай маъно майига маст ҳар бобда.

Дил ғунчаси муножот насими билан очилгач, қози-юл-ҳожот даргоҳида соҳибқироний давлат дуоси адо этилгач, хаёл оламининг рангин чаман зотлилари ва бардош Эрамининг баҳор таъблари гуфтор тароватини эшитилиш димоғига етказиб, вилоят муборакбодлиги ва давлатнинг истиқомати тинчлиги борасида яқин бўлмиш ҳурмат аҳлига хушхабар бериб, тўла иззат ва кўп обрўмандлик билан мазкур қувонч билан туганган оининг сешанба куни ул обод манзилдан жаҳон халқининг роғдек майдонли, //302^a қувончни орттирувчи ва кўнгилларни очувчи Қатағон боғида манзиллар тутиб, шу ерни иззату иқбол чодирлари маконига ва зафарли лашкар аҳли оромгоҳига айлантирдилар. Қишлоқ ва шаҳар фуқаросининг ул гуллаб-

яшнаган манзилга улуғ мансаб эгасини табриклаш ва муборакбод этиш учун келиши кундан-кун ошиб-ортиб, тарафдор одамларнинг пешкашлар билан келиб-кетиши равнақ даражасига етиб, дур сочувчи сўзлар воситасида жонлари дуогўйлигини қила-қила қайтар эдилар. Бундан кўп вақт ўтиб-ўтмай ўша айёмдаёқ вилоят ишлари асосини тиклашга киришиб, барча ёшу каттани ўзидан хурсанд ва рози қилиб, Хўжанд вилояти фатҳига кўз тикдилар. Аммо олдинга ишончли ишбилармон ва ақлли-хушли одамларни жаҳон ботири Дўстмуҳамад *қароқалпоқ* олдига дилга ёқар насихат ва насихат мисолли ваъзлар билан юбориб кўрдилар. Бу иш бир неча бор амалга ошди. Аммо ул ўжар киши бош тортиш ва рад этиш тошлари билан қабуллик ойнасини синдирган кўйи, келганларни мақсадга етказмай қайтариб юбораверди. Кетма-кет равишда сўзга чечан элчилар ўз вазифасини яхши бир тарзда адо этиб, қанчалик муносиб, жўяли фикр айтмасинлар, ҳеч бирига қулоқ солмай, ижобат ечими билан ҳал этмасди. **Назм:**

Чу дар сар фитад тундбоди ғурур,
Чароғи тараб монад аввал зи нур.
Сари пур зи нухувват ба зону манех,
Мабодо ки дар жабинат афтад гирех,
Сари нухувват андўзро мағз нест,
Паҳл гир, к-ин пеша нағз нест.

Мазмуни:

Бошга мағрурлик шамоли тушса,
Аввал шодлик чироғи нурдан қолар.
Манманликдан тўлган бошга эгилма,
Манглайингга тушмасин сўнг ажин.
Манман, такаббур бошда мия йўқ,
Ўзинг четга ол, бу хислат яхши эмас.

Шу сабабли ул ғафлат босганни уйғотиш учун Мингбой баҳодир *қипчоқнинг* нусрат асар лашкар аҳлининг пешрави бўлмиш шермардларини зафар гавдали лашкарнинг катти йиғини билан қайси йўлдан хоҳласалар, ўша йўл орқали Хўжанд устига юришга амр қилдилар. **Назм:**

Сари ганж дасти карам бар кушод,
Сипахро бадоду деҳаш кард шод.
Ғаний гашт лашкар зи пас хоста,
Равон сипоҳе бас ораста.

Мазмуни:

Карам қўли хазина эшигин очди,
Қўшинни берадигани ила этди шод.
Лашкар бой бўлди, сўнг туриб,
Юрди ораста саф билан ул сипоҳ.

Шу тарика барча бажариши шарт бўлган шоҳлик фармонига биноан лашкарнинг қароргоҳи жилову ул томонга равона бўлди. **Назм:**

Зи овозаи азми шери жаён
Бижунбид яксар замину замон.

Биларзид кўх, бижунбид дашт,
Хурўши сипоҳ аз фалак дар гузашт.
Зи ҳар жонибе рояте шуд падид,
Равон фавж-фавж аз сипаҳ даррасид.
Зи баси жавшан лашкар зи бeroҳу роҳ,
Басити замин танг шуд бар сипоҳ.
Ҳама бо дили шоду бо сози жанг,
Ҳама гети афрўз бо ному нанг.

Мазмуни:

Йиртқич шернинг юриши овозасидан,
Замину замон бирдан титрашга тушди.
Тоғ қалтиради, дашт қимирлади,
Қўшин шовқини фалақдан ўтди.
Ҳар тарафдан бир байроқ кўринди,
Тўп-тўп бўлиб кўшин равон етиб келди.
Йўлдан, четдан келар кўшин темир совутли,
Ер майдони тор келиб қолди кўшинга.
Бари шод кўнгил, уруш созин чалиб,
Бари олам ёқувчи, ному орият билан.

Қўшиннинг юлдузга етар байроғи ул томон сари юз тутганча юриб кетгач ва бир қанча масофаларни босиб ўтгач, мақсаду манзил сарҳадига етишдилар. Вилоятнинг ўтлоқ ва экинзорига тегмасдан, қалъа камалига киришдилар. Эртаси куни қуёш жанг хабарини фаранг юртига нурли олам орқали етказгач, Бухоро ва Ўратепа томондан келган айрим илғор гуруҳлар димоғлари такаббурлик исига тўлиб, уруш мутасаддиси билан шаҳардан ташқари чиқиб, ул тарафга қараб бақириб-чақириб, оламни шовқинга тўлдирдилар. //302^б Доврукли мардлар бу сингари бир лаҳзалик шовқин-сурон ҳужумларига эътибор бермай, бирданига найзаларни номус қўлига олиб, икки тараф-уч тарафдан шамолдек учар, тоғ-тошдан ошиб ўтувчи, дашт-саҳродан кечувчи таковарларга камчи уриб, ул бесифатлар томонга шундай бир ҳамла урдиларки, бу мардларнинг олови шўъласи ва оламни куйдирувчи чакмоғи чакнашига чумоли оёқ чўлоқлар қандай тоқат қила олишарди? Олдинда қочиш ва орқадан қувлаш пойгаси бошланиб, илғорлар қалъадан қанча тез чиққан бўлсалар, шунча тезликда қалъа таги ва хандақ четигача урилиб-сурилиб, ўлиб-яраланиб қоччишга тушдилар. Шу оз фурсат ичида улардан қолган мурдалар уюми кўчанинг икки тарафида қалашиб ётар, ярадор бўлганларнинг эса сон-саноқ ва ҳисоб-китоби йўқ эди.

Назм:

Инонҳо якбора партофтанд,
Ҳазимат кунон тез биштофтанд.
Якero дар афтод аз сар кулоҳ,
Дигарро сар афтода бар хоки роҳ.
Якero таковар дар омад ба сар,
Зи пушти таковар фитод он дигар.

Набуди миёни сару худ фарқ,
Ки дар хун дар он размгаҳ буд ғарқ.
Атоқа чу мурғони бисмил шуда,
Пар аз хун зи шамшери қотил шуда.
Зи таркаши камаргоҳ пардохта,
Уқобон пару бол андохта.

Мазмуни:

Жиловларни бирдан тортдилар,
Йўналиш билан тез ошиқдилар.
Бирининг бошидан тушди дубулға,
Бошининг нақ боши думалади ерда.
Бирининг устига таковар бостириб келди,
Униси эса таковар устидан қулади юз тубан.
Бошу дубулға ўртасида фарқ йўқ эди,
Ҳар иккаласи майдонда қонга ғарқ эди.
Атоқа чала жон қушлар каби бўлганди,
Пари қотил қиличидан қонга тўлганди.
Белдаги садокдан отилган,
Ўқлар бургутдек қанот қоққан.

Қанчалар эса қочиш йўли аён ва тўғри йўналиш жойи маълум бўлмасин, жон кўркуви бошга келгани сабабли азоб майдонини ихтиёр қадами билан босиб ўтиб, ўлим захрини ҳаёт асали ўрнида билар ва кўркув майдонига таслим шиорини ёзардилар. Шундан омон қолганлари қалъа таги ва дарвоза яқинига етиб олиб, орқаларидан эшик ва дарвозаларни маҳкам ёпиб, девор устидан ботирларни ўқ ёмғири остига олиб, қайтаришга бел боғладилар. Аммо шу жангдан кейин ул юраксиз номардлар дилида қаршилиқ тоби қолмай, ўн беш кунгача ҳаётларини қамал балоси ва машаққат сиқувида ўтказдилар. Давлат устунлари ҳам бу вазиятга қараб, қалъа фатҳининг осонликча қўлга кирмаслигини англадилар ва йўналиш жиловини ул вилоят экинзор ва даласи сари буришга қарор қилиб, бу ишга рухсат бериш борасидаги гапларни барчага маълум қилдилар. Каттаконларнинг бу қарори шаҳарнинг ташқарида турган фуқароларига маълум ва аён бўлгач, юракларига беқарорлик тушиб, тоқатлари тоқ бўлди ва қўлига чўп борми, таёқ борми олиб, ўз шаҳри дарвозаси томонга кетдилар. Сўнг ҳар маҳалладан қувонч аломатли хабарлар билан Мингбой *додхоҳ* хузурига одам юбора бошладилар ва ушбуларни арз қилдилар: - Қандай бўлмасин бир иложини топиб, жангда чиниққан бир неча минг кишингизни сўқмоқ йўлдан қалъа атрофига юборинг, улар келиб қалъани бахиллар гўридан ҳам торроқ шаклда ўраб олсинлар. Иншооллоҳи таоло бизлар ичкаридан туриб, илғорларни уриб ҳайдашга киришамиз ва қай бири қочиб ташқарига чиқса, турган гап сиз жанобларнинг қўлига тушади. Умид борким, шу йўсин билан уларнинг еганлари бурнидан чиқарилади.

//303^a Бу иш маслаҳати икки тарафга ҳам маъқул бўлгач, бир неча минг киши ўтиб, сўқмоқ йўлни эгалладилар. Тарафларнинг келишилган

қарори амалга ошгач, бирданига донгдор фуқаролар ул илғорлар билан урушга кириб, “ур манғитни” дея бақириб-чақирган кўйи келгиндиларни уришга бошладилар. Бу диёрда яшаб турган ҳар бир кишига бу йўлда жондан кечиш савоб, келгиндилар учун эса эсон-омон уйларига етиб олиш афзал кўрингани сабабли тезда шаҳар дарвозасини очиб қочишни ихтиёр этдилар. Чикқач эса юқорида айтилганидек, пойлаб турилган ерда музаффар лашкар кўлига тушдилар. Давлатга бахт ёрлиги натижасида оз фурсат ичидаёқ кўп сонли душманни ҳар томонга тарқатиб юбордилар. Дўстмуҳаммад *қароқалпоқ* эса озгина тарафдор кишиси билан Арк ичига қамалиб олди.

Назм:

Парешон шуд он лашкари беқиёс,
Нагунсор гашт он каёний асос.
Аз гардиши чархи нилуфари,
На ҳоким ба жо монд, на лашкаре.

Мазмуни:

Чексиз кўшин тарқаб кетди,
Каёний асослик ер тубан бўлди.
Нилуфарий осмон айланишидан,
На ҳоким ўз ўрнида қолди, на кўшин.

Бу машъала афруз воқеадан сўнг фатҳу феруз билан шаҳар ичига кириб, Акни қамал қилишга тушдилар. Дўстмуҳаммад буни кўриб, ўзининг пишмай қолган хом-хатала хаёли қозонига чўмиб, сулҳ тадорикидан ўзга ҳеч нарсани кўнгли ойнасига сиғдира олмади. Ноилож ишончли одамларидан бир нечасини ташқари чиқариб, сулҳ ва ярашиш қарорини билдирди. Мингбой *додхоҳ* ҳам ризолик бериб, унинг тадбир хаёли истагида нима бўлса, ҳаммасини бажонудил қабул қилиб, ўз олдига чақириб олди ва ул пасткаш ҳаққида кўп марҳамат навозлик адо этиб, мулукона сарупо ва тилло жабдуқли от тортиқ қилиб, кундан-кун иззатини оширди. Аммо Дўстмуҳаммаднинг кўнглига хавотир йўл топиб ва давлат амалдорининг бундай иззат-ҳурматли муносабатидан уялиб, шу кўрқув ва андиша кучи билан кўп ўйлагач, беш-олти кундан сўнг Бухоро томон йўлга тушиб, орқасига қарамай қочиб қолди. Хайрият анжомли ғалаба саранжомдан кейин хайрият асарли арзадоштни соҳиби зафар Султон Саидхон ҳузурига нима ҳодиса рўй берган бўлса ва ул маккор марднинг қочиб кетганини шарҳи ҳолга киритиб юбордилар.

Хон жаноб Мингбой *додхоҳ* борасида жуда кўп марҳаматлар кўрсатди. Аммо Хўжанд мамлакатини Мирзо Аҳмад туз тутгир ҳаромига бериб, ўша ёққа юборди. Мирзо Аҳмад масофаларни босиб ўтгач, ул манзил худудига етишиб, Оқбўтабий қароргоҳида жойлашди. Барча сипоҳга ёппасига рухсат бериб, ҳаммасини иззат-ҳурмат билан макон ва оромгоҳига қайтариб юборди. **Назм:**

Зи ғайрат ба даст оядат ному нанг,
Зи ғайрат муроди худ ори ба чанг.
Касе к-ў зи ғайрат бар афрохт теғ,

//303^б Сари теғро бигузоранд зи бех.
Чунин гуфт он марди бедор бахт,
Ки аз ғайрат омад ба каф тожу тахт.

Мазмуни:

Ғайрат била қўлга кирар ном, ор,
Ғайратдан муродингни қиласан ҳосил.
Ғайрат билан қилич кўтарган киши,
Қилич учини ўтказар илдизидан.
Шундай демиш ул уйғоқ бахтли одам:
Ғайрат билан келди қўлга тож, тахт.

**Соҳибқироннинг жаҳонни безовчи Ўрдани қурдиргани ва ул
хушҳаво манзилда давлат салтанатига ўтиргани ва Тошканд вилоятини
Шодмонхўжанинг қўлидан тортиб олгани, унинг эса Алиқули амир
лашкар қўлида ўлдирилгани зикри**

Давлат ишлари вазияти, мамлакатдаги аҳвол, аҳоли турмуши ва бошқа хабарлар хон арзига етгач, салтанат тахти қароргоҳи ва давлат ходимлари ўтириб ишлайдиган жой ва иззату ҳурмат соҳибининг тахтгоҳи борасидаги фикрлар барча улуғлар эътиборига ҳавола қилинди. Ҳар ким маоний ғаввоси ва баёний фикрат билан бошларини тафаккур ёқасига тикиб, чаман расолик хаёли ва зеболик қадду қомати билан тўти забонлик баёнга, булбул наволик гуфторга обу ранг берган кўйи хушҳаволикда Эрам гулистони ва жаннатдан нишон берувчи обод бир макон бўлмиш Жаҳон оро номли мавзедаги саройни таъмирлаб, уни яна янги иморатлар билан тўлдириш таклифини баён қилдилар. Барча олам аҳли учун юксак бир олий мақом бўлгани сабабли ул саройни тахтгоҳ этиш барчага бирдек маъқул тушиб, шул манзилга рағбат кўрсатилди. **Назм:**

Чи гўям зи ин латофат жойи Қулзум,
Ки зад мавжи сафо жойи талотум.
Ба жўши кавсар, жоми майи ноб,
Ба мавж чашмаи меҳри жаҳонтоб.
Ба сатҳаш аз ҳисоб бешумора,
Шукуфта наргисистони ситора.
Ба он нозук замини бо тароват,
Дамида сад гулистони латофат.
Фалак зи он манзил равшангари дил,
Бувад як куҳна дўлобе ба соҳил.
Чу ба саҳар бахтиёре жўш давлат,
Чу дарёйи зафар мавжи саодат.
Дидани беҳжат ҳаво соҳил ба ҳар жо,
Ба ҳар як хийма чандин шуру ғавғо.
Гуруҳе маҳфил орои маоний,
Гуруҳе чу хат аз шеър хоний.

Гурухе ғарқи танбуру тарона,
Мураттаб карда базми нозикона.
Гурухе дар амал дафтар кушода,
Насақ дар гирудор шаҳ ниҳода.
Чи девонони нозук тарҳи хуш баст,
Зи мино қалам гардид сармаст.
Ҳама бар остони дарғаҳи шоҳ,
Нишаста чун сухан бар табъи огоҳ.
Ба ҳар як хайма шери жаёне,
Ба ҳар як хирғаҳ кўҳи дамоне.
Мубориз ширамардон ба тамкин,
Нишаста дар тафаккур Рустам ойин.
Яке аз фикри кори жанг масрур,
Яке андар таваккал гашта мағрур.
Яке андешаи майдон намуди,
Яке сар бар туроби сидқ суди.
Якero дар хаёлаш буд доим,
Ҳавои аҳзи амволу ғаноим.
Якero фикри даъват кардани дин,
Яке аз завқи маҳбубон рангин.
Дар он жое чунин буданд масрур,
Ба иқболи шаҳ аз Жам чун тараб дур.

Мазмуни:

Бу Қулзумдек жой латофатин не дей,
Тўлқини сафо мавжини урар бир жой.
Кавсар кўпириши, қизил май жоми,
Мавжи жаҳон кезувчи қуёш булоғи.
Сатҳининг ўлчови ҳисобга сиғмас,
Чақнаган юлдузларнинг наргисистони.
Ул назокатли ерда тароват ила,
Унган минг хил латофат гулистони.
Фалак ул манзилдан равшан, дил,
Эрур эски оламда яшнаган бир соҳил.
Саҳарда бахтиёрдек давлат жўши,
Зафар денгизидек саодат мавжи.
Гўзалликни кўргали осмон ҳозир,
Ҳар бир чодирда неча бир тугён.
Бир гуруҳ маънолар йиғинин безаги,
Бир гуруҳ хонлик шеъридан нома.
Нозикона базм тартиб беришган,
Бир гуруҳ амалда дафтар очган,
Шоҳ давлати ҳужжатин ёзишган.
Хуш бичим, нозик қомат девонлар,
Мино сиёҳдан бўлди сармаст.

Бари шоҳ даргоҳи остонасида,
 Ўтирган огоҳ таъбли сўз каби.
 Ҳар чодир ичида йиртқич шеър,
 Ҳар чодирда тоғ келбатли девлар.
 Оғир-босиқ жангчи шер эранлар,
 Ўтирарлар Рустам қоидали фикрга ғарқ.
 Бири жанг иши ўйидан шод, масрур,
 Бири таваккал ишидан ишончда, мағрур.
 Бири жанг майдони фикрида ўтирар,
 Бири садоқат хокига бошини суркар.
 Бирининг хаёлида эрур доимо,
 Уруш ўлжасин қўлга киритмоқ ҳаваси.
 Бирининг фикри динга даъват этмоқ,
 Бирининг юзи маҳбублар завқидан алвон.
 Ул ерда шундай эдилар шоду хуррам,
 Шоҳ иқболдан Жамшиддан ҳам шодроқ.

Бу иш бўйича масъул кишилар топшириқ олгач, ўз фаолият ўринларида жойлашиб, мамлакат соҳибларининг ҳар бири давлатнинг хайрли қароргоҳи тарҳини қайтадан тузиш ва ул латофатли сарманзилда шавкат шаҳриёри ва ҳашамат мавкабини бино қилиш мақсадида Моний³²⁸ сифат уста ва шогирдлар ёрдамида дарҳол ер сатҳини янги қурилиш учун ҳозирлаш ҳамда эски сарой деворларига кўз қамаштирар рангли нақшу нигор билан беабаб, //304^a салтанат асъасаа-ю дабдабаси билан ул эгри қурилган иморат тарҳига дарвоза жойи ва тоқ, қабулхона ва пештоқли равоқларни ҳам киритиш белгиланди. Шундан сўнг шуқуҳли ва салобатли хусравона қабулхона, фалак дастгоҳли соҳибқироний ибодатгоҳ, султонлик тахтини безовчининг шаҳнишин тахтгоҳи, шунингдек сарой ёнида хазинахона, кўрхона, нақорахона, ошхона ҳамда отлар учун сайисхона, турмуш ва посбонлик учун зарур барча лавозим асбоблари омбори, Ўрда бозоргача ҳаммасини ўз ўрнида барпо ва мураттаб қилиб, ул олий тароват сарманзилга шундай зийнат бағишландики, ул гулистон саҳни арғувон шоҳли ва сунбул юзли ранг-баранг гуллар билан ҳам безаниб, сарбаланд бу заминдан минг ранг латофат шабнами томчиларди. Хуллас, ажойиб бир майсазор юзага келиб, унинг беҳжат ойинли заминида чодирлар эмас, балки лола каби гиштин деворли сарой қад кўтарган, шавкати шарофатидан бу ўрмонзорнинг

³²⁸ Моний – Моний ибн Фатак (тахм. 216 - тахм. 277) монийяик таълимоти асосчиси. 3-а.нинг 30-й.ларида Эрон, Ўрта Осиё, Ҳиндистонга сафар қилиб, буддизм, браҳманизм ва бошқа динлар билан танишган. Кейинчалик ўз таълимотини тарғиб этган. Бу таълимотни Эрон шоҳи Шопур I қувватлаб, уни христианлик ва маҳаллий динларга қарши қўйган. Моний зардушт коҳинларининг қаршилигига учраб, Эрондан қочишга мажбур бўлган. Унинг тарафдорлари Ўрта Осиё, Миср, Шарқий Туркистон (Синьцзян), Рим империясининг шарқий вилоятларида кенг тарқалган. 273 й. Моний Эронга қайтган, бир оз вақтдан сўнг қатл қилинган. Турли ривоятларда Монийнинг ўз даврида истеъдодли наққош, рассом ҳам бўлгани ҳақида ҳикоя қилинади.

ҳар бурчагида шер ва арслонлар ўрнига, темир кийган мардлар турарди. Дарахтлари соҳибқироний ҳашмат баҳори файзидан юлдуз шукуфасини ёйиб, шоҳида субҳ нахлидек хуршид меваси етилган эди. Агар заъфарон сифат хошок бу беҳишт ойин заминда ўсгудек бўлса, худди Эрам боғи заминида ўсган нарғис гулидек эътибор топарди. Сунбулнинг торлари парилар зулфи каби кўринар, тиканлари хурларнинг кипригини эсга солар, баҳори фирдавс боғидан дарак берар эди. Хуллас, бутун сахн тароват супургиси билан саранжом-саришта қилинган, чамани ва хиёбонидаги бир даста гул мингта гулшан рангини намоён этар, унинг файзидан дарахт шоҳида ўтирган ҳар бир қуш бургут овловчига айланиб, чиройи жон ва ҳаёт горатига кўз тиккан. **Назм:**

Гулистоне чунин маъмур ва момун,
Надида дар жаҳон сайёҳи гардун.
Саропо нашои жўши баҳорий,
Зулоли соф дар ҳар гўша жорий.
Ба шохаш мурғ дар тасбиҳ сар гарм,
Зи тосираш дили дарё шуда нарм.
Найистонаш шакаррези ҳаловат,
Ба зери сабзааш хобида роҳат.
Зи фарру ҳашмати соҳибқироний,
Музайян чун биҳишти жовидоний.
Зи рангин хирғаҳи аҳшоми лашкар,
Ба ҳар жониб шугуфта лолаи аҳмар.
Тези шаҳи соҳибқирон ҳар сў хиромид,
Ба ҳар хору ҳасе иқбол бахшид.
Ки сидқи хусравони бо адолат,
Бувад сармойи иқболи давлат.

Мазмуни:

Бундай обод ва бой гулистонни,
Жаҳонда кўрмаган дунё сайёҳи.
Бош-оёқ баҳор нафаси уфурган,
Зилол сув ҳар бурчакда оқиб турган.
Шоҳида қуш тасбеҳ ўгирмоқда,
Таъсиридан дарё дили мумдек эриган.
Қамишзори ҳаловат шакарин тўкар,
Яшил дарахти тагида роҳат ухлаб олар дам.
Соҳибқироний шавкат-шоннинг бахтидан,
Мангу жаннатдек безанган юрт зийнат-ла.
Лашкар хайлининг қизил ўтовидан,
Ҳар ёнда қип-қизил лола очилган.
Соҳибқирон шоҳнинг оти ҳар сари юрди,
Ҳар бир тикану ҳасга иқбол руҳин берди.
Адолатли хусравлар тўғрилигидан шундай,
Давлат иқболининг бўлар сармойяси.

Соҳибқирон шаҳзода назокат ўйлик инсон бўлгани туфайли ул иш мулоҳазасида закийтабъ, хушнигор одамларни ҳар раста ва бозорга мутасадди қилиб, давлат шаҳнишинлиги ободонлигига ва бегоналар кадамидан вайрон бўлмаслиги ишларига тайин қилиб, эмин-эркинлик билан Тошканд вилояти томонга йўналди. Бу сафарга //304^б қарор ва жазм қилинаркан, нусрат шиор аскарлардан мамлакат олишлик журъатида маҳкам турувчи кишини ёрдамчи суратида, балки юксак садоқати орқасида жон берувчилик хислатини намоён қилувчи эътиқоди кучли, ихлоси зўр бир неча минг одамни дафтарга олиб, шаҳриёрлик ойини билан ва хусравоний марҳаматлардан сарафроз қилиб, жўнаш юзини ул вилоят сари қаратдилар.

Назм:

Алам зад офтоби шаҳриёри,
Фурўзон дар сипехри бахтиёри.
Равон шуд бо сипоҳи шавкат ойин,
Ҳама пуўшида хилъатҳои заррин.
Шуд аз зийнат дар он афсурда пайдо,
Руҳи саҳро чу мироти мусаффо.
Жанибатҳои шўх, барқ жавлон,
Рабуда гўй аз чашми ғазолон.
Шукуҳ афзо аламҳои музайян,
Чу нахли бахт бар сар соя афкан.
Зи жавшан зийнати он фарруҳ асоқир,
Намуди ҳамчу дарёйи жавохир.
Мурассаъ пуш хосони муқарраб,
Зи ҳасрат меҳрро афканда дар таб.
Зи маҳрамзодағони жома гулгун,
Шуда рангин зи гулшан саҳнҳо ҳомун.
Чи гўям аз аз фуруғи тожи шоҳий,
Зиё бахшида аз маҳ то ба моҳи.
Чи шаҳе нур жабин бахтиёре,
Фуруғи дидаи нусрат мадоре.
Нузулаш бахти давлат партав афкан,
Биёбонро руҳаш саҳрои эман.
Чу шаҳ хуррам баҳори боғи шоҳий,
Саро по файз алтофи илоҳий.
Зи абри давлаташ майдони саҳро,
Чу фирдавси саодат хотир оро.
Аз рўяш бандағони пок тийнат,
Шуда гулдастаи банди бахти давлат.
Ҳама хуррам сиришт аз давлати ў,
Ҳама рашки беҳишт аз шавкати ў.
Бадин шавкат, бадин ҳашмат, бадин жоҳ,
Ҳама масрур мерафтанд дар роҳ.

Мазмуни:

Байроқ тикди шахриёрлик офтоби,
 Ёғдуланиб бахтиёрлик осмонида.
 Йўлга тушди шавкатли қўшин билан,
 Барчаси кийган олтин либослар.
 Муз зийнатидан далалар ялтирар,
 Дашт юзи ойнадек мусаффо.
 Отлари шўх, чакмоқ жавлон,
 Кийиклардан ютган чавгон.
 Безакли туғлар шавкат оширувчи,
 Бахт дарахтидек бошга соя солгувчи.
 Ул бахтиёр аскар жавшани ярқираб,
 Кўринар мисли гавҳар денгизи.
 Яқин хослар мурассаъ тақинган,
 Қуёш бундан рашкка тушган.
 Қизил кўйлакли маҳрамзодалар,
 Кийимидан гулшан саҳни гулгун.
 Не дейин, шоҳлик тожи ёғдусидан,
 Зиё таралар балидан ойгача порлаб.
 Қандай бахтиёр, нур пешона шоҳ,
 Ғалабалар кўзининг чироғи эрур.
 Тушганда инар давлат бахти партави,
 Биёбонга бахш этар юзи тинчлик.
 Шоҳ хуррам бўлса, шоҳик боғи баҳори,
 Бошдан-оёқ илоҳий лутф файзига ғарқ.
 Давлати булутидан саҳро майдони,
 Саодат жаннатидек кўнгилга берар оро.
 Пок тийнатли бандалар чехрасидан,
 Давлат бахтининг гулдастаси бўлган.
 Барча давлатидан хуррам сириштлиқ,
 Барча шавкатидан жаннатнинг рашки.
 Шу шавкат, шу ҳашмат, шу мартаба ила,
 Барча масрур кетмоқдалар йўл аро.

Уч кеча-ю кундуз давомида шундай эҳтиёткорлик қоидаси ва ул мукаррам равнақ билан йўналиш йўлини истиқомат қадами билан босиб ўтгач, ҳаммаси масрур ва шодком бўлиб, ҳеч бир фарсангда бирор тош мақсуд йўлига тушган жанобларининг истак оёғига озор етказмай, балки ҳар бир одимда жаҳон олишлиқ давлатига бирор мақсад ҳосил бўлиб, неча манзил ва бекатларни босиб ўтдилар. Шундан сўнг бир тонг маҳали соҳибқироний иқбол офтоби саодат шарқидан партав афкан бўлиб, шараф зиёсини Хўжанд мамлакати маъмураси юзига ташлади. Аммо бундан олдин шахриёрликнинг юриш ва йўналиш фармони чиққани шарафидан иқболу саодат муждаси ва давлату макрамат хушхабари Мирзо Аҳмад *парвоначи* ва Хўжанд маъмураси дор ус-салтанасининг барча ашроф ва аъёнига, балки бутун халққа етган эди. Шу сабабли барчаси осмон жалол, хуршид иқбол

соҳибқирон истиқболи учун икки-уч фарсах миқдорида пешвоз чиқиб, //305^a куллик тупроғини ўпишга муяссар бўлган эдилар. Зафар асарли лашкар дабдабаси аломати ва нусрат маосир аскарлар тантанаси муқаддимаси кўриниб, соҳибқироний шукуҳ осори ва жаҳонбонлик байроқлари савлати зохир ва ҳувайдо бўлгач, ер ўпиш саодати толибларининг бариси ва садоқат монус жонсипорларнинг ҳаммаси ўзларининг ҳаёт тухфаси ва жон ҳадясини куллик кўлига олиб, қадамдан бош ясаб, югуриб кетдилар ва мулозимларига арзадошт қилиб, жаҳонбонлик олами отининг саодат хислатли қадами изини ўпишни илтимос қилдилар. Рухсат судури шарафидан сўнг ҳумоюн кўруниш саодатига эришиб, ҳар бири ўз рутбасига яраша мулукона марҳаматлардан сарафрозлик топиб, масрур ва аржуманд бўлдилар. **Назм:**

Зи рўяш офтоби бахт диданд,
Зи харфаш муждаи давлат шуниданд.
Ҳама дар дил мунаввар кард к-ин нур,
Бар орад бахти мо аз шомӣ дайжур.
Таманно буд моро инчунин шоҳ,
Зи даргоҳи худо шому сахаргоҳ.
Биҳамдуллоҳ ба побўсаш расидем,
Аз гардаш сурмаи давлат кашидем.
Чунин аз сидқ буданд дар шукр,
Руху дил бар замин суданд дар шукр.
Дигар шахро дуо гуфтанду гаштанд,
Паноҳат бо худо гуфтанду гаштанд.

Мазмуни:

Юзидан бахт куёшин кўришди,
Сўзидан давлат хушхабарин эшитишди.
Барча дилин этиб мунаввар, дейишди бу нур,
Қоронғу тундан чиқарар бахтимизни.
Шундай шоҳни тилар эдик биз,
Худо даргоҳидан эрта-ю кеч.
Худого шукр оёғин ўпишга етишдик,
Чангидан давлат сурмасин қошга суртдик.
Сидқидилдан шукр узра бўлишди чунон,
Шукр билан юзу дилни ерга сурдилар.
Шоҳга дуолар айтиб қайтдилар,
Худо паноҳида сақласин, дея қайтдилар.

Хослар аҳволи ойнасига сайқал бериб, дил сўрашлик ва марҳамат кўрсатиш сафосини етказгандан кейин уларнинг умид ойнаси шаҳриёрликнинг бахту давлати нури билан жилоланиб, хон барча вилоятга сарафрозлик бағишлаган кўйи ҳиммат раҳши жиловини ва ҳашмат тавсанини Тошканд мамлакати томонга буриб, бир гуруҳ сарой аъёнлари қуршовида тўла салтанат ва чексиз шавкат билан Қурама вилояти қишлоқларига келдилар. Бироз муддат тамошо кўзини ул сарзамин ўтлоқ ва чаманзори наззораси учун очиб, ҳар томонни томоша қилган кўйи йўл юриб, қалъаси

девори Искандар тўғонини ёдга солувчи Тошканд шаҳри хумоюнӣ назарга етган жойда азиз уламо ва эҳтиромли қозилар ва шаҳар катталари, замон амирлари барчаси замон соҳибига пешвоз чиқиб, узангини ўпишга мушарраф бўлиб, тўла иззат билан салтанат тахтгоҳига етказиб, ул маснадда ўтқазиб, жонлари дуосини қайтадан худодан тилагачгина уйларига қайтиб кетдилар. Шодмонхўжа қўшбеги қўлдан келгунча мулукона зиёфат қоидаларини ул замона хони олдида кундан-кун ошириб ва керагича тартиб бериб, давлат мартабасига яраша ул саодат нишон хизматида иззат тақдимига етказарди. Ҳукумат ишлари тугуни зиёфат муддаоси билан ечилгач, не пешкаш ва тортук бўлса, хон назаридан ўтказилди. Шу билан ишлар ҳал бўлгандек анжом топди. Аммо ҳол осойишидан сўнг сўз бошқача томондан очилди. //305⁶ Аниқроғи, ул камбахт Шодмонхўжадан ўтган қайсидир бир айб сабабли қачондир жаҳонпаноҳ юрагига бир кудурат йўл топиб, ҳалигача сақланиб қолган экан шекилли 1280 йилнинг раби ул-аввал ойи охирида чаҳоршанба куни тонгда уни назардан четлаштириб, тўғрироғи, ёмон бир ишда гуноҳкор қилган кўйи пайшанба оқшоми³²⁹, яъни ўша чоршанбадан пайшанбага ўтар кечаси қатлга еткардилар. Ҳеч ким унинг ҳаққида қандай ходиса рўй берганини била олмади. Аммо, ҳар қалай, ўз қилмишларига яраша жазосини олди. **Мисраъ:** Бади макун ба касе, гар куни ҳамон ёби (Бировга ёмонлик қилма, қилган ёмонлигинг ўзингга қайтади.); Мулку амлок ва хазина ва дафинадан нимаси бўлса, озми-кўп бахтиёрлик ҳаракати билан ихтиёрлик қўлига олдилар ва шу ҳолотдан сўнг ҳукуматга одам тайинлаш мақсадида икки-уч кун истиқомат тўхтовини қилиб, маслаҳатга биноан ул давлатга Нормухаммад³³⁰ *додхоҳ*ни муносиб кўрдилар ва ул вилоят салтанати билан сарафроз қилдилар. **Назм:**

Ба гарми рахт баст аз базми шоҳи,
 Ба яғмо дод рахти каж кулоҳи.
 Сабукбор аз матои рангу беранг,
 Тихи даст аз шиканжи шиша санг.
 Қадам берун ниҳод аз кишвари ҳуш,
 Шуд охир дар ниқоби холиқ рўпўш.

Мазмуни:

Шоҳлик базмидан кўчин йиғди,
 Шоҳлик кўчини торож-ла талатди.
 Рангли-рангсиз матолардан енгил,
 Шиша азобидан тош қуруқ қўл.
 Қадамин ташқари қўйди ҳуш элидан,
 Охир холиқ ниқоби ила юзин бекитди.

Бу ишлар воқеасидан кейин жаноб соҳибқироний *қирғиз-қипчоқ* амирлари билан бирга шоҳларнинг ясса ва йўсуни қоидаси бўйича адолат ва

³²⁹ 1863 йили 7 октябрь. (раби ул-аввал ойининг охири 14 октябр, душанба куни бўлган. Муаллиф адашаётган бўлиши мумкин).

³³⁰ Нормухаммад парвоначи Зодиёний – 1870-1872 йиллари Шарқий Туркистондаги Куча(р) ҳокими бўлган.

олийжаноблик расмини бажо келтириб ҳамда ўзининг мактов сифатли зотидаги инсофу меҳрибонлик хислатини аён этгач, яна юртига қайтишни ихтиёр қилиб, фатҳу ғалаба оғушида ҳар кун бир неча масофа йўл юрган кўйи салтанатнинг улуғвор пойтахтига етиб келди ва давлат қароргоҳи-ю истиқомат уйига бахту саодат ва каромат шарафини келтирди.

Тошканд сафарига чиқиш пайти сайқал пардоз усталарга ва иш тақсимланган ҳар бир вилоятнинг уста вакилларига иморат тарҳини созлагач, таъмирни бошлаш ва ҳар ким ўз устига юкланган вазифани ўз вақтида адо этиб, бажарилган ишни топшириш ҳақида олий буйруқ берилган эди. Ҳақиқатдан ҳам то хон қайтгунга қадар барча томонлар расталари қўлдан чиқарилибди ва иш учун унчалик чиқим бўлмай, кўрилган зиёну захмат ва осойишу роҳат учун ҳеч қанча пул сарфланмай, мардикорлик қўл ҳақи ва ётоқ-туроқ харжи арзимаган даражада сарфланган экан. Уста ва ҳашарчилар қаттиқ тиришиб, оз фурсатда, аниқроғи уч ой ичида иморатнинг қурилиш ва таъмирини қўлдан чиқаришибди. Буларнинг тиришқоқлиги ва ниҳоясига етказган иши-ю иморатни кўрган фалак кузатувчилари яхшилик қўлини бахту давлат пешонасига суриб, раҳмату офаринлар айтишибди. Иморат деворининг баландлиги сарафрозлик юзасидан Каҳқашонга тенглашган ва кунгураси осмон юлдузлари билан баҳсу мунозара қилишар ва равнақни орттирувчи ҳар растаси Эрам боғини эсга солар эди. Мазали сувли анҳори жаннат остидан ўтувчи ариқлар каби тароват бағишларди. Бу турфа иморат ажойиб бир шўъбада ва ўйин кўрсатиб, йўқ-йўқ, балки тилсимотий таажжуб манбаи бўлиб, ақл билан қаралса, бир каромат юз берган ва ҳакам ҳукмлари ойини билан кузатилса, яхши аломатлар рўёбга чиққан эди. Чунки ўтган йилнинг раби ул-авали биринчисидан то ражаб ойигача улуғворлик тахтгоҳи саройининг иморатини шу даражада поёнига етказгандилар. Хайрият анжом иш саранжом топиб, охирига етгач, барча музофотлардаги //306^a олий насабли саркардаларни иморат тўйига чақирдилар ва бир неча кун мобайнида ул олий кишиларни шоҳлик зиёфатлари билан сийлаб, саодатли бир онда эса ул янги иморат сарманзили ичига тақлиф этдилар ва барча амиру фозилларга мартаба ва даражаларига қараб, обу ош тортгач, мулукона саруполар тортиқ қилиб, узоқдан келганларни тўла иззат-ҳурмат билан эл-юртларига кузатиб кўйдилар. Бу борада Баҳодирхон тўра Косоний жаҳонни безовчи иморат тўйи табриги учун бир таърихни назм ипига терганди. **Таърих:**

Баҳри таърихи жулусу тўй ва қаср аз руйи ақл,

Гуфт: “амир шаҳ Султон омад, гашт фирдавс жаҳон”.

Мазмуни:

Жулус, тўй, қаср санаси учун ақл юзасидан,

Деди: амир шаҳ Султон келди, жаҳон жаннатга айланди.

Мана бу таърихни эса олий дарвоза дарвозасини ўрнатганлари учун айтган эдилар. **Таърих:**

Баҳри таърихи ин ду дарвоза,

Зарраро амр шуд аз рўйи карам.

Мири хон қадам ниҳоду гуфт:

“Боби мушкилкушо” ниҳод рақам.

Мазмуни:

Бу икки дарвоза таърихи учун,
Карам юзасидан заррага бўлди амр.

Хон мири қадам кўйди-ю, деди:

Мушкулларни ечувчи дарвоза деб ёзди.

Улуғ амирлар қаймоғи, буюклар бошлиғи, олий мақомли ва бу мамлакатнинг фармонфармоси, яъни жаноб амир шаҳ Султоннинг – *мулки ва давлати абадий бўлсин* – буйруғига бинонан Жаҳоноро мавзесида қад кўтарган олий арк ва қаср ҳамда юксак шонли, кўп равоқли гунбаз ва юксак дастгоҳли дарвозахонанинг тўғри пойдеворли пештоқи гулдастаси яратилиши муносабати билан Тўрахўжа эшон мунший Андижонийнинг назм таъби билан баён силкига терилган яна бир таърих эса ушбудир.

Таърих:

Дар ин замони фараҳ ақтарон, саъд анжом,

Амир Султони фаррухлиқо, мулк оро.

Гирифта тантанаи кўси жангу майдонаш.

Буллоди Руму ақолими Рус, мулки Хито.

Сахову базлу ато дар табиаташ маркуз,

Ҳаёву аҳду вафо дар жибилияташ пайдо.

Мадори мулку паноҳи жамиъи мазлумон,

Малозу маржаи арбобу эҳтиёжи аъно.

Ҳазор шукр зи лутфи аъмими раббоний,

Зафар мулозиму нусрат ҳамеша роҳнамо.

Расида бар сари ў подшоҳи тўқсон икки,

Бизад ба донишу биниш зи роҳ бе ҳижо.

Мутобеъон ҳама аз жоми давлаташ саршор,

Муҳолифон ҳама аз заҳри ҳайбаташ бе по.

Намуда амр надимони хоси дарғаҳи худ,

Ки то кунанд бино Ўрдаи Жаҳоноро.

Чунон макони фараҳбахши дилкушо ҳаргиз,

Надида чашми фалак Ўрдаи чунин асло.

Кашида ҳар яке аз тоқу пештоқу равоқ,

Ба сақфи гунбази ин чархи дун гўяд бино.

Аз он гуруҳи ақидат пажухи сидқшиор,

Ба қурб хос *ясовулбоши* аст Мир Бобо.

Давида аз пайи хизмат қадам намуда зи сар,

Ниҳода гўш ба фармон ситода бар по.

Намуда хизмати шойиста аз сари ихлос,

Гузашта рутбаи қадраш аз он жиҳат боло.

Дилаш чу ойина аз занги кин муназзех бод,

Табиаташ чу ҳама дам жумларо ба сидқу сафо.

Намуда нуктаи таърихи он муҳандиси фикр,

“Равоқи гунбази олий шуда баче зебо”.

Мазмуни:

Кувончга лим, бахтга тўла ушбу замон,
Фаррух юзли, юот безовчи амир Султон.
Жанг майдони ноқорасининг товуши,
Олган Рум шаҳри-ю, Рус, Хитой мулкин.
Саховат, қўли очиқлик табиатида жамдир,
Ҳаё, аҳду вафо зотида кўп мужассамдир.
Мулк мадори-ю, барча мазлумлар паноҳи,
Эҳтиёж аҳли-ю эзилганлар мурожаатгоҳи.
Минг шукрким, раббоний меҳр лутфидан,
Зафар мулозими, нусрат ҳамиша раҳнамо.
Келди боши устига тўқсон икки подшоҳи,
Илму дониш зарби-ла сурди йўлидан кўркмай.
Тобеларининг бари давлати жомидан саршор,
Мухолифларининг бари ҳайбати захридан тор-мор.
Қилди амр саройининг хос надимларига ки то,
Жаҳоноро Ўрдаси иморатини қилгайлар барпо.
Бундай қувонч бахш, дилгушо маконни ҳеч,
Кўрмаган фалак кўзи бундай Ўрдани асло.
Бўй чўзган тоқ, пештоқ, равоқининг ҳар бири,
Бу чархи паст гунбази шиптига тегар.
Ул эътиқодли-ю содиқ гуруҳдан,
Яқинликда хос ясовулбоши эрур Мир Бобо.
Хизмат кетидан югурди ясаб бошдан оёқ,
Солди тикка турганча хон фармонига қулоқ.
Ихлос юзасидан шойиста хизматлар қилди,
Шу жиҳатдан мартабаси қадри ўсди кўп.
Дили ойнадек кин зангидан пок бўлсин,
Табиати ҳамиша сидқу сафога тўлсин.
Таърихи маъносини қилди фикр муҳандиси,
“Олий гунбаз равоқи бўлди роса гўзал, зебо.

Бошқа таърих:

Зи рўйи рифъат таъмири ин бино, таърих:
“Равоқи гунбази олий шуда ба малак сиймо”.

Мазмуни:

Бу баланд бино қурилиши учун таърих:
Олий гунбаз равоқи бўлди малак сиймо.

//306^б Бу таърих ҳам амир Саъид Султонхон мадҳи ва Жаҳоноро Ўрдаси қурилиши муносабати билан айтилган. **Таърих:**

Амири хусрав, давлат мадор, ба мулк оро,
Шаҳомат дастгоҳ, дин паноҳ, довару доно.
Ба дўши у муборак бод доим хилъати давлат,
Ба ҳукми ў ҳумоюн бод назми кори ин дунё.

Ба зери мақдамаш помол бошад маснади иззат,
Ба фарки сар кулоҳи сардори доим бувад бар жо.
Рижол ул-ғайб аз шаш сў дуоғўёни ў бошанд,
Ҳамеша Хизру Илёс аз камаргоҳаш мадад фармо.
Муаянаш дар ҳама авқот кутби ғавс ҳазрат бод,
Алами Муртазо дар жангҳо созад ионатҳо,
Ба жоми давлаташ фармонбарон масрур хуррам бод,
Ба захри ҳайбаташ мақхур бодо зумраи аъдо.
Ливои аъдол бар фарқаш ҳамеша соягустар бод,
Низоми шаръ аз ройи матинаш қоим бар по.
Илоҳо, офтоби шавкаташ доим бувад тобон,
Нигаҳ дор аз хусуфи чашми бад дар авжи истило.
Мададкори ту раббилламин бодо ба ҳар сурат,
Нигаҳдори ту хайрилҳофизин аз кулли офатҳо.
Дар ин даврони пур офот, аҳди жўшиши исён,
Ба назми мулкдори-ю диндорист ў якто.
Ба рўзи разм чун Рустам, ба вақти базм чун Ҳотам,
Ба кори доди мазлумон чу Нўширвон адл оро.
Саховаткор, давлатёр, некандеш, дарёдил,
Жавонмард, жавонбахту шижоатпешаи якто.
Амири хусрави ислом аҳли шаръро ҳомий,
Мадори олимону маржаи арбоби **асфиё**.
Ҳамеша равнақи шаръи Муҳаммад бувад мақсудаш,
Ба вафқи нияташ ин давлати олий намуд ато.
Чу ман дар ҳаққи соҳиби давлатам вирди ин дуо созам,
Ба ҳаққи Аҳмади мурсал ижобат кун худовандо.
Назар бар ҳоли ман кун, дорад он хосияти иксир,
Ки то бошад вужуди миси ман якбораги тилло.
Барои шукри ин жоҳу жалолу неъматӣ узмо,
Гуноҳи сад чун олудаи журми хато бахшо.
Бихони гар бирони бар дари дигар нахоҳам рафт,
Дуо гўям ризо жўям ба ҳаққа қодири якто.
Ҳама пўшида як-як хилъати афв амон шоданд,
Мани ғамдида хурсанд ба як наззораи зебо.
Ба даргоҳи шаҳон оранд ҳар кас тўҳфаи чизе,
Дуҳои ки мазкураш намудам лўълу-лоло.
Амири хуравам чун хост қасре дар Жаҳоноро,
Ки гардад кишвари Фарғона зи он чун жаннат маво.
Ба тарҳи гунбази олий ишорат сохт биноеро,
Чу минои фалак софу ба рифъат ҳам осмон воло.
Ба ин хоки дараш фармони олий низ содир шуд,
Ки то бандам миён камари хизмати худро аз сад жо.
Чи гунбазе дар матонат ҳамчу кўҳи Бесутун росих,
Бар наъташ дар назарҳо шаъни он омад фалак фарсо.

Чунон густарда шуд айвони кайвон аз ду паҳлӯяш,
Саҳоб омад ба сақфаш бурёву хок аз боло.
Дарояд ҳар ҳазину нотавон баҳри тамошояш,
Нахоҳад рафт берун зи он макони фараҳафзо.
Зи банноёни мохир ҳар ки даври худ сураташ бинад,
Дигар пӯшад назар аз дидани ин қуббаи хазро.
//307^a Зи таъмири Жаҳоноро жаҳони кӯҳна шуд аз нав,
Сар то по музайян чун арӯсони қамар сиймо.
Зи рӯи ҳуш меъмори хирад таърихи ҳуш гуфто:
“Хумоюн бод асоси ин имороти Жаҳоноро.”

Мазмуни:

Хусрав амир, давлат таянчи, мулкка оро,
Қудратли, динга паноҳ, ҳакаму доно.
Давлат тӯни доимо муборак бўлсин эгнига,
Хукми билан қутлуғ бўлсин бу дунё ишлари назми.
Бошида сардорлик кулоҳи доим бўлсин барқарор.
Ғайб аҳли олти томондан дуогӯйлигини қилсин,
Ҳамиша Хизру Илёс белига мададкор бўлсинлар.
Ҳамиша ғавс қутби руҳонияти қўллаб турсин,
Ҳазрат Али байроғи урушларда ёрдам берсин.
Давлати жомидан фармони ижрочилар сероб,
Ҳайбати захридани душманлари тор-мор бўлсин.
Адолат туғи боши узра соя солғувчи бўлсин,
Шариат тартиби кучли ақлидан ўз ўрнида устивор турсин.
Илоҳо, шавкатининг офтоби доим чарақлаб тургай,
Истило авжида ёмон кўзлардан сақлагайсан мудом.
Ҳар бир ҳолатда мададкоринг бўлсин рабб ил-оламин,
Яхши сақловчи сақласин сени барча офатлардан омон.
Бу офатга тўла давронда, исёнлар тошиб турган замонда,
У эрур ёлғиз мулкдорлик ва диндорликни тартибга солувчи.
Жанг куни Рустамдек, базм вақтида Ҳотамдек,
Мазлумлар доди ишида Нўширвондек адолат безовчи.
Саховаткор, давлатёр, ташвишсиз, дарёдил,
Жавонмард, жавонбахт, шижоатпеша.
Ислом хусрави амири, шариат аҳлига ҳомий,
Олимлар таянчи, орифларнинг мурожаат жойи.
Ҳамиша Муҳаммад шаръининг равнақи бўлсин мақсади,
Ниятига яраша қилди бу олий давлатни унга ато.
Давлатим соҳиби ҳаққида дилу тилдан дуо қилсам,
Аҳмади мурсал ҳаққи ижобат эт ун худовандо.
Менинг ҳолимга назар солким, унда иксир хосияти бор,
Мис вужудим бирданига айласин тиллога.
Бу мансаб, шавкат, улуғ неъмат шукри учун,
Хато билан булғанган нечанинг гуноҳини кеч.

Чақирсанг келарман, лек қувсанг кетмасман бошққа эшикка,
 Дуо дейман, ризолик излайман, ёлғиз қодир ҳаққи.
 Барча кийиб бир-бир афв тўнини соғ-омон эрурлар,
 Мен ғамлик эса битта чиройли нигоҳ билан овунмоқдаман.
 Шахлар даргоҳига келтирар ҳар ким бирор тухфа,
 Зикрида қилган дуоларим эрур гавҳару жавҳар.
 Хусрав амирим Жаҳонорода бир қаср қурмоқ истади,
 Фарғона мамлакати бўлсин ундан жаннат маво.
 Олий гунбаз тарҳи билан ишора қилди бир бинога,
 Фалак миносидек софу баландликда ҳам юксак осмон.
 Саройида олий фармон ҳам содир бўлди,
 Хизмат камарини белимга боғлайман юз жойдан.
 Метинликда гунбази Бесутун тоғидек тўғри,
 Наътда назарга унинг шони фалакка тенг бўлиб келди.
 Икки ёнида кайвон мақомли айвони шундай юксалдики,
 Булут томига келиб тўшалди.
 Томошаси учун кирса мунгли ва нотавонлар,
 Бу дилга қувонч солувчи макондан кетгиси келмай қолади.
 Мохир бинокорлар ўз даврида бундай ҳол суратини кўриб,
 Бу зангори қуббага тикилишдан сира воз кечмай қолишади.
 Жаҳоноро қурилиб, эски жаҳон янгиланди, чунки у,
 Бошдан-оёқ ой юзли келинчаклар каби зийнатланган.
 Хушини қўйиб жойига ақл меъмори таърихини яхши айтди:
 “Қутлуғ бўлсин бу Жаҳоноро иморатининг пойдевори.”

Яна қабул аҳли уламози, расуллар саййиди авлоди ва ҳазрат Баҳо
 ул-ҳақ вад-диннинг набираси Эшон Боқиҳўжа эшон Султон Саидхоннинг
 Хўқанди латиф салтанати палосида иқбол бахтига етишгани муносабати
 билан жуда яхши бир таърих айтганлар.

Таърих:

Шукри Эзид ки аз насими қабул,
 Кард охир баҳори раҳмат гул.
 Соғари вожгуни амният,
 Шуд зи саҳбои адли ў пур мул.
 Гашт таърихи ҳукмронии ў,
 “Навбати салтанат шуд **хушгул**”.

Мазмуни:

Худога шукрим, қабул насимидан,
 Ниҳоят раҳмат баҳори гуллади.
 Хавфсизликнинг синган қадаҳи,
 Адолати булутидан майга тўлди.
 Унинг ҳукмронлик таърихи бўлди:
 Салтанат навбати бўлди хушгул.

Бир неча оғиз сўз жаноб соҳибқиронийнинг довиюрак лашкари билан хужум учун қўзғалиб, йўлга тушгани баёнида

Туркистон вилоятида рўй берган даҳшатли воқеа ва юз кўрсатган кўрқинчли ҳодисадан ҳамда ҳазрат Авлиё Ота фуқароларининг шаҳидлиги-ю Ўрус кофирларининг шафқатсизлиги ва *амир лашкар*нинг ул динсиз кофирларга зафарли равишда танбеҳ берганидан сўнг, **шеър:** Сухан гузидатарин неъматиди худованд аст, Касе чи донад то пояйи сухан чанд аст (Сўз худованднинг сайлаб-танлаган неъматидир, Киши қайдан билсин сўзнинг не қадар кучлилигини.); билим аҳли ва кўрар соҳибларининг соғлом таъб ва ўткир зехнларидан яширин ва бекитикча қолмасинким, ўз вақтидаёқ оз кўринган хавотир олдини олмоқ ва юракка тушувчи васвасалар йўлини бекитмоқ хайрли иш бўлиб, аммо мустаҳкам давлат қалъасига заифлик келтирувчи ваҳимали шубҳаларни йўқотмаслик шайтон кутқусини йўқотмай, балки шу бепарволик билан унга бўсунишдир. Бу эса шоҳлар учун салтанат асоси истиқомати ва давлат қоидалари мустаҳкамлиги ишида ножойиздир. Барча ҳолатарда ҳам қаттиқ ва мустаҳкам туриб, ғафлат ва лоқайликдан йироқ бўлмоқлари лозим. Ғафлат ва лоқайдлик сарварлик маросими ва сардарлик қонунларида жабр иши ва қабоҳат юмуши саналади. **Байт:**

Ба таҳқири душман назар доштан,
Бувад хок дар дида анбоштан.
Ба як ришта сад лаб тавон дўхтан,
Ба як шўъла мулке тавон сўхтан.

Мазмуни:

Душманни кичик деб билиш,
Ўз кўзига тупроқ сочгандек иш.
Бир ип билан минг лабни тикса бўлур,
Бир шўъла билан бирор мамлакатни куйдирса бўлур.

Бу қоидаларни айтишдан ва бу сўзларни баён этишдан мақсад замона оқиллари қулоғига етсинким, бир минг икки юз саксон биринчи (1281) йилнинг зу-л-ҳижжа ойи бошида³³¹ Муш (Сичқон) йили ўрус кофирлари Олма Оти мавзеидан беадаблик юзасидан ва номуродлик оёғини андишасизлик дашти тошлоғига қўйиб, Марки қалъаси устига //307⁶ етиб келишди. Марки Тошканд вилояти музофотларидан бири бўлмиш қалъадир. Қалъа аҳли халқи бу ҳолдан хабардор ва огоҳ бўлгач, ҳаммаси якдил ва бирдамликда оғзи бирлик билан устивор турган кўйи қалъадорлик эҳтиётига киришиб, душманга қарши Искандар тўғонидек жой олиб, оёққа қалқдилар ва қулай фурсатни кутиб, ул ёмон тийнатли кофирлар дафъига тайёр турдилар. Кофирлар аҳли мусулмонлар журъатини таҳқиқ наари билан мушоҳада қилгач, қалъа фатҳини ўзлари учун қаттиқ ва оғир иш англадилар. Қалъага яқинлашиш амалга ошадиган иш бўлмай, ноилож хийла ва макр, урушда тубан ва номардлик саналган машғулотларга ўтиб олдилар ва ул кофирлар наздида юмшоқ мум шамни эзишдан ҳам осонроқ иш бўлган

³³¹ 27 апрель 1865 йил.

ертўла лаҳмини кавлашга киришдилар. Озгина фурсатда ул бадхиёнатлар мулчари бўлган қалъа дарвозаси тагига етказдилар ва ул чуқур ичига қанча дору кукуни бўлса, лиммо-лим тўлдириб, қоронғу тунда чуқур бошидан турган кўйи жаҳон ёқувчи оташни қалъага қараб отдилар. Бирданига оташ шўъласи учкунлари ул сарманзил нишонига етди. Ундан сўнг душман аҳли зўр бир ҳамла воситасида дору зарби етган мавзедаги қалъа дарвозахонасини бир нечта пахса девори билан бирга кўпориб, ер билан яксон қилдилар. Қанча қалъа халқи бўлса, баъзиси ўз хавфсизлигини ғанимат билиб ўша қоронғу кечада ўзини зимзиё йўлга уриб бадар кетган эса, айримлар тарафларнинг урушидан сўнг золимлар кўлига асир тушиб, олий шаҳидлик даражасига сазовор бўлдилар. Кофирлар бу даҳшатли воқеа ишидан тинчигач, иморат ва қалъа деворларини теп-текис ва яксон қилиб, мазкур ойнинг ўн иккинчисида ул узоқ манзилдан ҳазрат Авлиё Ота қалъаси устига етдилар ва ул шаҳар ва атрофлар бошлиғи Ниёзали аҳвол танглигини урушмаслик баҳонаси қилиб, ёнидаги бир нечта одами билан бирга Туркистон тарафига Мирзо Давлат ҳузурига бадар кетди. Шаҳар ҳоким ва эл бошқарувчидан холи қолгач, фаранг кофирлар ҳеч ҳаялламай тезликда қалъа қамалига киришиб, шаҳар ичига ҳар тарафдан тўп отишга бошладилар. Шаҳар фуқаролари ҳар кўча ва бозорда ўзларича ғайрат ва журъат қилиб, //308^a шаҳар дарвозасидан чиқиб, ул лаънати кофирлар билан азим бир уруш қилдилар. Фойдаси бўлмагач, яна қайтиб келиб, қалъага кириб қамалдилар. Шақоват аҳли фуқароларни урушда ўзига тенг кўрмагани учун ул кофирлар журъатининг бири минг бўлиб ва қалъа деворини тўп ўқлари остига олиб, шу жанг ҳийласи билан тутуни ичида дарвоза олдига етишиб, тўп зўри натижасида бирданига шаҳар ичига кирдилар. Қалъа аҳлининг ҳамиятли кишилари ўз аҳлу аёли ор-номусини ўйлаб, уч кеча-уч кундузгача бозор ва кўчалар бошида оёққа туриб, хотину боласи билан бирга шундай азим бир саваш ясадиларки, ҳеч бир подшоҳ замонасида бу тарздаги жангу жидол рўй бермаган. Тошкент ҳокими Нормухаммад *қўшибегидан* бирон мадад ва ёрдам келармикан, дея интизорлик кўзини Чимкант йўлига тикдилар. Чунки ул номард икки ой олдин Тошканддан Чимкентга келиб, шу ерда истиқомат қилмоқда эди. Аммо буларнинг барини эшита-била туриб, ул шижоаткорларга бирор мадад бермади. Аллоҳи таоло амири кабирнинг умру давлатини зиёда қилсинким, унинг танбеҳини жуда яхши бир тарзда бердилар ва бу иш олам аҳлига ибрат бўлди. Ниҳоят кўп ҳаракатлардан сўнг фуқаролар ҳоли танглашиб, “аломон” дея дод-фарёд кўтардилар. Кофирлар бу ҳолдан хабар топиб, вазиятдан воқиф бўлгач, урушни тўхтатиб, қандай равишда бўлса шундай тарзда ярашиш йўлини ўртага солдилар. Сўнг бир-бирлари ўлигини майдон ўртасидан олиб, ҳар қайси ўз дин ва ойини бўйича дафн қилдилар. Ўша жанг куни эркаку аёл, катта-кичик мусулмонлардан бир минг олти юз нафари шаҳидлик даражасига лойиқ ва мушарраф бўлдилар. Кофирлар ўлигининг сон-саноғи йўқ эди. Бу аламли ва даҳшатли воқеалар устига неча минг ўрус кўп сонли *қозоқ* билан тил бириктириб, Оқ масжид томондан келиб, Туркистон деб ҳам аталувчи Ясси шаҳрини қамал қилдилар.

Бу юртларнинг ҳокими бўлмиш Мирзо Давлат³³² шижоат ва мардоналик юзасидан ўз лашкари билан бирга кофирларга қарши урушга чиқиб //308^б ва азим жанглар барпо қилиб, жанг майдонидан қайтиб келгач, шаҳарга кирмоқчи бўлганларида қарасалар, шаҳарнинг ярамас каззоблари ва касофат шиорли бузғунчилари бу босқинчилик ҳаракатларидан бир неча йил илгари кофирлардан нафақа олувчи бўлиб, ваъдаи ваид ва башорати навид бериб, вилоятни кофирларга пешкаш қилганлари сабабли шаҳар дарвозасини мусулмонлар юзига қарата Искандар тўғонидек беркитиб, қалъа девори томондан бир нечта жойидан рахналар солиб, кофирларни ичкари киритган эканлар. Назар мушоҳадаси ва қулоқ эшитувчилиги билан бу афсусли ва мингларча дариғли хабардан воқиф бўлиб, дарвоза оғзидан қайтиб кетган кўйи муносиб бир жойга кўш ташладилар ва ўша кечани бир бало қилиб ўтказиб, эртасига тонг билан Тошканд вилояти сари кетдилар. Йўл асносида Чимкент вилоятига кириб, аммо Нормухаммадни кўрмай ўтиб, Қароқамчи манзилига етиб, ҳазрат Миён Халил соҳиб³³³нинг боғига тушдилар.

Бу можаро баёни воқеалари кундан-кун кетма-кет равишда жаноб амир Султон Саидхон қулоғига ета киришди. Соҳибқиронлик ғайрати жўшга ва мардоналик шижоати хурушга келиб, нусратпаноҳ сипоҳга керакли уруш асбоби ва қурол-яроқ жамлаш пайига тушди. Ён-атроф ва музофоту вилояту қасабаларнинг ҳар томонидаги саркардаларига марғуб иноятномалар юбориб, лашкар йиғилишида етук сайъ-ҳаракатлар бажо келтирди.

Муаллифнинг **манзумаси**:

Музаффар рафиқ, саодат қарин,
Худо карда рўзе ба сад офарин.
Ато карда мулку саодат ўро,
Муқиму саломат нишонд ўро.
Ҳамиша ба давлат муқимаш кунод,
Қарин маломат ба гирдаш мабод.
Зи адлу адилаш бувад соя ўро,
Зи нахли умедаш шавад бор ўро.
Зи тавфиқи давлат бо насиб,
Кушода кунад фатҳ болаш қариб.
Ба ин давлату ҳашматаш чоқ бод,
Қарини саодат бар ў тоқ бод.
Зи адлаш вилоят ба по судаанд,
Зи собикнишинон гарав бурдаанд.
Чунин довару додгустар амир,
Ба қайдаш дар овард зи душман асир.

³³² Мирзо Давлат – Давлат кўрбоши додхоҳ Қаротегини (ваф. июль 1864 й.)

³³³ Миён Халил ҳазрат – ваф. 1285/1868-69 йили. Уламо ва дипломат. Пешоварда оламга келган. Ҳаждан кейин Қозон шаҳрига келган. Бу ерда татар уламоларидан бири бўлган Мулло Фатхуллоҳ (1767-1843) кизи Фотимага уйланган. 181-1842 йиллари Қўқондан Россияга элчи бўлиб борган. 1862 йилгача Тошкентда яшаган. Жияни Миён Фазл Аҳмад Бузруг хожи билан Бухорога кетган ва амир Музаффар ҳузурида бўлиб, шу ерда вафот этган.

Замоне ба таърихи ҳаштоду як, (1281)
Ба шўҳрат шуд аз кофирон фатак.
Ҳамият висор, фалак интибоҳ,
Зи ғайрат азимат намуданд ба роҳ.
Сипоҳи ки хосу Жам андеш буд,
Ки аз сад ҳазораш адад беш буд.
//309^a Жиловдор ҳастанд дар тозу так,
Фузун буданд аз сад ҳазору ду лак.
Чуноне бирафтанд пур кину сутуҳ,
Ҳамоат пазирай, Албурз куҳ.
Ҳама борвар, пур салоҳ бизад,
Ба душман расиданд кунанд гард-гард.
Чунон мардумони набард озмой,
Ба аъдо расидан кунанд хокпой.
Ғирева занон бар сараш медаванд,
Ба шамшири буррон сараш мезананд.
Ҳамеша ба нусрат, ба фируз жанг,
Ба вақти ду саф аждаҳову наҳанг.
Ҳама мардумони зафар пеш буд,
Ки аз сад ҳазорон адад беш буд.
Ба зўру ба панжа диловар буданд,
Ба мардонаги чун баҳодур буданд.
Худованд карда зафар бо насиб,
Ба ҳар душмане мешуданд анқариб.
Ба душман мавосо-мадоро набуд,
Ба шамшери тезаш сараш мерабуд.
Ба ҳангоми жангаш бисўзад шарар,
Зи душман намонад чуноне асар.
Ҳама боқиёташ фано бар равад,
Ҳама толиҳоташ фано дар шавад.
Ки зоти амирам масуни худост,
Масуни худо доимо бо худост.
Чунин доди марди бидеҳ дар амир,
Ки созад азони кофиронро асир.
Ҳаҳонро ба феруз қайдаш дар ор,
Бар орад аз он кофиронаш димор.
Худоё ба Аттор файзе расон,
Шавад соҳиби мамлакат дар омон.

Мазмуни:

Ғолибликка дўст, саодатгадир яқин,
Худо айтар унга ҳар кун юз офарин.
Ато этмиш эгам анга мулку саодат,
Ўтқизиби тахтида турғуну саломат.
Ҳамиша давлат билан муқим тутсин,

Маломатни атрофидан қувғин этсин.
Адолати ўзига соя солгувчи соябон,
Умиди ниҳоли мева берсин бир уммон..
Давлатига муваффақият насиб этсин,
Боши узра фатҳ қанотини кенг ёйсин.
Шу давлату ҳашамати топсин равнақ,
Бахту саодат унга ёр бўлсин фақат.
Адолатидан вилоят аҳли пойига юз сураб,
Бурунгилардан минг бор ортиқ суяр.
Шундай дод сўраб адолатли амир,
Душманларни қўлга олиб, этди асир.
Сана бир минг икки юз саксон бир,
Шуҳрат қозонди, енгилди ул кофир.
Ҳамиятли ватанпарвар, осмон ҳиммат,
Қўшин ғайратдан йўлга қилди азимат.
Бу хос қўшин Жамшиддек мағрур,
Сони юз мингдан ҳам ортиқ эрур.
Югурушда жиловдор эрур бари,
Юз мингу икки лақдан ошиқ улар.
Шундай йўл юришди қасос пайида,
Келбатлари худди Албурз тоғидек.
Барчаси қурол-аслаҳага орқалаган,
Душманни қийма қилишга шай.
Уруш кўрган паҳлавон мардлар,
Душман устига етса янчишга қодир.
Бақириб-чақириб ташланарлар ғанимга,
Кескир қилич билан бошини шарт узарлар.
Ҳамиша ғалаба ва зафар топиб урушда,
Саф тортганларида бари аждаҳову наҳанг.
Зафар жангчилари бариси олдинда эди,
Юз минг нафардан сонлари кўп эди.
Зўрлари кўп, билаклари бақувват, довюрак,
Мардоналикда баҳодир эди барчаси.
Худованд уларга насиб этиб зафар,
Душманга яқинлашган заҳоти бўлишар музаффар.
Душман билан сулҳ йўқ, аяб ўтирмас эдилар,
Қилич билан душман бошин узардилар.
Жанг пайти олов гурилларди гўё, ёниб,
Душмандан қолмас эди ҳеч бир асар.
Бор-буди фанога равона бўларди,
Кофирлик динлари фано елига учарди.
Амирим зоти илоҳий дахлсизлик остида,
Илоҳий дахлсизлик доимо худодан эрур.
Худойим, мардлигини орттир амирнинг,

Кофирларнинг барин қилсин у асир.
Жаҳонни унга тобе қилғил, токим,
Кофирлар бошидан дуд чиқарсин.
Худойим, Атторга файз етказ бу он,
Юрт эгаси жонини сақлагайсен омон.

Амир Саидхон соҳибқиронийнинг ўрус устига лашкар тортгани ва киромли амирнинг малики мустаон инояти билан фатху нусрат топгани

Субҳоний иноят ёрдами ва яздоний меҳрибонлик инояти билан жаноб соҳибқироний мақсади ҳосиллик тахтига ва давлату шодмонлик ўриндигига чиқиб, адолат нурлари ва иноят партави билан раият аҳволи манглайи ва халқ ҳоли пешонасини ялтиратгач, жаноб хоннинг кутлуғ кўнгли сари ўтган замонда айём ҳодисалари зараридан мамлакатга етган вайронагарчиликни тузатиш ва бошқа ҳар хил халаллар тадорикини қилиш ҳамда бутун хайр анжом вилоят бўйлаб хосу омга нисбатан рўй берган турли хил талотум оқибатларини тугатиш фикрлари йўл топиб, элга зулм ва халққа озор каби ёмон расму русум ва нохуш бидъатларни жаҳон майдонидан супуриб ташлаб, ҳукумат осойиши ва давлат барқарорлиги //309^б ва истиқомат истиқори сари киришмоқчи бўлдилар. **Байт:**

Жаҳонпарваре шимааш дину дод,
Ҳалиму хирадманду некў ниҳод.
Ситамро зиён, аддро суд аз ў,
Худо рози-ю халқ хушнуд аз ў.

Мазмуни:

Бир жаҳонпарвар, хислатида дин, адолат,
Вужуди соф, оқилу юмшоқ табиат.
Ундан ситамга етар зиён, адолатга наф,
Худо рози-ю, халқ ундан кўп хурсанд.

Аммо, айти шундай маҳалда тақдир тақозоси билан замоний ҳодисалар ва ногоҳоний аломатлар сабабли мазкур йилнинг сафар ойида фалак айланишидан ваҳшат асарли хабарлар кети узилмай, жаноб соҳибқиронга етказишга киришдиларким, ўрус лашкари йўл ва атрофдан етиб, баъзилари Марки ва Авлиё Ото каби қалъаларни босиб олиб, яна бир бўлаги эса Туркистонни эгаллашга киришиб, фитна раҳшини жойидан кўзгатдилар ва зарар етказишнинг қийинчилик тупроғини давлат аҳли бошига сочиб, Чимкент ва Тошканд тасхири ҳаваси ул нобакорлар димоғига тушган. Умид шулким, қаҳрамонлик туғи ва шижоат байроқларини бу диёр сари хилпиратиб, бу ёнғин чиқарувчи тутуннинг шўъласини мардоналик суви билан ўчирмасангиз пичоқ суякка етишажак. **Қитъа:**

Агар на ҳайбати шамшери подшоҳ бувад,
Шўрҳо ки ба якдам зи шаҳр бар хезад.
Касе ки даст чап аз дасти рост нашносад,
Ҳазор фитна чу дасташ диҳад бар ангезад.

Мазмуни:

Агар подшоҳ қиличин ҳайбати бўлмаса,
Шаҳар аро бир дамда туғёнлар қўпар.
Ўнг қўлини чапидан ажрата билмаслар,
Дастидан минг фитналар қўзғалар.

Жаноб соҳибқиронийда илтимос шуким, тўхтовсиз йўналиш
жиловини қўлдан бермай ва жаҳонбонликнинг зафар оятли байроғини бу
тарафга тортсалар. **Байт:**

Оташеро ки халқ аз он сўзанд,
Жуз ба куштан илож натвон кард.

Мазмуни:

Халқни ёндирувчи ўтдан,
Ўлишдан бошқа чораси йўқ.

Жаноб соҳибқироний бу маънидан хабар топгач, ул томонга
йўналишни жазм қилиб, гардун маосир асоқирни чақиришга фармон чиқиб,
вилоятнинг барча музофотлари ва қасабалар фармонраволарига ва элат
бошлиқларига марғуб иноятномалар орқали ислом дини ор-номусини ҳимоя
қилишга чақириб, таҳдид ва таъкидлар билан бажо келтирдилар. Бу қувонч
аломатли хабар етишган заҳоти диёр ва шаҳарнинг ҳар томонидан мансур
аскарлар топшириқ олган йиғин билан чиқиб келишга киришдилар. Фалак
юлдузлари сони уларнинг сони олдида арзимас миқдор бўлиб, идрок мусоҳиб
соҳиблари ва дарк аҳлининг софий тийнатлари лашкпр сони шарҳида ҳайрон
эдилар. Улар қутлуғ Ўрда сари ошиқиб, давлат ва соҳибқиронликнинг
фалакка етувчи соябон-чатри соясида жой ва ором олдилар. **Назм:**

Боз ар чун лашкар омода гашт,
Бар омад ба асбу даромад ба дашт.
Ба қасди адув танг баста миён,
Ба олмоси кин тез карда синон.
Аз сумми //310^a сатурон дар он паҳни дашт,
Замин шаш шуд, осмон гашт ҳашт.

Мазмуни:

Мана яна қўшин бўлди тайёр,
Отга миниб, дашт сари чиқишди.
Душман қасдида белни сиқиб боғлашди,
Қиличларни қасос олмоси билан қайрашди.
Кенг дашт аро отлар туёғидан,
Ер олти бўлди, осмон эса саккиз.

Жамшид мартабали жаноб соҳибқирон мазкур йил муҳаррамнинг
йигирма тўққизинчиси сешанба куни зафар паноҳ байроқни фалак авжи ва ой
зуврасигача кўтарди. Қиёмат асар кўч ғулғуласи суву қуруқлик атрофи ва
етти иқлим мамлакатига зилзила солди, ундан ортиғи бўлмайдиган
даражадаги тўла йўсун ва ойин билан юзни йўлк тутиб манзилма-манзил
юриб кетдилар. **Назм:**

Якрони давлат зери рон, чатри ҳумоюн бар забар

Фатҳ аз ясору аз ямин чун илоҳий роҳбар,
Шодравон соҳибқироне то айвони кайвон афрошта,
Оёти фатҳу фирузий бар роёти зафар тироzi хоний ангошта.
Моҳчаи чатри осмонсояш, пайкари мунаввари хуршед,
Ва гуҳари тожи саодат сиймояш нурбахши афсари Жамшед.
Парчами алами зафар шиораш “Ва рафаъно фавқакум ат-Тур”³³⁴.

Мазмуни:

Давлат оти оёғи остида, қутли чатр фатҳ устида,
Ўнгу сўлдан илоҳий раҳбар, соҳибқирон кайвон айвонигача,
Хонликнинг зафар нақшли, фатҳ оятли байроғини кўтарган.
Осмонга тегар чатри моҳчаси, гавдаси куёш нурли,
Саодат сиймоли тожи гавҳари, жамшид бахти узра нур сочар.
Зафар шиорли туғи, “устингиздан Тур тоғини кўтариб турдик”.

Анча манзилларни босиб ўтгач, қутлуғ мавкаб Тошканд вилоятига етиб, шу ерда туриш палосини ёйдилар. Бир неча муддат олдинма-кетин келган лашкар шу жойда тўхтаб, сафарга лозим қанча асбоб камчилиги бўлса тўлдириб ва синиқ-бузуғини созлаш ишлари бўлса, амалга ошириб, йўлга тайёр қилдилар. Сўнг аста-секинлик билан ул мақом иродасини қилиб, раҳшсифат саманд отларнинг жиловини ул томонга бурдилар.

Муаллифдан:

Музаффаре ки зи осори ўст фатҳу зафар,
Муктадаре ки ато карда аз қазову кадар.
Ҳамеша адлу шараф дар жаҳон мақбул бодо,
Ба равнақи азалий доварист карру фарр.
Насиби рўзи давлат атои довари ҳақ.
Ба дастбўс кифоят зи расида хайру шар.
Аз он замон ки адолат ў аён гардид,
Ба ҳукми довари ў ҳар суҳан шуда гуҳар.
Жаҳону халқ ҳамиша ба адл осуданд,
Бо чунин карамеро худо бикарда асар.
Ба равнақу мушрифаш то ҳамиша мақбул бод,
Ки дар замон аёлат шуд газанди зарар.
//310^б Ки умри иззату давлат ҳамеша афзун шод,
Сарири пояйи адлаш ба хайрхоҳ асар.
Худой равнақи иқболашон кунад афтаҳ,
Ки аз саодати азалий бишнавам фатҳ, зафар.
Накарда ҳеч амуре ба ин санад буданд,
Замони ў нашуда инчунин ҳакам, довар.
Расида бод ба мақсад, худо ниғаҳ дорад,
Ҳубувват акс пазирад, шараф шавад ховар.
Саодати азалий то ҳамеша ёр, худо,
Ки Хизр ёвару Илёс то шавад чокар.

³³⁴ Қуръони карим, 2:63.

Ситезагар нарасад, муддао ҳамеша мағмум бод,
 Ривожидавлати ӯ инчунин шавад абтар.
 Ҳаводисоти замон доимо расад сўзад,
 Ки душманону адувро жафо расад зи шарар.
 Зи тозаги нарасад муддаои хирасарон,
 Аз он сабаб ки бибуданд жумлашон кофар.
 Дуои жони азизони худо кунанд мақбул,
 Саломаташ бирасонад аз ин хатира сафар.
 Чунон ба ҳиммати олий ирода фармуданд,
 Ба ҳар кужо ки расанд то кунанд зеру забар.
 Хаёли хом нахўрда чунон шаванд хосир,
 Зи баъди мо накунанд кофирон роҳ гузар.
 Ба соҳиб зафарам доимо зафар бахшо,
 Расанд фатҳу башорат, навиду нек хабар.
 Аз он сабаб ҳамаи мо шодмон гардем,
 Ки шоядаш бирасад муждаҳои нектар.
 Ижобати карамат то макун зи ман зое,
 Қабули қобил даргоҳи неkhoху сияр.
 Ба неkноми-ю доим ҳамеша мақбул бод,
 Саодати азалий то шараф кунанд ахтар.
 Ба аззу иззати номи ба ҳаққи шери худо,
 Ижобаташ бикуну то ба ҳоли ӯ бингар.
 Дуои жумлаи ғарибон ижобаташ фармо,
 Кудуми давлаташон то расанд хайротар.
 Ки соҳиби зафар омад зи ҳужжат таърих,
 Тафоли хабараш хуб омадаст ба назар.
 Ҳамеша ёди худо мекунад ҳазин Аттор,
 Ки доимо ба дуо, нест муддаои дигар.

Мазмуни:

Бир музаффарким, ундан аломат фатҳу зафар,
 Бир қудратликим, ато айлаган қазову қадар.
 Доимо адолату шарафини жаҳонда мақбул,
 Азалий равнақини эса ҳамиша ривожли қил.
 Давлатнинг насиби Ҳақдан келган бир ато,
 Қўлинг кафтин ӯпсин яхши, ёмондан айро.
 Адолати бўлган кундан буён зоҳиру аён,
 Ҳукмидан эрур ҳар бир сўз гавҳарли баён.
 Жаҳон ҳалқи адолат тўшагида кўп ястанди,
 Шундай карамни берди худо деб мақтанди.
 Равнақу шарафи ҳамиша қабул топсин, чун,
 Бир пайтлар кўрганимиз зарар эди-ю, мунг.
 Иззатли умри-ю, улуғ давлати ортсин ҳар он,
 Адолати тахти пояси хайридан ҳалқ омон.
 Худо иқболи равнақин юксалтирсин яксар,

Азалий саодатдан эштайлик нукул зафар.
Ўтган амирлардан ҳеч бири эмасди бу янглиғ,
Кўрганимиз эрди фақат у замонда танглиғ.
Мақсадига етсин илоҳо, ўзинг асра уни худо,
Меҳр сочиб қуёшдек, шарафи бўлсин хувайдо.
Азалий саодати ҳамроҳи, худо ёри бўлсин,
Хизр яқини-ю, Илёс эса мададкори бўлсин.
Душман юзи терс дўнсин, ғанимни боссин ғам,
Давлати ривож шундай юксалсин дамба-дам.
Келган замон ҳодисалари ёнмайин сўнсин,
Жафоси ўти фақат душман устига инсин.
Қайта ғаним ёмонлиги қўпмасин жойидан,
Келмасин, юрт харобдир кофирлар пойидан.
Азизларнинг жон дуосин худо этсин қабул,
Бу хатарли сафардан омон қайтарсин Ул.
Олий ҳиммат билан йўлга тушди қўшин,
Тутган ерида душманни аёвсиз янчсин.
Хом хаёл душманни ҳалок этсин буткул,
Бундан сўнг юртимизга топмасин ҳеч йўл.
Соҳиби зафаримга доимо бахш эт зафар,
Сўнг бизга етказ шул фатҳдан хушхабар.
Эшитиб уни бўлайлик шоду фархунда,
Балки келар бундан ҳам яхшироқ мужда.
Ижобат караминг тутма сен мендан дариг,
Даргоҳинг қабули ила бўлай ғамдан фориг.
Яхши ном билан ҳамиша ёруғ бўлсин юзинг,
Азалий саодатдан шараф топсин юлдузинг.
Худонинг шери ҳаққига иззатли ном ила,
Ижобат бахш эт, ҳолидан хабар ол, қара.
Ғарибларнинг дуосини ижобат айла кўпрак,
Давлати қадами етсин бундан ҳам юксак.
Зафар соҳибининг келиб тарих ҳужжатидан,
Фоли хабари яхши чиқди олий иззатидан.
Ҳамиша худо ёдини қилур мунгли Аттор,
Хон дуосидан ўзга унда яна не муддао бор.

Сайид Султонхоннинг фотиҳа бериб, Мулло Алиқулини кофирлар урушига равона қилгани

Мулло Алиқули лашкар сардори бўлиб йўлга тушди ва анча манзилу маконларни орқада қолдириб, Шарабхона мавзесига етди. Шу ерда иқбол чодирларини жоҳу жалол фалаки авжигача етказиб, манозил нузулгоҳи қилдилар. Ўша истироҳат вақтида туннинг бемаҳал пайти Тошкант вилоятининг катталаридан бири саналмиш Ниёзали *понсад* тезлик билан ул

мавзегга келиб, ўрус кофирлари икки тараф ва тўрт жиҳатдан Чимкент шаҳри яқинига тахминан ярим фарсахдан кўпроқ масофага келиб тушиб, давлат устунлари ва маслаҳат соҳиб кишилари Сиз жанобнинг рухсатисиз урушга киришмай, жанга орқага суриб, майманат лузум кадамингиз интизорини чекиб турибдилар. Уруш майдонига тўхтовсиз равон бўлишингизга тўғри келади, деган хабарни етказди. Бу хабарни эшитгандан сўнг жаноб мулло Алиқули ўша тун ярмида кўзғалиб, ҳиммат раҳшини мақсуд йўлида //311^a жилвагар қилиб, йўлга тушдилар. Тўла тезлик билан неча масофа ва бекатларни босиб ўтиб, зарнигор офтоб чиқиш вақтида Чимкентдан ўтгач, ул муддао бошига етиб, қўш ташладилар. Улуғлар билан мулоқот қилинганч “**ишларингизда** бир-бирингиз билан маслаҳатлашинг”³³⁵ каримасидаги каби раҳбарларнинг йиғин шарафи машварат расми бўйича ташкил топиб, кўйидаги қарорга келинди: “Давлат ҳолига нима лойиқ бўлса, тўхтовсиз ва ҳаялламай дин душманлари устига бориб, унга ташланайлик ва ҳар қандай қилиб бўлса ҳам ул мукаддирлар ичига фитна даҳшатини солайлик. Бундан кофирлар дилига ҳайқиш тушгай.”

Бу муддао асносида Алиқули сардорнинг саодат лузум ҳужуми овозаси ҳасм қулоғига етиб, ўз ҳолича саросимавор бўлиб, Оқ масжид ва Туркистон кофирлари нузулгоҳи бўлмиш Сассиқ мавзесида ул кофирларга хавф ва кўрқув ваҳми тушди ва тепалиқдан ўзини жар тагига олиб ва нусрат асар лашкарнинг келиш йўлини тўсиш мақсадида садди Искандардек чуқур хандақ кавлаб, арава, ғалла, туя, сигир, от ва не асбоб ашёси бор бўлса, маҳкам ва мустаҳкам боғлаб, худди йўловчи мусофир ва ғариблар каби йўлда шай турдилар. Мулло Алиқули *эшик оғоси* нусратни жиловга олиб ва иқболни узангида ва шарафни осмонга етказиб, фатҳга ишорат эшиги бўлмиш ғалабага ёр аскарга жангга киришни буюрди. Бу лашкарнинг сони етти иқлимнинг тез ҳисоблагувчи муҳосиблари ўндан бирини санаш пайидан бўлишса ҳам албатта ожиз ва қосир келиш даражасида кўп, қалам аҳли котиблари Зол фирқасининг баттол гуруҳлари сони ҳисоб-китобига киришсалар, ҳар ойина ажзу қусурини эътироф этишлари каби чексиз миқдорда бўлиб, ён-атроф ва жавонибни тутган эдилар. Улар довюраклик тоғининг йўлбарслари ва жасурлик, баҳодирлик денгизи наҳанглари сингари ўз сафларини мустаҳкам қилиб ва шижоат қадамини мардоналик водийсига кўйиб, мардлик билагини кўтардилар. Муҳолифлар сипоҳи ҳам шундай миқдорда кўп сонли эдики, ложувард осмонининг шоҳсувори бўлмиш қуёш жамшиди ҳам шунча кезиб, бу каби лашкарни кўрмаган ва ҳеч бир замонда уруш майдонига бу янглиғ чексиз аскар кирмаган ва бирор қўшин бундай жамият билан жалодат юзини размгоҳ сари қаратмаган эди. Шунга қарамай мусулмонлар сипоҳи ҳам жангга кириб, иккита улкан денгиз мавжлари бир-бири устига ташланган каби бўлди. Ҳар икки тарафдан ҳарбий ноқора ва размий най садога кириб, ислом отлиқлари дупурининг овози айланувчи гардун тосига тегиб жаранглади ва духул садосидан ҳамда майдондаги кекса-

³³⁵ Қуръони карим, 3:159.

ю ёш //311⁶ жангчиларнинг бақириқ-хайқириғидан фалакдаги малак қулоғи кар бўлди. **Байт:**

Ба жойи нағмаи най савти дилкаши ҳуффоз,
Ба жойи журъаи май бодаи муҳаббати дўст.

Мазмуни:

Най нағмаси ўрнига ҳофизнинг дилкаш товуши,
Май қултуми ўрнига дўст сиевгисининг бодаси.

Елдек учувчи чавандозлар ва чакмоқ аломатли мардлар эгнларига темир зиреҳ ташлаганча аскарлик номини улуғлашга тушдилар. Жавшан ва ҳафтонлар, қилич ва қалқонлар, парли ўқ ва ўткир қиличлар ярқираб, чиний ойналар шўъласи нурлари каби исломийлар камаргоҳида хуршид нури кўринар, мисрий қиличлар партавида чақин ярқираб, кофирлар кўзини камаштирар эди. Донг таратган довьюраклар ва фил гавдали баҳодирлар тўнғизлар шикори сайри тариқасида елдек учар, шамол кирдорли, тилло жабдуку эгарли отлар устига миниб, ғазот уруши бахтига эришиш учун жангга қаттиқ киришиб, “Мушрикларни қатлга етказинглар”³³⁶ шаҳодати бўйича ва “Аллоҳ йўлида жиҳод қилинглари”³³⁷ мазмунига амал қилиб бирданига дин душманлари устига ёпирилари эдилар.

Байт:

Бар омад зи қалби ду лашкар хурўш,
Расид осмонро қиёмат ба гўш.
Ду лашкар ба ҳам бар заданд аз камин,
Ту гуфти задан осмон бар замин.
Зи боридани тир ҳамчун тагарг,
Ба ҳар гуша бархост тўфони марг.

Мазмуни:

Икки лашкар қалбидан ўқириш овози чиқди,
Осмонга бундан қиёмат шовқини етишди.
Икки лашкар ётган еридан туриб ҳамла қилди,
Худди осмонни ерга тортиб ургандек бўлди.
Ўқнинг худди дўл ёққани каби отилишидан,
Ҳар бурчакдан ўлим тўфони кўзгалди.

Омон товуси юришдан тўхтаб, худди камон зоғи каби гушагир эди, ажал лочини жанг саҳросида қанот ёзиб, руҳ қушини овларди. **Байт:**

Ба ҳар сў зи овози зоғи камон,
Шитобон шуд зи осмон гургсон.
Зи тиранги камон карда жонҳо сутўх,
Фашфаш кунон тир бар ҳар гурўх.

Мазмуни:

Ҳар тарафга камон зоғи овозидан,
Шитоб этди осмондан бўри мисол.
Камон ўқидан жон халқумга келди,

³³⁶ Қуръони карим, 9:36.

³³⁷ Қуръони карим, 2:218.

Виз-виз учиб ўқлар ҳар гуруҳ томон.

Қиттол оташи шундай шўъла олардики, тили осмон авжини ялар ва уруш шўъласи учқуни шундай ёнардики, унинг нурлари Кайвонга етарди. Икки тарафнинг диловар ва муборизлари дилни жондан айриб, ширин жонни йўқлик йўлига тикиб, Найсон ойидаги чакмоқ каби ва қамишзорга тушган яшин сингари овоз чиқариб, хусусан ислом аҳли кофирлар устига чопардилар ва жалодат қиличини сармаб ва шижоат найзасини санчиб, душманлар бўйнини шарт узиб, четга улоқтирардилар. **Байт:**

Сипоҳ аз ду жониб, камонҳо ба жанг,
Равон карда ҳар гўша тиру хаданг.
Бикуштанд чандон зи ҳар ду гурўҳ,
Шуда хок дарё чу ҳомуну кўҳ.

Мазмуни:

Икки томондан қўшин, камонлар жангда,
Юбормиш ҳар бурчакка ўқларини.
Ҳар гуруҳдан ўлдирдилар нечаларни,
Дарё бўлмиш хок мисоли дашт, тоғ.

Шу тариқа ҳол ва қийин жанг ҳаракатларидан сўнг // 312^a зафар насими файзи акбар инояти маҳибидан ислом аҳли томон эсиб ва машаққат тупроғи кофир фирқаси боши узра ҳовуч-ҳовуч сочилиб, ёмон кирдорлар ҳолига енгилиш ва эътиборсизлик иниб, бирданига “аломон” фарёдини кўтариб, мусулмонлар оёғи остига ер тубан йиқилдилар. Мусулмонларнинг юраги иймонга лим тўла ва қуръонга эътиқоди кучли бўлганидан душман омонлигига рухсат бериб, зафар пайкар отларни хиймагоҳ сари бурдилар. Ўша куннинг эртасига офтобнинг феруз хусрави жаҳонтоб заринигор маҳчасини осмон қалъаси устига ташлади ва зарафшон найзалар таъни билан шомнинг сипоҳининг қора лашкарини тарқатиб юборди. **Байт:**

Сари субҳ шоҳи кавокиби сипоҳ,
Чу афрохт роят бар ин қалъагоҳ.

Мазмуни:

Тонгда юлдузлар қўшини шоҳи,
Бу қалъа узра байроғини ёйди.

Ўрус кофирлари эгри фикр бошларидан кийимларини ечиб, минг бир кўрқув ва ҳадик ичида узрхоҳлик тариқаси билан мулло Алиқули сардор ҳузурига келишга уриниб, нима пешкаш ва тортуқлари бўлса назаридан ўткардилар. Аҳмол ва алқол сўзлари билан адоватни ўртадан олиб ташлаб, мақсуд сўзини қилдилар. Тарафлар мусолиҳи ва бир-бири хавфсизлиги ва ислом аҳлига таарруз етказмаслик бўйича қўлни аҳду паймонга қўйиб, сулҳ ўрнатиш учун икки лак тиллоким, икки юз йигирма беш минг ашрафий Хўқанди латифнинг бир мисқоллик зарбидан иборатдир, Туркистон шаҳри билан бирга берадиган бўлиб, қайтиш рухсати ва тинчлик шартини қўлга киритган қўйи ўз лашкаргоҳига қайтиб, ўша куни бадар кетдилар. **Байт:**

Кисро намонд, қиссаи айвони ў бимонд,
Нўъмон бирафт, қиссаи Хаварнақ ханўз ҳаст.

Мазмуни:

Ануширвон дунёдан кетди, айвони қиссаси эса қолди,
Нўъмон жаҳондан ўтди, Хаварнақ қиссаси ҳали бор.

Мулло Алиқули сардор тўла хавфсизлик билан севинч асар хабарларни барча вилоятлар ва музофотларга юбориб, барча мавзеларнинг катта-ю кичик, бой ва камбағали бир ҳафта давомида замона фарахбахшлигидан шодиёна қилиб, бир-бирининг хурсандлигини орттирдилар.

Бу қилу қол баёнидан сўнг ислом аҳлининг нусрат шиорлари виқорли тоғдек мустақим йўл жодасида устивор бўлиб ва Авлиё Ото кофирлари келишига кўз тутиб турганларида ул кофирларнинг кетиб, бу кофирларнинг эса келиши бир-бирига яқин вақтда юз бериб, бир-бирининг воқеасидан хабардор топдилар ва кўрқувдан неча минг бедин ярамас кофирлар Чимкент мавзесига // 312^б яқин етиб, бахиллар жойидан ҳам чуқурроқ ва мунофиқлар мақомидан ҳам қоронғуроқ жойда ертўла ясаб ва ўзини тириклайин гўрга ташлаб кўмишга ўхшаб, ер тагига ўрмаладилар. Бу воқеа баёни жаноб соҳибқиронга маълум ва равшан бўлгач, аҳли давлат ижтимоси ва “**ишларингизда** бир-бирингиз билан маслаҳатлашинг”³³⁸ мазмуни бўйича иш тутиб, машварат ишига киришдилар. Хўжаста фаржом амирлар кайвон низомли даргоҳда дур сочувчи ва гавҳар нисор тилни чиройли гуфторга очдилар. “Салтанат ишлари машғулотиغا машғул ва жаҳонбонлик юмушлари мутасаддиси бўлмиш мақсади ҳосил хоқонлар ва иқтидорли султонлар давлатнинг баландпоя юлдузи билан ва ҳашаматли шахриёрлар ғоятда юксак камолу кадр ва манзилат билан салтанат авжига кўтарилишда, қимматли омонлик бахтининг аёло даражаси ва тинчликнинг иқбол меърожи устида улуғворлик билан ўтириш йўлида икки ишга суянганлар. Биринчиси шижоатлилиқ расми ақл тадбири билан бирга амалга ошса, қалб ойнасида ғайбий суратлар юз кўрсатади.

Муқаррардирки, ҳар қачон инсоний бошга замон ҳодисалари танглиги тушса, ғалаба нурлари фақат ақл шўъласи ва табир машғаласи ёруғлиги билан насиб бўлади. Ана шулар воситаси кишини қоронғулик водийсидан нажот маконига олиб соғ-омон олиб чиқади. **Назм:**

Ҳар ки бе тадбиркори қард мулк аз даст рафт,
Мулк агар хоҳи бинои қор бар тадбир неҳ.

Мазмуни:

Ким тадбирсизлик қилса, мулки кетди қўлдан,
Мулкни истасанг иш биносини тадбир билан қур.

Мамлакатларни эгаллаш учун лашкар ва хайлу ҳашам жумласи ҳам даркор бўлиб, иккинчидан шижотнинг жонга мадор усулидирки, ҳарбу уруш денгизи мавжланган пайти ва разму жидол мавжлари талотўмга кирган вақти қанот қуввати кучи жасурлик оёғини маҳкам тутиб туради. **Байт:**

Қорҳо бемашварат нақуни,
То дар он суди беқарон бини.

³³⁸ Қуръони карим, 3:159.

Мазмуни:

Ишларни маслаҳатсиз қилма,
Шунда ундан кўп фойда кўрасан.

Бу каби машварат амалга ошиб, маслаҳатга риоят қилинган, давлат устунлари ва ҳазрат аёнлари биргаликда ниёз ва ихлос юзасидан тарафдорлик камарини белга боғлаб, ушбу сўзларга тил очган кўйи кўйидагиларни арзга етказдилар: “Душман устига боришга шошилмайлик ва бир неча кун унинг атроф-ҳошиясини ҳалқадек қамал қилиб турайлик. // 313^a Гарчи озгина кечикилса ҳам аммо бағоят муносибдир. Негаки ғанимнинг кундан-кунга сув ва озуқаси камайиб, улар кетидан келадиган сув ва озуқанинг эса йўли тўсилса, ҳар қалай ислом лашкарининг аҳволи ўнгланиб, вазияти яхшилиги яна ҳам зиёда бўлажак.” Бу сўзлар давлат амирларига маъқул бўлиб, ҳар бир гуруҳ саркардалари ўз лашкар ва ҳашама билан бирга узоқ-яқиндан кофирлар атрофини парголадек ўраб олиб, ўз ишида хушёр ва душман ҳолидан хабардор турдилар.

(Шу вақтда кофирларга чексиз мадад келиши билан бирга улардан элчи ҳам келган эди...) ³³⁹.

Чоршанба куни зафар билан якун топувчи сафар ойининг йигирма иккисида ёмонлигидан алҳазар кофирлар бирданига ул мағоки макондан сакраб туриб ва Туркистон йўли билан юриб, неча минг бедин кофирлар ўзига ишонган ҳолда ва ислом лашкарини парвоси-ю назарига илмай, тўпу туфанг ўқларини қору ёмғирга ўхшатиб мусулмонлар устига ёғдирган кўйи ҳеч тўхтамай ва ҳаялламай Чимкент қалъаси йўлини босиб ўтиб, қалъа яқинидаги рўпара тепаликка етдилар. У ердан эса шаҳар ва қалъа ичига уруш бошлаб, тўп отишни бошладилар. Кофирларнинг бу каби журъатини кўрган инсон боласининг ақли гунгу лол қоларди. Жаноб мулло Алиқули сардор олий ҳиммат орқасида диловарлик панжаси билан кофирлар сари юришни кўнглига тугиб, ҳар бир қаҳрамон гуруҳни бир жойга тайинлаб ва Мингбой *қўшбеги* орқада, мулло Алиқули эшикоғосининг ўзи рўпарада ул нечаларга қарши жангга киришдилар. Ўткир қиличлар ботирларнинг қонини мастлар ичадиган қизил май каби оқиза бошлади ва сина тешар найза жонларни ғорат қилишга ўқталиб, яғмо кўлини чўзди ва ажал элчисининг аёвсиз ўқи ўз оғзини очиб, маҳорат амалли ханжар тилини таъна учун очарди. **Байт:**

Ба хунрези равон шуд тири дилдўз,
Вале межуст жоне меситад музд.
Даҳон дар гуши мардон карда суфор,
Сухан мегуфт ки инак навбати кор.
Мубориз куштаи шамшир гашта,
Ба хуношоми аз худ саришта.
Ҳамехандид теғ аз ҳейкали мард,
Ба ханда гиряйи хунрез мекард.
Ба гарми тавсанон чун барқ гаштанд,
Миёни обу оташ ғарқ гаштанд.

³³⁹ Бетнинг ҳошиясида ёзилган.

Мазмуни:

Дилни тикувчи ўқ қон тўкишга кетди,
Аммо текин жон олиш йўлин излаб кетди.
Оғзини мардлар қулоғига тутди ўқ пари,
Мана энди иш навбати етди дер эди у.
Жангчи қилич зарбидан ўлди,
Қонхўрликни ўзидан соқит қилиб.
Қилич мард гавдаси устидан куларди,
Кулги билан қон оқизувчи йиғи қилиб.
Чаққонликда отлар чақиндек бўлдилар,
Ўт билан олов ўртасида ғарқ бўлдилар.

Куффор кўшини ўқ-найза ўрнига тўпу туфанга умид қилиб,
мусулмонлар лашкари эса олов пуркар найзани кин-адоват захри билан
суғориб, нусрат аломатли диловарларнинг жонсиз найзаси кўрқинчидан
Симоки //313⁶ ромих сиймобдек барчаси титраб-қақшаб ва тез юрар найза
кўрқувидан кабутардек жон ховрига тушган. **Байт:**

Далерон шерони мардум ба шикор,
Бар афрўхтанд оташи корзор.
Зи хун гашт пур домани осмон,
Зи бим об шуд захраи пурдилон.

Мазмуни:

Халқнинг довюрак шерлари шикорда,
Ўлдир-ўлдир оловини гуриллатдилар.
Осмон этаги қондан тўлиб кетди,
Довюраклар ўти кўрқувдан ёрилди.

Алқисса, тарафлар ўша кўрқинчли жойда ва хатарли маконда
канчалар кўлидан келса, шунча сайъ-ҳаракат қилдилар. Ўта довюракликдан
сабот ва қарор оёғини маҳкам тираб, бир-бири билан олишдилар. Тонгдан то
кечгача Фарғона лашкари қаҳрамонлари пиёда ва отлик хайр далолатини ул
халққа ҳақ қилиб, имкон борича бажо келтирдиларки, малаклар аҳсани фалак
томида шаҳодат бармоғини ҳайрат тиши билан тишлаб, таҳсин айтардилар.

Байт:

На душман падидор буди, на дўст,
Ки бо якдигар медариданд пўст.

Мазмуни:

На душман кўринарди, на дўст,
Бир-бирининг шилишарди пўст.

Ниҳоят қоҳира давлат кучи билан иноят насими “Аллоҳ эса ўзи истаган
кишиларни ғолиб қилиш билан қўллаб қувватлайди”³⁴⁰ мавҳабидан эсди ва
иззату иқбол қуёши “Ғалаба Аллоҳдандир, фатҳ яқиндир”³⁴¹ ва “У имон
келтирадиган кишилар учун раҳматдир”³⁴² матласидан кўриниш берди ва

³⁴⁰ Қуръони карим, 3:13.

³⁴¹ Қуръони карим, 61:13.

³⁴² Қуръони карим, 27:77.

нусрат юлдузи “У сизларни ўз ёрдами билан қувватлантирган”³⁴³ давлати буржидан ялтираб, мансур лашкар ҳайбат ва садамасидан куфрнинг ул мағрур гуруҳи янчилиб, қочиш қарорини ихтиёр этиб, юзни қочиш водийси сари қаратдилар. **Маснавий:**

Бо думи аждар ту бози мекуни,
Бо малоик турк този мекуни.

Мазмуни:

Аждарнинг думи билан ўйнашяпсанми,
Малаклар устига ташланмоқчимисан.

Ва бевафолик тупроғини мурувват кўзига сочиб, салтанат обрўсини фано елига совурдилар. **Назм:**

Яке дод аз кафи инон мурод,
Болои рахши ҳавас дар фитод.
Яке тиркаш афканду бад ҳол монд,
Зи парвоз чун мурғ бе бол монд.

Мазмуни:

Бири қўлдан мурод жиловин олдирди,
Ҳавас рахши устидан кулади.
Бири ўқдонин тушириб, ёмон ҳол топди,
Учишдан кушдек қанотсиз қолди.

Ва ўта даҳшату шитоб ва ғоятда ваҳшату изтиробда душман қўшини йўналиш жиловини қочиш томон тўғирладилар. Ислом лашкари эса жанг майдонини қиёмат кунининг даҳшатли шовқини билан тўлдириб, кўрар кўзлар олдида “у кунда киши ўз оға-инисидан ҳам қочур”³⁴⁴ сурати намоён ва олам аҳли ўнгида “кўзлар... қотиб қоладиган кунига”³⁴⁵ кўриниши аён бўлди.

Байт:

Ҳар беша гумон мабар ки холист,
Шояд ки паланге хуфта бошад.

Мазмуни:

Ҳар тўқайни ҳам холи деб ўйлама,
Балки унда йўлбарс ётгандир.

// 314^a Бахти қайтган ул гуруҳдан кўпи оташ афруз қилич тобидан ва жонни куйдирувчи пайкон ва ўқ шўъласидан ҳалокат хокига йиқилиб, зоғ ва итларга ем бўлдилар. Кўп жанг ўлжаси ва нусрат шиор сипоҳ қўлига ҳаддан ташқари равишда уруш асбоби, қурол-аслаҳа тушди. Шунингдек яна неча бир уруш ғаниматлари ислом лашкарига насиб бўлдик, ҳисоб-китоби йўқ эди. Куффор аҳлининг бир фирқаси Туркистон томонга, қолганлари Авлиё Ота томонга бадар кетдилар. Қоплон ҳамлали, шер қулатувчи муборизлардан бир гуруҳи ва йўлбарс ғазабли жанговар муборизлардан бир фавжи эса қочганлар кетидан югуриб, бироз вақт улар орқасидан манзилларни босиб, жанг қила-қила қувлаб бордилар. Шу аснода куффор сафидан бир ўқ шижоат

³⁴³ Қуръони карим, 8:62.

³⁴⁴ Қуръони карим, 80:34.

³⁴⁵ Қуръони карим, 14:42.

ва диловарлик ўрмонининг шери, ягона ва фарзона Рустамзод, сафни бузувчи мардлар марди ва лашкар янчар, яъни диловарлик ва мардоналик бобида ёлғиз Мингбой *қўшбеги* баҳодир *қипчоқ*нинг билагига келиб тегди. Шу яраланиш ҳодисаси билан лашкарнинг ҳаммаси қайтиб, ўз манзилига келиб тушдилар. Кофирлар эса мусулмонлар дастидан осонгина қутулиб, бадар кетдилар. Мингбой *қўшбеги* икки кун роҳат тўшагида ётиб, учинчи кун шаҳидлик даражасига етди ва жаннат йўли бўйлаб мангулик юртига кетди. Тўла иззат билан ул шаҳиднинг жасадини Чимкент гўристонига дафн қилдилар. “**Албатта биз Аллоҳнинг (бандаларимиз) ва алббата биз у зотга кайтгувчилармиз**”³⁴⁶.

Шундан сўнг бу каби буюк ғалаба ато этгани учун Аллоҳи таолога шукрлар айтиб, Султон Сайидхон буйруғига биноан жаноб соҳибқиронийнинг лашкарини ўз жой-жойига ўрнаштириб, Чимкент қалъасини янгидан қуришга киришиб, Искандар Зулқарнайн тўғонини эслатувчи бир девор бино қилдилар. Шаҳар қалъаси қурилиши тугагач эса Чимкент ва Тошкентни Мирзо Аҳмад исмли *парвоначига* топшириб, сарҳад мерганларидан бир нечтасини ўша ерга ёрдамчи ва илғор сифатида қўйдилар ва қалъани истехком мақомига етказдилар. Сартия³⁴⁷ ва *қирғизия* ва бошқалардан қай бирининг дилида бирор қора нуқтаси бўлиб, соҳибқироний борасида хиёнат қилган эрса, барчасини қилмишига яраша жазолаб, шарафли кўнглининг зангини кетказиб, ойнадек сайқал берган кўйи соф-мусаффо қилиб, юртда доимий тинчлик ўрнатдилар.

Жаноб сайидлик паноҳи Султон Маҳмудхон тўра билан бирга лашкарнинг Нормухаммад *қўшбеги*, Муҳаммад Назарбек *фармончи*, Ниёзали *додхоҳ понсад* боши сингари сарҳанглари шаҳодат шарбатини ичдилар.

Осойиш ва роҳатдан сўнг тинч яшаш умидини қилган кўйи йўналиш жилловини Тошканд томонга бурдилар ва анча масофаларни босиб ўтиб, Тошканд шаҳрига етишдилар ва Султон Сайидхоннинг бўсағасини ўпишга мушарраф бўлдилар. Ўн кун давомида ул сарманзил маконда истироҳат қилдилар ва осойишдан кейин // 314^б Султон Саидхон Хўқанди латиф томонга йўналиб, дашту саҳроларни босиб ўтгач, раби ул-аввал ойининг ўн бешида мазкур санада жума кунини Ўрда манзилгоҳи ва хусравлик шоҳнишинига яхши бир соатда келиб тушиб, қарор ва ором олди. Барча халқ амну амният билан Аллоҳ соясида фориг ил-бол яшай бошладилар.

Бу ишлар баёнидан сўнг ушбу қораламанинг мусаннифи соҳибқироннинг кофирлар устидан қозонган фатху зафарига бағишлаб жуда муносиб бир таърих айтган эди. **Таърих:**

Шоҳеки буд зафар рикобаш,
Нусрат ҳама вақт дар қарин буд.
Зи шўълаи барқи оташинаш,

³⁴⁶ Қуръони карим, 2:156.

³⁴⁷ Сартия/сартлар – тожик ва ўзбек тилларида сўзловувчи Ўрта Осий шаҳарларининг аҳолиси. Сарт сўзи қадимда карвонбоши, савдогар маъноларида ишлатилган.

Адувони замон ба сўзи дил буд.
Чун фитна гўзин аҳли куффор,
Аз моҳи ашур соли муш буд.
Ҳиммат ки зи додаи худованд,
Бар носияйи амири мо буд.
Ғайрат ки гумошт бар сари он,
Аз бас ки шужоъ бар худаш буд.
Бирафтанд ба лашкари фаровон,
Фатҳаш ки қарин бо зафар буд.
Оҳиста расид бар сари куфр,
Чандонки тағофили маҳал буд.
Карданд ба шиддат зи ғайрат,
Зери замин ба жойи худ буд.
Карданд ҳама ба марг яксон,
Аз баски сипоҳ дил қави буд.
Тўпу дигараш расид аз куфр,
Ин жумла зи дигараш суволи буд.
Аз шиддати ғозиёни пурзўр,
Яксон ба марг жумлашон забун буд.
Фатҳу зафараш қарин доим,
Дар ҳаққи амир бо зафар буд.
Ба нияташ ки буд ҳосил ҳол,
Ин жумла ки ҳоли чаро буд.
Таърих: ҳазин банда Аттор,
Доим ба дуои жони шаҳ буд.
Фатҳаш ки намуд шоҳи Турон,
Фарғона зи нуну ба фатҳ кам буд.

Мазмуни:

Бир шоҳ эдиким, узангисида зафар,
Ғалаба эрди унга доимо ҳамсафар.
Оташин яшини шўъласидан яксар,
Замон ғанимларининг юраги ёнар.
Фитна кўзғатар кофирлар аҳли,
Ашур ойида-ю, Сичқон йили.
Худо атоси бўлмиш ул ҳиммат,
Амиримиз манглайида эди сабт.
Ғайрат қилди душман усти сари,
Ўзидаги шижоатдан юриб илгари.
Ёнида кўп қўшин билан шу он,
Зафарни тилаб бўлдилар равон.
Аммо ишлатиб ҳарбий ҳийлани,
Топиб куфр ғофил ётган паллани.
Шиддат-ла ташландилар шу чоқ,
Маҳкам тираб қаттиқ ер узра оёқ.

Кофирга ичирдилар ўлим шарбатин,
Қўшин дили эрди чун бакувват, метин.
Сезиб душман ҳам тўпу туфанг отди,
Аммо кўпрак саволдан ўйга ботди.
Зўри кўп ғозийлар ҳамласидан,
Кофирлар бўлди ўликлар жумласидан.
Фатҳу зафарга ёрдир хонимиз ҳамиша,
Чун худо этмиш унга ғалабани пеша.
Ниятига яраша воқеа рўй берди бу он,
Ниятида фақат шу эрди ахир бегумон.
Таърихи эса шудир: ҳазин банда Аттор,
Шоҳ жонининг дуосини қиларди такрор.
Фатҳдан Турон шоҳининг дили жам эди,
“Фарғона”да “нун” фатҳа билан кам эди.

Сохибқироннинг қайтадан Рус кофирлари устига юриш қилгани ва ва Иқон мавзесигача бориб, кофирлар билан уруш солгани³⁴⁸

Беқарор турмуш ҳодисаларини билувчиларнинг муқаддас кўнгиллари ва нопойдор оламнинг ўзгариш хусусиятларидан хабардорларнинг ҳақиқатни кўрсатувчи ақлларида яширин қолмай, ахбор аҳволи воқеаси баёни барчага равшан ва ойдин бўлсинким, жаноб сохибқироний улуғ давлат билан қайтгач, лаънати шумният кофирлар Авлиё Отага бостириб келдилар. Хон бир неча кун давомида дам олиб ва қанча қурол-аслаҳа ва уруш асбоб-ускуналари керак бўлса, барчасини янгидан таъмирлаб, тузатиб ва вақтни ғанимат билган кўйи яна Чимкент томонга юриш бошладилар. Анчадан сўнг Чимкент қалъасига яқин жойда қамал учун отдан тушдилар.

Кофирларнинг “келди-келди”си Мирзо Аҳмад *қўшбегига* // 315^a маълум бўлгач, зоғ сингари каклик рафтор бўлиб, эртаси куни сариқ рангли офтоб фарҳанг подшоси буйруғи билан жанг томошаси учун ташқари чиққан маҳал, яъни тонг билан Мирзо Аҳмад чексиз лашкар билан кофирлар садди роҳин ихтиёр қилиб чимкент қалъасидан ташқари чиқди. **Рубоий:**

Бе тааммул мабош дар ҳама ҳол,
Бигзар аз тариқи истеъжол.
Ҳар ки дорад таъни андар кор,
Ба муродоти худ расад ночор.

Мазмуни:

Ҳеч бир ишни ўйламасдан қилма,
Шошилиш йўлини тутма, кеч ундан.
Ким ўз ишида тиришқоқлик қилса,
Абатта ўз муродига етади.

³⁴⁸ Иқон воқеаси 16-18 (1-6) декабрь содир бўлган.

Сар-сар елдек, балки ундан ҳам тезроқ равишда кофирлар турган маконга етиб, бир-бири қаршисида саф туздилар ва шу ҳолатда кофирларга куйидаги нарса маълум ва равшан бўлди: Мирзо Аҳмад *қўшбеги* бу ишга журъат қилибдими, демак у на мокиён ва на хўрозга ўхшайди. Кофирлар ғайратини бир ерга йиғиб шу кўрқинчли мақом ва хатарли маконда туфанг ўқи томон кўл чўзиб, жангга киришдилар. **Назм:**

Ҳаво торик шуд аз тири борон,
Жаҳон пинҳон шуд гарди саворон.
Зи бисёре ки тир аз роҳ равон шуд,
Ту гуфти тир мағзи устухон шуд.
Аз пайконҳо чунон пур жола карданд,
Зи хун руйи замин пур лола карданд.

Мазмуни:

Ўқ ёмғиридан ҳаво қоронғулашди,
Олам кўринмай қолди отликлар чангидан.
Ўқ кўп отилганидан,
Ўқ суяк мияси каби бўлди.
Пайкондан ҳаммаёқда жола эди,
Қондан ер юзи лолага тўлди.

Икки тараф ҳам қанча сайъ-ҳаракат кучига эга бўлсалар, шунчалар амалга оширдилар ва қаҳрамонлик кўрсатиб, сабот ва қарор оёғини қаттиқ тираб, бир-бирининг устига ташландилар. Ниҳоят кофирлар қўлининг қудрат кучи юқори бўлиб, мусулмонлар ихтиёр жиловини орқага буриб, Чимкент сари кетдилар. Аммо бул ўлканинг сипаҳсолори Мирзо Аҳмаднинг кўрқоқлиги ва лоқайдлигидан Чимкент қалъасига кириб бекинмай, Тошкент йўлини танладилар. **Байт:**

Агар чанд бошад камон сахтгир,
Ки охир тавозе кунад пеши тир.

Мазмуни:

Камон қанчалик қаттиқ кўл бўлмасин,
Барибир ўқ олдида икки букилади.

Ислом пиёдалари кучлари етганча ул кофирлар билан жангга киришиб, муродсизлик оёғини тираган кўйи нобакор кофирлар туфанги ўқидан жонларини кўлдан бердилар. Душман уларга қарши уруша-уруша, ниҳоят жумода ал-аввал ойининг учинчиси 1281 санада сешанба куни³⁴⁹ Чимкент қалъасига кирди ва қанча зулмкорлиги бўлса кўрсатиб, мусулмонларга нисбатан бор зуғумини бажо келтирди. Ҳисоб-китоб доирасидан ташқари даражада кўп одам ўлдирдилар. Айрим ривоят қилувчилар гапига қараганда, бу ўлдир-ўлдирлар тинчигач, ислом аҳлидан ўлдирилганларни қаламга олсалар, уч минг бир юз етмиш олти нафар катта-кичик ва эру аёлдан қатлга етган экан. Сипоҳгарликнинг нима қурол-аслаҳаси ва омборларда қанча ғалла бўлса, бариси крфирларнинг тасарруф кўлига кирган. Шундан сўнг кофирлар бу қалъада кўп ушланиб қолмай,

³⁴⁹ 4 октябрь 1864 йил.

кочган мусулмонлар кетидан қувган кўйи Тошканд вилоятигача //315^б етиб бориб, Тошканд қалъасини қамал қилишга киришганлар. Бир неча кун дам олгач, тонг вақтида қалъа тагига келиб, шундай югуриш қилганларки, башарий ақл кофирларнинг бу каби журъатидан ҳайрат донг қотган. Буни кўрган қай бир кўрқоқ бўлса, қочишга тушган. Албатта Тошканд қалъасида кўпгина ботир ва шижоат аҳли бўлиб, тўпми-туфангми отиб, ўқларни жола ва ёмғирдек кофирлар устига ёғдиришга киришганлар. Аксар кофирлар ер билан тенг ва яксон бўлиб, минг бир меҳнату машаққатда орқага чекиниб, ўз кўш-қароргоҳида қарор топишган. Худда ана шу воқеалар рўй бериб турган маҳали жаноб соҳибқироннинг “келди-келди”си хабари тарқалган. Бу миш-мишни эшитган кофирлар дарҳол ўрнидан кўзғалиб, бадар кетганлар.

Бундай беминнат ғалабани қўлга киритган Тошканд аҳли кофирлардан бир нечтасининг бошини кесиб, бу каллалар ёнига тўхфа ва ҳадялар қўшиб, чексиз арзадошт ва бениҳоят даражадаги шукрларни адо этган кўйи уларни жаноб соҳибқироний ҳузурига юбордилар. Ўн тўққизинчи жумодилаввал чоршанба куни бу хушхабар ва ул беҳосият каллаларни Хўқанди латифга етказдилар ва шодлик устига шодлик қўшилиб, фуқаронинг катта-ю кичиги бир неча кун хурсандлик қилдилар. Бу каби хабарлар кетма-кет жаноб соҳибқиронга етиб кела бошлагач, ул дин шоҳининг тоқати тоқ бўлиб, вилоятлар томонга марғуб иноятномалар юбориб, ўзи озгина кишиси билан мазкур ойнинг ўн тўрттинчисида тез суръатларда масофаларни босиб ўтиб ўзини Тошкандга етказди. Қараса, кофирлар чиндан ҳам қочиб кетишибди. Ўша ерда сукунат қилиб иқомат тўшагини ташладилар. Лашкар аҳли ҳам бир-бири кетидан етишиб, соҳибқиронга келиб қўшила бошладилар. Уларнинг кўплигидан тоғу тошни лашкар босиб кетди. Кофирлар соҳибқирон кўрқинчидан Чимкент дарвозасидан ташқари оёқ кўймай, аммо, ҳеч қаёққа кетишни хаёлига ҳам келтирмай, шу ерда бекиниб турдилар. Тошканд томондан ҳам келиш хабари эшитилмай, икки томоннинг бу каби тўхтаб туриш вақти чўзилавергач, шу орада қиш фасли яқинлашди ва кун сайин зимистон тараққийси авж олди. Қор ва ёмғир ёғиши ҳам кучайиб, қор ва муз қалинлиги от ва туяларнинг кўкрагига чача етди. Жаноб соҳибқироннинг ғайрат талаби айни ана шу туфлаган тупугингиз ерга етмай музлаб қоладиган паллада жўшиб, уруш ҳамласи билан қадамни олға босишга рағбат кўрсатди. Шунга кўра бу томондан ўн икки минг нафарга яқин шермард ва кофир ўлдирувчи ботир ёшлардан иборат лашкар мулло Аликули сардор узангиси остида олий фармоий олиб, ражаб ойнинг ўн тўрттинчисида душанба куни // 316^а Туркистон томон йўлга тушди. Ўша вақтда ҳаво совуқлиги шундай кучайган эдики, ҳис ва ҳаракат инсоний рух табиатидан соқит ва нафас тан қасабаси ва раиясидан борлиқ тўшагини йиғиштириб, илонга ўхшаб терисидан ташқари чиққан эди. Хусусан Тошканддан чиқиб, Қайрағоч мавзесига тушган куниси ўша туннинг қок ўртасида кучли шамол кўзғалиб, Од қавми воқеасини эсга солиб, “Энди Од (қавми)га келсак, бас, улар бир даҳшатли, қутурган бўрон билан ҳалок қилиндилар. У (бўронни Аллоҳ) уларнинг устига пайдар-пай етти кеча ва

саккиз кундуз ҳоким қилиб қўйдик, энди у жойдаги қавмни худди чириб-ичи бўшаб қолган хурмо дарахтининг, танасидек қулаб ҳалок бўлиб ётганларини кўрасиз”³⁵⁰дан хабар берди. Совуқ ҳам ҳаддан ошгач, ҳар бир одам ўз ҳолига боққанча “вой бизга” демокқа киришди. Одамлар оёқ-қўлини ўликнинг қўл-оёғига ўхшаб бир ерга йиққан қўйи ўзининг шу ҳолу ҳолатига қарамай, яъни бир нечасининг қўл-оёғини совуқ уриб, айримларининг кўз-юзи музлаб, баъзилари ҳушсизликдан йўлини йўқотиб, хуллас бу сингари ажиб бир кўриниш юз бериб турган эса-да, тез суръатлар билан йўл юриб, Чепик мавзесига етиб бордилар. Бу мавзе халқнинг у ўлкадан, бу юртга ўтадиган манзилларидан бири бўлиб, кофирлар бу ерда бир қалъача бино қилиб, бир неча нафарни йўлга посбон қилиб қўйишган эди. Лашкар аҳли ногоҳоний ҳамла билан ул қавмдан эллик нафарининг бошини кесиб, бу ўтарликдан кўнгилларини тинчитдилар. Сўнг зафар тобли жиловни Иқон томон бурдилар. Ярим тунда у ерга ҳам етиб, Иқон қалъаси тагига бориб қўш ташладилар. Зулмоний тун мағрибнинг қирғуни сари кетгач ва зарнигор офтоб малики жаббор амрига биноан машриқ томондан кўрингач, қалъанинг ғафлат босган халқи бошларини эшигу тешиқдан чиқариб кўришса, нусрат пайкар, ферузий манзар олам-олам лашкар қалъа тагига келиб тушиб, дам олиб ётибди. Қалъа халқи иш чатоқлашганини кўриб, душманларни ушлаб, уларга топширишдан ўзга чора йўқлигини билдилар. Сўнг ўша атрофдаги бир неча шум кофирнинг барисини тутиб, бўйинларидан боғлаб, оқ юз билан ўзлари ҳам жаноб Султон Сайидхон ҳузурига ошиқдилар. Тошкандга келиб, жаноб султонликнинг назарига манзур бўлгач, бандиларни бир-бир хон назаридан ўтқариб, ҳар бири хоқонликнинг лутфига эришдилар ва ўз мартабаларига яраша сарафроз бўлиб, мамнун ва хурсандлик ҳосил қилдилар. Олий фармойишга биноан ул бандиларнинг кўпини жаҳаннам тубига жўнатдила. Сўнг ўша кунни дам олиш билан ўтказиш ниятини кўнглига тугдилар. **Байт:**

Тўфон аз он диёр бар омад магар ки абр,
Он дам шунида буд садои дуои Нух.

Мазмуни:

Ул диёрдан тўфон чиқиб кетди, магар булут,
Бу он Нух дуоси садосини эшитганмикан.

Аммо аср билан шом вақти оралиғида кетма-кет равишда “ҳозир бир неча юз //316^б рус кофири дабдаба ва савлат тўкиб келишди” деган гаплар келди. Бу хабарни эшитган заҳоти соҳибқиронийнинг боши косахонасидан ғафлат уйқуси учиб ва мардоналик ғайрати уч юз олтмиш олти томири ва тўрт юз қирқ тўрт устихон парголосидан жунбишга кириб, бир неча лашкар аҳлини тўп-тўп ва байрақ-байрақ тарзида кофирлар олдини тўсиб чиқишга буюргач, лашкар аҳли йўл тўсиш тадбири воситасида кофирларнинг йўлини тор қилган қўйи халқадек ўраб олдилар. Ер то от қорнигача қор ва муз бўлгани ҳамда ҳаво совуқлиги ҳаддан зиёдлик даражасига етгани сабабли ўша тунни от устида ўтказган сарвқомат ёшлар оёқ-қўлини бир-бирига

³⁵⁰ Қуръони карим, 69:6.

маҳкам қисиб, кофирлар эса қор остида эмаклаб, юз минг меҳнату машаққат билан уйқусиз тун ғафлатини кунга уладилар. Қисқичбақа офтоби фарҳанг подшоси амрига биноан машриқ томондан бош кўтариб чиқиб, зулмонийлик оламини нуронийликка айлантиргач, ислом лашкарининг ғозийлари тўрт томондан ва олти жиҳатдан тўпми туфанг ўқларини дўлдек қилиб ул кофирлар устига отдилар ва чаққон ёшлар ҳар томондан тақовар йўрттирдилар. Кофирлар эса жон ваҳимасидан уларни ўз яқинига йўлатмасдилар. Шу сифат билан пешин вақтигача, ундан шом маҳалигача кўп сайъ-ҳаракат қилсалар ҳам натижа чиқмади. Кофирлар тоғдек устивор турганлари учун ақлли соқиброй одамлар ўз маслаҳати ойинига кўра ҳунармандлик ишлатиб, уларнинг тўрт тарафи ва олти жиҳатидан кигиз, дарахт шохлари, қор ва муздан қора бўйра боғлаб, бир кеча-ю бир кундуз деганда секин-аста юрганча ўзларини кофирлар турган ер хошияси яқинига етказдилар. Сўнг мард кишилар ҳар тарафдан ва куч синовчи ғозийлар ҳар жиҳатдан туйқус усулда ўрнидан турган кўйи кўлларидаги обдор шамшир билан ул номдор баҳодирлардан ҳар бири кофирларга ёпишиб, оз фурсатда душмандан анчасини ўлдириб, яралаб ва несту нобуд қилиб, оёғлари остида пўфакдек ёриб ва сурма каби эздилар. **Назм:**

Жаҳони жавон фуруд омад аз борагий,
Ҳамон лашкараш низ якборагий.
Ба тадбири осойиш оварданд рой,
Нажунбид то рўзи равшан зи жой.

Мазмуни:

Ёшлик олами куйилди тўсатдан,
Кўшин аҳли тушиб минган отдан.
Осойишталикка қарор қилиб,
Тонггача ўз жойидан кўзғалмади.

Баттоллардан ўттиз-қирқ нафари оту туялар оёғи остидан қочиб чиқиб, Туркистон томонга кетмоқчи бўлдилар. Чаққон мард йигитлар бундан хабар топиб, уларнинг кетидан етдилар ва ўқу туфанг остига олиб, ул гаранг кофирларни ҳалокат гирдобига улоқтирдилар. Ул кудуратли қавмдан уч-тўрт нафари минг хийла-ю найранг билан ўзларини зўрға халос қилган кўйи // 317^a Туркистон қалъасига бориб кирдилар³⁵¹. Шу жанг туфайли ул ярамас қавмга соҳибқирон келгани хабари маълум бўлди. Туркистон қалъаси дарвозасини уч кунгача очмай, кеча-ю кундуз ҳозир у нозир бўлиб турдилар. Жаноб соҳибқироний эса фатҳу зафардан сўнг Туркистон қалъасига қайтишни назаридан қочирмай, жуда кўп мол ўлжа олиб, нечта тўп, неча юз милтиқ, сон-саноксиз от, туя, сигирни олдига солиб, яхши бир соатда подшоҳлик салтанати тахтигоҳига етиб, қарор ва ором олди. Бундай урушмай қайтиш сабаби шунда эдики, агар лашкарни бу сингари оғир шароитли вазиятда

³⁵¹ Иқон муҳорабасида Серов бошчилигидаги дастасидан (жами улар 103 нафар бўлган, 2 зобит, 97 казак, 4 аскар, 1 йўлбошчи Аҳмад) 1 зобит, 50 казак, 2 аскар кейинчалик олинган захмларидан 11 урал казаки ҳалок бўлган эди.

Туркистон қалъаси устига юборганда, табиийки кофирлар билан султонлик лашкари уруши орасида қолган ислом аҳли ҳам хонавайрон бўларди. **Назм:**

Агар подшаҳ ба рой ганж оварад,
Вале зердастон ба ранж оварад.
Чу ноком бояд ба душман супурд,
Пас он ранжро бод бояд шумурд.

Мазмуни:

Подшоҳ ганж топмоқ учун урушмоқчи бўлса,
Бироқ қўлостидагиларни ранжга солса.
Ул бадбахтни душманга топшир,
Зулмини эса уткинчи елдек унут.

Хон олти ойга яқин шоҳлик пойтахтида ўтириб, туну кун уруш асбоби, найза ва қилич яшаш бобида етук ҳаракатлар қилиб, замоннинг нодира ишли ва монийсифат усталарини ҳар вилояту диёрдан йиғиб келтириб, оз вақт ичида етмиш-саксон дона уруш тўпини тайёр қилиб, неча минг саккиз важб-ўн важблик султонлик туфангидан йиғиб, сон-санови ҳисобдонларнинг ҳисоб доирасига сиғмас даражада ўқ, қурол-яроқ, бошқа сипоҳлик асбобларини тайёрлаб, салтанат ойини ва кўнгил тинчлиги учун ул ярамастар устига юборишни режа қилди. **Назм:**

Ба оҳистагий кори олам барор,
Ки дар кор гармий наояд ба кор.
Чароғ а-р ба гармий нияфрўхти,
На худро, на парвонаро сўхти.
Шикеб оварад бандҳоро калид,
Шикебанда ҳаргиз пушаймон надид.

Мазмуни:

Аста-секинлик билан олам ишини тузат,
Ишни қизиққонлик билан битказиб бўлмас.
Чироқни қизиққонлик билан ёқмаганигда,
На ўзинг куярдинг, на парвонани куйдирардинг.
Сабр тугунларга калит эрур,
Сабр этувчи сира пушаймонлик кўрмаган.

Кофирларнинг Ниёзбек қалъаси устига бостириб келаётгани ҳақидаги хабарлар **12-зу-л-ҳижжада**³⁵² кетма-кет кела бошлади. Жаноб соҳибқирон маслаҳат бўйича ён-атрофдаги вилоят тавобеларига номалар юбориб, лашкар йиғишга киришди. Шу ҳолатлар ўтиб турганда, мазкур йилнинг **19** зу-л-ҳижжаси якшанба куни³⁵³ кофирнинг Ниёзбек қалъасини олгани хабари тарқалди. Бу воқеа баёни эса шундай эди: Душман аҳли шанба окшоми ярим тунда хуфия ва ўғринча бирданига қалъа дарвозаси ва девори устига чиқиб, //317⁶ карнай-сурна ва ноқора чалиб, қиличларни жаранглатиб, туфангни садога киритиб, ғафлатзада аҳолини уйғотиб юбориб, халқни ўзларининг бостириб келганидан огоҳ қилдилар. Қоронғу тунда ул бечоралар

³⁵² 1865 йил 8 май.

³⁵³ 1865 йил 15 май.

бу даҳшатли воқеа рўй берганини кўргач, барчаси саросима ичида қолиб, баъзилар ўзини дарёга ташлашди, айримлар эса ўзини қалъа деворидан пастга отиб, кўпчилик қисми кофирлар қўлига асир тушганча тунни кунга уладилар. Гулранг офтоб фарҳанг малики амри билан осмон даричасидан бош чиқариб, оламни нуроний қилгач, хабар етказувчилар ҳар тарафга ёйилиб кетиб, якшанба куни зулҳижжанинг ўн тўққизида бу хабарни Хўқандга ҳам етказдилар. Замон амирлари ва катта-кичик фуқаролар бу даҳшатли воқеадан кўнгиллари паришон бўлиб, эртасига душанба куни мазкур ойнанинг йигирмасида жаноб соҳибқирон тўла суръат билан ул тарафга йўналиб равон бўлди. Чоршанба кунигача ўзини Тўйтепага етказиб, ўша ерга тушди. Бир кун Тўйтепада дам олгач, лашкар кетининг етиб келишини кутди. Жума тонгида журъат юзасидан Аллоҳга таваккал қилишни лозим кўриб, жасур лашкар билан Чирчиқ номи билан танилган Фарақ дарёсидан ўтиб, ҳеч ерда тўхтмай, душмандан кўрқмай, ул ор-номуссиз ярамаслар томон равона бўлди. **Назм:**

Раворав чу бархост аз кўчгоҳ,
Шаҳаншоҳи ўзбак дар омад ба роҳ.
Зи рангин аламҳои гуҳарнигор,
Ҳама рўйи саҳро шуда лолазор.
Ва ғоиша гардони саркаш ҳама,
Фурў рафта дар обу оташ ҳама.
Дигарон пур фитнаву тез хашм,
Ниҳода ба роҳ аз пайи кина, хашм.

Мазмуни:

Юра-юр кўзғалди кўчгоҳдан,
Ўзбак шаҳаншоҳи йўлга тушди.
Гавҳар юзли ранг-баранг туғлар,
Бари лоазор қилди саҳро юзини.
Барча қўшин аҳли бўйсунмас,
Тушиб сув ва олов ичра бари.
Бошқалари пур фитнаву тез ғазаб,
Кина юзидан йўлга оёқ қўйишди.

Куфр аҳли мусулмонларнинг ҳиммат ва ғайрати жўш уриб, устларига бостириб келаётганини билди ва ислом аҳлининг бу янглиғ шукуҳидан кофирлар дилига кўрқув тушди. Шу сабабли турган жойидан кўчиб, бир манзил орқадаги Шўртепа мавзесига бордилар ва ўша ерни қароргоҳу манзилгоҳ қилдилар. Жаноб хон эса *амир лашкар* билан бирга етиб келиб, Минг ўрук манзилида нузули ижлол қилди ва кечаси ўша ерда роҳат тўшагида ухлаб, шанба куни тонгида ховари аъзам шарқ томондан фарҳанг малики амрига биноан жанг ниятида бош кўтаргач, жаноб шоҳ нусратпаноҳ лашкар билан бирга суронли юришни шавкат дабдабаси ила бегаб, тўпу тўпхона ва йигирма ваҳб-ўн ваҳблик узокни нишонга олиб отувчи қароқўндоқ милтиқлар кўтарганча шарҳи баёнга сиғмас даражадаги ва ундан ортиғини тасаввур қилиб бўлмас миқдордаги султонлик салтанати

равнақи остида Шўртепа ва кофирлар ётган жой томон йўналди.// 318^a Тез учувчи ўқи бургути чангали ҳайбатидан арши аъло қушлари тинчлик қанотини қоқишдан қолувчи ва нишонга тўғри тегар найзалари маҳобатидан фалак шери савлат панжасини ланжлик гавдаси остига олувчи, эгнига зирехли темир совут кийган, зарафшон жавшандан тилло кежим ёпинган отларга минган қасоскор лашкар баҳор қўшини каби ҳаракатга келди ва саъй-ҳаракати ниҳоятда кўплигидан бахти қайтган душманлардан қасос олиш мақсадида уларга юзма-юз бўлиб, Фаридундек кўп урушларни кўрган ва жанг жавшанида тарбияланган, эгар-жабдуқ бешигида қанот ёзган ва доимо фатҳу ғалаба йўли қадахларини сипқориб юрган, айёмнинг аччиқ коми жомидан нордон зарбалар таъмини татиган ва ҳимматни шерлар чангалидан тортиб олган, мулкни наҳанглар оғзидан чиқариб олган, ҳеч бир уруш майдонида қилич жангидан юз ўгирмаган, кураш ва олишув майдони очган ҳимоячи қўли “Ким Аллоҳга боғланса бас, муҳаққакки, тўғри йўлга ҳидоят қилинибди”³⁵⁴ деганидек, таваккал этагидан маҳкам ёпишган ва барқарорлик оёғини иқтидор узангисига қўйиб, ихтиёр жиловини яратганнинг қудрат қабзасига тутқазган амири лашкар мулло Алиқули Султон Саидхондан фотиҳа ижозатини ҳосил қилгач душман ёқасидан қаттиқ олганча уруш ҳаракаларига киришдилар. Амири лашкар филни йиқувчи, шерни босмъ-янчувчи довюракларни қўшиннинг соқа ва муқаддимасига тайин қилиб, душман рўпарасида Ҳазар денгизига ўхшаб, мавж урган кўйи дилга фитна ва ошуб солиб, жондан воз кечиш ишига киришдилар. Жаҳон табиати тинчлик ва осойишталикдан умид узиб, тўс-тўполонга мойил бўлди. Осмон буржлари ҳам ўз одатларига қарши ўлароқ иш тутдилар. Еру кўк орасида олишув чанги ва дағдаға гард-ғубори уруш қасоскорларининг қони тошқинисиз босилмайдиган даражада юзага чиқди, жоннинг танга хусумати ва низоси шиддати қиличу туфанг, жон олувчи найза зарбисиз сира ҳам тўхтамайдиган микдорда кучайди. Уруш майдони жанг шўъласи учкунидан аланга олиб, худди сув денгизи қиёмат шамолидан тўлқинлангандек изтиробга тушди. Хуллас, ислом аскарлари чоштгоҳ вақтидан шом қорайгунга қадар ул номи ўчгур кишилар билан жанг мавжини тўлқинга келтириб турдилар. Шу зайл кун ғарбнинг қора қудуғи сари ингачгина кофирлар томонидан қайтиш табли чалиниб, бахиллар гўридан ҳам чуқур жойларига чекинди. Ислом лашкари ўша тунни //318^b ухламай ўтказиб, ул малъунларнинг атрофини ҳалқа каби ўраб олиб, субҳи содиққача жойларида маҳкам ва барқарор турдилар. Давлат устунлари лабни арзи адабга очиб, боғлаб, давлатхоҳлик юзасидан “лашкар аҳлининг лаби ташна ва қорни оч. Яхшиси қўшга бориб, осойиш ва ором олиб, эртага барвақт яна бу жамоат устига келайлик”, дея арзга етказдилар. Аммо ботир *амир лашкар* мулло Алиқули бу насиҳатларга кулоқ осмай, виқорли тоғдек устивор эди. **Байт:**

Насиҳат гўш кун жоно ки аз жон дўсттар доранд,
Жавононони саодатманд панди пири доноро.

Мазмуни:

³⁵⁴ Қуръони карим, 3:101.

Эй жон, насихат эшит, жондан дўстрок тутишар,
Саодатманд ёшлар доно кекса пандини.

Эртаси якшанба куни машриқ ховари жанг толиби бўлиб, талаотўп билан бошини гардун чашмасоридан ташқари чиқаргач, ислом аҳли кофирни тор-мор келтиришга ҳиммат тикиб, қўлини тўпу туфанг сари чўзган кўйи урушга киришдилар. Ҳар тарафдан зарбат қўлини кофирлар томонга сараб, тўпу туфанг отдилар. Кофирлар бетоқат бўлиб, саросима ҳолатига тушган кўйи минг хил тадбир билан ўзларини ул тор макон сиқиклигидан баландлик маскани кенглигига олганча қаттиқ урушга киришдилар. Тарафлар қанчалик урушга саъй-ҳаракат қилсалар, фалак тоmidан кузатаётган малаклар шермардларнинг қўли ва билагига шунчалик кўпроқ таҳсин ва офарин айтардилар. **Байт:**

Далерон жумла сар дар фиканданд,
Сари мардон ба як дигар фиканданд.
Ҳама рўйи замин аз хун ғарқ шуд,
Фалакро акси он хун бар шафақ шуд.
Сипаҳ якборагий бар ҳам бар ошуфт,
Замин аз хун, фалак аз гард бинухуфт.
Зи кушта кўҳ шуд як сўи кишвар,
Зи хун дарё шуд аз як сўи дигар.
Зи дасти саркашон теги тезтоб,
Чунон мешуд ки бар ойна симоб.
Чу шам аз хуни душман рехт борон,
Қалам шуд теғ дар дасти саворон.
Басо кас кушта, хаста шуд он рўз,
Шуданд аз захми бедодон жигар сўз.
Ҳама кори замин хунхорагий буд,
Фалак зи даври худ наззорагий буд.

Мазмуни:

Ботирлар бариси бошларин тикдилар,
Мардлар бошини бир-бирига отдилар.
Бари ер узра қонларига ғарқ бўлиб,
Ул қон аксидан фалакда шафақ бўлиб.
Қўшин бирданига бир-бирига ташланди,
Ер қондан, фалак чангдан кўринмай қолди.
Юртнинг бир тарафида мурда уюмидан тоғ,
Қонлардан дарёлик бўлганди яна бир ёқ.
Саркашлар зарбидан обдор қиличлар,
Ойнадаги симобдай эриб оқарди.
Шамдек душман қонидан ёғарди ёмғир,
Икки бўлинди шамширлар отлиқлар қўлида.
Ўша кун кўп одам ўлиб, яраланиб,
Додга етмаслар дастидан куйди жигарлар.
Замин ишининг бари қон ичувчилик бўлди,

Фалак ўз айланиши билан томошабин бўлди.

Шундай олишув билан ор-номус юзасидан тарафлар жанги пешингача тўхтамай, кофир ва мусулмон бир-бири ёқасидан олиб, қаттиқ урушдилар³⁵⁵. Кофирларнинг аҳволи тангликка етишса-да, майдондан қайтиши мумкин бўлмай, тақдирга тан берганча “Сан қочмасанг ёв-ку қочар” деган туркий масалга кўра тўпу туфангни худди қор ва жоладек отиб, ҳаммаёқни остин-устун қилиб кела бошлашди. Мусулмонлар ҳам мардона жанглари қилиб, //319^a чидам оёқларини қаттиқ тираб турдилар³⁵⁶. Шу аснода илоҳий қазову қадардан 1281 йилнинг олтинчи зу-л-ҳижжасида³⁵⁷ кофирлар сафидан бир ўқ мулло Алиқули *амир лаишкар*нинг тахигоҳига етиб, қаттиқ ярадор бўлганча отдан йиқилди. **Назм:**

Қазоро шуд аз офат ногузир,
Мизожи шермард тағйир пазир.
Зи табҳола озарда омад лабаш,
Фитод оташе дар жаҳон аз табаш.
Бо мир афрўхташ чехраи тоб,
Табб зи табҳола озарда гардид об.
Расидаш хазон дар баҳори ҳаёт,
Навиштанд дар қабзи руҳаш барот.

Мазмуни:

Қазову қадардан офатга тутилди,
Шермарднинг ҳоли ўзгача бўлди.
Иситмадан гезарди лаби,
Иситмасидан жаҳонга ҳам ўт тушди.
Амирнинг юзи ловуллаб ёнди,
Иситмадан бадани сувдек бўшашди.
Ҳаёти баҳорига айланди кузга,
Руҳини олиш учун ёздилар барот хатини.

Шу сабабли ислом лашкари орасига бузилиш тушиб, талотўм мавж уриб, ҳар ким ўз ҳолича тарқалиб кетдилар. Лашкар соҳиб назарлари ул Хазар денгизи талотўми мавжидан чиқиб, жаноб *амир лаишкар*ни отга миндириб, барча уруш асбоби – тўпми, туфангми, қурол-яроқни мукамал ҳолда олдларида тутиб, *амир лаишкар*ни Тошканд қалъасига етказиб,

³⁵⁵ Босқинчилар сафи саккизда пиёда рота, 2 казаклар сотнясидан иборат бўлиб, уларда 10та тўп бўлган. Тошканд қамали вақтида уларга яна иккита рота икки тўпи билан келиб қўшилган (жами 1300 аскар). Бу кучларга полковник (кейинчалик генерал) Абрамов, подполковник Жемчужников, ротмистр (кейинчалик полковник) Вульферт, поручик (кейинчалик генерал) Пётр Михайлович Шорохов, майор Делакроа, полковник Краевский ва б. қумандонлик қилган.

³⁵⁶ Тошкентлик қамал вақтида 40 баррикада, 10 сангарда туриб жанг қилганлар. Уларнинг ихтиёрида 73 та тўп бўлган. Мудофаа жанглари натижасида босқинчилардан 25 нафар ҳалок бўлиб, 157 нафар яраланган.

³⁵⁷ 1865 йил 2 май. Бошқа маълумотларга қараганда Алиқули амирлашкар 23 зу-л-ҳижжа 1281/19 май 1865 йили Тошкентнинг Минг урук мавзеига келиб тушган. 21 май амирлашкар босқинчилар ўқидан яраланиб вафот этган.

белгиланган жойга ётқиздилар. Анча вақт ўзига гоҳ келиб, гоҳ келмай ётди. Қаерда ҳозиқ табиб, комил жарроҳ, тибдан хабардор олим ва амалиётчи бўлса, барчасини топиб келтирдилар. Ул оғир жароҳатни кўрганлар тасарруф кўлини илож этагидан тортганча муолижасида ожиз қолдилар. Касаллик дам-бадам кучайиб, инсоний тадбир осмоний тақдир сабабли ожиз келиб, саот сайин ўлим ва мавт аломати зоҳир бўларди. Узоқни кўрувчиларга иш оқибати аниқ кўринмоқда эди. **Назм:**

Агар бе марг буди подшоҳи,
Басе даъви бар фишурди худой.
Надида касе то абад зиндаги,
Худойе жаҳонро аст пояндаги.
Намонад ба кас ин жаҳон пойдор,
Худои жаҳон аст бар як қарор.

Мазмуни:

Агар ўлимсиз бўлсайди подшоҳлик,
Ҳеч бир даъвогарни юбормасди Худо.
Ҳеч ким абадий ҳаёт кўрган эмас,
Фақат жаҳон худоси эрур мангу.
Бу жаҳон ҳеч кимга вафо қолмас,
Жаҳон худосидир бир ерда барқарор.

Бу ҳол давлат аҳли-ю, катта-кичикка маълум бўлгач, боқибат *қирғиз* ва *қипчоқ* халқи вақтни ғанимат билиб, ўрмонни холи англаб ...ул ҳолга ...йўналиш жиловини Қурама томонга тўғирлаб кетдилар ва Тилов манзилгоҳига бориб тушдилар. Фақат анчадан сўнггина ақл-хушларига келиб, ўта ёмон иш ва тубан, қабиҳ иш қилганини англаб етдилар. **Мисраъ:** Чаро коре кунад оқил ки боз орад пушаймоний (Оқил киши нимага сўнг пушаймонлик келтирувчи ишни қилиши керак экан.); Бир неча кун ўша ерда истиқомат қилиб, кеча-ю кундуз маслаҳатлашсалар-да, бирор натижа ва тўхтамга етмадилар. Шундан сўнг қайтиб, Тўйтепага келиб, //319^б Тошкандга Султон Саййид Муҳаммадхонга узрнома ёзиб юбордилар. Қосид неча масофаларни босиб ўтгач, Тошкандга етишди ва ул номани Султон Саййид Муҳаммадхон назаридан ўтказди. Давлат аркони ва салтанат аъёнлари ул мардудлар сўзига амал қилмай, қосидни муродига етказмасдан қайтариб юбордилар. **Байт:**

Доди мазлумон бидех, мақсуди маҳруммон бар ор,
Дини дунёро бадин доду деҳаш маъмур дор.

Мазмуни:

Мазлумлар додига ет, маҳрумлар ҳожатин чиқар,
Дунё олди-бердисини шу ол-бер билан обод қил.

Қосид номурод ўз лашкари сари етгач, нима янгилик ва эшитган сўзи бўлса, ул тойифанинг бошлиғи ва *мингбошиси* бўлмиш Бекмуҳаммад ибн Холмуҳаммад ибн Муҳаммад Назар Кўр ўғли ибн Санжар баҳодир *қипчоқ* хузурида оқизмай-томизмай арз қилди. *Қипчоқ* ва *қирғиз* улусининг бариси эзилиб-янчилиб бошқа чора топмай, ул манзилдан қайтдилар. Улар

хар кун бир манзилда йиғилар ва бир-биридан маслаҳат излар, аммо бирон натижа чиқара олмасдилар. Бу каби гаплар билан илгари юрган кўйи Сайхун дарёси лабигача етиб, дарёдан ўтиб ... **Турк** ва Саройга тушдилар.

Энди бир неча дур сочувчи сўзни Султон Саидхон ибн Малла Баҳодирхондан эшитинг. *Қипчоқ* ва *қирғиз* вафосизлик қилиб, Хўқанди латифга кетган ўша куниси сартия одамлари замон хони билан бирга жаноб *амир лашкар*га вафодорлик қилганча Тошкандда қолдилар. Жаноб *амир лашкар*га ул халқнинг бевафолиги маълум бўлгач, дилдан бир совуқ оҳ тортиб, бор касали яна ҳам ортиб, дарди кучайди ва ўша куннинг намозгар пайти руҳининг қуши бадан қафаси торлигидан қутулиб, жаннат олами фазоси сари парвоз қилди ва жонни жон берувчига топшириб, шаҳидлик даражасига фоииз бўлди. **Назм:**

Дамид аз ажал мурғи руҳаш зи сар,
Зери кулоҳаш бар овард пар.
Зи боде ки берун шудаш аз димоғ,
Нишонид амну амонро чароғ.
Бар овард товус сирри уқоб,
Ниҳон шуд дар абри сияҳ офтоб.
Зи модар назод оне ки охир намурд,
Бахуд ҳеч наовард, чизе набурд.
Агар муддати Нух беш оядат,
Ба охир ҳамин кор пеш оядат.
Нарафт офтобе ба буржи камол,
Ки зи онжо наяфкандаш охир завол.
Ҳамон манзил аст ин биёбони дур,
Ки гум гашт дар ў лашкари Салму Тур.
Ҳамон манзил аст ин маъман работ,
Ки густарда онжо Фаридун бисот.
Ҳамон аст назди ту ин нав арўс,
Ки зад дар арўсияш Ковус кўс.
Ҳамон аст ин бар кашида равоқ,
Ки биншаст Дороаш дар зери тоқ.
Чунин аст расми он сарой санж,
Ки гоҳат деҳад тахту гоҳият ранж.
//320^а Дар ин ғорият дил набанди баса,
Ки ҳар рўз бошад ба дасти касе.
Арўси жаҳон асту но аъқид,
Аз он суст паймон чи дори умед.
Бар он дилбаре дил набандад касе,
Ки ҳар дам бувад ғамгусори хасе.
Набини аз он шам жўз сўзад доғ,
Ки ҳар шаб бувад мажлисеро чароғ.
Надида касе то абад зиндаги,
Худойи жаҳонрост пояндаги.

Намонад ба кас ин жаҳон пойдор,
Худойи жаҳон аст бар якка қарор.

Мазмуни:

Ажал учирди руҳи қушини бошидан,
Кулоҳи остидан чиқариб пар, қанот.
Димоғидан чиққан ел ўчирди,
Тинчлик-омонлик чироғини.
Кўрсатди товус бургут сирини,
Офтоб бекинди қора булут ичига.
Ўлмайдиган одам ҳали туғилмаган онадан,
Ўзи билан бирон нарса келтирган, олиб кетган ким бор?
Нўҳ умри кўп бўлса ҳам,
Барибир унинг бошига шу тушади.
Қуёш юқорлик буржига чикса-да,
Барибир куйи иниб, ботади.
Бу узоқ биёбон Салим ва Тур лашкари йитган,
Ўша манзилдир.
Бу работ Фаридун кўрпа-тўшагини ёйган,
Ўша маскану маъводир.
Ҳалигача янги келинчакдир у,
Келинлигида Ковус ноқора чалган.
Бу қад кўтарган равоқ,
Шоҳ Доро ўтириб-туриб юрган айвондир.
Сарой эгасининг расми шунақа:
Гоҳ унда тахт беради, гоҳ ранж.
Бу бузуқ аёлга кўп ҳам кўнгил боғлама,
Ҳар кун бировнинг қўлида бўлади.
Жаҳон келинидир, никоҳга кирмаган,
Ул аҳду паймони бўшдан нима умид қиласан.
Ул дилбарга дил боғламагай ҳеч ким,
Ҳар дамда бировнинг қўйнида эркаланар.
Шамдан ёндирувчи доғдан бошқа нимани кўрасан,
Ҳар оқшом бошқа бир ўтиришга ёғду бағишлайди.
Ҳеч ким мангу умр кўрмаган,
Фақат жаҳонни яратувчига хосдир мангулик.
Ҳеч кимга вафо қилмас бу жаҳон,
Жаҳон худосидир бир ерда барқарор.

Амир лашкарнинг фарзандлари, хижоб ичидаги аёллари, тавобелари
бу ҳолни мушоҳада қилгач, дилтангликда қайғуга ботиб, сабру қарор
жиловини ихтиёр қўлидан бердилар ва сабрсизлик йўлини тутиб, давлат
аркони ва шавкат аёнлари, сортя ва Тошканд мамлакатининг ақобиру
ашрофи ва бошқа табақадаги катта-ю кичик, тожику турк ҳаммаси
саросимавор азоб-изтироб кўплигидан чашмасор кўзларидан кўп дурга кон

ёш томчиларини замону турмуш юзи узра тўқдилар ва момоқалдиروق ва чакмоқ сингари оловли оҳ фиғонини жаҳон аро ёйдилар. **Назм:**

Зи ҳар сў нолаи фарёд бар хост,
Бар омад нолаву оҳ аз чапу рост.
Халойиқ жома бар тан чок карданд,
Зи дасти марг бар сар хок карданд.
Чу абр зи дида сели хун фишонданд,
Ба кайвон нолаву афғон расонданд.

Мазмуни:

Ҳар томондан кўганди фарёду нола,
Ўнгу сўлдан оҳу дод эрди ҳавола.
Халойиқ йиртди эгнида кийимин,
Ўлимдан сочдилар бошга тупроқ.
Булутдек қон селини оқиздилар,
Нолаву афғонни Кайвонга етказдилар.

Ўша куни жаноб хон ва кўшиннинг барча амирлари ва фуқаро кийимларини алмаштириб, мотамнинг қора ва кўк хилъатларини эгнларига кийдилар. Аёллар ҳам ғамли юрак билан Мажнунга ўхшаб сочларини ёйиб ташлаб, пок заминнинг этак-этак хокини бошлари узра сочдилар ва навбахор булуту каби кўзларидан қонли ёш томчиларини оқизиб, сағира ва кабираларнинг бариси шундай мунгли навҳа тортдиларки, фарёду зорлик овози ва беқарорлик ноласи зангори осмон авжидан ўтди.

Назм:

Ваҳ ки шера мардони қадр Жам фармон намонд,
Аз нигини ў нишон бар сафҳаи даврон намонд.
Онки чун овозаи фавташ ба Руму Чин расид,
Шавкати Қайсар шикасту ҳашмати Хоқон намонд.
Дар фироқаш хуни дил аз чашми тар хоҳад рехт,
Мардумонро об чун дар дидаи гирён намонд.
Баски оҳу дуди мардум осмонро тийра сохт,
Равшани якзарра дар меҳру маҳе тобон намонд.

Мазмуни:

Воҳким, Жамшид фармонли ул арслон кетди,
Қолдирмай узугидан давронда нишон кетди.
Ўлими овозаси Руму Чинга етган ул эранким,
Қайсар шавкатидан ўзган, гўё эди Хоқон, кетди.
Фироқида дил қони намли кўзлардан кўп оқиб,
Одамлар дийдасида сув қолмай равон кетди.
Халқнинг оҳ тутуни осмонни қора қилди,
Қуёш, ойда қолмай зарра ёғду чунон кетди.

Алқисса ул жамоатнинг дилни ёқувчи нолаву фарёдидан фойда чикмагач ва бу илоҳий дардга ўзга ҳеч бир чора ярамагач, ниҳоят дунёнинг ялтироқ либосини *амир лаишкар* эгнидан ечиб, охират либосини кийгиздилар. Давлат устунлари ва мулкат аёнлари //320^б машварат қуръасини ўртага

ташлаб, мулло Алиқулининг жасадини бу пайтда қайси маконда тупроққа топшириш масаласида бошлари қотган кўйи хайрон бўлдилар. Ниҳоят, ўша маҳалда хослар ва ишончли кишилардан бир нечтаси маслаҳатни бир жойга кўйиб, ҳаммаси биргаликда жасадни хазрат Шайхховандтахурнинг – *гўрлари нурга тўлсин* – фоиз ил-анвор мазорига дафн қилдилар.

Дафн маросими тугагач, Мулло Алиқули руҳига тиловат ва такбир ўқидилар. Мулло Алиқули амири лашкарнинг таржимаи холи: Хусайнбой ўғли, номи Ўтарчи, яъни байторчи, Андижон тавобесига қарашли *қирғиз-қипчоқ* қабиласидан. Ҳол бошида отаси Андижон шаҳрида илм таҳсили учун ўша замон *мухтасибига* шогирдликка берган эди. Уч-тўрт йилдан сўнг ўша шаҳар мухтасиби Мулло Алиқулини солиқ ундирувчилик ходими қилган эди. Худоёрхон ўз укаси шаҳид Маллахоннинг енгил ўйлаб қилган ишлари гуноҳидан ўтиб, Бухородан Хўқандга келтириб, амирлар қаторида маош ва вазифа тайин қилган вақтда мулло Алиқули Маллахон хизматига келиб, мулозимат ихтиёр қилди. Ўша замонда Маллахон иккинчи марта акаси Худоёрхонга қаршилик қилиб, Андижон тарафга кетди. Мулло Алиқули раҳнамолик қилиб Маллахонни *сусамир қирғизия* қабилаларининг эътиборли раиси бўлмиш Фўлодбий //321^a *қирғиз* олдига етказди. Фитна ва фасод энагаси бўлмиш Фўлодбий Маллахоннинг қадамани катта давлат билиб, ўз қабилалари билан унинг хизматига бел боғлаб, Маллахон ва Фўлодбийнинг кўп сонли тўдалари билан Мулло Алиқулининг туғилган ери ва онасининг ватани бўлмиш ва унинг қавми ўтирган Қаросув тарафга бордилар. Ул навоҳида Алиқули қавми Маллахоннинг тобелиги остига кирдилар ва Алиқулини атрофдаги айрим тойифаларга элчилик тариқида юбориб, ўз тобелигига даъват қилдилар. Алиқули бу борада кўп сайъ-ҳаракат кўрсатиб, ул ён-теваракнинг кўпчилик тойифа ва қавмларини Маллахонга ёрдам бериш ишига мойил қилиб, Маллахоннинг ҳузурига келтирди. Маллахон Фарғонанинг ҳукмронлик тахти ва фармонфармолигига чиққач, Алиқулини қилган хизматлар учун *эшик оғоси* мансаби билан сарафроз қилди. *Мир понсад*лик мансаби ҳам шунга илова қилиб берилди. Шундан сўнг Намангон навоҳилари ҳокими бўлиб, Ўратепа фатҳидан сўнг ўша ерда яхши хизматлар адо этгани учун Маллахон ҳукуматининг охириги кунларида Марғинон шаҳрининг волийси бўлди. Султон Сайидхон ҳукумати замонида Фарғона кўшинининг сипаҳсолорлик мансабига кўтарилган эди.

Қисқаси шуки, жаноб султон Саидхон бир ўзи салтанат ноқорасини ўз қадди қомати билан безаб, қанча сартия умароси бўлса, мамлакатни сақлаш қоида ва ишларини бажо келтириб, истиқомат палосини ёйиб ўтирдилар. Кундан-кунга кофирларнинг ҳужумлари ва ғалабаси зиёдалиқ қилиб, мусулмонларнинг эса умид юзи ҳеч ердан очилмасди. Ҳали кўрганимиздек, *қирғиз-қипчоқлар* эса мурувватсизликнинг машаққат тупроғини ўз юзларига сочиб, бадар кетгандилар.

Ноилож, ёрдам учун ул ҳезалакларнинг бошлиғи, хотинлар шоҳининг ясан-тусан қилган вакили, замоннинг эркакларини ўлдириб, урғочисини парвариш қилувчи, моякдор хотин, ой юришли ғозадор, кир

ювгучи совун бибиси, қорни катта сассиқ ҳидли, тубанликда ўсган тикан, пасткашликнинг худо ургани, зафарсиз шоҳ Музаффар, яъни хатарга кон кулфатзада, дарбадарликда кеккайиб кекирган, //321⁶ Мир Ҳайдарнинг отага номуносиб ўғли амири Бухоронинг этагини маҳкам ушлаб, илтижони ҳаддан оширдилар ва орада устма-уст хат борди-келдиси амалга ошди. Ҳар гал сўзининг индиллоси Бухорога Тошканд шахрининг уламо ва оқсоқолларининг келиши борасида бўлиб, “келиб, бизни дуо қилсинлар” дер эди. Ҳаддан кўп илтижолар орқали эришилган бу таклифни ризолик билан қабул қилиб, шаҳарнинг бир нечта катталари ул фалокат маломатзадаси хузурига бориб, остона ўпиш шарафи билан амирнинг жони дуосига машғул бўлдилар. Булар келишгач, амир яна Тошкандга кетма-кет хат юбориб “Султон Сайид Муҳаммад ҳам келсин” деган фикрларни билдирди. Бу мушкул иш одамларга оғир ботиб, тошкандликларни қийин аҳволга солиб қўйди. Бир неча маслаҳатлар қилиб, умарову фуқаро бир-бирига “бориб ҳам ҳеч нарса рўй бермади, бормасак ҳам бошқа бирон чора топа олмаяпмиз” дедилар. Ниҳоят хон сафар асбобларини тайёрлаб, Тошканд юртини худога топшириб, Бухоро сари йўналди. Бир неча масофаларни босиб ўтиб, ул ҳезалак амир олдига етишди. Ўзи уруш сари юрмагани юрмаган, хонни ҳам ёнида ушлаб, кетишга рухсат бермай, Тошканд мамлакатини эгасиз ва химоячисиз қолдирди. **Байт:**

Жаҳони бе жаҳонбон тани бе сар аст,
Раҳе бе раҳраве хоки роҳ бар сар аст.

Мазмуни:

Жаҳонбонсиз жаҳон бошсиз тан кабидир,
Йўловчисиз йўлнинг хоки бошга қўнар.

Алқисса, неча бир мусулмонлар қўл-оёқсиз қолиб, нима қилишни билмадилар ва ҳар бир фирқа ўзи билан ўзи бўлди. Бунинг устига Тошканд фуқаррлари гуруҳ-гуруҳ бўлиб келиб, хўқандликлардан илғор йўсини билан қўйиб кетилган бир неча минг сарбозни тунаб кетардилар. Бунақа можаролар доимо рўй бериб турарди.

Сафар ойининг тўртинчисида сешанба куни³⁵⁸ рус кофирлари қўшини субҳи содиқ пайти Камолон дарвозасига ёпирилиб, шаҳарга кирди. Хўқандлик сартдан илғор турган олти-етти нафар ўзини қалъа тешикларидан пастга ташлаб, ура қоча бошлади. Буларни кўрган ҳар бир гуруҳ ўзини дуч келган йўлга уриб, айримлари Чирчиқ дарёсига ғарқ бўлиб, баъзилари эса қутулганига шукр қилиб, бадар кетдилар. Тошканд халқи ўз холича қолиб, икки кеча-ю, икки кундуз кофирларга қарши уруш қилишаркан, ниҳоят кофир аскарларини Баланд масжидгача сиқиб келдилар ва шу масжиднинг хонақоҳи ичига тикишга муваффақ бўлдилар. Шу зайл кофирларни бир кеча-кундуз шу ерда камал қилиб турдилар. Сўнг хонақоҳга ён-атрофга ўт қўйишни режа қилдилар. Аммо кофирлар буни пайқаб, Эски Ўрда томонга қараб қочдилар ва шу ерда ўрнашиб олдилар. Шу қочишда йўл-йўлакай бир қанча маҳаллаларга ўт қўйдилар. Шаҳар тўс-тўполон ва ола-тасиру ғавғо

³⁵⁸ 1865 йил 28 июнь.

ичида қолди. Шаҳар катталари ҳар тарафга одам югуртирдилар. //322^a Дарёга чўкаётган одам қўл-оёғини ҳар томонга уриб, жон ҳоври чалаётгани каби Бухоро подшоҳи ва бепарво *қипчоқ*ларга ёлвориб-ялиндилар. Лекин ҳеч биридан заррача ёрдам ва фойда бўлмади. Ноилож кофирлар билан сулҳ тузиб, русларнинг қандай талаблари бўлса, кўниб, не шартлари бўлса, бажо келтириб, шаҳарда тинчлик ўрнатишга эришдилар.

**Қипчоқларнинг Хўқанди латиф шаҳрида хон кўтаргани ҳамда
Бухоро шоҳи ва Худоёрхон валинаъмининг Хўқандга келиб, хон
валинаъмининг салтанат давлати тахтига ўтиргани зикри**

Сўз гулистонининг чаман безовчи минг дoston булбули чаҳ-чаҳини муаллиф воқеалар тизимига териб, шундай ҳикоя қилади: Дарбадар *қипчоқ*лар барча қўшини билан келиб, Сайхун дарёси бўйидаги Дехбасарой мавзесига қўш ташладилар ва *қирғиз* ва *қипчоқ* улуси катталари шаҳарга киришни маъқул кўрмай, бир неча кун ўшал мавзеда туриб қолдилар. Улар ҳар кун бир-бири билан маслаҳатлашиб, ниҳоят “мирваччани шаҳардан ташқари олиб чиқиб, хонлик салтанатига ўтказиб, сўнг шаҳарга кирамиз” деган қарорга келдилар. Бу гап барча катта-кичикка бир хил маъқул тушиб, Худойқулибек ибн Мақсудбек³⁵⁹нинг қўшниси ва маҳалладоши бўлмиш Яқиф мирзо ибн Норқўзи *додхоҳ қирғиз*ни шаҳарга юбордилар. У худди шиширилган пуфак каби шаҳарга кириб, қадимий аслзода бекваччалардан бўлмиш ва ўн олти ёки ўн етти ёшга етиб-етмаган, ҳали лаби устига мишкин рангли майса униб чиқмаган, юзи гўзаллиги Юсуфи садикдан қолишмаган Худойқулибек ибн Мақсудбек ибн Бекбўтабек ибн Сулаймонбек ибн Шодибекни шаҳардан олиб чиқиб, мазкур мавзегга етказдилар. Тамоми халқ ул малоҳатли юзни кўргач, барчаси йигитга ошиқи шайдо бўлиб, биргаликда иттифоқ билан 1282 йил муҳаррам ойининг бешинчиси, душанба куни³⁶⁰ хонлик салтанатига ўтказиб, шоҳлик давлатининг саодатига етказдилар ва шариф, қуйи табақа кишилари, бой ва камбағалнинг бариси табриклар учун қўлни дуога очиб, баракатли фотиҳа билан яхши тилаклар тилаган қўйи шоду хуррам қилдилар.

Табрик ва қутловдан сўнг шаҳар сари юзланиб, давлат устунлари ва салтанат аъёнлари барчаси тўп-тўп, байрақ-байрақ бўлиб, қаторлашиб шаҳарга кириб, султонлик Ўрдасида қарор ва ором топдилар. Жаноб хон султонлик тахтида ўрнашгач, Бекмуҳаммад *қипчоқ*ни //322^b *мингбошилик* билан сарафроз қилиб, Мирзо Аҳмадга *дастурхончилик* мансабини берди. Шу гап-сўзлар бўлиб турган вақт оралиғида *қирғизия* ва *қипчоқия* аҳли ўн тўрт кун давомида Ўрда ичида ўтириб, аммо душанба оқшоми, яъни келганининг ўн бешинчи куниси фуқародан кўнгилларига ҳадик ва кўрқув тушиб, шу хавфсираган қўйи тўсатдан ва подшоҳликнинг шунчалик асбоб-ускунасини ҳам ташлаб, шаҳардан бир фарсахча ерга қочиб чиқиб кетдилар.

³⁵⁹ Худойқулибек ибн Мақсудбек ибн Бекбўтабек ибн Сулаймонбек ибн Шодибек

³⁶⁰ 1262 йил 31 май.

Бир ушлаб, сўнг қайтадан қўйиб юборадиган бундайларга мангу давлат этаги ва умид ёқаси ҳайфдир. Бу хабар айрим бебош авбош кишилар қулоғига етиб, кечалари писиб келиб, Ўрдага кирган қўйи ичкаридаги нарсаларни шипшийдон қилиб, қўлига нима тушса, ўмариб кетишибди. Бу ишни пайқаб қолган шаҳар катталари ул кишиларни тафтиш ва таҳқиқ қилиб, кейинги ўғирланган нарсаларни қайтариб олишга улгуришди, аммо олдинги кетганлари қўлдан чиққанча топилмай қолди. Шаҳар фуқаролари ва замон уламолари *қипчоқлар* ҳолидан хабар топиб, тўп-тўп, гуруҳ-гуруҳ бўлиб чиқиб, уларнинг ҳол-аҳволини сўрашар ва кўнгилини кўтариб, шаҳарга таклиф қилган қўйи меҳрибонлик кўрсатишарди. Аммо ул ҳамиятсизларда шаҳарга киришга дил ва ўпка йўқ эди ва **Ғамоил** даҳаси мавзесини ўз қароргоҳ ва оромгоҳи қилиб, шу ерда анча вақт ўрнашиб турдилар. Фуқаро бошига бир лак тилло солиқ солиб, ундириб ҳам олдилар. Шаҳар фуқаролар ул халқнинг **шундай қиқликларига** сабр қилиб уларга қандай дастёрлик керак бўлса ёрдам берардилар. Бундай воқеа бир неча кун давомида шаҳар билан сахро орасида бўлиб ўтиб, орадаги нафрат кучая борди. **Байт:**

Масал зананд ки гумроҳро яке пурсид:

Туро чи ном? Гумроҳ гуфт: ман раҳбар.

Мазмуни:

Масал бор: бири йўл йўқотгандан сўради:

Исминг нима? Гумроҳ деди: Исмин Раҳбар!

Қипчоқларнинг бундай аҳмоқларча ишлари ва безовта аҳволлари бора-бора жаноб Худоёрхон валинаъмининг ҳуш қулоғига эшитила бошлади. Жаноб валинаъми бўлиб ўтаётган воқеалар ҳақида кетма-кет келаётган хабар баёнини Бухоро подшоҳи амир Музаффарга етказиб турди. Ўша чоғда жаноб амир Ўрусга элчи юбормоқчи бўлиб турган бўлиб, Хўқандга келишни баҳона қилиб, Хўжа Нажмиддин деган бухороликни Ўрусга элчи қилиб, жуда кўп туҳфа ва ҳадялар ва бир манглусий фил ва қанчалар амир Темурий васиқаларни унинг қўлига бериб, Петербург вилоятига Ўрус оқподшоси хузурига юбориб, //323^a ўзи катта қўшин тўплаб, Бухородан йўлга тушди. Анча манзилларни босиб ўтгач, Жиззахга келиб тушди. У ерда бир ўрус бойи Бухорога савдогарлик баҳонасида саккиз юз туя қимматбаҳо мато ва бир неча туяда тилло ва кумуш сўм танга келтириб, истиқомат қилиб ўтирган экан, ўшани чақириб номуносиб ҳайбат ва бемулойим шиддат билан унга хат тутқазиб, ўша ердан Тошканд томонга ўрус генерали хузурига юборди. Ўзи эса жаноб Саййид Муҳаммад Худоёрхон баҳодир валинаъмини ўз юришига баҳона қилиб ёнига солганча Хўқанди латиф сари юзланиб, Хўжандга етиб келди ва шу ерга қўш ташлаб, қарор ва ором олди. Жаноб валинаъмидан кўнгли тўқ бўлгани учун қўшинга сардор қилиб Хўқанди латиф томонга юборди. Жаноб валинаъми ва Оллоҳёр *фармончи* ва Яқуббек ғулом ва Самарқанд ҳокими Шерали ғулом сон-саноксиз лашкар билан Хўқанди латиф сари йўналиб, йўлга равона бўлдилар. *Қипчоқлар* уларга қарши курашишга ўзларида имкон ва бардош топмагач, қалъа атрофи тавофини ҳалқавор зиёрат қилиб, якшанба куни Муйи муборак боғига келиб тушдилар. Ўша кечасини

бир бало қилиб ўтказиб, душанба куни лашкарнинг келиши яқинлашганини билиб, пешин намози вақтида Марғилон йўли сари йўналган кўйи чиқиб, бадар кетдилар. Сешанбага ўтар кечаси ярим тунда манғит лашкарининг муқаддимаси жангу урушсиз Хўқанди латифга кириб келди. Сешанба тонгида эса барча лашкар шаҳарга кириб, пешин вақтигача дам олдилар. Подшоҳ ҳузурига устма-уст ва кетма-кет равишда хушxabар юбордилар ва подшоҳ ҳам кўнгли тўқ ҳолатда ўз қадди-қоматини тўғирлаб, пайшанба куни 1282 йилнинг йигирманчи сафар ойида³⁶¹ шаҳарга келиб тушди. Аммо ул золимнинг бебош авбош кишилари шаҳар атрофидаги аҳолини талаб ва яғмога учратиб, қайтиб кетдилар. Подшоҳнинг ўзи эса бироз вақт Хўқандда дам олиб, Оллоҳёрбек манғитни лашкар сардори қилиб, кўп лашкар билан *қирғиз-қипчоқ* орқасидан юбориб, равона бўлдилар. Ҳар икки лашкар бири-бирига //323⁶ яқин қувлаб-қочиб бормоқда эди. Аммо *қипчоқ* лашкари Модийга бориб, истиқомат палосини тўшаган кўйи қарор ва ором олди. Аллоҳёрбек манғит лашкари билан Аробон қалъасига тушиб, эртаси куни тонг билан аъзам ховар жанг тошқинини томоша қилиш учун фарҳанг малики буйруғига биноан бошини харчанг даричасидан ташқари чиқариб, оламини равшан ва мунаввар қилгач, *қипчоқ* ва *қирғиз* кишиларидан олти юз нафарга яқини ажралиб чиқиб ва Юсуфбой мирзо *қипчоқ* ва Элтаркуб баҳодир ва Хол *понсад қирғиз* ул қавмга сардор ва раҳбар бўлиб, Очи мавзесида *манғит*нинг йўлини тор қилиб тўсиб чиқдилар. Тарафлар бири-бири билан тўқнашиб, урушга тушиб кетдилар. Фалак томошабинлари шермардларнинг билагига таҳсин айтардилар. Гоҳи *қипчоқ*лар душманни олдига солиб қувлаб, Гулбахор майдони сахнидан то Аробон мавзесигача келтирса, гоҳи бир неча минг манғит кучлилиқ қилиб, жангоҳ майдонига етказардилар. Тарафлар шу каби жанглар билан неча бор олд-орқага бориб-келиб турдилар. Ул бечораларга Бекмуҳаммад хездан мадад келмагач, манғитнинг кўплиги бора-бора кучлилиқ ва зиёдалиқ қилиб, ўн-ўн беш минг одам *қипчоқ*ларнинг атрофини ўраб олиб, тор-танг жойда жангга киришдилар. Тонгдан оқшомгача қанча саъй-ҳаракат қилсалар-да фойдаси бўлмади. Ниҳоят одам камлигидан *қипчоқ*ларнинг дўпписи тор келиб, сардорлардан Хол *понсад қирғиз* ва Юсуфбой Мирзо ва Элтаркуб *қипчоқ* билан бирга ул қавмдан бир нечта одамлар қўлга тушиб, қолганлари лашкар орасидан ёриб чиқиб, бадар кетдилар. **Назм:**

Ҳар кордор кард сарпойи хеш кард,
То бар жаҳон муҳит шави, ҳамчу доира.
Хоҳи ки муштаал нашавад оташи фузули,
Машғул шав нахуст ба атфои нойира.

Мазмуни:

Қайси иш билармон қилса, ўзига қилди,
Жаҳонни доирадек ўз ичингга олмоқчи бўлса.
Фазл олови шўъла олмасдан олдин,
Сен аввал унинг илдизини топгин.

³⁶¹ 1865 йил 14 июль.

Алқисса манғитлар қўли баланд келди ва ул асирларни подшоҳ хузурига юбориб, Оллоҳёр фармончининг ўзи Ўш томонга юриб, Модий мавзесига етиб, қарор олди. Қипчоқ лашкари Гулшаҳга кетиб, ором олдилар. Томонлар бироз муддат бир-бири билан тўқнашмай, дам олиб ётдилар. Можаро орқага сурилгач, Оллоҳёр манғит қайтиб, Марғилонга келиб тушди. Қипчоқлар ҳам бир-бири кетидан етиб, Арабонга келиб, ўша ерда турдилар.

Ярамас ва маккор манғитлар //324^a урушдан чарчаб, ўз подшоҳига кетма-кет арзадошт юбордилар ва маслаҳат қоидасича бошқа чора топмай, шундай дейишди: Майли, биз бу ерда қоладиган бўлсак, қоламиз. Чунки орномусни ўзимизга касб қилиб келганмиз. Аммо бу ер Худоёрхон султоннинг мулкидир. Шунга қарамай бу ерга қирғиз ва қипчоқни йўқ қилишга ёрдам бериш мақсадида келиб, жанг қилдик. Энди эса хоннинг ўзини бир неча минг бухоролик ва хўқандлик лашкар билан бирга давлатхоҳ ва тузини еганларидан ёнига қўшиб, рухсатингиз билан душмани томонга равона қилинг.

Жаноб хон валинаъми султонлик давлати билан қарор ва ором олди. Сўнг ўз ишларини саранжомлаб, яхши бир соатда ва иқбол ёрмандлигида юзини йўл сари қаратиб, салтанат равиши билан шаҳару саҳродан ўтиб ва манзилларни орқада қолдириб, мақсад-манзил томон юрди. Султонлик давлати қадамининг муқадимаси ул қочоқларнинг ҳуш қулоғига етгач, қарши жанг қилишга ўзида тоқат кўрмай, қочиш йўлини ўзларига ғанимат билиб, Кошғар вилояти томонга бадар кетдилар. **Байт:**

Макаш сар зи пастий зи овози об,

Тараққий ба қадри танзил кашад.

Мазмуни:

Сув овозидан бошингни эгилма,

“Фаввора қанча юқори кўтарилса ҳам оқибат пастга тушар”.

Жаноб султоний ул бахти қаролар кетидан Тирак тепалигигача бориб, қанчалар асир ва ўтгиз дона уруш тўпи ва подшоҳий асбобу усқунани қўлга киритиб, тўла улуғворлик билан орқага қайтди. Йигирма иккинчи раби ус-сонийда Хўқанди латифга етдилар ва Бухоро амирини тўла обрўмандлик билан кўриб, давлат тахтида қарор топдилар. Ўша душанба куни Бухоро амира шаҳар ўрдасидан кўчиб, ҳазрат Муъйи муборак боғига тушди. Қанча тўпу туфанг, қурол-яроқ, қолину гилам каби подшоҳлик асбоб-усқунасида бирор нарса қолдирмай ва халқнинг уч юз-тўрт юз хотину қизларини ҳам олиб, вилоят фалокатини ўзи билан кўтариб, сешанба куни субҳи козибда Бухоро томонга бадар кетдилар. **Назм:**

Ба фардо намон кори имрўзро,

Бари хеш манишон бад омўзро.

Мазан рое жуз бо хирадманд мард,

Аз ойини шоҳони пешин магард.

Ҳама гўшро сўи дарвеш дор,

Зи ғами корашон чун ғами хеш дор.

Мазмуни:

Бугунги ишни эртага қолдирма,
Ёмон қилиқлини ёнингга ўтқизма.
Ақлдан бошқага фикрингни айтма,
Олдинги шоҳлар қондасидан чиқма.
Қулоғингни бечоралар ҳоли томон тут,
Улар ғамини ўз ғаминг каби бил.

Жаноб хон валинаъми эски ғамларни кўнглидан аритган кўйи султонлик давлати суянчиғига мустақил равишда ястанди. Бадбахт //324^б *қирғиз-қипчоқ* эса айём кулфатидан Қошғар вилояти ҳокими Яқуббек *отолиқ* хузурига бориб қарор тутдилар. Уларнинг мамлакат бўйлаб тарқалиб кетган бошқалари эса ўз қабилалари сардорлари бошчилигида, чунончи, Абдурахмон³⁶² *офтобачи* ўз уруғига, Муҳаммадёр *қўшбегининг* ўғли ўз қабиласига, Карим *дастурхончининг* ўғли ўз аймақига, Тошқаро ўз тобеларига, Саримсоқ *додхоқ қирғиз* ўз лашқарига бош бўлиб бориб, фирқа-фирқа ва тўп-тўп бўлган кўйи хон ҳазратнинг узангисини ўпиб, ўз тортуқ ва пешкашини назардан ўтказдилар. Жаноб валинаъми ҳар бирининг мартабасига яраша кўп инъомлар ва турли-туман неъматлар бериб, уларнинг айбларини марҳамат суви билан ювдилар³⁶³. **Байт:**

Дарахти дустий биншон ки коми дил ба бор орад,
Ниҳоли душманий баркан ки ранжи бешумор орад.

³⁶² Абдурахмон офтобачи – Мукулмонкули ўғли. 1865-1875 йиллари Худоёрхонга офтобачи бўлиб хазмат қилган. 1888 йили Қўқонда вафот этган. 1876 йили босқинчиларга таслим бўлишидан сўнгра Екатеринбургга (1881 йилгача) сурғун қилинди. Вафотигача Архангельскда Россия давлатидан йилига 3000 тила рубл нафақа олиб яшаган.

³⁶³ “Тарихи жадидаи Тошканд”даги иловаси маълумотига қараганда “Мулло Аликули амирлашқар шаҳидлигидан сўнгра Фарғона ва Тошканд лашқари ўртасида фаторат тушди. Ҳукумат Русия ва насрония қўлига ўтди. Аксар ва аглаб садорат ва нақобат, шайх ал-ислом ва қозийлар, қабила бошлиқлари ва авулла саркардалари... Қошғар билодига даҳолат қадамларини кўйдилар (135^{а, б}). Булар қози Зиёвуддин маҳдум қози Мирзо Раҳимжон Тошкандий ўғли, Мулло Муҳаммадйонушжон шиғовул мирзобоший Тошкандий – Тоиб (кейинчалик Ёрканд ҳокими, шоир ва тарихчи), Фарғонадан Бузургхон тўра ибн Жаҳонгир тўра, Кичкинаҳон тўра, Ҳақимхон тўра ибн Бобожон тўра (Ёқуббек Бадавлатдан кейин Қошғар ҳокими), Мирзо Аҳмад қўшбеги, Муҳаммадназар қўшбеги, Ҳақимбек шиғовул, Хўжабек ҳудайчи, Эшон Тошхўжа судур Тошкандий (Маллахон даврида элчи бўлиб Британия Ҳиндистонига элчи бўлиб борган. 1865-1869 йиллари Яқуббек хизматида бўлган), Нишонбой Мирзо Ўтамбой қўшбеги қипчоқ ўғли, Муҳаммаддиёр Нормуҳаммад қўшбеги қипчоқ ўғли, Шермуҳаммад Мулло Аликули ўғли, Қўш парвоначи қипчоқ, Бухородан Мирзо Камолиддин дафтгардор, вазир ҳазрат Хўжа Аҳрори Валий авлодидан Убайдуллоҳ Тошкандий (“Хулосат ал-аҳвол” муаллифи), Эшон Мусохон тўра ибн Сайидхон тўра мутаваллий, Жомадор тўпчибоши, Хайр Муҳаммад афғон ёвар ва бошқалар бўлган. Тарихи жадидаи Тошканд. 135^{а, б} вар.). Булардан ташқари яна Ҳамдам ботурбоши, Туробхўжа ясовул, Абдуллоҳ понасад, Ғозибек понасад, Муҳаммадқули шиғовул, Хўжа калон ҳудайчи ва б. (300 га яқин киши) Шарқий Туркистонга кетган. Яқуббек жади оий 1281/22 декабр 1864 ёки 21 январ 1865 йили Қашғарга кетган.

Мазмуни:

Дўстлик дарахтини ўтказ, дил мақсади ҳосилини берур,
Душманлик ниҳолин кўпор, чунки чексиз ранжлар берур.

Шу аснода, бир неча кун мобайнида ул номсиз халқдан ким қаерда бўлса келиб, султонлик илтифотидан сероб бўлиб, мартаба топиб юрган кунларининг бир оқшомиси *қирғиз* ва *қипчоқ*лар бир-бирига айрим сўзларни айтиб, ўз-ўзидан бир-бирининг ана шу ростми, ёлғонми ҳадиклари асосида бир нечтаси эски жой ва макони томонга қочиб, бадар кетдилар. Хусусан, Муҳаммад Аюббий *амир лаишкар*нинг синглисининг ўғли Чимён томонга қочиб, тоғма-тоғ икки юз-уч юз нафар *қирғиз*ни ёнига солиб, Ўш вилоятига бориб кирди. Айни чоғда хон ҳазратнинг она бошқа, ота бир укаси ва бир неча вақт Марғилон ва Ўш ҳокими бўлган жаноб Султон Муродбек анча вақтдан бери Ўшга бориб, атроф-теварақдаги элатларнинг закотини олиб, ўша ерда ўтирган эди. Ҳеч иккиланмай ул жанобнинг ҳузурига бориб, отда турганча амирзода ўтирган жойга кириб бориб, шошилишча суратда “Турсангизчи, акангизни ўлдиришди ва Сизни унинг ўрнига хон қилишди, мени эса ҳузурингизга Сизни олиб келишим учун юбордилар” деди. Амирзода яхши сўзлар билан ул аҳмакни олдига туширди ва *қирғиз-қипчоқ*нинг бир нечта катталарини чорлаб, ул бесаранжом жамоатни ҳам отдан тушириб, бир ерда ўтқазиб қўйдилар. **Байт:**

Жоҳил накунад кор ба қавли оқил,
Ҳаргиз нашавад ба хийла мудаббир, муқбил.

Мазмуни:

Жоҳил ақликнинг гапига екириб иш тутмас,
Ҳийла билан сира қобил, тадбиркор бўла олмас.

Сўнг дарҳол бир елдек учар моҳир чавандозни топиб, //325^a хон ҳазратдан хабар олиш учун тезликда йўлга равона қилишди. Ул хуш юрувчи киши кеча-ю кундузни бир қилиб хон ҳазрат ҳузурига етиб, хоннинг соғлигини ўз кўзи билан кўриб ва амирзода номига битилган иноятномани олганча қайтаркан ул елдек учар югурувчи юрган сайин суръатни тезлаштириб, оз фурсатда амирзода ҳузурига етишиб, нима гап бўлса ул жанобнинг арзига етказди. Барча катта-кичикка ҳалигининг ёлғончилиги ойдин ва маълум бўлиб, барча бу аҳмоқнинг шу қилган номуносиб ишидан дарғазаб бўлиб, унинг қатли ҳукмига рози бўлдилар. **Рубоий:**

Бишнава ба иродат сухани пири куҳан,
То кори жаҳонро бидони сару дун.
Хоҳи ки касро нарасад бар ту сухан,
Ту худ бингар то чи на некўст макун.

Мазмуни:

Кекса пирнинг сўзини эътиқод билан эшит,
Жаҳоннинг паст-баланд ишини билмоқ эсанг.
Бировдан гап эшитишни истамасанг, ўзинг,
Қара, нима яхши-ю, нима ёмон, ёмонин қилма.

Алқисса, унинг жазоси учун орқасидан қазо оёғи етишиб, олий фармойишга биноан Марғионга келтириб қатлга еткардилар. **Назм:**

Набошад писандидаи шаръи ақл,
Ки бе **сунния**и шоҳ фармон диҳад.
Ки ҳамчун қазои қадар ҳукми ў,
Гаҳи жон ситонад, гаҳе жон диҳад.

Мазмуни:

Ақлга ёқимсиз иш бўлса,
Шоҳ ижозатисиз фармон берар.
Унинг ҳукми худди қазои қадар ҳукмидек,
Гоҳ жон олар, гоҳ эса жон бағишлар.

Яна шу жумладан Саримсоқ *додхоҳ қирғиз* воқеаси рўй бериб, у Намангон устига ёпирилиб келганди. Жаноб хон валинаъми Намангон ва Косон ҳокимини лашкари билан бирга унинг орқасидан юборди. Аммо ул кишиларга етгач, ҳеч бир ишнинг уддасидан чиқа олмадилар. Саримсоқ *додхоҳ* соғ-саломат Чатқал мавзесига ўтиб, бадар кетди.

Бошқалар эса хоннинг марҳамат номаси билан тавба ва кечирим сўраб, хон ҳузурига югурдилар. Аммо Тошқарой *қипчоқ* ўрус кофирига кўшилди.

Модомики гап шу ерга етган экан, энди бир неча сўз ул қочоқлар воқеаси ва ҳолоти баёнида қаламга олиниб, ёзув тизимига тортилади. Бу муфассал сўзнинг қисқача баёни шуким, *қипчоқлар* Худойкулихон билан бирга *қипчоқия*, *қирғизия* ва сортия халқидан уч-тўрт минг киши билан кўп жамоат бўлиб Якуббек ҳузурига Кошғар вилоятига етишгач, тадбиркор Якуббек уларнинг келганини қутлаб, иззат-икром билан шаҳарга олиб кирди ва ҳар бирига улуфа ва нафақа тайин қилиб, мартабаларига яраша кимматбаҳо либослар кийгизиб сийлади. **Байт:**

Дўстонро субҳи давлат аз фалак бинамуд рўй,
Душманонро шомии накбат аз жаҳон бар кард сар.

Мазмуни:

Дўстларга давлат тонги фалакдан кўрсатди жамол,
Душманларга бадбахтлик шомии жаҳон аро юзланди.

Орада шу бир неча кунни сурур //325^б ва йўл чарчоғини ўйин-кулги қилган кўйи айшу ишрат билан ўтказдилар. Шу ҳолат осойишида Якуббек ҳузурига Ёрканд томондан хабар етишдики, Кучоҳ беки Оксу вилояти ҳокими билан бирга катта йиғноқ ва тарғоний, шахрий, сахрой, дулоний табақаларини кўп кишиси билан Ёрканд устига келдилар. Ёрканд халқи ҳам уларга ёрдам учун кўшилиб, олти юз мингга яқин кишилик кўшиннинг Тев (?) устига келиш нияти бор. Бу хабарни эшитган захоти Якуббек ҳам лашкар йиғишга тушиб, оз фурсатда кўп одам йиғиб, Ёрканд томонга юрди. Бир неча масофани босиб ўтгач, Қизил мавзсида бир-бирига дуч ва рўпара келиб, бир-бири билан жангга киришдилар. Анча уруш-савашдан сўнг зафар насими Ёрканд халқи ва Кучоҳ томон эсиб, Якуббекнинг лашкари юзини тарқалиш сари қаратди. Якуббекнинг ўзи қирқ-

эллик нафар кишиси билан душман орқасига ўтиб, ул қавмга кетма-кет ҳамлалар қилиб, мардоналик қилишга киришди ва душмanning тоқати ул ҳамлаларга тоб келтирмай, Банот ун-наъшдек бир-биридан ажралиб кетдилар. Ҳарчанд душман ясовуллари ул одамлар олдини олсалар ҳам бу эзилиб-янчилганларни орқага қайтаришнинг иложи бўлмади. Лашкарнинг олд қисмини тўхта олишмагач, қолганлари ҳам бузилиб, дуч келган томонга қараб қочдилар.

Байт:

Пароканда лашкар наояд ба кор,
Ду сад марди жанг беҳ аз сад ҳазор.

Мазмуни:

Тарқоқ лашкардан иш чиқмайди,
Икки юз жангчи юз минг кишидан яхшироқ.

Тадбиркор Яқуббек эса фатҳу феруз билан зафар топиб, беҳад мол ўлжа олиб ва бир минг икки юз нафар турғонликни аслаҳа ва яроғи билан бирга қўлга туширди ва тўла улуғворлик билан Кошғар тарафга қараб кетиб, давлати марказига бориб қўш ташладилар.

Байт:

Саодаташ ба хамин гуна рўбаруи замин,
Зи хибравон бистонанд ба бандагон бахшанд

Мазмуни:

Бахт-саодати берса ана шу каби осон бўлади,
Тадбиркордан олиб, қулларга берадилар.

Яқуббек Ёрканд устидан қайтганда турғонликдан етти юзи нафари сулҳга қасам ичиб, ўша ерда қолган эдилар. Ёрканд фуқаролари ҳам шундай сулҳ ва яраш билан ўзини хавфдан холи қилдилар. Бу омонлик тилаб кутулган касофат урганлар кашмирий, бадахший, болиший, шуғноний, турфоний, ёркандий сингари бир нечта тойифа ва уруғ эдилар. // 326^a Ҳаммаси бевафолик дамани уриб, шикоят ва мухолифатдан сўзлар эдилар. Ул халқнинг номуродлик ашъори ҳижо тариқасида Яқуббекнинг ҳуш қулоғига танбур тараннуми суратида эшитиларди. Шу важҳдан дил коралигини кудурат йўлига суртиб, тараннум сози торларини узиб, бошқа мақом йўлига солиб юборди. **Байт:**

Зарат гар нест хомўш бош, ҳарфат бе асар гардад,
Ки овози тараннум аз раги сим аст қонунро.

Мазмуни:

Олтининг бўлмаса, жим бўл, сўзингнинг таъсири бўлмайди,
Қонуннинг тараннум овози сим томиридан чиқади-да.

Яъни ул кудуратбахш халқ қонунининг бемахал навозишидан барининг диллари ойнасини занг босиб, бу кўр ғофилларнинг ана шу зангини шамшир сайқалининг кул сочувчилиги билан тоза ва мусаффо қилмоқчи бўлди ва шу мустаҳкам хаёл билан номдор амирларга воқеа баёнини маслаҳат тариқасида “**ишларингизда** бир-бирингиз билан маслаҳатлашинг”³⁶⁴

³⁶⁴ Қуръони карим, 3:159.

маъносини ўртага солди. Барча бу ишга мувофиқат қилиб, Ёркандга кўшин тортиш ўйида тайёргарлик тараддудига тушдилар. Уруш сулҳ билан бир минг икки юз турфоний Якуббек хизматида Кошғарга келган эди. Кошғар лашкари ва *қипчоқ* кишилари ул тарафга ирода қилиб, йўлга тушган кўйи анча манзилларни босиб ўтгач, Ёрканд вилояти яқинига етишиб, ўша куннинг эртасига шаҳарга кирамиз дея шу ерга кўш ташлаб турганлари асносида Якуббек билан бирга келган ташқаридаги турфонийлар ичкаридаги турфонийларга хат йўллаб, у томондан ҳам жавоб хати келиб, айнан шу кечани тайин қилиб, ярим тунда Ёрканд ичидан неча бир турфоний чиқиб, ташқи турфонийга келиб кўшилиб, Якуббек лашкарига шабохун ҳамласини уюштирдилар ва бир зумда шунча кўп сонли кўшинни тарқатиб юбордилар. Якуббек эса ўша қоронғу тунда от ва шамширини ўзи билан олиб, дарҳол ўзини чеккага тортган кўйи ўз одамлари олдидаги йўлни тўсиб турди. Қочганлар қанчаси бу манзилга етишса, шунчасини Якуббек ёнида ушлаб қолиб, бир неча юзга яқин уруш одамини ўзига ҳамроҳ ва рафиқ қилишга эришди. **Байт:**

Ҳар чи бо мо мекуни,
Имрўз бар мо бигзарад.
Дилро раҳме бикун моро,
Ғам фардои туст.

Мазмуни:

Бизга нима қилмоқчи бўлсанг,
Бугун бир бало қилармиз.
Аммо дилимизга раҳм қил,
Ғам сенинг эртангдир.

Турфоний халқи ўз ишига таҳсин ва офарин айтиб, кўнгилларини тўқ тутган ҳолда ўлиб ётган одамларнинг сочилиб ётган нарсаларини ўлжа олиш ишига тушиб, барча ёқни тинтиш билан машғул бўлдилар. Довюрак Якуббек эса ул фурсатни ғанимат билиб, субҳи содиққа яқин ва уфқ ёруғида Аллоҳга таваккал қилганча ул қавм томон босиб бориб, шундай чопқин қилдиларки, ул халқнинг қонини шудгор ерга қип-қизил қилиб тўкиб, майдон сахнини лолазар чаманига айлантirdилар. Ул қавмга сира раҳм қилмай Ёрканд қалъаси дарвозасигача чопқилиб, ўлдириб бордилар. Ул тоифанинг қолганлари эса // 326^б ўзини Хитойнинг Гулбоғ қалъаси ичига урган кўйи бекиниб олдилар. **Байт:**

Ҳар чи хост қазо даст дод,
Раст равон тухми умиде, ки кошт.

Мазмуни:

Қазо-тақдир нимани истаган бўлса, рўй берди,
Эккан умид уруғи тўппа-тўғри униб чиқди.

Якуббек икки ой давомида, балки кўпроқ вақт мобайнида ул мардумни қамал қилиб, Гулбоғни фатҳ этишига оз қолиб турганда, ана шундай фурсат учун баҳона ахтариб юрган *қипчоқ*лар қавмининг сардори

Бекмуҳаммад *қипчоқ* ношуд ва қўлидан иш келмас Бузрукхон тўра³⁶⁵ни олиб келиб, Кошғар қалъаси қамалига киришди. Бу сўзнинг энг боши эса куйидагича: Бузрукхон тўра ибн Жаҳонгир тўрани Сиддиқбек *қирғиз-қипчоқ* кошғарлик хўжапараст аҳоли истиҳоласи юзасидан *амир лашкар* мулло Аликули ёрдамида Кошғарга чақириб олган эди. Олимқули амири лашкар бу хўжани журъатсизлик каби хислатлари сабабли осонгина Сиддиқбек *қирғиз-қипчоқ*қа топширган ва унга қўшиб, оламнинг энг бадбахт кишилари бўлмиш Якуббек, Муҳаммадқули *офтобачи*, Мир бобо *ясовулбоши* ва бошқа бир нечани ҳам Кошғарга жўнатган эди. Бу йиғиннинг бариси Кошғарга етиб келгач, Сиддиқбек аҳмақ мазкур Бузрукхон тўра ибн Жаҳонгирни Кошғар салтанати тахтига ўтқазиб, ўзи вазирлик мансабида хизмат камарини белига боғлаб турди.

Байт:

Ин дағал дўстон ки мебини,
Магасонанд гирди ширини.

Мазмуни:

Бу ярамас дўстларни кўрмаяпсанми,
Ширинликка кўнган пашшалардек.

Хўқандлик мусофирлар учун ҳар қайсига бир турар жой топиб бериб, бирор амалга тайин қилишгач, бу келгандилар Ўрда ичини тўла эгаллаб олдилар. Неча вақт шу зайл давлат ишларини қўлга олиб, бир-бири билан иттифоқликда юрт сўраб ўтирдилар. Аммо нима учундир бундан кўп ўтмай ва Сиддиқбек давлати жонларига тегиб, тарафлар орасига оғзи олачилик тушди. **Байт:**

Чу аҳд карди аз рўйи жаҳл бишкасти,
Чи ҳосил аз туву аҳди шикаста-бастаи ту.

Мазмуни:

Қилган аҳдингни жаҳолат юзасидан бузсанг,
Сену қилган ва бузган аҳдингдан не фойда.

Ниҳоят ҳар бирининг биллак зўри бир-бирининг ёқасидан олувчи бўлиб, Якуббекнинг тасаллут қўли диловарлик панжаси кучанишидан баланд келиб, ҳукумат ихтиёри жиловини Сиддиқбек *қирғиз* қўлидан тортиб олиб, ўз қўлида мужассам қилди. Якуббек давлатининг қудрат олови аланга олиб, шиддати кундан-кунга кучайган сайин *қирғиз-қипчоқ*нинг оёғига меҳнат тикани кириб, эзилиб-янчилиш сари юз тутдилар. Шу аснода тахт тепасидаги жаноб Бузрукхон тўра ўзини бутунлай эркин сеза бошлади ва қўлидаги давлатнинг абадийлик ўйига чўмиб, ҳукуматнинг барча савол-жавоб ташвишларидан қутулганча давлатнинг ҳеч бир юмуши билан иши бўлмай колди. Аниқроғи, отасининг ёмон қилиқларини бу ҳам мерос олгандек, қаерда одамларнинг хотини ва қизи бўлса, тасаллут қўлини чўзганча, азоб ва

³⁶⁵ Бузрукхон тўра (1824-1877) – Жаҳонгирхон тўра ибн Солиҳхон тўра ибн Саййид Оффоқхўжа ўғли. Кошғарнинг қўғирчоқ ҳукмдори (1865-1867). 1867 йили ҳаж сафаридан кейин Кашмир, Панжоб ва Бухорода бўлиб, Қўқон яқинидаги Кинагез қишлоғига келиб яшаган.

кулфат зўрлиги билан саройга келтириб, айшу ишрат ва шахватпарстликка берилди. Бу иш тамоми халққа оғир ва малол келиб, // 327^a шариф ва бузрукворлар дур сочувчи тилларини насихат учун ғунча даҳонга ўхшатиб очиб, ул тўранинг зоти вужуди гулини нопок тикан ифлослигидан пок килмоқчи бўлдилар. Аммо ҳеч файдаси бўлмади. **Байт:**

Насихати ҳама олам чу бод дар қафас аст,
Ба ғўши мардуми нодон жавоб дар ғирбол.

Мазмуни:

Барча олам насихати шамолдек қафасда,
Нодон халқ қулоғида жавоб элакда.

Яқуббек қараса, Бузрукхон тўранинг бундай ярамас қилиғи кундан-кун ортиб, сипоҳ кишилари ва фуқаро шикоятти ошиб бормоқда. Бундан эса ул ҳукуматга путур етиши аниқ бўлиб бормоқда. Давлат салоҳи иттифоклигида тўранинг ҳукумати танобини ипак арқон билан қаттиқ тортиб, кўлида давлатнинг қанча ихтиёрлиги бўлса бекор қилди ва ҳар кун қорни тўйгудек нарсадан ортиғини бермай, шу зайл ишдан четлаштиргандек қилди.

Буни қипчоқлар Яқуббекнинг атайлаб қилган иғвосига йўйиб, Яқуббек ўша Гулбоғни қамал қилиб, эрта-индин олай деб турган пайтда, ҳали айтганимиздек, Бузрукхон тўрани ўзига кўшиб олиб ва лашкарни ҳам бузиб, Кошғарга келиб кирмоқчи бўлдилар. Бу ишдан Кошғар халқи огоҳ бўлиб, эшигу дарвозаларни маҳкам ва мустаҳкам беркитган кўйи “Яқуббек билан келадиган бўлсангизлар, шаҳарга кирасизлар, йўқса қаердан келган бўлсангиз, ўша ерга қайтаверинглар. Бошқача чора излашнинг йўли йўқ” дея жавоб бердилар. Қипчоқларнинг умид шишаси қаршилиқнинг тош деворига теккач, ўзларининг натижасиз маслаҳати ва калта ақлиги гирдобига чўмдилар. Ноилож Хитойнинг Гулбоғ шаҳрига кириб, бекиндилар. **Назм:**

Аз кажий афти ба каму кости,
Аз ҳама ғам расти, агар рости.
Ту дар кори худ ба рости бар гумор,
Ки ҳам раста гарди, ҳам растгор.
Бувад мардум бад ҳасти, каж хиром,
Ба охир шавад ростонро ғулом.
Агар чанд бошад камон сахтгир,
Ба охир тавозе кунад пеши тир.

Мазмуни:

Эгри бўлсанг қийинчиликка қоласан,
Тўғри бўлсанг барча ғамдан қутуласан.
Ишингни сен тўғрилиқ билан бажар,
Ҳам азобдан қутуласан, ҳам озод бўласан.
Одам ёмон қилиқ бўлса, эгри йўлдан юрса,
Охирида тўғри сўзларнинг қулига айланади.
Камон қанча қаттиқ турувчи бўлса ҳам,
Барибир ўққа эгилиб, таъзим қилади.

Тадбиркор Якуббек фитна кўзғовчилар аҳволдан огоҳ бўлгач, дарҳол тарғонийларга ярашиш сулҳини таклиф қилиб, Кичкинахон тўра маҳдумий аъзамийни ул халққа ҳоким ва амир қилиб, кетларича етиб, Хитойнинг Гулбоғ қалъасини қамал қилишга киришиб, жоҳиллик саҳросининг ул кулфатзада саргардонларини ўзлари танлаган қалъадорликнинг исканжасига солганча икки ойдан кўп вақт давомида қамалда тутдилар. Бу воқеалар орасида неча марта қалъадан чиқиб, мардоналик урушлари қилиб халослик изладилар. Аммо ҳар гал Якуббек ғолиб келиб, орқага чекинтирар эди. Шу замонда ул халқнинг сув ва озуқалари тугаб, қалъа аҳолиси ўртасида қимматчилик ва қаҳат бошланиб, ярашга мойил бўлдилар ва кетма-кет элчи чиқариб, сулҳга розилик билдиришга тушдилар. Лекин Якуббек сулҳни қабул қилмас эди. **Назм:**

Синони азм бар ҳар жое ки партоби,
Макун ба дасти тараддуд инони худ суст.

Мазмуни:

Юриш найзасини бирон ерга отар бўлсанг,
Тайёргарлик қўлида жиловни бўшаштирма.

// 327^б Ниҳоят Якуббек навбатдаги элчиларга қарата: - *Қирғиз-қипчоқ* катталаридан ўн тўрт нафарини ушлаб беринг. Йўқса нима бошларингизга тушса, ўзларингдан кўринг, - деди. Якуббекнинг бу сўзлари баёни ул тойифа қулоғига етиб, ўй ғамига ботиб, чора ахтаришга тушдилар. Бироқ ҳеч қандай чора топмадилар. **Байт:**

Сахт во монданд аъвони суст реш,
Чун на пас донад, на пеш аз аҳмақиш.

Мазмуни:

Сусткаш душманлар қаттиқ хайрон қолишди,
Аҳмоқлигидан на орқа-ю, на олдни билишарди.

Улус амирларининг ҳар бири ўзича чуқур фикр гирдобига ғарқ бўлиб, хаёл тадбиридан сўнг қуйидагича қарор қабул қилдилар: Эртага тонгда барчамиз биргалашиб чиқиб, оламини яратган Худойдан ғалаба умидини сўраб, душманга ташланамиз. Агар ғанимни орадан кўтара олсак, эсон-омон чиқиб кетамиз. Орадан олиб ташлай олмасак ҳам ҳеч ўксинманглар. Шу аҳволда очликдан тиришиб ўлгандан кўра жанг майдонида ўлиб кетмоқ минг бор афзалроқдир.

Шу қарорга келингач, туни билан барчаси ўзларининг асбобу яроғ ва уруш ускунасини тўғирлаб, эрталаб тонгда отлари эгарига ўтириб, осмонда куёш кўриниши билан бир-бирига бақамти турганча жасуруна бир ҳамла билан тақоворларни этик пошнаси воситасида чаққон ниқталаб, душман устига ёпирилдилар. Аммо бошиданок Якуббек ажиб бир ҳолатда бу кучли ҳамлага чидам бериб, ҳатто душманларни ўртага олишга эришдилар. Улар ичидан фақат Бекмуҳаммад *мингбоши қипчоқ* ва яна Мавлонберди деган бир *қипчоқ* ёнидаги оз сонли кишиси билан халослик топиб, аммо қазо уларнинг этагидан судраб, Хўқанд йўлига солиб юборди. *Қирғизия* ва *қипчоқия*нинг

Саидбек *қирғиз*, мазкур Сиддикбек *қирғиз*, Қўш³⁶⁶ *додхоҳ қипчоқ* каби бошқа катталари ва бу қабиладан яна анча киши ҳамда Бузрукхон тўра кошғарликлар қўлига асир тушдилар. Ривоят қилувчилар сўзига қараганда, айтишларича, шу жангда деярлик беш юз нафар *қирғиз-қипчоқ* охиратнинг йўқлик оламига равона бўлган. **Байт:**

Доди мазлумон бидех мақсуди маҳруммон бар ор,
Дину дунёро бадин доду дехаш маъмур дор.

Мазмуни:

Мазлумларнинг оҳ-додини сўра, маҳрумларни мақсадга етказ,
Дин ва у дунёнгни шу икки адолатли иш билан обод қилгайсан.

Бекмуҳаммад ва Мавлонберди ёнидаги йигирма-йигирма беш кишиси билан чаққонлик қилиб, жанг майдонидан чиқиб қутулгач, меҳнату машаққат билан тоғу саҳро қийинчилигини кўриб, Марғионнинг Учқўрғони устига етиб, қарор ва ором олдилар. Дам олиб, нафас ростлагач, жаноб хон ҳазрат валинаъмига ўз аҳволи ва ўз гуноҳларини кечириш борасида узр сўраб ёзилган арзадоштни неча бир илтимос ва илтижо баёни билан жўнатдилар. Арзадошт унвони жаноб хон ҳазратнинг дастбўсига етгач, марҳаматдан огоҳ жаноб хон уларни ўз лутфи карамидан умидвор қилиб, марғуб ва дилписанд иноятнома орқали Ёрмазорда туришларини буюрдилар. //328^a Олий фармойиш етишгач, чор-ночор ва юрагида чексиз тугун билан бориб Ёрмазорга тушдилар. Жаноб амирзода муроса-мадоро юзасидан уларга нафақа тайинлаб, ўша ерда сақлаб турди. Шу ҳолот билан бир неча кун ўтди. Сўнг Султон Муродбек томонидан улар қатлига ишора қилинган хат юборилиб, ўша ерда ул беадаб фитна кўзғотувчиларнинг бўйнига арқон солган кўйи ҳазрат Маози Жабалнинг нурга тўла мазорига олиб бориб, қилмишига яраша қаттиқ жазо бериб, 1282 йилнинг шаъбон ойида Бекмуҳаммад ва Мавлонбердини ўғли ва бошқалар билан бирга ўлдирдилар. Бундай жазо олам аҳлига ибрат бўлиб, уларнинг ёмонлигидан барча олам халқи қутулгач, қолган ўн тўрт нафарини эса бошқа жойга олиб бориб ўлдирдилар. Машхурдирким, **байт:**

Мабодо ки ёғии ту паймон шикан,
Ки хок аст паймон шиканро кафан.

Мазмуни:

Душманинг паймонни буза кўрмасин,
Паймон бузувчининг кафани тупроқ.

Бу номуродларни ўлдириш ишлари ниҳоясига етгач, Яқуббек *қирғиз-қипчоқ*ларнинг тўрт юз нафар бебош авбош ва саҳройи, даштнинг ўлаксахўри, зағора ўғриси, қотирмахўр, макони тиканзор, пиёда юргувчи кишиларни *қипчоқ*лар ичидан танлаб олиб, уларга ўзларига ўхшаган Чинкул хез *қипчоқ*ни бош қилиб юборди. Бу йиғин Ўш вилоятига етгач, Худоёрхоннинг олий буйруғи бўйича ул халқ ичидан юз нафарини танлаб

³⁶⁶ Қўш парвоначи – Қўкон саркардаси, қипчоқ. Аликули даврида додхоҳ, Тошкент хокими (декабр 1864-май 1865). 1865 йили Қошғарга кетиб Яқуббек бадавлат хизматида кирган. Янги Ҳисор шаҳри ботирбошиси (кутволи) этиб таинланган эди.

олиб, мазкур Чинкул ҳез билан бирга олдириб келиб, хоннинг манзур назаридан ўтқариб, сўнг ватанига қайтишга рухсат бердилар.

Тадбиркор Яқуббекнинг давлати янгидан юксалгач ва душманларни оёқ ости қилгач, ҳукумат барқарорлиги ва салтанат осойишталиги ишларига киришди. Анча вақт ўтгач эса бошига шахриёрлик ҳаваси даврони ва қалъа олувчилик замони ҳаёли келиб, Искандар тўғонидан ҳам тўғри ва мустаҳкамроқ, Исфандиёр чехрасидан ҳам силлиқроқ қурилган ва тўпу туфанг деган нарсангиз иши сира қор қилмайдиган ҳамда бир неча минг хитой кофири бола-чақа, аҳли аёли билан юрт ва макон айлаган Маралбоши шаҳри томонга шоҳлик ғайрати билан қалъа олувчилик мақсадида юриш қилиб, наҳслардан холи яхши бир соатда йўналиш жиловини кўп сонли кўшин йиғноқи билан ул томонга тортиб, ул қалъа атрофини ҳалқадек ўраб олган кўйи қамалга киришди. Қалъа жуда мустаҳкамлиги ва олиш қийин бўлганидан фатҳ умиди анча кечикди. //328^б Ниҳоят билим ва дониш аҳлининг маслаҳат кўрувчилари тафаккур истаги ва ўтганлар қондасига амал қилиб, қалъа пастидаги тўрт томони теп-текис ва лаҳм қазиб учун қулай бўлмиш саҳнда ноиракор усталар ер тагига қўл чўзиб, кенг чуқур қазиб, девор тагига етказдилар. Хитой кофирлари икки тарафдан қазилган лаҳмдан ҳам хабар топиб, унга қарама-қарши чуқур қовлаб, уни душман чуқурининг оғзига етказдилар ва чуқур орқали келганларнинг зарбдор ҳамласини қайтариш мақсадида улар йўлини мустаҳкам равишда бекитиб ташлаган кўйи бу эҳтиёт чораси билан кўнгилларини тинчитдилар. Қалъанинг бир тарафи дарё бўлиб, у томондан иш битмаслиги аниқ эди. Аммо қалъанинг бошқа томонига Жомадор соҳиб³⁶⁷ *тўпчи* хиндустоний мутасадди бўлиб, фаранг аҳли кишиларининг ҳийла-найрангини ўргангани бўйича ерни қовлаб, чуқурнинг учини қалъага етказиб, кенг ва текис ясалган чуқур тагидан аввал куруқ ёғочларни нов шаклида ётқизиб, ундан кейин дору ва нафтни кераклича қуйиб ва не қадар эҳтиёт чорасини билса, амалга ошириб, сўнг ўт туташтирдилар. Оташ вужуди қувват олиб, керак муддаога етгач, бирданига гуриллаб ёнди. Ундан эса жойлаштирилган дору қувват олиб, қалъа деворини худди чанг-тўзон учган каби енгилгина осмонга кўтарди. Пастга қайтганида эса оёқ остига тўшаладиган тош, кесак каби гувала-гувала бўлиб тушди. Чунончи Мирзо Бедил айтади, **байт:**

Авжи давлати сифлатабёнро ду рўзе беш нест,
Хок агар имрўз дар чарх аст фардо зери пост.

Мазмуни:

Пасткашларнинг давлат юксалиши икки кундан кўп эмас,
Чанг бугун осмонда бўлса, эртага ер билан тенг бўлур.

Бир гувала кесак келиб, мазкур Жомадорнинг бўйнига тушиб, ер тубан гурсиллаб қулаганча биров вақт беҳуш ётди. Сўнг қайтиб ўзига келди.

³⁶⁷ Жомадор ноиб (1805-1880 й. кейин) – панжоблик. Лаҳорда сипоҳийларнинг зобити бўлган. 1850 йилгача сикхлар қўшинида хизмат қилган 1860-1865 йилларида Кўкон тўпчибошиси. Бир муддат Шарқий Туркистондаги Яқуббек Бадавлат хизматида ҳам бўлгани маълум.

Бошқа бир кесак эса унинг бир одами бошига тушиб, ўлим хоки билан яксон ва ер билан теп-текис қилди. Хоку ғубор таскин топгандан сўнг, ислом лашкари аҳли бирданига ул очилган тешик сари ёпирилдилар. Кофирлар ҳам ёғочми, тахтами (топилган нарса) билан ул тешик йўлини бекитиб, ўқу туфанг отганча ҳамла аҳлини орқага қайтармоқчи бўлдилар. Ислом лашкари мерганлари журъат қўлини ўқу туфанг сари чўзиб, кофирларга омонлик бермай, ҳар тарафдан уриш-саваш ишига киришдилар. Кофирлар бунга бардош бера олмай ва шерамардларнинг қўл-билаклари кучига қаршилиқ кўрсата олмай, орқага қайтмоқчи бўлганлари ҳамано ислом лашкари ҳаммаёқни ўзининг қахрамон вужудлари билан тўлдирганча қалъа ичига кирдилар. Кофирлар қарашса, ул эркак арслонларга қаршилиқ қилиш амалга ошадиган иш эмас. Кофирларнинг тирик қолган бир минг уч нафари хотин ва боласи, катта-ю кичиги биргаликда дору сақланувчи омборхона ичига кириб, бирдан ул дорухонага ўт қўйдилар. Шу заҳоти кофирлар бекинган жойдан тутун чиқиб, бу қоп-қора тутун бутун осмонни тутди. Шунча динсиз кофирдан бир парча, ярим парча ҳар томонга сочилиб тушиб, бариси несту нобуд бўлдилар. Қалъа ичида озгина турфонийлар ҳам бўлиб, улар соғ-саломат мусулмонлар қўлига асир тушган кўйи омонлик ва халослик топдилар. Қалъанинг фатҳу зафаридан сўнг Ҳаким тўра ибн Эшонхон тўра махдуми аъзамийни ўша ерда қўйиб, ғалаба ва нусрат шавкати билан қайтиб, Кошғар шаҳрига кириб келдилар. **Байт:**

Бо бахти нек ҳеч касеро ситез нест,
Маҳри арўси мулк беҳ аз теғи тез нест.

Мазмуни:

Яхши бахт билан ҳеч кимга азоб йўқ,

Мулк келини қалини ўткир қиличдан яхшироқ эмас

Бироз вақтни давлат осойиши ва дин барқарорлигида соғ-саломат ўтказдилар. Шу ишлар рўй бериб турганида тадбиркор Якуббек *қўшбегининг* ҳуш қулоғига турфонийларнинг муҳолифати аломати ета бошлади. Сабру қарор ҳисси қанчалар чидамлилиқ қилса-да, кундан-кунга ул халқнинг кулфат асарли ишлари зиёда бўлиб, ҳаддан ошаверди. Якуббек *қўшбегини* анча маслаҳатлашувдан сўнг танбеҳ учун қўшин йиғиб, Ёрканд йўли сари юзланди ва давлат қўши мақсад жойида қарор топгач, бир неча кун қалъа қамалига машғул бўлиб ётди. Аммо Якуббек лашкари озгина ғафлатга берилган бир кечаси маккор тарғонийлар бундан хабар топиб, вақтни ғанимат билган кўйи ўша оқшомиси қалъадан билдирмай чиқиб, шабихун билан ислом ғозийлари устига ташландилар. Бу пайт барча лашкар дам олганча муҳолиф хавфидан тинч ётган эдилар. Шу сабабли кутилмаганда қаттиқ зарба остида қолганча баъзиси ўлиб, айримлари қочиб, қўшин ичида парокандалиқ юз берди. Тадбиркор Якуббек соғ-саломат ўз ўрнидан турди ва лашкарнинг орту олдини тўплаб, уларни Парвин юлдузлари туркуми каби ўз атрофига йиғиб, Қизилёри мавзесида ўрнашди.

Бу воқеалар асносида исёнчилар бошини икки фикр чулғади. Бири шуқим, ўзлари ўйлаб топган макрларидан беҳад хурсанд бўлдилар ва овдан

сўнг ўзидан кетувчи дарранда шер сингари мағрурлик хисси билан кеккайишга тушдилар. Иккинчидан, ғозийлар лашкари енгилгани воқеасини ўзларининг қахрамонлиги туфайли юз берган англаб, дадиллик ва бепарволик билан дала бошига чиқиб, мол ва ўлжа илинжида ҳар томонга тарқалиб кетдилар. Айни ўша пайт эса уддабурон ва шер юрак Якуббек *қўшбеги* зафар пайкарли лашкар билан бирга ул тарқоқлар устига бостириб бориб, бирданига душманлар устига от чоптирди ва душман кучларни остин-устун қилди. Кўплар ғозилар шамширига ем бўлиб, бошлари отлар туёғи остида коптоқдек думалади. Бу каби шармандаларча мағлубиятга учраган душманнинг фақат озгина қисмигина шаҳарга қочиб кириб, халослик топдилар. Бир гапга қараганда эса қутулганлар сони ўттиз беш кишидан иборат бўлган экан. Ўша кечасини қандай қилиб бўлмасин бир навъ ўтказиб, эртасига эса тонгда шаҳарнинг барча уламо, амирлар // 329^б ва фуқароси ўз бўйнига ўқдон садоғи-ю, туфанг осилтириб, Якуббек олдида узрхоҳлик билан кўп тавба ва чексиз кечирим бажо келтирганча Якуббекни шаҳарга олиб кирдилар. Бу воқеа 1282 йил зу-л-қаъда ойининг ўн еттисиди³⁶⁸ рўй бериб, шундан ушбу бир минг икки юз саксон уч (1283/1867) йил, балки бир минг икки юз саксон тўртинчи (1284/1868-69) йилгача Хўтан, Оқсув, Кучадан каби ён-атрофдан чексиз тухфа ва совғалар келиб, тарафлар осойиши ва олти жиҳатнинг хавфсизлиги барқарор турибди.

Китоб хотимаси жаноб Худоёрхон валинаъмининг атоқли номи ва Бухоро подшоҳи зафарсиз амир Музаффар билан рўй берган воқеалар зикрини ўз ичига олади

Бу воқеа баёни ақлу зако арбоблари ва гапга чечан сўзамоллар, хикматли фикрларга иштиёқмандлар кўнглига маълум ва равшан бўлсинким, Бухоро амири катта қўшин ва кўп аскар билан келиб ва *қипчоқлар* ишини бир ёқлик қилиб, жаноб Худоёрхон валинаъмини ота-бобосининг маврусий мамлакати ва салатанати ўриндиғига ўтказиб, Бухоро томонга қайтган вақту замонда амир шу кетиш билан тўғри ўз мамлакати қароргоҳи бориб тушиб, йўл чарчоқларини ёзган кўйи ором олишга киришди. **Байт:**

Лаззати шоҳий туро бас, роҳати дигар мажўй,
Бо вужуди салтанат сармояйи дигар нахоҳ.

Мазмуни:

Сенга шоҳлик роҳати етади, бошқасини излама,
Салтанат бўлатуриб, бошқа сармояни истама.

Амир кўнгли тусаганча дам олиб, қайта-қайта уйланиш ва хотинбозлик каби ишлар билан кеча-ю кундуз айшу ишратга машғул, олам ишларидан эса ғофил бўлиб, аниқроғи ўзидан кетиб, ўзини Фиръавн ва Намруд англаган кўйи дўсту душманни ҳеч назарига илмасди. Бир неча кун-ой шу тарика ўтди. Шу орада қиш ҳам яқинлашиб қолди. Бу айёмда Бухоро мамлакати подшоҳларининг расми бўлмиш тўқсон тўққиз тортуқлари

³⁶⁸ 1866 йил 3 аперль.

маросими амалга ошиб, мамлакат ва амирликка қарашли ўлкаларнинг ҳар тарафидан саркардалар гуруҳ-гуруҳ тортуқ ва пешкаш келтира бошладилар. Жаноб хон валинаъми ҳам мурувват қонунига риоят қилганча совғалар тайёралатиб, катта ҳаракатлар билан подшоҳга манзур бўларлик нима бўлса – улкан гавдали ва йўрға отлар, кимхоб мато, атлас, адрас газламалари, бошқа қимматбаҳо товарлар, олтин-кумуш жабдуқлар ва зардўзи кежимлар, шашнавий ёмбу сингариларнинг ҳар қайсинисидан мазкур қоидага биноан тўқуз-тўққуз қилиб, Баҳодирхон тўра Косоний орқали Бухорога юборди.

Назм:

Шодем ба ҳар ғаме ки медорад дўст,
Қоней ба пуру каме ки медорад дўст.
Хоҳи думи аждаҳо, хоҳи дами теғ,
Шукр аст ба ҳар даме ки медорад дўст.

Мазмуни:

Дўстдан етган ҳар ғам билан шодмиз,
Дўст раво кўрган оз-кўпга қонемиз.
Аждаҳо думими, қилич дамими, етган,
Чоғда дўстдан, шукр қиламиз шу дам.

Шу воқеалар асносида **1282** йил шариф рамазон ойининг сўнгги ўн кунлигида³⁶⁹ Ўрус кофирлари Тошкандан Дизах фатҳи ниятида лашкар йиғиб, қиш ўртасида //330^a Далв ойида кўп дабдаба ва сон-саноксиз тажаммул билан йўлга тушдилар ва Сайхун дарёси қирғоғига келиб, кема воситасида дарёдан сузиб, дарёнинг у қирғоғига ўтдилар. Сўнг бир неча кун давомида ўз кам-кўстини тўлдириб, уруш асбобларининг синиқ-бузуғини тузатиб, зарурий ишларни саранжомлаб олгач мазкур рамазон ойининг охириги даҳаси ниҳоясида Дизах томонга равона бўлдилар. Қиш қийинчилиги ва қор ёғиши, ер музлаши кабиларга ҳам қарамай, анча масофани босиб ўтиб, бу динсиз кофирлар олдда турган қанчалик лашкар ва илғорни назар-писандига илмай Дизах яқинидаги Учтепа мавзесига келиб тушдилар. **Байт:**

Рақиб пой бар афсод мениҳад бунёд,
Ба дафъ кўш ки то мор аждаҳо нашавад.

Мазмуни:

Рақиб бузғунчилик иши сари оёқ кўйса,
Тез йўқотишга тириш, то илон аждаҳога дўнмасин.

Дизах қалъаси ҳокими Яқуббек деган бир ғулом бўлиб, қалъани мустаҳкамлашга тушди ва ўз жойида барқарор турди. Подшоҳнинг ўзи бу пайтда Самарқандда истиқомат қилаётган эди. Устма-уст илғор юборилгач, Дизахнинг ичкараси ва ташқариси ислом лашкариясига тўлиб-тошиб кетди. Шунча одам бўлишига қарамай, кофирлар одамларни ғафлатда қолдириб, душанба тонгида шаввол ойининг бешинчисида тўрт тараф ва олти жиҳатдан бу динсизлар макру ҳийла ишлатган кўйи тўп-тўп ҳар тарафдан қалъа ташқарисидаги бозор ичига етиб, қалъа ичкарасига кирмоқчи бўлдилар. Шу вақтда халқнинг айрим юз-чехрани танувчи кишилари ул малъунларнинг

³⁶⁹ 1866 7 февраль-17 февраль.

нотаниш, тароватсиз юзларини таниб, бирдан хушёр тортганча бир-бирига бакириб-чакириб хабар беришди ва бегоналарни халқадек ўраб олиб, оломон қилдилар. Кофирлар халқнинг журъатсизликка ва ҳамиятсизликка тушмаганларини сезиб, ҳар тарафга тўпу туфанг қарата бошладилар. Сўнг бирданига орқага ўгирилиб, юзни қочиш сари қаратдилар. Қўлларидаги қуролларга орқа қилганча бепарво бир равишда шунча оломон орасидан халослик топиб, бемалол қўш ташлаган мавзесига соғ-саломат қайтиб кетдилар. **Байт:**

Шаҳ чу ба азм дуруст пой ниҳад дар рикоб,
Дил шиканад хасмро, дар кафаш афтад инон.

Мазмуни:

Шоҳ юриш чоғи узангига оёғини тўғри қўйса,
Душман ўтакаси ёрилиб, жилови қўлидан чиқади.

Қочганлар ўз қароргоҳлари бўлмиш Учтепа мавзесига етиб, ўн беш кунгача тинч ётдилар. Шу орада тарафлардан ҳеч бири урушга истак билдирмади. Мазкур кун воқеасидан кейин бу ғафлат ётишини кўрган Якуббек ғулом “балки булар сулҳ тузиш ниятидадир” деган хаёлда кофирлар зиёфати учун бир нечта туяда нон ва бир неч туя арпа ва ўт-пичан юбориб, ана шундай ташаббус билан хайрихоҳлик назрини бажо келтирди. Сабабга биноан кофирлар учун ҳам вазият танг келиб турган бўлса-да, сипоҳгарлик ҳаракати билан қайтиб, Сайхун дарёси //330^б қирғоғига Бўёқчи кўл мавзесига тушиб, ўзи ? бир неча нафар кишиси билан Тошкандга кирди.

Бу воқеалар асносида амири валинаъмининг фармойишига биноан аҳмоқ табиатли Рустамбек Тошкандий Қурамага бориб, Тилов ичига кирди. Ботирбек *қурама* Бўка қалъасига кирди. Фармон *додхоҳ*нинг ўғли *қурама* Олмалиқ шаҳрига бориб тушди. Мусулмонларнинг бу воқеаси баёни кофирларнинг хушсиз қулоғига чалиниб, кофирлардан уч юз нафари бу кишиларга қарши тайин қилиниб, ўша томонга жўнаб кетишди. Кофирларнинг “келди-келди” овозаси Тўйтепага етиб-етмай, бу ваҳшатли хабар шижоат пеша жавонмардлар қулоғига етишди. Аммо бу эркак шерларнинг ул касофат аҳлига қарши чиқишга юракларида жасорат туйғуси аланга олмади. Ҳар бири дуч келган йўлни танлаб, баъзиси Кандир тепалиги орқасига, айримлари эса Саримсоқлик тоғининг этагига етиб ўрнашдилар.

Байт:

Ки шерони жангий кужо дидаи,
Зи овози рубоҳ бишнидаи.

Мазмуни:

Жанг шерларини қаерда кўргансан,
Тулки овозидан кўрқиб бекинганин.

Бу воқеалар асносида Бухоро подшоҳи бўлмиш пасткаш таъбли силлиқ курра, сахий сифатли бахил, кўзи очик кўр, зафарсиз амир Музаффар ғазовот юриши ва номуборак шум ният билан Хўқанди латифга келмоқ учун неча минг бебош авбош, оёғи ланг дарбадар, кўти катта ярамас, боши-таги йўқ тоғора кишилардан иборат лашкарини йиғиб, Барс йили Наврўз

байрамидан сўнг зу-л-қаъда ойида 1282 санада³⁷⁰ кўп дабдаба ва чексиз салтанат асъаси билан Диззах вилоятига келиб тушди. Ҳозир у ғойиб, яқину узоқнинг барчаси “иншооллоҳи таоло замонамиз амири кофирлар устига босиб бориб, барча кофирларни диловарлик журъати ва мардоналик шижоати билан отлари туёғининг остида эзиб, баҳодирларининг кўли баланд қиличи зарби билан майда-майда қилиб ташлайди” деган умидда эдилар. Аммо бу умидлари чиппака чиқиб, қаранг, бу томонда қандай воқеалар юзага чиқиб кетди. **Байт:**

Эй хўжа, агар тавони ба ислоҳ бикўш,
Дар айб назар макун ки бе айб худост.

Мазмуни:

Эй хўжа, кўлингдан келса яхшиликка тириш,
Айбга назар солма, фақат Худо айбсиздир.

Бу кутилмаган нохуш воқеаларнинг бариси ул номард ҳезалак, гавдаси салобатига номуносиб обрў эгасининг бузук хаёл орқасида куйида айтмоқчи бўлганимиз баҳонани рўкач қилгани сабабли рўй берди. Гап шундаки, жаноб Амири валинаъми Худоёрхон ҳали салтанат ўриндигига ўтириб, жон мазоқи билан мурод гулини ҳидламай, тахт узра бироз дам олиб улгурмаган, шунгача Хўқанди латиф вилоятида не-не фатаротлар рўй бериб, йигирма етти йил мобайнида қанчадан-қанча исёнлар кўтарилган, ҳар йил, ҳар ой ва ҳар кеча-ю кундузда не бир ўлдир-ўлдирлар содир бўлиб, журъат аҳлидан ҳеч бир марднинг юрагида //331^a душманга қаршилик қилиш кучининг кўри қолмаган хўқандликлар мана ўн уч йилдан буён ўрус кофирларига қарши уруш-саваш қилиб, неча бор Оқ масжид ва Иқон устига ва то Авлиёота, Марки, Пешкек, Олма ота, Чўлоққўрғон устигача бориб, совуқларда қолган кўйи кўп одам ҳалок бўлганча кофирларга қарши урушларда ўлган ва шу вақтгача ана шундай хароблик ҳолини бошидан ўтказиб турганлари жаҳон аҳлига маълум ва равшандир. Шу аснода тағин ҳар замонда неча бор қаҳатчилик йиллари рўй бериб, одамлар очлик азобини бошдан кечирмади дейсиз. Хўқанди латиф шаҳри аҳолиси ана шу сингари оғир кунлар кулфатини ортда қолдириб, ўлаёзган танлари янгидан жон топган кўйи ўз қаддини амир Худоёрнинг муборак қадами билан эндигина бир нав тўғирлаб ўтирган ва бу воқеаларнинг устига доимо куффор уруши фақат хўқандлик бечораларнинг жонига жабр қилиб ётган, шунингдек, вилоятнинг ҳар бурчагидан бир исён фалокати қўзғалиб турган пайт эди. Бу худди Марвда ҳукм сурган эронлик Ҳожихон Марвий қизилбошнинг хотини эрига Бухоро амирлари дастидан айтган шикоятига ўхшаб кетади. **Байт:**

Як сў жафои сунний, як сў жафои чарх,
Жавр аст бар ғулом, ё Муртазо Али.

Мазмуни:

Бир томон сунний жафоси, бир томонда фалак жафоси,
Эй Муртазо Али, қулларингга жабрдир бунинг барчаси.

³⁷⁰ 1866 йил 18 март -16 апрель.

Хуллас, ана шундай азобларни бошидан кечирган Хўқанди латиф мамлакати ва халқи кўшинини ул нокас Бухоро амири ўрус кофирига қарши жанг майдонида олдинги сафда қўйиш, ўзи эса бир кун-икки кунлик орқа масофада туриб, бечораларни кофир кўшининг илк зарбига учратиб, не талафот, нобудлик бўлса, хўқандликлардан бўлсин, ўзимга зарар-заҳмати етмай қайтай, деган хаёлни кўнглига туғиб, неча бир хос маҳрамлари, сонсаноксиз ясовулларини устма-уст дил алдовчи ва таҳдид аломатли хатлар билан кетма-кет хон ҳузурига юбориб, хонни урушда бирга бўлишга чақирди. Жаноб амир Худоёрхон эса етук ақлу фаросат билан унинг бўлмағур муддаосини англаса-да, замонасозлик қилмаса иш чигаллашини ҳам ўйлаб, минг нафарга яқин сарбоз ва озгина нафар маҳрам ва ясовуллари гуруҳини йиғиб, куфр ғазоси ниятида юборишга қарор қилди ва шаҳардан тахминан ярим фарсах масофа наридаги Ер масжид даҳасига чиқиб, ўша ерга кўниб, у ерни улуғворлик чодирлари тикиладиган кўш ташлаш жойига айлантирди. **Байт:**

Ҳар шоҳ ки ў нияти худ рост кунад,
Ёбад зи худой ҳар чи дархост кунад.

Мазмуни:

Қай шоҳ ўз ниятини тўғри қилса,
Худодан нимани истаса, шуи қўлга киритади.

Хон тахминан ўн беш кун давомида ўша ерда истиқомат қилгач, амирдан яна кетма-кет маҳрамлар келиб, хоннинг бу ерда қолмай тез келишини маълум қилишгач, Қайрағоч даҳаси мавзесига бориб тушди. Уч кун давомида ўша ерда тўхтаб, зу-л-қаъда ойининг йигирма олтисида сешанба куни эса қўзғалиб, Сайхун дарёси қирғоғига етди. //331⁶ Дарёнинг у соҳилига кечиб ўтиш пайти олдин тўпхонанинг айрим асбоб-ускуналари, мерганлар гуруҳи, бир тўда пароканда одамларини ўтказиб, жаноб султоннинг ўзи эса улардан кейин ўтмоқчи бўлди. Бу ўринда шуни айтишга тўғри келадикки, барча олам ва олам аҳлига маълум ва равшандирки, тахту тожга сазовор бўлиш, давлат ва ҳукуматни қўлга киритишида ул жанобнинг муборак қадамлари сабот-матонатда мустаҳкам турган. Иқболлари пешонасига кўпинча ҳарб сафари ёзилган бўлиб, неча марта лашкар тортиб, душман устига борган бўлсалар, ғанимга катта шикаст етказиб, ҳар гал душман лашкаридан уч минг-тўрт минг одамни қиличу болта зарби билан ҳалокат гирдобига улоқтирганлар. Бу гапларни қуйидаги воқеаларга изоҳ сифатида эслатмоқдамиз. Дарёдан ўтиш вақтида азим бир тўфон ва кучли бир шамол қўзғалиб, юракларга қаттиқ қўрқув ҳиссини солди. Одамларнинг юз-кўзига ҳовуч-ҳовуч тупроқ ва қум келиб уриб, Од қавми ҳалокатини эсга солган³⁷¹ кўйи “улар қутурган бўрон билан ҳалок қилиндилар”³⁷²дан хабар берди. Олдин дарёга тушган икки кемадаги неча юз одамлар дарёдан ўтиш

³⁷¹ Солиҳ пайғамбар уммати бўлган Самуд қавми итоатсизлиги ва Ҳуд пайғамбар уммати саналган Од қавмининг ўз пайғамбарини тан олмаганликлари учун юборилган олов, момоқалдирок ва тўфон каби офат-балолари кўзда тутилмоқда.

³⁷² Қуръони карим, 69:6.

чоғи фано денгизига ғарқ бўлдилар. Қанча кишилар шу чўл ва кумликда кўзу оғзи тупроқ, кумга тўлганча адашиб, ҳайрон ва саргардон ҳолда жонни фано ўлими гирдобига топширдилар. Кўзлари юмуқ ҳолатда дарёга тушганлар эса дарё қаърига чўкардилар. Бу каби можаро икки кеча-ю кундузгача рўй бериб, шундан сўнггина оз-моз босилгандек бўлди. Жаноб султоний шундан сўнг дарёдан кечиб ўтиб, Оқжар мавзесига ўтиб қўш ташлади. **Байт:**

Чу аз хора бишкаст миной сушт,
Ба устозии кас нагардад дуруст.

Мазмуни:

Сайқал беришда хом идиш синса,
Уни бирор бир уста таъмирлана олмайди.

Бухоро амири қараса, жаноб хон валинаъми унинг сўзига илтифот қилмай, йўлни тескари тутиб, орқага қайтибди. Амир кофир томонга борадиган йўлни ул тарафда қолдириб, қаҳру ғазаб ва ёмон ният билан Хўқанди латиф – *Оллоҳ ўз паноҳида асрасин* – томонга кўз тикди. Бухоро вилоятнинг юзи қаро уламози эса хўқандлик эркаклар қонини тўкиш ҳалол, аёлу фарзандларни асир олиш жойиз, уларни олди-сотди қилишга фатво беришибди. Қўллари қирқилсин бундай равишу рафтор билан фатво ёзиб берганларнинг. Амир худди захарли илон ҳалқасидек ўралиб орқага букилди ва камондек бир томонга қийшайиб, Ўратепадан ярим фарсахча наридаги Лакат мавзесига етиб келиб, отдан тушди. Ушбу *мустазод рубоий* унинг шу ҳолатига муносиб келади. **Рубоий:**

Риши ту ки қомати туро пинҳон кард,
эй мардакаи хар,
Аз риши //332^a ту сад риши дигар битвон кард,
аз рўйи ҳунар.
Аз риши ту як кўҳна жаволе бофанд,
пашмини калон,
Ўро ба ҳазор гўз пур натвон кард,
риҳанд магар.

Мазмуни:

Қоматингни бекитиб турган соқолинг,
эй, йигит ўлгур эшак,
Ҳунар билан тўқигудек яна юзта,
шу каби соқол бешак.
Соқолингдан бир эски қоп тўқиса бўлур,
яъни каттакон жун қоп,
Унинг ичи минг ел билан тўлмас, магар,
ахлат тикмасалар кўпрак.

Шу мавзеда икки ойгача ётиб, ҳар кун қизбозлик ва баччабозлик базмини ясар, туну кун дойра ва даф садолари остида кўнгилхушлик ва фиску фужур маишатини авжига чиқариб, инсон шаъни, аниқроғи, эл-юрт отаси деган номига ярашмайдиган шу бўлмағур қилиқлари билан оёғи

остидаги тупроқни ҳаром қилган кўйи жаҳолатлик хислати ва аҳмоқона фаросати сабабли кофир лашкари ўзидан бор-йўғи беш фарсах нарида ётгани ҳолида бундай номаъқул ишлар билан машғул бўлди. Ҳар куни ул бедавлатнинг топшириғига биноан одамларнинг хотин-қизларини зўрлик билан тортиб олиб келишарди.

Қитъа:

Маст будан нест зоти пешаи арбоби мулк,
Шоҳро дар салтанат ойини ҳушёрӣ хуш аст.
Шоҳ бошад посбони мулк, масти хоби хуш,
Посбонро хоб лойиқ нест, бедори хуш аст.

Мазмуни:

Мулк арбобларининг зоти мастликни касб этмаслиги лозим,
Шоҳга салтанат узра ҳушёрлик қондаси яхши эрур.
Шоҳ мулк посбонидир, мастлик яхшигина бир уйқудир,
Посбонга эса уйқу муносиб эмас, бедорлик яхши эрур.

Амир шу ҳолича яна жаноб хон валинаъми ҳузурига кетма-кет одам юбориб, кофирларга қарши урушга ундашдан бўшамади. Жаноб хон валинаъми ул ҳезалак к...нинг кепакка тўла хум бошнинг сўзлари ижросини орқага суриб, келганларни бир нечта баҳона рангидаги сўзлар билан қайтарар эди. Амир эса булардан хоннинг “тирик юриш беҳуда ўлиб кетишдан кўра яхшироқ” мазмунидаги сўзларининг тагига етиб, ғазоби янгидан аланга олиб, бўлмағур саъй-ҳаракат ва натижасиз уринишлар қилди. Аммо булардан ҳам муроди ҳосил бўлмади. Шунда сўнг кўзини кўр, қулоғини қар қилиб, мазкур йилнинг 24-зу-л-ҳижжасида³⁷³ кофирлар тарафга йўналиб, ҳар кун бир фарсах-ярим фарсах йўл юрганча уч фарсанг масофани неча бир кунда босиб ўтиб, Сайхун дарёси қирғоғига яқин ерда жойлашган Майда юлғун мавзесига келиб тушди. **Байт:**

Каффофи нафс агарчанд андак аст, вале,
Жаҳон ба теғ гирифтан зи ҳиммати олийст.

Мазмуни:

Нафсни оз мунча нарса билан жиловлаш ўзи жуда осон,
Бироқ оламини зўрлик билан олиш олий ҳимматдир.

Ўша ердан Абдуғаффорбекни беш туғ лашкарга сардор қилиб, Қурама вилояти томонга жўнатди. Ўзи эса мазкур мавзуда ўрнашди ва Алиёрбек манғит, Яқуббий ғулом, Шерали ғулом ва бошқа саркарда-ю *понсад*ларни неча минг лашкарга амир тайинлаб, то бир фарсанг-икки фарсанг Ўрус томонга юриб, ҳар куни шу зайл борардилар. Бу иш кофирларга аниқ бўлгач, муҳаррам ойининг шанба куни кофирлардан озгинаси улар олдига чиқиб, енгилгина уруш-саваш қилганча яна орқага қайтиб кетдилар. Бу воқеалар //332^б манғитларга хуш ёқиб, кофирларни сағир ва ҳақир билдилар ва назар-писандига илмоқни истамадилар. Ўша тунни кофирлар қиссаси ва ҳикоялари билан ўтказиб, ҳар бири ўз мартабасича лофу

³⁷³ 1866 йил 10 май.

коф уриб, ўзларини худди Рустами дostonдек билиб, кеккайиб ўтирдилар. Якшанба кунининг тонги оқариб, офтоб Қисқичбақа буржидан фарханг подшоси амрига биноан неча бир талотўм билан осмон палосига оёқ босиб йўлга тушгач ва олам равшан ва намоён ва содиклар қалби сингари мусаффо ва мужалло бўлгач, бу томондан ислом лашкари ҳаракатга келиб ва қонли дил билан жанггоҳ мавзесига етиб, саркарда ва *понсад*ларнинг ҳар қайси ўз жойида ўрнашиб, сафларни тўғирладилар ва тўпу туфангни саф олдида худди садди Искандар тўғонидек қилиб қўйиб, кофирлар келишини кутиб турдилар. Аммо якшанба кофирларнинг чўқиниб, ибодат қиладиган куни бўлгани учун то пешин намозигача шу ишлар билан тўхтаб туриб, ибодат машғуллигидан фориг бўлгач уруш майдонига равона бўлдилар ва тўхтовсиз равишда етиб келиб, ислом лашкари қаршисида юзма-юз сафлангач дарҳол жангга киришиб, уруш-саваш сари қўл чўздилар. Ҳар икки тараф бир-бирига зиён-заҳматлар етказган қўйи неча бир уруш амаллари қилдилар. Буни кўрган ёки эшитганлар ақли ҳайратда донг қоларди. **Назм:**

Жаҳон тор гардиду гардун зи гард,
 Ки аз ваҳми ў зор мемурд мард.
 Камон ҳам чу абрўи жонон шуда,
 Зи ҳар гуша ғоратгари жон шуда.
 Ба найзаи ҳар яке жон гусил,
 Чу болобаландон бераҳмдил.
 Шабошаб шамшери алмосгун,
 Ба ҳар сў равон кард дарйёи хун.
 Чакочаки теғ, фашофаши тир,
 Баровард аз жони мардум нафир.
 Яке дар ғами жони худ монда буд,
 Яке доман аз жон бар афшонда буд.
 Яке рахт баста зи баҳри гурез,
 Яке теғу пайкон ҳамекард тез.

Мазмуни:

Жаҳон қоронғу бўлди, осмон ғуборга тўлди,
 Унинг ваҳмидан зор ўлди бўлса неча мард.
 Камон жонона қошларидек эгилган, ҳам,
 Ҳар бурчакдан жонларга солар чанг.
 Ҳар бири найзаси билан жон олгувчидир,
 Узун қадликлар каби дилида йўқ сира раҳм.
 Тунлари олмос рангли қиличлар,
 Ҳар томонга оқизди қон дарёсини.
 Қиличлар чақ-чуқи, ўқлар виз-визи,
 Қўшин аҳли жонидан чиқарди оҳ-дод сасин.
 Бири ўз жони ғамида қолган эди,
 Бири эса ўз жонидан этак силкиган эди.
 Бири қочиш учун тўшагин йиғиштирган,
 Бири қиличу пайкон учини ўтқирлар эди.

Жанг алангаси ловуллаб гуркирашга киришгач ва кофирлар сони борган сайин зиёда бўлавергач, *мангит* кишилари неча йилдан бери уруш кўрмай юрган ва бу қадар қаттиқ урушни ўзи тугул ота-бобоси-ю, аждоди кўрмаганлиги учун бирданига ҳушлари боши косахонасидан учиб ва ул бепоеън даштда ҳар бири бир тешикка қараб //333^a қочиш йўлини излардилар. Нима бўлсанг ҳам ҳезалак бўл, катта бўл экан. Бухоро подшоҳи бир фарсанг нарироқда турган кўйи урушни дурбин орқали томоша қиларди. Динсиз кофирлар камон-ёйдан ўқ отиб, туфангдан ўт очиб, гаранг *мангит*лар устига ўқ-олов учқунларини ёмғиру қор ва дўл каби ёғдирганча ҳеч бир ҳаялсиз ислом лашкари устига бостириб келгани заҳоти лашкар аҳлини гангитиб, аскарлар орасига парокандалик солдилар. Бухоро аскарларининг бариси чўлу сахро ва қаер дуч келса шу томонга ура қочдилар. **Маснавий:**

Чу шоҳи ба шоҳ Музаффар расид,
Шукўҳе дар он хондон кас надид .
Ба ёд ор он қавли санжидаро,
Бихон назми марди жаҳондидаро.
Шукуҳе намонда дар он хондон,
Ки бонги хурўс омад аз мокиён.

Мазмуни:

Шоҳлик шоҳ Музаффарга етгани замон,
Ул хонадон шавкатидан кўрмади ҳеч ким нишон.
Ул синовдан ўтган мақол сўзини эслаб кўр,
Жаҳон кўрган эраннинг назмини ўқиб, бил:
Сира шавкат қолмади ул хонадонда,
Мокиёндан хўроз товуши чиққан онда.

Ҳезалак ғум-ғум подшоҳ бу ҳолни дурбинда кўргач, ул тенги йўқ кўти каттада тоқат қолмай ва кийим кийиш ва оёғига этик илишга фурсат етмай, оёқ яланг, бош очиқ минг бир дардга тўла ҳасрат билан отга миниб, аср намозига яқин Диззах томонга қараб кетди. Лашкар аҳли орасига фатарот тушиб, шому хуфтон вақтигача у ерда ҳеч бир кимса қолмай, жангу жадалсиз қочганча тарқалиб кетдилар. Ҳеч бир одам бундай номуродликни кўрмаган ва бу каби рўй берган саранжомсизлик ҳодисасини эшитмаган эди. Ҳеч бир хукмдор бу **...м** яловчи, пўстак елка, яланғоч гардан ҳезалак бошига келган аҳволга тушиб, ота-бобосидан қолган ва Бухоронинг катта оғиз халқининг ифтихори бўлган бу қадар эски салтанат ва хазинаву дафина, тўпу яроқу подшоҳлик низоми асбоб ускунаси, айникса, неча бир дилбанд маъшуқасини шундайлигича отлар туёғи ва кофирларнинг тепкиси остида беқадр қилмаган эди. **Қитъа:**

Рише ки дори агар танобаш гиранд,
Сад тўли амл пашм ҳисобаш гиранд.
Бар хирс расад агар закоти муйе,
Хирсон ҳама соҳиби нисобаш гиранд.

Мазмуни:

Соқолинг узунлигини ўлчасалар, агар

Юз қопга яқин жун оладилар.

Агарда айиқлар ҳам жунларидан закот тўласалар,

Фақат шу амирни улар солиқ тўлашга лойиқ билардилар.

Бу воқеа 1283 йил муҳаррам ойининг еттинчиси якшанба куни³⁷⁴ рўй бериб, жаноб ҳези бебоши калонбош қоч-қоч билан кечаси-ю кундузи югуриб, жони ҳалқумига келган кўйи Диззах қалъасига етиб келди. Вилоятларидан бир нечтаси эгасиз ва ҳокимсиз қолиб ва Абдулғаффорбек юз Ўратепага кириб, у ерни музофотлари билан бирга ўз тасарруфига киритганча мустақилликка эришди. Хўжанд одамлари эса жаноб хон валинаъми хузурига етиб, бошини жаноб шаҳриёр оёғига қўйиб, сардорлик илтижосини қилдилар. //333^б Жаноб шаҳриёрий Мулло Тўйчи *додхоҳ қирғизни* бир нечта эътиқодли одамлар билан бирга уларнинг ёнига солиб, равона қилди. Масофаларни босиб ўтиб, яхши бир вақту соатда бориб, шаҳар ичига кирдилар ва Хўжандга тобе Нов қалъаси, Қўштегирмон, Ғўлакандоз, Оқтепа, Далварзин, Маҳрам, Қарақчиқум, Конибодом³⁷⁵ каби вилоятларнинг ҳаммаси амири валинаъми (Худоёрхон) тасарруфига кириб, олам соф ва бир хил рангда бўлди.

Чунончи Туркистон машойихининг сўзлари борким “отилмаган сапқон ҳам бошга тегар, ҳам кўзга.” Бундай масаллар амирнинг шаънига тўғри келиб, Диззахда ҳам тўхтаб тура олмай, Самарқандга қочди ва у ерда ўлишдан ҳам баттарроқ кўркув ваҳмида қолиб, бир неча кун истиқомат қилди. Алиёрбек *мангит* Диззахга кириб қарор топди ва қанча амвол, хазина ва тўпу туфанг қолган бўлса, барчаси кофирлар ва бебош авбош разил кишилар қўлига тушиб, подшоҳликнинг неча йиллар давомида йиққан нарсалари бир дамда несту нобуд бўлди. **Байт:**

Порсо моро махмур гуфт, биллоҳ рост гуфт,

Мо бисоти ҳар ду оламо ба як жав бохтем.

Мазмуни:

Порсо менга мастсан деди, худо ҳаққи тўғри айтди,

Биз икки олам бойлигини битта тариққа сотдик.

Баттол кофирлар жангу жидолнинг обу софидан дам олгач, Ўратепа ва Дизахни қўйиб, йўналиш жиловини Хўжанд вилояти томон тўғирлаб, озгина кун ичида етиб келиб, шаҳарни қамал қилишга киришдилар.

Шаҳар ичидаги бир нечта динини дунё учун сотган юзи қора уламо ва оқсоқол ва арбоб “Ишончсизлик бир ўликса кабидир ва унинг талабкорлари итга ўхшарлар” ҳадисига мусодиқ ҳолда ўзларини “у дунё ва охиратда зиён кўрур”³⁷⁶ оят мазмунича залолат саҳросига солиб, озгина маблағ учун бунчалик одамлар қонини ўз гарданига олиб, шаҳарни бермоқ борасида тилни бир қилгандилар. Бу гапнинг қисқаси шуки, бундай қаттиқ қамалга қарамасдан амири валинаъми Баҳодирхўжа *понсадни* тўпи билан

³⁷⁴ 1866 йил 22 май.

³⁷⁵ Қўштегирмон, Ғўлакандоз, Оқтепа, Далварзин, Маҳрам, Қарақчиқум, Конибодом шаҳар ва қалъаларининг барчаси Фарғона водийсида жойлашган эди.

³⁷⁶ Қуръони карим, 22:11.

бирга ёрдамга юборган эди. Ул бир юз неча киши кофирлар орасидан ёриб ўтиб, шаҳарга кирдилар. Бу каби журъатларга қарамай, кофирлар Хўжанд дарвозаси рўпарсига етиб, қалъага одам югуртириш усулини қўлладилар. Хўжанд халқи ғайрат кўрсатишни ўзларининг бурчи билиб, ҳамлачиларга зарба бериб, орқага қайтардилар ва қўлдан келгунича шу ерда бу ишга машғул бўлиб турдилар. Аммо ҳалиги юзи қаролар бошқа дарвозани очиб бериб, кофирларни мазкур йилда 23-муҳаррамда³⁷⁷ шаҳарга киритдилар. Хўжанд қалъаси фатҳи осон бир шароитда кофирлар қўлига муяссар бўлди. Хўжанд фуқароси қарашса, кофирлар шаҳарга киришибди. Шунда ҳам ғайратлари сўнмай, кофирларнинг йўлини //334^a тўсиб чиқдилар ва улар билан олишувга тушдилар. Анча сайъ-ҳаракатлар қилдиларким, заминуну замон ва доно ва нодон одамлар ҳайрат бармоғини таажжуб тиши билан тишлаб, таҳсин ва офарин айтдилар. Тарафлар қўлни ўқу туфанг ва чўпу таёқ сари чўзиб, икки томондан ҳам бир хил талофат бериб, бир хил миқдорда одам ўлди. Аммо мусулмонлардан кўпроғи ўқу туфанг ўқиға учиб, бир-бирининг елкасига юз қўйганча қалашиб ётариб, айримлари дуч келган кўча ва маҳалла ва боғларга уриб, бадар кетгандилар. Кофирлар қўлга кирган маҳалла-кўй, бозорда ҳеч кимни тирик қўймай ва ҳовлиларда хотинлар ва болалар қолмай, туфанг билан отиб ва шаҳид қилиб ва ҳазрат шайх Муслиҳиддин бузрукворнинг файз осор мазори ичида не қадар ғарибу ғурабо ва кўру ланг ва лаванд ва гадо бўлса, биттаси ҳам тирик ва соғ қолмай, барчаси йўқлик тупроғи остига кўмилдилар. Мадраса ва карвонсаройларда ҳам кўп халқ қатлу торожга етиб, мамлакат теп-текис бўлди. **Байт:**

Некро аз бад чи донад бе шуур,
Рўзу шаб яксон намоядаш ба кўр.

Мазмуни:

Онги паст яхшини ёмондан қандай ажратсин,
Кўрга кеча-ю кундуз барибир эмасми ахир.

Тарафлар тинчиганидан ва қиёмат аломатли можаро поёнига етгандан сўнг ҳар бир тойифа ўз ўлганларини излашга тушди ва ҳар бир фирқа ўз ўликларини санаш билан машғул бўлди. Мусулмонлардан аёлу эркак, катта-ю кичик ҳаммаси бўлиб икки минг олти юз нафар шаҳидлик даражасига етган эди, кофирлардан эса бир минг икки юз нафар жаҳаннам уйига равона бўлиб, ўша жойда мақом тутганди. Бу тўс-тўполонли можарода Хўжанднинг неча бир фуқароси зулму ситам оёғи тагида қолиб, кофирлар босқинига дучор бўлди. Шаҳарнинг кўпчилик эътиборли кишилари минг бир ожизлик-шикасталик изҳори билан хат битиб юбориб ва ислом мададини жаноб хон валинаъмидан истаб, кетма-кет одам юборардилар. Жаноб хон валинаъми эса узоқ ўйга чўмиб, кофирларга қаршилиқ қилишга журъат эта олмадилар. Куффор аҳли эса ўз сайъ-тараддудига машғул бўлиб, қанча шикасту рехти бўлса саранжомлаб, 1283 йилнинг йигирма учинчи жумода-лаввалида³⁷⁸ сешанба куни бежо ҳаракат қилиб ва кулфат асар юришини

³⁷⁷ 1866 йил 7 июнь.

³⁷⁸ 1866 йил 2 октябрь.

Ўратепа йўли томон солиб, катта кўшин билан ўша томон сари йўлга тушиб, Оксув бўйига етиб кўш ташлади. Чаҳоршанба куни ўша ерда тўхтаб, истиқомат қилиб, қозоқ-ўрус баттолларидан уч юз нафарга яқин тойифа кишиларини //334^b ировул тариқасида Ўратепа йўли билан равона қилди. Ўратепа вилояти ҳокими ва бошлиғи Абдулғаффорбек юз кўплаб мард кишиларни қаровулликка чиқариб, йўлни ўрганиш учун юборган эди. Йўл асносида кофирларга дуч келиб, урушга киришдилар. Ислон қуввати нечалар зўр келиб, ул кофирларга ҳамла қилиб, шундай зарб урдиларки, ботирлар зарбасидан кофир аҳлида тобу тоқат қолмай, келган йўлларидан минг бир хийла билан қайтиб, қочиш йўлини тутдилар. Тез югурувчилар жанг қилиш ниятида кофирлар кетидан етиб, пўлат найзалар ва кўкрак тешар ханжарларни ишга солиб, кофирларни ўлдира-ўлдира, уриб-суриб, кўшига етказиб қайтдилар. Ислон аҳлининг журъати куффор аҳлига маълум ва равшан бўлгач, беқарор дилларида сабр-тоқат қолмай, пайшанба тонгида кўзгалиб йўлга тушдилар. Куркат мавзесига етгач, ислон лашкари олдга чиқиб, кофирлар йўлига ғов бўлиб, азим бир жанг солиб, қаттиқ саъй-ҳаракатлар қилдилар. Куффор сон жихатдан қанчалик кўплик қилса ҳам ислон аҳли елкама-елка туриб, жанг қила-қила ортга чекиндилар. Навканд мавзесига ерганларида тақовар жоловини тўхтатиб, яна бир бор қаттиқ бир жангга киришдилар ва шу каби уруш-саваш билан ҳар мавзеда қарор тутатута, Моховзор яқинига етиб тушдилар. **Назм:**

Касе ки ҳақ нашиносад аз ў умед бибур,
Касе ки нест вафояш бад ў макун пайванд.
Зи ҳусни аҳд ба олам агар алам карди,
Ливои рифъати ту бигзарад зи чархи баланд.

Мазмуни:

Ҳақни танимаган одамдан умидингни узавер,
Вафоси йўқ кишига ҳеч замон боғланма сен.
Яхши аҳдлик билан олам аро байроқ тиксанг,
Кўтарган байроғинг баланд осмондан ҳам ўтар.

Ўша куннинг эртасига куффор аҳли қалъага босиб боришни режа қилиб, йўлга тушди. Мусулмонлар эса соч толасини беҳато урувчи қанча мерган бўлса, шаҳардан ташқари чиқариб, паст-чуқур ичида ётқизиб кўйгандилар, ўшалар душманлар етиб келиши билан тарафлар ўртасида тўпу туфангни янгротиб, ҳар тараф ва томондан ҳеч тўхтовсиз уришга киришдилар. Ул кофирларда тобу тоқат қолмай ва қаттиқ мағлубиятга учраб, орқага қайтиб кетдилар.

Шу зайл можаро кундан-кунга зиёда бўлди. **Жумода-л-охир** ойининг тўртинчи ёки бешинчисида якшанбага ўтар кечаси³⁷⁹ саҳар вақтида Абдуғаффорбек уч дарвозадан одамлар тайин қилиб ва ўзи тўғон каби Муғ дарвозаси тагидаги хандақ ичини хас-хошакдан тўлдириб, шу қадар //335^a чуқур ва кенг хандақни бир кечада йўл билан тенг қилиб, тонгни кутиб турдилар. Шунча ишлар амалга ошгач, шаҳарнинг ғафлатзада халқи ғофил ва

³⁷⁹ 1866 йил 14 октябрь.

зоҳил ва ўз ҳолича ухлаб, оламдаги гаплардан беҳабар ётган пайтда душман келишилган вақтни кутаркан, тонг бошида шаҳарнинг бир нечта дарвозасининг ҳар бирига минг-икки минг кофирни муқаррар тайин қилди ва губирнот-женролнинг ўзи кўп фавж билан Муғ дарвозаси тагида ҳозир у нозир турди. Бирданига ул текис йўлга ўтиб ва шаҳар дарвозасидан кириб, шаҳар ҳокими ўтирадиган Муғ қалъаси устига санжоқ туғ ўрнатиш учун бир соҳибни тайинлади. Кофирларнинг қолган лашкари ҳар дарвозадан фирқа-фирқа, тўп-тўп баланд овоз ва сурон билан туфанга ўт қалаб ва шаҳар кўчаларига кириб ва оламни кофир одами босиб, кўчаларни ўз одамларига лиқ тўлдириб бозор бошига етишдилар. Ислом аҳли қанчалик мусулмонлик ҳамиятини бажо келтириб ва садди Искандардек устивор туриб жанг қилсалар-да, қарасалар, ул диёр ҳокими Абдулғаффорбек юз кофирлар кириб келиши билан қочиб кетган экан. Мусулмонларнинг тор-пуди бўшашиб, чок-чокидан узилди. Ўз вақтида қочиб қолишни ўзига лозим билиб, одамларнинг ҳар қайси ўз уйларининг пана жой ва бурчагига уриб, кофирлар кўзидан нарироққа яшириниб олдилар. **Назм:**

Дар тараддуд раҳи нажот мадон,
Ҳеч хислат беҳ аз сабот мадон.
Дар маонии сабот варзу сабот,
Майл дори ба рафъати даражот.

Мазмуни:

Иккиланишда йўқ роҳи нажот,
Ҳеч хислат саботдан яхши эмас.
Маънида сабот қил, яна сабот,
Шундан етар юқори даражот.

Шаҳарга кириб қолган қишлоқ аҳлининг бечоралари яширинишга жанггоҳдан бошқа жой топмай, кўпчилик ислом халқининг ҳаёти куффорнинг қиличу туфанги фаноси елига совурилди ва беҳбуд шаҳидлиги даражасини топиб, охират оламига ошиқдилар. Уч соатгача шаҳарни талаб яғмо қилиш ва аҳолини қириш билан машғул бўлдилар. Шундан сўнг эса халққа омонлик фурсатини бериб, халослик бахшида қилдилар. Бу даҳшатли уруш жараёнида шаҳодат даражали мусулмонлардан саккиз минг кишидан кўпи кофирларнинг қилич ва туфангидан ҳалок бўлдилар. Ўлган кофирлар сони эса беш мингдан кўп бўлиб, барчаси дўзах қаъри ёки оташли муздек маконга равона бўлдилар. Кофирлар шу тариқа //335⁶ Ўратепа мамлакатини билан кучи билан ўз иқтидор қабзасига киритдилар. Абдулғаффорбек эса бола-чақа ва аҳлу аёли билан қочиб, Самарқандга етиб олди. Куффор аҳли етти кун давомида Ўратепада туриб, ул вилоят ишларига саранжомлик бериб, якшанба куни мазкур ойнинг 23-куни³⁸⁰ Диззах вилояти сари йўлга тушиб кетди. Манзилларни босиб ўтгач, муддаодаги сарманзилга етди ва бир неча кунда қариб ярим фарсангдан кўпроқ силжиб ётиб, ул халнинг ҳафсаласини росаям пир қилди. Бир неча кундан кейин эса тонг вақтида дарвозаларга кўпдан-кўп одам буюриб, губернтнинг ўзи кўп лашкар билан Бухоро йўли

³⁸⁰ 1866 йил 1 ноябрь.

дарвозасига келиб, қалъани қамал қилишга киришди. Ичкаридан ислом лашкари тўпу туфанг отишга машғул бўлиб, ташқаридан эса кофирлар тўп зўри билан Тилло тўп дарвозаси яқинида ҳамла қилиб турганда, бирданига икки дарвозадан кофирлар бақириб-чақириб шовқин кўтарганча шаҳарга бостириб кирдилар. Шаҳар ичида қанча мусулмон бўлса, бесаранжомлик тушиб, ҳар ким бир тарафга югура бошладилар. Аммо барча йўллар тўсилиб, қутулиш учун бирор очиқ ўтарлик топмас эдилар. Уч томондан кофирлар мусулмонларни ўртага олиб, нечаларни тўп ва туфанг зарби билан уриб ўлдирдилар. Бу ўлганлар сонини санаб чиқиб бўлмасди. Аммо тахмин юзасидан ўн беш-ўн олти минг манғит сипоҳи ўз сардорлари билан бирга шаҳидлик даражасига етдилар. **Байт:**

Ҳар ки омад ба жаҳон аҳли фано хоҳад буд,
Онки пояндаи боқист худо хоҳад буд.

Мазмуни:

Жаҳонга ким келса фано аҳли бўлажак,
Мангу қоладиган фақат Худо бўлажак.

Манғит одамлари кам журъатликдан ул балога гирифтор бўлдилар. Бўлмаса бунчалик одам журъат қилсалар эди кофирларнинг бошидан терисини шилиб олардилар. Вилоят куффор аҳли кўлига ўтди. Подшоҳ Диззах олинганидан уч кун сўнггина Бухородан Самарқандга етиб келди. Табиатида ғайрат ва ҳамият йўқлиги учун ўша жойда қолиб, ўзининг хунук номулойим ишлари билан машғул бўлди. Дай ойи ва қаҳратон қиш фасли ҳам деярлик етиб келган пайтда Ўринбург³⁸¹ волийси ва Русия лашкарининг жанрол ва *амир лашкари* Кржановский Русия мулкига кетди. Бу ҳодисадан сўнг Бухоро амири Дашти қипчоқ султонлари авлодидан бўлмиш Сиддиқ тўра³⁸² ибн Киносори тўрани бир неча минг пиёда ва отлик билан Оқмасжид сарҳадига чаповул уюштиришга юборди. Жавзо бошида икки юзга яқин

³⁸¹ Ўринбург/Ўринбур/Оренбург – Урал дарёси бўйидаги шаҳар. Илк бор 1735 й.да Ўр дарёсининг Ёйиқ (ҳоз. Урал)га қуйилиш жойида вужудга келган (номи шундан); 1743 й.дан ҳозирги ўрнида. XVIII-XIX асрнинг 1-ярмида ҳарбий чегара линиясининг асосий истехкоми; 1744 й.дан губерня, 1782 й.дан Уфа ноиблиги (наместничествоси)нинг маркази, 1796-1801 ва 1865 й.дан губерня маркази. Казак қўшинларининг ҳарбий ва маъмурий маркази (1748 й.дан). 1850-81 й.ларда генерал губернаторлик маркази.

³⁸² Сиддиқ тўра, Тойчиқ тўра ва Аҳмад тўра – булар Аблайхонни катта ўғли Кенасари Қосимов (1792-1847) нинг ўғиллари бўлишган. 1837-1847 йиллар давомида Ўрта жуз хонлари ҳукуматини тиклаш учун Россия ва Қўқон билан кураш олиб борган. Сиддиқ тўра (1837 оламга келган) 1864 йилдан Шарқий Туркистонда Хитой ҳукуматига қарши курашда фаол иштирок этиб, Қўқонга қайтган. Ақаси Арслон тўра билан бирга қозокларнинг дуғлат ва арғин уруғлари иштирокида Тошкент мудофаасида иштирок этган. 1865 йили Қашқарга кетган, 1867 йили Бухорога қайтиб амир Музаффар хизматида бўлган. 1868 йили амирнинг катта ўғли Абдумалик тўранинг отасига қарши курашига ёрдам берган. 1877 йили Бадавлат вафотидан сўнгра Қошғардаги Хитойга қарши ҳақракатларда қатнашиб, мағлубиятдан сўнгра Туркистонга қайтиб, 1888 йилдан Чимкент уездидаги Арис дарёсининг бўйларида яшаган.

нафар русия қаровули Оқмасжид қалъасидан Нажори ота ҳудудига Сариф булоқ мавзесига келиб, улардан ажралиб олдинроқ кетган озгина фавж Сиддиқ тўранинг мулозимларига йўлиқиб, русиядан ўн уч киши ўлиб, олти нафар асир бўлиб, қолганлари эса кочиб қутулди. Сиддиқ тўра асирларни ўша хушxabар билан бирга Бухорога юборди. Ўзи то Оқжар мавзеигача бориб қайтиб келди. Шунингдек Самарқанд волийси Бухоро амирининг буйруғига кўра мухолифат ҳаракати билан янгидан русия кўлига кирган ва русларнинг истехкомига айланган Дизах қалъасига бир неча минг кишилиқ кўшин жўнатди. Улар қамалга машғул бўлиб, русларни шу жиҳатдан танг аҳволга солдилар. Бир тарафдан элчи юбориш ишлари ҳам амалга ошиб турди. Оренбург шахрида Бухоро амирининг вакил ва расули билан сулҳ қилиниб, Русия тасарруфи остига кирган Янги кўрғон сарҳадини ва Янги кўрғонни Бухоро амирига қайтариб бердилар. Бухоро амири эса Диззахни русия кўлида қолдирди. Бухоро элчиси Бухоро тарафга ... маншурини ...қайтиб келди. Бу гап-сўзлар асносида ул вилоятга фатарот етиб, вилоят элати ва Шаҳрисабз халқининг кўпи мухолиф ... ва Бухоро подшоҳининг синглисининг болалари бўлмиш хўжазодалардан жуйборий тўраларини Шаҳрисабз ва Қарши одамлари ёнига солиб, Шаҳрисабзга келтирдилар. Шу сабабдан подшоҳ Самарқандда халқининг бундай журъатидан дарғазаб бўлиб, кўп сиқилиб койинди. Шу воқеалар оралиғида //336^a *хитой-қипчоқ* қабиласининг одамлари исён кўтариб, Миёнколотда бир нечта даҳа ва далани то Дабус, Челақ, Каттакўрғон³⁸³ қалъасигача олиб, аҳоли орасига кўп ғавғо ва талотўп солдилар. Подшоҳ уларнинг бу каби журъатларидан анча маъюс тортганча ғамга ботиб, *қипчоқ* одамлари оёғига йиқилиб, кўп йиғи-сиғилар қилди. *Қипчоқ* халқи подшоҳнинг йиғисига ор-номуслари келиб, хитой қабиласининг катталаридан бир нечасини подшоҳга тутиб бердилар. Уларни Самарқандда қатлга етказиб, Шаҳрисабз томонга лашкар тортди. Масофаларни босиб ўтиб, Шаҳрисабздан тахминан уч фарсанг беридаги Жом қалъаси мавзесига етди. Юриш ғайратидан нокас жибиллиятида ҳеч нарса қолмай, эзилган ҳолатда ўша ерда тўхтаб қолди. Биринчи марта сиёсат ва даҳшат билан элчи юбориб кўрганди, фойдаси бўлмади Ниҳоят сулҳ ишини ўртага солиб ва шунинг баҳонасида охиратни бу дунё учун сотиб, қайтиб Қарши томонга юрди. Шу воқеаларга яқин бир пайтда Русия пойтахтидан Ўрунбурғдан буёғидаги Хўқанд ва Бухоро давлатидан руслар кўлига тушган вилоятларни алоҳида аёлат қилиб, бу ерлар учун Коуфман³⁸⁴ исмли женролни волий ва *амир лашкар* сифатида тайин қилиб юбордилар. Русиянинг бу янги

³⁸³ Каттакўрғон – Бухоро Миёнколидаги асосий қалъа ва маъмурий марказ бўлган. Самарқанд вилоятидаги шаҳар.

³⁸⁴ Коуфман, матнда Кофман – К.П. Кауфман (19.2 (2,3) 1818-4(16) 5.1882. Тошкент). рус ҳарбий муҳандис-генерали, генерал-адъютант(1864). 1867 йилдан Туркистон ҳарбий хавзасининг кумондани ва генерал-губернатори. Қўқон (1874-76), Бухоро (1868) ва Хива(1873)га қарши уюштирган босқинчилик юришларга раҳбарлик қилган.

волийси русларнинг илгариги *амир лашқари* ва волийси Шерноиб³⁸⁵ тузган ахдномани қабул қилмай, бу ахднома бузилишига баҳона ва йўл излаб, Бухоро учун шартлари аввалгидан кўра оғирроқ бўлган ахднома матнини тайёрлаб юборди. Шунингдек, унинг жавоби учун қисқа бир муҳлат тайин қилиб, агар Бухоро амири бу оғир шартли янги ахдномани қабул қилмаса, бунинг руслар илгари қўлга киритилган ерлар билан кифояланмасдан, тагин олдинроқ юришлари учун урушга сабаб бўлажаги англадилди. Бухоро амири бу янги ахдномани ўз давлати учун жуда оғир билиб, унинг жавобида бош қотирган кўйи ушбу сўзларни ўртага солиб, маслаҳат кўрилса ўша жавобни юбормоқчи бўлди. Унинг мазмуни шундай эди: “Русия давлати арбоби илгариги аҳд ва васиқалар борасида бир қарорда собит турмай, беқарорлик кўрсатса, келажакда унинг ўрнига янгидан *амир лашқар* ва волий сифатида бошқа бир шахс тайинланса, бу ҳам аввалгисидан қийинроқ ахднома талаб қилса, у ҳолда борган сайин талаблар оғирлашиб, уларни бажариш бизнинг ҳукуматимизга катта ва кўп зарар етказаверади. Шу тариқа Русия вақт ўтиши билан бизнинг салтанатимизни бутунлай орадан қўпориб ташламоқчи, деган қарашлар вужудга келади. Шу сабабли ўз ихтиёримиз билан биринчи ахдномани ўзгартирмаймиз, илгариги аҳдни бузмаймиз. Агар собиқ аҳдни Коуфмон қабул қилмай, ўзича шунга тиришса, бу ярамас иш унинг номи ва шавкатига доғ тушириб, айби аҳд бузувчига бўйнида қолади.” Машварат мажлиси ҳали тугамай ва Коуфмон номасига жавоб ёзилмай, бир минг саккиз юз олтмиш // 335^б саккизда (1868) мелодий Жаддий буржи бошида русия аскарлари Диззахдан чиқиб Бухоро ҳудудига кирди ва Ўҳум қасабаси навоҳисигача келиб, у ердаги Бухоро раияти бўлмиш аҳолининг уй-жойларига ўт қўйиб, мол-мулкни куйдириб-ёндириб, яна Диззахга кетди. Шунингдек, бир минг саккиз юз олтмиш саккиз мелодий санада Офтоб Ҳамал буржида пайти бир нечта даста русия аскарлари иккинчи мартта Ўҳум қасабасига бориб, Бухоро қўшинидан шу қасабада *қаровулликка* келган бир неча дастаси устига босқин уюштириб, бухороликларни янчишга киришдилар. Челак ҳокими бухороликларга ёрдамга келиб, руслар билан кичик бир уруш қилиб қайтиб кетди. Офтоб Савр (Хур) буржининг ўн саккизинчи даражасида Туркистон сипаҳсолори Коуфмон русиянинг тахминан беш минг низомий аскарлари билан Тошкандан Самарқандни

³⁸⁵ Шерноиб – Генерал Михаил Григорьевич Черняев. (1828.21.10(3.11) - 1898.4(16)).8, Тубишки қишлоғи, ҳозирги Белоруссиянинг Могилёв вилоятида оламга келган рус мустамлакаси ҳарбий арбоби, генерал-лейтенант (1882). Дворян оиласида туғилган. Ҳарбий академияни тугатган (1853), Қрим ва Кавказ урушларида қатнашган. 1864-65 йилларда алоҳида Фарбий Сибирь отрядига қўмондонлик қилиб Кўкон хонлигига қарашли Авлиёота, Чимкент ва Тошкентни босиб олган ва Россия империяси таркибида янги ташкил этилган Туркистон области ҳарбий губернатори этиб тайинланган. Тошкент Россиянинг кейинроқ Ўрта Осиё хонликларини босиб олиши учун таянч пунктига айлантирилган. Мансабини суиистеъмол қилгани учун 1866 йили истеъфога чиқарилган. Черняев Тошкентни босиб олишда ҳам, губернаторлик фаолияти даврида ҳам Россия ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсатини изчил амалга оширишга ҳаракат қилган.

эгаллаш ниятида ҳаракатга келди. Бир неча кун Дизаҳда қўшин тортиш ишлари тайёргарлигини кўриш учун тўхтаб, Жавзо бошларида Зарафшон дарёси дараси яқинига етди. У ерда амирдан элчи келиб, Коуфмон тартиб ва танзим қилиб, Бухоро амири ҳузурига юборган, Бухоро амири эса ахдноманинг айрим моддаларини ўзгартириб, аввалгисига тўғирлаган мазкур янги ахдномани ўзи билан келтириб Коуфмонга берди. Коуфмон элчига: - Ҳар ҳолда бугун юриш учун отланганмиз, шом вақти бирор манзилга етиб бориб тушамиз. Ўша ерда аҳд шартлари юзасидан музокара қилиб, сўнг жавоб берамиз, - деди. Коуфман олдинроқ келиб, Зарафшон дарёсининг у томон қирғоғида тепа устида Бухоро сипоҳини кўрди. Рус сипаҳсолори Коуфмон элчига “сенга икки соат муҳлат бераман, бир қосид юбориб, Бухоро кўшинини бизнинг олдимиздан қайтарасан то бизнинг аскаримиз монеликсиз Зарафшон дарёсидан ўтиб ва бир манзил тутиб, ўша ерда сен билан сулҳ хусусида музокара қилсак” деди. Элчи бир қосид юбориб, бу хабарни Бухоро амирлари арзига етказди. Улар Коуфмоннинг бу гапига ишониб, русларнинг Зарафшон дарёсидан ўтишига қаршилик қилмадилар. Коуфмон рус аскарлари билан дарёдан ҳеч жанжалсиз ўтгач, сулҳ музокараси умидида кутиб турган Бухоро кўшинига бирданига ҳамла қилиб, табиийки, ғафлатда қолган мусулмонлар мағлубиятга учрадилар. Шу маҳалда Коуфмон Бухоро элчисига янги сулҳнома аҳдини қабул қилмагани борасидаги қатъий жавобини бериб, орқасига қайтарди. Алданган содда элчи Бухорога маънос ҳолда қайтиб кетди.

Байт:

Фиристода бояд ки доно бувад,
Ба гуфтан далеру тавоно бувад.

Мазмуни:

Юборилган элчи доно бўлиши керак,
Сўз айтишида довурак, тавоно бўлиши керак.

Бухоро кўшини Самарқандга кириб, йўналиш жиловини Бухоро тарафга бурди. Эртаси куни самарқандликлар руслар билан сулҳ қилиб, Русия давлати ўтган замонда амир Темурнинг пойтахти бўлган Самарқандни ўз тасарруфи остига киритди. То Жавзо ўртасигача Ургут шаҳри, Челак қалъасини ҳам истило қилиб, Коуфмон бир нечта даста аскарни генераллик амирлиги остида //337^a Каттақўрғонни эгаллашга жўнатди. Учинчи куни рус аскарлари Самарқанддан саккиз фарсах масофа наридаги Каттақўрғонга келишди. У ернинг ҳокими Якуббек шаҳарни ташлаб қочди. Русия аскарлари урушсиз Каттақўрғонни ишғол этди. Ўша вақтда Коуфмон ҳам Каттақўрғонга келиб, вазиятни ўргангач, яна Самарқандга қайтиб, бир нечта даста аскарни Самарқанддан икки фарсах наридаги Қаротепа қалъасини забт этиш учун юборди. Шаҳрисабз сардори бир неча минг пиёда ва отлик билан буларнинг олдида чиқиб, русларга қарши андаккина жанг қилгач, орқасига қарамай қочди. Руслар Самарқандга қайтиб келишгач, бу жангда шаҳрисабзликлардан кўпчилиги ҳалок этилгани маълум бўлди. Мирзо Самарқандийнинг айтишича, руслардан фақат эллик нафари ўлган экан. Офтоб Жавзо буржининг охирида пайти Бухоро кўшини Зирабулоқ

мавзесида йиғилиб, Каттақўрғон қалъасини қайтариб олишга жазм қилганларида, бу хабар Коуфмонга етиб, Самарқанддан бир неча даста рус низомий аскарлари билан ва бир неча аравали тўп воситасида Бухоро қўшинига қарши жанг қилиш учун Каттақўрғонга етиб, у ердан Зирабулоққа келди. Бухоро сипоҳи Зирабулоқ мавзесида Бухоро йўлига уланган тепалик устида саф тортган эдилар. Коуфмон русия аскарини икки қисмга ажратиб, ўнгу сўлдан ҳамла қилиб, бухороликлар русиянинг низомий аскарлари тўпу туфанглари оташига тоб келтира олмай, орқага қараб қочдиар. Шу урушда ҳозир бўлган одамларнинг сўзига қараганда, бухоролик пиёда ва отликдан минг кишидан кўпроғи талаф бўлиб, русия талафоти икки юз нафардан сал кўп экан. Коуфмон Зирабулоқда бухороликлар билан урушга машғул бўлиб турган вақтда *мингия*³⁸⁶ ва *хитой-қипчоқия* ва шахрисабзлик *кенагас* қабилалари сардорлари иттифоқ бўлиб, катта қўшин билан Самарқандни фатҳ қилиш учун келиб, амирлик саройи атрофидаги ички қалъанининг Самарқанд дарвоза ва Бухоро дарвоза, деб аталувчи дарвозаларини муҳосира қилиб, қалъа деворининг бир неча жойидан рахна солиб, кучли ва мардона сайъ-ҳаракат бажо келтириб, русияни жуда танг аҳволга солган эдилар. Агар икки-уч кун ижтимоий ҳайъат ва иттифоқ билан шу зайл муҳосира қилсалар эди, Самарқандни русия тасаллутидан қутариш эҳтимоли кўпрак эди. Аммо Мовароуннаҳр халқининг бошида бор бахтсизликдан бу барча ҳаракатлар ва жонбозликлар ва машаққат оқибатда натижасиз бўлди. Бухоро сипоҳининг Зирабулоқ мавзесида енгилганини эшитганлари заҳоти сабот ва мардоналиклари ларзага келиб, аввал шахрисабзлик *кенагас* қавми ва бошқа айрим тойифалар қамалдан қўл тортиб, ён-атрофга тарқалиб кетишди. Бинобарин айтмишлар, **байт:**

Лашкари пароканда наояд ба кор,
Ду сад марди жанги беҳ аз сад ҳазор.

Мазмуни:

Тарқоқ қўшин ишга ярамайди,
Икки юз уруш кишиси юз минг оддий одамдан яхшироқ.

Қолганлар беш кундан кейин қамалга жаҳду жадал қилиб, аммо Коуфмоннинг Самарқанддаги русларга ёрдам учун қайтиб келаётгани маълум бўлгач, қамалдан қўл тортиб ўз ватанига қайтиб кетдилар. Бу жангларни ўз кўзи билан кўрган самарқандликларнинг айтишича, иттифоқчи

³⁸⁶ Мингия, минглар – ўзбек халқи таркибига кирган қабилалардан бири. Ҳозирги Самарқанд вилояти, қисман Фарғона водийси ҳамда Бухоро воҳасида, тарқоқ ҳолда Сурхондарё вилоятининг Бойсун, Шеробод, Денов туманларида, Хоразмда ва Тожикистоннинг Ҳисор туманида яшаганлар. Зарафшон водийсида яшовчи минглар учта йирик уруғга, бу уруғлар, ўз навбатида, яна бир қанча кичик уруғларга бўлинган: 1) туғали (ахмат, чағир, тўйи намоз, оқшиқ ва б.); 2) боғлон (чибли, қора, мирза ва б.); 3) увоқ тамғали (алғол, чаут, жайли, ўрамас, тўқнамоз, кию-хўжа, ярат) уруғлари. Минглар бошқирлар таркибига ҳам кирган. Қўқон хонлари минглардан бўлган. Бухоро воҳасида яшаган минглар ҳам Бухоро хонлиги сиёсий ҳаётида фаол қатнашган. Хонликдаги муҳим мансабларни мингларнинг беклари эгаллаб келган. Ўратепа ва Ургут беклари ҳам минглардан бўлган.

Ўзбакия сипоҳи кўп талафот кўрган, русиядан қариб икки юз етмиш киши ҳалок бўлган. Бир минг саккиз юз олтмиш еттинчи (1867) мелодий санада Саратон ўрталарида зафарсиз амир Музаффар билан Туркистон сипаҳсолори Коуфмон ўртасида сулҳ рўй бериб, Бухоро амири Дизах ва Самарқанд, Каттакўрғон ва унга қарашли ерларидан қанчаси русия тасарруфига кирган бўлса, русияга бериб, яна шунга қўшимча аскарнинг катта жарима харажатини ҳам ўз зиммасига олиб, Бухоро мамлакатида тинчлик асосларини таъмин ва таъсис қилиб, мазкур санада Офтоб Далв буржи охирларида пайти сулҳдан олти ой олдин Бухоро амири билан Фарғона хони Саййид Муҳаммад Худоёрхон баҳодир ғозий ва Туркистон сипаҳсолори Коуфмон ўрталарида ҳам сулҳ тузилиб, адоват ва хусумат йўқолиб, мамлакатларнинг тижорат ишларида хавфсизлик ва тинчлик ўрнатилди. Қон тўкилиши ва мулк, маданият хароблигига сабаб бўлувчи жангу жадал ўртадан кўтарилди.

Бу ҳол ва ҳолат орасида //337⁶ амир Музаффархон Бухорийнинг Қарши волийси бўлиб ўтирган тўнғич ўғли Абдулмалик тўра Шаҳрисабз сардорлари ва кенагас тойифаси бошлиқлари ҳамда Сиддиқ тўра ибн Кеносорий тўра Облой султоннинг иғво ва ихтилоли билан Бухоро салтанати амирлигига даъво қилган кўйи ўз отаси амир Музаффарга қарши кўзғалиб, ёғийгарлик йўлига кирди. Амир Музаффар Бухородан сипоҳ ва сарбоз билан ўз ўғли дафъи учун Қарши тарафга юриш қилди. Қарши саҳросида Абдулмалик билан уруш бўлиб, Абдулмалик тўранинг кўшини енгилди. Абдулмалик Шаҳрисабз томонга қочди. Отаси ўғли кетидан таъқиб қилиб кетиб, Шаҳрисабз қалъаларидан бири бўлмиш Чироқчи қалъасини қамал қилди. Ўғлини чақириб, Шаҳрисабз волийси билан яраш сўзларини ўртага солишга киришди. Ҳали бу иш охирига етмай туриб, Сиддиқ тўранинг кўзғолони кўтарилди ва унинг Нурото, Кармана қалъасини Абдулмалик тўра номига эълон қилгани амир Музаффарнинг қулоғига етиб, бу бузғунчи фитна сабабидан Чироқчидан қайтиб, бу даҳшатли ҳодисани дафъ этиш учун Самарқанд волийси бўлмиш рус генералидан ёрдам сўради. Генерал русия черикини Бухоро амирига ёрдамчи билиб, амирнинг мадад борасидаги илтимосини қабул қилиб, бир неча даст аскар билан Самарқанддан то Жом сарҳадигача келди. Шаҳрисабз волийси русия аскарининг ўз сарҳадига кирганидан огоҳ бўлиб, руслар Шаҳрисабз вилоятини олиш қасдида келишган, деган ўй ва тасаввур билан Чироқчидан Шаҳрисабзга қайтди. Абдулмалик тўра ҳам Қаршига қайтди. Бухоро амири бу ҳолатдан фойдаланиб, Сиддиқ тўранинг дафъига йўналиб, Сиддиқ тўрани енгиб, фасод ва кўзғолонни андик таскин топтириб, Бухорога қайтди. Қаршида турган Абдулмалик тўра ҳар тарафдан тарқалиб кетган кўшинни йиғиб, яна кўзғолон бошлади. Бухоро амири иккинчи марта Самарқанд генералидан ёрдам сўраб, Самарқанд генерали Жом сарҳадидан бир неча даста аскар билан аравали тўплари билан Қаршига бориб, Офтоб йигирма биринчи даража Ақраб пайти Абдулмалик тўра билан урушиб, шикаст берди. Абдулмалик тўра Қаршидан қочиб, сипоҳи эса пароканда бўлдилар. Ақраб охирларида рус генерали Қаршини Бухоро амирининг маъмурларига

топшириб, Самарқандга қайтди. Бухоро амири истиқлол топиб, ҳукумат ва кишвари янгидан тараққий топди. Шу вақтда Шаҳрисабз ҳукуматдори кенасга тойифаси раислари Кештут ва Фороб аҳолиси раисларини русияга қарши гиж-гижлаб, Кештут ва Фороб ва Моғиён³⁸⁷ раислари русларнинг айрим қаровуллари ва отликлари устига чопқин уюштирдилар. Шунингдек уларга ёрдам учун Ҳайдархўжа номли кишини бир неча даста шаҳрисабзлик сипоҳ билан юбориб, Ҳайдархўжа Самарқанд сарҳадида //338^a йўлиққан русия отликларини чопқилаб, бир неча нафарни ярадор қилди. Шу сабабдан Самарқанд жанрол волийси ғазабланиб, Туркистон сипаҳсолори Коуфмонга бу аҳволотни маълум қилди. Туркистон сипаҳсолори Шаҳрисабз юришини хуфия тарзда тайёрлаб бориб, уруш билан ул вилоятни эгаллаб, Бухоро амирига топширишларини буюрди. Самарқанд генерали сафар олотини муҳайё қилиб, амир Музаффарни бу сирдан хабардор қилиб, ўз аскарини икки фавжга тақсимлаб, Сунбула буржининг еттинчи даражасида биринчи фавжни Жом томонидан жўнатиб, иккинчи фавжни икки кундан сўнг Қаротепа теаплиги йўлидан ҳаракатга келтириб, ҳар икки фавж Китоб қалъаси яқинида бир-бирига қўшилдилар. Русия аскарлари қалъага яқин бўлган Ўрус қишлоқ мавзесида тушдилар. Сунбуланинг ўн учинчисида русия кеча-ю кундуз аскар ва тўпхонасини муҳим нуқталарда жойлаштириб ва қалъа олишлик ишларига машғул бўлиб, шаҳар ва қалъани иккита қилиб, тўплардан ўт очишни бошлади. Ярим кечадан сўнг русиядан бир неча рутба қалъага юриш ва чопиш қилиб, хандаққа етиб олдилар. Шу вақтда қалъа халқи хабардор бўлиб, русияни ўқлар ёмғирига дучор қилган кўйи мудофаа урушига ҳаракат қилдилар. Русларнинг бир неча дастаси посбонлардан холи бўлган бошқа томондан қалъага нарвонлар қўйиб, қалъа тепасига кетдилар. Бошқа бир дастаси ясаган тешиклари орқали қалъага кириб олдилар ва шаҳарнинг олдларига дуч келган бино ва иморатларига ўт қалаб, шунинг ёруғида умумий кўчага йўл топиб ва рус отликлари Работак дарвозасини синдириб кириб ҳар тарафдан шаҳар ичкарасига ёпирилдилар. Қалъа аҳолиси ўзларини бало денгизи ўртасида кўргач, турли йўллардан уруш сола-сола, орқага чекнардилар. Руслар иморат ва биноларни ёндириб, қаерда шаҳар халқи захира қилиб қўйган пичан, ўт бўлса хабар топиб, ўт қўйиб, шунинг ёруғида олға юрардилар. Шу зайл қоронғуликдан тонггача уруш-саваш чўзилиб, чоштгоҳ вақтидагина руслар тўлалигича шаҳарни тасаллут қўлига киритдилар. Бу воқеада шаҳрисабзликлардан беш юз нафардан зиёди шаҳидлик топиб, жуда кўп одам ярадор бўлди. Бу урушда қатнашиб, уни ўз кўзи билан кўрган эътиборли кишилар гапига қараганда, руслардан деярлик бир юз эллик нафари талаф бўлиб, ўттиз адад тўп ва нокдор фатилали туфанг ва ҳар туғдан кўп захиралар руслар қўлига тушган. Сунбуланинг ўрталарида Самарқанд генерали шаҳарга кирди. Шаҳар аъёнларини топтириб келиб, Шаҳрисабз ва унга тобе ерларнинг Бухоро амирлигига қўшилгани ва Бухоро амири ҳукмронлиги остига кирганини эълон қилиб, раоёга бўйсунди.

³⁸⁷ Кштут, Фороб ва Моғиён – ҳозир Тожикистоннинг Панжакент ноҳиясидаги қишлоқлар жамоа марказлари.

хақидаги фармонни етказиб, тинчлантиргач, қайтиб Китобга етиб, амир Музаффар Баҳодирхон томонидан Бухородан Шаҳрисабз ва у ер ҳукумати ишлари тартиб-назми учун тайин қилиб юборилган маъмурият кишилари ва зобитлар билан мулоқот қилиб, Шаҳрисабз вилоятини Бухоро амирининг ана шу мутасаддиларига топшириб, Самарқандга қайтди.

Шу аснода Самарқанд жанроли қулоғига Шаҳрисабз волийси Бобобек *парвоначи* Ҳақимбий ўғли³⁸⁸ ва унинг нойиби Жўрабек *додхоҳ* Қаландар *эшик оғоси* ўғли³⁸⁹ Боғбон қасабасида пароканда сипоҳдан уч минг киши йиғиб, //338^б агар русия аскарлари Шаҳрисабзни бухороликлар ихтиёрига топширса, иккаласи уни яна қайтариб олиб, бухороликларни у ердан қувиб чиқаришни кутиб туришибди, деган хабарлар етишди. Бинобарин, жанрол Китобдан Форобга борди. У ерда Шаҳрисабз волийси ва унинг сипоҳидан ҳеч бир асар топмай, Фороб аҳолисига “бундан кейин уларнинг қасабалари тавобеси билан бирга уруғининг барчаси Самарқанд музофотида тааллуқ топиб, қўшиб олинажаги ва уларнинг русия қарамоғига кирганини” эълон қилди. Шунингдек бир маъмурни бир фавж аскар билан Моғонга жўнатиб, бу мазмунни у ернинг аҳолисига эълон қилиб, бу ишлардан фориғ бўлгач, Самарқанд жанроли ўз аскарлари билан Самарқандга кетди. Шаҳрисабз волийси Бобобек ака-укалари ва ўз нойиби Жўрабек *додхоҳ* ва бошқа мулозимлари билан бир неча вақт саргардон бўлиб, Фарғона мамлакати ҳудудига кириб, ўзининг Фарғонага келганидан Худоёрхонга хабар бердилар. Жаноб Худоёрхон бу хусусда амирлар билан маслаҳат қилди. Хоннинг укаси Султонмуродбек ва кўпчилик амирлар ва вазирлар биргалашиб арзга етказдиларки, агар Шаҳрисабз волийсини Фарғона саройида қабул қилсак, Бухоро амира Русияни бизга қарши гиж-гижлаташи аниқ. Шунда Русия Шаҳрисабз волийсини албатта талаб қилади. Агар уни Русия қўлига юборсак, у ҳолда бадном бўламиз. Русиянинг илтимосини рад қилган тақдирда русларнинг аҳдномани бузишлари учун баҳона ва сабаб топилади. Иложи шуки, Шаҳрисабз волийсининг сафар зарурияти ва йўл эҳтиёжларини ёрдам тариқасида бериб, бир неча кун меҳмоннавозлик бажо келтириб, сўнг Кошғар тарафга ўтказиб юборайлик.

Бу тўғри маслаҳат қабул қилинган, саройдаги ишончли одамлардан бирини меҳмондорлик зиёфати ва мазкур узрни етказиш учун сафар лавозимлари бўлмиш пул ва зарур буюмларни ёрдам тариқасида юбордилар. Топшириқ олган мазкур маъмур Шаҳрисабз волийси Бобобек олдида бориб, воқеани маълум қилиб, иона-ёрдам сифатидаги пул ва турли хил буюмларни топширгач “Фарғона ҳукмдори мавжуд аҳдномага кўра сизларни Хўқандда сақлаб туришдан андиша қилмоқдалар. Бир неча кун Фарғона ҳудуди четида истиқомат қилсангизлар. Биз эса маҳмондорлик шартларини шу ерда бажо келтирайлик. Сўнг агар Кошғар тарафига кетсангиз то унинг ҳудудигача сизни кузатиб қолайлик” деди. Шаҳрисабз волийси келган мазкур маъмурга

³⁸⁸ Бобобек парвоначи Ҳақимбий ўғли – 1872 йилгача Китоб беклигининг ҳукмдори.

³⁸⁹ Жўрабек додхоҳ Қаландар эшик оғоси ўғли – 1872 йилгача Шаҳрисабз беклигининг беки. Тошкентда рус генерал-майори унвонида вафот этган.

“Бизнинг Кошғарга ўтиб кетиш истагимиз йўқ. Шаҳрисабздан бу томонга Бухоро амиридан кўрққанимиздан қочиб келдик. Бухоро амири бизнинг ўтган ота-боболаримиз ва улуғларимиздан кўпини ўлдирган. Бизнинг қавм билан Бухоро амири ўртасидаги эски адоват жонланиш эҳтимоли ва жанролнинг Бухоро амири билан қалин дўстлиги борлигини назарда тутиб, Самарқанд жанроли олдига бориб, таслим бўлишни лозим топмадик. Агар Самарқанд волийси олдига борганимизда эди, эҳтимол Бухоро амиридан ришва олиб, Туркистон сипаҳсолори Кофман хузурида саъй-ҳаракатлар қилиб, бизни Бухоро амирининг қўлига топширган бўларди. Агар ҳазрат Фарғона хони бизни ўз қаноти остида Коуфмон олдига жўнатсалар, барисидан яхшироқ бўлажак. Биз учун тўғри йўл ва нажот Самарқанд жанроли ёки бошқалар воситасисиз Туркистон сипаҳсолори Коуфмон олдига бориб, ўзимизни топширишдир. Зероки Русия давлати буюк ва улуғвор тузумдан иборат бўлиб, унинг низом ва қонунида асирлар ва ўзи таслим бўлганларни ўлдирмоқ йўқ. Эътиборли одамлардан қайта-қайта эшитганман, турли хил вилоятларнинг тотор, черкас ва бошқа тойифалар ҳукмдорлари Русия қўлига тушганларида ўлимга буюрилмай, балки тарбият кўрганлар. Бинобарин, биз сафар саргардонлиги билан бошқа вилоятга бормаймиз. Тошкандга ва Русия қўлига таслим бўлишни маъқул кўрамиз. //339^a Агар Фарғонанинг жаноб хон ҳазрати бизни ўз элчиси билан Тошкандга юборсалар, биз хон ҳазратдан миннатдор ва хурсанд бўлажакмиз.” Мазкур маъмур Шаҳрисабз волийсидан бу сўзларни эшитгач, жаноб хон хузурига келиб арзга етказди. Соғлом кўнгилли жаноб хон Шаҳрисабз волийси илтимосини қабул қилиб, йўл эҳтиёж ва харажатларини хазинадан юборди. Шаҳрисабз волийси Бобобек *парвоначи* Ҳакимбий ўғлини айрим хос мулозимлари ва унинг нойиби Жўрабек *додхоҳ* Қаландар *эшик оғоси* ўғли билан Хўқанддан элчи кўшиб, Тошкандга жўнатди. Шаҳрисабз волийсининг бошқа қариндош-туққанларини унинг Бухоро амири хавфидан қочиб, Бобоек *парвоначи* билан бирга Фарғона мамлакатига келган мулозимлари билан бирга барчасининг маошини илтимос ва кўнгиллари тўсганча хазинадан тайинлади.

Бу воқеалар баёнидан сўнг шу ўринда илгари айрим аҳволотини айтиб ўтганимиз Бухоро амирининг тўнғич ўғли Абдулмалик тўранинг замона гардиши билан рўй берган саргузаштидан бир бўлагини қисқача баён қилишимиз муносиб кўрилди. Амирзода Абдулмалик тўра ғозий Самарқанд жанроли билан Қаршида жанг қилиб, шикаст топгандан кейин илоҳий ирода билан бир неча вақт Урганж ва Афғонистон тарафларда мусофират заҳматини чекиб, у ердан қайтиб келиб, Фарғона мамлакати ҳошиясига келиб кўниб, бир неча кун Фарғона ҳукмрони жаноб хоннинг меҳмони бўлиб, ўз хоҳишига кўра Кошғар тарафга ўтиб, бироз муддат ўша ерда истиқомат қилиб, соғ-омон Буюк Британия давлати паноҳига кетди. Айрим эътиборли кишиларнинг ривоятча, сўнг Маккаи мукаррама зиёратга кетган эканлар. Шу кунларда маълум бўлмоқдаки, ул олий ҳимматли фозил амирзода ҳозир Ҳиндустонда иззат ва соғ-саломатлик ўриндиғидадир. Бу ҳам ғаройиб

воқеалар баёни жумласидан бўлгани сабабли қисқача тарзда айтиб ўтилди.

Муаллифдан:

Қаҳат соли ба ин ҳоли дили мо,
Ба боляш талотум мавжи сармо.
Бо ин ҳолу равиш гаштем алҳол,
Илоҳо бар расонад дар сари сол.
Вилоятро ба арзони омон бахш,
Жаҳонободии мулки замон бахш.
Ки минбаъде нахоҳам, набинам,
Адуви мамлакатро тарсу аз **бам**,
Дуои жони Аттори ҳазинро,
Ижобат соз кулли ин сарзаминро.
Ба таърихаш навиштам хатм кардам,
Зи каж аз рави бар омад рост кардам.
Ба таърихаш мувофиқ лойиқ омад,
Ҳуруфаш бо дилам содиқ омад.
Арузу қофия ҳаргиз надидам,
На лаззоти шеърашро чашидам.
Агар чандеки ин Аттори хом кор,
Ба лутфу марҳамат доим умедвор.

Мазмуни:

Қаҳатчилик эзиб турганда дилимиз,
Устига совуқ тўлқини ҳам кўпириб.
Шу ҳолларда қолдик биз ушбу дам,
Илоҳим, етказ кейинги йилга омон.
Вилоятга арзончилик ато эт ўзинг,
Замон элига жаҳон ободлик еткар.
Бундан сўнг керакмас, кўрмай ҳеч,
Бу балолардан сўнг тинчлик етказ.
Мамлакат душманини кўрқит,
Ҳазин Атторнинг дуои жонини,
Бу барча замин ҳаққида ижобат қил.
Таърихи билан ёздим, тугатдим,
Эгри йўлдан чиқди, тўғри қилдим.
Таърихига мувофиқ лойиқ бўлди,
Ҳарфу сўзлари дилимга тўғри келди.
Арузу қофиясини кўрмадим ҳеч,
Шеъри лаззатини татимадим ҳеч.
Гарчи хом ишли бўлса-да бу Аттор,
Марҳамату лутфдан доим умидвор.

Бир минг икки юз саксон тўртинчи (1284/1867-68) йилда замонимиз бахти жаноб Худоёрхон бозор расталари ва катта сарой, панба (пахта) ва каппон саройини бино қилиб, яхши тартиблар берди. Бу бинолар таърихини

мулло Ниёзмухаммад қуйидагича топиб, мадҳ ва қасида тариқасида назм ипига териб, замон хони ҳаққида адо қилган. **Таърих:**

Растаҳои бозору саройи калон,
Ва саройи панба ва каппон.
Шоҳи диндори маъдилат кирдор,
Бахт феруз, майманат осор.
Фуқаро парвар масокин жуй,
Мушфиқи уламо, шаҳи диндор.
Аз падар то падар ба тахти шаҳи,
Бинишаста ҳама ба ин кирдор.
Гухари ту зи кони султоний,
Жавҳари асл эй дурри шахвор.
Аз бани Шаҳрухий дар ин авранг,
Мисли ту шаҳ надида ин дарбор.
Онки бар ту магирад бе одобий,
Адабаш дор ҳазрати қаҳҳор.
Бар андеш дар хулҳило,
Дар хаёли оварад //339^б ба ту аҳрор.
Сари он шумро бибардорад.
Аз каж андеш доштаи хунхор.
Онки аз лутфи ҳақ **азизи** ёфт,
Душманонаш шаванд бешак хор.
Маълум аз номи ин шаҳи дин дор,
Шуда имдоди ҳақ ба ин шаҳриёр.
Мадҳи авсофи шоҳро гуфтан,
Понсад сол бошад умр барор.
Аз ҳазорон яке ба зӯри забон,
Қарданд итмоми он шаҳ ҳаст хушдор.
Шаҳи тождори Фарғона,
Ёдгори шаҳони олий табор.
Тожи шоҳий ҳамиша бар сари ту,
Зийнат афзойи домаҳу фи-д-дор.
Тобиши давлати ту дар сари мулк,
Кам нагардад чу меҳр нисф ун-наҳор.
Сари ин мулкро ба пояйи чарх,
Нур расонди ба зийнати бозор.
Буд бозор як шабхона,
Лутфи ту карда растаҳо гулзор.
Растаҳое ки ҳама хулд ойин,
Дар шукуфт ҳамчу гул ба фасли баҳор.
Соҳиронро муаттар аст димоғ,
Ва зи атри дуккокини аттор.
Ва зи жавонон ху бурди латиф,
Сурма аз ҳур бурда дар гуфтор.

Кардаанд он хама дуккокинхо,
Мисли гулхо шукуфта дар гулзор.
Боз дар жавфи ин саройи сағир,
Манзари хужрахо хама дарбор.
Ин ажабтар ки як саройи кабир,
Хонахо чун хазина аст пурбор.
Дурусташ карда низ панба сарой,
Маа каппоне мисли вусъат дор.
Ғайри ободии вилоят нест,
Бар замири шаҳи вилоятдор.
Инак номии ин билоди мурод,
Аз саройи дуккокини гулзор.
Хама шаҳрхо бо ин тартиб,
Кард ораста шаҳи аброр.
Яке аз нодири карамот ин,
Эй зарифон, ба хирадии хушёр.
Ин банохо ки гашт мустахзар,
Хама дар ним сол шуд изҳор.
Норасиди бано ба такмилаш,
Ногузашта зи сол моҳи чаҳор.
Он бано боз монда аз пешин,
Назди инхо муносиб заркор.
Боракаллоҳ ба хони шинос,
Монда дар сар надими коргузор.
Ки кунад кор мисли муздурон,
Кор фармое ки шавад саркор.
Вақти гуфтани сухан ба коргарон,
Чун падар карда шафқат истиҳзор.
Ҳайрат оварда халқ ин ҳамаро,
Ҳамчу ойина дил ки бе зинҳор.
Инчунин хосият ки маълум аст,
Ин хама аз хавоси хони кибор.
Васфи хони замон, шоҳи жаҳон,
Кай тавонад касе яке аз ҳазор.
Ман писари ғуломи халқа ба гуш,
Доии давлат аст, маа ҳисор.
Хост аз сари ин иморатхо,
Соли итмом то кунад изҳор.
Бар ман ҳамчун бигуфт пири хирад,
Акнун эй партави йумни хушдор.
Инчунин аст банои таърихаш,
“Чаманистон ба зийнати бозор.”

Мазмуни:

Бозор расталари-ю, катта сарой,

Пахта-ю каппон сотиш учун омбор.
Барини курдирди ул шоҳимиз,
Ки эрур диндор, адолат кирдор.
Бахти ғолиб, саодатга толиб,
Фуқаро севар, мискин парвар.
Уламога мушфиқ, шаҳи диндор,
Отодин ота тахт узра барқарор.
Ўтирар бу барча хислатга кон,
Гавҳари султонлик конидан.
Асл жавҳардир, бу шоҳвор дур,
Бани Шаҳруҳий наслидан эрур.
Ўтирар экан тахт узра устивор,
Бу сарой кўрмаган унингдек шоҳ.
Унга ким одобсизлик этса изҳор,
Ул бебошга жазо бер, ҳазрат қахҳор.
Бошига тушса ёмон хаёл дарди,
Бошидан арит, эй ҳазрати жаббор.
Шум бошини эса дорга ошно қил,
Тўкмасин бегуноҳ қон ул хунҳор.
Ҳақ лутфидан бахтиёрни ўзинг асра.
Душманлари бўлсин тору-мор.
Бу диндор шоҳ номидан аёндир,
Ҳақдан мадад топгани бу шаҳриёр
Шоҳ васфини айтмоқ учун билсанг,
Яна беш юз йил умр бўлур даркор.
Мингдан бирини айтай деса бу тил,
Тугамас мадҳидан ози ҳам зинҳор.
Фарғонанинг бу тождор шоҳи,
Олий насабли шоҳлардан ёдгор.
Шоҳлик тожи ҳамиша бошини,
Безасин, умр берсин дунёда пойдор.
Давлатинг порлаши юрт боши узра,
Турсин пешин куёшидек нурдор.
Фалак остидаги бу мулк бошига,
Бозор зийнати билан нур сочдинг.
Бозор илгари бир тундек зим-зиё эди,
Қилди дутфинг расталардан гулзор.
Бу барча расталар жаннат қоидали,
Очилди гуллаб-яшнагандек баҳор.
Жоду кўзлилар димоғи муаттардир,
Атторлар дўкони сари топса гар бор.
Ёш-яланглардан латифлик ўмардинг,
Сўзингда ҳур сурмаси жилоси, Аттор.
Булар бари дўконларни айламиш,

Мисли гуллари очилган бир гулзор.
 Кичик сарой-омбор ичидаги хужралар,
 Кўринар чин саройлардек шавкатдор.
 Шуниси қизик, катта саройи ичидаги,
 Хоналар гўё ганжли хазинадек пурбор.
 Пахта саройини ҳам қурдирди шоҳ,
 Каппон омбори билан бирга ёнма-ён.
 Вилоятдор шоҳ кўнглида йўқдир,
 Вилоят ободлигидан ўзга ташвиш.
 Мана бу мурод шаҳрининг номи,
 Дўконлар саройидан бўлди гулзор.
 Барча шаҳарларни шу тарбиб ила,
 Қилди ораста бу шаҳаншаҳи аброр.
 Нодир кароматдан намунадир бу,
 Эй нозик таъб, зукко, аҳли хушёр!
 Бу бинолар бари қад кўтариб, шу,
 Ярим йил ичида бўлди намудор.
 Бўлмаса бино битарми бир йилсиз,
 Ўтмай тўрт ой булар қатор-қатор.
 Эскидан қолган бинолар ҳам битди,
 Муносиб бўлиб янгисига тезкор.
 Офарин, иш кўзини билгувчи хон,
 Ҳар иш бошига қўйди бир тадбиркор.
 Жондан ишлайдиган иш буюрувчи,
 Саркор ўзи, аммо худди мардикор.
 Ишчиларга иш буюрмоқда сўз-ла,
 Оталарча қилар шафқатини изҳор.
 Ҳайрон бунинг барига халқ, гўё,
 Ойнага боққан тўти, этмай сўз изҳор.
 Бу хосиятнинг барчаси аён эрур,
 Унинг боиси эмасми хони кибор.
 Замон хони, жаҳон шоҳининг васфи,
 Тугарми айтган билан мингдан бирини яқбор.
 Мен барча хизматга шай ғуломваччамен,
 Давлат дуоси-ю, қалъаси олқишига тайёр.
 Истадим бу иморатлар таърихини,
 Қилгали қулиши санасин изҳор.
 Деди менга ақл пири шунингдек,
 Баракати нури бахтидан, эй хушдор,
 Қурилиши таърихи ушбу турур:
 “Бозор зийнати билан чаманистон.”

Дониш аҳлининг кўнгилларига аниқ ва маълум бўлсинким, бу ерда
 “чаманистон ба зийнати бозор” сўзлари таърих моддаси(1284/1867-68) бўлиб
 келган.

Таърихи мадраси хони замон. Замон хони онаси, яъни мархума Ҳоким ойим ўз ўлимидан олдин хон хазратга бир мадраса қилишни васият қилганди. Хон волидаси васиятига амал қилиб, жомеъ масжидининг шарқий томонида бир олий мадраса бино қилдирди. Нозиктаъб уламодан бири унинг таъриhini шундай топган эди. **Таърихи мадраси Ҳоким ойими мархума:**

Хон зи адл мураббии фуқаро,
Соҳиби тож ва аъзами кубаро.
Аз жулусаш ки ёфт тахт шараф,
Ҳам замин то ба гунбази воло.
Даме фориф набуда аз кўшиш,
Аз мадорису масожид ва саро.
Ҳоким ойим ки буд модари шоҳ,
Маряи соний, дўввум Соро.
Гуфт ба шаҳ ки нури чашми мани,
Лутфи Эзид шавад паноҳ туро.
Ҳар чи аз давлати ту ёфтаам,
Ончи аз жинсу мол аз ҳамаро.
Бар қудумат нисор кардам ман,
Ҳар чи хоҳи куни ту кун онро.
Шоҳ аз жўши шафқати модар,
Гуфт: кардам қабул ризои туро.
Кард амал бо васияти модар,
Оқибат кард сарфи хайр даро.
Баъд аз фавти модар андак рўз,
Нагузашта бинои мадрасаро.
Тарҳ дар сахни шарқии жоме,
Буд ашраф некўтаре ғабро.
Шаҳ биандохт пойдевораш,
Решаашро ки то бахти туро.
Ин бино ёфт ҳамчунон тартиб,
// 340^a Рафт то қуллааш ба фавқи ҳаво.
Пештоқи равоқ кунанд авҳам,
Сипари кард ба гунбади ҳазро.
Баъди такмили он бинои бузург,
Гуфт аз таъби худ як аз зурафо.
Инчунин Ниёзий³⁹⁰ таърихаш,
Гуфт бар ман ки “мазҳари уламо”³⁹¹.

Мазмуни:

Хон адолатда фуқаро мураббийси,
Тож соҳиби-ю, улуғлар муаззами.
Тахт унинг ўтиришидан шараф,

³⁹⁰ Ниёзий – Ниёзмухаммад ибн Ашўрмухаммад Хўқандий, шоир ва тарихчи. “Ансоб ус-салотин ва таворих ал-хавоқин” асарининг муаллифи.

³⁹¹ Тарих санаси 1287/1870 дир.

Топди ҳам ердан то олий гунбаз.
 Сира тинчимиган ҳаракатдан,
 Қуриб мадраса, масжид, саройлар.
 Ҳоким ойим эрди шоҳ онаси,
 Иккинчи Марям, иккинчи Соро.
 Деди шаҳга: кўзимнинг нури ўғлим,
 Худо лутфи бўлсин паноҳ сенга.
 Не бўлса топдим сенинг давлатингдан,
 Буном, мол бариси сенинг шавкатингдан.
 Айлай қадамингга нисор бугун,
 Не қилсанг барисини ўзинг бил.
 Шоҳ она шафқати жўшишидан,
 Деди: ризолингни топай не десанг.
 Қилди она васиятига шоҳ амал,
 Этиб барисини хайрли ишга сарф.
 Озгина ўтгач она вафотидан,
 Мадраса биноти тарҳини Жоменинг,
 Шарқий саҳнида этмакка киришди.
 Бу ер шаҳарнинг энг текис юзи эди,
 Шоҳ шу ерга ташлатди пойдевор.
 Бу бино томир отиб ул манзилга,
 Бўй чўзди осмон чўққисигача.
 Равоқ пештоқи эрур ҳайбатли,
 Ўтди кўк гумбаздан ҳам юқори.
 Ул шукуҳли бино охирига етгач,
 Зарифлардан бири деди таърих,
 Қилиб менга дилдагини баён:
 Таърихидир: Уламанинг йиғингоҳи.

Махфий қолмасинким “мазҳари уламо” таърих моддаси бўлиб келган. Мазкур мадрасанинг иккинчи таърихини эса қуйидагича топишган:

Иккинчи таърих:

Гуҳари таърихе ки ман суфтам,
 Рў неҳ лойиқ гаштам ба риштаи илм.
 Эътимод ба айбпўшии худ,
 Кардам ба хирадони соҳиби илм.
 Аз хатопўшии шаҳи воло,
 Кардаам ман умед бо дили ним.
 Ман зи васфи бинои кўҳ мисол,
 Ҳамчу гар сар аст ман заиф чу кирм.
 Натавонам зи бузургии васфаш.
 Ин биноро чун кўҳи Қоф аст харим.
 Таърихи дуввум ақл ҳамчун гуфт,
 “Маъдани фузало ва кони илм”³⁹².

³⁹² Тарих санаси 1287/1870 дир.

Мазмуни:

Мен тешган таърих гавҳарини,
Илм тизмасига лойиқ кўрдим.
Айбимни ёпишда боғладим умид,
Соҳиби илм ақллари лутфига.
Олий мансаб шоҳ ҳам кечар,
Гуноҳидан бу ярим кўнгиллининг.
Мен тоғдек бинонинг васфини,
Қандай этай адо мен бир ҳашорат.
Кўтара олмасман васф юкини,
Чу бу бино ҳарами гўё Куҳи Қоф.
Иккинчи таъриҳини ақл топди:
“Фузало маъдани ва илм кони.”

Яширин қолмасинким, “маъдани фузало кони илм” таърих моддаси бўлиб келган.

Қаср ил-имораи дор ус-салтана таъриҳи ҳам мадҳ қасидаси тариқасида назм риштасига тортилиб, тизимга киритилганди. **Таърих**

Туйи ки зубдаи шоҳони мулки Тўрони,

Гарди пойи ту зебандаи тахти султони.
Шаҳони мулки Ажам дар рикоби ту бидаванд,
Ба роҳи бандагиият чун ғуломи эрони.
Губори сумми саманди ту сурмаи чашм,
Кунанд тождорони Ироқу Тўрони.
Ба ҳукмронии олам туи мусаллами кулл,
Ба ман адли ту кам шуд зи мулк вайрони.
Чу нақши ойина зебанда гашт Фарғона,
Гирифт роҳи тамошои чашм ҳайрони.
Зи табъи анвари ту қасри осмон рифъат,
Кушода домани васъат чу арш майдоне.
Чу фоқи лангари кишти арз дар камоли виқор,
Шуда аст сар ба фалак суда тоқи айвони.
Чи гўям аз сифати хонаҳои рангинаш,
Нукушҳо ки пур аз сунъи лутфи яздони.
Ҳазор сол ба тавсифи қаср агар кўшам,
Муяссарам нашавад аз ҳужуми нодони.
Бақои давлати умри ту бод чанди қарн,
Бар ин сар бар муалло Искандари сони.
Бўи гулшани такмили қасри боғи Эрам,
Димоғи ақл шикуфт чун гули баҳорони.
Жустужўи таъриҳи майманат осор,
Хирад шунид, бигуфт: “Шаҳнишини гулистони”³⁹³.

Мазмуни:

Сенсан Турон мулки шоҳларининг қаймоғи,

³⁹³ Тарих санаси 1287/1870-71 дир.

Оёғинг ости чанги султонлик тахтининг беагаи.
 Ажам мулкининг шоҳлари югуришар узангинг остида,
 Бандалигинг йўлида худди эронлик кулларга ўхшаб.
 Самандинг туёғи чангини кўзга сурмадек,
 Суртар тўтиё қилиб Эрону Турон тождорлари.
 Олам ҳукмронлигига сенсан мутлақ даъвогар,
 Адолатингдан йитди буткул юрт вайронлиги.
 Ойна нақшидек безовчи бўлди мулки Фарғона,
 Йўлингда ҳоким эрур фақат кўз ҳайронлиги.
 Нурли кўнглинг туфайли осмон бўйлик қаср,
 Кенглик этагини ёйди арши аълодек майдонда.
 Кема лангаридек виқор ила ташламиш ёнбош,
 Айвон тоқи бошини эса етказиб осмони фалакка.
 Не дейин рангин хоналари сифати баёнида мен,
 Нақшлари худо лутфининг санъатига бойдир.
 Минг йиллаб тиришсам қаср тавсифига агар,
 Муяссар бўла олмасман нодонлигимдан ахир.
 Умринг давлати бақолиги бўлсин яна кўп аср,
 Шу юқори тутган бошинг-ла, эй Искандари соний.
 Эрам боғи қасрининг етук гулшани таровати,
 Очди ақл димоғини баҳор гуллари сингари.
 Бахт аломатли таърихини излаб, ақл,
 Эшитди дегаҳ: Гулистон шахнишини.

Осмон мартабали олампаҳоҳнинг байзо сифат нурли кўнгли ва бошқа маъно кашшофлари бўлмиш соҳиби ақлларга маълум бўлсинким, бу шеърда “шахнишини гулистоний” сўзлари таърих моддаси бўлиб келган. Чунки, қаср гулистон ўртасида жойлашган.

Бу олий мартабали хоннинг бузруквор бобоси Ҳожибек томонидан қурилган қаср ва боғ хусусдаги таърих эса қуйидагича назм ипига терилган.

Таърих:

Қасри афзали жумла макон, ашрафи мажмуи билод,
 Мулк маврусий ба султони замон аз аждод.
 Мевазад нақхати гулҳои бихишти чаманаш,
 Гўё олами имкон шуда жаннатобод.
 Хоки ў мушкин ва дар сахни ҳаво абиромез,
 Ҳама гулҳои Ирам сар ба ҳавас дод ба бод.
 Ҳама қасре ки дар ин гулшан зебо орошт,
 Шуда аст номи қасурони хавонин бар бод.
 Фалак аз баҳри тамошо қадди худ ҳам карда,
 Чашм аз ахтару хуршед ба гирд бикӯшод.
 Хабари таърихи қасри чаманистон Ҳотиф,
 Баҳри итмом ба ман “бо чаман манзар дод”³⁹⁴.

Мазмуни:

³⁹⁴ Тарих санаси 1286/1869-70 дир

Барча масканлар афзал, шаҳарлар аро ашраф қаср,
Замон султониға аждодларидан мерос қолган мулк.
Чамани жаннатининг гуллари таровати эсиб турибди,
Гўё имкон олами бўлгандек жаннат обод.
Тупроғи мишкин исли, ҳавосида атр анқир,
Эрам гуллари бу ерга ҳавас қилиб, бошини қилган барбод.
Бу гулшан қасрларининг бариси юртга безакдир,
Бошқа хонлар қасрлари номини ўчирган.
Фалак томоша учун қаддини букиб,
Юлдузу қуёшдан кўз ясаб атрофида очган.
Бу чаманистон қасри санаси хабарини Ҳотиф,
Тугалланиш бобида менга “чаман манзари” деб берди.

Ёғдули ва денгиз мавжли кўнгилларга маълум қилинадиким, бу ерда
“бо чаман манзар” сўзлари таърих моддаси бўлиб келган.

Мазкур санада олий сифат, олий даражот, //340^b баракат манбаси
бўлмиш хон ислом эли манфаати ва хосу омга ёрдам учун Сайхун номли
Сирдарёдан денгиз каби анҳор ва кавсар мисол ариқ чиқариб, оламни ям-
яшил ва жаҳонни ҳаёт денгизидан сероб қилиб, Фарғонанинг исломия
мамлакатларини обод қилиб, шаҳар ва даҳалар барпо қилди. Унинг таърих ва
қасидасини буюк мартабали хон ўзининг зариф таъби билан топиб,
хушодоблик билан туркий алфозда адо қилганлар. Бу дуогуй уни табаррук
юзасидан китобат қайдига киритиб, ушбу варақларда битди. Наҳр **таърихи**:

Биҳамдуллоҳ, менга султони акбар,
Бўлуб ёрий ўзи ҳам шаръи раҳбар.
Қилиб бошимни тож ила сарафроз,
Менга лутф этди тахт, маснади зар.
Улусни қилди лутф айлаб муҳаббат,
Мани шаҳ этти тахт устида довар.
Менга ёрий бўлуб лутфи худованд
Ким обод ўлди саъйимдин ҳама шаҳр.
Биёбон элиға шафқат учун ман,
Ки саҳроларда қоздурдум неча наҳр.
Чиқардим бир ариғ дарёйи Сирдан,
Ариғ, балким демай, монанди бир баҳр.
Суви ҳайвон сувидек келди жонбахш,
Ки бал, ҳайвон суви олдинда шашдар.
Ки ул жаннатдин ўлди асли мажро,
Ким андоқ салсабил янглиғ мутаҳҳар.
Умидим улки хосият бу сувдин,
Топиб саҳрода шаҳар ўлғай мусаввар.
Шаҳар андоқки бўлса минг мамлот,
Мамлотинда минг масжид, минбар.
Азон мамло минбар узра етса,
Мавлонинг самъиға Аллоҳу акбар.

Шаҳодати минбар устида муаззин,
Ки берса нафи исботин қилиб жаҳр.
Муҳаммад Тангринидурким расули,
Деса тангриға шойиста паямбар.
Бино бўлса мадорис, хонақоҳ кўб,
Ки илми қол ила ҳол анда музмар.
Бу умид ила дарёдин чиқардим,
Улуғ наҳреким ул дарё баробар.
Хирадга дедим: эй сайқалгари дил,
Сен эт таърихи миротин мунаввар.
Хирад равшан қилиб таъбим чироғин,
Деди хон англамак номи “улуғ наҳр”³⁹⁵.

Мазкурким таъби мавзун тақозоси илан ҳазратларидин зухурға келгандин адосинда муболаға кўргузуб ва риштаи назмға тортқонидур.

Иккинчи таърих:

Дейин шукр ангаким халлоқи довар,
Бу элга берди бир шоҳи музаффар.
Ки шаҳлар дуржидин бир гавҳари пок,
Келиб оламға берди зеби афсар.
Қудумидин топиб авранг зийнат,
Шарафлик бошидин аклили аҳмар
Шараф Фарғона қасри тобти андин,
Ҳаво авжида андоқ чархи аҳзар.
Демай Фарғона қасри сахни ҳомуг,
Зумуррадгун турур туфроғи гавҳар.
Чиқарди баҳрдин наҳреким андоқ,
Эрур арзи анинг дарёға баробар.
Бўлуб ҳама суйи тилло суйидек,
Ичиб ҳар сатҳи сабз ўлди қизил зар.
Қизил зар демайин балким зумрад,
Жавоҳирдин пурдир, бул баҳрдин бар.
Ичиб дарё суйидин бўлди сероб,
Биёбон атша ташна лаблар.
Демай сувини бу ҳайвон сувидур,
Ким ул барча суви бар узра бул наҳр.
Нечук авсофини тил деб тугатгай,
Сифатда келибди ул дарёйи бекуср.
Демокда васфини юз **ОҒИЗ**,
Гаҳе ҳар қайсида юз тил нукта парвар.
Балоғат бирла бир тил билса юз тил,
Тугата олмай қолур васфинда музтар.
Нечук васфини қилгунгдурсен, эй тил,
//341^a Эрурсан бир хас, ул дарёйи бе бар.

³⁹⁵ Тарих санаси 1287/1870-71 дир.

Шахи вало гуҳарнинг сен дуосин,
Десанг қил хафий тил бирла қил жаҳр.
Фасоҳат бирла таърих адосин қилиб,
Сочди оғиздин дуру гавҳар.
Замири анваридин бейла макшуф
Бўлуб, таъриhini айди “улуғ наҳр.”
Иккинчи йил туганса интиҳоси,
Ки албатта бўлур улуғ наҳр.

Олий мадраса ва юксак дахма ва қаср таъриhini (1287/1870-71йилда) қасида йўли билан саховат пеша хон, юксак ўйли султон мадҳини ҳам киритиб ушбу варақларда назм ипига тизилди³⁹⁶.

Бир минг икки юз саксон еттинчи (1287) йилнинг раби ус-соний ойида пайшанба куни³⁹⁷ азон вақтидан то чоштгоҳгача читфурушлик бозори растасида икки юз қирқ дўконни ўт олиб, барчаси ёниб кул бўлди. Ва бу ўт тушган дўконлардан беш-олти дўкон соҳиби ўз молларини оловдан саломат олиб, қолган барча моллар читфурушлик ўртасидаги кичкина саройи билан бирга ҳамма ашёлари ёниб кулга айланди. Бунинг таъриhini шундай топганлар. Бозор расталарининг от йилида ўт олгани таърихи. **Таърих:**

Растаи бозори навро рафт норе бисўхт,
Ин таажжуб оташеки то ба деворе бисўхт.
Оташи саркаш ба теғи об мегардад адам,
Ба зери ин обро чун равғани доғе бисўхт.
Таърихе аз сўзиши бозор ҳазор мағў,
Хирс оташ гашт дар пеши назар “бозор бисўхт”.

Мазмуни:

Янги бозор растасини ўт кетиб ёндирди,
Қизик бир ўтким, деворигача ёндирди.
Ўжар олов сув шамшири билан ўчгувчи эди,
Аммо бу сув остида куйдирилган мойдек гуриллади.
Бозор ёнганидан минг бор сўз очма, барибир,
Айиқ олов бўлиб, кўз ўнгида бозор ёнди.

Яширин қолмасинким, ўша куни дўкон аҳлининг нолалари биринчи фалакка чикди. Олов ҳароратининг денгиз мавжли иссиғлиги ҳарорати тафтидан дўкондорлар бағрига ўт тушиб, яқин йўла олмай, узоқдан қараб-қараб, нола ва фарёд кўтарардилар. Бинобарин, “бозор сўхт” таърих моддаси бўлиб келган.

(Бир минг икки юз саксон саккизинчи (1288/1871-72) йилда жаноб Худоёрхон эски қаландархонани //341^б кенгайтириб, янги тоғдек иморат тиклади. Бунинг таъриhini қасида билан бирга назм ипига тизилди³⁹⁸.)

Замон хоқони, даврони Сайид Муҳаммад Худоёрхоннинг – *мулки ва султонлиги абадий, умри ва салтанати зиёда бўлсин* – иниси

³⁹⁶ Қасида туширилди.

³⁹⁷ 1870 йили 8 июль.

³⁹⁸ Қасида туширилди.

Султонмуродбекнинг мадрасасининг (1287/1870-71 йилда) қурилиши таърихи)³⁹⁹.

Муҳаммад Бобурхон авлодидан дор ус-салтана Хўқанд шаҳрида ва Фарғона шаҳарларида ўтирган салтанатдор, ҳоқон, кажкулоҳ тождор, юрт олувчи ва мамлакатни эгалловчи, бож олувчи фарзандларининг насабномаси бу тариқадир: Олтун бешик шаҳзодаси валади шаҳзода Муҳаммад Муқим валади Муҳаммад Ҳаким Мирзо валади Ҳумоюн подшоҳ валади Ҳиндистон мамлакатини олган Муҳаммад Заҳириддин Бобур подшоҳ. Султон Элик валади шаҳзода Олтун бешик ва султон Худоёрхони аввал валади Султон Элик ва Муҳаммадаминхони аввал валади Худоёрхони аввал ва Султон Абулқосимхон валади Муҳаммад Аминхони аввал ва Султони Асилзода валади Абулқосимхон ва Султон Шаҳмастхон // 342^a валади Султон Асилзода ва Султон Шаҳруххон валади Шаҳмастхон султон ва Султон Рустамхон валади Шаҳруххон ва султон Ҳожихон валади Рустам Султон ва Султон Ашур Муҳаммадхон валади Ҳожи султон. Яна Шаҳруххони соний валади Султон Ашур Муҳаммадхон ва Абдулкаримхон ва Шодихон Шаҳруххоннинг фарзандлари эдилар. Ва султон Эрдонахон валади Абдурахимхон ва Султон Сулаймонхон валади Шодихон ва Султон Норбўтахон валади Абдурахмонхон ибн Абдулкаримхон. Олимхон, Умархон, Рустамхони соний (Иккинчи) Султон Норбўтахоннинг ўғиллари эдилар. Олимхоннинг уч ўғли бор эди. Биринчиси Шаҳруххони солис (Учинчи) ки Олимхондан сўнг Тошканд шаҳрида Лашкар *бекларбеги*⁴⁰⁰ кўлида ёшлик пайтида шаҳидлик даражасига етди. Отолиқбек ва Муродбек эса Самарқандга қочган эдилар. Султон Умархон валади Норбўтахон ва Султон Муҳаммадалихон ғози ва Султон Маҳмудхон валади Султон Умархон ва шунингдек, Султон Умархондан шаҳзода Абдуллоҳхон номли фарзанд бор эди, Муҳаммадхон давронида фарзандсиз бу дунёдан ўтди ва шаҳзода Муҳаммадаминбек соний валади ҳоқон Муҳаммадалихон ғози ва Султон Саййид Муҳаммад Шералихон валади Ҳожи султон ва Саримсоқхон лақабли шаҳзода амир Абдурахмонбек *амир лашкари* шаҳид ва Саййид Маллахон баҳодир шаҳид ва Султон Саййид Худоёрхони солис ва шаҳзода Суннибек ва шаҳзода Саййид Султонмуродбек шаҳид кетган Саййид Муҳаммад Шералихоннинг фарзандлари эдилар. Султон Шохмуродхон валади Саримсоқхони шаҳид ва Султон Саидхон ғози валади Султон Маллахон баҳодир шаҳид ва шаҳзода Саййид Насриддинхон ва шаҳзода Муҳаммадаминбек солис ва шаҳзода Саййид Умарбек соний ва Ўрмонбек лақабли шаҳзода Саййид Фасруллоҳбек эса Саййид Худоёрхони солисининг фарзандлари эдилар. Шаҳзода Муҳаммад Назарбек ва шаҳзода Муҳаммад

³⁹⁹ Қасида туширилди.

⁴⁰⁰ Лашкар – бекларбеги. Асли номи Ғуломшоҳ Чатрорий. Умархон хос махрамларидан бўлган. Иноқи калон (1814-1815), Тошкент ва Дашти Қипчоқ ҳокими (баъзи танаффуслар билан 1816-1841). Кўлб ва Давроз (1830) ва Жанубий Қозоқистон (1834)га қилган юришларни бошқарган. Эшонқули додхоҳ деган ўғли бўлган ва унинг Тошкентда бино этилган иккита мадрасаси (Кўшмадраса) маълум. Шўролар даврида бузиб ташланган.

Муродбек ва Абдулғаффорбек шахзода Сўфибекнинг ўғиллари эдилар.
Шахзода Акбаралибек ва шахзода Саййид Мавлонбек шахзода Саййид
Султон Муродбекнинг ўғиллари эдилар. **Тамом.**

Бу китоб тугаллангандан сўнг дониш аҳлининг нуктадонлари ва
илм оламининг таниқли сухандонлари кўнглидан яширин ва бекитикча
қолмасинким, бу бир нечта варақларни қораловчи атторлик касбига машғул
мусанниф Мулло Аваз Муҳаммад ибн мулло Рўзи Муҳаммад ҳозирги ва
ўтмиш қаламкашлари тариқида ҳар ривоятдан бир ҳикоятни рақам таҳририга
киритиб, улар баёнини ўн беш йил мобайнида саъй-ҳаракат билан ўтган ...
улуғ подшоҳлар ... ва ҳазрат Одам *алайҳиссалом* замонидан то ушбу **1288**
йилнинг ўн саккизинчи раби ус-соний⁴⁰¹, яъни замони хусрави Саййид
Худоёрхон ибн Саййид Шералихони шаҳид ибн Ҳожихони шаҳид ибн
Абдурахмон ибн Абдулкаримхон ибн Шахруххон баҳодир ибн Шаҳмастхон
даврида охирига етказилди. Ҳушманд доно кишилар ва бахт-саодатли
азизлардан бу чаҳорчаман нигористонига ... //342^б аниқ фикр билан мутолаа
зийнати бериб, кечган хатолари устидан афв жараёни билан қалам тортиб,
мағфират ва дуо билан руҳимни шод қилишларини сўрардим. Умиддирким,
бу бобни мутолаа этувчилар бу китоб чамани расталаридан турли рангдаги
тоза гулларни териб, анбар исини димоғларига киритгайлар ва ундаги малҳам
дорулари билан кўнгил дардларини аритгайлар. Чунончи мусанниф китоб
хотимасини манзумада адо қилдим. **Муаллиф манзумаси:**

Ба дастури ақли борик бин,
Саманди суханро кашидам бар ин.
Таворихи осор хондам баса,
Ҳикоёт шунидам аз ҳар касе.
Суханҳо ки чун ганж оганда буд,
Ба ҳар нусхае дур пароканда буд.
Зи ҳар нусха бардоштаму ояҳо,
Бар ў бастам аз фикр пирояҳо.
Гузидам зи ҳар номае нағзи ў,
Зи ҳар пўст бардоштам мағзи ў.
Пароканда аз ҳар дурдона,
Бар оростам чун ғамхона.
Суханро ба маснад нишондам,
Ба таҳрир кашидам ба ришта жавохир чи дур,
Суханро сухандон баса гуфтаанд
Ба олмос дурре баса суфтаанд.
Ба ҳар жо ки буд дидаем,
Зи навъи суханҳо чидаем.
Авомеки дониш набошад бар ў,
Чи донад ба вазн баробар **бар ў.**
Суханро ба аҳли сухан гуфтанист
Ба илмаш амал карда дур суфтанист.

⁴⁰¹ 1871 йил 25 июнь.

Ба ҳар жо ки бубинанд беҳуда гӯй
Хамуши задан беҳтар аз гуфту гӯй.
Маёолой беҳудагонро сухан,
Даҳани ҳуфта беҳтар зи ҳарфат фан.
Ҳоила касон гуфтанастан хори зор
Аз хамуши хамуши хамуши ба бор.
Ба табиати мардумони казо
Шукуфтам гулуро ба сари ғунчаҳо
Биёростам чун санам хонае
Расондам ба биёбон жаҳонномае,
Ба килки сухан номаи пурҳунар,
Нигаҳ дор зи ашрори пур шӯру шарр.
Мусоҳиб бигардон жаҳонномаро
Ба пеши азизон фасоҳат адо.
Зи хонанда рози ... қалб бахш
Ба сомеъ сукун адо фаҳм бахш.
Ба меҳнат навиштам басте солҳо,
Нисорие намудам басте молҳо.
Худоё ба Аттор файзе расон,
Саодат бар дараш хайре расон.
Сухан бурдам ба поён тамом,
Салом алайкум ва алайка-с-салом.

Мазмуни:

Қилни қирқ ёрар ақл дастурича,
Сўз оти жиловини бурдим шунга.
Кўп ўқидим тарихи китобларини,
Ҳар кимдан ҳикоятлар тингладим.
Сўзлар ганж каби сайқал топган эди,
Дурдек ҳар ён сочилиб ётган эди.
Оятлар кўшиб, айладим уларни жам,
Безадим фикр маржонлари билан ҳам.
Ҳар китобдан фақат гўзалин танладим,
Данагидан ажратиб, мағзин жамладим.
Сочилган ҳар бир дурдонадан,
Безатдим гўё бир санамхона.
Сўзни чиқариб ўтқаздим тахтга,
На жавҳар, дур бўлса ёзувга тиздим.
Сўз билувчилар айтишган кўп гап,
Олмос билан дурлар тешишган.
Қаерда бўлса кўрганмиз,
Ҳар хил сўзлардан терганмиз.
Билими бўлмаган омий,
Қайдан билсин сўз вазнини.
Сўз сўз аҳлига айтмоқ керак,

Илмига амал қилиб, дур тешмоқ керак.
Қайда кўрсалар беҳуда сўзловчини,
Унга гапиргандан индамаган афзалдир.
Сўзингни беҳуда булғама,
Гапирувчи оғиздан юмуқ оғиз яхшироқ.
Тушунмаганга сўзинг хору зор этма,
Хомушлик ҳам мева берар кўпинча.
Баъзи кишилар табиатига қараб,
Ғунчалар узра гул очилтирдим.
Санамхона каби безатдим,
Биёбонда жаҳоннамо яратдим,
Уни сўз қалами билан маҳорат или.
Ёздим. Уни ёмонларнинг шароратидан сақла.
Жаҳоннамони ўзингга мусоҳиб эт.
Фасоҳат сўзли азизлар олдида,
Ўқувчидан қалб сирийн ошкор эт.
Эшитувчига фаҳм бахш эт,
Меҳнат билан ёздим кўп йил,
Сарф этдим кўп мол.
Худойим, Атторга бир файз етказ,
Эшигига саодат, хайр етказ.
Сўзни поёнига етказиб, қилдим тамом,
Салом алайкум ва алайка-с-салом.

Хотима

Дар он “Шаҳнома”и Фирдавсий хони,
Ба ин тарзе назокатро надони.
Ба ин роҳи равиш чандин ҳикоят,
Мусаббат сохтам аз ҳар ривоят.
Каломам махзани ганжина аст ин,
Баёнам софии ойина аст ин.
Саодат рўзе аҳкоми ҳикмат,
Расонидам ба поёнаш ба ҳиммат.
Таворих, санади бисёр гуфтам,
Зи осораш базе дурҳо суфтам.
Ман аз рўзи ҳалоли худ навиштам,
Тама аз дигарон дастам бастам.
Замоне чун баиди понздаҳ сол,
Ба тақрири қалам овардаам ҳол.
Ба чанде аз замонҳои гузашта,
Ба чанде чашм бини худ навишта.
Ажойиб воқеоте бин аҳвол,
Ба ин муддат расонидам бо камол.

Жаҳоннома мусаммий сохтаман,
Мақолоти мурур соз мубарҳан.
//343^a Баёне сохтаман аз ҳар вилоят,
Ҳаводис мешавад бар он далолат.
Ба ин муддат расонидам камолот,
Вуқуфи кас шуд бар ин мақолот.
Ба ин муддати муосир ёздаҳ мард,
Ба чашми худ бидидам сарвари кард.
Дигар муддат намедонам чи бошад,
Шикофи синаи дил кай харошад.
Мулаққаб кулқулоб мавжи дарё,
Ҳамекард дар замоне шӯру ғавғо.
Ба бисту панҷ сол осойише нест,
Ба ғайри кушта, хаста зарар нест
Ба чашми бад расидаст ба Хўқанд,
Ба он дур кавокиб то ба ин анд.
Ба чашми ду зи ин мавжи талотум,
Умиде мекунам шояд шавад гум.

Мазмуни:

Фирдавсийнинг “Шоҳнома” сини ўқиб,
Бу каби назокатни кўрмассан сира.
Шу йўл ва равиш билан бир неча ҳикоят,
Йиғиб ёздим неча бир ривоятдан сўз.
Ганжиналар хазинаси эрур сўзларим,
Ойна софлигида эрур баёним.
Саодатли бир кунда ҳикмат ҳукмларини,
Етказдим поёнига ҳиммат қилиб.
Тарихлару кўп ҳужжат айтдим,
Асарлардан кўп дурлар тешдим.
Ўз ҳалол пулим билан ёздим,
Бошқаларга тама қилишдан қўлим тийдим.
Ўн беш йил давомида,
Аҳволни қалам тақририга киритдим.
Неча бири ўтган замонлардан,
Бир қанчаси ўз кўзим билан кўрганларим.
Ажойиб воқеаларни кўр,
Ўша муддатда камолига етказдим.
Номини “Жаҳоннома” деб қўйдим,
Аниқ, ҳужжатли мақолотлар киритдим.
Ҳар вилоятдан бир баён ётдим изҳор,
Ҳодисалар бунга далолат.
Шу муддатда камолотга етказдим,
Билгайлар одамлар уни деб иш тутдим.
Шу муддатда ўн бир замондош хон,

Сарварлик қилганини ўз кўзим билан кўрдим.
Энди нима бўлишини билмайман,
Дил сийнаси чокини қачон қитиқлашар.
Дарё мавжидек ўзгари турди замонлар,
Ҳар бир замонда тошиб ғавғо туғёни.
Йигирма беш йилдан бери тинчлик йўқ,
Ўлган, яралангандан бошқа зарар йўқ.
Ёмон кўз теккан Хўқандга,
Юлдузлардан то ергача бу муддат.
Икки кўзим билан бу туғён мавжидан,
Умид қиламан, шояд йўқ бўлгай бутун.

Ушбу қоралама мусанниф Мулло Авазмуҳаммаднинг дастхати билан таълиф қилинди: Эй Аллоҳим, ота-онамиз, устозимиз ва барча мўъмин ва мўъминалар, муслиму муслималар, тирик ва ўликларимизни мағфират айлагил. Чунки даъво сабабчиси ва юқори даражотли ва баракот тушурувчи ва ҳожатлар қозиси эрурсан. Эшитиб-билувчисан, эй раҳмдиллар раҳмдили.

Муаллифдан:

Илоҳо, бубахшо ту хонандаро,
Ато кун ту жаннат нависандаро.
Супурдам ба ту мойи хешро,
Ту дони ҳаёти каму бешро.

Мазмуни:

Илоҳо, ўқувчининг бор гуноҳин кечир,
Ёзгувчига эса жаннатингдан жой бер.
Ўзингга топширдим ўзимни мен,
Ҳаётим яхши-ёмонин билгувчи ўзингсен.

Яна муаллифники:

“Тарихи жаҳоннамо” мавсум шуда,
Килки суханам баёну марқум шуда.
Аз Одам то Хотам, то ин дам таърих,
Ин банда камина мафҳум шуда.

Мазмуни:

“Жаҳонни кўрсатувчи тарих” деб номланди,
Сўзим қалами унинг барча баёнин ёзди.
Одамдан Пайғамбаримизгача, балки ушбу дамгача,
Бу камтарин бандага маълум бўлганича.

Яна муаллифники:

“Таърихи жаҳоннамой” ба итмом расид,
Чандонки сухан буд ба анжом расид.
“Таърихи жаҳоннамой” таърих шуда,
Аз жумла хуруфи “сод” ихтитом расид⁴⁰².

Мазмуни:

“Тарихи жаҳоннамой” бўлди тамом,

⁴⁰² Тарих моддаси 1291/1874-75 йилни беради.

Неки сўз бор эса топди тугал анжом.
“Тарихи жаҳоннамой” таърих бўлиб,
“Сод” ҳарфидан унинг санаси чиқди.

Киши номлари кўрсаткичи

- Абдуллоҳхон 134,
Абдурахмон Баҳодир
Абдурахмон бий (Абдулкарим хон ўғли) 479,
Абдурахмон бек (Муҳаммадраҳим девонбегининг укаси) 23,
Абдурахмон бек (Худоёр бийнинг ўғли)
Абдурахмон бек (Абдурахим бийнинг ўғли)
Абдурахмон бек (Шералихоннинг ўғли) 43, 46, 49, 53, 60, 71, 75, 91,
Абдурахмон офтобачи 427,
Абдурахмон митан 34, 36, 37, 39.
Абдурахим бий 479
Абдурахим қалмоқ
Абдурасул додхоҳ 258,
Абдуғаффор бек 118, 158, 159, 162, 163, 167, 302, 448, 454,
Абдулкарим бий/бек 8, 479, 480,
Абдулкарим додхоҳ 332, 334,
Абдумажидхўжа
Абулқосим бек 8, 478,
Абулқосим тўқсоба 331, 478,
Азим бой парвоначи
Азим бой додхоҳ
Азимжон бой
Амир Насруллоҳ 1, 13, 16, 18, 20, 21, 22, 29, 36, 40, 71, 205, 216, 229, 231, 234, 256, 265, 306, 307, 318, 348.
Амир Олимхон 9, 76.
Амир Темур соҳибкирон 9, 250, 252, 458,
Амир Умархон 77, 213,
Аҳмад Яссавий 301, 303.
Арслон бек додхоҳ 498
Асфандиёр 237, 498.
Аттор 6, 386,
Афросиёб
Афлотун 2, 143,
Баҳодир (парвоначи, додхоҳ)
Баҳодир бек Худоёр бий ўғли 23
Баҳодирхўжа понсад 451,
Баҳодирхўжа дастурхончи
Бедил 438
Бекбўта бек 423
Бекмурод бек юз
23, 33
Бекмурод бий парвоначи (Эрназар бий манғит ўғли)
Бердиёр Турсун девонбеги ўғли
Бердиёр (тўқсоба, эшик оғобоши)
Бехжат (мавлоно)
Бехзод
Бобо (парвоначи, девонбеги)
Бобо бек 462, 463, 464,
Бобо додхоҳ 314
Бобораҳим инок 90,
Бозор бой (мулло) 266
Бозоркул меҳтар
Бойбўта Баҳодир
Бузрукхон 432, 433, 434, 436,
Бўта мирохўр боши
Гадой бой бий (додхоҳ, парвоначи) 19
Даврон бек Кухистоний 61, 63,
Давлат қушбеги
Довудкули бий
Дўсткул Баҳодир
Ёдгор бий
Жаҳонгир тўра (файзи) 187, 432, 433
Зулайхо
Зухур девонбеги
Зухуриддинбек 193
Ибни Ямин бий
Иброҳим жинни 116
Иброҳим пайғамбар 69
Иброҳим Хаёл 4, 5, 11, 69, 268, 270, 271, 307
Иброҳим отолик (кенагас)

Иброҳим парвоначи (Худоёр бий ўғли)
 Иброҳим бий парвоначи (манғит)
 Иброҳимхон (Олимхон ўғли)
 Идрискули бий (қаранг: Ирискули бий) 304,
 Идрискул бий Кучак (қаранг: Ирискул бий Кучак)
 Ирискули бий 4,14, 259,
 Ирискул бий Кучак
 Ирискул девонбеги
 Исҳоқ бек девонбеги
 Исматуллоҳ бий
 Исо бек, додхоҳ 18, 109, 110, 111, 112, 115, 158, 172, 173, 174, 175, 176
 Йўлдош бий 316
 Йўлдош (мулло)
Кай
 Кайковус 242
 Кайқубод 1,2, 486
 Каримқули додхоҳ 51, 53, 74, 118, 127, 134, 136, 146, 200, 212
 Катта бий
 Катта бек (Ҳожи бий ўғли) 9,10
 Катта бий парвоначи
 Каттахон..... (қаранг: Катта бий)
 Кунхўжа 186
Лайли
 Лашкар (қўшбеги) 72
 Лутфуллоҳ Чустий (мавлоно) 4
Мажнун 355, 419
 Малла девонбеги 30, 34, 80, 142, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 196, 211, 223, 224, 230, 231, 232, 234, 235, 236, 237, 238, 241, 242, 244, 245, 247, 249, 250, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 269, 271, 272, 273, 276, 277, 279, 281, 284, 286, 292, 294, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 321, 322, 326, 333, 339, 350, 351, 353, 416, 420, 448, 479.
 Мақсудбек 423
 Мақсудхўжа (тўпчибоши)
 Маҳдуми Аъзам 78
 Маҳмуд кўса 173
 Маҳмуд хўжа 11
 Маҳмуд юз 326
 Маҳмуд тўра 292, 314, 321, 322,323, 325,340, 351, 402
 Маҳмуд дастурхончи
 Маъсумхон 1
 Минг ойим
 Мирзо Қаландар (мушриф, қози аскар) 120, 210, 211, 218,
 Мирзо Малла (додхоҳ) 315
 Мирзо Охунд 292
 Мирзо Раҳим (парвоначи)
 Мирзот қўшбеги 72, 80
 Мир Муҳаммадамин 1, 9, 281, 478, 479
 Моҳлар ойим 1,
 Мулло Дўшабий 274, 292
 Мусо 7, 264
 Мусохон
 Мусохонхўжа
 Мусулмонқули чўлоқ 20, 47, 51, 52, 53, 60, 67, 71, 72, 73, 87, 90, 92, 93, 94, 99, 100, 101, 107, 108, 109, 111, 112, 113, 118, 120, 121, 122, 123, 127, 128, 129, 131, 132, 133, 134, 1325, 139, 145, 146, 149, 152, 154, 155, 188, 190, 209,
 Муродхон 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 90, 91, 92.
 Муҳаммад
 Муҳаммад (ҳазрат)
 Муҳаммадамин бий юз 8,
 Муҳаммадамин домулло
 Муҳаммадалихон 1, 2, 3,
 Муҳаммадаминхон (Муҳаммадали хон ўғли) 1, 473
 Муҳаммадамин мирзо 259, 281
 Муҳаммадҳакимхон 1,

Муҳаммадхолик бий
 Муҳаммадхўжа афғон 187
 Муҳаммадраҳим оталиқ юз 118, 303
 Муҳаммадраҳимхон
 Муҳаммадраҳим девонбеги
 Муҳаммад Шариф
 Муҳаммад Шариф отолик 18, 19, 21, 23, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 43,
 Муҳаммад Шариф бий
 Муҳаммад Шариф парвоначи
 Муҳаммад Шариф додхоҳ
 Муҳаммад Шариф кушбеги
 Муҳаммад Шариф мерган
 Муҳаммадсобир дастурхончи
 Муҳаммадсодиқ бек
 Муҳаммадсодиқ девонбеги
 Муҳаммадсолиҳ подшоҳ
 Муҳаммадолим махрамбоши
 Муҳаммадқули бек (додхоҳ, парвоначи)
 Муҳаммадназар бек 4, 6, 14, 17, 18, 19, 20, 75, 317, 326, 420,
 Муҳаммадназарбий 4,
 Муҳаммадюсуфхўжа 103, 106, 187,
Назарбек
 Ниёзали бий (девонбеги, отолик) 137, 238, 309, 315, 336, 337, 338, 341, 343, 344, 345, 347, 383, 393, 402,
 Низомий 242
 Норқўзи додхоҳ 423
 Ойхўжа 186, 498.
 Охунд домулло
 Холмуҳаммадаълам 62, 87
 Охунд Азизон 70
 Охунд додхоҳ ибн Иброҳим парвоначи
 Отоликхон....(қаранг: Иброҳимхон)
 Офокхўжа Кошғарий 78, 186,
 Оқбўта бий 364,
 Раҳмонча 119, 121, 123,
 Раҳмонқулихон
 Раҳматуллоҳ 39, 58
 Раҳимхон
 Рустам (достон) 14, 206, 237, 242, 254, 298, 356, 366, 367,
 Рустамбек ибн Қозоқбий 261, 441, 478,
 Рустамбек 8, 168, 224, 225, 231, 264, 307, 331,
 Рустамхон тўра 208, 209,
 Саъдий 16, 346,
 Саримсоқбий сару 314, 317, 428, 429,
 Саримсоқ додхоҳ 171, 258,
 Саримсоқхон 13, 14, 17, 33, 43, 45, 46, 67, 91, 301, 479,
 Сикандар/Искандар 8, 14, 18, 114, 118, 131, 169, 181, 253, 260, 294, 300, 372, 383, 384, 402, 407,448, 454, 474,
 Саййид додхоҳ 259
 Саййид Али бек парвоначи 23
 Саййид Али дастурхончи 24
 Саййид Аҳмад хўжа Афғон 193
 Саййид Маҳмуд юз 326
 Саййид Ғози 338,
 Саййидхон тўра 23, 240
 Саййидкул бек (девонбеги)
 Саййид кушбеги
 Саййид Маҳмуд тўра 340, 351, 402,
 Саййид Муҳаммад Баҳодир 416, 421, 424, 460,
 Содикбек 353
 Содик бий
 Солиҳ
 Солиҳбек охунд 303,
 Сотиболди бек ибн Қосим отолик (додхоҳ) 76, 77, 86,
Султон Боязид Бистомий 5
Султонхонхўжа (Адо, Ахрорий, хўжа калон)
 Султонхўжа (Юнусхўжа ўғли)
 Султон Саййидхўжа садр
 Султон Маҳмудхон (амир Умархон ўғли)
 Сулаймон

Сулаймонхон
Сулаймонхўжа шайхулислом
Турсун девонбеги
Тўраҳон
Тўраҳон мир асад
Тўрахўжа
Тўрахўжа (махдуми аъзамий, хўжа калон)
Тўла бой мирзо
Умархон....(қаранг: Амир Умархон)
Фалотун
Фарҳод отолик
Фозил бек
Холикқул мирзо
Холи бек қушбеги
Холмуҳаммад *додхоҳ* 129
Хонхўжа
Хонхўжа садр
Хонхўжа мир асад
Худоёр бий (Ўратепа ҳокими)
Худоёр бий
Худоёр бек (Бекмурод бий ўғли)
Худоёрхон
Худоёр мирзо
Худойберди (мулло)
Хусрав
Хўжа Ҳасан Подшоҳ
Хўжа хўрд
Хўжа Шуҳадо Вали
Хўжамқули муфти (домулло)
Чамаш бий
Чингизхон
Шайх Бадал мирзо
Шайх Хованд Тахур
Шаҳрух (амир Олимхоннинг ўғли)
Шаҳрух отолик
Шаҳрух бий (Норбўта бийнинг укаси)
Шаҳрух бий
Шаҳрух мирзо
Шерали бек ...(қаранг: Шералихон)
Шералихон
Шодмон бек
Шоди бий

Шоди мингбоши
Шоҳмурод бий
Шоҳи (парвоначи, додхоҳ)
Шукуралӣ тўқсоба
Эрназар бий (парвоначи, девонбеги)
Юсуф
Юсуф (ғулом бола)
Юсуф парвоначи
Юсуфали хўжа
Юсуф мингбоши
Юнус
Юнусхўжа
Юнусалихўжа
Қадам иноқ
Қаро маҳрам
Қамбар
Қамбар бий
Қобил бий иноқ
Қосим бий (отолик, девонбеги)
Қурбон бек
Ҳаким бек
Ҳаким тўра
Ҳакимхон.....(қаранг: Муҳаммадаакимхон)
Ҳаким қўшбеги
Ҳаққули бий (додхоҳ, девонбеги)
Ҳожи бий
Ҳожихон
Ҳожи Қурбон...(қаранг: Ҳожи мир Қурбон)
Ҳозик (Жунайдуллоҳ, мавлоно)
Ҳошимхўжа

Жой номлари

Ахсикет
Андижон/Андигон
Бастом
Баҳор қалъа
Бағдод
Бешарик
Беш кўфрук
Бўка
Бухоро

Бухоро (қалъа)	Маймана
Бухоро (мамлакат)	Найманча
Бухоро (вилоят)	Намангон
Бўка	Намангон (қалъа)
Бўта қора	Намангон (вилоят)
Гулбоғ	Намангон (мамлакат)
Дарвоз	Нав/Нов
Дамашк	Нахшаб
Дашти Қипчоқ	Насаф
Ёрканд	Нил (дарё)
Ёрмозор	Нишобур/Нишопур
Ёзябон	Ниёзбек (қалъа)
Ём	Осаф ибн Бурхийё(мозор)
Ём (қалъа)	Оқтепа
Ёрмасжид	Оқжар
Жайхун	Оқсарой
Жиззах	Оқсув
Жиззах (қалъа)	Олой
Зомин	Омуя (дарё)
Зомин (қалъа)	Оҳангарон
Исфара /Испара	Пешоғар
Исфара...(қаранг: Испара)	Панжшанба
Кобул (мамлакат)	Рашидон
Косон	Рум
Кошғар	Сайрам
Конибодом	Самарқанд
Китоб	Сарой
Киштут	Сангзор
Каттакўрғон	Сайхун (дарё)
Кировчи	ирдарё (дарё)
Кировчи (қалъа)	Сир бўйи
Кулоб	Тахти Сулаймон
Кўхистон	Талос/Талас
Кўхи Тур	Тангий
Макка	Тошканд
Мовароуннаҳр	Тошканд (вилоят)
Моғиён	Тошканд (қалъа)
Марғинон (Марғилон)	Тошканд (мамолик)
Масчоҳ	Тошқўрғон
Машҳад	Туркистон
Муғ (Арк)	Туркия
Муғ (қалъа)	Тур тоғи
Муйи муборак (Қора тепа)	Турон
Миёнкол	Тўда дехкон (қишлоқ)

Тўрақўрғон (қалъа)
Тўра кўрғон (вилоят)
Тўра кўрғон (мамлакат)
Тўқайтепа
Тўйтепа
Урганж
Урганж (вилоят)
Урганж (қалъа)
Ургут
Ургут (қалъа)
Фарғона
Хавос
Хайробод
Хива
Хўтан
Хўжанд
Хўжанд (вилоят)
Хўжанд (дарё)
Хўжанд (мамлакат)
Хуросон
Хитой
Хўжаобод
Хоразм
Хоразм (вилоят)
Хоразм (мамлакат)
Хўқанд
Чодак
Чу
Чуст
Чаҳоржўй
Чаҳорбоғи девона
Чаҳордара
Чаҳоркуҳ
Чилчиқ (дарё)
Чин
Чинорон
Чироқчи
Шамай
Шаҳри амир
Шаҳрихон
Шаҳрухия
Шаҳрисабз
Шаҳрисабз (вилоят)
Шаҳрисабз (мамлакат)

Шаҳруд
Шаҳидон
Шеробод
Шохрухия
Шум кўрғон
Эрам
Эрон
Эрон (мамлакат)
Яккабоғ
Яссу (Ясса)
Яссу (қалъа)
Яман
Янгиқўрғон
Янгиқўрғон (қалъа)
Яйпан
Ўратепа (қалъа)
Ўратепа (мамлакат)
Ўратепа (вилоят)
Ўрус (Руссия)
Ўрус (вилоят)
Ўрусия (мамлакат)
Ўрунбур/Урунбург
Ўзганд
Ўш
Ўш (вилоят)
Ўмиска/Омск
Ўн икки буйноқ
Қатор терак
Қадам ун-наби
Қадифа
Қандаҳор
Қайсария
Қайнар
Қайра солди
Қарши
Қарақчи кум
Қаробоғ
Қазон
Қамиш (Қамич) кўрғон
Қароқчикум
Қаротегин
Қаротепа
Қаросу
Қизил Арча

Қизил сой
Қизил сув
Қизил кўпрук
Қиз
Қизили
Қора тепа
Қоратегин
Қорасув
Қоҳира
Қора денгиз
Қубо
Қубон/Кубань (дарё)
Қубатгул ислом
Қурама
Қурама (йўл)
Қурама (вилоят)
Қуртка
Қулзум
Қундуз
Қуния
Қусайр
Қўштегирмон
Қўш кўприк
Ғаза
Ғазни
Ғиждувон
Ғори ва уммато
Ғурумсарой
Ғабаша
Ғабиқ
Ғажари мутакаллим
Ғазар (денгиз)
Ғазрат имом (вилоят)
Ғисор
Ғисори боло
Ғисори Шодмон
Ғожи тархон/Аштархон
Ғойит

Унвон ва мансаблар

Амир ул-муслимин
Баҳодир
Губернотур (губернот)

Дастурхончи
Девонбеги
Додхоқ
Эшик оғобоши
Инок
Махрам
Махрам боши
Мерган
Меҳтар
Мингбоши
Мир асад
Мирзо
Мирохўр боши
Муфти
Отолик
Парвоначи
Раис
Садр
Соҳибқирон
Тўпчи боши
Тўқсоба
Удайчи
Хоқон
Хўжайи калон
Шайхулислом
Шиғовул
Эшик оғо боши
Қози аскар
Қози калон
Қушбеги
Қўшбеги
Ғулом бола (Ғулом бачча)

Уруғ ва қабилалар

Абоҳат
Азоқ
Араб
Арғин
Арғор
Армани
Афғон
Бағлон
Бадавий
Бажқир

Банош
Баҳрин
Бидой
Бобу
Бўёт
Буйрак
Бўлотжи
Буркут
Бурлоқ
Бурят
Буют
Ғалча
Дурман
Жабит
Жалоир
Жилчут
Жуйрот
Замдон
Занги
Ийложи
Келажи
Кенагас
Керой
Керойит
Киёт
Кироди
Курдия
Курлот
Қалмоқ
Қангли
Қароқалфок
Қаролос
Қатағон
Қаҳат
Қиёт
Қизил боши
Қипчоқ
Қирғиз
Қирқ
Қирқин
Қишлиқ
Қозоқ
Қолмоқ
Қорақалпоқ

Қори
Қочор (қожор)
Қўйчи
Қўнғурот
Қучолиқ
Манғит
Маркит
Масъат
Минг
Минг
Митан
Можор
Мўғул
Наводон
Найман
Нўғай
Олчин
Орлот
Саврон
Сақтиён
Самаржик
Сарой
Сергили
Сору
Сувсамир
Сулдуз
Тилов
Тобин
Тожик
Тожик
Тома
Тонгкут
Торғил
Тотор
Тубой
Турғон
Турк
Туркмон/туркман
Ўғлон
Ўз
Ўзбак
Уйғур
Уйғур
Ўймовут

Уйрот
Уйшун
Ўклон
Ўнгожит
Ўнлик
Ўрус/рус
Уюрчи
Фаранг
Хитой
Хитой-қипчоқ
Ҳабаша
Ҳинд
Ҳофиз
Чакмок

Чала қозоқ
Чилкас
Чинбой
Чолжут
Чубложи
Чубурғон
Чум боғиш
Ширин
Энг
Юз
Ямани
Яхуд

Босишга рухсат этилди 30.04.2012 йил.

Шартли босма табағи 35. Нусхаси 150 дона. Буюртма № 159

**ТошДУТУ босмахонасида чоп этилди. Тошкент ш. Талабалар кўчаси
54.**

Тел: 246 63 84.